

Գիրքը լույս է տեսել
ԳԱԼՈՒՍՏ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆ
հաստատության աջակցությամբ

MATENADARAN
REPUBLIC OF ARMENIA – MASHTOTS INSTITUTE of
ANCIENT MANUSCRIPTS

LEVON KHACHIKIAN

WORKS
VOLUME II

“МАТЕНАДАРАН”
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА

ЛЕВОН ХАЧИКЯН

ТРУДЫ
ТОМ II

ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАИРИ»
ЕРЕВАН - 2017

«ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ»

ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՏՈՐ Բ

«ՆԱԻՐԻ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2017

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Խ 288

Հատորը կազմեց՝ **Շ. Լ. Խաչիկյանը**
Խմբագիր՝ **Պ. Մ. Մուրադյան**

Խաչիկյան Լ.

Խ 288 Աշխատություններ. — Հ. Բ., - Եր.: Նաիրի, 2017: Հ. Բ., - 544 էջ:

«Աշխատությունների» սույն հատորը ամփոփում է ակադ. Լևոն Խաչիկյանի՝ հայոց միջնադարյան իշխանական տների և վարչական կազմավորումների, գաղթօջախների ու բնակավայրերի պատմությանը վերաբերող ուսումնասիրությունները՝ գրված ձեռագրական նոր նյութերի հիման վրա՝ քննական վերլուծության մեթոդով: Նույնը վերաբերում է նաև հայոց միջնադարյան արհեստագործությանն ու տնտեսական գործարքներին: Հեղինակի բացահայտումները բազում առեղծվածներ են լուծում կամ լուծման ուղի հարթում:

Սկզբունքորեն նոր ու սթափ գնահատություն է տրվում Քոնսյի դպրոցի գործունեությանը:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-550-01814-9

© Մատենադարան, Մաշտոցի անվան հիմն ձեռագրերի ինստիտուտ,
2017:

© «Նաիրի», հրատ. ՓԲԸ, 2017:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ակադ. Լևոն Խաչիկյանի «Աշխատությունների» սույն հատորը կազմելիս, ինչպես և նախորդի պարագայում, ջանք գործադրվեց կարելվույն չափի մի ժողովել և համադրել հոգվածների ու հրապարակումների այն խումբը, որ գետեղելի է ընտրված ենթաբաժինների շրջագծում: Արտաքնապես առանձնակի և մասնավոր խնդիրների քննությանը վերաբերող այդ ուսումնասիրությունները ամփոփում են միջնադարյան Հայոց պատմության հանգուցային բնույթ ունեցող և նոր արժարժումներ թելադրող դրվագների շարադրանքը՝ միշտ աղբյուրագիտական ամուր ատաղձով և մեկնաբանության ակադեմիական չափավորությամբ: Եվ իրոք, Սյունյաց Օրբելյան իշխանական տան մասին քիչ չի գրվել (Ղ. Ալիշան, Գ. Հովսեփյան), սակայն նրանց մի քանի ներկայացուցիչների ժամանակային հաջորդականության և ինքնության փաստացի ճշգրտմամբ լուծելի են դառնում ԺԳ-ԺԵ դարերի պատմության ոչ սակավ իրողություններ: Ինչ վերաբերում է Արտազի հայկական իշխանությանն ու Ծործորի դպրոցին, ապա այստեղ գործ ունենք բազմաթիվ առեղծվածներ լուսաբանող և ազգային պատմության ու մշակույթի մոռացված էջեր լույս աշխարհ բերող հիմնարար մենագրության հետ, որ վաղուց արժանի էր առանձնակի հրատարակության, թերևս նաև ալյալեզու թարգմանության:

Հանգուցյալ հեղինակի անուրանալի ծառայությունների խմբին պիտի դասել ուշ միջնադարի հայկական գաղթավայրերի պատմության ներառումը ժողովրդի ընդհանրական պատմություն, որ լավագույնս կատարված է ակադեմիական բազմահատորյակի նրա իսկ խմբագրած IV գրքում:

Համշինահայերի, ինչպես նաև Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հայության տնտեսական ու մշակութային գործունեությանը վերաբերող այս հատորում ներկայացվող աշխատությունները իրապես եզակի են՝ թե հարցերի ընդգրկմամբ և թե վերլուծության խորքով: Ի տարբերություն նախորդող ուսումնասիրողների, Լ. Խաչիկյանը հետամուտ է նաև գաղթի ճանապարհներին եղած հետքերի քննությանը, որով լուծվում են, բացի պատմականից, բանասիրության (լեզվի պատմության, բանահյուսության) ակունքային հարցեր: Նշյալ առումով ևս այստեղ ամփոփված աշխատությունները կարող են ձեռնարկային կիրառություն ունենալ և, հայագիտությանից բացի, հարա-

կից գիտությունների անծանոթ էջեր հայտածել (Ճիշտ այդ պարագայով պիտի բացատրել Համշինահայոց պատմությանը վերաբերող աշխատության թուրքերեն թարգմանության փաստը, որ լույս տեսավ Ստամբուլում 1998 թ., ինչպես նաև Ռուսաստանի և Ուկրաինայի հայկական բնակավայրերի պատմությանը վերաբերող էջերի թարգմանությունը՝ ռուսերեն):

«Աշխատություններ»-ի այս հատորի երրորդ բաժինը՝ «Գյուղական համայնք և արհեստագործություն», տասնամյակներ ձեռագրական հիշատակարան-հիշատակագրություններով զբաղվելու և «մանր ու անհրապույր» նկատված տեղեկությունների համադրական վերլուծության ենթարկելու հեղինակային կարողության ապացույց է, ընդ որում դժվար է ասել՝ ինչն է այստեղ գերակշռում, տնտեսական պատմությունը, պատմական ազգագրությունը, թե՞ հաճախ խրթին ու անբացատրելի համարված իրավական, հարկային, սոցիալական տերմին-եզրերի լուծումը: Բոլորն էլ հավասարապես կարևոր են և նույնքան նոր ու համոզիչ:

Իր բնույթով մասամբ առանձնանում է Քոնայի հոգևոր-մշակութային կենտրոնի պատմությանը նվիրված աշխատությունը: Այն գրվել ու հրապարակվել է իբրև Քերականության բնագրի ներածական, բացատրելով երկի գոյացման միջավայրի ու հեղինակի դավանած գաղափարախոսության քաղաքական ու մշակութային առանձնահատկությունները: Ի դեպ, աշխատության լրջամիտ ընթերցումը այսօրվա մտավորականին կարևոր թելադրություններ կբերի:

Հատորը տպագրության պատրաստելիս, ինչպես և սպասելի էր, կատարվել են բնագրական և տեղեկատվական որոշ միջամտություններ. նկատի են առնվել հեղինակային օրինակների վրա Լևոն Խաչիկյանի ձեռքով գրված բոլոր լրացումներն ու սրբագրումները, որոշ հնօրյա տերմիններ փոխարինվել են արդիական հասկացություններով, անհրաժեշտության պարագայում չենք վարանել ժամանակի ստիպմունքով գրված տողեր ու որակումներ կրճատել: Բայց այդ ամենը եղել է խիստ չափավոր, հեղինակի ասելիքն ու նպատակը չխաթարող: Ծանոթագրությունների մեջ եղած մատենագիտական հավելումները նշանակված են անկյունավոր փակագծով կամ «խմբ.» հապավումով:

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՍՅՈՒՆՅԱՅ ՕՐԲԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆ ՃՅՈՒՂԸ¹

XIV-XV դդ. Պատմական Հայաստանի Սյունյաց նահանգի մի շարք գավառների աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունը կենտրոնացված էր Օրբելյան ֆեոդալական գերդաստանի Բուրթեյան կոչվող ճյուղի պայագատների ձեռքում²:

Շուրջ երկու հարյուրամյակ, սկզբից Սյունյաց մի շարք գավառների հզոր տիրակալներ, իսկ այնուհետև որպես նույն աշխարհի տարբեր մասերում որոշ կալվածքներ ունեցող սակավազոր ավատատերեր կամ հոգևոր առաջնորդներ՝ XIV-XV դդ. սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են Օրբելյանների Բուրթեյան ճյուղից սերված տասնյակ ներկայացուցիչներ: Առ այսօր, սակայն, այդ տվյալների բաղդատական ուսումնասիրությամբ դեռևս չի ստեղծված ֆեոդալական այդ գերդաստանի ճյուղագրությունը՝ ժամանակագրական վստահելի հիմքով:

Առաջին փորձն այս ուղղությամբ կատարել է հայագիտության մեծ երախտավոր Դ. Ալիշանը³: Երկրորդ փորձը, շատ ավելի հարուստ նյութերի հիման վրա, ըստ իր հավաստման, կատարելու էր Գ. Հովսեփյանը, Օրբելյանների մասին գրելիք իր ուսումնասիրության մեջ⁴: Նրա անտիպ գործերի շարքում հիշատակված է նաև Օրբելյան իշխանության մասին անավարտ մի երկ, որի մեջ, թերևս, տրված է նաև Բուրթեյան գերդաստանի տոհմագրությունը. ցավոք, այդ ձեռագիր աշխատությունը անմատչելի է մեզ:

Ալիշանի «Սիսականում» տպագրված տոհմաձուռը, մեզ հետաքրքրող իր մասով, այսպիսի տեսք ունի (տե՛ս հաջորդ էջ):

XIV-XV դդ. հայերեն ձեռագրաց հիշատակարանների և վիմական արձանագրությունների վերջին տարիներս կատարված հրատարակություննե-

¹ Բանբեր Մատենադարանի, № 9, Երևան, 1969, էջ 173-199:

² Ժամանակակից հիշատակարաններում Օրբելյանների այդ նյութը կոչվում է «Տուն Բուրդելի» (ԺԳ դարի հայրեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 560), «Տուն Բիւրթէլեանց» (ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, I, էջ 194, II, էջ 194), «Պոսթելեանց զարմ» (ԺԵ, I, էջ 258), «Բուրթելեանց ազգ» (ԺԵ, III, էջ 147) և այլն:

³ Դ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, ներդիր՝ 92-93-րդ էջերի միջև:

⁴ Գարեգին արքեպ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք եւ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, մասն առաջին, Երևան, 1928, էջ IV-V. Ս. Սիմոնեան, «Գարեգին կաթողիկոսի բանասիրական վաստակը», Հասկ, 1952, էջ 253: [Տե՛ս նաև Cyrille Toumanoff, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne: Arménie-Georgie-Albanie, Roma, 1976, էջ 358-359: Տոհմաձուռը մասամբ լրացնող նյութեր կան Նորավանքի նորահայտ արձանագրություններում: Տե՛ս Ս. Սաղումյան, «Նորահայտ վիմագրեր Նորավանքից», Հուշարձան, Բ, Երևան, 1993, էջ 91-103]:

րի մեջ ամբարված են բազմաթիվ տվյալներ ու ակնարկներ, որոնք հնարավորություն են ընձեռում վերանայելու Դ. Ալիշանի խիստ թերի տոհմաձառը և կազմելու Բուրթեյան գերդաստանի շատ ավելի ամբողջական ու ստուգապատում ժամանակագրական պատմությունը: Այդ աշխատանքը, անշուշտ, ինքնանպատակ չէ. հիշյալ դարերի հայ քաղաքական մշակութային կյանքի շատ իրողություններ առնչվում են Սյունյաց աշխարհի հետ, և շատ անցուդարձերի ժամանակագրությունը աղերսված է սերտորեն Սյունյաց այս կամ այն իշխանի ու եպիսկոպոսի աթոռակալության տարիներին: Ըստ այդմ՝ Բուրթեյան գերդաստանի տոհմաձառն ու ժամանակագրական պատմությունը, անտարակույս, իր դույզն նպաստն է բերելու վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի Հայոց պատմության ամբողջական ուսումնասիրությանը:

Ահա այս ակնկալությամբ մանրակրկիտ քննություն կատարելուց հետո ստորև ի մի ենք բերում մեզ հայտնի բոլոր կարևոր վկայությունները Բուրթեյան գերդաստանի պայազատների մասին: Քիչ թե շատ նշանավոր անձանց կյանքի դրվագներին նվիրել ենք առանձին ամփոփ հատվածներ, Բուրթեյանների պատմությունը, բնականաբար, սկսելով այդ գերդաստանի հիմնադրի կյանքի համառոտ տարեգրությամբ:

ԲՈՒՐԹԵՆԻ ՕՐԲԵՆՅԱՆ

Բուրթեյը Տարսայիճ Օրբեյանի թոռն է, էլիկումի որդին, անվանի պատմիչ և Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբեյանի եղբորորդին:

Սյունիքում ու նրա սահմաններից դուրս Բուրթեյը՝ որպես Սյունյաց մեծ իշխան, հիշատակվում է 1306-1344 թվականներին: Առաջին անգամ նրա անունը գտնում ենք 1306 թ. Սարգիս գրչի Եղեգիսում շարադրած հիշատակարանում (ԺԴ, 42)¹, իսկ վերջին անգամ՝ Նորատուռի 1344 թ. վիմական մի արձանագրության մեջ:

Ժամանակակիցները Բուրթեյին մեծարում են շուրջ տիտղոսներով. «մեծ ամիր» (ԺԴ, 100), «մեծ կոմս եւ կողմնակալ» (ԺԴ, 117), «մեծ քրիստոսազար իշխան» (ԺԴ, 167), «մեծ իշխանաց իշխան տանս Սիւնեաց», «յաղթող սպայապետ» (ԺԴ, 182), «Հայոց Մեծաց թագազարմ ժառանկ՝ տէր տանն Սիսակայ՝ մեծիմաստ պարոն» (ԺԴ, 292), «մեծ սպարապետ Հայոց եւ

¹ Այստեղ և այսուհետև ամենուրեք մեր կազմած ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժողովածուն (Երևան, 1950 թ.) վկայակոչում ենք «ԺԴ» համառոտագրությամբ՝ շարադրանքի մեջ և ոչ տողատակում: Նույն ձևով՝ XV դ. հիշատակարանների եղյակ հատորները՝ ԺԵ, I, ԺԵ, II և ԺԵ, III համառոտագրությամբ:

Վրաց՝ թագազարմ իշխան» (ԺԴ, 297), «հիւպատոսս եւ սպարապետ Հայոց» (ԺԴ, 328) և այլն: Շուայլորեն մասնատրված այս բնույթի տիտղոսները, իհարկե, հնարավորություն չեն ընձեռում ճշգրիտ որոշելու այս կամ այն գործչի քաղաքական ու տնտեսական կշիռն իր ապրված ժամանակաշրջանում: Սրանք, այնուամենայնիվ, ցուցանիշ են այն իրողության, որ մոնղոլական իշխանության վերջին տասնամյակներում Սլունյաց իշխանաց իշխան ամիր Բուրթելը ազդեցիկ դիրք էր գրավում: Մի հիշատակարանում ասված է, որ նա «առաջի աշխարհակալացն մեծարեալ եւ բազում ընծաիւք պատուեալ» էր, և որ 1307 թ. իր զորքերով (Ջեսար Օրբեկյանի հետ միասին) մասնակցել է Խարբանդա խանի դեպի Գիլանի կողմերը ձեռնարկած մի արշավանքին, որից «խաղաղութեամբ» տուն է դարձել՝ բայց կորցրել է իր զորքի մի մասը («բայց զօրացն պակաս մնացին»)¹: Այս արշավանքի մասին ուշագրավ տվյալներ են գրանցված «Վրաց ժամանակագրութեան» մեջ: Անանուն հեղինակը հայտնում է, որ «երբ բորբոքուեց ճակատամարտը, ոչ Վախթանգ թագաւորը, ոչ էլ նրա բանակը թիկունք չէին դարձնում, այլ տեղի նեղությունից այնպէս էին ջարդւում, որ տասից հազիւ երկուսն էր կենդանի մնում: Մարտ մտան սոմխիթացիք՝ որքան հեծեալներ կային: Նոյնպէս կոտորուեցին... իսկ Վախթանգ թագաւորին ու նրա բոլոր դիզբեոյններին քաջամարտութեան համար յարգեցին, ապա մեծ շնորհով ուղարկեցին երկիր»²:

Իր իշխանության տարիներին Բուրթելը մասնակցել է նաև այլ պատերազմների, վաստակելով «քաջի եւ միշտ յաղթողի» համբավ³:

Ժամանակակից աղբյուրներում տվյալներ կան Բուրթելի զորահրամանատարի՝ Շահուռեցի Վահրամ իշխանի որդի Ամատա զորավարի մասին (մեռել է 1349-ից առաջ), որ տեղ էր կարգված Վայոց ձորում գտնվող Երեւան (Հերհեր), Վանք և Քալատակ կոչվող բնակավայրերի (ԺԴ, 376): Տեղեկություն ունենք նաև Բուրթելի նաչիպ (հավատարմատար) կոչված ոմն Ալինախ իշխանի մասին, որը հիշատակված է միջնադարյան ուշագրավ մի զրույցի մեջ⁴:

¹ Բազմավէպ, 1947, № 9-10, էջ 216-217:

² Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318), աշխատասիրությամբ Պարույր Մուրադյանի, Երևան, 1971, էջ 183-184:

³ ՄՄ 4515, էջ 81:

⁴ Տե՛ս Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 343-344: Զգալի տարբերություններ ունի տպագրվածից նույն զրույցի ՄՄ 8076 ձեռագրում ընդօրինակված փոփոխակը, որ բերում ենք ստորև. «Պարոն Բուրթէլն յատու միում գնայր զօրօմն ի նանապարհ, եւ երէց մի աշխարհի պատահեալ ի նանապարհին: Եւ

Մեծարվել է Բուրթել իշխանը նաև որպես բարեպաշտ մի անձնավորություն, որ «էր խստակրօն ցայգաջան եւ գիշերաւաստակ ծնրադրող, առաւել քան զմիանձունս քարանձաւաց»¹: Եղեգիսի նորվանքում կառուցել է Բուրթելաշեն կոշիկող հոյակապ եկեղեցին՝ հայ միջնադարյան ճարտարապետութեան գոհարներից մեկը, գրել է տվել ու շքեղ զարդարել ձեռագրեր²:

Գլաձորյան համալսարանի ընդհանուր պատմության խմբի Նշեցին, 1323 թ. գրած մի հիշատակարանում, մեծարում է Բուրթելին ու նրա որդիներին և հայտնում, որ նրանց առատաբաշխութեամբ՝ «յոլով շինութիւն եւ խաղաղութիւն գործեցաւ մեզ եւ ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի», և որ՝ «ի հասարակախնամ բարեաց սոցա ընդ ամենեւեան եւ մեք՝ մեր աշակերտաւք՝ բազում եւ անթիւ գութն գտաք ի սոցանէ» (ԺԴ, 182-183):

1306-1315 թթ. Եղեգիսում շարադրված հիշատակարաններում Բուրթելի կողքին, որպես տեղի տեր, հիշատակվում է նրա եղբայր Բուղտա (կամ Պուղտա) իշխանը, որը, սակայն, երիտասարդական հասակում՝ «յետ յոլով քաջ մրցմանց տիգախոցեալ զանթառումն ընկալաւ պսակ», այսինքն՝ սպանվեց (1318 թ.):

Բուրթելի մահվան ստույգ թվականը չգիտենք. վերջին անգամ, որպես

իջեալ ի ձիոյն՝ հանդերձ զօրօքն համբուրեցին զաջ քահանային: Եւ նայիպն Ալինախ անուն տրտնջաց պարոնին: Եւ նա գաղտ պատուէր ետ, զի մի կնիւնսն եւ թաղեսցեն զընտանիս նորա: Մեռաւ որդին եւ ոչ թաղեցին զնա: Եկն առ Բուրթէն եւ նա ասէ. «Եւ եւ դու գնամք, թաղեմք զնա»: Եւ նա ասէ. «Արդ անհնար է»: Եւ նա ասէ. «Բայց դու այն օրն էր տրտնջեցեր՝ յորժամ զքահանայն պատուեցի»: Վասն այսորիկ պատուել զքահանայն պարտ է միջնորդ հաշտութեան առ Աստուած» (ՄՄ 8076, էջ 72ա):

Բուրթել Օրբելյանի մասին կան նաև այլ գրույցներ, որոնք ուշագրավ են որպես պատմական նշանավոր անձնավորությունների շուրջ հյուսված զվարհանքի պատմություններ և վկայում են Սյունյաց այդ իշխանի ժողովրդականության մասին: Ավելորդ չենք համարում ներկայացնել նաև դրանք՝ ֆաղելով ՄՄ 2226 ձեռագրից:

- «Վարդապետ մին գովեցին մօտ պարոն Բուրթէն, թէ յոյժ համբերող է: Ասէ. «Գնացէք, բերէք, որ փորձեմ»: Երբ ի դուռն երեկ, տեսաւ զնա, ասէ. «Երբ ի բաց, յիմար եւ շէք»: Եւ նա լուրջեամբ ի բաց գնաց: Դարձեալ ասէ. «Վարդապետ, եկ, վարդապետ, եկ»: Եւ դարձեալ եկն առ իշխանն: Ասէ. «Վարդապետ, զայդ ուստի գիտէիր համբերել»: Ասէ. «Պարոն, զայդ ի շանէն եմ ուսել, դեռ ի գրոց շատ բան գիտեմ»: Եւ պարոնն յոյժ սիրեաց զնա»:

- «ՉՏիրատուր վարդապետն ի պաշտօն տարան եւ այն օրն հաց մոռացան տալ ուտելոյ: Երեկոյին ժամուն տարան ի տուն: Ասէ պարոնն (Բուրթէ) «Վարդապետ, քանի՞ տարոյ ես»: Ասէ. «Խ. (40) տարոյ, պակաս մի օր»: Ասէ. «Մէկն է՞ր է պակաս»: Ասէ. «Օրս այս, որ քաղցած պահեցեր, ժամանակի կարգ ոչ է»» (ՄՄ 2226, էջ 59ա-59բ, համտ. նաև Գ. Ալիշան, Սիսական, էջ 127):

¹ ՄՄ 4515, էջ 81-82:

² Տե՛ս Բազմավէպ, 1947, № 9-10, էջ 216-217:

ապրող անձնավորություն, հիշված է 1344 թ., մեռած էր արդեն 1348-ին: Այդ թվականին շարադրված մի հիշատակարանում ասված է. «Փոխեցելոյն առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն պարոն Բիրթելին» (ԺԴ, 369):

Բուրթելի կինն է Վախախ իշխանուհին, որ հավանաբար Ծարի Դուխյան կոչվող գերդաստանից է սերում: Բուրթել և Վախախ ամուսիններից ծնված զավակներն են՝ Բեշքենը, Իվանեն ու Սամեղը, որոնք միատեղ հիշատակված են 1344 թ. Նորատուտում գտնվող վիմական մի արձանագրության մեջ¹:

Սամեղը (իմա՝ Սամուել)՝ եղբայրներից կրտսերն է, մեռած լինելով պատանի հասակում չի հիշատակված այլ աղբյուրներում, իսկ Բեշքենի և Իվանեի մասին կան բավարար տեղեկություններ:

ԲԵՇՔԵՆ ՈՐԴԻ ԲՈՒՐԹԵԼԻ

Անտարակույս՝ Բուրթելի ավագ որդին է. հիշատակագիրները ամենուրեք, նախ սրա անունն են տալիս և նոր միայն Իվանեի: Առաջին անգամ հիշատակված է Արփա գյուղի եկեղեցու արձանագրության մեջ (1322 թ.) և ապա՝ Եսայի Նչեցու կողմից՝ 1323 թ. (տե՛ս վերը):

1337 թ. Բեշքենը գտնվում էր իլղանության կենտրոններում՝ Թավրիզում և Սուլթանիայում՝ զինվորական ծառայության մեջ: Այս քաղաքներում Բեշքենի պատվերով նշանավոր գրիչ Ավագն ընդօրինակեց փառահեղ մի Ավետարան, որ նա վաղամեռիկ իր տիկնոջ՝ Փաշայի հիշատակին նվիրեց Տաթևի վանքին (ԺԴ, 232): Զեռագրի հիշատակարանում Ավագը Բեշքենին կոչում է «մեր տէրն ըստ մարմնոյ» և մեծարում նրան՝ «Հայոց Մեծաց թագազարմ ժառանգ, տէր տանն Սիսակայ, մեծիմաստ պարոնաց պարոն» տիտղոսներով: Այստեղ հիշատակվում է նաև Բեշքենի մանկահասակ որդի էլիկումը:

Ուշագրավ են Բեշքենի և Իվանեի մասին Սարգիս մետրոպոլիտի շարադրված տողերը՝ 1337 թ. հիշատակարանում. այստեղ ասված է, որ սրանք ամեն բանով նման են իրենց բարեպաշտ հորը՝ Բուրթել իշխանին՝ «Խոհականութեամբ եւ մատակարարութեամբքն զաշխարհս եւ զգօրս, նաեւ յառաջադէմ յարքունիս եւ մեծախառ, զի մեծարանս արար տէր երեսաց սոցա»²:

Վերջին անգամ Բեշքենը հիշատակված է 1349 թ.՝ որպես «քաջ զարավար Հայոց, աստուածասէր եւ բարէպաշտ իշխանաց իշխան» (ԺԴ, 375): Երբ է կնքել իր մահկանացուն՝ չգիտենք:

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 47:

² Երուսաղեմ, ձեռ. 1033, էջ 62: Հմմտ. ԺԴ, 297:

Բեշքենի որդի էլիկումի մասին տվյալները խիստ աղքատիկ են: 1337 թ. Ավագ գրիչը հիշատակում է նրան, որպես «նորաբոյս ոսկեբողբոջ աստուածատուր հարազատ ծիրանածին եւ բարենշան զաւակ» (ԺԴ, 292), որը որբ էր մնացել մորից և դաստիարակվում էր, հավանաբար, իր պապ Բուրթելի և տատ Վախախի խնամածությամբ:

Երբ Օրբեկյանների սպարապետ Ամատա Շահուռեցին վախճանվեց երիտասարդ հասակում, թողնելով միայն մի դուստր՝ Նաթիլ անունով, Բուրթելն ու Վախախը Շահուռեցի իշխանների տիրույթների ժառանգ այդ դեռատի օրիորդին ամուսնացրին Բեշքենի որդի էլիկումի հետ, որ 1349 թ. հիշատակարանում (ուր խոսվում է այդ ամուսնության մասին) կոչված է Կուկա («գորդի Բեշքէնայ՝ զԿուկայն»): Գիտենք արդեն, որ Բեշքենն ուներ միայն մեկ որդի, ուստի դժվար չէ եզրակացնել, որ Կուկա անունը էլիկում անվան փաղաքշական ձևն է:

Արդ, այս ամուսնությամբ Բեշքենի որդի էլիկումը ժառանգեց Ամատա Շահուռեցու (Նաթիլի հանգուցյալ հոր) կալվածքները և իր պապի կողմից կարգվեց «տէր հայրենեաց Վահրամայ որդոյ Շահուռեցոյն՝ երերան եւ Վանացն եւ Քալատակին եւ այլ հայրենեացն ամենայնի» (ԺԴ, 376): Այս դեպքերը կատարվել են 1344-1348 թթ. առաջ, երբ դեռ ողջ էին Բուրթելն ու Վախախը:

Ինչքան են ապրել ու տիրել իրենց կալվածքներին էլիկումը (Կուկան) և Նաթիլը, չգիտենք: Նրանց մասին որևէ այլ տվյալներ չեն հաղորդում ժամանակակից աղբյուրները: Ըստ այդմ կարծում ենք, որ շատ կարճատև է եղել նրանց կյանքը, և հեռացել են աշխարհից՝ անհիշատակ:

ԻՎԱՆՆԵ ՈՐԴԻ ԲՈՒՐԹԵԼԻ

Բուրթելի երկրորդ որդու՝ Իվանեի անունը սկզբնաղբյուրներում տառադարձված ենք գտնում տարբեր ձևերով՝ Իւան (ԺԴ, 303), Իւանէ (բաղմիցս), Իւանի («Սիսական», 96), Իւանիկ (ԺԵ, II, 317, «Սիսական», 47), Ինանիկ (ԺԵ, I, 87, 656, «Սիսական», 96), Նանիկ (ԺԴ, 567): Բարբեախտաբար, գրեթե ամենուրեք, նա հիշատակված է կամ հոր ու ավագ եղբոր հետ միասին, կամ իր որդիների ու թոռների առնչությամբ, ուստի դյուրությամբ որոշվում է, որ տարբեր ձևերով գրի առնված այդ անվան տակ ժամանակակիցները նկատի են ունեցել նույն անձնավորությունը՝ Բուրթել իշխանի Իվանե որդուն:

XIV դ. առաջին տասնամյակներին, սակայն Սյունիքում ապրել է նաև մի այլ Իվանե իշխան՝ տեղ Որոտան գավառի: Եվ ահա մինչև Իվանե Բուր-

թեյանի կենսագրականին անցնելը անհրաժեշտ է տարբերակել համանուն իշխաններին¹:

Նախ, անդրադառնանք Որոտանի տեր Իվանին:

Այս անձնավորության և նրա գերդաստանի մասին ամենաուշագրավ տվյալներ գրանցված են 1337 թ. ընդօրինակված մի Սաղմոսարանի հիշատակարանում, որ ստացել է հենց այս Իվանի եղբայր՝ Սյունյաց մետրոպոլիտ Սարգիս եպիսկոպոսը՝ «յիշատակ անջինջ իւր եւ ծնողաց իւրոց՝ հօր իւրոյ Հասանայ, որ էր յազգէ եւ յազնէ մեծափառ իշխանաց տանս Սիւնեաց, եւ մօր իւրոյ տիկին Վախախին, եւ եղբօրն իւրում պայազատի եւ քաջագօտի գամրի Իւանէի, որ էր ամիրա եւ պետ երկրին Որոտան, եւ եղբօրորդոյ իւրոյ՝ կորովամիտ սրբազան նորընծա քահանայի Յովհաննիսի... նայ եւ եղբարց սորին հարազատաց եւ հսկայազօրու հաստաբազուկ մանկտուոցն՝ Հասանայ եւ Զաքարէի, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց»²:

Այս արժեքավոր տվյալները հավաստվում և լրացվում են Իվանե իշխանի դուստր և Օրբելյանների սպարապետ Ամատա Շահուռեցու տիկին՝ Թուղթանի իշխանուհու հիշատակարանով, որ շարադրված է 1349 թ.: Այնտեղ ասված է. «Արդ, ես՝ անարժան Թուխթանի, դուստր Իւանէ Որոտան իշխեցողի, քոյր քաջ քարտուղարի եւ երջանիկ ռաբունապետի Յովաննէս վարդապետի, հարսն մեծ Շահուռեցեանց, կենակից հզաւր եւ մեծ իշխանին Ամատին շինեցի յերեւան ժամատունս... յիշատակ ինձ, եւ առն իմում Ամատին... եւ զաւակին իմ Նաթիլին, եւ հաւր իմ Իւանէ, եւ մաւր իմ Տիկնանց-Տիկնայ, հարազատ եղբարց իմոց Հասանայ եւ Զաքարէի, եւ ամենայն արեան մերձաւորաց» (ԺԴ, 375):

Որոտան գավառի հին ավատատերերի այս գերդաստանի մասին ավելի աղբատիկ տվյալներ կան նաև ձեռագրաց այլ հիշատակարանների մեջ, գրանցված մեծանուն գիտնական ու մանկավարժ Հովհան Որոտնեցու կապակցությամբ, որը ըստ վերոհիշյալ աղբյուրների և բազմաթիվ այլ վկայությունների, որդին էր «քաջի Իւանէի՝ Որոտան իշխեցողի» (տե՛ս օրինակ, ԺԴ, 497, 520):

¹ Այդ աշխատանքը առ այսօր չի կատարված, և, ինչպես այլ բանասերներ, այնպես էլ մենք ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժողովածուի անձնանունների ցանկի մեջ և այլուր շփոթել և որպես մի անձնավորություն ենք ներկայացրել Իվանե անունը կրող այս երկու իշխաններին: Դրանց տարանջատման գործում մեզ օգնել է Ա. Մնացականյանը, որին հայտնում ենք շնորհակալությամբ:

² Երուսաղեմ, ձեռ. 1033, էջ 61-62: Տե՛ս նաև Սիրոն, 1868, № 8, էջ 192, 1938, № 9, էջ 275-278:

Թովմա Մեծոփեցին ևս հայտնում է, որ Հովհան Որոտնեցին ծննդյամբ էր «ի գաւառէն Որոտնու ի գեղջէն Վաղանդնուն՝ որդի մեծի իշխանին Իւանէի, որ էր ի վարմէ առաջին իշխանացն Սիւնեաց, յորմէ Վասակն էր»¹:

Այս գերդաստանի տոհմագրութիւնը ըստ վերոհիշյալ տվյալների՝ հնագույն դարերից է գալիս, նրանք սերված են համարվում Սյունիքի հին ու բնիկ իշխաններից: Սակայն, ցավոք, հանվանե հիշատակվում են միայն Հասանը (կինն է՝ Վախախ), նրա որդիները՝ Սարգիս եպիսկոպոսն ու Իվանե Իշխանը (կինն է՝ Տիկնանց-Տիկին), և թոռները (Իվանեի զավակները)՝ Հովհան Որոտնեցին, Հասանը, Զաքարեն և Թուղթանին, և այս վերջինի դուստրը՝ Նաթիլ իշխանուհին:

Հասան իշխանը, հայրը լինելով Սարգիս մետրապոլիտի (որ արդեն 1326 թ. հիշված է որպես Վաղանդի վանահայր) ապրած պետք է լինի XIII դ. երկրորդ հիսնամյակում: Այդ ժամանակաշրջանից հայտնի են Հասան անունը կրող շուրջ երկու տասնյակ գործիչներ², որոնցից մեկը՝ Դլենյանց կոչվող Հասանը՝ ըստ երևույթին նույնացվելու է սրա հետ:

Ստ. Օրբելյան պատմիչը հայտնում է, որ Դլեն իշխանի սերնդից Հասան իշխանը, իր երկու եղբայրների հետ միասին, «եկեղեցի եւ բազում միաբանութիւն» է ունեցել Տաթևում, սակայն XIII դ. վերջին՝ «յաւերմանէ գաւառին իւրեանց եւ ի դառն եւ վերջին աղքատութենէ», ստիպված է եղել Ստ. Օրբելյանին վաճառելու իրենց գերդաստանին պատկանող մի սուրբ մասունք, ստանալով, 500 դահեկան և «այլ բազում պարգեւս ձիոց եւ եղանց եւ հանդերձից»³:

Ահա Դլենյան այս Հասանի որդին է եղել, հավանաբար, մեզ հետաքրքրող Իվանե Որոտնեցի իշխանը: Իվանեի եղբայր Սարգիս մետրապոլիտի 1337 թ. հիշատակարանում ասված է, որ նա «էր ամիրա եւ պետ երկրին Որոտան»: Ուստի մեռած էր արդեն այդ թվականից տարիներ առաջ, մինչդեռ Բուրթելի որդի Իվանե իշխանը առաջին անգամ հիշատակված է Արփա գյուղի եկեղեցու մի արձանագրության մեջ՝ 1322 թ. որպես «նորաբողբոջ» երիտասարդ: Հետագա տարիների (1323, 1333, 1334, 1337, 1338, 1348, 1349) բազմաթիվ հիշատակարաններում, Սյունյաց իշխանների թվարկման ժամանակ, տրվում է նաև այս Իվանե անունը՝ նրա ավագ եղբայր Բեշքենից հետո: Վերջին անգամ, որպես կենդանի անձնավորություն, Իվանեն հիշատակված է 1377 թ., երբ, մի ժամանակագրի վկայությամբ, «իշխանութիւնս

¹ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրութիւն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 11:

² Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 57-59:

³ Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 485-487:

Հայոց էր նուազեալ, եւ միայն մնացեալ Իւանի, որ կոչի Իւանիկ, որդի մեծին Բուրթելին, ի մէջ այլասեռից՝ բազում հարկապահանջութեամբ»¹:

Իվանե Բուրթելյանը ունեցել է 4 արու զավակ՝ Ստեփանոս-Սուլթան-շահ, Սմբատ, Բուրթել և Գորգուն: Արդ, առանձին-առանձին ծանոթանանք Իվանեի այս որդիներին:

ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀ-ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՐԴԻ ԻՎԱՆԵ ԲՈՒԹԵԼՅԱՆԻ

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 9450 Ավետարանի վերջում կան այդ ձեռագրի հետագա օտարումների մասին մի քանի հիշատակագրություններ:

Մեզ համար հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում 374ա և 373բ էջերի գրանցումները: Դրանցից առաջինում ոմն «Գրիգոր նուստ եւ անարժան քահանայ» ասում է, որ իր հալալ արդյունքով 1366 թ. գնել է այդ Ավետարանը՝ «յիշատակ ինձ եւ ծնաւդաց իմոց եւ եղբարց»: 373բ էջի հիշատակագրության առաջին տողը («Կամաւ կարող հզարին Աստուծոյ») գրված է վերոհիշյալ հիշատակարանի ձեռագրով, իսկ շարունակությունը գրել է ոմն տեր Ստեփանոս-Սուլթանշահ՝ այսպէս. «Ես տէր Ստեփաննոս մականուն Սուլթանշահ, թոռն Բուրթելի որդի Նանկի[ն է] ղբարն [Բ]շքինի պարոնի՝ ի Քրիստոս է հանգուցել: Մեք վկայ եմք այս սուրբ Աւետարանիս Վահրամայ եւ իւր եղբայր ///, իւրեանց հալալ արդեմք գնեցին զայս սուրբ Աւետարանս, Աստուած շնորհաւոր առնէ, ամէն, ամէն»:

Ստացող Վահրամի և նրա եղբոր եղծված անունները գրված են ջնջված այլ բառերի վրա, իսկ ջնջվել են, հավանաբար, վերոհիշյալ Գրիգոր քահանայի ու նրա եղբոր անունները²: Ըստ այդմ Ստեփանոս-Սուլթանշահի հիշատակագրությունը գրանցված պետք է լինի նույն թվականին, ինչ Գրիգոր քահանայինը, այսինքն՝ 1366 թ.: Այս հիշատակագրության համաձայն Բուրթելի որդի, Բեշքենի եղբայր Նանկի-Իվանեն ունեցել է Ստեփանոս-Սուլթանշահ անունով մի որդի, որ եղել է եպիսկոպոս (սրա մասին ավելի հանգամանալից խոսք կլինի Սլովակաց եպիսկոպոսներին նվիրված բաժնում):

ՍՄԲԱՏ ԵՎ ԲՈՒԹԵԼ՝ ՈՐԴԻԲ ԻՎԱՆԵ ԲՈՒԹԵԼՅԱՆԻ

Սմբատի մասին առաջին տեղեկությունը գտնում ենք Հովհան Որոտնեցու աշակերտ Հակոբ գրչի 1386 թ. շարադրված բովանդակալից հիշատա-

¹ Սիսական, էջ 96:

² Անունների այս փոփոխություն կատարողը նպատակ է ունեցել ներմուծել այդ հիշատակագրության մեջ ձեռագրի նախկին ստացողների՝ Վասիլի և Վահրամի անունները:

կարանում: Խոսելով 1-2 տարի առաջ տեղի ունեցած քաղաքական անցու-
դարձի մասին՝ նա գրում է, որ «զմեղքն իմ ծովացեալ եհան զգունդս անօրի-
նաց ի վերայ քրիստոնէից, մանաւանդ ի վերայ տանն Բուրդէլի: Որ եկին եւ
առին զբերդն Որոտան, եւ հայրենազուրկ արարին զպարոն Սմբատն, որդի
Նանիկին» (ԺԳ, 560): Այստեղ հիշատակված «անօրէնները», հավանաբար,
Ոսկյա-Հորդայի դան թողթամիշի զորքերն են, որ 1385-ին մեծ ավերածու-
թյուններ գործեցին նաև Սյունիքում: 1400-1403 թթ. Սմբատ և Բուրթել եղ-
բայրները Տաթևում շարադրված մի հիշատակարանում կոչված են տեղի իշ-
խաններ (ԺԳ, 632, ԺԵ, I, 4, 35): Հավանաբար 1403 (կամ հաջորդ) թվա-
կանին Լանկիթամուրի Թոռ Միրզա-Օմարը, որ կուսակալ էր կարգված Իրանի
և Անդրկովկասի վրա, Սմբատ և Բուրթել իշխաններին «զարձոյց բռնու-
թեամբ ի յանհաւատութիւն» (այսինքն՝ դարձրեց մահմեդական) և, իրենց
ընտանիքներով, ուղարկեց Սամարղանդ: Շատ չի տևում, սակայն, սամար-
ղանդյան գերությունը, շուտով նրանք վերադառնում են Սյունիք¹ և կրկին
դառնում քրիստոնեական հավատքի: 1406 թ. նրանք նորից սկսում են հի-
շատակվել Տաթևում գրված ձեռագրերում (ԺԵ, I, 74):

Բուրթել իշխանն իր երկու մանկահասակ որդիների հետ, ինչպես և
Սմբատի մի որդին (բոլորն էլ՝ անանուն) զոհ են գնում 1407 թ. մեծ հունձ
կատարած համաճարակին. «Այսօր եղբայր Սմբատին պարոն Բուրթէլ հան-
դերձ որդուվք իւրովք հանգեաւ ի Քրիստոս, եւ որդի Սմբատին, եւ այլքս
անթուելիք են», - գրել է Թ. Մեծոփեցին իր ընդարձակ հիշատակարաններից
մեկում (ԺԵ, I, 80, հմմտ. նաև ԺԵ, I, 75):

1407 թ. Սմբատ իշխանն իր հեծելազնով մասնակցում է Զելաիրյան
Ահմադ Ղանի և Կարա-Յուսուֆի դաշնակցած ուժերի մղած կռիվներին՝
թամուրջանների դեմ: Հիշատակարանը, որի մեջ տվյալներ են եղել այդ
մասին, պահպանվել է խիստ քայքայված վիճակում, ուստի շատ բան մոլթ է
մնում: Պարզ է, սակայն, որ Սմբատի զորագունդը մեծ կորուստներ է ունե-
ցել (ԺԵ, I, 82):

Երբ Կարա-Յուսուֆը զբաղված էր Աղ-Կոյունլուների դեմ պատերազմե-
լով, Սուլթան-Ահմադը իշխանությունը գրավելու փորձ է կատարում, միայ-
նակ վայելելու համար Կարա-Կոյունլուների գործակցությամբ թամուրջան-
ների դեմ տարած հաղթանակը: Սմբատ Բուրթելյան իշխանը, անսպույթ իր
ոչ հեռատես խորհրդատուներին, նույնպես հայտնվում է Ահմադի կուսա-

¹ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրութիւն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան,
1999, էջ 108:

կիցների շարքում և նրանից պարզ և ստանում Անգեղակոթ գյուղը¹: 1410 թ. օգոստոսին Ահմադը պարտություն է կրում և սպանվում Կարա-Յուսուֆի կողմից: Ջելարյաններին աջակցողները պատժվում են: Յուսուֆը բռնագրավում է Սմբատ իշխանի կալվածքները. «էառ զՈրոտն ի Սմբատայ իշխանէն», - հայտնում է Թ. Մեծոփեցին²: Եվ Սմբատ իշխանը ստիպված է լինում պատսպարվել Վրաստանում: 1412 թ. իր Բեշքեն որդու հետ միասին նա հիշատակվում է որպես Գորիի մոտ գտնվող Աֆլիսցիխե (Ուֆլիսցիխե) գյուղաքաղաքի իշխան: Այստեղ շարադրուած մի հիշատակարանում Մելքիսեդեկ գրիչը հայտնում է, որ ձեռագիրը ընդօրինակել է «իշխանութեան տեղոյս (Աֆլիսցիխէի) պարոն Սմբատի եւ որդւոյ նորին պարոն Բեշքէնի, որ ի յաստմանէ չարին վտարեցան ի հայրենեաց իւրեանց» (ԺԵ, I, 133):

Սմբատ իշխանը կնքում է իր մահկանացուն օտարության մեջ՝ 1412-1414 թթ. միջոցին: 1415 թ. Տաթևում գրված մի ձեռագրում, որպես տեղի իշխաններ, հիշատակվում են սրա որդիները՝ Բեշքենն ու Շահը: Ուստի հավանաբար հայրը՝ Սմբատ իշխանը, մեռել էր այդ թվականից առաջ (ԺԵ, I, 653): Մատթեոս Մոնոզոնը 1417 թ. Գանձասարում շարադրված հիշատակարանում Սմբատի մասին գրում է. «Քանզի այն. որ կայր մնացեալ շառաւիղ տանն Բիւրթելեանց՝ ... որոյ անուն Սըմբատ կոչիւր, եւ անդ (ի Վրաստան) ի յօտարութեանն վախճանեցաւ» (ԺԵ, I, 194): Սմբատ Բուրթելյանը մեծ հավանականությամբ ամուսնացած է եղել վրացուհի մի իշխանուհու հետ, այդ ամուսնությունից ծնված որդիներից տեղեկություն ունենք 4-ի մասին. մեկը 1407 թ. մահտարաժամին զոհ գնացած պատանին է, որի անունն իսկ չի պահպանվել, մյուսներն են՝ Բեշքենը, Իվանե-Ստեփանոսը և Շահը: Բայց մինչև սրանց անդրադառնալը անհրաժեշտ է ի մի բերել Իվանեի մյուս որդուն՝ Գորգուն իշխանի գործունեությունը լուսաբանող հատուկ կենսականությունները³:

ԳՈՐԳՈՒՆ ՈՐԳԻ ԻՎԱՆԵ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Գորգունի անունը, իր հոր անվան պես, տառադարձված ենք գտնում տարբեր ձևերով՝ Գորգուն, Գորգոն, Գուգուն, Թերևս նաև Գորգունէ:

Սամուել Անեցու «Ժամանակագրություն» շարունակողներից մեկը,

¹ Նույն տեղում, էջ 118:

² Նույն տեղում, էջ 46:

³ Սմբատի նախնյաց այլ հաջորդականություն է տալիս Երուսաղեմի 1719 ձեռագիրը, ըստ որի Սմբատի հայրը՝ Գուգուն է, պապը՝ Պեշքենը, պապի հայրը՝ Բուրթելը (տե՛ս Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հտ. 6, Երուսաղեմ, 1972, էջ 28):

ՊԼԵ. (1386) թվականի տակ, պատմում է հետևյալը. «Թուրքն էառ զբերդն Որոտան, եւ մեծ վարդապետն Կախիկն գնաց փախստական ի Մարայ, եւ պարոն Գորգունէն դարդամահ եղեւ»¹: Այս ուշագրավ տեղեկությունը Հ. Աճառյանի կողմից հասկացվել է այն իմաստով, որ «Սրա (իմա՛ Գորգուն իշխանի) ձեռքից վշտամահ եղաւ Յովհան Որոտնեցին»²: 1386 թ. այս վկայությունը միակն է, ուր Իվանե Բուրթելյանի Գորգուն որդին հիշատակված է որպես կենդանի, կամ քիչ առաջ մեռած անձնավորություն:

XV դ. հիշատակարանների ու Թ. Մեծոփեցու «Պատմութեան» մեջ մի երկու անգամ դարձյալ հանդիպում ենք Բուրթելյան այս իշխանի անվանը, բայց արդեն՝ նրա Տարսայիճ որդու կապակցությամբ: Մեծոփեցին, օրինակ, հայտնում է, որ Սմբատ և Բուրթել իշխանների հետ մեկտեղ Թամուրյան տիրակալ Միրզա-Օմարը բռնի հավատափոխ է արել նաև վերոհիշյալ Տարսայիճին («Ձտէրն եղեգեաց Տարսայիճ անուն՝ զորդի Գորգունին ուրացուցին»³), իսկ Գրիգոր Ախալցխացի գրիչը, 1419 թ. շարադրած իր հիշատակարանում, Բուրթելյանների այս ճյուղի հաջորդականության մասին այսպիսի ցուցում է տալիս. «... պարոն Տարսայիճին, որդւոյ Գուգունին, որդոյ Ինանիկին, որդոյ Բուրթէլին» (ԺԵ, I, 656): Այս վկայություններից պարզվում է, որ պարոն Գորգունը իշխել է եղեգնաձորում:

Այժմ դառնանք Սմբատ իշխանից սերվող պայազատներին:

ԲԵՇՔԵՆ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Սրա անվանն առաջին անգամ հանդիպում ենք 1406 թ. Տաթևում շարադրված մի հիշատակարանում, ուր ասված է, որ ձեռագրի ընդօրինակությունը կատարվել է «յիշխանութեան պարոն Սմբատին եւ որդոց նորին Բեշքէնին եւ Իւանէին» (ԺԵ, I, 58):

1410 թ. հետո, իր հոր հետ միասին, Բեշքենն էլ հայրենագուրկ է լինում, վտարվում Սյունիքից ու պատսպարվում Վրաստանում: 1412 թ., ինչպես գիտենք արդեն, նա ևս հիշվում է որպես Աֆլխսցիսե գյուղաքաղաքի

¹ Սամուելի Բանանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 170: [Տե՛ս նոր հրատարակությամբ՝ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթեոսյանի, Երևան, 2014, էջ 283]:

² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, էջ 493: Բացառված չէ, որ տաճարն առնված այս (Գորգուն) անձնանվան ուղղական հոլովածներից մեկն էլ եղել է Գորգունի (հմմտ. Իւանէ, Կուրիկէ, Ստեփանէ և այլն): Այդ դեպքում պետք է ենթադրել, որ ժամանակագիրն ակնարկել է պարոն Գորգունի վշտամահ լինելու մասին՝ թուրքերի կողմից իր կալվածքների գրավման կապակցությամբ:

³ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, էջ 109:

տեր («իշխանութեան տեղոյս պարոն Սմբատի եւ որդւոյ նորին պարոն Բեշ-քէնի»), (ԺԵ, I, 133):

Սմբատը, տեսանք, որ վախճանվում է «ի յօտարութեանն» (Վրաստա-նում), բայց նրա որդիներից երկուսը, Մատթեոս Մոնոզոնի ստուգապատում մովսլաներով, «եկին ի հայրենիս իւրեանց, եւ ոչ են տեսարք իշխանութեանն իւրեանց, այլ ընդ ձեռամբ անօրինաց» (ԺԵ, I, 194): Երկու այդ որդիներից մեկը, անտարակույս, Բեշքենն է, մյուսը՝ Շահը. այդ մասին է վկայում Հով-հաննես գրիչը, որ 1415 թ. Տաթևում շարագրած իր հիշատակարանում գրում է. «Իշխանութեան տեղոյս մեծատոհմի Բեշքէնի, հարազատով Շա-հիւ» (ԺԵ, I, 653): Մի քանի տարի անց՝ 1422 թ., նույն Տաթևում, նա հիշա-տակվում է որպես այդ վայրի իշխան՝ միայնակ, առանց իր եղբայր Շահի ընկերակցության (ԺԵ, I, 292):

Բեշքենի որդի Ռուստամը, Կարա-Կոյունլու Սքանդար փառիշահի մեր-ձավոր զինակիցներից մեկը լինելով, պետական բարձր պաշտոններ է գրա-վել (այդ մասին քիչ հետո): Սքանդարի իշխանության տարիներին (1421-1437) Բեշքենին հաջողվում է, անշուշտ իր Ռուստամ որդու աջակցությամբ, վերստանալ Բուրթեյան տան կալվածքների մի մասը: 1428 թ., օրինակ, նրան էր պատկանում նաև Անգեղակոթ գյուղը (ԺԵ, I, 382), իսկ 1429 թ. մի պաշտոնական գրության մեջ Բեշքենը հիշատակվում է իր մի քանի վասալ-ների հետ միասին¹:

Դրուժյունը, սակայն, փոխվում է 1434-1435 թվականից հետո, երբ Լանկ-Թամուրի Շահուռխ որդին, երրորդ անգամ լինելով, արշավեց Կարա-Կոյունլու, Սքանդարի վրա և պարտության մատնեց նրան: Թամուրյանները ներխուժում են նաև Սյունիքի սահմանները և ավերածույթյուններ գործում. Բեշքենը, իր Ռուստամ որդու հետ միասին, դարձյալ ստիպված է լինում

¹ Ստորև բերում ենք այդ գրությունը. «Յանուն Աստուծոյ ես՝ Բեշկէն, որդի մեծի իշխա-նին Սմպա[տա]յ, տեսի զԱւետարանս, որ բազում ժամանակ ի մեր երկիրս էր ու գնել էր Տանծիկանց Աւագն: Երեկ Թումայ երէց Սիւնայվանից, թէ այս մեր եկեղեցոյն է, Սիւնա-վանից քալան է տարել, ու երդումն կերաւ: Ես Բեշկէն, որդի պարոն Սմպատին, տուի մեզ արեւշատութեան ու մեր նախնեցն յիշատակ ի Սիւնեց վանիցն, որ Սիւնիվանմ ասեն:

Ես Յովհաննէս վարդա[պ]ետ, որ զգիրս գրեցի վկա եմ: Ես Յովանէս եկեղեցայպան Վաղաղնոյ [վա]նացն վկայ եմ: Ես Դիլաննի որդի Լեշին վկա [եմ], ես Պաշարաթ՝ որդի Էլէկ[ս]անին Լորեցի վկայ եմ, ես Էլտուր՝ որդի Փալիկին վկայ եմ, ես Ափղազ՝ որդի Սե-թիկայ, որ մեր հայրն ու հաւրեղբայրն Աւաֆն գնել էր, մեք էլ հետ տինմ, մեք ենք Դաւայ-բարու տէր՝ տինմ ի յեկեղեցին Սիւնէվանից, ոչ ում խաւս ու զոյց չկայ, Աստուած շնհատր առնէ:

Ամիս արեգ, թուական հայոց ՊՀԸ. (1429): Դաւայբարն պատժաւ լինի» (ԺԵ, I, 392):

թողնել իր հայրենական կալվածքները և, հազարավոր հպատակների գլուխ անցած, գաղթել վրաց տիրապետության տակ գտնվող Հյուսիսային Հայաստանի շրջանները:

Վրաց Ալեքսանդր թագավորը, որ Բեշքենի փեսան էր, Լոռու բերդն իր շրջակայքով հանձնում է իր աներոջը: Սյունիքից Լոռի կատարված մեծ գաղթի մասին ուշագրավ տողեր է գրանցել Թովմա Մեծոփեցին. «...Առեալ (Բեշքենն) զամենայն կողմն Սիւնեաց եւ զամենայն գաւառս շրջակայ մերձ ի Սիւնիս, աւելի քան զՁԹ. (6000) քրիստոնեայ տունս, եւ ազատեալ ի Շահ-նուհէն, հասոյց ի կողմն Վրաց: Եւ թագաւորն առ երեսս պատուեալ զնա, տայ նմա զղղեակն Լոռու»¹:

Որպես Լոռու տիրակալ Բեշքենը և Ռուստամը հիշատակվում են նաև 1437 թ. Սանահնի վանքում Շմավոն վարդապետի շարադրած հիշատակարանում. այստեղ կարդում ենք. «Իշխանութեան տեղոյս իշխանաց իշխանին պարոն Բէշքենին՝ շառաւիղին Յրբէլեանց, եւ որդոյ իւրոյ պարոն Ընրստամին» (ԺԵ, I, 468):

Մի տարի անց՝ 1438 թ., Վրաց Ալեքսանդր թագավորը, երկյուղ կրելով, որ «Հայք առ նա ժողովեցին եւ աւերումն լինի կողմանն Վրաց», թունավորել է տալիս իր աներոջը՝ Բեշքեն իշխանին²:

Բեշքենի զավակներից տեղեկություն ունենք երեքի մասին. Ռուստամից բացի ունեցել է 1438-ին հազիվ 10 տարին բոլորած մանկահասակ մի որդի³, որի անունը չի հաղորդված և որի հետագա կյանքի մասին վկայություններ չկան: Դուռտըրը, որի անունը նույնպես չգիտենք, ինչպես ասացինք, եղել է Վրաց Ալեքսանդր թագավորի (1412-1443) կինը:

ԻՎԱՆԵ-ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Սմբատ իշխանի այս որդին մեզ արդեն ծանոթ է 1406 թ. Տաթևում շարադրված հիշատակարաններից, ուր նա հիշված է հոր և եղբոր հետ միասին, որպես տեղի իշխաններից մեկը («յիշխանութեան պարոն Սմբատի եւ որդոց նորին Բեշքենին եւ Իւանէին»): Այդ ժամանակ նա դեռևս աշխարհական էր ու արդեն ընտանիք կազմած (Իվանեի որդի պարոն Սմբատի տարիներ հետո թողած մի հիշատակագրությունից հայտնի է դառնում նաև նրա կնոջ՝ Մարգարիտ-Խաթունի անունը):

Ե՛րբ է Իվանեն եկեղեցականի սքեմ հագել ու դարձել Ստեփանոս Սյու-

¹ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 204:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 206:

նյաց եպիսկոպոս, ստույգ չգիտենք, գուցե 1410 թ. (այս մասին տե՛ս Սյունյաց եպիսկոպոսների ժամանակագրությունը նվիրված բաժնում): 1419 թ. Հերմոնի վանքում շարադրված արժեքավոր մի հիշատակարանի մեջ նրա մասին կարգում ենք. «Եւ ի հայրապետութեան այսմ նահանգի տէր Ստեփանոսի՝ մականուն Իւանէի, որդի պարոն Սմբատայ եւ եղբայր պարոն Բէշքէնի» (ԺԵ, I, 656):

Իվանե-Ստեփանոս պարոնները վերջին անգամ հիշատակված է 1421 թ.՝ Տաթևի վանքում («Ի յառաջնորդութիւն տէր Ստեփաննոսի ի զարմէն Պուռթեղեանց». մեռել է հենց նույն թ. (ԺԵ, I, 256) Վրաստանում, ուր գնացել էր իր մորը տեսուից: Թումա գրիչը նրա վախճանի մասին գրում է. «Յառաջնորդութեան տանս Սիսականայ տէր Ստեփաննոսի՝ որդւոյ պարոն Սմբատին, որ եւ յայսմ ամի գնացեալ ի տունն Վրաց առ մայրն իւր՝ փոխեցաւ ի Քրիստոս» (ԺԵ, I, 292):

Իվանե-Ստեփանոս պարոնների որդուն ու սերնդին քիչ հետո անդրադառնալու խոստումով, երկու խոսք ասենք Սմբատ իշխանի մյուս որդու՝ Շահի մասին:

ՇԱՀ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Շահը, իր ավագ եղբայր Բէշքենի հետ միասին, հոր մահվանից հետո վերադարձել է Սյունիք: 1415 թ. Տաթևում գրված մի հիշատակարանից պարզվում է, որ երկու այս եղբայրները այդ ժամանակ գտնվում էին Սյունիքում («Իշխանութեան տեղոյս մեծատոհմի Բէշքէնի, հարազատով՝ Շահի»): Մի քանի տարի անց Բէշքենը մենակ է հիշվում որպես իշխան Տաթևի, հետագայում նաև այլ կալվածքների: Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ Շահը երկար չի մնացել Սյունիքում, այլ վերադարձել է Վրաստան, ուր ապրում է դեռևս իր մայրը (հավանաբար ազգությունամբ վրացուհի):

Բէշքեն իշխանի եղբունական մահվան պատմությունը շարադրելիս Թովմա Մեծոփեցին տխրությամբ արձանագրում է, որ այդ ժամանակ (1438 թ.) նրա Շահ անունով եղբայրը ողջ էր և հանգիստ ապրում էր Վրաստանում՝ «վարժեալ եւ սնեալ առ որովայնամոլ ազգին [Վրաց] եւ անարի գտեալ, ոչ ի խնդիր ելեալ հայրենի գաւառին»¹:

ՏԱՐՍԱՅԻՃ ՈՐԴԻ ԳՈՐԳՈՒՆ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Տարսայիճն իշխում էր Եղեգիսում. հիշատակված է այն իշխանների շարքում, որոնք բռնությունամբ մահմեդական դարձվեցին Լանկ-Թամուրի թոռ

¹ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 206:

Միրզա-Օմարի կողմից, 1403 թ.¹: Թամուրյանների պարտությունից հետո Տարսայիճը նույնպես դառնում է քրիստոնեական հավատքի. «Մարդիկ, - գրում է Թ. Մեծոփեցին, - որք յաւուրս չաղաթային ի հաւատոց ուրացեալք էին, եկին ի հաւատք: Բուրթէլն Որոտան, Տարսայիճն եղեգեաց»²: 1415 թ. Տարսայիճի մասին ուշագրավ տվյալներ է գրանցել Գրիգոր Ախալցխացի գրիչը, հայտնելով, որ հենց նույն տարում նա գրկվեց հայրենական իր կալվածքներից ու թշվառ վիճակի մեջ է գտնվում: «Գրեցաւ գիրքս, որ կոչի Հարցմունք, - կարդում ենք վերոհիշյալ գրչի հիշատակարանում, - ...ի հայրապետութեան սուրբ ուխտիս եւ գաւառիս պարոն Տարսայիճին, որդոյ Գուգունին, որդոյ Ինանիկին, որդոյ Բուրթէլին: Զի յայսմ ամի յոյժ ի նեղութիւն, ի տառապանք եւ յաղքատութիւն անկաւ, զի նա, որ բոլոր գաւառիս իշխէր, այժմ ոչ միոյ ագառակի կամ զեղջ ոչ կարէ իշխել, զի խեղ եւ յափշտակեալ էին ի նմանէ զամենայն գեւղ եւ զքաղաք, զվանք եւ զանապատ ի նմանէ. եւ նա փախեալ եւ թագուցեալ էր ի ծերպս վիմաց եւ ի մայրիս, մինչեւ այց արասցէ նմա տէր Աստուած եւ յառաջին փառսն եւ իշխանութիւնն դարձուցէ զնայ» (ԺԵ, I, 656):

Գրչի այս բաղձանքը չի իրականացել. ճիշտ է, Տարսայիճի որդիներից Սմբատը դարավերջի մի հիշատակարանում (տե՛ս ստորև) մեծարված է «իշխանաց իշխան» տիտղոսով, բայց չունենք որևէ վկայություն հավաստելու, որ Տարսայիճին կամ նրա ժառանգներին հաջողվել է հետագայում վերստանալ իրենց կալվածքները եղեգիսում:

«Իշխանաց իշխան» այդ Սմբատը հիշատակված է իր որդի՝ Վայոց-ձորի արքեպիսկոպոս Եղիշեի կապակցությամբ՝ եղեգիս քաղաքում ընդօրինակված մի Ավետարանի հիշատակարանում, որի մեզ հետաքրքրող մասը բերում ենք ստորև. «Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի Թականիս Հայոց ԶնԴ. (1495), ի կաթողիկոսութեան տեառն Սարգսի ... եւ վերադիտող այսմ նահանգի (իմա՝ Վայոց ձորի) պարոնտէր Եղիշա արքեպիսկոպոսի, որդոյ իշխանաց իշխանի պարոն Սմայ[ատ]ա, որդոյ մեծին Տա[ր]սայիճի»³:

Այսքանով սպառնում են Տարսայիճի հաջորդների մասին մեզ հայտնի աղքատիկ տվյալները:

¹ Նույն տեղում, էջ 108-109:

² Նույն տեղում, էջ 119:

³ Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ հայ ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա, 1914, էջ 585:

ՌՈՒՍՏԱՄ ՈՐԴԻ ԲԵՇՔԵՆ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆԻ

Ռուստամը մեզ արդեն մասամբ ծանոթ է Բեշքենի կյանքի տարեգրությանը նվիրված հատվածից: XV դ. Հայոց պատմության մեջ կարևոր դեր կատարած մի գործիչ է: Սքանդար Կարա-Կոչունլուն ներքնապես ուժեղ պետություն ստեղծելու իր ծրագրերն իրագործելու ճանապարհին ինչ-որ չափով հենվում էր նաև հայ իշխող վերնախավի վրա, իրեն կոչում էր «Հայաստանի թագավոր» (Շահ-ի արմեն), պետական բարձր պաշտոններ էր շնորհում հայ ֆեոդալական տներից սերված որոշ գործիչների, իր գործի մեջ հավաքագրում էր նաև հայ ռազմիկների և այլ: Ռուստամ Բուրթեկյանը, անտարակույս իր արտակարգ ընդունակությունների շնորհիվ, դարձել էր Սքանդարի մերձավոր գործակիցներից մեկը և առաջ քաշվել պետական բարձր պաշտոնների: 1413 թ., լինելով հավանաբար Երևանի նահանգի կառավարիչ, Ռուստամը էջմիածնի վանքին վաճառքի անվան տակ վակֆ արեց 7 խոշոր գյուղեր, որով և տնտեսական հող ստեղծեց Հայ եկեղեցու հոգևոր կենտրոնը Կիլիկիայից մայր հայրենիք՝ էջմիածին տեղափոխելու համար: Նվիրաբերված այդ գյուղերի պարսկերեն ընդարձակ կալվածագրում շատ ուշագրավ են Ռուստամին տրված տիտղոսները, որոնք ինքնին ցուցանիշ են այն բարձր դիրքի, որ գրավել էր Բուրթեկյան այդ իշխանազունը Կարա-Կոչունլունների վարչական ատյաններում: Այնտեղ ասված է. «Վահանձնյա էմիր և իշխան, մեծափառ, ազնվաշուք, բարձրաստիճան, բարձրագույն, վստահելի ծառա և ամենաազնիվ վեզիր, նորին կայսերական մեծություն սուլթանի մտերիմ, ամենզոր, արքայական պետության սիրելի, մեծագույն արքունի խորհրդական, արքաներից ամենից իմաստունի վստահելի, որի անձը վեր է ամեն տեսակ նկարագրությունից ու գովասանքից, հավիտենականության տեր Աստուծո ողորմությամբ իշխանության եւ կրոնի քաջահաղթ էմիր Ռուստամ, որդի էմիր Բեշքենի, որդի էմիր Սմբատի»¹:

Պետք չէ տարակուսել, որ Սքանդարի իշխանության տարիներին Ռուստամի բարձր հեղինակությամբ Սլունյաց Օրբեկյանները և, մասնավորապես Ռուստամի հայր Բեշքենը, վերստացել էին իրենց կալվածքների մի մասը և բարեկեցիկ վիճակ ստեղծել իրենց համար: Դրությունը փոխվեց արմատապես Սքանդարի պարտությունից ու սպանությունից հետո: Գիտենք արդեն, որ 1437 թ. Ռուստամը, պետական գործերից հեռացած ու պատիվներից զրկված, պատսպարվել էր Լոռիում: Հետագայում սակայն նա կրկին վերա-

¹ Հ. Փափազյան, «Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից», Տեղեկագիր, 1955, № 8, էջ 86:

դարձել է Սյունիք: 1451 թ. պահպանվել է մի պարսկերեն կալվածագիր, որի համաձայն նույն Ռուստամը, Տաթևի վանքին է վաճառում իրեն պատկանող Սվարանց, Տաշու, Աղանց ու Տանձատափ գյուղերը: Բայց այս փաստաթղթում նա հիշատակվում է առանց բազմահարկ տիտղոսների, սոսկ որպես՝ «հայ ամիրզադա Ռուստամ, որդի ամիր Բեշքէնի, որդի Սմբատի»¹:

Ամիր Ռուստամի կյանքի հետագա տարիների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Մեծ հավանականությամբ նա ունեցել է որդիներ, գուցե ոչ հայ և ոչ քրիստոնյա կնոջից կամ կանանցից:

Դառնանք այժմ Ռուստամի հորեղբայր՝ պարոնտեր Իվանե-Ստեփանոսի սերնդին:

ՍՄԲԱՏ ՈՐԴԻ ԻՎԱՆԵ-ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԲՈՒԹԵԼՅԱՆԻ

Այս Իվանե-Ստեփանոսը, տեսանք արդեն, որ մինչև Սյունյաց եպիսկոպոս դառնալը ամուսնացած է եղել և ունեցել Սմբատ անունով մի որդի: Այս պարոն Սմբատը 1471 թ. ստանում է մի Ավետարան, որի հիշատակարանում տվյալներ է հաղորդում իր նախնիների մասին. «Ես՝ պարոն Սմբատս, - գրում է նա, - առի զկենսաբեր Աւետարանս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց՝ զհայրն իմ Ստեփանոս, մայրն իմ Մարգարիտ-Խաթուն, զպապն իմ Սմբատ, զմեծ պապն Իւանիկ» (ԺԵ, II, 317):

Կարելի է ենթադրել, որ հենց այս Սմբատն է հիշատակված Հերհերի մոտ գտնվող ավերակ գյուղատեղում կանգնեցված մի խաչքարի արձանագրության մեջ, ուր ասված է. «ԹՎ. ՋՃԼ. (1489), կաման Աստուծոյ ես Խաչատուր երէցս... կանգնեցի զխաչս հոգ(ոյ) փրկութիւն պարոն Սմբատին»:

Այս գրությունը խորհրդածությունների տեղիք է տալիս. նախ, ինչու՞ է խաչքարը կանգնեցված ոմն Խաչատուր երեցի կողմից, որը, կարծես, ազգակցական կապ չունի պարոն Սմբատի հետ, և ապա Սմբատի ի՞նչ մեղքերն ի նկատի ունի արձանագրություն կազմողը՝ աղերսելով նրա հոգու փրկությունը: Կարելի՞ է արդյոք հետևեցնել, որ հենց այս Սմբատով է սկսվում Սյունյաց Օրբելյանների հավատափոխության պրոցեսը, և որ նա կնքեց իր մահկանացուն՝ որպես առաջինը մահմեդականություն ընդունած Բուրթելյան պալագատներից:

Այս հարցին անկարող ենք պատասխանել, բայց տեղեկություն ունենք «Սմբատ որդի Ուռութցի (իմա՝ Որոտնեցի) Սոհրաբ» անունով մի մահմեդականի մասին, որը 1508 թ., որպես վկա, իր ստորագրությունն է դրել Տաթևի

¹ Նույն տեղում:

վանքապատկան գյուղերի Շմավոն վարդապետին պատկանելու իրողությունը հավաստող մի վակֆնամեի տակ: Գուցե այդ Սոհրաբը որդին է հենց 1489 թ. մահացած այս Սմբատի, բայց կարող է նաև լինել Ռուստամի սերնդից (Թոռը¹): Ռուստամ ու Սոհրաբ անունները բնական են ազգակցական ավելի սերտ աղերս ունեցող անձանց համար: Սոհրաբի ստույգ տեղը Բուրթեյանների տոհմաձառում առկա թողնելով, հայտնենք, որ նրա հեռավոր ժառանգներին՝ «Բուրթեյանների համայնք» («ջմարթ-ի Բուրթեյան») անվան տակ, բազմիցս հանդիպում ենք XVI-XVII դդ. փաստաթղթերում. այդ բուրթեյանները, ազգային իրենց դիմապատկերը կորցրած, հաճախ վեճի են բռնվել Տաթևի վանքի հետ և, միջոցների ընտրություն չկատարելով, փորձել են բռնագրավել վանական կալվածքները¹:

Այսպիսով, XV դ. վերջերին Սյունյաց Օրբեյանների Բուրթեյան ճյուղը, որ շուրջ երկու դար հայրենի աշխարհին պարգևեց աշխարհական ու հոգևորական նշանավոր գործիչներ, օտար տիրակալների անլուր բռնություններին ենթարկվելով՝ ազգային դիմահեղձման է ենթարկվում և իջնում Հայոց պատմության բեմահարթակից:

***

Որպես աշխարհիկ և հոգևոր տերեր XIV-XV դդ. Սյունյաց աշխարհում տիրակալած Օրբեյան իշխանների Բուրթեյան ճյուղի պայազատների մասին մեր հետազոտության արդյունքները հնարավորություն են ընձեռում կազմելու այդ գերդաստանի ըստ հնարավորի ամբողջական տոհմաձառը:

Հարկ է նշել, սակայն, որ ձեռագրական հիշատակարանների, վիմական արձանագրությունների և այլ աղբյուրների մեջ կարող են դեռևս հայտնաբերվել նոր տվյալներ, որոնց օգտագործմամբ հնարավոր կլինի լրացնել տոհմաձառը աննշան դեր կատարած մի քանի նոր անուններով, ինչպես և ճշգրտումներ կատարել թվականների մեջ: Որոշանալով ավարտել մի տապանաքարի արձանագրության մեջ, օրինակ, հիշատակված է ոմն «բարեպաշտ իշխան արքայազուն Սմբատ», վախճանված 1430 թ.: Սրկղուն-

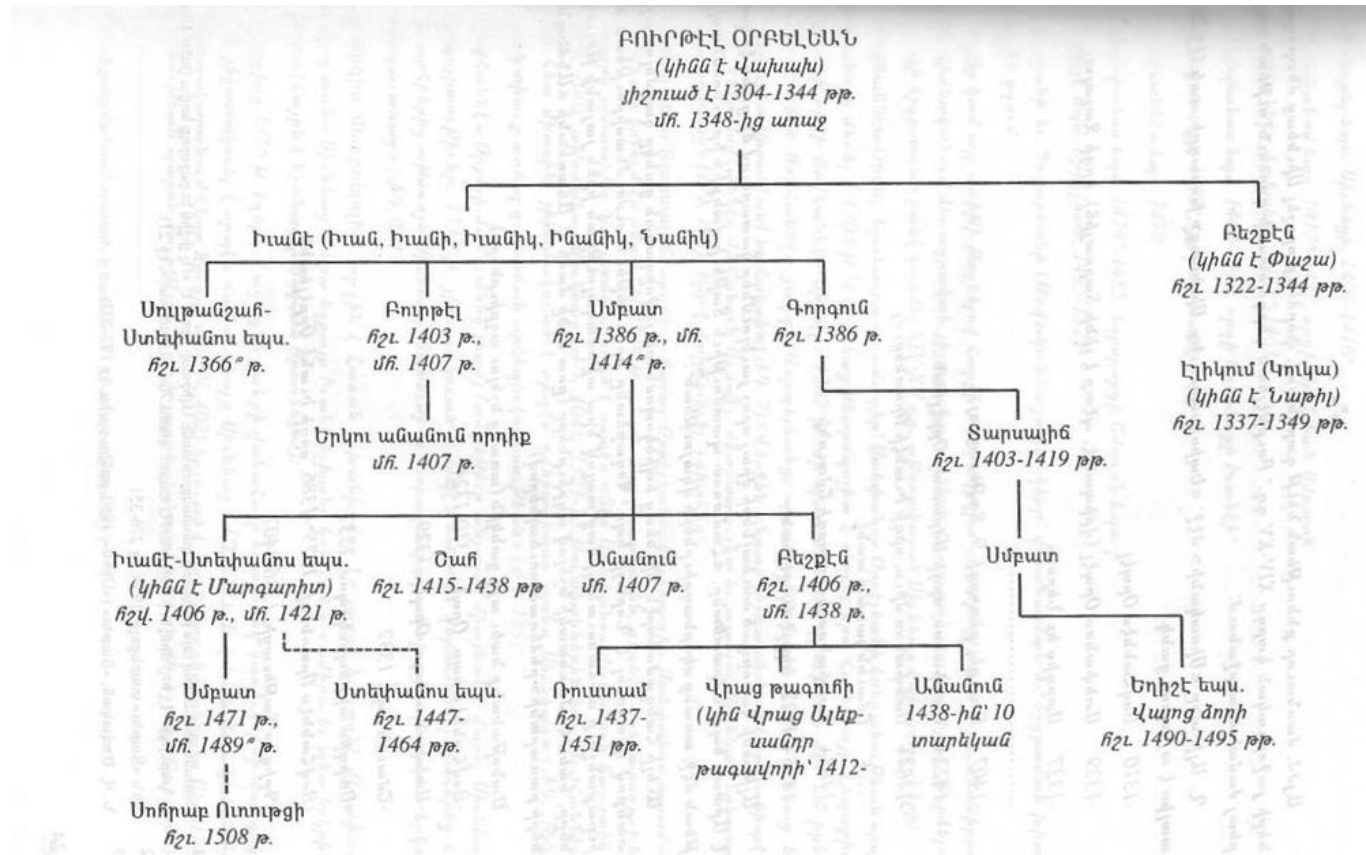
¹ Բուրթեյանների մասին այս տվյալները փաղել ենք Հ. Փափազյանի «Մատենադարանի պարսկերեն կալվածագրերը» տպագրվող աշխատությունից: [Ավելի հանգամանորեն տե՛ս Ա. Դ. Սաֆարյան, “Новые эпиграфические данные о последних отпрысках армянской феодальной знати в Сюнике, К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинции Армении”, т. I, Ереван, 1991, с. 236-254. նաև՝ Ա. Ա. Хачатрян, “К расшифровке и интерпретации некоторых арабских надписей Армении (XV-XVI вв.)”, նույն տեղում, էջ 255-275]:

քում 1461 թ. շարադրված մի հիշատակարանում, Պոռչյան իշխան Ջումայի հետ մեկտեղ, տեղեկություն է գրանցված նաև ոմն իշխան Խնանիկի մասին (Ժե, II, 157): Չենք տարակուսում, որ այդ Սմբատն ու Խնանիկը նույնպես Բուրթեյան գերդաստանից են սերված, բայց անհրաժեշտ տվյալներ չունենք պարզելու նրանց ծնողների անունները և տեղ տալու նրանց Բուրթեյացիների տոհմաձառի մեջ: Ավելացնենք նաև, որ հետագա դարերի աղբյուրներում կան ու դեռևս կարող են գտնվել ստույգ կամ շինծու տվյալներ իրենց Օրբեյան իշխանների շառավիղ համարող ընտանիքների մասին¹: Այս կարգի տվյալների հավաքումն ու դասակարգումը՝ մեր նպատակից դուրս ենք համարել:

Կից էջի վրա տալիս ենք Բուրթեյանների տոհմաձառը, յուրաքանչյուր անձնանվան տակ նշանակելով ծայրային այն թվականները (կամ թվականը), որ գտել ենք նրա մասին սկզբնաղբյուրներում:

¹ Այսպիսի մի տվյալ, շարադրված կիսագրագետ մեկի կողմից XVIII դ., հրատարակել է Ղ. Ալիշանը «Սիսական»-ի մեջ (էջ 97):

ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱԾԱՌԸ

***

Այժմ, մասնավոր քննության նյութ դարձնելով, փորձենք որոշել Սյունյաց մետրոպոլիտների հաջորդական կարգը XIV-XV դդ.՝ Բուրթեղյան գերդաստանի գործունեության երկդարյա ժամանակաշրջանում:

Ղ. Ալիշանը «Սիսականի» մեջ՝ «Եպիսկոպոսունք Սիւնեաց» խորագրի տակ (էջ 20-21) տալիս է այսպիսի ցանկ.

— 1310 Յովհաննէս Օրպէլ

— 1329 Ստեփանոս Օրպէլ (վրիպակ է, պետք է լինի Տարսայիճ), որդի Զալալայ

— 1337 Սարգիս եւ Ներսէս

.....¹:

— 1407 Առաքել քեռորդի Գ. Տաթևացույ

— 1422 + Ստեփանոս, որդի Սմբատայ Օրբէլեան

— 1464 + Ստեփանոս միւս, որդի Իւանէի Որոտնեցույ

— ... + Շմաւոն յազատ տանէ

— 1483 + Ստեփանոս, եղբորորդի Շմաւոնի

— 1495 + 1522 Եղիշէ Օրպէլեան:

Ալիշանի հաղորդած տվյալների վրա որոշ հավելումներ կատարելով մի ցանկ էլ կազմել է Արտակ եպս. Սմբատյանը, «Համառօտ պատմութիւն Տաթևի վանքի» իր ուսումնասիրության մեջ, առանց սկզբնաղբյուրների վկայության²:

Ավելի հանգամանորեն Սյունյաց եպիսկոպոսների հաջորդական ցանկը կազմելու աշխատանքով զբաղվել է Նորայր եպս. Պողարյանը իր «Տաթև» ուսումնասիրության մեջ³, յուրաքանչյուր անձնանվան դիմաց տալով նրա աթոռակալության իրեն հայտնի թվականները, նաև համառոտակի նշելով աղբյուրները (ըստ մեծի մասի Հ. Աճառյանի «Անձնանունների բառարանի» ընձեռած տվյալներով):

Մանոթանանք նաև այդ ցանկին (առանց նշելու աղբյուրները).

— Յովհաննէս եպս. Օրպէլ, 1310-1324

— Ստեփանոս եպս. Օրպէլ, 1329

¹ Յոթանասունամյա այս բացատի կապակցությամբ Ալիշանը գրում է. «Ոչ յիշին եւ յաջորդ սոցա (իմա՝ Սարգսի եւ Ներսիսի — Լ. Խ.) մինչեւ ի սկիզբն ժե դարու՝ ցամա 70» (Սիսական, էջ 21):

² Տե՛ս «Տաթև» տարեցույց, 1930, էջ 276-351:

³ Ն. Վ. Մովսիսյան, «Տաթև», Սիոն, 1950, հունիս-հուլիս, էջ 197-202:

- Շմաւոն եպս. 1332
- Սարգիս արքեպիսկոպոս, 1337
- Յովհաննէս Որոտնեցի, 1375°-1386, որդի Իւանէ Օրբէլեանի
- Գրիգոր Տաթեւացի, 1336-1407
- Առաքել եպս. Սիւնեցի, 1407-1416°
- Ստեփանոս եպս. 1417°-1422, որդի Օրբէլեան Սմբատի
- Յովհաննէս փակակալ, 1422°-1463°
- Ստեփանոս եպս. 1464-1472, որդի Որոտնեցի Իւանէի^o
- Շմաւոն եպս. 1472°, յազատ տանէ
- Յովհաննէս եպս. 1478
- Ստեփանոս եպս. 1478°-1485, եղբորորդի Շմաւոն եպս.-ի
- Եղիշէ եպս. Օրբէլեան, 1495-1522

Ալիշանի և Պողարյանի (Մովական) այս ցանկերը՝ վերանայման ու ճշգրտման խիստ կարիք են զգուծ:

Ուրիշ կամ այլ առիթի թողնելով հարցի մանրակրկիտ ու ամբողջական ուսումնասիրությունը, հիմնականում ձեռագրական հիշատակարանների մատուցած տվյալներով, փորձելու ենք ավելի ճշգրտված ցանկ կազմել XIV-XV դդ. աթոռակալած Սյունյաց եպիսկոպոսների:

Հովհաննէս-Օրբել. նշանավոր պատմագիրը՝ Ստեփանոս Օրբելյանի կենդանության օրոք (Ստեփանոսը մեռել է 1303 թ.¹) Սյունյաց մետրոպոլիտ է օծվել նրա հորեղբայր Լիպարիտ Օրբելյանի որդի Հովհաննէս-Օրբելը: 1302 թ. մի պաշտոնական գրության մեջ նա իրեն կոչում է. «Տէր Յովհաննէս յազգէ Աւրպելեանց, պռաւառթրանտէս Հայոց Մեծաց եւ մետրոպալիտ Սիսակ[ան] նահանգի» (ԺԳ, 7): Վերջին անգամ հիշատակված է որոշակիորեն 1323 թ.՝ «Տէր Յովհաննէս մականուն Աւրպէլ, մետրապալիտ եւ այցելու Սիւնեաց երկոտասան գաւազանաց» (ԺԳ, 183): Երբ է վախճանվել չգիտենք:

Ստեփանոս-Տարսայիմ. որդին է Զալալ Օրբելյանի, եղբորորդին Ստեփանոս պատմագրի: Հոգևոր կոչում էր ընդունել 1314 թ. առաջ. այդ թվականին, դեռևս «դեռաբողբոջ և լուսազարդ պատանի», նա հիշատակված է որպէս «Տէր Ստեփանոս մականուն Տարսաիմ» (ԺԳ, 99, 100)՝ աթոռակալ Սյունյաց (ԺԳ, 104): 1321-23 թվականներին ևս, Հովհաննէս-Օրբելի հետ միասին, հիշատակված է որպէս «վերադիտող տանս Սիւնեաց» (ԺԳ, 166)՝ «մանուկ տիաւք առեալ զաշտիճան արհեպիսկոպոսութեան» (ԺԳ, 183):

¹ Ղ. Ալիշանը մահվան տարեթիվ է համարում 1309 թ., որ ամբնդումն է:

Հովհաննես-Օրբելի մահվանից հետո (տարեթիվը անհայտ) միայնակ է վարել Սյունյաց մետրոպոլիտոսությունը. 1331 թ. հիշատակված է որպես «տէր եւ վերատեսուչ գահերեց եւ գլուխ արհիերից ավթոռոյս Սիւնեաց՝ Տաթևոյ եւ Նորավանից եւ Յախացքարոյ, պետ երկոտասան գաւառաց» (ԺԳ, 231):

Սարգիս մետրոպոլիտ. որդին է Հասան իշխանի, «որ էր յազգէ եւ յազնէ մեծափառ իշխանաց տանա Սիւնեաց»: Սրա եղբայր Իվանէ իշխանը կոչված է «ամիրա եւ պետ երկրին Որոտան» (հայրն է նշանավոր Հովհան Որոտնեցու):

Սարգիսը 1326 թ. եղել է Վաղագղնի վանքի վանահայր և այնտեղ կառուցել է մի պանդոկ: 1333 թ. հիշատակվել է որպես «ավթոռակալ» Սյունյաց (ԺԿ, 257): Իսկ նույն թվականի մի այլ հիշատակարանում (Նոր Զուղա, ձեռ. 402) կոչված է արդեն արքեպիսկոպոս Սյունյաց («Իշխանութեան պարոն Բուրթէլին... եւ ի յարքեպիսկոպոսութեան մերոյ տէր Սարգսի»): 1337 թ. առաջ եղել է Երուսաղեմում, ուր ստացել է մի Սաղմոսարան (Երուսաղեմ, ձեռ. 1033), որի հիշատակարանում ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում իր ազգականների մասին: Նույն 1337 թ. ստացել է նաև Մանրուսման մի ձեռագիր, որի հիշատակարանում կոչված է «Մեծ եւ ամեներջանիկ մետրապոլիտն եւ արհիական գլուխն այսմ (Սիւնեաց) նահանգիս տէր Սարգիս»¹:

Սրա ավթոռակիցն է եղել ոմն տեր Ներսես. պահպանվել է Սարգսի ու Ներսեսի մանրանկար համատեղ պատկերը՝ 1337 թ. («Սիսական», էջ 20): Այդ տարեթվից հետո յոթանասունամյա անջրպետ կա, որ Ղ. Ալիշանը դատարկ է թողել՝ բազմակետեր դնելով, իսկ Արտակ եպս. Սմբատյանն ու Նորայր եպս. Պողարյանը լրացրել են Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու և Առաքել Սյունեցու անուններով: Սակայն Սարգիս մետրոպոլիտը և Հովհան Որոտնեցին շարունակական շղթա չեն կազմում, շուրջ 40-ամյա անորոշ ժամանակաշրջանով նրանք անջատված են միմյանցից ն. Պողարյանի ցանկում:

Ահա այդ տարիների մի մասը պետք է տալ Ստեփանոս-Սուլթանշահ եպիսկոպոսին:

Ստեփանոս-Սուլթանշահ. սրա ինքնագիր հիշատակարանի հետ, շարադրված շուրջ 1366 թ., ծանոթացանք Բուրթելյան պալատների տոհմագրության բաժնում: Վերհիշենք այստեղ, որ նա ներկայանում է որպես «տէր Ստեփանոս մականուն Սուլթանշահ»: Այս մականունը հնարավորություն է ընձեռում նույնացնելու այս տեր Ստեփանոսին՝ «Տաղ տէր Ստեփա-

¹ D. N. Karamianz, *Verzeichniss der Armenischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin, 1888, էջ 26.

նոսին Սիւնեաց եպիսկոպոսին» պոեմի նահատակ հերոսի հետ¹: Պոեմի տվյալներով Սյունյաց այս եպիսկոպոսը, մինչև հոգևոր կոչում ընդունելը, եղել է Թավրիզում՝ զինվորական ծառայության մեջ: Ինչ-ինչ պատճառներով սպանել է իր խորթ մորը՝ էլիսովելուն, գժտվել հոր հետ:

Ստեփանոսի աշխարհական անունն ի հայտ է գալիս այն տողերից, որ գրել է պոեմի հեղինակը որդեկորույս մոր բերանին. սա ողբում է վաղաթառամ իր որդուն՝ կոչելով. «Որդեակ իմ, որդեակ, Սալթանշայ» (տպագրված է սխալ՝ «սալթան») և «շահ»՝ ձևով, որպես առանձին բառեր): Նահատակության տարեթիվը չգիտենք, բայց պետք է եղած լինի 1366 թ.-ից հետո և 1377 թ.-ից առաջ: Մեծ հավանականությամբ նա թաղված է Վայոց ձորի Հերմոնի վանքում. այնտեղ հանգչող նշանավոր անձինք հիշատակված են 1423 թ. մի ձեռագրի մեջ՝ այսպես. «Աստ (ի վանս Հերմոնի) հանգուցեալ կան Տիրայտուր վարդապետն, Գրիգոր վարդապետն, Բարսեղ վարդապետն, տէր Սուլտանշէն...» (Ժե, I, 301):

Հովհան Որոտնեցի, Կախիկ մականունով. ծնվել է 1313 թ., Որոտան գավառի Վաղարին գյուղում: Որդին է մեզ ծանոթ Իվանե իշխանի, որին Մեծոփեցին համարում է «ի զարմէ առաջին իշխանացն Սիւնեաց, յորմէ Վասակն էր»: 1337 թ. Որոտնեցին նորընծա քահանա էր, որ «մեծ ջանիւ եւ սիրով յիմաստս բանի դեգերի՝ զպատուականսն ի սուրբ մատենաց որոճալով»²: Սովորել է Գլաձորի ու Հերմոնի վանքերում՝ աշակերտելով Եսայի Նչեցուն և Տիրատուր վարդապետին, եղել է Մարաղայում³, Տփղիսում, Դարանաղյանց գավառում, Երուսաղեմում, Գողթան գավառի Սինեական անա-

¹ Թերի պահպանված այս պոեմը Ա. Մնացականյանի աշխատասիրությամբ հրատարակվել է «Քանթերի» նախորդ հատորում (Բանբեր Մատենադարանի, № 8, 1967, էջ 291-317): Պոեմին անդրադարձել է նաև Պ. Խաչատրյանը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965 թ., № 2, էջ 197-204): Պոեմի հերոսին նույնացնելով Իվանե Բուրթելյանի որդի Ստեփանոս-Սուրբանշանի հետ՝ հնարավորություն ենք ստանում բնաբանները ուշագրավ այդ ստեղծագործության շարժառիթը հանդիսացող ողբերգական դեպքերի ժամանակի, միջավայրի ու գործող անձանց հետ առնչվող վիճելի հարցերը նոր լուսաբանությամբ:

² Երուսաղեմ, ձեռ. 1033, էջ 61:

³ Հ. Որոտնեցու Մարաղա գնացած լինելու մասին վկայություն է պահպանվել Թովմա Մեծոփեցու թերի վիճակում պահպանված մի հիշատակագրության մեջ: Ինչ-որ աշխատություն արագրելու կապակցությամբ նա ասում է, որ այդ ձեռագիրը «բերաւ ի Մարաղու քաղաքն ձեռամբ Յովանէս քաղաքի՝ աշակերտի մեծին Տիրատուր» (Ս. Տէր-Աւետիսեան, Ձեռագիրք նախավկայի վանաց Դարաշամբի Ս. Ստեփանոսի, որ ի Գողթն, 1904 թ., ձեռ. 54): Որոտնեցին Մարաղա էր գնացել, հավանաբար, այնտեղ հաստատված կաթոլիկ միսիոներ Բարթոլոմեոս Բոլոնիացու հետ ծանոթանալու և, գուցե, նրա դասախոսություններն ունկնդրելու նպատակով:

պատում, Վաղագնի վանքում, Ծարում, ի վերջո՝ Երնջակի Ապրակունյաց վանքում, ուր և մահացել ու թաղվել է 1386 թ.: Տաթևի վանքում համալսարան է հիմնել 1373 թ., անհաշտ պայքար է ծավալել կաթոլիկ քարոզիչների ու նրանց հարած հայ ունիթորների դեմ: 1379 թ. Ապրակունյաց վանքը մաքրել է կաթոլիկներից, դպրոց է հիմնել նաև այդտեղ՝ իր աշակերտ Գրիգոր Տաթևացուն կարգելով ղեկավար: Մի-երկու տարի անց կրկին վերադարձել է Տաթև ու շարունակել է մանկավարժական գործունեությունը՝ ունկնդիր ունենալով 60 ուսանող: Ժամանակակիցներից, մասնավորապես՝ Տաթևացու կողմից մեծարված է «մեծ վարժապետ», «տիեզերալոյս բաբունապետ», «աստուածարեալ բաբունապետ» և այլ տիտղոսներով (տե՛ս ԺԴ, 497, 498, 501, 507, 514, 556), և միայն մեկ անգամ 1386 թ.՝ «տիեզերահամբաւ եւ երանաշնորհ բաբունապետ Հայաստանեաց եւ վերադիտող տէր Յովհան Որոտնեցի» (ԺԴ, 560): «Վերադիտող» բառացի նշանակում է եպիսկոպոս, ուստի վիճելի կամ ինչ-որ տարիների համար միայն ստույգ պետք է համարել Հ. Աճառյանի հաղորդած տվյալը, ըստ որի «հրավիրվեց Սյունյաց առաջնորդական աթոռը, բայց նա մերժեց»¹: Որ կյանքի վերջին տարիներին Հովհան Որոտնեցին ստանձնել էր Սյունյաց թեմի ղեկավարությունը, երևում է նրա աշակերներից մեկի՝ Հակոբ կրոնավորի բովանդակալից հիշատակարանից. այստեղ ասված է, որ խուսափելով օտար զավթիչներից (որոնք ներխուժել էին Սյունիք, գրավել Որոտան բերդն ու ցանկանում էին ձերբակալել նաև Որոտնեցուն «վասն հայրենեաց ժառանգութեան»), նա փախուստ է տալիս ու ազատվում. իսկ ապա՝ կրկին վերադառնում «ի վերայ վանորէից իւրոց, ի գաւառն Երնջակայ», և որոշ ժամանակ խաղաղ կյանք վարում. «Շինէր ու հաստատէր զսուրբ եկեղեցիս շքեղ եւ փառաւոր ի մէջ անօրէն իշխանաց եւ բերթաւագաց» (ԺԴ, 560):

Այս անուղղակի տվյալները հուշում են, որ Հովհան Որոտնեցին, եթե նույնիսկ չի օծվել պաշտոնապես Սյունյաց եպիսկոպոս, ապա փաստորեն իր կյանքի վերջին տարիներին վարել է այդ պաշտոնը:

Գրիգոր Տաթևացի, Խաթիւշահ մականունով. հայրը՝ Ամիր Սարգիս՝ Քաջբերունյաց նահանգից էր, մայրը՝ Մարիամ՝ Փարպի գյուղից: Ծնվել է շուրջ 1344 թ. Վրաստանի Թմոզվի բերդավանում, և պատանեկությունը

¹ Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, էջ 628: Երուսաղեմի 1084 ձեռագրի հիշատակարանում Որոտնեցին կոչված է «Մեծ վարդապետ» («... Այս է հաւատոյ դաւանութիւն, գոր գրեաց մեծ վարդապետն Յոհաննէս Որոտնեցի, որ մականունն Կախիկ կոչի, հրամանաւ պր. Խաթիւշահին ի Հայս առ կաթողիկոսն տէր Կոստանդին ի թվին Հայոց ՊԻԿ. (=1375)»): Տե՛ս Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոյ Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1969, հտ. Գ, էջ 124:

անցկացրել այնտեղ՝ եղբոր խնամակալության ներքո (ԺԵ, I, 103): 1370 կամ 1371 թ. Հովհան Որոտնեցին, Երուսաղեմ գնալու նախօրեին, տեսնելով պատանի Խաթլուշահի առաջադիմությունը «յամենայն ուսմունս», վերցնում է նրան իր մոտ աշակերտ, տանում Երուսաղեմ և դարձի ճանապարհին, Դարանաղյաց գավառում, ձեռնադրում վարդապետ (հավանաբար 1373 թ.):

Հովհան Որոտնեցու մահվանից մի քանի տարի հետո, հավանաբար 1393 թ., Ապրակունսից տեղափոխվել է Տաթևի վանք ու ստանձնել Սյունյաց դպրոցի ղեկավարությունը: Այս տարիներին է Տաթևի համալսարանն ապրել իր ամենածաղկուն շրջանը, որ տեղ է շուրջ 15 տարի: Տաթևում եղած տարիներին՝ մինչև 1408 թ., երբ նա «վասն իւիք ինչ պատճառի» (ԺԵ, I, 93) ստիպված էր իր դպրոցը տեղափոխել Մեծոփա վանք, Գրիգոր Տաթևացին միաժամանակ (հավանաբար տեղապահի հանգամանքներով) ղեկավարել է Սյունյաց աթոռը: XIV դ. վերջերին և, մանավանդ, XV դ. սկզբներին Տաթևի վանքում շարադրված մի շարք հիշատակարանների այն հատվածում, ուր ըստ սովորույթի պետք է հիշատակվեր տեղի եպիսկոպոսը, գտնում ենք միայն Գրիգոր Տաթևացու անունը, որպես «քաջ հոգևոր եւ բանիբուն վարդապետ», «ամեներջանիկ դիտապետ Հայոց», «[առաջնորդ] տանս Սիւնեաց» և այլն (տե՛ս ԺԵ, I, էջ 34, 60, 77): Շատ ավելի ուշագրավ են Հովհաննես գրչի հաղորդած տվյալները. վերջինս 1407 թ. Տաթևում ձեռագիր էր ընդօրինակում «ի տեղապահութեան աթոռոյս... վարժապետին Գրիգորի» (ԺԵ, I, 81). նույն թվականի մեկ ուրիշ հիշատակարանում գրիչը հայտնում է, որ «վարդապետն մեր Գրիգոր... հսկի յաթոռ վարդապետութեան եւ աթոռակալութեան Սիւնեաց վիճակիս» (ԺԵ, I, 82):

Առաքել Սյունեցի. այս նույն տարիներին Սյունիքում եպիսկոպոս էր նաև Գրիգոր Տաթևացու քեռորդի Առաքել Սյունեցին (հայրն է Դավիթ, մայրը՝ Մելիք):

Իր «Քարոզգրքի» հիշատակարանում Տաթևացին նրա մասին գրում է.

«Նախ քեռորդոյն իմ ըստ մարմնի

Ծնընդամիտ երգարանի՝

Առաքելոյ առաքինի,

եւ Սիւնական գլուխ արհի» (ԺԵ, I, 73):

Առաքելն իրեն «Տէր Առաքել» է կոչում 1401 և 1403 թթ. շարադրած «Աղամգրքի» հիշատակարաններում, ուստի եպիսկոպոս էր այդ թվականներից առաջ: Վերջին անգամ նրա մասին, որպես կենդանի անձնավորություն տեղեկություն է գրանցված 1422 թ. Անգեղակոթ գյուղում շարադրած ինքնագիր հիշատակարանում, ուր նա ներկայանում է որպես «Տէր Առաքել Սիւնեաց», (ԺԵ, I, 292):

1425 թ. արդեն մեռած էր (ԺԵ, I, 336)¹: Ղ. Ալիշանը Առաքելին Սյունյաց եպիսկոպոս է համարում 1407-1422 թթ. միջոցին, Ն. Պողարյանը՝ 1407-1416 թթ. է նշում, Մ. Պոտուրյանը և նրան հետևող Ն. Տեր-Ներսեսյանը՝ 1401 կամ 1403 թ. են սկսում նրա եպիսկոպոսության տարիները²:

Գր. Տաթևացու և Առաքել Սյունեցու մասին ներկայացված տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ մինչև 1407 թ. Սյունյաց մետրոպոլիտության ղեկը գտնվում էր Տաթևացու ձեռքում: Նախորդ շարադրանքից գիտենք արդեն, որ Սյունյաց եպիսկոպոսները իրենց կենդանության օրոք հաճախ ունենում էին նաև փոխանորդ եպիսկոպոսներ, ուստի Առաքելը անձնիշխան Սյունյաց եպիսկոպոս կարող էր լինել միայն Գրիգոր Տաթևացու Մեծոփա վանք մեկնելուց (1408) հետո: Իսկ մինչև ո՞ր թվականը, այս հարցին որոշակի պատասխան տալու համար ստույգ տվյալներ չունենք. Սակայն կարելի է մոտենալ ճշմարտությանը՝ ծանոթանալով հաջորդ եպիսկոպոսի՝ Ստեփանոս-Իվանեի կյանքի տարեգրությանը:

Ստեփանոս-Իվանե եպիսկոպոսը, ինչպես ասել ենք Բուրթելյան պալատների տոհմագրությանը նվիրված էջերում, Սմբատ Բուրթելյանի որդին էր, 1406 թ.՝ դեռևս աշխարհական: 1410 թ., երբ Կարա-Յուսուֆը գրավեց Բուրթելյանների կալվածքները, սրա հայր Սմբատն ու եղբայր Բեջբենը գաղթեցին Վրաստան: Իվանե-Ստեփանոսը նրանց հետ չէր: Նա, ըստ երևույթի, մնաց Սյունիքում և հոգևոր կոչում ընդունելով՝ կոչվեց «Տէր Ստեփանոս մականուն Իւանէ»: Որպես «հայրապետ Սիւնեաց նահանգի» կամ «առաջնորդ տանս Սիսականայ» նա հիշատակված է 1419 թ. Հերմոնի վանքում և 1421 թ. Տաթևում շարադրված հիշատակարաններում: 1421 թ. մեկնել էր Վրաստան իր մոր մոտ, այնտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն (ԺԵ, I, 258, 292):

Այս Ստեփանոսից հետո Սյունյաց մետրոպոլիտական աթոռը, որ դարեր շարունակ հոգևոր իր իշխանության տակ էր պահում Սյունյաց աշխար-

¹ Առաքել Սյունեցու մասին առկա շատ սուղ կենսագրական տվյալները պետք է լրացնել 1407 թ. ուշագրավ մի հիշատակարանով, որ շարադրել է նա իր իսկ նկարագրագրած Ավետարանի մեջ: Նախ պարզվում է, որ Առաքելը եղել է նաև ծաղկող և ապա հայտնի դառնում, որ նրա ավագ եղբայր Բարսեղ ֆանանան 1393 թ. մեկնած է եղել Կիլիկիա՝ կաթողիկոսի մոտ (գուցե և եպիսկոպոս ձեռնադրվելու), բայց դարձի ճանապարհին սպանվել է անօրենների կողմից: Առաքելը իր եղբոր մասունքները գտնելու համար 7 ամիս շրջել է «յերկրէ յերկիր, բազում աշխատութեամբ»: Ի վերջո այլոց օգնությամբ մարմինը գտել է եղջախոռ կոչվող սարում, տեղափոխել Սյունիք ու ամփոփել Վաղադնի վանքում (ԺԵ, I, 602):

² Առաքել Սիւնեցի, Դրախտագիրք, հրատարակեց Հ. Ն. Տեր-Ներսեսյան, Վենետիկ, 1956, էջ 54:

հի 12 գավառները, փեղկվում էր տարբեր մասերի: Սլունիքի տարբեր գավառների՝ Վայոց ձորի, Ծղուկի, Գողթան վանական հաստատություններում շարադրված հիշատակարանները տեղեկություններ են հաղորդում հաճախ նույն տարիներին կամ տասնամյակներին եպիսկոպոս եղած անձնավորությունների մասին: Ուստի սխալ կլինի միահյուսել շարահարությունները կազմել Սլունյաց թեմի առաջնորդների գավազանագիրքը XV դ. 20-ական թթ. հետո: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ ժամանակակիցների կողմից այս կամ այն հոգևոր առաջնորդը, հին ավանդույթի ուժով մեծարված է «Սլունյաց եպիսկոպոս» բարձր կոչումով, վստահաբար չենք կարող հավաստել, թե նա իրոք եղել է ողջ Սլունյաց աշխարհի հոգևոր առաջնորդը: 1424-1425 թթ. Տաթևի վանքում հիշատակված է «մեծ ըաբունապետ եւ տիեզերալոյս վարդապետ» Մխիթարը (ԺԵ, I, 319, 338):

1428 թ. ոմն Պետրոս արքեպիսկոպոս եղեգեցի իրեն կոչում է «վերագիտող այսմ (եղեգեա՛ց) նահանգի» (ԺԵ, I, 382):

Բազմիցս հիշատակվում է Հերմոնի դպրոցի ըաբունապետ Հովհաննես Կոլոտիկը, որը մեծ հեղինակություն ունեցող եկեղեցական էր:

1475-1484 թթ. Վայոց ձորի Բուրթաբերդ անապատում և Սրկղունքում քանիցս հիշատակվում է մի այլ Հովհաննես արքեպիսկոպոս, որպես հոգևոր առաջնորդ «այսմ նահանգի», կամ «յայսմ գաւառի» (ԺԵ, II, 375, 400, 427, ԺԵ, III, 27, 55):

Գողթան գավառում 1477 թ. արքեպիսկոպոս է հիշվում ոմն տեր Սիմոն (ԺԵ, II, 420), իսկ 1489 թ.՝ տեր Ազարիան (ԺԵ, III, 129):

Այս ցանկը կարելի է կրկնապատկել, սակայն մեզ հետաքրքրող հարցի համար ուշագրավ են հատկապես հոգևոր այն առաջնորդները, որոնք գրավել են Սլունյաց գլխավոր եպիսկոպոսանիստ՝ Տաթևի աթոռը, և, մասնավորապես, այն գործիչները, որոնք Բուրթելյան գերդաստանի պաշտպաններ են:

Այս առումով ըստ ժամանակի Ստեփանոս-Իվանեից հետո ուշադրության արժանի գործիչ է Շմավոն Անգեղակոթցին (հայրն է Խաչատուր, մայրը՝ Աղուտ): Շմավոնին առաջին անգամ հանդիպում ենք 1437 թ. Սանահնի վանքում շարադրված մեծարժեք հիշատակարանում, որը տեղեկություն է հաղորդում իշխան Բեշքենի ու նրա Թուստամ որդու Սլունիքից արտագաղթելու և Վրաստանում հաստատվելու մասին:

Շմավոնն այստեղ կոչվում է «Երանաշնորհ եւ երջանիկ ըաբունի՝ առաջնորդ եւ վերագիտող առաքելական աթոռոյն Սինեաց» (ԺԵ, I, 470):

Թուստամ Բուրթելյան նշանավոր իշխանը 1451 թ. այս Շմավոնի անունով Տաթևի վանքին վաճառում է 4 գյուղեր:

1459 թ. շարադրված մի քանի հիշատակարաններում Շմավոնը իրեն կոչում է ըստ իր անունի և հայտնում, որ Շամախի ու Շամրան քաղաքներում ձեռք է բերել ձեռագրեր ի վայելումն իր եղբորորդի Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի: Դրվատական խոսքեր են գրանցված Շմավոնի մասին Ս. Օրբելյանի «Պատմութեան» վերջում որպես հավելված հրատարակված «Շարակարգութիւն եպիսկոպոսաց Սիւնեաց» ցանկի մեջ: Այնտեղ ասված է, որ «Տէր Սիմէոն (իմա՝ Շմաւոն) եպիսկոպոսն Անգեղակոթցի... յոյժ ջանակուռ եղեւ վասն շինութեան եւ պայծառութեան սրբոյ աթոռոյս: Եւ զի տաճիկք բռնութեամբ յափշտակեալ էին զբազում անդս եւ անդաստանս սրբոյ աթոռոյս, սա... վերստին սեփականեալ է սրբոյ տանս զխլեցեալսն զամենայն»: Ասված է նաեւ, որ այդ պատճառով մահմեդականները թշնամացել են նրա դեմ ու սպանել¹, բայց այդ տվյալը հավաստող ժամանակակից որեւէ վկայություն չի պահպանվել:

1471 թ. Տաթևի վանքում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «Ի յառաջնորդ[ութեան] Շմաւոն վարդապետի եւ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի», ուստի Շմավոնը 1471 թ. դեռ ապրում էր, հավանաբար մահացել է մեկ-երկու տարի հետո:

Ստեփանոս արքեպիսկոպոս. Շմավոնի եղբորորդին է: Առաջին անգամ հիշված է Թ. Մեծոփեցու կողմից որպես 1441 թ. էջմիածնի ժողովի մասնակիցներից մեկը. «Տէր Ստեփանոս տեղապահ Սիւնեաց աթոռոյն ի յազատաց»²:

1459 թ. Շմավոնը իր եղբորորդուն կոչում է արդեն «եպիսկոպոս Եւտաթէի սուրբ առաքելոյս» կամ «Տէր Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Սիւնեաց նահանգէ» (ԺԵ, II, 123, 124):

1478 թ. Աղ-Կոյունլուների նշանավոր զորահրամանատար, Աթաբեկ Սուֆի-Խալիլը բանտարկեց Ստեփանոս արքեպիսկոպոսին և բռնադատեց ընդունել մահմեդականություն: 5 տարի շարունակ, անասելի խոշտանգումների դիմանալով, տոկաց Ստեփանոսը, ի վերջո ազատվեց բանտարկելությունից, վերադարձավ Տաթևի վանք, գնաց Երուսաղեմ ուխտի և վերադարձին՝ 1485 թ. վախճանվեց³:

Ստեփանոսի անմիջական հաջորդը, հավանաբար, եղել է Շմավոն Բ. եպիսկոպոսը⁴: Հիշված է 1508 թ.: Մի քանի տարի հետո՝ 1513 թ. Գեղար-

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1919, էջ 525:

² Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրութիւն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 220:

³ Յ. Մամանդեան, Հ. Անառեան, Հայոց նոր վկաները, Վաղարշապատ, 1903, էջ 313-319:

⁴ Մի Ավետարան վանատելու մասին 1491 թ. շարադրված գրության տակ պահպանվել

քունյաց մելիքները ստորագրեցին պարտավորագիր իրենց ենթակա գյուղերը վերստին Տաթևի վանքի հոգևոր իշխանությանը ենթակա դարձնելու մասին: Պարտավորագրի մեջ ասված է. «Թիւն ՋԿԲ. (1513) էր, մեք Գեղարքունոյ մելիք ու տանուտէրքս եկայք ի սուրբ յաթոռս Հստաթէի Սիւնեաց ԲԺ-ն գաւառ, եւս առաւել երկրին մեր Գեղամայ, որ ճշմարիտ երկիրն մեր Գեղարքունի թեմ եւ վիճակ է սուրբ առաքելոցս Հստաթէի... Յուխտ եւ դաշինք դրինք սուրբ առաքելոցս եւ առաջի եպիսկոպոսացս՝ Շմաւոն եպիսկոպոսի եւ տէր Ստեփանոսի եւ Մարտիրոս փակակալի եւ տէր Ղուկաս հայրապետին եւ այլ միաբանիցս՝ մեծի եւ փոքու...»¹:

Այս Շմաւոնի և նրան հաջորդող եպիսկոպոսների աթոռակալության ժամանակաշրջանը դուրս է մնում մեր հետաքրքրության շրջանակից:

XIV-XV դդ. Սյունյաց եպիսկոպոսների հաջորդական ժամանակագրությունը փակելուց առաջ անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև երկու այլ հոգևոր պետերի, որոնք սերված են Բուրթելյան տոհմից:

Ղ. Ալիշանի «Սիսականից» վերը մեջբերված «եպիսկոպոսունք Սիւնեաց» ցանկի մեջ, 1464 թ. տակ, կարդում ենք՝ «Ստեփանոս միւս, որդի Իւանէի Որոտնեցւոյ». նույն այս անձնավորության մասին Ալիշանը հայտնում է նաև այսպիսի մի տվյալ. «Յիշի գրեաթէ եւ ի կէս ԺԵ դարու (1447) Տէր Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեաց որդի Իւանէի՝ տեառն Որոտան, հարկ է ուրիշ ի նախորդէն (իմա՝ Ստեփանոս-Իւանէի, որդւոյ Սմբատայ — Լ. Խ.), զի նա մեռաւ յամի 1422 (ուղղելի է՝ 1421 — Լ. Խ.) բայց այս Իւանէ որո՞յ որդի եւ զհարդ էր տակաւին տէր Որոտան, ոչ գիտեմ»²:

Եվ իրոք, այս տեղեկությունների մեջ, որոնց սկզբնաղբյուրը հայտնի չէ, կան ստուգման ու բացատրության կարոտ տեղիներ: Նախ, ինչու՞ Ալիշանը ցանկի մեջ այս Ստեփանոսին եպիսկոպոս է համարել 1464, իսկ նույն աշխատության մի այլ բաժնում՝ 1447 թ.: Եթե նրան հայտնի էին երկու տարբեր աղբյուրներ, ինչու՞ է նա զլացել ցանկի մեջ 1464 թ. առաջ նշելու 1447 թ., և, հակառակը, 218-րդ էջի մեր կողմից մեջբերված հատվածում չի հիշեցրել, որ այդ նույն Ստեփանոսի մասին տեղեկություն ունի նաև 1464 թ.: Այս հարցերին պատասխանել կարելի է միայն Ալիշանի դիվանը ուսումնասիրելուց հետո. թերևս պարզվի, որ այդ տվյալները քաղված են անստույգ

է իրեն «տէր Սարգիս եպիսկոպոս Տաղեւացի» կոչող բարձրաստիճան մի եկեղեցականի ստորագրությունը (ԺԵ, III, 172), սակայն հիմք չունենք այդ Սարգսին Սյունյաց եպիսկոպոս համարելու: Նա իրեն նույնիսկ չի կոչում Տաթևի եպիսկոպոս, այլ՝ Տաթևացի եպիսկոպոս:

¹ Բանբեր Մատենադարանի, № 8, 1967, էջ 192:

² Սիսական, էջ 218:

աղբյուրներից (որ բացառված չէ): Ո՞վ էր այս Ստեփանոս եպիսկոպոսի հայր Իվանեն և ինչպես կարող էր նա XV դ. կեսերին կոչվել «տէր Որոտան», այս հարցը հուզել է Ալիշանին. պատասխանը եղել է՝ «ոչ գիտեմ»: Կարելի է երկու ենթադրություն անել. կամ առաջադրված թվականները (1447, 1464) մեկ հարյուրամյակով պետք է ետ տարվեն ու սրբագրվեն 1347, 1364, այդ դեպքում այս Ստեփանոսը կնույնանա մեզ արդեն ծանոթ Ստեփանոս-Սուլթանշահ եպիսկոպոսի հետ, որ իրոք Իվանե Բուրթեյլյանի որդին էր: Կամ էլ պետք է ենթադրել, որ Սմբատ Բուրթեյլյանի որդի Ստեփանոս-Իվանե եպիսկոպոսը, որ մինչև հոգևոր կոչումն ընդունելը ամուսնացած է եղել և հայրն է Սմբատ անունով մի իշխանի, ունեցել է նաև մի այլ որդի, որ հետագայում ընդունել է հոգևոր կոչում՝ Ստեփանոս անունով: Եթե հաստատվի այս վարկածը, ապա պետք է կարծել, որ նրա հայր Իվանեն (հետագայում Ստեփանոս եպիսկոպոս), ինչ-որ կարճատև ժամանակ Որոտանի տեր է եղել, կամ այդպես է կոչվել ավանդույթով (Որոտանի տեր էր, իրոք, նրա հայրը՝ Սմբատ իշխանը):

Այսպիսով, 1447 կամ 1464 թ. Իվանեի որդի Ստեփանոս Սյունյաց եպիսկոպոսի գոյությունը երկբայական է:

Գորգուն Բուրթեյլյանի որդի Տարսալիճին նվիրված հատվածում արդեն ասել ենք, որ Տարսալիճի թոռ, Սմբատի որդի Եղիշեն՝ XV դ. վերջերին, եղել է արքեպիսկոպոս: Նրա մասին տեղեկություններ են պահպանվել 1490 թ. Վերին Նորավանքում և 1495-1496 թթ. Եղեգիսում շարադրված հիշատակարաններում. այսպես. «յարհեպիսկոպոսութեան մեռոյս նահանգի տէր Եղիշէի՝ յազգէ Բուրթեյլանց» (ԺԵ, III, 147) և «վերադիտող այսմ նահանգի պարոնտէր Եղիշա արքեպիսկոպոսի» (ԺԵ, III, 213, նաև 229): Ըստ այդմ Եղիշեի հոգևոր իշխանության սահմանները սահմանափակվել են Եղեգնաձորի շրջանակներով, ուստի նրա անունը պետք է դուրս հանել Սյունյաց եպիսկոպոսների գավազանացանկից:

Վերը մեջբերված տվյալները հնարավորություն են ընձեռում կազմելու XIV-XV դդ. աթոռակալած Սյունյաց եպիսկոպոսների ճշգրտված ու ստուգված ցանկը, որ տալիս ենք ստորև, յուրաքանչյուր եպիսկոպոսի դիմաց նշելով նրա աթոռակալության ծայրային թվականները՝ եթե հայտնի են, կամ այն տարեթիվերը, որ հիշատակված են նրանց կապակցությամբ ժամանակակից աղբյուրներում:

ՅԱՆԿ ՍՅՈՒՆՅԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ

(XIV-XV դ.)

1. **Ստեփանոս Օրբելյան**, որդի Տարսայիճի – 1286-1303 թթ.:
2. **Հովհաննես Օրպել**, որդի Լիպարիտ Օրբելյանի – 1302-1323 թթ.:
3. **Ստեփանոս-Տարսայիճ**, որդի Զալալ Օրբելյանի – որպես աթոռակալ Սյունյաց հիշված 1314-1323 թթ., որպես մետրոպոլիտ՝ 1331 թ.:
4. **Սարգիս**, որդի Որոտան իշխան Հասանի, եղբայր Իվանեի (Սյունիքի հին իշխանական տան սերնդից) – Վաղաղնի վանահայր 1326 թ., մետրոպոլիտ՝ 1333-1337 թթ. (հիշված է վերջին անգամ):
5. **Ստեփանոս-Սուլթանշահ**, որդի Իվանե (Նանիկ) Բուրթելյանի – հիշված շուրջ 1366 թ.:
6. **Հովհան Որոտնեցի**, որդի Իվանե Որոտնեցու, եղբորորդի Սարգիս մետրոպոլիտի – մհ. 1386 թ.:
7. **Գրիգոր Տաթևացի**, որդի ամիր Սարգսի – 1386-1408 թթ.:
8. **Առաքել Սյունեցի**, որդի Դավթի, քեռորդի Գր. Տաթևացու – եպիսկոպոս էր 1401 թ., Սյունյաց մետրոպոլիտ 1408-1410 թթ.:
9. **Ստեփանոս-Իվանե**, որդի Սմբատ Բուրթելյանի – 1410-1421 թթ.:
10. **Շմավոն Անգեղակոթցի**, որդի Խաչատուրի – հիշված 1437-1471 թթ.:
11. **Ստեփանոս Եպիսկոպոս**, Շմավոնի եղբորորդի, «ի յազատաց» – հիշված 1441 թ. որպես «տեղապահ Սիւնեաց», եպիսկոպոս 1471-1485 թթ.:
12. **Շմավոն Բ.** – հիշված 1508-1513 թթ.:

Սյունյաց 12 այս եպիսկոպոսներից 5-ը Օրբելյան-Բուրթելյան գերդաստանի պարոնտերերն են՝ (Ստեփանոս Օրբելյան, Հովհաննես-Օրբել, Ստեփանոս-Տարսայիճ, Ստեփանոս-Սուլթանշահ, Ստեփանոս-Իվանե): Ուշագրավ է, որ Հովհաննես-Օրբելից բացի, բոլորն էլ հոգևոր կոչումն ընդունելով՝ Ստեփանոս անունն են ժառանգել, բայց պահել են նաև իրենց աշխարհական անունները: Եպիսկոպոսներից երկուսը (Սարգիս և Հովհան Որոտնեցի) սերվում են Սյունյաց հին իշխանների գերդաստանից, որոնք մինչև XIV դ. առաջին տասնամյակները դեռևս տերն էին Որոտանի: Ըստ երևույթին ազգակցական կապերով շաղկապված մի փունջ են կազմում նաև մյուս 5 եպիսկոպոսները, սկսած Գրիգոր Տաթևացուց, մինչև Շմավոն Բ. (Առաքել Սյունեցին Տաթևացու քեռորդին է, Շմավոն Անգեղակոթցին ևս Առաքելի ազգականներից պետք է լինի):

ՕՐԲԵԼՅԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒՐԹԵԼՅԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱՐՈՆՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍԸ¹

«Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1965 թ. 2-րդ համարում բանասեր Պ. Խաչատրյանը հրատարակեց մի հաղորդում «Տաղ Ստեփանոսին Սիւնեաց եպիսկոպոսին» կոչվող միջնադարյան ողբ-պոեմի մասին²: Այդ գեղեցիկ ստեղծագործության բնագիրը խիստ թերի վիճակում է հասել մեզ, ուստի պատմվող ողբերգական անցուդարձերի բովանդակության, ժամանակի, սոցիալական միջավայրի հետ առնչվող մի շարք էական հարցեր մթույլանքողով են պատված: Ողբ-պոեմի կենտրոնական հերոսը՝ Ստեփանոս անունով մի եպիսկոպոս, մեղսակից է դառնում իր խորթ մոր՝ Էլ-Խուլթլուի սպանությանը. նրա շարականները լուր են տարածում, որ նա մտադրություն ունի սպանելու «Մեծ Դիւանի» կոչվող իր հորը, ու պահանջում հոր համաձայնությունը՝ «զի սպանցուք այսօր քո զորդին»: Հայրը տվյալանքի մեջ է, տատանվում է մահվան վճիռ արձակել, սակայն ի վերջո, երբ հայտարարում են, որ «եթէ ոչ տայցես մեզ հրաման՝ մեռցիս ընդ նմին», նրանք կորչում են հոր համաձայնությունը և սպանում տեր Ստեփանոսին:

Նահատակված տեր Ստեփանոսի որդեկորույս մոր կսկիծն ու վիշտը պատկերված են գեղարվեստական կատարելությամբ: Հեղինակը, անտարակույս, օգտագործելով միջնադարյան լալկան կանանց ողբասացությունների հնարքները, իր հերոսի եղբուական մահվան տխուր պատմությունը ազդեցիկ ու աղեկտուր է դարձնում: Ուշագրավ են նաև ողբի այն տողերը, որով բացահայտվում են նահատակվածի արտաքին ու ներքին բարեմասնությունները և այլն:

Զեռքի տակ չունենալով հավաստի տվյալներ՝ որոշելու, թե երբ և ինչ հանգամանքներում են կատարվել պոեմի հիմքում ընկած պատմական դեպքերը, Պ. Խաչատրյանը մանրակրկիտ վերլուծության է ենթարկում խնդրո առարկա ստեղծագործության պահպանված հատվածները և առկա ակնարկների խոր ուսումնասիրությամբ փորձում է լուսաբանել մթագնված այդ եղելության դրվագները: Նա հանգում է այն եզրակացության, որ ողբ-պոեմի մեջ արտացոլված միջավայրը «Արևելյան Հայաստանն է, ավելի կոնկրետ՝ Պարսկաստանին սահմանակից Սյունյաց նահանգի Վայոց ձոր գավառը՝ Եղեգնաձորը, և մասամբ՝ Ատրպատականի Թավրիզ քաղաքը ավել-

¹ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1991, № 1, էջ 85-92:

² Պ. Մ. Խաչատրյան, «Միջնադարյան մի անտիպ ողբ («Տաղ Ստեփանոսին»)», Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, № 2, էջ 197-204:

լի վաղ անցյալի համար»¹։ Տեր Ստեփանոսը հավանաբար Օրբելյան իշխանական տան պայազատներից է։ «Ողբի նյութը վերցված է ավատական ընտանիքի ոլորտից», սակայն «ընտանեկան ու նեղ թվացող դրամայի մեջ բեկվել է միջնադարի պատմության բնորոշ մի էջ։ Հաճախ է պատահել, որ օտար տիրապետողների պահանջով կամ այլ դրդապատճառներով հայ (և ոչ միայն հայ) իշխանական տների որոշ ներկայացուցիչներ, դիրքի ու պաշտոնի մղումով կամ մահվան սարսափից, դիմել են ոճրագործության՝ հաշվի չառնելով անգամ արենակցական կապերը»²։

Տեր Ստեփանոսի և նրա հոր շուրջ համախմբված անձնավորությունների միջև ստեղծված թշնամությունը, խորթ մոր սպանությունն ու Ստեփանոսի եղեռնական վախճանը Պ. Խաչատրյանը բացատրում է «հարազատ մոր կենդանության մեջ ալիքների խորթ մայր ունենալով՝ քրիստոնյային անպատվաբեր ու հակաբարոյական» վիճակով։ Ողբի մեջ, նրա կարծիքով, «գեմահանդիման կանգնել են հայրը՝ անձնական բարօրության ու դիրքի «խոհեմ» ընթացքով, և որդին՝ քրիստոնյա մարդու և հարազատ մոր պատվի շահախնդրության մեջ»³։ Ողբում նկարագրված դեպքերը տեղի են ունեցել «XIV դ. ոչ ուշ, քան մինչև XV դ. սկզբները»⁴, իսկ ողբի հեղինակը, հավանաբար, եղել է Սյունյաց եպիսկոպոս ու անվանի բանաստեղծ Առաքել Սյունեցին։

Սրանք են, ահա, Պ. Խաչատրյանի ուսումնասիրության հիմնական հետևությունները։

Միջնադարյան հայ գրականության մեջ գեղարվեստական իր հատկանիշներով ու բովանդակությամբ պատվավոր տեղ գրավող այս ստեղծագործությանը Մատենադարանի «Բանբերի» ութերորդ գրքում անդրադարձել է անվանի բանասեր Ա. Մնացականյանը, որը, տարիներ առաջ օգտագործելով առկա ձեռագրերը, կազմել էր ողբի համեմատական բնագրերը⁵։ Հրատարակելով ողբ-պոեմի 3 տարբերակներ ձեռագրական տարբերակներով Ա. Մնացականյանը ընդարձակ իր ներածականում կանգ է առնում այդ ստեղծագործության հորինման ժամանակի, նրա հիմքում ընկած անցուդարձերի բովանդակության հետ առնչվող հարցերի վրա և հանգում

¹ Նույն, էջ 202։

² Նույն, էջ 197։

³ Նույն, էջ 198։

⁴ Նույն, էջ 202։

⁵ Ա. Մնացականյան, «Միջնադարյան հայրենասիրական մի նորահայտ պոեմ «Տաղ Տեր Ստեփանոսին՝ Սիմեոն եպիսկոպոսին»», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 8, 1967, էջ 291-317։

այն եզրակացություն, որ Պ. Խաչատրյանի կողմից «անտեսված է պոեմի քաղաքական, հայրենասիրական ոգին, ճիշտ չեն բացատրված նրա ստեղծման ժամանակը, հեղինակը, տաղաչափությունը» և այլն¹:

Եվ ահա, մերժելով այն ամենը, ինչ ասված է տեր Ստեփանոսի նահատակության հանգամանքների մասին Պ. Խաչատրյանի կողմից, քննարկվող բնագրի մեջ պահպանված մոլթ ակնարկներին տալով յուրովի մեկնաբանություն՝ Ա. Մնացականյանը փորձում է վերստեղծել ողբ-պոեմի հիմքում ընկած պատմական եղելությունները այսպես:

Տեր Ստեփանոսի հայրը պոեմում կոչված է «մեծ Դիւանի», որ նշանակում է ոչ այլ ինչ, քան «Սահիպ Դիւանի» (այսպէս էին կոչվում մոնղոլական իլդանություն հարկային ու ֆինանսական գործերի կենտրոնական ատյանի բարձրագույն պաշտոնյաները): «Այդ պաշտոնին հասած հայ գործիչ մեզ ծանոթ չէ և, հավանաբար, ոչ միայն չի եղել, այլև չէր կարող լինել»²: «Քանի որ Սահիպ Դիւանիները և մոնղոլական մյուս իշխողները նստում էին Թավրիզում, ուստի այնտեղ պիտի ապրելիս լինեին նաև մեր պոեմի «Մեծ Դիւանին» իր կանանց և զավակների հետ»³: Այդ «Սահիպ Դիւանիի» կանանցից մեկը (Ստեփանոսի մայրը) եղել է քրիստոնյա, իսկ մեկ ուրիշը (պոեմի մեջ հիշատակված էլ-Խուլուն)՝ մահմեդական: Այս վերջինը, «ինչպես կարելի է ենթադրել, հանդիսացել է մոնղոլ տիրողների ականավոր տոհմերից մեկի դուստրը և, հավանաբար, հարազատների և այլ բռնակալների զրդումով, մեծ եռանդով խառնվել պետական գործերին: Նրա այդ գործունեությունը շատ ծանր է նստել «ժողովրդի» վրա, որն էլ խնդրել ու համոզել է Ստեփանոսին՝ սպանել նրան՝ որպես բոլոր տեսակ չարիքների մոր»⁴: Եվ ահա, տեր Ստեփանոսը, հաշվի առնելով էլ-Խուլունի «հասարակական վնասակարությունը», ի կատար է ածել «ժողովրդի ցանկությունը»: Ըստ այդմ էլ այդ սպանությունը, ինչպես և պոեմում նկարագրված հետագա դեպքերը, կրել են «ոչ թե ընտանեկան բնույթ, այլ՝ հասարակական, քաղաքական». «այդ ամենի հիմքում ընկած են եղել բռնատիրական ծայրահեղ շարաշահումներ՝ ուղղված նվաճված ժողովրդի դեմ»⁵ և այլն:

Ողբ-պոեմի առանցքը կազմող դեպքերը, ըստ Ա. Մնացականյանի, տեղի են ունեցել XIII դ. երկրորդ կեսին կամ ամենաուշը՝ XIV դ. սկզբներին

¹ Նույն, էջ 292:

² Նույն, էջ 298:

³ Նույն, էջ 299:

⁴ Նույն, էջ 301:

⁵ Նույն, էջ 301, 303 և հմ.:

Թավրիզ քաղաքում՝ «Մեծ Դիւանիի» նստավայրում: Առաքել Սյունեցին, հարգելի բանասերի կարծիքով, չի կարող համարվել հեղինակը խնդրո առարկա ստեղծագործության, որովհետեւ 1387 թ. «տասնամյակներ առաջ» այն գոյություն ուներ: Այդ թվականին հարմարեցվելով Սեբաստիայի Ստեփանոս եպիսկոպոսի նահատակությանը՝ ստեղծել է պոեմի մի փոփոխակը, այն էլ արդեն «աղճատված, ժողովրդականացման ուղին բռնած» մի տարբերակի հիման վրա¹:

Այսպիսով, միևնույն գրական ստեղծագործության պատմական բովանդակության, հորինման ժամանակի և հարակից հարցերի մասին երկու տարբեր բանասերներ հայտնում են իրարամերժ տեսակետներ՝ յուրովի մեկնաբանելով պոեմի մեջ արկա անորոշ ու մութ տվյալները:

Ողբ-պոեմի մեկնաբանները տարակարծիք չեն միայն մի հարցում, թե Հայաստանի որ նահանգում է ապրել և եպիսկոպոսական պաշտոն վարել նահատակված հերոսը՝ տեր Ստեփանոսը: Պոեմի ընդօրինակություններից մեկի խորագրում, ինչպես նաև բնագրի մեջ, որոշակի ասվում է, որ Ստեփանոսը Սյունյաց եպիսկոպոս և Սյունյաց իշխան է եղել: Հիշատակություն կա նաև Եղեգնաձորի մասին: Ըստ այդմ էլ ուշագրավ այս ստեղծագործությունը ճիշտ վերլուծելու և հասկանալու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ մանրախույզ քննությամբ ուսումնասիրել Սյունյաց նահանգի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերի մասին պահպանված տպագիր ու անտիպ գրավոր հիշատակությունները՝ հույս ունենալով գտնել հավաստի պատմական վկայություններ տեր Ստեփանոսի և պոեմի մյուս գործող անձանց մասին²:

***

Այժմ անդրադառնանք «Տաղ Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին» ողբ-պոեմին:

Իվանե Բուրթելյան Սուլթանշահ-Ստեփանոս որդու մասին մեր ունեցած վկայությունները, նույնիսկ առանց լրացուցիչ փաստերի, միանգամայն բավարար են համոզելու, որ խնդրո առարկա ստեղծագործության հերոսը նույն այդ Սուլթանշահ-Ստեփանոսն է եղել: Այդ մասին, սակայն, հենց պոեմի մեջ հանդիպում ենք շատ որոշակի ասված մի վկայության, որ վրիպել է և՛ Պ. Խաչատրյանի, և՛ Ա. Մնացականյանի ուշադրությունից:

¹ Նույն, էջ 292-293:

² Այդպիսի ուսումնասիրություն կատարել է այս հոդվածի հեղինակը, տե՛ս այստեղ՝ «Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան նյութը»:

Պոեմի մեջ ուշագրավ են որդեկորույս մոր դառը վիշտը պատկերող տողերը.

Լաց ասե՛ր գերին,
Գրգու՛հր զիւր որդին,
«Ուրդեակ իմ, որդեակ, սաւլթան շայ,
Մաւրս մասն եւ բաժին»¹:

Ընդգծված «սաւլթան շայ»-ը, անտարակույս, պետք է միացնել ու կարգալ Սուլթանշահ, որ, ինչպես գիտենք, Ստեփանոսի աշխարհական անունն է եղել ու չի մոռացվել նրա կողմից նույնիսկ եպիսկոպոս դառնալուց հետո (հիշենք, որ նա ինքնագիր իր հիշատակարանում ևս իրեն ներկայացրել է որպես «տէր Ստեփաննոս-Սուլթանշայ»): Ա. Մնացականյանը այն ընկալել է սոսկ որպես վշտահար մոր կողմից իր սիրասուն զավակի հասցեին շոայված գովեստի խոսքեր՝ «սուլթան» և «շահ»:

Ողբ-պոեմի մեջ աննշան աղավաղումով պահվել է նաև Ստեփանոս-Սուլթանշահի հոր՝ Իվանե Բուրթեղյանի անունը:

Ստեփանոսին սպանել ցանկացող անձինք ներկայանում են նրա հորը և չարախոսում ասելով, որ նա իր խորթ մորը՝ էլ-Խուլթլուին սպանելուց հետո մտադրվել է սպանել նաև քեզ:

Պոեմի մեզ հասած պատումներից (ճիշտ կլինե՞ր ասել՝ ընդօրինակություններից) առաջինում է միայն պահպանվել այդ հատվածը, այն էլ աղավաղված ձևով.

Գումարեալ եկին
Առ Մեծ Դիւանին,
Զի «գայ՝ սպանանէ զքեզ, այսաւ,
Ահա քո որդին»²:

Գիտենք արդեն, որ «Մեծ Դիւանի» կոչված անձնավորությունը, ըստ Ա. Մնացականյանի, Ստեփանոսի հոր «պաշտոնի անունն է, անձնանունը չի պահպանված»: Այդպես մտածելով՝ հարգելի բանասերը «Մեծ Դիւանին» դարձնում է մոնղոլական իլդանության բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ Սահիպ Դիվան, հայտարարում, որ այդ պաշտոնին հասած հայ գործիչ «չի եղել և չէր կարող լինել», և հասարակական, սոցիալական ու քաղաքական հիմքեր է նշմարում տեղի Ստեփանոսի սպանության դրդապատճառների մեջ՝ նրան

¹ Բանբեր Մատենադարանի, № 8, էջ 310:

² Նույն, էջ 308:

համարելով աշխատավոր ու բռնադատված հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու համար պայքարի ելած մի հերոս, կշտամբելով Պ. Խաչատրյանին՝ պոեմի «Քաղաքական, հայրենասիրական ոգին» անտեսելու մեջ:

«Մեծ Դիւանի» խճճված խնդիրը, սակայն, լուծվում է զարմանալի դյուրութեամբ:

Ճիշտ այնպես, ինչպես ձեռագրերում պահպանված «սաւթան շայ»-ը սրբագրվեց «Սուլթանշահ» ձևով, «գումարեալ եկին առ Մեծ Դիւանին» նախադասությունն էլ պետք է սրբագրել (ընդամենը մի «դ» դուրս նետելով)՝ «գումարեալ եկին առ մեծ Իւանին» ձևով:

Անիմաստ կլինի կրկին անդրադառնալ այն հարցին, թե ով էր Բուրթլի որդի, Բեշքենի եղբայր, Սուլթանշահ-Ստեփանոսի հայր, Որոտանի տեր Իվանե իշխանը (հիշենք, որ նրա անունը տառադարձված է սկզբնաղբյուրներում տարբեր ձևերով՝ Իւանե, Իւանիկ, Իւան, Իւանիկ, Նանիկ):

«Տաղ Ստեփանոսին» ողբ-պոեմը տվյալ է պահպանել Իվանեի երկու կանանց՝ Էլ-Խուլթուի և Սուլթանշահ-Ստեփանոսի անանուն մոր մասին:

Ա. Մնացականյանի կարծիքով՝ «Էլ-Խաթուն... հանդիսացել է մոնղոլ տիրողների ականավոր տոհմերից մեկի դուստրը»: Հարկ է նշել, սակայն, որ Էլ-Խուլթու, Խուլթու, Էլ-Խաթուն թուրք-թաթարական ծագում ունեցող տասնյակ ու հարյուրավոր նման անձնանուններ լայնորեն տարածված էին Հայաստանում XIV-XV և հետագա դարերում¹: Ուստի, անունից դատելով, հնարավոր չէ որոշել որևէ անձնավորության, իսկ տվյալ դեպքում՝ Իվանե Բուրթլյանի կնոջ ազգային պատկանելությունն ու սոցիալական դիրքը:

Իվանե-Էլ-Խուլթու զույգի զավակներին հնարավոր է գատել մյուս կնոջից ծնված զավակներից:

Սուլթանշահ-Ստեփանոսի մոր անունը, ասացինք, չի պահպանվել. այս կնոջից Իվանեն ունեցել է միայն մի որդի՝ Սուլթանշահին: Մոր բերանով պոեմի հեղինակը որոշակի հայտնում է. «Աստուած, դու գիտես, որ էս մէկս, էլ որդի չունիմ»²: Տարաբախտ այս կնոջը «գերի» է կոչում հեղինակը («լաց ասէր գերին, գըգուէր զիր որդին»): «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» նշանավոր բառարանը այդ բառին տալիս է «կալանաւոր, վտարանդեալ յօտարութիւն կամ յափշտակեալ ի ստրկութիւն...» իմաստները: Կարելի է

¹ Էլ-Խուլթու անունն էր կրում, օրինակ, Ամիր-Ասադ Պոռչյան իշխանի կինը՝ Գրիգոր Տաթևացու «Ոսկեփորիկ» աշխատության պատվիրատու խոջա Մասուտ-շահի մայրը, և ուրիշներ:

² Բանբեր Մատենադարանի, № 8, էջ 310:

ուրեմն հետևեցնել, որ Սուլթանշահի մայրը Իվանե Բուրթեյանի օրինավոր կինը չի եղել, այլ սոսկ «գերին»՝ հարճը:

Հստ այդմ Իվանեի էլ-խուլթու կնոջից ծնված զավակներն են Գորգուն, Սմբատ և Բուրթեյ եղբայրները: Էլ-խուլթուն և անանուն հարճը, անտարակույս, ապրել են միաժամանակ: Եվ այս հանգամանքը զարմանալի չպետք է թվա քրիստոնյա հայ մի ֆեոդալի համար: Հիշենք, որ Իվանեի մեծ պապ Տարսայիճ Օրբեյանը կնուխյան առավ խաչենի իշխան Զալալի դուստր Մինախաթունին «առ կենօք առաջի ամուսնոյն»¹:

Սուլթանշահ-Ստեփանոսը երիտասարդ հասակում որոշ տարիներ անց է կացրել Թավրիզ քաղաքում. այդ մասին շատ պարզ ցուցում կա պոեմի մեջ.

Թարվէզ ֆաղափին
Ի մեծ մէղանին
Մէկ մանուկ չըկայր, որ ֆաշէր
Զաղեղ պարոնին:
Թարվէզ ֆաղափին,
Մէջ շատ հեծելին
Զհումմ ու զուրաի կու աունէր
ԶԱւետարանին²:

Այս տողերը կասկած չեն թողնում, որ պատանի Սուլթանշահը դաստիարակվել է որպես զինվորական ու փայլել Թավրիզում իր տարեկիցների մեջ՝ դիպուկ աղեղնաձիգի, հզոր բազկի տեր ու խոստումնալից ռազմիկի համբավ ձեռք բերելով:

Սուլթանշահի հորեղբայր Բեշքեն իշխանի կյանքի տարեգրությունը շարադրելիս նկատել ենք, որ նա 1337 թ. հավանաբար որպես Այունյաց զորախմբի հրամանատար, գտնվում էր իլղանության հին ու նոր մայրաքաղաքներում՝ Թավրիզում և Սուլթանիայում: Պետք չէ կասկածել, որ նրա հետ եղել են նաև Բուրթեյան այլ պայազատներ, որոնցից էր նաև Սուլթանշահը: Այս ենթադրությունը ավելի հավանական է դառնում, երբ ուշագրություն ենք դարձնում Սուլթանշահի ինքնագիր հիշատակագրության մի ուշագրավ առանձնահատկության վրա: Ընդամենը մի քանի տող գրավող այդ գրության մեջ նա անհարկի հիշատակում է ոչ միայն իր հոր ու պապի (Իվանեի ու Բուրթեյի) անունները, որ լիուլի բավարար էին նրա ով լինելը մատնա-

¹ Ստեփանոս Օրբեյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 424:

² Բանբեր Մատենադարանի, № 8, էջ 316:

նշելու համար, այլև անհրաժեշտ է համարում ավելի շեշտել արդեն վախճանված իր հորեղբոր՝ Բեշքենի անունը¹։ Գուցե անգիտակցաբար նա իր հոգեհարազատությունն է ցույց տվել հորեղբոր նկատմամբ, որի ձեռքի տակ Թավրիզ քաղաքում դաստիարակվել է որպես զինվորական։

Բեշքեն իշխանին իր հայրենական կալվածքներից բաժին էր ընկել Եղեգնաձորը, նա ուներ մեկ որդի՝ էլիկում-Կուկան, որ 1349 թ. մի քանի տարի առաջ, ամուսնանալով Ամատա Շահուռեցի իշխանի նաթիլ դստեր հետ, ժառանգել էր Շահուռեցիների կալվածքները։ Կարելի է ուստի կռահել, որ Բեշքենը իր Սուլթանշահ եղբորորդուն գուրգուրում էր նաև որպես իր կալվածքների ապագա ժառանգորդի (չմոռանանք, որ պոեմի մեջ տեր Ստեփանոսը մեծարված է որպես «Իշխան Սինեաց»)։

Սուլթանշահի ճակատագիրը, սակայն, այլ կերպ էր գծված։

Իվանե Բուրթլյանի էլ-Խուվլու կնոջ սադրանքով հավանաբար, հայրենական կալվածքների մասնատրման որոշված կարգը փոխվում է հօգուտ էլ-Խուվլուի զավակների և ի վնաս Սուլթանշահի, որին պարտադրում են եկեղեցականի սքեմ հագնել ու բավարարվել Սյունյաց եպիսկոպոսի հոգևոր պաշտոնով։ Եղեգնաձորը բաժին է տրվում Իվանեի և էլ-Խուվլուի Գորգուն որդուն։

Կարծում ենք, որ մի կողմից՝ Սուլթանշահ-Ստեփանոսի ու մյուս կողմից՝ էլ-Խուվլու իշխանուհու և նրա որդիների թշնամության դրդապատճառը պետք է որոնել հենց հայրենական կալվածքների տիրակալման համար ծավալված վեճերի մեջ։ Տեղին է հիշել Մատթեոս Զուղայեցու սրամիտ մի դիտողությունը այս ժամանակաշրջանի հայ իշխանների մասին. «Այժմ մնացեալ սուտ իշխանքն Հայոց, - գրել է նա, - զմիմեանց ջիւս հատանեն եւ զարմանալի եւս է, զի բոլոր երկիրս աւեր՝ եւ վասն աւերածիս կռուին»²։

Այս դեպքում, սակայն, խնդիրը չի փակվում կռվով ու թշնամությամբ. Սուլթանշահը իր համակիրների խորհրդով սպանել է տալիս էլ-Խուվլուին։ Խորթ մոր նկատմամբ թշնամությունը վերաճել կարող էր ատելության՝ հարազատ մոր նվաստ ու ստորադաս վիճակի գիտակցությամբ ու թելադրանքով, ինչպես իրավացիորեն ակնարկել է Պ. Խաչատրյանը³։

Երբ Սուլթանշահ-Ստեփանոսի արյունաշաղախ գլուխը նետում են մոր գիրկը, նա աղերսում է Աստծուն պատուհասել որդուն սպանողին.

¹ Տե՛ս նույն, էջ 179։

² Բանբեր Մատենադարանի, № 3, էջ 71։

³ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, № 2, էջ 198։

Զգոգն արեամբ լցեալ եւ խնդրէր
Վրէժ սպանողին:

Աստծո արդար դատաստանը չի ուշանում.

Հուր բորբոքեցաւ
Յեղեգեց ձորին.
Հողեհեալ կիզեաց զամենայն
Բնակիչք երկրին¹:

*Պարզ է ուրեմն, որ Եղեգյաց ձորում պետք է փնտրել ոճրագործին, իսկ
Եղեգնաձորի իշխանը Գորգուն Բուրթեւյանն էր:*

Եվս մի վկայություն ողբ-պոեմից.

Վայդեցին զարիւնն
Տէր Ստեփանոսին.
Արիւնն գոչէր առ Քրիստոս՝
Որպէս զԱբելին²:

*Շատ որոշակի է ասված. Աբելին սպանեց իր եղբայր Կայենը, ըստ այդմ
Ստեփանոսին ևս սպանել է իր եղբայրներից մեկը, որ վերոհիշյալ տվյալնե-
րով եղել է Եղեգնաձորի տեր Գորգուն իշխանը՝ Ստեփանոսի համահայր եղ-
բայրը: Ավելացնենք, որ նա միայնակ չի եղել, այլ գործել է «խառնիճա-
ղանչ» և «աստուածուրաց» մարդկանց գործակցությամբ, որոնք մեկ ան-
գամ էլ կոչված են «զինուորքն շարին»:*

*Որտե՞ղ է կատարվել Սուլթանշահ-Ստեփանոսի սպանությունը: Ա.
Մնացականյանի կարծիքով՝ Թավրիզում, բայց այս եզրակացությունը տար-
օրինակ է թվացել նույնիսկ հեղինակին. «Պոեմի պակասավորության պատ-
ճառով, - գրել է նա, - լրիվ չի ընկալվում, թե Ստեփանոսը, Սյունիքում
գտնվելով, ինչպե՞ս եղավ, որ պատժվեց «Մեծ Դիւանի» նստավայրում՝
Թավրիզում»³:*

*Վերոհիշյալ փաստերի լույսի տակ անիմաստ է դառնում հարցապնդու-
մը: Ստեփանոսը սպանվել է Եղեգնաձորում: Նույնիսկ հայտնի է, թե ուր է
թաղված նրա խոշտանգված մարմինը:*

*Թուժա Սպատկերացի գրիչը 1423 թ. Հերմոնի վանքում օրինակել է
Գրիգոր Տաթևացու «Հարցմանց գիրքը». այդ ձեռագրի հիշատակարանում*

¹ Բանբեր Մատենադարանի, № 8, էջ 310:

² Նույն, էջ 308:

³ Նույն, էջ 303:

նա հայտնում է, որ աշխատել է «ի յերկիրն Վայուձոր, ի յանապատն Հերմոնի վանք կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին, եւ սուրբ վարդապետացն, որ անդ հանգուցեալ կան՝ Տերատուր վարդապետն, Գրիգոր վարդապետն, Բարսեղ վարդապետն, տէր Սուլթանշէն»¹:

Այսպիսով, պարզվում է, որ նահատակ Սուլթանշահ-Ստեփանոսի աճյունը հանգչում է Եղեգնաձորի Հերմոնի վանքում:

Իսկ երբ է կատարվել սպանությունը: Ըստ Ա. Մնացականյանի՝ XIII դ. երկրորդ կեսին կամ «առնվազն» XIV դ. սկզբներին: Այս եզրակացությունն արդյունք է, հիմնականում, ողբ-պոեմի բովանդակության ու գործող անձանց մասին արտահայտած թյուր տեսակետների: Ժամանակի հարցը պարզելու նպատակով մեջ է բերված նաև մի «փաստ», որի համաձայն 1387 թ. արդեն գոյություն է ունեցել մեր պոեմի «այլափոխված ու վերամշակված» և Սեբաստիայի Ստեփանոս եպիսկոպոսի նահատակությանը հարմարեցված մի փոփոխակ: Ցավոք, հիմնավոր չէ Ա. Մնացականյանի նաև այս եզրակացությունը:

Սեբաստիայի եպիսկոպոս Ստեփանոսի նահատակությանը հարմարեցված փոփոխակը հրատարակված է առաջին անգամ Ղ. Ալիշանի կողմից 1848 թ.²: Ալիշանը ոչ մի խոսք չի ասել այդ հրատարակության համար հիմք ծառայած ձեռագրի, ինչպես և այդ քերթվածի հորինման ժամանակի մասին. նա սոսկ նշել է, որ Սեբաստիայի եպիսկոպոս Ստեփանոսը նահատակվել է 1387 թ.: Նրա նահատակության պատմությունը հրատարակված է «Հայոց նոր վկաները» ժողովածուի մեջ 24 ձեռագիր Հայսմափուրքների բաղդատություն³: Եվ ահա, այդ 24 Հայսմափուրքներից և ոչ մեկում, վկայաբանությամբ կից, չկա մեզ հետաքրքրող պոեմի փոփոխակը: Պարզ է ուրեմն, որ 1387 թ. անարդարացի և իզուր է հրապարակ բերված Ստեփանոսի ոճրապարտ սպանության ու պոեմի ստեղծման ժամանակը պարզելու ակնկալությամբ:

Սուլթանշահ-Ստեփանոսի ինքնագիր Հիշատակարանը շարադրված է, մեծ հավանականությամբ, 1366 թ., Իվանե Բուրթլյանը կենդանի էր դեռևս 1377 թ. (գրանից հետո շատ ապրած չպետք է լինի)⁴: Թվական այս տվյալնե-

¹ Երուսաղեմ, ձեռ. 2181, էջ 681 (հմմտ. ԺԵ, I, 301): Հիշատակարանում «Սուլթանշէն» անունը գրչի վրիպակով գրված է «Սուլթանէշն» աղավաղ ձևով:

² Բազմավէպ, 1848, էջ 341-34:3

³ 3. Մանանդեան, Հ. Աճառեան, Հայոց նոր վկաները, Վաղարշապատ, 1903, էջ 137-150:

⁴ Տե՛ս Բանբեր Մատենադարանի, № 9, էջ 117-118:

ընթացքում հիմք են հանդիսանում ենթադրելու, որ Սուլթանշահի սպանության թյուներ տեղի է ունեցել XIV դ. 60-ական թթ. վերջերին կամ 70-ական թթ.:

Այժմ անդրադառնանք ողբ-պոեմի հորինման ժամանակի ու հեղինակի հարցին: Հեղինակի մասին նոր ասելիք չունենք. կարծում ենք, որ չի սխալվում Պ. Խաչատրյանը, երբ ամփոփում է իր հոգվածի այս հարցին նվիրված բաժինը այսպես. «Ողբի տաղաչափական, գեղարվեստական-պատկերավորման և քերականական նշված առանձնահատկությունները, այսպիսով, որոշ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ նրա հեղինակը, թերևս, Առաքել Սյունեցին է, որի գրական գործունեության եռուն շրջանը, համաձայն մեզ հասած տվյալների, համընկնում է XV դ. առաջին տասնամյակին»¹:

Առաքել Սյունեցին իր նշանավոր «Աղամգիրքը» հորինել է 1403 թ.: Պետք է տարակուսել, որ նա ստեղծագործական աշխատանքի բազմամյա փորձ է ունեցել այդ բարդ երկը շարահյուսելիս: Եվ կարծես որևէ արգելք չկա «Տաղ Ստեփանոսին» ողբ-պոեմի հորինման ժամանակը նկարագրված ողբերգական դեպքերին մոտեցնելու համար:

Այնուամենայնիվ մենք հակված ենք ավելի տևական անջրպետ տեսնելու պոեմում պատմվող անցուդարձերի և նրա հորինման ժամանակի միջև:

Ոճի լայն կատարող կամ ոճագործին նպաստող անձինք Սյունյաց նշանավոր իշխաններն են եղել: Ժամանակի գրչի մարդիկ հարմար չեն դատել և, գուցե, երկյուղ են կրել իշխանավորների տմարդի արարքները բացահայտող այդ դեպքի պատմությունը գրի անցկացնելուց, քանի դեռ կենդանի էին գործող անձինք՝ Իվանեն, Գորգունը և նրանց կուսակիցները: Ժամանակ էր պետք այդ ողբերգությունը գրավոր խոսքով պատմությանը հանձնելու համար: Եվ այդ ժամանակը հասունացել էր, ըստ երևույթին, XV դ. սկզբներին:

Ամփոփենք արդյունքները. «Տաղ Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին» ողբ-պոեմի հերոս-նահատակը Սյունյաց մեծ իշխան Բուրթելի թոռ, Իվանեի որդի Սուլթանշահ-Ստեփանոս պարոնտերն է: Նրա խորթ մոր՝ Էլ-Խուլթուի սպանությունը և իր նահատակությունը, ամենայն հավանականությամբ, արդյունք է Իվանե Բուրթելյան իշխանի տարբեր կանանցից ծնված որդիների միջև ժառանգական ստացվածքները բաժանելու հողի վրա ծագած վեճերի ու թշնամության: Ստեփանոսի սպանությունը կատարվել է XIV դ. 60-70-ական թթ. (հավանաբար՝ 1366-1377 թթ. միջոցին) Վայոց ձորի Եղեգնաձոր գավառում՝ Իվանե Բուրթելյանի Գորգուն որդու նախաձեռնությամբ: Սուլթանշահ-Ստեփանոսի աճյունը հանգչում է Հերմոնի վանքում:

¹ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1965, № 2, էջ 204:

ԱՐՏԱԶԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԾՈՐԾՈՐԻ ԴՊՐՈՅԸ¹

Պատմական Հայաստանի Վասպուրական նահանգի Արտազ գավառը, որ հնում կոչվել է Շավարշավան գավառ, իսկ միջնադարում՝ Մակու կամ Առափնոց երկիր, կարևոր դեր է կատարել հայոց տնտեսական, քաղաքական և եկեղեցական պատմության մեջ: Հնագույն ժամանակներից ի վեր այդ շրջանով է անցել Փոքր Ասիան Հայաստանի, Ատրպատականի և Իրանի հետ շաղկապող մայրուղին. Արշակ Բ. արքան այստեղ է կառուցել Արշակավան քաղաքը՝ փորձելով այն դարձնել թագավորական իշխանության հենարանը՝ կենտրոնախույս ուժերի դեմ մղած իր պայքարում. այստեղ է գտնվում Ավարայրի դաշտն ու Տղմուտ գետը՝ տեղանուններ, որ հավետ կենդանի են հայ ժողովրդի հիշողության մեջ՝ շաղկապված լինելով 451 թ. Պարսից գերազանց ուժերի դեմ հայրենիքի ազատության համար մաքառած հերոսների փառքին: Նույն այս բնաշխարհի հետ են աղերսվում նաև Հայ եկեղեցու առաքելական սկզբնավորության մասին հյուսված հնաբույր ավանդությունները և այլն:

Չնայած վերոհիշյալ հանգամանքներին, Արտազի պատմությունը հատուկ ուսումնասիրության նյութ չի դարձել, առաջին հերթին պատմական սկզբնաղբյուրների աղքատիկ լինելու հետևանքով:

XIII դ. կեսերին ճոխացված ու գունազարդված վկայաբանական երկերի մեջ Արտազի մասին առկա տվյալներից կարելի է հետևեցնել, որ այդ գավառը մեր թվարկության առաջին դարերին պատկանել է Արշակունիներին՝ մաս կազմելով արքունի տան՝ Ոստանի: Մի այլ վարկածով այն եղել է Ամատունյաց նախարարների բնօրրանը²: Թերևս ի նպաստ այս կարծիքի թուվմա Արծրունի պատմիչը վկայում է, որ XI դ. վերջերին Ամատունյաց տան եպիսկոպոս Գրիգորը իր աթոռը փոխադրել է Արտազ գավառի այն վայրը, ուր Թադեոս առաքյալի գերեզմանն է նշվել. «Նստէր ի հանգստի սրբոյն Թադէոսի առաքելոյ յԱրդողական գաւառի»³:

Այլ տեղեկություններ չկան, ուստի սկզբնաղբյուրները հնարավորություն չեն ընձեռում հետևելու Հայոց հնամենի այս բնաշխարհի կապակցված պատմությանը. ի՞նչ անցուդարձեր են տեղի ունեցել այստեղ, ո՞վ է իշխել, ո՞ւմ ենթարկվել և այլն:

¹ Բանբեր Մատենադարանի, № 11, 1973, էջ 125-209:

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 304, 321.

³ Թովմա Արծրունի և Ամանուն, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, Մատենագիրք հայոց, Ժ դար, ԺԱ. հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 15-313:

Այսպես, մինչև 1247 թ., երբ Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի (1221-1267) հատուկ կոնդակով Քաղեոս առաքյալի անվամբ սրբագործված այս վայրը դառնում է Հայոց եկեղեցու նորաստեղծ մի թեմի կենտրոն, Առաքելոց աթոռի առաջնորդությունը ժառանգած գերդաստանի հոգևոր և աշխարհիկ գործիչներին հաջողվում է Արտազի շրջանը դարձնել իրենց տիրույթը. այսպիսով, դարավոր ընդմիջումից հետո այստեղ վերահաստատվում է հայկական իշխանությունը, որ գոյատևում է շուրջ մեկուկես հարյուրամյակ (մինչև 1426 թ.) զգալի դեր կատարելով օտար լծի տակ կեղեքվող ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Մեր այս հոգվածում փորձելու ենք համախմբել մեզ մատչելի ցաքուցրիվ տվյալները, որոնք նպաստում են մոնղոլական տիրապետության ծանր տարիներին ստեղծված հայկական այս իշխանության պատմությունն ուսումնասիրելու գործին: Մեր նպատակի իրագործման ճանապարհին հաղթահարվելու են դժվարություններ՝ կապված ինչպես անհրաժեշտ նյութի պակասի, այնպես էլ ժամանակաշրջանի քաղաքական պայմաններին առնչվող մի շարք հարցերի ոչ բավարար մշակված լինելու հետ: Հստ ալդմ՝ հարկադրված ենք եղել երբեմն բուն նյութից զգալի շեղումներ կատարել, քննարկվող ժամանակաշրջանի պատմության կնճռոտ հարցերը լուսաբանելու նպատակով:

Շարադրանքը բաժանել ենք երկու մասի՝ առաջինը նվիրելով Արտազի հայկական իշխանության պատմությանը, երկրորդը՝ նրա մշակութային կենտրոն Մործորի վանքին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՏԱՋԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿ (XIII-XV դդ.)

1. Հայ-մոնղոլական հաղթանակները XIII դ. կեսերին

Երբ մոնղոլները սկսեցին իրենց աշխարհավեր արշավանքները և, քայլ առ քայլ առաջ շարժվելով, նվաճեցին Միջին Ասիայի, Ռուսաստանի ու Մերձավոր Արևելքի բարեբեր երկրամասերը, նրանց դավանանքի և առաջխաղացման քաղաքական դրդապատճառների մասին ծայր առան ու սփռվեցին անստույգ, մտացածին լուրեր: Ասում էին, որ իբր այս նոր աշխարհակալները «մոգք են եւ քրիստոնեայք հաւատով, եւ նշանագործք. եւ եկեալ են ի վրէժխնդրութիւն քրիստոնէից, որ ի բռնութենէն տաճկաց: Եւ ասէին, թէ ունին եկեղեցի վրանեայ եւ խաչ սքանչելագործ» և այլն¹:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 202:

Մահմեդական իշխողների բռնություններին ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդների լայն շրջաններում, ինչպես նաև արևմտաեվրոպական մի շարք երկրներում, ուր խաչակրաց նոր արշավանքների ծրագրեր էին մշակվում, մոնղոլների մասին այս «սուտ համբավը» (*Կիրակոս Փանծակեցի*), պարարտ հող գտնելով, տարածվում էր անարգել: Մոնղոլներին համարում էին այն ժողովուրդը, որոնց թագավոր-մոգերը երկնառաք պատգամով Արևելքից Բեթղեհեմ էին եկել նորածին Աստվածորդուն՝ Հիսուս Քրիստոսին երկրպագելու¹: Կրկին շրջանառության մեջ էր գրվել մեկզարյա հնություն ունեցող լեգենդը Հեռավոր Արևելքում Հովհաննես երեցի կողմից հիմնադրված քրիստոնյա հզոր պետության մասին: Ինչպես իրավացիորեն նշել են ուսումնասիրողները, այս լեգենդի հիմքում ընկած էր այն իրողությունը, որ ասորի նեստորականների ծավալուն միսիոներական գործունեությունը շոշափելի արդյունք էր տվել Կենտրոնական Ասիայում ստեղծված Կարակիտայների պետության (Բալասագուն մայրաքաղաքով) սահմաններում: Այս նորելուկ պետության հիմնադիր Ելոյ Դաշին (մ.հ. 1143 թ.) հենվում էր նեստորականների վրա, իսկ նրա որդին, որ քրիստոնեական Իլչա անունն էր ստացել, թագավորելով 1151-1161 թթ., կարողացավ պահպանել իր հոր ստեղծած ընդարձակածավալ պետության քաղաքական կշիռն ու հեղինակությունը. հայր և որդի այս գուրխանների գործունեության շուրջ արևմտյան երկրներում տարածված լուրերի հիման վրա հյուսվեցին Հեռավոր Արևելքում գոյություն ունեցող քրիստոնեական մեծ մի պետության մասին շրջանառության մեջ գրված առասպելները²:

Անհրաժեշտ է այստեղ ավելացնել, որ հեռավորարևելյան այդ այդ երկրամասերում սիրիացի նեստորականների հետ միասին, մանավանդ XIII դ.

¹ Մեծահամբավ հայ մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինը Կոստանդին կաթողիկոսի պատվերով 1260 թ. Հռոմկայում նկարագրագծեց իր Ավետարանի «Ծնունդ Տեառն» տեղումնական նկարում Քրիստոսին երկրպագող և նվերներ մատուցող երեք մոգերի կողքին նկարել է հինգ այլ կարմրագգեստ ու մոնղոլատիպ դեմքեր՝ օժտելով նրանց «քաթարն երեկ այսաւ» (այսօր եկավ թաթարը) բացատրականով (Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, ձեռ. 251, էջ 14բ): Մեծանով մեր մանրանկարիչը, խախտելով Սուրբ Գրքի պատկերագրության ավանդական ձևերը, ֆաղափական երանգ է տվել կաթողիկոսի պատվերով նկարագրագծող փառաշուք այդ Ավետարանին: Մոնղոլներին դասելով Քրիստոսի Ավետարանով սրբագործված ժողովուրդների շարքը՝ նա ընդառաջել է նոր այդ աշխարհակալների հետ համագործակցության և բարեկամության դաշինք կնքած Կիլիկյան հայկական թագավորության իշխող շերտերի նկրտումներին:

² Л. Н. Гумилев, *Поиски вымышленного царства (легенда о “государстве пресвитера Иоанна”)*, М., 1970, էջ 128 և հետ.:

կեսերին, եռանդուն գործունեություն էին ծավալել նաև Հայոց եկեղեցու պաշտոնյաները, որոնց դերը ստվերի տակ է մնացել: Մոնղոլ տիրակալների արքունիքներում հայ միսիոներների և քաղաքական գործիչների կատարած դերը բացահայտելու համար հատուկ ու մանրակրկիտ ուսումնասիրություն պետք է կատարել, որ դուրս է մեր նպատակներից: Հարկ է նշել, սակայն, որ XIII դ. 40-50-ական թթ., երբ մոնղոլական հորդանների հետագա արշավանքների ուղիներն էին կանխորոշվում, հատկապես աշխույժ գործունեություն ծավալեցին հայ դիվանագետներն ու քարոզիչները, անպարտելի համարվող նոր աշխարհակալների գործությունը հայ ժողովրդի, մասնավորապես՝ Կիլիկյան հայկական թագավորության առջև ծառացած քաղաքական խնդիրներին ի նպաստ օգտագործելու հույսով:

Գույուկ խանի (1240-1248) մահվանից հետո բուլանդակ կայսրության փաստական տիրակալ դարձած Բաթու խանի մերձավոր խորհրդականների շարքում կային փորձառու հայ գործիչներ. թարգմանի պաշտոն վարող և այլ ծառայություններ կատարող այդ հայերը առիթ չէին կորցնում սրելու մոնղոլների և մահմեդական աշխարհի հակամարտությունները¹:

Բաթուի ժառանգ Սարթախին նույնպես շրջապատում էին «հայ հոգևորականներ, որոնք գիտեին թուրքերեն եւ արաբերեն»²: Սրանց մասին տեղեկություններ կան նաև հայկական աղբյուրներում. Կ. Գանձակեցին, օրինակ, հայտնում է, որ Բաթու խանի մոտ գտնվում էին բազմաթիվ հայ «վարդապետ եւ եպիսկոպոսունք եւ երիցունք», որոնցից Մարկոս վարդապետը, Գրիգոր եպիսկոպոսը, Մխիթար և Բարսեղ քահանան (հատկապես վերջինս) քաղաքական կարևոր դեր էին կատարում³:

Հետևում թագավորի՝ Մանգու խանի մոտ այցելելուց մի քանի ամիս առաջ Ղարաղորում էր եկել և մեծ խանի հորդայում բարձր դիրք գրավել երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի կամ Պաղեստինի մի այլ վանական հաստատության միաբան Սարգիս ճգնավորը: Այս խորագետ և ճարպիկ գործիչը, աստվածաբանական գիտելիքներ չունեցող ու հազիվ գրագետ մեկը լինելով, խոսում էր արևելյան և եվրոպական մի շարք լեզուներով: Մեծ խանի վրանից ոչ հեռու նա կանգնեցրել էր խաչակիր գազաթով մի վրանմատուռ, զարդարել այն գեղեցիկ սպասներով և խանի ու նրա մերձավորների շրջանում անարգել քարոզում էր քրիստոնեություն: Եթե մեծ խանը

¹ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука, редакция, вступительная статья и примечания *Н. П. Шастиной*, М., 1957, էջ 136.

² Նույն, էջ 113:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 366:

քրիստոնեություն ընդունի, համոզում էր նա, ողջ աշխարհը, նաև ֆրանկները՝ պապի գլխավորությամբ, կենթարկվեն նրան՝ ընդունելով մոնղոլական գերիշխանությունը¹:

Սարգիս ճգնավորը պարարտ հող նախապատրաստեց Կիլիկյան Հայաստանի գահակալ Հեթում թագավորի համար, որը հրավիրված էր Ղարաղորում, բանակցելու մեծ խանի հետ:

Հեթումը բարեկամական կապերի մեջ էր Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս Թ-ի հետ, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Սիրիայում՝ պատերազմելով էյուբյանների դեմ: Քրիստոնյա այս գահակալները, անտարակույս, միասնական ծրագիր էին մշակել մոնղոլների հետ բանակցություններ վարելու նախօրեին: 1254 թ. գարնանը դուրս գալով Սիս մայրաքաղաքից ու ծպտյալ անցնելով Իկոնիայի սուլթանությանը պատկանող շրջաններով՝ Հեթումը հասավ Հայաստան և կանգ առավ Արագածոտնի տեղի Քուրդ Վաչուտյանի իշխանանիստ Վարդենիս գյուղում: Այստեղ նա տեսակցություն ունեցավ մի շարք հայ իշխանների ու եկեղեցական բարձրաստիճան գործիչների հետ: Վարդենիս եկավ նաև Հակոբ վարդապետը, որ ուղարկվել էր Տրապիզոնի կայսեր մոտ, դավանաբանական և քաղաքական հարցերի շուրջ բանակցելու հանձնարարությամբ: Անհրաժեշտ նախապատրաստություններն ավարտելով՝ թագավորն անցավ Բաթուի և Սարթախի մոտ, որոնք հաստատվել են Կասպից ծովից հյուսիս՝ Վոլգա գետի ափերին: Այստեղից մեկնեց Ղարաղորում՝ Մանգու մեծ խանի արքունիքը, ուր մնաց 50 օր և, հաջողությամբ ավարտելով իր առաքելությունը, վերադարձի ուղին բռնեց: Հեթումին առաջնորդեցին այնպիսի ճանապարհով, որ նա տեսակցություն ունենա Մանգու խանի եղբայր Հուլաղուի հետ: Իլխանության ապագա հիմնադիրը իր հորդայով շարժվում էր արևմուտք՝ ստանձնելու նվաճված Իրա-

¹ Путешествия в восточные страны, т. 2 138: Այս գործի մասին մանրամասն տեղեկություններ գրանցած Ռուբրուկը ամենուրեք նրան կոչում է «հայ կրոնավոր», մի քանի անգամ հայտնում, որ նա եկել է Երուսաղեմի սուրբ երկրից և վերադառնալու է իր եկած վայրը՝ «Սուրբ Հակոբ», այսինքն Երուսաղեմի Հայոց գլխավոր վանքը (և ոչ Իսպանիայի հյուսիսարևմտյան ծայրամասում գտնվող Ս. Հակոբ Կոմպոստելլա վանքի շրջանը, ինչպես ենթադրել է անգիտությամբ Ռուբրուկի ռուսերեն թարգմանչուհի-ծանոթագրողը): Չնայած այս բոլորին, որոշ ուսումնասիրողներ, հավատ ընծայելով Ռուբրուկի «Ուղեգրության» հրապարակողներից մեկի մտցրած գլխակարգությանը և ինքնահնար խորագրերին (32-րդ գլուխն, օրինակ, խորագրված է այսպես «Քրիստոնեական մատուռի և Սարգիս անունով նեստորական կեղծ վանականի հետ հանդիպելու մասին»), այս նշանավոր հայ գործին նեստորական ասորի են համարել՝ արհամարհելով Ռուբրուկի տասնյակ պարզ ու մեկին պնդումները Սարգսի հայ լինելու մասին:

նի և Անդրկովկասի կառավարչությունը, նոր նվաճումներ կատարելու Մերձավոր Արևելքում և Փոքր Ասիայում:

Հեթումի բանակցությունները պսակվեցին հաջողությամբ. այդ մասին մանրամասն տեղեկություններ է գրանցել նրա եղբորորդի Հեթում պատմիչը՝ 1307 թ. ֆրանսերեն լեզվով թելադրած իր «Պատմութեան» էջերում (պահպանվել է ֆրանսերեն ու լատիներեն խմբագրություններով ու բազմիցս հրապարակվել է Նվրոպայում): Ուսումնասիրողները իրավամբ նշել են, որ Հեթում պատմիչը, իր երկը ստեղծելով 1254 թ. բանակցություններից կես դար հետո, ժամանակի պահանջներից ելնելով, կարող է չափազանցած լինել հայ-մոնղոլական բանակցությունների արդյունքը, իր թագավոր հորեղբորը քրիստոնյա աշխարհին ներկայացնելով որպես մոնղոլների ահռելի ուժգնության ուժը ի նպաստ խաչակիր պետությունների օգտագործելու վաղեմի ծրագրերի իրականացման գծով մեծ հաջողություններ արձանագրած քաղաքական գործիչ: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ քննաբար ու զգուշորեն պետք է օգտագործել Հեթումի «Պատմութեան» մեջ ամբարված արժեքավոր տվյալները: Սակայն բավարար հիմքեր չկան մեր պատմիչին անարժանահավան որակելու, ինչպես հակված են որոշ ուսումնասիրողներ¹: Պետք չէ մոռանալ մանավանդ այն հանգամանքը, որ արքայազարմ պատմիչն իր տեղեկությունները քաղել է իրադարձությունների գլխավոր դերակատար Հեթում թագավորից²:

Արդ, ի մի բերելով Հեթում պատմիչի և այլ սկզբնաղբյուրների տվյալները, կիլիկյան հայ գահակալի և Մանգու մեծ խանի բանակցությունների կարևոր արդյունքները կարելի է ամփոփել հետևյալ վեց կետերով.

¹ Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 174-175:

² Ա. Գալստյանը «Հեթումի «Պատմութիւն քաթարաց» գրքի բնութագրման հարցի շուրջ» հոդվածում (*Տեղեկագիր*, 1958, № 9, էջ 63-72) փորձում է համոզել, որ Հեթում պատմիչի գրանցած տեղեկությունների սկզբնաղբյուրը Սմբատ սպարապետն է, որն, իբր, ընկերակցել է իր թագավոր եղբորը՝ նրա Ղարադուրում կատարած ճանապարհորդության ընթացքում և այլն: Այս հայտարարությունները անհիմն են ու անընդունելի: Տեղին է, սակայն, նշել, որ Ա. Գալստյանը հայ-մոնղոլական փառաբանական կապերի ուսումնասիրության գծով զգալի աշխատանք է կատարել. պարզել է շատ բյուրիմացություններ ու նիշտ գնահատել 1254 թ. բանակցությունների արդյունքը: Տե՛ս նրա «Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտական պատմությունից» աշխատությունը (Լենինական, 1954) և «Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները» հոդվածը (*Պատմաբանասիրական հանդես*, 1964, №1, էջ 91-106):

1. Մոնղոլները համաձայն են քրիստոնյա դառնալ, սակայն այդ պետք է կատարվի յուրաքանչյուրի բարի կամքով, «քանի որ հավատքը բռնադատություն չի հանդուրժում»:

2. Քրիստոնյաների և մոնղոլների միջև կայուն խաղաղություն և հարատև բարեկամություն կլինի, եթե քրիստոնյաները չխախտեն այն:

3. Քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներն ու եկեղեցու պաշտոնյաները ազատ են լինելու ամեն տեսակ հարկերից:

4. Մեծ խանի կամ նրա եղբայր Հուլաղուի գլխավորությամբ մոնղոլներն ազատագրելու են քրիստոնյաների սուրբ երկիրը՝ Պաղեստինը:

5. Բաղդադը պետք է գրավվի և խալիֆայությունը վերացվի:

6. Բոլոր այն շրջանները, որ բռնագրավել են Կիլիկյան թագավորությունից սելջուկները կամ այլ թշնամիներ՝ պետք է վերադարձվեն: Կիլիկիային են կցվելու նաև այն տարածությունները, որոնք կնվաճի հայոց թագավորը մահմեդականների դեմ մղվելիք պատերազմների ընթացքում¹:

Այս կետերի մեջ անհավատալի ոչինչ չկա: Մոնղոլ ավագանու ուժեղ մի խմբակցություն իրոք հակված էր քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելու. մի շարք նշանավոր պետական գործիչներ, եթե չէին էլ դարձել քրիստոնյա, ոչ միայն չէին հերքում այդ մասին տարածվող լուրերը, այլ իրենք էին նպաստում դրանց շրջապատություն²: Այդ հանգամանքը նպաստավոր դիրք էր ապահովում նրանց համար ինչպես Մերձավոր Արևելքում, այնպես էլ Եվրոպական մայրցամաքում նոր նվաճումներ ձեռնարկելու նախօրեին: Քրիստոնեական վանքերի ու եկեղեցիների և, ընդհանրապես, բոլոր դավանանքների սրբատեղիների ու պաշտոնեության նկատմամբ մոնղոլները հովանավորող քաղաքականություն էին որդեգրել մինչև Մանգու խանի և Հեթումի բանակցությունները³: Ուստի ճշմարտացի ու ստույգ

¹ *Recueil des historiens des Croisades. Documents arméniens*, t. II, Paris, 1906, էջ 164-165: Հայ-մոնղոլական բանակցությունների արդյունքի մասին հատվածների ուսերեն թարգմանությունը տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, *История киликийского армянского государства*, Ереван, 1952, էջ 310-312:

² 1240-ական թթ. վերջերին, օրինակ, Կիպրոսում գտնվող Լյուդովիկոս IX թագավորի մոտ եկան մոնղոլ դեսպաններ՝ հայտնելով, թե մեծ խանը քրիստոնեություն է ընդունել ու մեծապես համակրում է քրիստոնյաներին (Գ. Микаелян, *նշվ. աշխ.*, էջ 314): Բաթու խանի Սարքախ որդու քրիստոնյա լինելու մասին լուրեր էին շրջում ամենուրեք. «Մնալ քրիստոնեայ դայեկօֆ, եւ ի չափ հասեալ հաւատաց ի Քրիստոս եւ մկրտեցաւ յասորտցն», - հայտնում է Կ. Գանձակեցին (էջ 358):

³ Ասորի մեծանուն վաճառական Ռաբան-Աթան, օրինակ, բազմաթիվ եկեղեցիներ էր կառուցել մոնղոլական տիրապետության տակ գտնվող այնպիսի վայրերում, ուր մինչ

պետք է համարել Հեթում պատմիչի և ժամանակակից մյուս հեղինակների հավաստիացումն այն մասին, որ եկեղեցին ու կղերականությունը ապահարկ է ճանաչվել Մանգու խանի կողմից. «Ետ եւ գիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս», - գրել է Հեթում թագավորը վերադարձին Վարդենիս գյուղում նրա հետ տեսակցած ու նրա զրույցներին ունկնդիր դարձած Կիրակոս պատմագիրը¹:

Հայ-մոնղոլական համաձայնության մյուս նախատեսումները (նախկինում Կիրիկյան թագավորության պատկանող շրջանների վերադարձման, Բաղդատի գրավման, Պաղեստինի ազատագրման մասին) քայլ առ քայլ սկսեցին իրագործվել այն բանից հետո, երբ Հուլաղու խանը հաստատվեց Իրանում և Անդրկովկասում ու ծնկի բերեց հաշիշյաններին: 1257 թ. Հեթում թագավորի զինական օժանդակությամբ մոնղոլները պարտության մատնեցին Իկոնիայի սուլթանությանը և հասան մինչև Միջերկրական ու Սև ծովերը: Նույն թվականին սկսվեց նաև մեծ արշավանք դեպի Միջագետք՝ Բաղդատի խալիֆայի դեմ. մոնղոլական բանակի կազմում կռվում էին նաև հայ ֆեոդալները՝ Զաքարիայի, Պոռո խաղբակյանի, Սևադա խաչենցու, Թաղիադին Կյուրիկյանի և այլոց զորախմբերը: 1258 թ. փետրվարի 4-ին Բաղդատն ընկավ: 1259 թ. Հուլաղուի հրամանատարությամբ գործող մոնղոլական բանակն արշավեց Ասորիք, ուր իշխում էր էյուբյան մելիք Սալլահեդդին Յուսուֆը: Հեթում թագավորը միացավ մոնղոլներին: Հալեպը գրավվեց այդ թվականի վերջերին, ապա հնազանդվեցին Դամասկոսն ու սիրիական մյուս քաղաքները:

Հուլաղուն և Հեթումը պետք է այնուհետև արշավեին Պաղեստին և գրավեին Երուսաղեմը, բայց, իր եղբայր Մանգու խանի մահվան լուրը ստանալով, խանը ետ դարձավ Ասորիքում թողնելով իր զորքի մի մասը Քիթբուղայի հրամանատարության ներքո: Մոնղոլական ջլատված ուժերը սկսեցին ծրագրված արշավանքը դեպի Պաղեստին, բայց այլևս անկարող եղան հաջող մարտեր մղել: Եգիպտոսի սուլթան Կուտուզը (ալ-Մուլաֆֆար Սալֆ

այդ «ոչ իշխեին անուանել զՔրիստոս»): Խիստ ուշագրավ են Կ. Գանձակեցու հաղորդած տեղեկությունները Ոսկե Հորդայի ճիմնադիր Բաթու խանի և Սարթախի կրոնական հաստատությունների նկատմամբ որդեգրած փաղափայլանքյան մասին. «Սա (Սարթախը), - գրում է Գանձակեցին, - բազում դիւրութիւն արար եկեղեցոյ եւ քրիստոնէից, եւ կամաւ հօր իւրոյ գրեաց գիր ազատութեան քրիստոնէից եւ եկեղեցեաց, եւ առաքեաց կողմանս սպառնալիս եւ մահ, եթէ ո՛ր հարկ առնու յեկեղեցոյ, կամ ի նորին պաշտօնէից, զինչ ազգ եւ իցեն, այլ եւ ի տանկաց մզիթացն եւ ի նորին սպասաւորաց» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 358):

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 367:

ադ-դին Կուտուզ, 1259-1260) պարտության մատնեց Քիթբուղային՝ վերստին նվաճելով Սիրիան: Մեծ կորուստներ տվեցին նաև մոնղոլների դաշնակից հայ զորախմբերը¹:

Ինչպես տեսնում ենք քաղաքական դեպքերի թուղցիկ այս թվարկումից, մոնղոլների և Կիլիկյան հայկական թագավորության միջև Հեթումի և Մանգու խանի բանակցություններից հետո, իրոք մշակվել էր քաղաքական սերտ համագործակցություն: Փոքր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում նոր նվաճումներ կատարելու իրենց ծրագրերի իրականացման համար մոնղոլները դաշնակիցների պետք ունեին, և մոնղոլական տիրապետության տակ ընկած կամ գերիշխանությունը ճանաչած հայ իշխանների մի մասը, ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում քաղաքական ու տնտեսական իրենց ակնկալություններն ունենալով՝ դաշնակցում էին մոնղոլներին:

XIII դ. կեսերի քաղաքական կացության համառոտ այս նկարագիրը, ինչպես կտեսնենք ստորև, նպաստելու է Արտագի հայկական իշխանության սկզբնավորման պայմանների ուսումնասիրությանը: Բուն նյութին անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է, սակայն, համառոտ մի ակնարկով անդրադառնալ նաև նույն այս տարիներին Հայոց եկեղեցու առջև ծառացած քաղաքական ու գաղափարական խնդիրներին:

2. Հայոց եկեղեցին XIII դ. կեսերին

Կիլիկյան հայկական թագավորությունը ամենասերտ տնտեսական ու քաղաքական կապերի մեջ էր եվրոպական երկրների և Մերձավոր Արևելքում ստեղծված խաչակիր իշխանությունների հետ: Այդ երկրի տնտեսական բարգավաճ վիճակն իսկ առաջին հերթին պայմանավորված էր միջազգային տարանցիկ առևտրով, որի կարևոր հանգույցակետերը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Կիլիկյան նավահանգիստներն էին: Կիլիկիայի հայ ավատատերերն ու մեծահարուստ վաճառականները, տնտեսական սերտ համագործակցության մեջ լինելով «Քռանկների» հետ, իրենց նիստուկացով և կենցաղով զգալապես հեռացել էին հայրենական ավանդներից, հագնվում ու պճնվում էին եվրոպացիների նման, խնամիական կապեր հաստատում խաչակիրների հետ՝ իրենց կյանքն ու կենցաղը հարմարեցնելով միջնադարյան եվրոպայի չափանիշներին:

¹ Այս դեպքերին, սկզբնաղբյուրների վկայակոչմամբ, մամուրամասն անդրադարձել է ակադ. Հ. Մանանդյանը (Տե՛ս Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. III, Երևան, 1952, էջ 232-236):

Կիրիկյան հայկական պետության շահերը եվրոպական երկրների հետ շաղկապած հասարակական շերտերը՝ ազգային դիմահեղման ընթացքի մեջ մտած խոշոր ավատատերերն ու մեծատուն վաճառականները, ընդառաջ գնալով Կաթոլիկ եկեղեցու Արևելք առաքվող պաշտոնյաների օրավուր ծավալվող քարոզչությանը, պատրաստ էին նաև դավանաբանական զիջումներ կատարելու գնով սերտ միություն ստեղծել Հայ և Կաթոլիկ եկեղեցիների միջև: Հռոմկլայում հաստատված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը XIII դ. կեսերին դեռևս ի զորու էր հակահարված տալու Վատիկանի գործակալներին և պաշտպանել իր դիրքերը որպես ինքնագլուխ (ավտոկեֆալ) եկեղեցի:

1246 թ. Հռոմի պապը հատուկ պատվիրակի միջոցով մի գրություն էր հղել Հեթում Ա թագավորին, որով Հայոց եկեղեցու դավանանքը հերձվածողական համարելով՝ Կաթոլիկ եկեղեցու գիրկն էր հրավիրում «մոլորյալ» հայերին: Հռոմի եկեղեցին հիմնադրել է Պետրոս առաքյալը՝ Քրիստոսի սիրեցյալ աշակերտը («վեմն հաւատոյ»), ուստի բոլոր եկեղեցիները պարտավորված են ճանաչելու նրա հաջորդը համարվող պապի գերիշխանությունը. «Հռոմի աթոռն միայն ունի իշխանություն ի վերայ երկրի կապելոյ եւ արձակելոյ, եւ ծառայութիւն պարտին նմա ամենայն եկեղեցիք», - գրված էր այնտեղ:

Հեթում թագավորը, ինչպես և սպասելի էր, այդ մասին իրազեկ է դարձնում Կոստանդին կաթողիկոս Բարձրբերդցուն և ստանում նրանից մի ուշագրավ պատասխան, որը շարադրվել էր այդ ժամանակ Հռոմկլայում գտնվող Վարդան Արևելցու գործակցությամբ¹:

¹ Այդ պատասխան գրության ընդարձակ խորագիրն է. «Թուրք Կոստանդեայ կաթողիկոսի Հայոց, զոր գրեաց առ Հեթում թագաւորն ի յաստուածապահ դղելէս՝ ի հայրապետական արքոռոյս Հռոմկլայէս ի մայրաքաղաքն Սիս. պատասխանի թղթին, որ ի պապէն Հռոմայ բերաւ առ թագաւորն Հայոց Հեթում, ի ձեռն լիկաթին որ կոչէր Տիմանչ, ի թուիս Հայոց ի ՈՂԵ. (1246), ի ձեռն արդիւնական վարդապետին Վարդանայ, յարմար իրիս» (Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 503-509):

Մ. Օրմանյանը (Ազգապատում, § 1129) այս գրության թվականը առաջարկում է սրբագրել ՈՂԵ. (1248): Այդ թեւեւ հաստատվում է պապի վերոհիշյալ գրությամբ, որ շարադրված է 1246 թ. ու թարգմանված հայերեն 1247 թ.: Ուշագրավ այդ գրությունը «Գիր դաւանութեան հոռմայեցոց ի Հայս՝ վասն բխման Հոգւոյն Սրբոյն» խորագրով, պահպանվել է ՄՄ 248 ձեռագրում: Բանասիրական հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես գրության հիշատակարանը, որ տալիս ենք ստորև.

«... Առդ եւ ֆրա Տիմանչ սպանօլ, որ եմ ըստ կարգի ֆրա մնուրաց կաթողիկէ առաքելական արքոռոյն ի Հայք, վկայեմ առաջի ամենակալին Աստուծոյ եւ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ դատելօց է զկենդանիս եւ զմեռեալս, որ կարողութեամբ սուրբ հօրն եւ պապուն արգելեալ եմ ի ներքս ի բանադրանաց զամենեսեան զայնոսիկ

«Հնգետասան սխալ եւ անընդունակ բան» գտնելով պապի գրության մեջ՝ կաթողիկոսն իր պատասխանով վճռականորեն մերժում է Պետրոս առաքյալի հաջորդի հիմնադրել պահանջները՝ հայտարարելով, որ Քրիստոսի բոլոր 12 աշակերտները համահավասար պատիվ և իշխանություն են ունեցել: Այս գրությունը պաշտոնական մի վավերագիր չէ, անշուշտ, այլ Հայ եկեղեցու գահակալի մտերմական մի նամակը երիտասարդ թագավորին, սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ. Օրմանյանը, «Մտերմական գրվածներ ավելի զորավոր են յուրաքանչյուրին ներքին համոզումը իմանալու համար, քան պաշտոնական գրությունները»¹:

Առաքյալների համապատվության թեզը պաշտպանելով Հայոց եկեղեցու վարիչները Կաթողիկ եկեղեցու հիմնադիր հռչակված Պետրոս և Պողոս առաքյալների դիմաց պարզում էին երկու այլ առաքյալների՝ Բարթոլոմեոսին և Թադեոսին, որոնք, իբր, քարոզչական իրենց շրջագայություններն ավարտել ու իրենց վախճանը գտել էին Հայաստանի Արտագ գավառում՝ հիմնաքարը դնելով Հայաստանյայց եկեղեցու: Այս մասին տակավին V դ. հորինվել էին որոշ գրույցներ, բայց «հայոց առաքյալների» նահատակության պատմությունները ճոխացվեցին հենց Կոստանդին կաթողիկոսի ավտոակալության այս տարիներին՝ որոշակի տեղ մատնանշելով նրանց շիրմների համար: Ուշագրավ է, որ պաշտոնական գրությունների մեջ, կաթողիկոսական իր տիտղոսից անմիջապես հետո («Ծառայ Քրիստոսի եւ շնորհօք նորին կաթողիկոս Հայոց»), Բարձրբերդցին շեշտում էր Հայոց եկեղեցու «ընդ իշխանութեամբ գաւազանի սրբոց առաքելոցն Թաթէոսի եւ Բարթուղիմէոսի» լինելու պարագան:

Եվ ահա, պապի վերոհիշյալ գրության ստացման և պատասխանը պատրաստելու օրերին, Կոստանդին կաթողիկոսը հատուկ մտահոգության առարկա է դարձնում Թադեոս առաքյալի վանքի վերաշինության հարցը՝ այն դարձնելով Հայաստանյայց եկեղեցու նորաստեղծ մի թեմի կենտրոն,

զգրօղսն, զկարդացողսն, զունողսն եւ որք օրինակեն զայս թովստս դասանութեան հաւատոյ, որ յառաջմէն մինչեւ ի վերջն ոչ յաւելցուցանեն եւ ոչ պակասեցուցանեն, եւ ոչ փոխեն բնաւ ի բանիցս այսոցիկ. եւ եթէ ոք յանդգնի յիւրացս եւ յառաջէ անել՝ եղիցի ձեռն տեառն ի նա: Գրեցաւ թովսքս այս ի թուականութեան յատինացուց յամս որ է ի մարմնանալ տեառն մերոյ ՈՄԽԶ., յամս նոյեմբերի եւ ի չորրորդ ամի եպիսկոպոսութեան տեառն պապուն, որ է չորրորդ Ըննիցումց (իմա՝ Ինովկենտիոս – Լ. Խ.): Եւ թարգմանեցաւ ի թուիս Հայոց ՈՒԶ. (1247), յամս կաթօլիկոսութեան Հայոց տեառն Կոստանդնայ եւ թագաւորին Հեթմոյ եւ հօր նորին աւագ պարոն Կոստանդնի» (ձեռ. ՄՄ 248, էջ 196բ):

¹ Ազգապատում, հտ. Բ, գիրք Ա, Պեյրուք, 1960, էջ 1643 (§ 1130):

որի հոգևոր իշխանությունն սահմանները տարածվելու էին շրջակա գավառների վրա՝ իրենց մեջ առնելով նաև Իրանում և Անդրկովկասում հաստատված մոնղոլ տիրակալների վարչա-քաղաքական կենտրոն Ատրպատականը՝ Մարաղա և Թավրիզ քաղաքներով¹:

Կոստանդին կաթողիկոսն ու Հեթում թագավորը, վերոհիշյալ նկատառումներից բացի, հաշվի էին առնելու անշուշտ և այն հանգամանքը, որ Կիլիկյան հայկական թագավորության դաշնակից մոնղոլների վարչա-քաղաքական կենտրոնում ստեղծելով եկեղեցական նոր թեմ՝ իրենց մշտական ներկայացուցիչն էին ունենալու այնտեղ՝ հանձինս թեմական առաջնորդ եպիսկոպոսի:

Արտագի կամ Առաքելոց երկրի նորաստեղծ թեմի առաջնորդը, ստանձնելով իր պաշտոնը, կամա թե ակամա շփումներ ու բախումներ էր ունենալու հարևան շրջանների, մասնավորապես՝ Սյունիքի ու Վասպուրականի հոգևոր առաջնորդների հետ: Սրանք, ըստ մեծի մասի լինելով կրոնավորի սքեմ հագած ավատատերեր, գործում էին ի շահ իրենց գերդաստանների, եկեղեցական կալվածատիրության ցուցանակների տակ ապահովելով բռնագրավման վտանգից իրենց կալվածքների մի մասը: Ի տարբերություն հին ու պատմական անցյալ ունեցող թեմերի իշխանաշուք առաջնորդների, Արտագի եպիսկոպոսը նորաստեղծ իր թեմի գիրքը, հեղինակությունն ու տնտեսական կշիռը բարձրացնելու համար հենվելու էր, հիմնականում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության և նրան զորավիգ կանգնած Կիլիկյան հայկական թագավորության վրա, հանդիսանալով նրանց մշակած քաղաքականության ջատագովը Մեծ Հայքում:

3. Արտագի թեմի հիմնադրումը և Թադեոս առաքյալի վանքի վերաշինումը

Թադեոս առաքյալի անվան եպիսկոպոսանիստ վանքի վերաշինման մասին տեղեկություններ պահպանած կարևոր սկզբնաղբյուրը Կ. Գանձակեցու «Պատմություն» է: Նրա վկայությամբ վանքն ավերված է եղել «ի թուրքաց եւ ի հինիցն վրաց»² շատ ժամանակ առաջ, «քանզի յոլով ժամա-

¹ Հովադու խանի (1256-1265) ժամանակ մայրաքաղաքը Մարաղան էր, իսկ Աբաղա խանը (1265-1282) իշխանության կենտրոնը փոխադրեց Թավրիզ (A. A. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Баку, 1956, էջ 265):

² Վրաց գորգերի այս կողմերը կատարած արշավանքի մասին խոսք կա նաև XIV դ. վրաց անանուն ժամանակագրի մոտ. նրա տվյալներով Շահնշահ և Ավագ Զախարյան-

նակս անբնակ էր ի մարդոյ եւ ամայի»¹: Վանքի վերջիննության աշխատանքները ղեկավարել է նշանավոր գիտնական և եկեղեցական գործիչ Հովհաննես Վանականի աշակերտներից Հովսեփ վարդապետը, որն այդ ժամանակ, իր Կիրակոս ու Վարդան դասընկերների հետ միասին, մեծ հեղինակություն վայելող եկեղեցական էր:

Կոստանդին կաթողիկոսը 1247 թ. հատուկ կոնդակով որոշեց Թագեոս առաքյալի նորաստեղծ թեմի սահմանները և հորդորեց վանքի վերաշինման նպատակին հատկացնել «ոսկի յոլով»: Հովսեփ վարդապետը, նյութական ու բարոյական օժանդակություն ստանալով, դիմում է Անագուրակ-Նուին կոչվող մոնղոլ ցեղապետին, որի գերդաստանի ամառային կայանքը գտնվում էր վանքի շրջակայքում, և նրանից թույլտվություն ստանալով վերաշինում է եկեղեցին, կառուցում գավիթ և այլ շինություններ, մեծ միաբանություն ստեղծում («շինեաց զվանսն եւ ժողովեաց ի նա կրօնաւորս բազումս»): Ուշագրավ է Կ. Գանձակեցու և այն խոսքը, որ «զօրքն թաթար ոչ էին թշնամի խաչի եւ եկեղեցոյ, այլ եւ յոյժ պատուէին եւ ընծայս մատուցանէին, քանզի նախանձ հակառակութեան առ նոսա ոչ գտանիր»²:

Ե՛րբ ավարտվեցին շինարարական այս աշխատանքները, ստույգ չգիտենք, կարելի է ենթադրել, որ 50-ական թթ. վերջերին: Զգիտենք նաև որքան է ապրել Արտազեցի կոչված Հովսեփ վարդապետը և երբ կնքել իր մահկանացուն: Նրան հաջորդել է Տիրացու եպիսկոպոսը, որ աշակերտել է Վարդան Արևելցուն³: Սա պաշտոնի վրա էր արդեն 1285 թ., երբ նրա մոտ իջևանեց և հյուրընկալվեց Կիլիկիայի Լևոն Գ թագավորը (1270-1289) Արդուն խանի արքունիքն այցելելու ճանապարհին: Այս եպիսկոպոսի Տիրացու անունը ենթադրել է տալիս, որ նա մանուկ հասակից ընտրված է եղել ու դաստիարակվել որպես Թագեոս առաքյալի թեմի եպիսկոպոսացու: Միջին դարերում Հայաստանի եկեղեցական թեմերի ու նշանավոր վանական հաստատությունների առաջնորդական պաշտոնը, գրեթե ամենուրեք, ժառանգական բնույթ էր ստացել և փոխանցվում էր առաջնորդի մերձավոր ազգա-

ները շուրջ 30 հազար գործով անցել են Արաբսը և հաջող մարտեր մղել թուրքերի դեմ Վաղարշակերտի և Խլաթի կողմերում: Հավանաբար մի գորախումբ էլ մտել է Արտագի շրջան՝ հայաձեղով թուրքերին (տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն» (1207-1318), Երևան, 1971, էջ 91):

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 311:

² Նույն, էջ 312:

³ Տիրացուն 1266 թ. Խոր Վիրապում ընդօրինակել է իր ուսուցչի «Սաղմոսաց մեկնությունը»՝ իրեն կոչելով «անարժան աշակերտ... նորուն (վարդանայ)» (Ս. ՏԵՐ-ԱԼԵԱՔԻԱՆ, 3-րդակ հայերէն ձեռագրաց նոր Ջուղայի, Վիեննա, 1970, էջ 551):

կաններին մեկին (մեծ մասամբ՝ եղբոր որդուն), որը պաշտոնի էր կոչվում իր տարեց հորեղբոր կենդանության օրոք, և փոխարինում նրան՝ մահվանից հետո: Ամենայն հավանականությամբ այդպես է եղել նաև տվյալ դեպքում, և Հովսեփ Արտագեցուն հաջորդել է Տիրացու եպիսկոպոսը՝ մերձավոր ազգականի հանգամանքով:

Տիրացու եպիսկոպոսը շարունակել է իր նախորդի գործունեությունը Արտագի նորաստեղծ թեմի տնտեսական ու գաղափարական հիմքերն ամրապնդելու, նրա հոգևոր իշխանության տակ գտնվող վանական հաստատությունների շինության և կալվածքներով օժտելու գծով: 1289 թ. ընդօրինակված մի Ավետարանի հիշատակարանում հետաքրքրական տվյալներ են գրանցված այն մասին, որ «ի ձեռն... մեծ դիտապետիս տէր Տիրացուի», «սքանչելի հրաշիւք» հայտնաբերվել են Սուքիասյան սրբերի նշխարները, շենացվել է Կողբա վանքը՝ վերստանալով նախկինում իրեն պատկանած կալվածքները. «Գանձագին արարեալ ազատեաց զբազմամեայ ծառայեալքս յայլազգեաց, եւ զհնացեալ եւ զամայացեալ հայրենիք եւ զվիճակ, որ յառաջ լեալ էր»¹:

«Գանձագին արարեալ», այսինքն՝ հնչուն դրամ վճարելով էին ընդարձակում իրենց կալվածքները Թադեոս առաքյալի նորաստեղծ թեմի առաջնորդները, ըստ երևույթին նյութական օժանդակություն ստանալով նաև Կիլիկիայի հոգևոր և աշխարհիկ ավատատերերից:

Տիրացու եպիսկոպոսը 1293 թ. շարադրված մի հիշատակարանի մեջ մեծարված է «գերահռչակ եւ արժանապատիւ եպիսկոպոս» խոսքերով, ասված է, որ նա փայլում է «իբրեւ զչա՛ վառեալ ի մէջ գիշերի», լինելով «նաւահանգիստ վտանգելոց եւ ծարաւելոց, շնորհաւք սուրբ առաքելոյն [Թադէոսի]»²:

¹ Ս. Տէր-Աւետիսեան, էջ 256:

² Այս հիշատակարանը, որ ձեռագրից անշատ պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանի պատառիկների ֆոնդում (պատառիկ № 919), պոկվել է անցյալում Գողթան գավառի Ս. Թովմա առաքյալի վանքի մի ձեռագրից, որ այժմ պահվում է Լենինգրադի Եւֆիտաժում (V 3-835 համարի տակ): Հիշատակարանը տպագրվել է բազմիցս. տե՛ս Ա. Ի. Туманов, «Арм. древние рукописи монастыря св. Фомы», *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, вып. XXIX, Тифлис, 1901, էջ 11, Ե. Լալայեան, «Գողթն գավառ, Ձեռագիրներ», *Ազգագրական հանդես*, XII, 1905, էջ 155-156, Մ. Վ. Մախոտեան, «Նկարագրութիւն եւ յիշատակարանի ձեռագրաց Ս. Թովմայ առաքելոյ վանոց», *Արարատ*, 1911, էջ 223-224. Հ. Ոսկեան, *Վասպուրականի-Վանի վանքերը*, Բ, էջ 470-471 և այլն:

Այս հիշատակարանն ուշագրավ է իր հարուստ բովանդակությամբ: Հեղինակը՝ Թորոս Դրազարկցին, ընկերակցությամբ Թովմաս եպիսկոպոսի, եկել է Մեծ Հայք, 1292 թ. գրավված ու ավերված Հռոմկլայի փոխարեն մի նոր վայրում կաթողիկոսական աթոռ հաստատելու և նոր գահակալ ընտրելու նպատակով Արևելյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր ու աշխարհիկ տերերին Կիլիկիա հրավիրելու հանձնարարությամբ: Նա հայտնում է, որ Հեթում թագավորը, «բոլոր ուխտին եկեղեցւոյ եւ իշխանաւք հանդերձ» որոշել է «շնորհել բերդ ամուր եւ երկիր առատ սուրբ աթոռոյ Լուսաւորչին՝ առ ի հաստատել վերստին»: Այսպիսով պարզվում է, որ եգիպտացիների կողմից գերեվարված Ստեփանոս Հռոմկլայեցի կաթողիկոսի մահվանից անմիջապես հետո Կիլիկիայում ժողով է գումարվել կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատման օրակարգով:

XIII դ. վերջին ծանր վիճակ էր ստեղծվել Կիլիկյան հայկական թագավորության համար: Հյուսիսից և հարավ-արևմուտքից արշավող թշնամիներն ասպատակում էին երկիրը, գերում ու թալանում. մոնղոլները, արդեն հակված մահմեդականության կողմը, այլևս շահ չունեին շարունակելու իրենց վաղեմի բարեկամությունը Կիլիկյան հայ իշխանության հետ. թուլացած ու միայնակ մնացած երկիրն այլևս անկարող էր տոկալ զորեղ թշնամիների հարձակումներին: Հեթում Բ թագավորը, եվրոպական երկրներից ռազմական օգնություն ստանալու սին հույսեր փայփայելով, Կաթողիկ եկեղեցու գերիշխանությունը պաշտոնապես ընդունելու քաղաքականություն էր վարում: Հենց 1293 թ. նա հոգևոր կոչում էր ընդունել, դառնալով Փրանցիսկյան միաբանության անդամ՝ Հովհաննես կրոնավոր անունով¹:

Նույն քաղաքականության ջատագով էր նաև կաթողիկոսական գահի թեկնածու Գրիգոր Անավարզեցին, որ հակված էր հրաժարվելու հայ եկեղեցու դարավոր ավանդություններից, ծառայագրվելու Կաթողիկ եկեղեցու հովվապետին, հավատ ընծայելով խաչակրաց նոր արշավանքներ կազմակերպելու ձրի խոստումներին:

Հեթում թագավորն ու իր կուսակիցները պետք ունեին Մեծ Հայքի ամենախոշոր ու հեղինակավոր թեմական առաջնորդների, մասնավորապես Արտազի, Տաթևի, Հաղբատի ու Բջնիի եպիսկոպոսների աջակցությանը՝ իրենց

¹ Այս անունն ընտրվել էր ի պատիվ ֆրանցիսկյան միաբանության նշանավոր գործիչ, Ջովանի (Հովհաննես) Մոնտեկորվինոյի, որը Կիլիկիայում եղած տարիներին դարձել էր հայոց թագավորի մտերիմ խորհրդատուն (*После Марко Поло, Путешествия за-падных чужеземцев в страны трех Индий*, перевод с латинского и старо-итальянского языков, введение и примечания Я. М. Света, М., 1968, էջ 70-71):

ծրագրերն իրականացնելու ճանապարհին¹: Նրանց հետ բանակցելու նպատակով էր Հայաստան ուղարկվել Թովմաս եպիսկոպոսի գլխավորած պատվիրակությունը, որ հանձնարարություն էր ստացել, առաջին հերթին, ներկայանալ Արտազի աթոռակալ տեր Տիրացուն²: Թագավորն ու կաթողիկոսացուն, անձամբ ճանաչելով այդ եկեղեցականին, գիտեին հավանաբար, որ նա լատինամետ քաղաքականության համակիրներից է: Ուշագրավ է և այն փաստը, որ հենց այս տարիներին Հեթում Թագավորի պահանջով փորձ է կատարվում վերացնելու Աղթամարի կաթողիկոսության վրա 1114 թ. դրված բանադրանքը, նաև Վասպուրականի հայ մեծամեծների համակրանքը շահելու մտահոգությամբ³:

1295 թ. աշնան ամիսներին մոնղոլական իլխանությունը փոթորկվել էր գահակալական արյունահեղ կռիվներով: Իլխանությունը գրաված Բայդուի դեմ գահի հավակնորդ Ղազանը՝ Արղուն խանի որդին՝ ուղարկեց իր զորահրամանատար Նովրուզին, որը Նախիջևանում, 1295 թ. հոկտեմբերի 4-ին պարտության մատնեց ու սպանել տվեց Բայդուն⁴: Նովրուզ ամիրի և

¹ Մ. Չամչյանի (Գ. 37), Ալիշանի (*Շնորհալի...*, 57), Մ. Օրմանյանի (*Ազգապատում*, § 930) և այլոց կարծիքով 1114 թ. Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի կողմից Քեսունի Կարմիր վանքում գումարված ժողովը հաստատել է կարգ, որի համաձայն կաթողիկոսական ընտրությունը վավերական է հանաչվելու Մեծ Հայքի չորս գլխավոր աթոռների՝ Բջնիի, Հաղբատի, Տաթևի և Արտազի հավանության դեպքում: Այդ տարածված կարծիքը հիմնագույր է ու սխալ: 1114 թ. Արտազի աթոռ գոյություն չի ունեցել, իսկ Բջնի, XII դ. Հայոց եկեղեցու նվիրապետության առումով, աննշան մի վայր է եղել: Կաթողիկոսական ընտրության վերոհիշյալ կարգը, մեծ հավանականությամբ, հաստատվել է հենց 1293 թ. խնդրո առարկա ժողովում, որը գումարվել էր Հռոմկլայի անկումից հետո՝ կաթողիկոսական աթոռի համար նոր նստավայր որոշելու և նոր կաթողիկոսի ընտրությունը նախապատրաստելու նպատակով: Այս քյուրիմացությունը, ըստ երևույթին, ծագել է Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսին Գրիգոր Գ Պահլավունի (Փոֆր Վկայասեր) կաթողիկոսի (1113-1166) հետ շփոթելու հետևանքով (Անավարզեցին ևս, որ Գրիգոր Գ-ի նման «վկայասեր» էր, հունական ու լատինական վարների թարգմանություններով նոխացրել է հայկական Հայսմավուրբը):

² Հիշատակարանում այդ մասին գրված է. «Եւ մեզ հրամայեալ ի թագաւորէն եւ ի սուրբ ժողովոյն յառաջագոյն գալ ի սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, առ գերահռչակ եւ արժանապատիւ եպիսկոպոսն տէր Տիրացու, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտիս Թադէոսի առաքելոյ» (ՄՄ պատառիկ N° 919):

³ Հեթում թագավորին հասցեագրած իր մտերմական նամակի մեջ Գ. Անավարզեցին գրում է. «Աղթամարն օրհնել ետուր» (Կ. Գալանոս, *Միաբանություն...*, Ա, 1690, էջ 439): Մ. Չամչյանը հայտնում է, որ Անավարզեցին «բազում սէր եցոյց յայնմհետէ առ նոյն աթոռ» (Մ. Չամչեան, Գ, էջ 289), ուստի պետք է կարծել, որ վասպուրականցիները այդ տարիներին իրոք նպաստել էին Հռոմի եկեղեցուն մերձենալու ծրագրերի իրականացմանը:

⁴ A. A. Али-заде, *նշվ. աշխ.*, էջ 280-282:

Սադրադդին Սահիպ դիվանի նախաձեռնությամբ մոնղոլական զորամասերը սկսեցին անլուր հալածանքներ քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ: Նախիջևանի, Արտագի և Մարաղայի շրջաններում ոչնչացվեցին մեծ թվով եկեղեցիներ և «բազում վիշտս եւ անհնարին աղէտս հասուցին քրիստոնէից ընդ ամենայն տեղիս»¹: Բարեբախտաբար այս խժոժությունները երկար չտևեցին. Նովրուզը շուտով, իր մերձավորների հետ միասին, կասկածվելով դավաճանության մեջ՝ մահապատժի ենթարկվեց: Ղազան խանը, ընդ առաջելով իրենց այցի եկած Հեթում Բ թագավորին, հրաման արձակեց դահարեցնել բռնություններն ու ավերածությունները, այդ բանի մեջ մեղադրելով մահվան դատապարտված Նովրուզին:

Արտագի Ս. Թադեի վանքը մեծապես տուժեց Նովրուզի զորքերից. Տիրացու եպիսկոպոսը անասելի տանջանքների ենթարկվեց ու կողոպտվեց: Ս. Օրբելյանն այդ մասին գրում է. «Ըմբռնեցին եւ զեպիսկոպոսն Առաքելոց զտէր Տիրացուն, եւ ազգի ազգի անարգանօք ձաղեցին, եւ առին զամենայն ինչս նորա. բայց ի վանքն նորա, որ էր շիրիմ սուրբ առաքելոյն Թադդէոսի, քանդեցին զշինուածս տանցն, աւերեցին, կողոպտեցին եւ իսպառ կործանեցին»²: Նույն դեպքերի մասին տեղեկություններ է գրանցել նաև մի հիշատակագիր. «Ի թին Զեջ. (1297) էր աշխարհակալ Ղազանն, եւ եպիսկոպոս Սիւնեաց՝ Ստեփանոս Տարսայճի որդի, եւ եպիսկոպոս Թադէոսի առաքելոյ՝ Տիրացու, որ բազում նեղութիւնս կրեալ յանօրինաց, յաւերել տանց եւ շինուածոց վանից ի չարագլխէն Նաւուզայ»³:

Սրանք են Տիրացու եպիսկոպոսի մասին պահպանված ստույգ վկայությունները:

Ս. Թադեի վանքի հարավարեւմտյան սյան պատվանդանը շիրմաքարի դեր է կատարել նշանավոր անձնավորության անցյունին. XIX դարի վերջին այդ պատվանդանի վրա կարդացվել է «Թվ. Զեք. (այսինքն՝ 1298 թ.) այս է հանգիստ ///» եղծված արձանագրությունը⁴: Կարծում ենք, որ այստեղ ամփոփված են հենց Տիրացուի մասունքները, ուստի նա իր մահկանացուն կնքել է Նովրուզի կողմից խոշտանգվելուց ընդամենը 2-3 տարի հետո՝ 1298 թ.:

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 472-473. Մանր ժամանակագրություններ, հտ. II, Երևան, 1956, էջ 150:

² Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 473:

³ Երուսաղէմ, ձեռ. 1428, էջ 168:

⁴ Խ[աչիկ] վ[արդապետ Դադեան], «Համառօտ նկարագիր Շաւարշան-Արտագ գաւառի Ս. Թադէոս առաքելոյ վանքի», Արարատ, 1898, էջ 91:

Տիրացու եպիսկոպոսին հաջորդել է անվանի եկեղեցական գործիչ, Արտազի հայկական իշխանության փաստական հիմնադիր Զաքարիա եպիսկոպոսը, որ հայտնի է պատմության մեջ Ծործորեցի մականունով: Սրա եռանդուն գործունեությանն անդրադառնալուց առաջ պետք է պարզել մի թյուրիմացություն:

Հեթում թագավորին ուղղված իր նշանավոր նամակի մեջ, որի գրությունն տարեթիվը ստույգ որոշված չէ, Գրիգոր Անավարզեցի լատինամոլ կաթողիկոսը հիշատակում է Մեծ Հայքի նշանավոր այն եկեղեցական գործիչներին, որոնց վերջին երեք տարիների ընթացքում տեղյակ է դարձրել (հարկավ՝ իր նվիրակների միջոցով) Կաթողիկ եկեղեցու հետ մերձենալու նպատակով դավանաբանական զիջումներ կատարելու իր ծրագրերի մասին: Նա գրում է. «Եւ յառաջ զայս ասեմք զօր ի դէպ է, որ մեր հայերուն Արեւելցոյ մեծերուն զիրքս գիտացուցել եմք եւ կեցուցել: Առաջինն Օրպելին, որ է Սիւնեաց արհիեպիսկոպոս, որպէս հոգեւոր իշխան գոլով, նոյնպէս եւ մարմնաւոր, եւ իւր ընգերացն ցուցաք զգիրքսն եւ հաստատեցաք այս տարի եւ յանցեալ տարին՝ տէր Յոհաննէսի Առաքելոց եպիսկոպոսի, եւ ի միւս այլ ամին Բջնեցուն եւ Վարազեցեաց»¹:

Մ. Զամչյանի կարծիքով այս գրությունը շարադրված պետք է լինի 1294 թ.: Ըստ այդմ այստեղ Առաքելոց եպիսկոպոս կոչված տեր Հովհաննէսը նույնանալու է Տիրացու եպիսկոպոսի հետ²: 1294 թ., սակայն, անհավանական է, քանի որ թղթի գրության ժամանակ Սյունյաց եպիսկոպոս է հիշվում Հովհաննէս Օրբելը՝ 1303 թ. վախճանված Ստեփանոս Օրբելյանի հաջորդը: Ուստի պետք է համարել Մ. Օրմանյանին, որ նամակի շարադրման ժամանակը հարմար է գտնում «գոնե մինչև 1304 հետաձգել»³:

Այս դեպքում մնում է երկու ենթադրություն անել:

¹ «Թուղթ տեսոմ Գրիգորի կաթողիկոսի, զոր գրեաց առ կրօնաւոր քաղաւորն Հեթում, հայր արքային հայոց Լեւոնի» խորագրով այս մեծաւրժեք գրությունն ամբողջապես հրապարակված է **Կղեմէս Գալանոսի Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ աշխատության** մեջ (տե՛ս հտ. առաջին, Հոռմ, 1650, էջ 441):

² Բազմաթիվ են օրինակները, երբ որևէ մականուն, հաճախ գործածվելով, բռնել է նշանավոր պատմական դեմքերի անվանց տեղ: Հիշենք թեկուզ Հովհաննէս Սարկավագին, որ միջնադարում հայտնի էր առավել Սարկավագ վարդապետ անունով, կամ էլ Հովհաննէս Վանականին, որ համաչված էր որպէս Վանական վարդապետ: Հովհաննէս Տիրացու եպիսկոպոսն էլ վերոհիշյալների պէս կարող էր ավելի ծանոթ լինել իր Տիրացու մականունով:

³ Մ. Օրմանեան, § 1207, 1222:

Գրիգոր Անավարզեցին իր նամակի մեր կողմից վկայակոչված հատվածում խոսում է Սյունիքի, ինչպես նաև Բջնիի եպիսկոպոսների մասին, որոնցից մեկի միայն մականունն է նշում (Օրպել), իսկ մյուսի անունն էլ չի տալիս: Հայտնի է, որ այդ երկու բարձրաստիճան եկեղեցականներն էլ Հովհաննես են կոչվել¹:

Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս, որ նամակը շարադրելիս Անավարզեցին, թերևս, շփոթվել է ու գրչի վրիպումով Հովհաննես անունը Բջնիի կամ Սյունիքի եպիսկոպոսներին հատկացնելու փոխարեն, տվել է Առաքելոց աթոռի եպիսկոպոսին: Բացառված չպետք է համարել և այն վարկածը, որ Տիրացու եպիսկոպոսից հետո ու Ջաքարիա Ծործորեցուց առաջ Արտագի եպիսկոպոս է եղել իրոք ոմն Հովհաննես. այդ դեպքում պետք է արձանագրել, որ նա՝ շատ կարճ պաշտոնավարելով՝ շոշափելի հետք չի թողել պատմության մեջ:

4. Պարոնաճառ Զաքարիա Ծործորեցին և իր գերդաստանը

Ժամանակակիցների կողմից «Էքսարխոս Հայոց» կոչված² և գերադրական տիտղոսներով մեծարված³ Ջաքարիա արքեպիսկոպոսը որդին էր պարոն Մանվելի: Այս իշխանավորի մասին սկզբնաղբյուրները ժլատ են, անտարակույս նա եղել է Տիրացու եպիսկոպոսի մերձավոր ազգականներից մեկը (հավանաբար եղբայրը), և մեծ դեր կատարել Արտագի հայկական իշխանության տնտեսական ու քաղաքական դիրքերն ամրապնդելու գործում: Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհան-Օրբելը Ջաքարիային հասցեագրած իր մի նամակում գրում է. «Դու գիտես, որ մեր հարքն ամենեքին մի էին լեալ ըստ մարմնոյ բարեկամութեան եւ հոգեւորի»⁴: Ուշագրավ այս տողերն իրա-

¹ Հովհաննես-Օրբելի մասին տե՛ս մեր «Սյունյաց Օրբելյանների Բուրբելյան ճյուղը» հոդվածը (Բանբեր Մատենադարանի, № 9, էջ 190), իսկ Բջնիի եպիսկոպոս տեր Հովհաննեսը հիշատակված է 1302 թ. որպես «տէր Յովհաննէս, որ ունէր զվերատեսութիւն այցելականն դիտման Բանանայականն դասու կատարելապետութեան Այրարատեան նահանգիս, նիստ կայանի ունելով զամուրն Բջնի» (ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 5):

² Այսպես է կոչված նա Հովհան-Օրբելի կողմից: «Ἐξάρχος յոյն եկեղեցւոյ մէջ կը նշանակէր պատիւ մ'ընդ մէջ պատրիարքութեան եւ մետրապոլիտութեան» (Վ. Հացունի, Կարեւոր խնդիրներ Հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն, Վենետիկ, 1927, էջ 309):

³ Իր կուսակիցները նրան մեծարում են «լուսատուիչ տանս Արեւելեան», «ջահ անշիջանելի ի սուրբ եկեղեցի» և բազմաթիվ նման արտահայտություններով, որոնց կհանդիպենք հետագա էջերում:

⁴ Այս նամակին անդրադառնալու ենք ստորև:

վունք են տալիս եզրակացնելու, որ նամակի գրությունից առնվազն մի քանի տասնամյակ առաջ (շուրջ XIII դ. 70-80-ական թթ.) Առաքելոց աթոռին եպիսկոպոսներ պարզեցրել գերդաստանը ամրապնդել էր ավատատիրական իր իրավունքներն Արտազի շրջանում, և «ըստ մարմնոյ» ազգակցական կապեր հաստատել Սյունյաց Օրբելյանների հետ:

Պարոն Մանվելը, Զաքարիայից բացի, ունեցել է ևս չորս որդի՝ Պետրոս, Սարգիս, Խովթուբուղա և Արդուիթ (վերջին անվան վերծանությունը կասկածելի է): 1315 թ. Ս. Թադեի վանքում շարադրված մի հիշատակարանում գրիչ Ռստակեսը Արտազի շրջանի հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդներ հիշատակում է և՛ Զաքարիա եպիսկոպոսի, և՛ նրա եղբայր պարոն Պետրոսի անունները՝ այսպես. «... յառաջնորդութեան այսմ նահանգիս աստուածախնամ Արտազ գաւառիս սուրբ եւ առաքելաշնորհ արհիական գլխոյն, տիեզերալոյս եւ աշխարհածաւալ, բարիախորհ եւ վերագիտող, պարիսպ ամրութեան հանուրց եկեղեցեաց եւ բերդ հաստատուն քահանայից եւ ամենայն քրիստոնէից տէր Զաքարիայի, եւ պարոն եղբար նորին Պետրոսի, եւ զաւակաց սորին»¹:

Զաքարիա եպիսկոպոսն ու պարոն Պետրոսը, ձեռքում կենտրոնացրած լինելով Արտազի շրջանի հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանությունը², եռանդուն

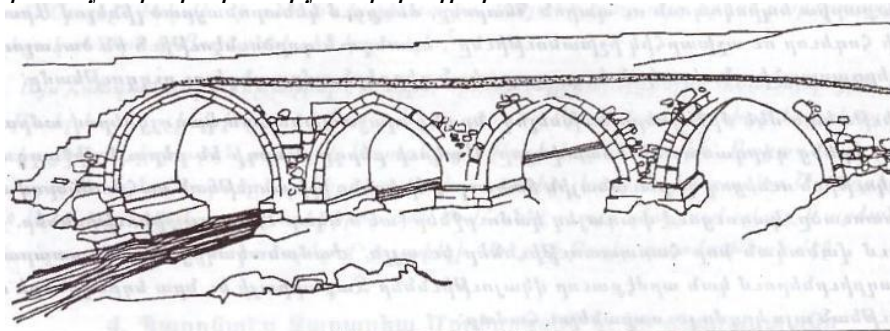
¹ ՄՄ 3778, էջ 464ա-464բ (տե՛ս նաև Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 114-115. Ն. Մառ, Յուդակ ձեռագրաց վանուց Սեանայ, Մոսկուա, 1892, էջ 20-21):

² Շրջանի աշխարհագրական սահմանները ճշգրիտ որոշելու տվյալներ չկան: Մակվի խանությունը, որ ստեղծվել է XVII դ. Արտազի հայկական իշխանության տարածքի վրա, վարչականորեն բաժանված է եղել հետևյալ 18 մահալների. Կալա-Դարասի (Բերդադաշտ), Ավաշուդ, Կարա-Կոյուն, Չայփարա, Չայ-բասար, Բաբաջուդ, Ալանդ, Զալալինյան և Միլանյան յուրտեր, Քաջլարատ (Քջո՞տ – Լ. Խ.), Արագ-հանարի, Չալդրան, Սոկմանաբադ, Թամաշալար, Դոշ-հանդլար, Խոշաբ, Շարուր և Մուշ (տե՛ս Н. И. Исхаги, Исторический очерк макинского ханства, автореферат, Баку, 1966, էջ 16): Միայն մեջ կենտրոնական դիրք էր գրավել Բերդադաշտը: Արտազի հայկական հուշարձանների վրա դեռևս պահպանված արձանագրությունների հետագա ուսումնասիրության նախապահով թերևս երևան բերվեն նոր տվյալներ հայկական իշխանության ծայրային սահմանները որոշելու: Պետք է ենթադրել, որ դրանք (այդ սահմանները) XIII-XIV դդ. ընթացքում կայուն չեն եղել: Հակված ենք ենթադրելու, որ Լանկ-Թամուրի արշավանքների շրջանում հայ ավատատերերի իշխանությունը պարփակված էր Բերդադաշտի տարածքով, ուր կային շուրջ երեք տասնյակ գյուղեր: Լանկ-Թամուրը, երկրորդ անգամ հայտնվելով այդ կողմերում և իշխանագուն Սորդաթմիշին պատանդ վերցնելով, պարտադրել է Նուրադին իշխանին ըստ հարկի Թամուրյանների տրամադրության տակ դնել 20 այրուձի: Մակվի ողջ շրջանի համար այդ թիվը փոքր է: Հայտնի է, որ Մակվի խանը XIX դ. կեսերին պարտավորված է եղել պատերազմ դուրս

գործունեություն են ծավալում իրենց գերդաստանի տնտեսական և քաղաքական դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ:

Նյութական մեծ միջոցները ծախսելով, նրանք պաշտպանական կառույցներով ամրապնդում են իրենց գերդաստանի նստավայրը՝ Մակվի բերդը, կարգի են բերում միջազգային նշանակություն ունեցող կարավանային ճանապարհի իրենց իշխանության սահմաններով անցնող հատվածը, կառուցում փառահեղ կամուրջներ (տե՛ս նկար 1) և այլ շինություններ, հիմնադրում վանական նոր հաստատություններ և այլն: Ժամանակակից հայ և օտարազգի սկզբնաղբյուրներում կան արժեքավոր վկայություններ Զաքարիայի և նրա եղբայրների գործունեության այս կողմը լուսաբանելու համար:

Մակվի անառիկ բերդի դիրքն ու պաշտպանական ամրությունները զարմանք են պատճառել շատերին: Նշանավոր պատմագիր Համդուլլա Ղազվինին (ծնվ. 1281 թ.), «Նուզհաթ-ուլ-կուլաբ» (Սրտերի վայելք) պատմա-աշխարհագրական աշխատության մէջ, որ շարադրված է Արտագի հայկական իշխանության ծաղկման ժամանակաշրջանում, հայտնում է, որ «Մակուն բերդ է մի քարաժայռի ճեղքվածքում և մի գյուղ այդ բերդի ստորոտում, այնպես որ այդ լեռը մինչև օրվա կեսն այդ գյուղն իր ստվերի տակ է պահում. և «մահրասիան», որ քրիստոնյա հոգևորականների (քեշիշների) մեծն է՝ այդտեղ է բնակվում»¹: Խիստ ուշագրավ է, որ պաշտոնական շրջաններում, որոնց ներկայացուցիչն էր Ղազվինին, Մակվի հոգևոր առաջնորդ «մահրասիան», այսինքն՝ Զաքարիա եպիսկոպոսը, ճանաչված էր որպես հայ հոգևորականության պարագլուխ:

Նկ. 1. Մակվի կամուրջը

բերել «հարյուր այբունի և մի վաշտ հետի[ռան] զինվորներ» (Ա. Թոխմախեան, Մասիս լեռների հարաւային ստորոտներ, մաս Բ, Թիֆլիս, 1882, էջ 6):

¹ Համդուլլա Ղազվինի, Նուզհաթ-ուլ-կուլաբ, Բնական բնագիր, Թեհրան, 1336 (1958), էջ 102: Այս տեղեկությունը շնորհակալությամբ ստացել ենք իրամազետ Հ. Փափազյանից:

Մակվի բերդի մասին շատ ավելի մանրամասն ու հետաքրքրական տեղեկություններ է գրանցել Ռուի Գոնսալես դե Կլավիխոն՝ Սպանիայի Հենրիկոս Գ թագավորի դեսպանը, որ XV դ. սկզբներին, Լանկ-Թամուրի արքունիք մեկնելու ճանապարհին, հյուրընկալվել է այստեղ և գրի անցկացրել իր տպավորությունները. «Ամրոցը, - գրում է նա Մակվի մասին, - կանգնած է բարձր լեռան ստորոտում գտնվող հովտի մի անկյունում, իսկ քաղաքը կառուցված է ավելի բարձր՝ նրա լանջին. հենց քաղաքից ներքև, նույն այդ լանջի վրա բարձրանում է ամուր պարիսպը՝ ներքին աշտարակներով: Այդ պարսպից այն կողմ կային տներ, ուր մարդիկ էին բնակվում, իսկ նրանից անդին՝ նույնպես ապրում էին մարդիկ և լանջը շարունակվում էր ավելի վեր: Այստեղ այժմ կառուցված է մի այլ պարիսպ՝ աշտարակներով և բարձր մարտկոցներով, որ երկարում է ու միանում առաջին պարսպին: Այս երկրորդ պարսպի մոտքը ժայռի մեջ փորված սանդուխներով էր, իսկ մոտքի վրա ի պաշտպանություն նրա կար մի մեծ աշտարակ: Այդ երկրորդ պարսպից այն կողմ, ժայռի վրա տներ էին կառուցված, որոնց միջամասերում՝ աշտարակներ, ինչպես և տներ, ուր իշխանն էր բնակվում, և այստեղ էին պահում բնակիչներն իրենց բոլոր պաշարները: Քարաժայռը, որի վրա կառուցված էին այդ տները, շարունակվում էր շատ ավելի վեր, քան տներն ու պարիսպներն էին: Եվ ժայռի բարձունքները կարկառի նման ծածկում են ամրոցը, պարիսպներն ու տները, թեքված լինելով նրանց վրա երկնքի նման: Երբ անձրև է տեղում, ջուրն երկնքից չի հասնում ամրոցին, որովհետև քարաժայռերն ամբողջովին ծածկում են այն. այսպիսով ամրոցը կառուցված է այնպես, որ նրա վրա կարելի չէ հարձակվել ոչ ցամաքից, ոչ էլ նույնիսկ երկնքից»¹:

Ուշագրավ է նաև Մակվի բերդի էվլիեյա Չելեպիի (XVII դ.) նկարագրությունը. ըստ նրա՝ բերդը «կառուցուած է բարձր եւ սեպ ժայռի մը վրայ, պատուանդանը նեղ եւ բարակ է և կաշտարակէ դէպի երկինք, ամէն կողմէ անառիկ ըլլալով: Միայն մէկ դուռ կայ, որուն վրայ կրնաս բարձրանալ ժայռին մէջ փորուած մինարէի նման փոքր սանդուխով: Շարժական կամուրջը, որ գետին վրայէն կ'երկարի դէպի բերդը, ամէն երեկոյ կը բարձրացուի, եւ այդպէս բերդը բոլորովին կ'առանձնանայ»²:

¹ Рюи Гонзалес де Клавихо, *Дневник путешествия к двору Тимура в Самарканд, в 1403-1406 гг.*, пер. И. И. Срезневского, СПб., 1881, էջ 158-162: Հմմտ. Հ. Հախոբյան, *Ուղեգրություններ*, հտ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դդ., Երևան, 1932, էջ 113-116 (այս թարգմանությունը անփոյթ է կատարված):

² Հ. Մ. Յովհաննէսեան, *Հայաստանի բերդերը*, Վենետիկ, 1970, էջ 312 (թրգմ. Յ. Քուրդեանի): Մակվի բերդի մասին հետաքրքրական տեղեկություններ կան նաև հայ ուղե-

Արտագի հայ իշխանները մեկ դարից ավելի, ապավինելով բերդի ամրություններին և հմտորեն կազմակերպելով պաշտպանությունը, դիմագրավեցին մեկը մյուսին հաջորդող նվաճողներին, հակահարված տալով նույնիսկ Լանկ-Քամուրի անհաղթահարելի զորաբանակներին¹:

Զաքարիա եպիսկոպոսի և նրա պայագատ եղբայրների համատեղ ջանքերը, ինչպես նշեցինք վերը, նշանակալից եղան Արտագի շրջանով անցնող ճանապարհների բարեկարգման գործում: XIX դարի 80-ական թթ. գրանցված տեղեկությունների համաձայն Մակու գետի վրա Զաքարիան ու պարոն Պետրոսը սրբատաշ քարերով կառուցել են չորս կամարապատ կամուրջներ, որոնց վրա կարգացվել են 1318-1328 թթ. արձանագրություններ²: Այդ կամուրջներից միայն մեկի մասին ունենք բավարար տեղեկություններ. կառուցված է Մակվից 2 կմ հեռավորության վրա. ունեցել է 7 փառահեղ կամարներ, որոնցից պահպանվել են կենտրոնի մեծ-կիսակոր կամարը և մեկ կողմի 3 գմբեթաձև կամարները (տե՛ս լուսանկարը): Կառուցողական ընդարձակ արձանագրությունը (տե՛ս նկար 2), որի բնագիրը հայտնի դարձավ բանասիրության միայն վերջերս, լրացուցիչ տեղեկություններ է պա-

գիրների և տեղագիրների աշխատություններում (տե՛ս, օրինակ, Ե. Ֆրանգեան, *Ասորպատական, Թիֆլիս*, էջ 13-14):

¹ Բնական և արհեստական հզոր ամրություններով պաշտպանված այս բերդը, որ միջնադարյան հայկական ռազմավարական արհեստի մի փայլուն կոթող է եղել, փառահանդավերվել է 1642 թ. Շահ-Աբբաս Բ-ի հրամանով, 3 տարի դրանից առաջ Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի թելադրությամբ: Այդ մասին լեռան վրա փորագրված է պարսկերեն չափածո մի արձանագրություն, որ մեջ է բերել ու թարգմանել է Վ. Մինոսկին իր *Древности Маку, путевые заметки* (Петербург, 1916) աշխատության մեջ: Արձանագրության առաջին տողը՝ «ին դալե դաբան բուդ» Մինոսկին թարգմանել է այսպես. «Эта крепость, бывшая крепостью вепря», «դաբան» բառը վերծանելով որպես «կաբան» (վայրի խոզ): Այս թարգմանությունը անհամոզիչ է. ըստ երևույթին այդ բառը հայերեն «կապան» բառն է, որ նշանակում է «կիրճ, որի ամենամեղ տեղում ամուր դուռ է շինած՝ նանապարհն ըստ կամի կապելու կամ բանալու համար» (Ս. Մալխասեանց, *Հայերէն բացատրական բառարան*, հտ. երկրորդ, Երևան, 1944, էջ 239): Մակվի բերդը իրոք մի կապան էր, ընկած ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող նանապարհի վրա և պաշտպանված հզոր ամրություններով:

² Ս. Թոխմախեան, *Մասիս լեռների հարաւային ստորոտները*, Թիֆլիս, 1882, էջ 56: Հեղինակը հայտնում է, որ այդ արձանագրությունները փորագրված են «Հայոց 967-968 թվականներին»՝ հաստատապես շփոթելով Չ. (700) և Ջ. (900) թվանշանները: Այդ կամուրջները, անտարակույս, կառուցված պետք է լինեն ՉԿԷ. (767=1318) - ՉՀԷ. (777=1328) թթ. (Չ. և Ջ. թվերի շփոթության բազմաթիվ օրինակներ կան մեր բանասիրական գրականության մեջ):

րունակում Արտազի իշխանական գերդաստանի պալատներին, մասնավորապես պարոն Պետրոսի և նրա հարազատների մասին: Պարզվում է, որ նա ունեցել է Սանասար և Մանկասար անունով որդիներ. արձանագրության մեջ հիշատակված են նրա տիկինը, (Թամսի կամ Թամթի անունով) և 4 եղբայրները՝ Զաքարիան, Սարգիսը, Խուժլուբուղան և Արդութը¹:

Նկ. 2 Մակվի կամրջի արձանագրությունը

Կամուրջներից բացի, նշանավոր է եղել նաև Կապի կոչվող կիրճը, որ Ս. Թադեի վանքի և Մակվի միջնամասում բացել է Զաքարիա եպիսկոպոսը՝ «Թուանքչի լեռան շխաթաժայռը պատառելով». ճանապարհաշինական այս վիթխարի աշխատանքի մասին հանդիպակաց ժայռի վրա փորագրված է

¹ Լ. Գ. Մինասեան, «Հնադարեան մի կամուրջ Ատրպատականում», *Հանդէս ամսօրեայ*, 1968, 4-6, էջ 243-246: Արձանագրությունը սկզբից քերի է, պակասում են առնվազն կառուցման թվականը և «յառաջնորդութեան» կամ «ի վերադիտողութեան» բառը. պահպանված մասը վերծանվում է այսպես. «[Ի թվ. /// յառաջնորդութեան»] Ս. արքուոյս Թադէոսի տէր Զաքարոյ, եւ Պետրոս որդի պրն Մանուկայ շին[եցի] էջս զայս ի հալալ արդեանց իմոց, յիշատակ ծնողաց իմոց եւ ամուսնոյ իմոյ Թամսէ, եւ եղբարց իմոց Սարգիս, եւ Խուրյուբուղին եւ Արդուրի (այս անվան վերծանությունը կասկածելի է), եւ որդոց իմոց Սանասարին եւ Մանկասարին, զոր տէր աստուած վայելել տացէ մինչեւ ի կատարած աշխարհի. շինաւրն եւ աշխատողքն յիշեալ եղիցին, ամէն: ԶԱկոր վդպետս (իմա՛ վարդապետս, այսինքն՝ կառուցող վարպետը – Լ. Խ.) յաղաթս յիշեցէք»: Ստանալով պր. Մինասյանից այս արձանագրության լուսանկարը (որի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը), նշգրտել ենք «Հանդէս ամսօրեայում» տպագրված վերծանությունը:

արձանագրություն, որից վերծանվել են ՉԿԷ. (1318) թվականը և «Իշխանությունեամբ տէր Զաքարին» բառերը¹:

Զաքարիա եպիսկոպոսի գործունեությունն արգասավոր է եղել նաև վանական հաստատությունների կառուցման ու վերաշինման ասպարեզներում: Նրա անվան հետ է առնչվում, հատկապես, Ծործորի վանքի հիմնադրումը, որն ավարտված պետք է լինի 1314 թ. մի քանի տարի առաջ: Նորակառույց այս վանքի անունով Ծործորեցի մականունը ստացած Զաքարիա եպիսկոպոսը, իր կուսակից, անվանի մատենագիր Հովհան Ծործորեցու համագործակցությամբ, այստեղ բարձրագույն դպրոց է բացել և նյութական պայմաններ ստեղծել գիտա-մանկավարժական աշխատանքների ծավալման համար²:

1319 թ. կենտրոնական Հայաստանում երկրաշարժ է լինում, տուժում է հատկապես Արտագի շրջանը: Մի ժամանակագիր այդ մասին գրում է. «Ի ՉԿԷ. (1319) թուին եղեւ ահագին շարժ յարեւելս, եւ զԹաղէոս առաքելոյն վանքն եւ զեկեղեցին կործանեաց, եւ զտունս փլոյց եւ Հե. (75) ոգի եսպան, զօր դարձեալ վերստին շինեաց զեկեղեցին եւ զվանքն տէր Զաքարէ»³: Շինարարական այդ մեծ աշխատանքներն ավարտվել են երկրաշարժից տասը տարի հետո՝ 1329 թ., ու պսակվել Զաքարիա եպիսկոպոսի և նրա մերձավորների մասին կարևոր տեղեկություններ պարունակող մի արձանագրությամբ (տաճարի և արձանագրության լուսանկարները տե՛ս նկ. 3 և նկ. 4): Արձանագրությունը փորագրված է վանքի հյուսիսային որմի վրա, երկաթագիր խոշոր տառերով և վերծանվում է այսպես.

¹ Ս. Հայկունի, «Պարսկահայ (թղթակցություն)», Արարատ, 1896, էջ 587-588: Վերոհիշյալ կամուրջների և այս կիրճի արձանագրությունները, ինչպես նաև Մակվի շրջանի հայկական մյուս հուշարձանները արժանի են ավելի հանգամանալից ուսումնասիրության: Այժմ, երբ Ս. Թաղեի վանքը վերանորոգվել ու դարձել է իրանահայերի սիրված ուխտատեղին, ավելի լայն համարավորություններ են ստեղծվել պատմական Արտագի հնագիտական արժեք ներկայացնող հուշարձանների գիտական ուսումնասիրության համար: Համոզված ենք, որ տևական աշխատանքով վանքերի ու եկեղեցիների կիսակործան պատերի ու տապանաքարերի վրայից հնարավոր կլինի վերծանել աննկատմնացած բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք նոր լույս կսփռեն Արտագի պատմության և այդ երկրամասի հայ տեղերի գործունեության վրա:

² Ծործորի վանքի հիմնադրման հանգամանքներին և այստեղ ստեղծված բարձրագույն դպրոցի գործունեությանը հանգամանորեն անդրադառնալու ենք վերջում՝ հատուկ պարբերությամբ:

³ Սամուելի Բահանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 157: [Տե՛ս նոր հրատարակություն՝ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթեոսյանի, Երեւան, 2014, էջ 274]:

«Այս տաճար լուսակերտ եւ երկնանման առկայացեալ հաստատագոյն հիմամբք ի վերայ աստուածաբնակ շիրմի սուրբ առաքելոյս Թադէոսի, որ ըստ բազմատեսակ յանցանաց մեր զկործանումն էառ ի շարժէ: Իսկ ես նուաստ սպասաւոր նմին Զաքարիայ եպիսկոպոս, որդի պարոն Մանվէլայ, կարողութեամբն Աստուծոյ սկիզբն արարի կրկին նորոգութեան առաւել քան զառաջինն, ի ժամանակի սաստիկ նեղութեան եւ հալածանաց քրիստոնէից, որ եւ բազում եկեղեցիք քակտին, վասն որոյ արձանագրեցաք զյիշատակս մեր առ ի յիշատակել զմեզ առաջի մեծին այն եւ անարիւն զենման զառինն Աստուծոյ հանդերձ ծնողօք եւ զարմիւք, եւ զաջորդն մեր աղբաւոր որդին զտէր Տիրացուն, այլ եւ զհարազատ եղբայրս մեր զՊետրոս եւ զՍարգիս, որք ըստ կարողութեան նպաստաւորք եղեն ընչիւք: Կատարումն թվ. ԶՀԸ. (1329)»¹:

Վանքի շրջափակում, անշուշտ, կառուցված են եղել նաև կացարաններ և տնտեսական նշանակություն ունեցող օժանդակ այլ շինություններ. XVII դ. տեղեկություն է պահպանվել Կառնուտի կոչվող ջրմուղի մասին, որ «յառաջ ժամանակս բերեալ էր Զաքարիա եպիսկոպոսն՝ պարոն էմանուէլի որդին»²:

Բերդերի, վանական հաստատությունների, ճանապարհների, կամուրջների և այլ շինությունների³ կառուցման մեծածախ աշխատանքներն ի կա-

¹ Զեոֆի տակ ունենմ այս արձանագրության հաջող լուսանկարը (տե՛ս նկար 4) և տարբեր անձանց կողմից կատարված հետևյալ չորս վերծանումները՝ 1. ՄՄ 340, էջ 122բ-123ա. 2. **Յ. Շահխաթունեանց**, «Ստորագրություն կաթողիկէ էջմիածնի եւ հինգ զաւառացն Աւարատայ», *էջմիածին*, 1842, 3. **Խ. Վ. Դադեան**, «Շաւարշան-Արտագ զաւառի Ս. Թադէոս առաքելոյ վանքը», *Արարատ*, 1898, էջ 89, 4. **Լ. Մինասեան**, *Իրանի հայկական վանքերը*, Թեհրան, 1971, էջ 12 (արձանագրությունը տպագրված է նաև ուրիշների կողմից):

² 1679 թ. մի հիշատակարանում Թադէոս առաքյալի վանքի վանահայր Իսահակ վարդապետ Մակվեցին հայտնում է, որ «ճակտեալ եւ աւերեալ» այդ ջրմուղը «կրկին նորոգեցաւ եւ յորդաբուխ աղբիւրն բերեալ ածաւ ի մէջ վանիցս եւ գեղջս» (ՄՄ 808, էջ 489ա, նաեւ՝ **Գ. Յովսէփեան**, *Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, Բ հրատ., Անթիլիաս, 1969, էջ 283):

³ Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, ինչպէս նաև նրանցից առաջ ու հետո, Մակվի շրջանում ստեղծված աշխարհիկ և հոգևոր շինությունների մեծամասնակ լինելու մասին վկայություններ կան հայ և օտարագրի ուղեգիրների աշխատություններում: Ա. Թոխմախյանն, օրինակ, ասում է, որ «Մակվա, Ավաշուղի, Գարայնիի բոլոր թաթարաբնակ գյուղերումը եկեղեցիներ կան, բոլորն էլ ավերված: Լեռներում, գետերի ափերին կառուցած են վանքեր, մատուռներ: Իսկ խաչարձաններ, խաչեր այնքան բազմաթիվ են, որոնք թեև թաթարները անհետացնելու մտով խորտակում, փշրում են, բայց եթե մինչև հավիտյան էլ շարունակեին, հայոց քրիստոնեական կնիքը այդ աշխարհի վրայից չէին կարող եղծել» (*Մասիս լեռների հյուսիսային ստորոտները*, էջ 52):

տար ածելու համար, մանավանդ քրիստոնյաների նկատմամբ ծավալված հալածանքների տարիներին, պետք էր ունենալ մեծ հեղինակություն՝ իշխանության բարձրաստիճան պաշտոնեություն շրջանում և նյութական լայն հնարավորություններ: Արտագի եպիսկոպոսն ու նրա եղբայրները օժտված էին և՛ մեկով, և՛ մյուսով:

Արտագի հայ ավատատերերի գերդաստանի մասին ժամանակակից սկզբնաղբյուրներում կան նաև ակնարկներ: Նշանավոր մատենագիր Հովհան Ծործորեցին, օրինակ, իր քարոզներից մեկի ընծայական-վերջաբանում, մեծարանքի խոսքեր շոյալելով Զաքարիա եպիսկոպոսի հասցեին, անդրադառնում է նաև նրա մերձավորներին՝ գրելով. «Եւ որք ընդ սովաւ կարգեալ են իշխանութիւնք եւ ի զարմից սորին շառաւիղեալք բարեպաշտ պարոնայք, զօրութիւն բարձրելոյն հովանի լիցի նոցա»¹:

Այս տողերով ևս աներկբայելի է դառնում Զաքարիա եպիսկոպոսի դերը Արտագի հայ ավատատերերի ընտանիքում. նրանց քաղաքական կշիռն ու տնտեսական բարգավաճ վիճակը խարսխված էր Առաքելոց աթոռի հեղինակության և Հայաստանյայց եկեղեցու կազմակերպության մեջ նրա գրաված դիրքի վրա: Նկատի առնելով հենց այս հանգամանքը, ստորև վերլուծում ենք կարևոր այն տվյալները, որոնք լույս են սփռում XIV դ. առաջին տասնամյակներին Հայ եկեղեցու պառակտյալ վիճակի և Կիլիկիայի ու կենտրոնական Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ պետերի քաղաքական ու գաղափարական հակադիր դիրքորոշման վրա, բացահայտելով մասնավորապես Արտագի աթոռի և նրա իշխանագուն եպիսկոպոսի դիրքն ու դերը այդ լարված պայքարում:

5. Արտագի աթոռը դավանաբանական պայքարի հորձանքում

Կիլիկյան Հայաստանի բարձրաստիճան հոգևորականության ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչները՝ հանձինս Գրիգոր Անավարզեցի (1293-1307) և Կոստանդին Կեսարացի (1307-1322) կաթողիկոսների, Կաթողիկ եկեղեցու գերիշխանությունն ընդունելը նախապայման էին համարում Հայկական թագավորության գոյությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ նկատվող և եվրոպական խաչակիր երկրների կողմից շարունակ խոստացվող ռազմա-

Նշանավոր արևելագետ Վ. Մինորսկին Մակվի շրջանի տարբեր վայրերում տեսել ու նկարագրել է մի քանի հայկական վանքեր ու եկեղեցիներ, հիշատակել, որ Մակվի բերդաժայռի վրա փորագրված են խաչեր ու արձանագրություններ և այլն:

¹ Երուսաղեմ, ձեռ. 1003, էջ 68:

կան օգնությունն ստանալու: Եկեղեցու վեհապետերը, կուսակից ունենալով Կիլիկիայի հայ ավատատերերի գերակշիռ մասին, եռանդուն քայլերի էին դիմում իրենց քաղաքականության դեմ և՛ Կիլիկիայում, և, մանավանդ, Մեծ Հայքում կազմակերպված հուժկու դիմադրությունը հաղթահարելու համար: Դավանաբանական շղարշի տակ կատաղի պայքար էր մղվում հայ ժողովրդի քաղաքական բաղձանքների իրականացման երկու հակադիր ուղիների վրա կանգնած ու սոցիալ-քաղաքական տարբեր դիմորոշում ունեցող խմբակցությունների միջև: Եվ եթե արքայանիստ Սիս քաղաքում կայան գտած հայոց կաթողիկոսները՝ լատինասեր քաղաքականության ջատագովներն էին, ազգային եկեղեցու ավանդույթներին հավատարիմ կուսակցության պարագլուխները՝ Սյունյաց եպիսկոպոսներն էին. սրանք, որ սիրում էին պճնվել «պոփոֆրոնդես Հայոց Մեծաց և մետրոպոլիտ Սիսական նահանգի» բարձրագույն տիտղոսներով, հենվում էին Սյունյաց Օրբելյանների և Հայաստանի աշխարհիկ ու հոգևոր մյուս ավատատերերի միասնական ուժի վրա, որոնք, գիտակցելով հեռավոր Եվրոպայից օգնություն ակնկալելու անիրական լինելը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը մայր հայրենիք տեղափոխելու ծրագրեր էին մշակում, գտնելով, որ դարերով սրբագործված ազգային ավանդություններն ինքնին՝ գաղափարական հզոր ազդակ են ժողովրդի ինքնագիտակցության և գոյատևման համար: «Հաւան եմք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել, եւ ոչ ընդ հոռոմոց յերկինս ելանել»¹. այս էր նրանց կարգախոսը, որ այսքան գեղեցիկ ու դիպուկ ձևակերպել էր Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը:

Արտագի թեմի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսը, ընթանալով իր նախորդ Տիրացու եպիսկոպոսի նախագծած ուղիով, Հռոմեական եկեղեցուն մերձենալու քաղաքականության ջերմ կողմնակիցն ու ջատագովն էր Մեծ Հայքում. «Տէրս Զաքարիա զինքն նուստս եւ հնազանդ ունի եւ հրամանակատար յաջորդին Պետրոսի» (այսինքն՝ Հռոմի պապին), - այսպես է գրում նրա մասին իր կուսակիցներից մեկը¹:

Այս հաստատվում է ժամանակակիցների բազմաթիվ վկայություններով. ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ դարձած մի հայ կրոնավոր՝ Դանիել Թավրիզեցին, լատիներեն լեզվով շարադրած դավանաբանական իր գրվածքի մեջ հայտնում է, որ «Հռոմեական եկեղեցու հետ միավորված ժամանակակից հայերը ընդունում են Սուրբ Հոգու բխումն ինչպես Հորից, այնպես էլ Որդուց. ես համոզված եմ, որ այդ հենց այդպես է, քանի որ անձամբ

¹ Երուսաղեմ, ձեռ. 789, էջ 149:

տեսել եմ մի քանիսի, այսինքն՝ տեր թագավորի, տեր կաթողիկոսի և Մեծ Հայքում տեր Զաքարիայի, ինչպես և Հռոմի եկեղեցու հետ միավորված մի քանի այլ անձանց մոտ»¹ :

Հայ եկեղեցու առաքելական հիմնադրության մասին գոյություն ունեցող ավանդությունների, կաթողիկոսյանը հարած հայերի և մասնավորապես՝ Զաքարիա եպիսկոպոսի մասին խիստ ուշագրավ տեղեկություններ է գրանցել դոմինիկյան կրոնավոր ժուրդեն դե Սևերակը, որ Հնդկաստան ուղևորվելու ճանապարհին՝ 1320 թ. ձմռանը եղել էր Հայաստանում: Նրա ուղեգրության Արտագի շրջանին և Ս. Թադեի վանքին վերաբերող հատվածը մեջ ենք բերում ստորև ամբողջությամբ, չնայած այն պարունակում է նաև մեր նյութին անմիջապես չառնչվող տեղիներ. «[Արարատ] լեռան վրա, - գրում է նա, - կանգնած է մի տուն, որն ինչպես պատմում են, կառուցել է ինքը՝ Նոյը, իր տապանը թողնելուց հետո: Ասում են նաև, որ լեռան վրա ինչ-որ տեղ պահպանվել է Նոյի տնկած խաղողի որթը, որի գինուց Նոյն արբեց: Իսկ Նոյի որթատունկի հատիկներն այնքան հսկայական են, որ մարդիկ իրենց աչքին չեն հավատում: Այս բոլորի մասին ես իմացա մեր մի կաթողիկ արքեպիսկոպոսից՝ մեծ և ուժեղ վեհապետից: Նա իշխում է այս կողմերում և ըստ ամենայնի արժանի է վստահության»²: Իսկ ես չնայած եղել եմ այստեղ (հավատացեք իմ խոսքերին), բայց ոչ ամռանը, այլ ձմռանը:

Այս Մեծ Հայքը շատ է տառապել. այստեղ նահատակությամբ իրենց վախճանն են գտել երեք առաքյալներ՝ Բարթոլոմեոսը, Սիմեոնն ու Հուդան³: Ես տեսել եմ այն զնդանը, ուր տանջվել են Սիմեոնն ու Հուդան և

¹ Տե՛ս Դանիել Թավրիզեցու «Հայերին վերագրված մոլորությունների կապակցությամբ եղբայր Դանիելի պատասխանը» խորագրով լատիներեն աշխատությունը՝ հետևյալ հրատարակության մեջ. *Recueil des historiens des Croisades. Documents arméniens*, t. II, Paris, 1906, էջ 561:

² Ինչպես կտեսնենք ստորև, խոսքը Զաքարիա Ծործորեցու մասին է, ուստի ժուրդեն դե Սևերակի գրանցած տեղեկությունների սկզբնաղբյուրը նա է՝ Առաքելոց արքայի եպիսկոպոսը:

³ Բարթոլոմեոսը համարվում է Քրիստոսի 12 աշակերտներից մեկը, որ ըստ ավանդության ֆարգել է հորասանում, Պարսկաստանում և Հնդկաստանում, բայց ի վերջո հաստատվել է Հայաստանում ու նահատակվել Սանատրուկ թագավորի կողմից: Սիմոնը կամ Շմավոնը նույնպես 12 առասպելական առաքյալներից է համարվում. ֆարգել է, իբր, Եգիպտոսում, Լիբիայում և Մավրիտանիայում. ուման և նահատակված են համարում Բրիտանիայում, ուրիշներ՝ Երուսաղեմում, իսկ հայկական միջնադարյան ավանդությամբ՝ Հուդա-Թադեոսի հետքերով մեկնել է Հայաստան և վկայական իր վախճանը գտել Ռշտունյաց գավառում: Հուդան կամ Թադեոսը համարվում է Քրիստոսի 70 աշակերտներից մեկը՝ Թովմա առաքյալի եղբայրը. ըստ ավանդության՝ բռնկել ու ֆրիստոնեական հավատքի է բերել Եդեսիայի հայ թագավոր Աբգարին, նահատակվել է

աղբյուրները, որոնք առաքելական գավազանի հարվածով ժայթքել են կենսատու ժայռից: Ութ, տասը, տասնյոթ անգամ գավազանը դիպել է քարին, և այժմ այդտեղ հենց այդքան աղբյուրներ կան, իսկ նրանցից ոչ հեռու կառուցված է մեծ ու գեղեցիկ մի եկեղեցի:

Այս Մեծ Հայքում նահատակվել է մի հիանալի կույս Սանդուխտ¹ անունով և նա արքայադուստր է եղել: Այստեղ (Մեծ Հայքում) են նետել վիրապի մեջ՝ առյուծի և վիշապի բերանը՝ հայերին կաթոլիկական հավատքի բերող սուրբ Գրիգորին. և այդ տեղի է ունեցել, երբ Հայաստանում թագավորում էր Տրդատը, սուրբ Սեղբեստրոսի և կայսր Կոստանդինոսի ժամանակներում: Նույն այս Հայաստանում է մորթվել երանելի Հակոբ վկան²:

Այս նահանգում (այսինքն՝ Հայաստանում) մեծ մասամբ բնակվում են հերձվածող հայեր. քարոզիչ և կրտսեր եղբայրները³ կաթոլիկության են դարձի բերել հերձվածողներից⁴ ճիշտ չորս հազար, թերևս նույնիսկ ավելի անձանց. և այս բացարձակ ճշմարտություն է:

Եվ իրոք, մի մեծ արքեպիսկոպոս՝ տեր Զաքարիան, իր ողջ հոտի հետ միասին, ընդունել է մեր կրոնը: Ապավինելով Տիրոջ ողորմածությանը՝ մենք հուսով ենք, որ բոլոր (հերձվածողները) շուտով դարձի կբերվեն, եթե այդ գործին ձեռնամուխ լինեն արժանավոր եղբայրներ:

... Այս Հայաստանը երկայնությունից ձգվում է Սեբաստիայից մինչև Օրոգի (իմա՝ Մուղանի) հարթավայրը, իսկ լայնությունից՝ Պարխար լեռից մինչև Թավրիզ: Պարխարից Թավրիզ քսաներեք օրվա ճանապարհ է, Սեբաստիայից Մուղան՝ քառասուն օրվա⁵:

Ժուրդենի հաղորդած տեղեկությունները կարևոր են նաև իլխանության վարչական կենտրոններում և այլ հայաբնակ վայրերում կաթոլիկ դա-

Սանատրուկ թագավորի կողմից, արքայադուստր Սանդուխտի հետ միասին (տե՛ս Մ. Ալգեռեան, *Ծաղիկ վարուց սրբոց*, Վենետիկ, 1800, էջ 52, 106-107, 227-228): Զաքարիա Ծործորեցին իրեն համարում էր հիմնականում Թադեոս առաքյալի հաջորդ, սակայն ըստ հարկի պնդում էր նաև Բարթոլոմեոսի և Սիմոնի հեղինակությամբ՝ կոչվելով առաքելոց եպիսկոպոս:

¹ Սանդուխտ անձնանունը թյուրիմացաբար արտածելով հայերեն սանդուխտ (աստիճան) բառից եվրոպացի ուղեգիրը ավել է այդ բառի լատիներեն թարգմանությունը՝ Scala:

² Խոսքը հավանաբար Հակովիկ Պարսկի մասին է (տե՛ս *Ծաղիկ վարուց սրբոց*, էջ 188-189):

³ Քարոզիչ եղբայր էին կոչվում դոմինիկյան միաբանության անդամները, իսկ կրտսեր եղբայր (նաև՝ միմյուր)՝ ֆրանցիսկյանները:

⁴ Կաթոլիկ այս կրոնավորը հերձվածող է անվանում բոլոր ոչ կաթոլիկ քրիստոնյաներին, ավյալ դեպքում՝ լուսավորչական հայերին:

⁵ *После Марко Поло...*, էջ 137-138:

վանանք ընդունած բնակչության թիվը պարզելու համար. «Այստեղ, - գրում է նա Թավրիզի մասին, - մենք (իմա՛ կաթոլիկները) ունենք բավականին գեղեցիկ մի եկեղեցի՝ հազարի շափ հավատացյալներով. նախկինում նրանք հերձվածողներ էին, իսկ այժմ դարձի են եկել մեր հավատքի: Գրեթե նույնքան նորադարձներ կան Ուրում (իմա՛ Հեր կամ Խոյ)... այս քաղաքը հարուստ է և գտնվում է Թավրիզից երկօրյա հեռավորության վրա. ճիշտ այդպես հինգ հարյուր կամ վեց հարյուր (կաթոլիկներ) են հաշվվում Սուլթանիայում... այնտեղ ևս մենք ունենք շատ գեղեցիկ մի եկեղեցի»¹:

Մերձավորարևելյան երկրներում Կաթոլիկ եկեղեցու ծավալած քարոզչական աշխատանքի հիմնական ծանրությունը մինչև 1318 թ. ընկած էր ֆրանցիսկյան միաբանության անդամների ուսերին: Նրանք առաջին հերթին հայտնվում ու հենակետեր էին ստեղծում միջազգային տարանցիկ առևտրի հիմնական մայրուղիների վրա գտնվող այն վայրերում, որոնք նշանակալից դեր էին կատարում որպես ապրանքափոխության կենտրոններ և կարավանային երթևեկի կանգառներ: Ըստ այդմ էլ՝ նրանց հարում էին հասարակական այն շերտերը, որոնք ներգրավված լինելով միջազգային առևտրի ոլորտի մեջ, անմիջական շահ ունեին եվրոպական երկրների հետ տնտեսական և քաղաքական կապերի հետագա ամրապնդումից: Ինչպես նշել ենք արդեն, ֆրանցիսկյան միաբանության քարոզիչ անդամները XIII դ. վերջերին և XIV դ. սկզբներին իրենց ազդեցության տակ էին առել Կիլիկյան Հայաստանի աշխարհիկ ու հոգևոր ավատատերերից շատերին և, առաջ շարժվելով դեպի արևելք, քայլ առ քայլ ներթափանցում և հենակետեր էին ստեղծում Պատմական Հայաստանի առևտրա-արհեստագործական նշանավոր կենտրոններում և Անդրկովկասի ու Իրանի հայաշատ քաղաքներում: Դեռևս 1302 թ. Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը, իր «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» վիճաբանական գրվածքի մեջ դառնություն մը անդրադառնում էր Լատինական եկեղեցու ազդեցության տարածման երևույթին. «Կիլիկիա բոլոր, - գրում էր նա, - որ տեղի էր մեր պարծանաց, յայս (իմա՛ Լատինական եկեղեցու դավանանքով) վարակեալ կայ. եւ գլխաւոր քաղաքք որ ի Հոռոմք՝ ի սոյն մոլորեալ են. եւ եհաս մինչեւ առ մեզ, զի քարոզի այս յայտնապէս ի Թագաւորական քաղաքն ի Տփլիս, եւ ի հին տունն Բագրատունեաց յԱնի՝ որ ի Շիրակ, նաեւ ի Թավրէժ շահաստան, եւ յայլ բազում տեղիս»²:

¹ Նույն, էջ 164:

² Տե՛ս Ստեփաննոսի նախագահ արքեպիսկոպոսի՝ Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց, շարադրեալ ի թուին Հայոց ԶԾԱ., Կ. Պոլիս, էջ 1756, էջ 42-43 (հմմտ. նաև ՄՄ 573, էջ 63ա-63բ):

Ժուրդենը, ինչպես տեսանք քիչ առաջ, Օրբելյանի այս ցանկը լրացնում է Հեր և Սուլթանիա քաղաքների անուններով, որոշակի տեղեկացնելով, որ Կաթոլիկ եկեղեցին հետևորդներ է ձեռք բերում այդ վայրերում ոչ թե մահ-մեղականներին քրիստոնյա դարձնելով, այլ «հերձվածող» քրիստոնյաներին, այսինքն՝ հայերին «դարձի բերելով»:

Լատինական եկեղեցուն մերձենալու քաղաքականության վարիչները, Կիլիկիայում թագավորն ու կաթողիկոսը, Մեծ Հայքում Արտազի եպիսկոպոսը, դավանաբանական և ծիսական տարբերությունները վերացնելու իրենց պահանջը հիմնավորում էին տեսական այն դրույթներով, որ, իբր, Հայոց եկեղեցին ի սկզբանե անտի (Փրիզոր Լուսավորչի ժամանակներից սկսած), Կաթոլիկ եկեղեցու մասն է կազմել, ուստի հետագայում առաջացած տարբերությունները վերացնելով, եկեղեցին վերականգնում է իր անաղարտ վիճակը: Սակայն ընդունելով Հռոմի պապի գերիշխանությունը, լատինամետ հայ գործիչները հեռու էին այն մտքից, թե այդ քայլով ոտք են դնում ինքնալուծարքի ճանապարհի վրա:

Այլ վիճակ ստեղծվեց Հայաստանում 1318 թ. հետո, երբ Հովհաննես ԻԲ. պապի (1316-1334) հատուկ կոնդակով ֆրանցիսկյան և դոմինիկյան միաբանությունների միջև քարոզչական գործունեության շրջանների նոր բաժանում կատարվեց: Վաշխառու պապի կամակատարները դարձած դոմինիկյան կրոնավորները, ի տրիտուր իրենց ծառայությունների, որպես քարոզչության ասպարեզ ստացան ասիական Արևելքի այն երկրները, որոնցով անցնում էին միջազգային առևտրի ամենաբանուկ ճանապարհները: Այդ կոնդակով հիմնադրվեց մի նոր արքեպիսկոպոսություն՝ Սուլթանիա կենտրոնով, որի անձայրածիր սահմանները որոշվում էին այսպես «Արարիո (իմա՝ Արարատ) լեռից սկսած դեպի արևելք, ներառյալ Պարսկական Թաթարիայի մեծ պետություն... ողջ կայսրությունը... ինչպես և Գոխի ու Խաչուրի թագավորությունը (այսինքն՝ Միջինասիական երկրները) և նրանց ենթակա բոլոր շրջանները: Այս արքեպիսկոպոսությանն են ենթարկվում նաև Հնդկաստանն ու Եթովպիան, իսկ արքեպիսկոպոսն ինքը այսուհետև նստելու է Սուլթանիա քաղաքում, քանի որ այդ արժանավայել ու մեծ բնակավայր է»¹:

Սուլթանիայի արքեպիսկոպոս է նշանակվում դոմինիկյան միաբանության անդամ Ֆրանկո Պարուջացին, որն իր ենթակայության տակ ուներ

¹ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente Francescono*, t. II, էջ 570 և հմ., օգտվել ենք **М. Я. Свет**-ի *После Марко Поло* աշխատության միջնորդությամբ:

վեց եպիսկոպոսություններ, որոնցից երեքը՝ Ատրպատականի Թավրիզ, Մարաղա և Դեհիսարկան քաղաքներում¹:

Դոմինիկյան այս քարոզիչները սկզբնական շրջանում համագործակցում էին ֆրանցիսկյանների հետ, հաշվի առնելով, որ նրանք այդ վայրերում ստեղծել էին արդեն որոշ հենակետեր, կառուցել եկեղեցիներ և հետևորդներ շահել: Դոմինիկյաններն սկզբից զգույշ էին նաև Հայոց եկեղեցու պաշտոնեության հետ իրենց հարաբերություններում խուսափելով իրենց թշնամական դիրքը բացահայտելուց:

Սակայն քիչ անց, ամրապնդելով իրենց դիրքերը Նախիջևանի գավառում² և իրենց ազդեցությունը տարածելով ֆրանցիսկյանների ստեղծած լատինադավան համայնքների վրա նրանք անսքող պայքարի դրոշ են պարզում Հայոց եկեղեցու դեմ: «Իրենց գլխավոր գէնքն էր, - գրել է նրանց մասին Հայոց եկեղեցու պատմության նշանավոր հետախույզ Մ. Օրմանյանը, - շարք մը պիտակ հեղինակություններով եւ իմաստակ պատճառաբանություններով խիղճերը վրդովել, Հայոց եկեղեցւոյն մէջ պաշտուած խորհուրդները անվաւեր ու չեղեալ նկատել, եւ հաւատացելոց մկրտութեան եւ պաշտօնէից ձեռնադրութեան վրայ կասկածներ յարուցանելով, կրկնամկրտութիւններ ու կրկնաձեռնադրութիւններ ընել, հայ եկեղեցիներու եւ սրբութիւններու նուիրականութիւնը ուրանալ եւ անարգել, եւ պարզապէս հայադաւանները անհաւատներու հաւասարուել»³:

Արտագի շրջանի հայ ավատատերերի գերդաստանը, պարոնտեր Զաքարիա եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, փորձում է ի շահ իր նպատակների օգտագործել Հայաստանի և Ատրպատականի հարևան շրջաններում խարիսխ նետած կաթոլիկ քարոզիչների գաղափարական ազդեցությունն ու կշիռը: Ստեղծված պայմաններում Մեծ Հայքի աշխարհիկ ու եկեղեցական գործիչները, ի պաշտպանություն ազգային եկեղեցու գաղափարական և կազմակերպչական դիրքերի, հակամիջոցների պետք է դիմեին: Այսպիսով, Հայաստանում սկսվում է դավանաբանական լարված պայքարի մի շրջան, որ տևում է տասնամյակներ, ունենալով մակընթացության և տեղատվու-

¹ M. A. v. d. Oudenrijn, *Linguae Haicanae Scriptores ordinis praedicationis fratrum unitorum et ff. armenorum ord. S. Basilii citra mare consistentium quotquot huc usque innotuerunt*, Bern, 1960, էջ 19-20:

² Այստեղ կաթոլիկ դավանանք է ընդունում Երևանի շրջանի Քոնա, Ապարանե, Սալիքաղ, Ապրակունիս, Խոշկաշեն և Զահուկի շրջանի Զահուկ և Շահապոնս գյուղերի հայ բնակչության մեծ մասը:

³ Մ. Օրմանյան, *Ազգապատում*, § 1350:

թյան իր փուլերը: Մեզ, բնականաբար հետաքրքրելու են այդ պաշարի այն դրվագները, որոնք առնչվում են Արտազի շրջանին և Թադեոս առաքյալի վիճակին:

Այս առումով ուշագրավ են հատկապես Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհան-Օրբելի (հիշատակված է որպես եպիսկոպոս 1302-1323 թթ.) գույզ նամակները, մեկն ուղղված կաթողիկոսին, մյուսը՝ Զաքարիա Մործորեցուն: Բանասիրության մեջ տարբեր կարծիքներ են հայտնվել այդ գրությունների շարադրման ժամանակի մասին. Մ. Զամչյանը գրված է համարում 1305 թ. կապելով Գրիգոր Անավարզեցու հետ, Մ. Օրմանյանը գրեթե համամիտ է նրան, իսկ Գ. Հովսեփյանը, գրության հնագույն եզրը 1314 թ. համարելով, ավելի հավանական է գտնում 1317-1318 թթ.:

Նամակներից պարզվում է, որ կաթողիկոսը Արևելյան Հայաստան է ուղարկել Գրիգոր անունով իր նվիրակին, պատվիրելով նրան մեռնի բաշխել միայն թեմական այն առաջնորդներին, ովքեր հանձն կառնեն ջրախառն գինով պատարագ մատուցել և Քրիստոսի Մանգյան տոնը դեկտեմբերի 25-ին կատարել: Հայոց եկեղեցու պատմության XIV դ. առաջին տասնամյակների կարևոր իրադարձությունների լույսի տակ դժվար է հանգել այն եզրակացության, որ այդպիսի վճռական պահանջով կաթողիկոսը կարող էր հանդես գալ միայն Սսի (1307 թ.) կամ Ադանայի (1317 թ.) եկեղեցական ժողովներից հետո, հենվելով հենց այդ ժողովների խիստ կասկածելի իրավական ուժ ունեցող որոշումների վրա: Հարցի մանրակրկիտ քննությունը մեր նպատակից դուրս համարելով, մենք ևս այդ նամակների գրության ամենահավանական տարեթիվ համարում ենք 1317-1318 թթ.¹:

Արդ, կաթողիկոսին հասցեագրված իր նամակում Սյունյաց մետրոպոլիտը հայտնում է, որ արտահայտելով իր վիճակի իշխանների, ազատների,

¹ Այսպես ենք կարծում՝ հաշվի առնելով նաև Հովհան-Օրբելի Զաքարիա Մործորեցուն ուղղած նամակի մի հատվածը, ուր խոսք կա այն մասին, որ Արտազի եպիսկոպոսը պարծենալիս է եղել ինչպես իր, այնպես էլ իր շուրջ համախմբված անձանց գիտության վրա. («... թե դու այնպես գիտուն եղար՝ որպես կարծես գրեզ կամ գոյգո՜ որպես պարծես համապագ եւ խոխտացեալ ես առաջի իշխանաց»): Պարզ է, որ Զաքարիան այդպիսի դիրք կարող էր բռնել 1314 թ. հետո միայն, երբ արդեն հիմնադրել էր Մործորի վանքը՝ բարձրագույն իր դպրոցով, իր կուսակիցը դարձրել Հովհաննես Երզնկացի-Մործորեցի վարդապետին և այլն: Որ այս նամակների շարադրման ժամանակ Երզնկացին արդեն հաստատվել էր Մործորի վանքում ու դարձել Զաքարիայի մերձավոր գործակիցը, պարզ երևում է Մ. Զամչյանի ձեռքի տակ եղած և օգտագործած նյութերից (տե՛ս Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 306-308):

հոգևորականության ու ժողովրդի միասնական կամքը, նա հրաժարվում է կատարել կաթողիկոսի պահանջը, և մնալով ազգային եկեղեցու ավանդական դիրքերի վրա, իրեն ազատ է համարում այսուհետև վարելու ինքնուրույն քաղաքականություն¹:

Հովհան-Օրբելի Զաքարիա Ծործորեցուն հասցեագրած նամակից պարզվում է, որ վերջինս ոչ միայն հաճույքով կատարել է կաթողիկոսի պահանջը՝ պատարագի խորհրդին ջուր խառնելով և դեկտեմբերի 25-ին Քրիստոսի Ծննդյան տոնը կատարելով, այլև ընդառաջ է գնացել Կաթողիկ եկեղեցուն բազմաթիվ այլ հարցերում ևս (տարվա ընթացքում պահք 50 օր է հաստատել, արգելել է աշխարհիկ քահանաների ամուսնությունը և այլն): «Ի հակառակաց կողմն դարձուցեր զքեզ, - մեղադրում է նրան Հ. Օրբելը, - եւ երդմամբ չափ քակես զեկեղեցի Աստուծոյ, եւ զհնազանդեալքս ի հոգեւոր գլխոյն օձտես, երբեմն իշխանաբար սաստելով, երբեմն գիրս եւ խօսս չարխօսութեան զմէնչ առ հոգեւոր տէրն առաքելով, եւ ի նմանէ մեզ սաստ եւ սպառնալիս տես բերել» և այլն²:

Մ. Զամաչյանի ձեռքի տակ եղել են նաև այլ թղթակցություններ. Զաքարիայի պատասխան-նամակը Հովհան-Օրբելին, վերջինիս երկրորդ գրությունը և այլն: Դրանց տվյալներով Արտագի եպիսկոպոսը Կաթողիկ եկեղեցուն ընդառաջ գնալու իր գործելակերպը փորձում է արդարացնել տեսական այն դրույթով, որ «Օրէնք Աստուծոյ զամենեսեան միաւորէ ընդ Քրիստոսի, իսկ օրէնք սատանայի՝ բաժանէ ի նմանէ, զի մի է Տէր, մի հաւատ, մի օրէնք, եւ գլուխ օրինացն՝ սէր, եւ մի եկեղեցի՝ ժառանգ սիրոյ նորա, յորմէ արտաքսեալ ոք ոչ ունի բնաւին փրկութիւն»: Ինչպես հրեաները հնում ունեցել են մի քահանայապետ, այնպես էլ քրիստոնյաները՝ պետք է մեկ հոտ լինեն՝ մեկ հովիվ ունենալով, դաս առնելով հրեաների պատմությունից. «Որչափ ժամանակ հրեայքն ի մի տաճար երկրպագէին եւ մի թագաւոր ունէին, Աստուած ընդ նոսա էր, իսկ յորժամ բաժանեցան՝ յաւար եւ յափշտակութիւն մատնեցան. որպէս եւ այժմ քրիստոնեայք՝ տուեալ եղեն կոխան հեթանոսաց», - գրում է նա³:

Սաի և Աղանայի ժողովների որոշումները Մեծ Հայքի թեմերին պարտադրելու մտահոգությամբ կաթողիկոսն ու իր գործակիցները եռանդուն քայլերի են դիմում. գրվում են հորդորական նամակներ՝ հասցեագրված ոչ

¹ Ծոաքաղ, 1860, էջ 43: Հմմտ. ձեռ. ՄՄ 8245, էջ 182:

² Ծոաքաղ, 1860, էջ 56: Հմմտ. ձեռ. ՄՄ 8245, էջ 183:

³ Մ. Զամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 306-308:

միայն վիճակավոր առաջնորդներին, այլև անվանի ու հեղինակավոր գիտնական-վարդապետներին: Պահպանվել են այդպիսի մի քանի նամակների նսայի նշեցու շարադրած պատասխան-գրությունները: Գլածորի համալսարանի մեծ ընթերցասրահում, իր և իր կուսակիցների անունից («ես եւ հաւանողքն ինձ», - գրում է նա) հայտնում է, որ քրիստոնեական եկեղեցիների միաբանությունը իրոք աստվածահաճո մի գործ է, և սատանան է, որ «ատելութեամբ զմեզ առ իրեարս գրգռէ եւ բաժանէ, զի դիւրաւ յաղթեացէ»: Բայց իրատես լինելով՝ նա գտնում է, որ քանի դեռ չեն ստեղծվել եկեղեցիների միավորման համար անհրաժեշտ պայմաններ, ամեն մի եկեղեցի, առաջնորդվելով «հին սովորութիւն քաղցր է իւրաքանչիւր ումեք» սկզբունքով, պարտավոր է հավատարիմ մնալ անցյալից ժառանգած և ազգային երանգ ստացած ավանդություններին, միաժամանակ հարգելով մյուսների օրենքներն ու սովորույթները:

Նշեցի ընթերցասրահում կիրիկեցիների կողմից «սուրբ» հռչակված ժողովը (ամենայն հավանականությամբ խոսքն Ադանայի ժողովի մասին է)՝ «սուտ ժողով» է կոչում, ելնելով, այն իրողությունից, որ՝ նախ, ժողովին մասնակցել են սակավաթիվ պատգամավորներ (այն էլ միայն Կիրիկիայի ներքին թեմերից), և ապա, շատերը հենց տեղում հակառակել են ու «դեռ տակաւին եւս հակառակին»՝ մերժելով ժողովի վնասակար որոշումները. իմաստասեր վարդապետը իր միտքն եզրափակում է այսպես. «Իրք, որ ի սահմանելն իւրում հակառակութիւն կրէ՝ յայտ է թէ ոչ ճշմարիտ, այլ սուտ»¹: Ի վերջո նսայի նշեցին հայտնում է, որ ինքը և իր կուսակիցները

¹ Ուշագրավ այս գրությունը, որ պահպանվել է ՄՄ 9622 ձեռագրում (էջ 734-753), խորագրված է այսպես. «Թուղթ նսայեայ վարդապետին, պատասխանի թղթոյ Ստյ կաթողիկոսին եւ թագաւորին»: Գրության ստույգ տարեթիվը հայտնի չէ, բայց գրված պետք է լինի նույն այս տարիներին՝ XIV դ. 10-ական թթ. վերջերին:

Հարկ է նշել այստեղ, որ չնայած նսայի նշեցի բաբունապետի անունը Գլածորի համալսարանի առնչությամբ վերջերս շատ է հոլովվում, բայց նրա կյանքի ու գիտական գործունեության դրվագները գիտական ուսումնասիրության առարկա չեն հանդիսացել: Աշխարհով մեկ ցրված հայերեն ձեռագրերի մեջ նրա անունով կան շուրջ երկու տասնյակ աշխատություններ՝ մեկնություն, հառ, մամակ, շրջաբերական գրություն և այլն, որոնց մեծագույն մասը ոչ միայն չի հրապարակված, այլև չի գնահատված մասնագետների կողմից: **Հ. Աճառյանի** Հայոց անձնանունների բառարան-ի Բ հատորում (Երևան, 1944, էջ 128) քվարկված են նշեցու 12 աշխատությունները. առանց հատուկ ֆննդություն կատարելու այդ ցանկը կարող ենք լրացնել հետևյալ գործերով. (1) «Թուղթ վասն կարգաց եկեղեցոյ եւ ժամուց, զոր արարեալ է նսայի վարդապետի ի խնդրոյ վարդապետաց Սիւնեաց եւ առաջնորդաց վանորէից, աստուածասէր կրօնատուաց» (ՄՄ 5154, էջ 259ա-261ա). (2) «Երիցս երանեալ բազմերշանիկ վարդապետին նսա-

պատրաստ են նույնիսկ իրենց կյանքը զոհաբերելու, բայց չեն շեղվելու երբեք նախնիներից ժառանգած ու դարերով սրբագործված ավանդույթյուններից¹:

Մեծ Հայքի քաղաքական և եկեղեցական գործիչները չեն սահմանափակվում լոկ գաղափարական պայքար մղելով, ի պաշտպանություն իրենց սկզբունքների գրվածքներ շարադրելով ու բանավիճելով: Շուտով գործարար քայլեր են կատարվում Զաքարիա Ծործորեցու լատինամետ գործունեության արդյունքները խափանելու և նրա իրավասությունները սահմանափակելու ուղղությամբ: Առաքելոց աթոռի հոգևոր իշխանությունը, ինչպես ասել ենք արդեն, դուրս էր գալիս պատմական Արտագ գավառի սահմաններից՝ ընդգրկելով Պարսկահայքի և Ատրպատականի հայաբնակ մի շարք շրջաններ. ներառյալ Թավրիզ ու Մարաղա քաղաքները²:

յեայ, արաբեալ ի խնդոյ Ստեփանոս վարդապետի Թեղենեցոյ, Յաղագս եկեղեցոյ խորհրդեան» (ՄՄ 9622, էջ 754-772), (3) Շրջաբերական թուղթ, որով հորդորում է հավատացյալներին ողորմություն տալ Տարոնի Ս. Կարապետի վանքի նվիրակին (ՄՄ 848, էջ 100ա-106բ) և վերջապես, (4) կաթողիկոսին և թագավորին հասցեագրված այս նամակը, որից հաղվածքներ ենք կատարում և որը առիթ տվեց անդադառնալու Նսայի Նշեցու գրական ժառանգությանը: [Վերջին տարիներին Նշեցու ժառանգության վերաբերյալ պրպտումներ կատարեց այժմ հանգուցյալ Ավետիս Սաննյանը:]

¹ Մ. Զավյանը, Հ. Շահխաթունյանը, Ղ. Ալիշանը և այլ բանասերներ, հենվելով Սամուել Անեցու շարունակողներից մեկի հաղորդած տվյալի վրա (Սամուել, էջ 155), նույնացրել են Կոստանդին Կատուկեցի (Պրոնգործ) և Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսներին, գտնելով, որ Հեթում թագավորի կողմից 1289 թ. գահընկեց արված վեհապետը՝ երկրորդ անգամ կաթողիկոս է դարձել 1307 թ.: Մ. Օրմանյանը, հանգամանորեն ֆնմարկելով այս կաթողիկոսների մասին առկա տվյալները, հանգել է այն եզրակացության, որ դրանք տարբեր անձնավորություններ են (տե՛ս Ազգապատում, §§ 1169, 1245): Նսայի Նշեցու այս թղթի մեջ կա մի հատված, որ թերևս հնարավորություն է ընձեռում վերանայելու Օրմանյանի ուսումնասիրության արդյունքները: Նշեցու գրության մեջ կան նաև մեջբերումներ կիլիկեցիների իրեն հղած նամակից. «Այլ եւ պատուով, - ասէ, - ընկալարոմ զհրամանս սուրբ հօրս՝ իբրեւ նշմարիտ» խոսքերի կապակցությամբ Նշեցին գրում է. «Թէ սուրբ հայր էր ընդէ՛ր ընկեցիք յաթոռոյն եւ շար ի վերայ եղիք»: Դժվար չէ կոահել, որ աթոռագուրկ արված և կրկին «սուրբ հայր» դարձած անձը, որի հրամաններին պարտավոր էին ենթարկվել Մեծ Հայքի հոգևորականները, պետք է կաթողիկոսը լիներ, իսկ այդպիսին Կոստանդին Կատուկեցին կարող էր լինել, որի կրկին կաթողիկոս դառնելու մասին, ինչպես ասացինք, կան ձեռագրական վկայություններ:

² Այդ երևում է ստորև վկայակոչվող երկու հիշատակարաններից, որոնք գրված են Զաֆարիա եպիսկոպոսի իշխանությունը հանաչող դավանակիցների կողմից: 1. Տեր Տիրացու եպիսկոպոսը՝ Զաֆարիայի հաջորդն ու եղբորորդին, 1342 թ. հիշատակված է որպես առաջնորդ Թավրիզ ֆաղաֆի և շրջակայքի («...ի յառաջնորդութեան աստուածապան նահանգիս Թավրիժու ֆաղաֆիս տէր Տիրացու եպիսկոպոսի», ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի չիշատակարաններ, էջ 331): 2. Մարաղայում 1361 թ. ընդօրինակված Աստ-

Այս վիճակը, սակայն, երկար չի տևում. շուրջ 1321 թ., Մեծ Հայքի բարձրաստիճան հոգևորականության ու ֆեոդալների համատեղ ջանքերով, Թավրիզում թեմական առաջնորդ է կարգվում Զաքարիա Ծործորեցուց կախում չունեցող և նրա որդեգրած քաղաքականության հակառակորդ Մատթեոս եպիսկոպոսը, որին մեծարում են «սրբազան քաչապետ եւ վերատեսուչ առաքելական աթոռոյ»¹, հակադրվելով Առաքելոց թեմի լատինադավան առաջնորդներին:

Այս Մատթեոսին Եսայի Նչեցին «մեր յոյժ սիրեցեալ որդի» է կոչում² և նրան հասցեագրած իր ուշագրավ թղթի մեջ խորհուրդ է տալիս մերժել ու հալածել ֆռանկ և կաթոլիկ դարձած հայ այն վարդապետներին, որոնք թշնամական դիրք են գրավել Հայոց եկեղեցու նկատմամբ ու հայերին իրենց հավատքից հանելու նպատակ են ունեցել. «Դարձեալ լսեցաք, - գրում է նա, - թէ սուտ վարդապետեր ի ֆռանկաց յազգէ եւ այլք ի Հայոց՝ ծագեր, եկեալ են առ ձեզ, եւ զՀայոց քրիստոնէութիւնս հայհոյեալ՝ նախատեն զեկեղեցի, եւ զառաջնորդս ուրանալ տուեալ, բազում հակառակութիւնս յեկեղեցիս ձգեն:

Զայնպիսի հերձուածողսն մի ընդունիցիք ի տունս ձեր, եւ մի ողջոյն տայք նոցա, եւ մի առնոյք աղջոյն ի նոցանէ, զի ուրացողք են, այլ եղիցին ձեզ իբրեւ զհեթանոս եւ զմաքսաւորս»³:

Մատթեոս եպիսկոպոսը պաշտոնավարում է երկար. 1335 թ. պահպանվել է չափածո մի հիշատակարան, գրված ոմն Գրիգոր Երեցի կողմից, որի մեջ գրվատանքի ջերմ խոսքերի է արժանանում եռանդուն այս գործիչը:

վաճառչի հիշատակարանում որպես հոգևոր առաջնորդ դարձյալ հիշատակված են Արտագի եպիսկոպոսները. «...ի հայրապետութեան արքուակալաց առաքելոյն Թաղեոսի տէր Տիրացոյի եւ Զաֆարիայի» (Նոր Զուղա, ձեռ. 336):

¹ Մատթեոս եպիսկոպոսի մասին անդամիկ վկայությունը գտնում ենք Եսայի Նչեցու ծանոթ թղթի մեջ, որն ըստ Գ. Հովսեփյանի՝ գրված պետք է լինի կամ 1321 թ. կամ քիչ առաջ (տե՛ս Խաղբակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Բ հրատ., Անթիլիաս, 1969, էջ 286-288):

² Որոշ ուսումնասիրությունների մեջ ասվում է, թե իբր, Եսայի Նչեցու գլխավորած Գլաձորյան համալսարանն ավարտել ու վարդապետական գավազան են ստացել 360 անձինք: Այդ թիվը, սակայն, խիստ չափազանցված է ու չի հիմնավորվում հին աղբյուրներով: Մխիթարիչ Ապարանեցու «Գիրք ուղղափառացի» մեջ այդ մասին կա ուշագրավ տվյալ. «Մեծ վարդապետն Հայոց Եսայի, որ էր ի Գայլիձորն... տուեալ է գաւազան իշխանութեան վարդապետելոյ զՃ. եւ Կէ. (167) անձանց» (M. Oudenrijn, նշվ. աշխ., էջ 216): Հավանաբար դրանցից մեկն էր Առաքելոց թեմի առաջնորդ դարձած Մատթեոս եպիսկոպոսը:

³ Զոաքաղ, 1860-1861, էջ 210: Հմմտ. ՄՄ 2776, էջ 248ա, ՄՄ 8245, էջ 170:

նա, որ կարողանում է «որպէս արծիւ սլանալով առ թագաւոր եւ ընդ իշխան» հոգալ իր վիճակի հայ բնակչութեան կարիքները, հաջող պայքար է մղում նաև կաթողիկ քարոզիչների ու նրանց դավանանքն ընդունած հայ գործիչների դեմ.

«Տէրն ոչ արար ընդ մեր մեղացն,
Աստուածութեան կամք քաղցրացան,
Յարոյց կրկին կանկնող բնութեանս
Ըստ առաջին Մաթէոսեան,
Լուսաւորիչ սուրբ հաւատոյս
Որպէս Գրիգոր Պարթեւական
Որ զշարժեալ թիւն (իմա՛ թոյնն) մահաբեր
Իժիցն արար փախըստական,
Քաղկեդոնի չար /// անդելով.
Զնեստոր առնէր թշուառական»¹:

Այս Մատթեոսին հաջորդած պետք է լինի Արտագի արքեպիսկոպոս և Ս. Թադէի վանահայր կոչված Մեսրոպ վարդապետը: 1335 թ. նա հիշատակված է որպես անվանի ընդունապետ, որի մոտ ուսանելու էին գալիս աշակերտներ նույնիսկ Կիլիկյան Հայաստանից և այլ վայրերից: Սա Եպիսկոպոս է եղել 1335 թ. տարիներ հետո², 1359 թ. ընտրվել է կաթողիկոս և աշխույժ

¹ ՄՄ 2776, էջ 262ա:

² Մեսրոպ բաբունապետի ջանքերով Ս. Թադէի վանքում ստեղծված դպրոցի մասին կարևոր տվյալներ է հաղորդել Հովհանն անունով Սսեցի մի երիտասարդ, որ «սակս ուսման» Կիլիկիայից Մեծ Հայք էր եկել, սովորել Գլաձորում, ապա հաստատվել Ս. Թադէի վանքում՝ դառնալով Մեսրոպի աշակերտը: Ներսես Շնորհալու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին» աշխատության իր ընդօրինակության հիշատակարանում Հովհաննը գրել է. «Այլ եւ ես քարմատաւս Յոհանն աշակերտ բանի յաշխարհէն Կիլիկեցոց, ծնեալ եւ սնեալ ի մայրաքաղաքն Սիս, եկի յաշխարհս Արեւելից՝ տարաշխարհիկ շրջելով սակս ուսման, որ եւ ուսայ զորն որ յեղամեծէն Եսայեայ եւ է զոր ի մերոյս բաբունապետէ Մեսրոպայ, առ ոտս սորա դեգերելով եւ վարժելով. եւ տեսի ի մեր լսարանիս զայս լուսաւոր եւ թուրվանդա մեկնիչս. եւ ստացա զսայ յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ծնողաց եւ ուսուցչաց: Արդ, գրեցաւ սա ի թվականիս 929. (1335), ի յաշխարհիս Արտագ կոչեցեալ, ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ... եւ յեպիսկոպոսութեան Արտագոս եւ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի տէր Զաքարիայի» (Նրուսադեմ, ձեռ. 1428):

Թերևս նույն այս գրչի մեկ ուրիշ հիշատակարանն է տպագրված Գ. Զարպհանյանի Պատմութիւն հայ դպրութեան աշխատության Բ հատորի մեջ (Վենետիկ, 1878, էջ 193-194). այստեղ ասված է. «Նշեալ թափառական տարագնաց ընթացիւմ ի կոյս կողմանց արեւու, եւ զկայ առեալ դադարեցի յԱրտագ... դեգերեալ առ ոտս աստուածախօս սուրբ բաբունոյս Մեսրոպի»:

գործունեություն ծավալել Կաթողիկ եկեղեցուն արված զիջումներն ի չիք դարձնելու, Հայոց եկեղեցու ազգային դիմապատկերն անաղարտ պահելու ուղղությամբ: Սրա ջանքերով 1361 թ. Սսում գումարվել էր եկեղեցական ժողով, որն անվավեր ճանաչելով Սսի և Ադանայի ժողովների որոշումները, իսպառ մերժել է կաթողիկական նորամույժ ձեռները¹. «Եթարձ զջուրն ի սուրբ խորհրդոյն եւ հերքեաց զախթարմայութիւնն, որ մուծեալ էր ի Հայս ի Կոստանդին հերձուածողէն եւ յՕշին թագաւորէն», - ասում է սրա մասին Սիմեոն Երևանցին²:

Որոշ տվյալներ թույլ են տալիս հանգելու այն եզրակացության, որ Մեսրոպ վարդապետի Արտագի եպիսկոպոս եղած տարիներին, հավանաբար Զաքարիա եպիսկոպոսի մահվանից հետո՝ Ս. Թադեի վանքը դուրս է բերվել Արտագի հայ ավատատերերի իրավասությունից՝ դառնալով ազգային եկեղեցու ավանդություններին հավատարիմ եպիսկոպոսի աթոռանիստ: Արտագի կաթողիկոսության հարած եպիսկոպոսները՝ Զաքարիա Ծործորեցու հաջորդները՝ ստիպված տեղի են տվել, ամփոփվելով Մակվի բերդում և Ծործորի վանքում:

Ստույգ տվյալները չեն պահպանվել պարզելու, թե Մեսրոպ վարդապետից հետո ո՞վ է գրավել Արտագի եպիսկոպոսությունն ու Ս. Թադեի վանքի վանահայրությունը, գիտենք, սակայն, որ 1397 թ. այդ պաշտոնում եղել է Պետրոս անունով մի եպիսկոպոս, որ քահանա է ձեռնադրել էջմիածնի ապագա կաթողիկոս Կիրակոս Վիրապեցուն³: Այսուհետև տեղեկություն ունենք 1426 թ., երբ Գրիգոր Մակվեցի Զալալբեկյանը, ներկայանալով որպես «աթոռակալ սրբոյն Թադէոսի», տեղեկություններ է գրանցում Իսքանդար Կարա-կոյունլուի կողմից Մակվի բերդի գրավման և Արտագի հայկական իշխանության վերացման մասին⁴:

¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, § 1322:

² Զամբու, Վաղարշապատ, 1873, էջ 17:

³ Այս տեղեկությունը փառված է Թովմա Մեծոփեցու «Յիշատակարանից», որի տպագրում Պետրոս անվան փոխարեն, հավանաբար վրիպակով, Պողոս է գրված: Մատենադարանի մեր համեմատած 12 ձեռագրերը, առանց բացառության, այս եպիսկոպոսին Պետրոս են կոչում:

⁴ Անտեղյակ լինելով Արտագի արքոփ եպիսկոպոսության և Ս. Թադեի վանքի առաջնորդության զույգ պաշտոնների շուրջ XIV դ. ընթացքում Հայ եկեղեցու ավանդություններին հավատարիմ և Կաթողիկ եկեղեցու դավանամբն ընդունած հակընդդեմ խմբավորումների միջև ծավալված պայքարի դրվագներին, պատմագիտական աշխատություններում շփոթել են միմյանց «Թադէոս առաքեալի արքոնակալ» կոչված անձնավորություններին, ապարդյուն փորձեր կատարելով միասնական մի շղթայի մեջ առնելու

***

Զաքարիա եպիսկոպոսը Արտագի հայկական իշխանության սահմաններում 1313-1321 թթ. ընթացքում շարադրված հիշատակարանների մեջ¹ մեծարված է որպես եկեղեցական այդ թեմի և Ս. Թադեի վանքի միահեծան առաջնորդ², իսկ 1329 թ. շինարարական ընդարձակ արձանագրության մեջ, ինչպես տեսանք վերը, Զաքարիան գրանցել է տվել նաև իր փոխանորդ կարգված Տիրացու եպիսկոպոսի անունը, որ եղել է նրա եղբորորդին («Եւ զաշորդն՝ մեր աղբար որդին՝ գտէր Տիրացուն»)³: XIV դ. 30-40-ական թթ. մի շարք հիշատակարաններում, իր մեծանուն հորեղբոր հետ միասին հիշատակվում է նաև այս Տիրացու եպիսկոպոսը, որ ժամանակակիցների կողմից «հեզ և մարդասեր» մակդիրն է ստացել⁴:

Զաքարիայի մահվան թվականը անհայտ է մնում. իր մահկանացուն կնքած պետք է լինի 1340-ական թթ. վերջերին, անտարակույս 1350 թ. առաջ, քանի որ այդ թվականի մի հիշատակարանից պարզվում է, որ նա այլևս գոյություն չունի («զհանկուցեալն ի Քրիստոս») և նրան հաջորդել է

Զաֆարիային ու նրա հաջորդներին՝ մի կողմից, և Մատթեոսին ու նրա հաջորդներին՝ մյուս կողմից:

¹ Պահպանվել են հիշատակարաններ 1313, 1315, 1318 և 1321 թթ., որոնք տպագրված կամ հիշատակված են հետևյալ աշխատությունների մեջ. Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հտ. հինգերորդ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 96-97, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 114-115, ՄՄ 2104, էջ 164բ, Վ. Հաջոնի, Կարեւոր խնդիրներ Հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն, Վենետիկ, 1927, էջ 310:

² 1313 թ. Թավրիզում ընդօրինակված Սարգիսգրքի մեջ հիշատակված է նաև ում տեր Հակոբ «Յաթողակալութիւն Բ. արքողոցն Թադեոսի եւ Բարդղիմէոսի տէր Զաֆարիա եւ տէր Յակոբի» (Ն. Պողարեան, նշվ. աշխ., էջ 96-97): Այս Հակոբը, սակայն, Զաֆարիային ենթակա մի կղերական է, հավանաբար Սալմաստի առաջնորդ Հակոբ եպիսկոպոսը, որ հիշատակված է նաև Կ. Գալանոսի կողմից՝ որպես Ադամայի ժողովի մասնակից:

³ XIV դ. 40-ական թթ. սկզբներին կաթոլիկների կողմից Հայ եկեղեցու վրա բարդված 117 «մոլորությունների ցանկում» կա նաև մի կետ (103-րդ), որով հայերը մեղադրվում են բազմակնության նկատմամբ ներողամիտ լինելու մեջ: Համառոտելով այդ գրության հիմնական մասերը՝ Մ. Օրմանյանն այսպես է ձևակերպում մեզ հետաքրքրող հատվածը. «Հայերը... ապօրեն զավակներ իբր օրինավոր ժառանգ կրնդունին, եւ մինչեւ իսկ այսպիսիները եպիսկոպոսության կը բարձրացնեն. եւ օրինակ կը բերեն Զաֆարիայի եղբոր ապօրեն զավակը, որ հորեղբոր տեղը եպիսկոպոս ձեռնադրվեցավ» (Աղգապատում, § 1305):

Եթե այս վերաբերում է Զաֆարիա Ծործորեցուն, ապա պետք է հետևեցնել, որ 1329 թ. նրա հետ միասին Արտագի եպիսկոպոս կոչված տեր Տիրացուն Զաֆարիայի եղբայրներից մեկի (հավանաբար՝ պարոն Պետրոսի) ապօրեն զավակն է եղել:

⁴ Տե՛ս ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 227, 282 և Քեչիշեան, Ցուցակ, էջ 579:

իր ժառանգ տեր Տիրացուն, «որ է այլ բար]եխորհ եւ իմաստուն, յոյժ անուանի եւ ամենեցուն մեծամեծաց սիրելի»¹:

Մինչև Տիրացու եպիսկոպոսի ու նրան հաջորդող Արտազի հայ հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի գործունեությանն անդրադառնալը, անհրաժեշտություն է զգացվում հակիրճ մի ամփոփումով փակել Զաքարիա եպիսկոպոսին նվիրված այս դրվագը:

Գրեթե մի ամբողջ հիսնամյակ իշխելով որպես Առաքելոց թեմի եպիսկոպոս և Արտազի շրջանի ավատատեր դարձած հայ գերդաստանի նահապետ՝ պարոնտեր Զաքարիա Ծործորեցին զգալի դեր է կատարել Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Ընդառաջելով Կիլիկյան Հայաստանի արքունի տան անդամների ու բարձրաստիճան հոգևորականության լատինամոլ քաղաքականությանը՝ նա դարձել է նրանց ձայնափողը Մեծ Հայքում՝ պայքարելով Հայոց եկեղեցու ինքնուրույն գոյությունը ամրապնդել ցանկացող և ազգային ավանդություններին հավատարիմ մնացած քաղաքական ու եկեղեցական գործիչների դեմ: Իր գործունեության առաջին երեք տասնամյակների ընթացքում նա հաջողություններ է ունեցել: Հավատ ընծայելով եվրոպական երկրներից քաղաքական ու ռազմական օգնություն ստանալու սին ու պատիր խոստումներին՝ Արտազի շրջանի և շրջակա նահանգների քաղաքային բնակչության որոշ խավեր (մասնավորապես՝ եվրոպական երկրների հետ տնտեսական կապեր ունեցող ու քարավանային առևտրի մեջ ներգրավված վաճառականներ ու արհեստավորներ) ընդունել են կաթոլիկ դավանանք և ճանաչել Արտազի արքեպիսկոպոսին՝ որպես իրենց հոգևոր առաջնորդ: Զաքարիա Ծործորեցին, իր գերդաստանի իշխանագույնների գործակցությամբ, թերևս նաև Կիլիկիայից ու եվրոպական երկրներից նյութական օժանդակություն ստանալով, Արտազի շրջանում ծավալել է շինարարական աշխույժ գործունեություն: Կառուցել է Ծործորի վանքը, ստեղծելով այնտեղ վանական դպրոց և մշակութային աշխատանքների համար նպաստավոր պայմաններ² վերաշինել է Ս. Թադեի երկրաշարժից գրեթե հիմնահատակ կործանված վանքը և այլ վանքեր ու եկեղեցիներ, բարեկարգել Արտազի շրջանով անցնող միջազգային նշանակություն ունեցող ճանապարհը՝ կառուցելով գեղեցիկ կամուրջներ և այլն:

¹ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 385:

² Զաքարիա եպիսկոպոսն անձամբ զբաղվել է մատենագրական աշխատանքներով, որպես մեկենաս զարկ տվել ինֆնուրույն ու թարգմանական երկերի ստեղծման, ձեռագրերի բազմացման աշխատանքներին: Նրա գործունեության այս բնագավառին անդրադառնալու ենք Ծործորի վանքին նվիրված դրվագի մեջ:

1320-ական թթ., երբ կաթողիկ քարոզիչների քայքայիչ աշխատանքը թափ է ստանում Հայաստանում, ազգային եկեղեցու ինքնուրույն գոյության անհրաժեշտությունը գիտակցող հայրենասեր գործիչները, նսայի նեցի ըաբոնապետի գաղափարական ղեկավարությամբ, հակազորոհի են անցնում: Շուտով Զաքարիա եպիսկոպոսի իրավասությունից դուրս է բերվում իլիանություն մայրաքաղաքն ու ողջ Ատրպատականը. Թավրիզում ստեղծվում է Արտագի թեմին հակադրվող, Թադեոս առաքյալի անունը իրեն վերապահող եկեղեցական նոր թեմ, կաթողիկոսյան ակնհայտ թշնամի Մատթեոս եպիսկոպոսի աթոռակալությամբ: 1340-ական թթ. Առաքելոց եպիսկոպոսի հոգևոր իշխանությունից դուրս է բերվում նաև Ս. Թադեի վանքը. Արտագի կաթողիկ դարձած տերերը ավելի են սեղմում իրենց գործունեության շրջանակները՝ տեղի տալով ազգային եկեղեցու սկզբունքներին հավատարիմ կուսակցության գորհներին: Եվ այսպես, Արտագի եպիսկոպոս Զաքարիա Ծործորեցու հաջորդներին ժառանգություն է մնում բզկտված եկեղեցական մի թեմ, որ սահմանափակվում է Մակվի բերդի և Ծործորի վանքի անձուկ շրջանակներով: Սրանց հոգևոր առաջնորդությունը՝ Մակվի իշխանության սահմաններից դուրս ճանաչում են միայն Ատրպատականի հայաբնակ շրջաններից կաթողիկ դավանանք ընդունած հայ ընտանիքները:

6. Արտագի իշխանությունը Զաքարիա եպիսկոպոսից հետո

Զաքարիայի հաջորդ Տիրացու եպիսկոպոսը, որին պատշաճ է Տիրացու Բ անունը տալ (տարբերակելու համար XIII դ. վերջերին ապրած նույնանուն գործչից), աթոռակալել է իր հորեղբոր հետ միասին արդեն 1329 թ. Զաքարիայի մահվանից հետո, մի քանի տարի միայնակ վարել է Արտագի և Ատրպատականի մյուս հայաբնակ շրջանների հայ կաթողիկների առաջնորդի պաշտոնը. 1350 թ. շարադրված մի հիշատակարանի գրիչ մաղթում է սրան իշխել երկար տարիներ «ի պայծառութիւն սուրբ եկեղեցոյ եւ ջահ լուսատու լինել բանիւ եւ գործով նուազեալ ազգիս մերոյ, հանդերձ հարազատ եղբար[բ]ք իւրովք, այլ եւ նախնեօք հարց եւ հաւուց եւ ամենայն արեան մերձաւորօք՝ կենդանեօք եւ հանգուցելովք»¹: 1361 թ. տեղեկություն ունենք, որ Տիրացու Բ եպիսկոպոսը իր մերձավոր ազգականներից մեկին՝ Զաքարիա անունով կարգել է իրեն փոխանորդ²: Համբավավոր իր նախորդի ա-

¹ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 385:

² Այս տեղեկությունը գտնում ենք Մարաղայում մի կաթողիկ հայի ընդօրինակած Աստվածաշնչի հիշատակարանի մեջ, ուր ասված է. «Գրեցաւ աստուածաշունչս... ի քաղա-

նունը ժառանգած այս Զաքարիա եպիսկոպոսը հիշատակվում է նաև 1392 թ. շարադրված երկու հիշատակարաններում՝ որպես Թադեոս առաքյալի վիճակի հայրապետ¹ և Արտազի գավառի պարոնտեր: Ֆրա Մխիթարիչը Սաղմոսի մեկնության այդ թվականին ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում հայտնում է, որ «Շտապելով գրեցի զսա ի գաւառս Արտազու, ի գեօղս որ կոչի Մակու, առ պարոնութեամբ տէր Զաքարիայի մեծ կրանաւորի»²: Սրանից պարզվում է, որ Տիրացու Բ եպիսկոպոսը վաղուց արդեն հեռացել էր կյանքից՝ ասպարեզ թողնելով իր հաջորդ Զաքարիա Բ եպիսկոպոսին:

Պատմական այս ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող հայ փոքրաթիվ և ուժասպառ ավատատերերը պատվարում էին իրենց տիրույթները վանական (վակֆային) հողատիրությունների ցուցանակով: Պետական ատյանների առջև ավելի հաճախ ներկայանում էր ավատատեր գերդաստանի հոգևորական սքեմ հագած ներկայացուցիչը՝ հանդիսանալով վանական հաստատությունների վակֆ արված կալվածքների պաշտոնական տնօրենը, սակայն ավելի հաճախ տվյալ գերդաստանին պատկանող կալվածքների տնտեսական գործերի տնօրինությունն իրագործում էր նույն գերդաստանի աշխարհական տանուտեր-իշխանը:

Զաքարիա Բ եպիսկոպոսի աթոռակալության տարիներին, մասնավորապես XV դ. սկզբներին, Արտազի շրջանի հայկական իշխանության տիրակալը՝ պարոն Նուրադինն էր: Ֆրա Մխիթարիչի ընդօրինակած վերոհիշյալ ձեռագրի մեջ 1406 թ. գրանցված մի հիշատակարանում այս իշխանի մասին կարդում ենք. «Ի գաւառս Արտազու, ի գիւղս որ կոչի Մակու, առ պարոնութեան պարոն Նուրադինի»³:

Արտազի հայկական իշխանության վիճակի, պարոն Նուրադինի ու նրա որդիների, Մակվի բերդի անառիկ ամրությունների և հարակից հարցերի մասին բացառիկ հետաքրքրություն ունեցող տվյալներ է հաղորդում Սպանիայի Հենրիկոս Գ թագավորի դեսպան, մեզ ծանոթ Ռուի Գոնսալես դե Կլավիխոն, որ 1403-1406 թթ. անցել է Հայաստանով և ուշագրավ տեղեկություններ գրանցել իր տեսածի ու լսածի մասին՝ «Մեծ Թամերլանի պատմու-

---

բիս Մարաղա, ի մարդեղութեան Քրիստոսի ՌՅԿԱ. (1361) եւ ի թվ. Հայոց ՊԺ., ի քաղաւորութեան սուրբան Վախին եւ ի հայրապետութեան աթոռակալաց առաքելոյն Թադեոսի տէր Տիրացուի եւ տէր Զաքարիայի» (հիշատակարանը փաղել ենք Մ. Տեր-Մովսիսյանի կազմած հայերեն ձեռագրերի անտիպ ցուցակից):

¹ Վ. Հացունի, նշվ. աշխ., էջ 310:

² Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 61:

³ Նույն տեղում:

թյուն» (*Historia del gran Tamorlan*) խորագիրը կրող ճանապարհորդական իր նոթերի մեջ: Այս աշխատության 78-րդ հատվածն ամբողջապես նվիրված է Մակվի հայկական իշխանության պատմությանը և ժամանակակից վիճակի նկարագրությանը:

Ստորև մեջ ենք բերում այդ հատվածը՝ գրեթե ամբողջությամբ (բաց թողնելով Մակվի բերդի գեղեցիկ նկարագրությունը, որի մասին խոսք է եղել նախորդ էջերում)։

«Կիրակի, հունիսի 1-ին (1404)՝ երեկոյան ժամերգության պահին նրանք (այսինքն՝ ինքը՝ Կլավիխոն և շքախմբի անդամները — Լ. Խ.) հասան մի ամրոց, որ Մակու էր կոչվում և այդ ամրոցը պատկանում էր Նորադին անունով մի կաթոլիկ քրիստոնյայի, և (ամրոցի) բոլոր բնակիչները նույնպես կաթոլիկ քրիստոնյաներ էին, թեև ծագումով հայ էին և իրենց լեզուն էլ հայերենն էր, սակայն նրանք գիտեին և թաթարերեն և պարսկերեն: Այդ վայրում կար Ս. Դոմինիկի եղբայրների մի վանք¹: Ամրոցը կանգնած է բարձր լեռան ստորոտում գտնվող հովտի մի անկյունում...² Ամրոցի ներսից սկիզբ է առնում մի հորդ աղբյուր, որի ջրից օգտվում է ժողովուրդն ու ջրում բազմաթիվ պարտեզները³: Ամրոցի ստորոտում տարածվում է շատ գեղեցիկ մի հովիտ, որի միջով անցնում է գետը. այն ծածկված է որթատունկերով ու մշակված արտերով:

Թամուրբեկը հարձակվել է այս ամրոցի վրա, բայց չի կարողացել գրավել. ուստի պայմանագիր է կնքել տեղի իշխանի հետ, որի համաձայն նա պարտավորվել է ըստ պահանջի տրամադրել նրան (Թամուրին) քսան հեծյալ: Սրանից ոչ շատ ժամանակ անց Թամուրբեկը զորքով անցնելիս է եղել նրա (Մակվի) մոտով. ամրոցի իշխանը կանչել է շուրջ քսան տարեկան իր

¹ Խոսքն, անշուշտ Ծործորի վանքի մասին է, որ XIV դ. առաջին հիսնամյակում ֆրանցիսկյան միաբանության ազդեցության տակ էր գտնվում, բայց հետագայում՝ Նախիջևանի շրջանում դոմինիկյանների հաստատվելուց հետո, ամբողջապես ընկավ նրանց ազդեցության տակ:

² Ինչպես ասացինք վերը, բաց ենք թողնում Մակվի ամրոցի նկարագրությունը, որ տրված է վերը (տե՛ս էջ 141): Մակվի այս նկարագրությունը *История Азербайджана* գրքում (Т. I, Баку, 1958, էջ 215), անգիտությամբ աղբյուրաբանական ամրոցի նկարագրություն է համարվել, ըստ այդմ հայ իշխան Նուրադինը՝ աղբյուրանցի ֆեոդալ ներկայացվելով:

³ Այս աղբյուրը սկիզբ է առնում ժայռի մեջ եղող մի մեծ (շուրջ 180 մետր երկարություն և 45 մետր լայնություն ունեցող) փարայրից, որը բնական պահեստի դեր է կատարել բերդի բնակիչների համար, իսկ հետագայում, փառափառական հանցագործների համար բանտարկության ապահով վայր դարձել: Փարայրի արդի վիճակը նկարագրված է Վ. Մինոսկու կողմից (*Древности Маку*, էջ 4-5):

որդուն, հանձնել նրան երեք լավ թամբած ձիեր, որպեսզի նա տանի դրանք Թամուրբեկին նվեր: Երբ Թամուրբեկը հասնում է ամրոցի ստորոտը, իշխանի որդին դուրս է գալիս և իր հոր անունից առաջարկում (նվեր ընդունել) այդ ձիերը: Նա ընդունում է և հրամայում, որ այդ ամրոցին պատկանող հողերին իր զորքը պետք չէ որևէ վնաս հասցնի: Այսուհետև Թամուրբեկն ասում է. քանի որ այս ամրոցի իշխանն ունի այսպիսի մեծ որդի, պատշաճ չէ նրան իր մոտ պահի. և նրան (որդուն) տանում է իր հետ: Հետագայում նա նրան հանձնում է Օմար-Միրզա կոչվող իր թոռանը, որպեսզի նա ապրի նրա մոտ, քանի որ նա (Օմար-Միրզան) Պարսկաստանի և այդ երկրի կառավարիչն էր: Եվ այժմ էլ նա ապրում է նրա մոտ և ծառայում այդ թագավորի զորքերում: Այդ թագավորը բռնի ստիպել է ամրոցի իշխանի որդուն դառնալ մահմեդական (մավր), տվել է նրան Սորղաթմիշ անունը և դարձրել իր թիկնապահը: Եվ չնայած նա այսպիսով մահմեդական է դարձել, սակայն իր կամքով չէ մահմեդական և մահմեդական չէ իր վարվեցողությամբ:

Դեսպանները լավ ընդունելություն գտան այդ ամրոցի իշխանի կողմից, որին շատ հաճելի էր նրանց քրիստոնյա լինելը: Նա հյուրամեծար ընդունեց նրանց ու պատմեց, որ մի երկու շաբաթ դրանից առաջ Թամուրբեկի զարմիկ Հասան Միրաշան,¹ որ նրա մերձավորներից էր, մարդ էր ուղարկել պահանջելու, որ նա ընդունի իրեն ամրոցում, որովհետև ցանկություն ունի այնտեղ պահելու իրեն պատկանող ինչ-որ գանձ: Նա պատասխանել է, որ չի ընդունի նրան, բայց եթե նա ունի պաշտպանության կարոտ գանձ, ապա թող հանձնի իրեն, և ինքը լավ կպահպանի. դրանից հետո նա այդ մասին այլևս ակնարկ չի արել:

Դեսպանորդներն այդտեղ (Մակվում) մնացին իրենց եկած օրը: Հետագայում, պարսից թագավորի բանակատեղում նրանք հանդիպեցին այդ ամրոցի իշխանի որդուն և զրույց ունեցան նրա հետ: Այդ (Նուրադին) իշխանն ուներ սրանից երիտասարդ մի այլ որդի ևս. և նա դեսպանորդներին ասաց, որ այդ որդին գիտնական է, լավատեղյակ իր լեզվին, և եթե կամոքն Աստուծո նրանք վերադառնան, ապա նա նրանց հետ (Եվրոպա) կճանապարհի իր այդ որդուն, որպեսզի նրանք տանեն նրան (Սպանիայի) թագավորի մոտ, որպեսզի թագավորի հանձնարարությամբ պապը նրան այս երկրի եպիսկոպոս ձեռնադրի: Հիրավի շատ զարմանալի է, որ այդ ամրոցը գոյա-

¹ Հ. Հակոբյանի թարգմանության մեջ այս անունը տառադարձված է «Ջահան Շահ Միրզա» ձևով, որ, իհարկե, ճիշտ չէ: Հավանաբար պետք է կարդալ՝ Հասան-Միրանշահ:

տևում է քրիստոնյաներից այդքան հեռու, ամեն կողմից շրջապատված լինելով մահմեդականներով¹:

Ջարմանալի է նաև, որ նրանք լինելով հայ՝ դառնում են կաթոլիկ, դրանով գոհացում տալով Աստուծուն²:

Կլավիխոյի «Ուղեգրութեան» ընդարձակ այս հատվածը հնարավորություն է ընձեռում պարզելու Արտագի հայկական իշխանության վիճակը սկսած XIV դ. 80-ական թթ.: Լանկ-Քամուրի արշավանքի մասին տեղեկությունը, անշուշտ, վերաբերում է 1386-1387 թթ., երբ կաղ աշխարհակալի զորաբանակները, թավրիզը գրավելուց հետո սկսեցին իրենց ասպատակությունները Ատրպատականի և Հայաստանի բարեբեր շրջաններում: Հայկական շատ բնակավայրեր ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին. Կողբ գյուղի բնակիչները, քաջարի տանուտեր Մարտիրոսի գլխավորությամբ դիմադրեցին Լանկ-Քամուրին «մեծաւ պատերազմաւ եւ սրտապինդ զօրութեամբ»³: Դիմադրություն կազմակերպեցին նաև Սուրմարի բերդաքաղաքի, Պոռչյանների իշխանանիստ Շահապոնք ամրոցի, Բջնիի, Երևանի և շատ այլ վայրերի բնակիչներ: Կլավիխոյի շարադրանքից պարզվում է, որ Մակվի բերդը պաշարելուց հետո, երբ ականհայտ է դառնում նրա անառիկ լինելը, Քամուրը

¹ Տեղին է այստեղ մեջբերել նաև Հանս Շիլտբերգերի վկայությունը Մակվի հայ կաթոլիկների մասին, որ վերաբերում է գրեթե նույն ժամանակներին: Շիլտբերգերը, գերի ընկնելով մահմեդականների ձեռքը, XIV դ. վերջերին և XV դ. սկզբներին շրջել է Մերձավոր Արևելքի երկրներում, Հայաստանում և Իրանում, առիթ է ունեցել շփվելու հայերի հետ, նույնիսկ սովորել է հայերեն և կարևոր տվյալներ գրանցել մեր ժողովրդի սովորույթների ու հավատքի մասին: «Կա նաև մի ֆաղաֆ, - գրում է նա, - ընկած մի լեռան վրա և կոչված Մակու. այստեղ հռոմեական դավանանքի մի եպիսկոպոսություն կա. նրա ֆահանսները պատկանում են դոմինիկյան միաբանությանը, բայց երգում ու խոսում են միայն հայերեն լեզվով» (Valentin Langmantel, *Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift*, Tübingen, 1885, էջ 58: Հմմտ. նաև՝ *Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год*, пер. с немецкого и снабдил примечаниями Ф. Брун, Одесса, 1866, էջ 49): Շիլտբերգերի ռուսերեն թարգմանիչ Ֆ. Բրունը հայերին վերաբերող էջերի թարգմանության ու ծանոթագրության ժամանակ դիմել է Գաբրիել Այվազովսկու օգնությանը. վերջինս, անտեղյակ սկզբնաղբյուրների մեջ առկա տվյալներին, վնասկանոթեն հայտարարել է, որ Մակվում կաթոլիկ դավանանքի հայերի մասին տեղեկությունները սխալ են: Ֆ. Բրունը, սակայն, հենվելով Կլավիխոյի վրա, հավատ է ընծայել ճշմարտապատում Շիլտբերգերին:

² Рюи Гонзалес де Клавихо, *նշվ. աշխ.*, էջ 158-162:

³ Թովմա Մեծոփեցի, *Պատմագրութիւն*, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, «Պատմութիւն համառօտ անօրէն թամուրին, որ ելեալ ի յաշխարհէն Խորասանու եւ գնաց մինչեւ ի ծովն ովկիանոս, արարեալ Թովմայ վարդապետի», էջ 17:

գերադասում է համաձայնության գալ Նուրադին իշխանի հետ, ճանաչել նրա իշխանությունն Արտազի շրջանի վրա, պայմանով, որ ըստ պահանջի իրեն տրամադրվի 20 հեծյալից բաղկացած մի ջոկատ: «Սրանից ոչ շատ ժամանակ անց», - ինչպես ասում է Կլավիխոն, - Լանկ-Թամուրը կրկին հայտնվում է այս կողմերում և իր մոտ պատանդ վերցնում Արտազի իշխանի երիտասարդ որդուն՝ Սորղաթմիշին: Այս դեպքը կատարված պետք է լինի աշխարհակալ բռնավորի ձեռնարկած երրորդ մեծ արշավանքի սկզբներին՝ 1399 թ., երբ նրա զորքերը, մտնելով Անդրկովկաս, մինչև հաջորդ տարվա ամռան ամիսները ավերում, գերում ու կողոպտում էին Վրաստանի և հյուսիսային Հայաստանի շրջանները:

Դառնալով Ատրպատականի տիրակալ կարգված Միրզա-Օմարի թիկնապահ, հայ իշխանագուն Սորղաթմիշը ստիպված է լինում առերես ընդունել մահմեդականություն: Այս մասին տեղեկություն է հաղորդել նաև Թ. Մեծոփեցին՝ ասելով, որ քրիստոնյաների նկատմամբ թշնամական դիրք գրաված Թամուրյան այս ամիրզահան «յառաջին ամի իշխանութեան իւրոյ երեք (իմա՝ չորս — Լ. Խ.) իշխան յազգէս մերմէ, որք իբրեւ զճիւ մի ողկուզաց էին մնացեալ ի մէջ ազգիս, դարձոյց բռնութեամբ ի յանհաւատութիւն»¹: Այդ իշխաններն էին՝ Որոտանի տեր Բուրթել Օրբեկյանը՝ իր Սմբատ եղբոր հետ միասին, Եղեգիսի տեր Գորգուն Օրբեկյանը, Աղք գյուղի տեր Ազիտանը և Մակվի տեր Սորղաթմիշը²:

Սրանց հաջողվում է քրիստոնյա ապրելու արտոնություն ստանալ Թամուրյանների պարտությունից հետո՝ 1408 թ., երբ Հայաստանում հաստատվում են Զելաիրյանները, դաշնակից ունենալով Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղի առաջնորդներին: «Եւ մարդիկ, - հայտնում է այդ մասին Թ. Մեծոփեցին, - որք յաւուրս չաղաթայիւնի հաւատոյ ուրացեալք էին, եկին ի հաւատս՝ Բուրթէլն Որոտնայ, Տարսայիճ՝ Եղեգեաց, Սուրղաթմիշ՝ Մակուայն, Ազիտան՝ Աղցից»³:

Թ. Մեծոփեցին Սորղաթմիշին ճանաչում է որպես «տէր Մակուայ»: Երբ է Նուրադինը մահացել և երբ իշխանությունն անցել Սորղաթմիշին, ճշգրիտ

¹ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 108:

² Թովմա Մեծոփեցին ասում է. «... եւ գտէրն Մակուայ հանին ի սուտ եւ յերկաբնակ աղթարմայիցն» (էջ 109, այսինքն՝ կաթոլիկ դասանմանից հանելով՝ դարձրին մահմեդական): Այս իշխանի անունը՝ «Սորղաթմիշ Մակուայն»՝ Մեծոփեցին նշում է մի այլ տեղ, երբ խոսում է բռնի ուրացված վերոհիշյալ իշխանների կրկին քրիստոնյա դառնալու մասին (տե՛ս ստորև):

³ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 119-120 (հմմտ. նաև Լ. Խաչիկյան, «Սյունյաց Օրբեկյանների Բուրթեկյան նյութը», Բանբեր Մատենադարանի, № 9, 1969, էջ 180-182):

որոշելու հնար չունենք. կարելի է ենթադրել, որ այդ տեղի է ունեցել շուրջ 1408-1410 թթ. հետո. երբ Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգների վրա իր տիրապետությունը հաստատեց Կարա-Յուսուֆ Կարա-կոյունլուն, Մակվում իշխում էր արդեն Սորղաթմիշը: Կարելի է հավանական համարել և այն ենթադրությունը, որ Արտագի վերջին այս իշխանի գործունեության տարիներին՝ նրա հետ միասին, որպես նույն շրջանի հոգևոր առաջնորդ, իշխում էր նրա կրտսեր եղբայրը՝ անանուն այն իշխանագունը, որին Նուրադինը ցանկանում էր ուղարկել պապի մոտ Արտագի եպիսկոպոս ձեռնադրելու համար¹: Կարա-Յուսուֆի մահվանից հետո իշխանության գլուխ անցած Իսքանդար Կարա-կոյունլուն՝ 1422-1427 թթ. եռանդուն քայլերի է դիմում իր պետության սահմաններում գտնվող կիսանկախ ամիրությունների վերացման, այլազգի ֆեոդալների պատկանող տիրույթների բռնագրավման ուղղությամբ: Նա վճռական մարտեր է մղում հատկապես Բաղեշում, Խլաթում, Ոստանում, Վանում, Խիզանում և այլ վայրերում ինքնավար իշխանություններ ստեղծած քուրդ ամիրների դեմ, որոնք հաճախ հանդես էին գալիս թշնամիների բանակում և դժկամությամբ էին ենթարկվում կենտրոնական իշխանության հրահանգներին: Այս պայքարի ընթացքում 1426 թ. վերջ է տրվում նաև Արտագի իշխանությանը, որ գոյատևել էր շուրջ մեկուկես դար, կարևոր դեր կատարելով հայ բնաշխարհի քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Ապավինելով բերդի անառիկ նկատվող ամրություններին Մակվի հայ իշխանները, անտարակույս, ուժեղ դիմադրություն պետք է կազմակերպած լինեին. այդ մասին, սակայն, տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Մակվի բերդի գրավման և Արտագի իշխանության վերացման մասին անդրանիկ վկայությունը գրանցել է Ս. Թադեոս առաքյալի վանքի առաջնորդ Գրիգոր Մակվեցի Ջալալբեգյանը, որ հետագայում հաստատվեց էջմիածնի վանքում և դարձավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Երուսաղեմի մատենադարանի № 1582 ձեռագրի 342-րդ էջի վրա նա գրել է.

«Ի յայսմ ամի թուականի՝

¹ Տեսաճ, որ Արտագի նախկին եպիսկոպոսները՝ փոխնիփոխ կոչվում էին Տիրացու (Ա), Զաֆարիա (Ա), Տիրացու (Բ), Զաֆարիա (Բ): Ելնելով այս փաստից՝ անանուն այս պարոնտերին կարելի է կոչել Տիրացու Գ: Հենց այստեղ նշենք, որ Զաֆարիա Ծործորեցուց կամ, թերևս, Տիրացու Բ-ից հետո Արտագի եպիսկոպոս դարձած լատինադավան այս եպիսկոպոսները, ինչպես պարզ երևում է Կլավիխոյի վերոհիշյալ տվյալներից, ձեռնադրվում էին Հռոմի եկեղեցու վեհապետից՝ իրենց բոլոր կապերը խզած լինելով Հայոց եկեղեցուց:

Յուր չարիւր ու եաւթանասնի,
 Հընկից թուից եւս աւելի (1426)
 Յարեաւ հողմն մրրկի,
 Սքանդար անուն յազգէ թուրքի
 Էառ զդղեակն Վանայ,
 Նաեւ զՄակուա եւ զնվանա»¹:

Երկու տարի հետո, նույն ձեռագրի մեջ գրանցած ընդարձակ հիշատակարանում, Ս. Թադեի առաջնորդ եպիսկոպոսը ավելի հանգամանորեն է անդրադարձել Մակվի անկման և Արտազի հայկական իշխանության բարձման դեպքերին, անսքող բացահայտելով իր թշնամական դիրքը Մակվի «աղթարմա» (այսինքն՝ դավանափոխ եղած-կաթոլիկ դարձած) տերերի նկատմամբ, որոնք Ս. Թադեի վանքից տարել էին իրենց միջոցներով կառուցել տված դուռը (հավանաբար՝ գեղեցիկ մի հորինվածք), մեծ զանգակը, ժամատան գերանները և շարժական այլ իրեր. լինելով Արտազի շրջանի իշխաններ, նրանք միաժամանակ թույլ չէին տալիս վերաշինել վանքը, և այլ դժվարություններ էին հարուցում ազգային եկեղեցու ավանդություններին հավատարիմ մնացած եկեղեցականների առջև և այլն: Նկատի ունենալով Գ. Մակվեցու այս հիշատակարանի կարևորությունը ստորև մեջ ենք բերում գրեթե ամբողջությամբ.

«Արդ՝ եղեւ գրութիւն սորա ի թականութեանս Հայոց Մեծաց ի Պէշ. (1428), ի մայրաքաղաքի որ այժմ Դարէժ կոչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարին, զի անդ սկսայ եւ փոքր ինչ գրեցի, եւ եկեալ առ ոտս սուրբ առաքելոյս Թադէոսի աւարտեցի՝ ի սոյն ամի, որում էառ Ըսքանդար անուն ոմն բռնաւոր, որդի Ղարա-Ուսուֆին, զանառիկ դղեակն Մակուայ, եւ զերկաբնակ, ուրացող ազգն արթարմայից տարագիր եւ տարաշխարհիկ արար ի վերայ երկրի, եւ կատարեցաւ բանն տեառն, զի զչարքն չարեաւ կորոյս, եւ զայգին ետ այլոց մշակաց:

Որ եւ ես նուաստից նուաստս, եւ տրուպս ամենայնի Գրիգոր անձն եղկելի՝ գծող սմին, ի վաղուց հետէ փափաքէի շինութեան առաքելական սուրբ աթոռոյս մերոյ, եւ ոչ տային թոյլ նախասացեալ ներհակքն բնակիչքն Մակուայ, որ եւ կրկին վայ եկն ի վրայ նոցայ եւ եբարձ զիշխանութիւն նոցա ի յԱրտազ գաւառէ, եւ ետ շխ Բայազիթ ոմն այլազգոյ, եւ որ յառաջասացեալ չարքն բարձեալ էին ի դրանէ սուրբ առաքելոյս եւ տարեալ թաս-

¹ Ն. Պողաբեան, Մայր ցուցակ Սրբոց Յակոբեանց, հտ. հինգերորդ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 368:

պուլթեամբ եւ նախանձու, սա դարձեալ ի տեղի իւր եբեր մեծաւ յօժարութեամբ եւ հնազանդութեան սիրով՝ զդուռն եկեղեցոյս, եւ զմեծ զանկակն, եւ զգերան ժամատանս, եւ այլ ամենայն կերպիւ անիաթ եւ ողորմութիւն, զոր ի մարդապաշտ անիծեալ յազգէն յայն ոչ տեսաք ամենեւին, զոր սա արար. որ եւ ըստ հնազանդութեան իւրոյ զհատ[ուց]ումն ի մարմնաւորս առցէ՝ զառողջութիւն եւ զտաւաթ»¹:

Հազիվ թե հնարավոր լինի շարախինդ այս տողերը հասարակական կարծիքի բնորոշ արձագանք համարել. Ս. Թադեի վանքի առաջնորդը, ինչպես ասացինք, ուներ նաև անձնական հաշիվներ Մակվի «ախթարմա» տերերի հետ:

Արտագի հայկական իշխանության անկման տխուր փաստին անդրադարձել են նաև այլ ժամանակակիցներ, և հատկապես՝ աղթամարցի բազմաշխատ գրիչ Թուվա Մինասենցը իր ընդարձակ հիշատակարաններից մեկում, որ իրավամբ ճանաչված է որպես ժամանակագրություն. «Իսկ ի յՊՀԶ. (1427) թվին, - գրել է նա, - էառ նոյն Աքանդարն զանառիկ բերթն Մակուայ ի ձեռաց քրիստոնէից... եւ անմխիթար կըս[կիծ ե]հաս բոլոր ազգացս քրիստոնէից, զի բոլոր աշխարհացս այն մին բերթն միայն էր մնացեալ ի ձեռս քրիստոնէից, եւ այն եւս առաւ ի մէնջ»²:

Խորը կսկիծով են շաղախված այս տողերը. հայրենասեր գործիչը ողբում է կենտրոնական Հայաստանում իր գոյությունը պահպանած հայկական վերջին այս իշխանության բռնազրավումը օտար տիրակալների կողմից, հավատքի ու դավանանքի հարցերը մեկ կողմ նետելով:

Սորդաթմիշը Արտագի իշխանական գերդաստանի վերջին ներկայացուցիչն է, որ հիշատակված է սկզբնաղբյուրներում: Մակվի բերդի անկումը և կաթոլիկ հայ տերերի իշխանության բարձումը տեղի է ունեցել, հավանաբար, հենց Սորդաթմիշի օրոք: Մեծ հավանականությամբ սրա ազգականներն ու հաջորդները որպես գյուղատեր-կալվածատերեր, շարունակել են իրենց գոյությունը պատմա-աշխարհագրական այդ միջավայրում նաև հետագա մեկ-երկու դարերի ընթացքում: Այդ բնաշխարհի հայկական հուշարձանների, մանավանդ վիմական արձանագրությունների մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ կարող են ի հայտ բերվել Արտագի հայ ավատատերերի նոր անուններ, ինչպես և նոր տվյալներ արդեն հայտնի անձնավորություն-

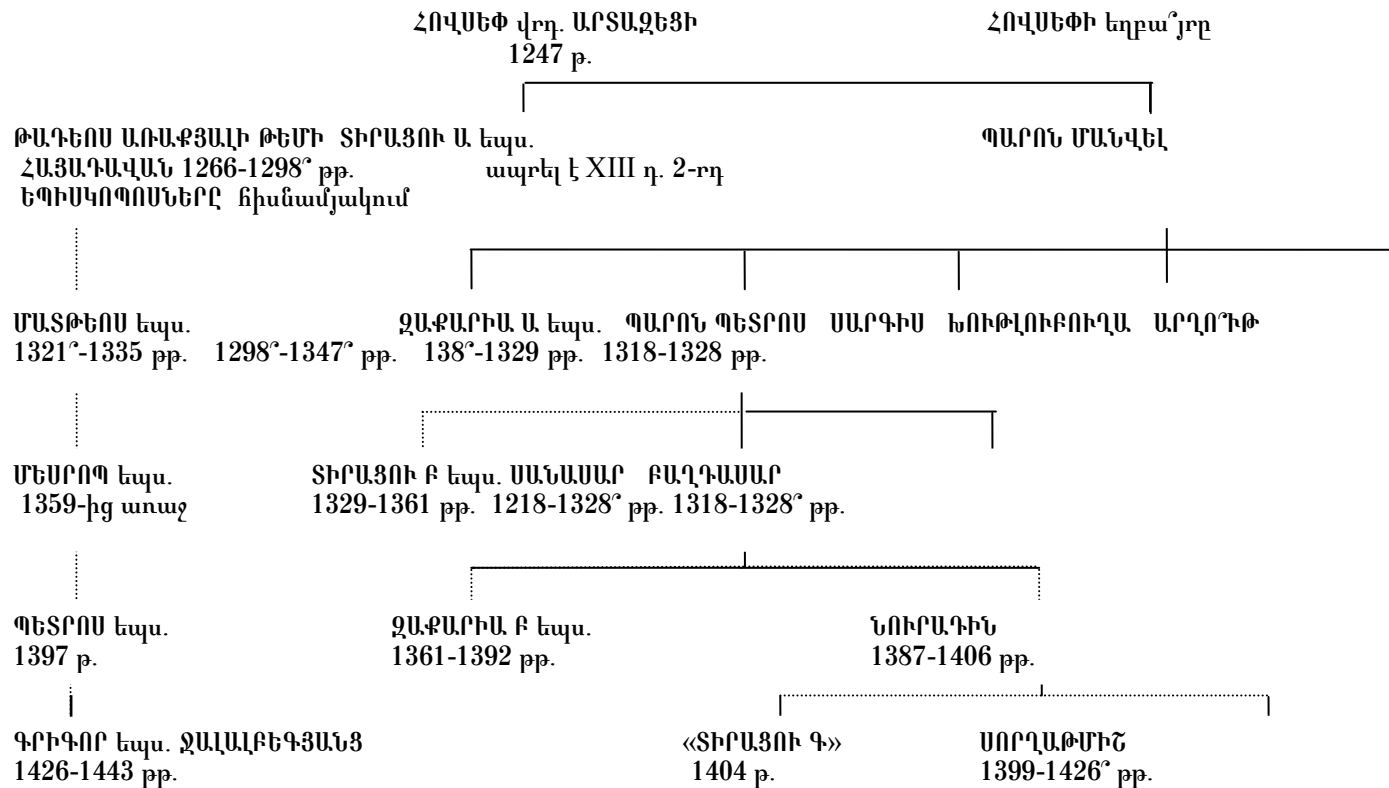
¹ Ն. Պողաբեան, նշվ. աշխ., էջ 368: Հմմտ. նաև Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 353 (այս հրատարակությունը, որ կատարված է Մ. Տեր-Մովսիսյանի ընդօրինակությունից, ունի սխալ ընթերցումներ ու բացթողումներ):

² Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 376:

ների մասին: Այդ աշխատանքը թողնելով մեր հաջորդներին, ստորև փորձելու ենք տոհմաբանական մի ծառ կազմել՝ ներառելով նրա մեջ Արտազի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի ընտանիքին պատկանող ու մեզ հայտնի բոլոր անձանց անունները. խորհում ենք, որ այն կարող է իր նպաստը բերել որպես շարադրված նյութի հակիրճ ամփոփում (տե՛ս հաջորդ էջը)¹:

¹ Տոհմաձառը բաժանել ենք երկու մայր նյութերի՝ ձախակողմյանը հատկացնելով գերդաստանի հոգևոր տերերին, աջակողմյանը՝ աշխարհիկ իշխաններին: Ենթադրյալ առնչությունները կետագծերով են ցույց տրված: Յուրաքանչյուր անվան կից դրված են տվյալ անձնավորության մասին հայտնի ծայրային թվականները: Հոգևոր տերերին հատկացված նյութին առնթեր՝ ձախ կողմից, տրված է Ս. Թադևոս առաքյալի թեմի հայադավան եպիսկոպոսների ցանկը:

ԱՐՏԱԶԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՏԵՐԵՐԻ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ
(ճյուղագրության փորձ)

1426 թ. հետո Մակվի նշանավոր բերդը դառնում է Կարա-կոյունլու թուրքմենների կարևորագույն ամրություններից մեկը: Ջհանշահ փադիշահի (1437-1467) անհնազանդ որդիներից Հասան-Ալին երկար տարիներ արգելափակված էր անմատչելի այս բերդում: Իսկ հոր սպանությունից հետո, նա, որ «ի Մակու էր ի զընդան», ազատ է արձակվում և պատրաստվում դիմագրավելու Աղ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի հաղթականորեն առաջ շարժվող զորքերին, սակայն պարտություն է կրում և նրանով էլ վերջ է տրվում Կարա-կոյունլուների տիրապետությանը Իրանում և Անդրկովկասում: Արտազի շրջանում բնակություն հաստատած Կարա-կոյունլու թուրքմենները այսօր էլ ամենաբազմամարդ էթնիկական տարրն են Իրանի հյուսիս-արևմտյան սահմանագլուխը դարձած այդ շրջանի: Նրանց միջավայրում շատ տարածված է Ալի-Իլահի աղանդը, որ ինքնատիպ մի խառնուրդ է մահմեդականության, քրիստոնեության և հեթանոսական հավատալիքների¹:

Արտազի շրջանում իրենց գոյությունը երկար պահպանեցին նաև կաթոլիկ դավանանք ընդունած հայերը, կենտրոն ունենալով Ծործորի Ս. Աստվածածնի վանքը և Կեծուկ գյուղը, որի ճիշտ վայրը որոշելու համար

¹ Ըստ որոշ տվյալների՝ կարելի է ենթադրել, որ Կարա-կոյունլուների իշխող դինաստիայի անդամներից ոմանֆ եղել են կրոնական այս վարդապետության հետևորդներ: Իսֆանդարի և Ջհանշահի գործունեության մեջ դիտված են դրվագներ, որ անբացատրելի պեոֆ է մնային, եթե նրանց ուղղադավան մահմեդական համարեին: Առավել չափով նույնը կարելի է ասել Հասան-Ալու մասին, որը նորոգել է Արևելյի հայկական եկեղեցիներից մեկի գմբեթը, Մակվում կառուցել է Ս. Վարդան անունով եկեղեցի և այլն:

Ալի-Իլլահի աղանդի մասին առաջին գիտական խոսքն ասել է Ա. Թոխմախյանը, որ XIX դ. 80-ական թթ. սկզբներին եղել է Մակվի շրջանում և մի քանի օր ապրել աղանդավորների գյուղերում: Ըստ նրա պատմածի՝ տարին մի քանի անգամ նրանք կատարում են սրբազան կրակը լուցանելու արարողություն՝ երկսեռ բազմությամբ: Տարին մեկ անգամ, շեյխի ձեռքով, մատաղի (ագապի) արարողություն է կատարվում. միսը բաժանում են բոլոր մեծահասակներին, ոսկորները (առանց ջարդելու) թաղում: Ուխտ են կատարում սուսի ծառերին, մոմ են վառում, խունկ ծխում, մատաղ անում իրենց ուխտատեղերում, որ «Ղարա-օղլան», այսինքն՝ Թուխ-մանուկ են կոչվում: Չնայած արտաբնական իրենց ձևացնում են մահմեդական, բայց ոչ ծով են պահում, ոչ նամազ անում: Գինի և օղի գործածում են, առանց ֆաշվելու: Երբ նրանց հարցնում են, թե Ալին ինչու են աստծո որդի դավանում, նրանք պատասխանում են. «Նրան, Որին դուք Քրիստոս եք անվանում, միևնույն է որին մենք Ալի ենք ասում, զանգանությունը անվան մեջ է միայն. մեր և ձեր (հայերի) միջև եղած տարբերությունը սոխի կնեպի չափ է» (Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռների հարաւային ստորոտները, մասն Բ, Թիֆլիս, 1882, 33-38): Այս աղանդավորների մասին գրել են նաև Իրան այցելած եվրոպացի ու ռուս արևելագետներ (տե՛ս, օրինակ, В. Минорский, Материалы для изучения персидской секты “Люди истины” или Али-Илахи, ч. I, М., 1911):

նյութեր շունենք¹: 1654 թ. կազմված մի վիճակագրության մեջ տվյալ է եղել այս գյուղում բնակվող 9 տուն (50 շունչ) կաթոլիկների մասին²: Այստեղից էր Գրիգոր Մործորեցի կոչված վարդապետը, որ 1672 թ. գտնվում էր Վենետիկում, ուր զբաղված էր Նախիջևանի կաթոլիկ վանքերի շահի գրված գրամագլխի տոկոսներն ստանալու գործով. 1675-1676 թթ. վերադարձած լինելով Մործորի վանք, նա ընդօրինակել է մի քարոզգիրք, կատարել է նաև թարգմանություններ՝ իտալերենից հայերեն, գրել տաղեր և կրոնական այլ գրվածքներ³:

Արտագի շրջանի հայ կաթոլիկները, կտրված լինելով ազգային կենսատու ավանդություններից, Նախիջևանի շրջանի իրենց դավանակիցների հետ միասին խզեցին իրենց կապերը մայր ժողովրդից և ընդունեցին մահմեդականություն:

Փորձենք պարզել այս իրողության ժամանակը:

1732 թ. շարագրված իր «Դրախտ ցանկալի» գրվածքի մեջ Ղազար Զահեկեցին կաթոլիկ հայերի կրոնափոխության մասին խոսում է՝ որպես տարիներ առաջ կատարված փաստ. «Նմանապէս եւ յերկրին Նախջուռնայ ախթրմայից գեղորայքն, - գրում է նա, - բազումք դարձան ի կրօնս պարսից, որպէս Սալթաղ եւ Քոնայ... եւ Կէծուկ՝ սոքա ամենեքեան. իսկ Ապրակունիս եւ Շահբունիս եւ Խոշկաշէն եւ Ապարաներ, որ է եպիսկոպոսարան իւրեանց՝ սոցա մեծ մասն: Բայց ի գեօղաքաղաքին Ճահկայ եղեալ աղթարմայքն ոչ դարձան ի կրօնս պարսից վասն ազգիս միաբնակաց, որ զետեղեալք եմք ի միջի նոցա»⁴: Ըստ այսմ՝ կրոնափոխությունը տեղի է ունեցել 1732 թ. տասնամյակներ առաջ:

1691 թ. Երնջակի շրջանի Նորաշեն գյուղում շարագրված մի հիշատակարանի մեջ ասվում է, որ արդեն 7 տարի է ինչ պարսից շահի զորավարներից մեկը, «իբրև զավակ ծովու»՝ զորքի գլուխ անցած, ասպատակություններ է կատարում, ավերում և ավարում է Գանձակից սկսած՝ մինչև Գողթան գավառն ընկած շրջանները: Հիշատակագիրը այդ դեպքերի հետ է առնչում նաև

¹ Մործորի վանքից շուրջ 2 կմ հյուսիս գտնվում է Բարոն գյուղը, որ այսպես է կոչվել, հավանաբար, պարոնապատկան կալվածք լինելով: Գուցե այդտեղ են պատսպարվել Մակվի տերերը 1426 թ. հետո՝ զրկվելով իրենց իշխանախոս բերդից: Կարելի է ենթադրել նաև, որ Կեծուկը հենց այս Բարոն կոչված գյուղի հին անունն է:

² Հ. Ս. Եփրեկեան, *Բնաշխարհիկ բառարան*, հտ. երկրորդ, Վենետիկ, 1907, էջ 386:

³ Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 628, *Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի*, հտ. Ա, էջ 1207, հտ. Բ, էջ 499:

⁴ Ղազար Ճահկեցի, *Գիրք աստուածաբանական*, որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 333-334:

շատ «սուտ քրիստոնյաների» (իմա՝ կաթոլիկ հայերի) մահմեդականություն ընդունելը. «Բազում սուտ քրիստոնեայք զսուրբ եւ զճշմարիտ հաւատս Քրիստոսի փոխանակեցին... եւ միաբանեցան ընդ պարսից», - գրում է նա¹:

Այս տեղեկությունների համադրումով հանգում ենք այն եզրակացության, որ Արտազի և Նախիջևանի հայ կաթոլիկների զանգվածային հավատափոխությունը տեղի է ունեցել 1691 թ. մի քանի տարի առաջ, եզրափակիչ արարը հանդիսանալով Մակվի և Քոնայի հոգևոր և աշխարհիկ տերերի միջավայրում XIV դ. առաջին տասնամյակներին սկիզբ առած Հռոմեական եկեղեցու հետ միաբանելու անհեռատես շարժման:

II

ԱՐՏԱՋԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ԾՈՐԾՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

1. Ծործորի վանքի տեղագրությունը

Արտազի հայկական իշխանության մշակութային կենտրոնը Ծործորի վանքն է եղել, որ հիմնադրվել է Զաքարիա եպիսկոպոսի կողմից և ծաղկել XIV դ. առաջին հիսնամյակում՝ հանդիսանալով գրական ու թարգմանչական գործունեության աշխույժ միջավայր:

Ծործորի Ս. Աստվածածնի վանքի մասին հնագույն վկայությունը 1314 թ. է և կապվում է Հովհան Երզնկացի վարդապետի գրական-մանկավարժական գործունեության հետ. հաստատվելով նորաստեղծ այդ վանքում՝ նա Ծործորեցի մականունն է ընդունել, և «Յովաննէս Երզնկացի» անունը ճոխացրել՝ «որ այժմ կոչիմ Ծործորեցի» վերադիր բանաձևով: Վանական այս համալիրի ճշգրիտ վայրն առ այսօր չի որոշված և, նույնիսկ, այն կարծիքն է գերիշխում, որ Ծործորի վանքը նույն Ս. Թադեի վանքն է՝ սխալմամբ տարանջատված²:

¹ Գ. Զարբանյան, Մատենադարան Հայկական թարգմանությունների նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 614-615:

² Հ. Ոսկյանը, հատուկ անդրադառնալով այս խնդրին, գրում է. «Հ. Իննիսեան եւ Հ. Էփրիկեան երկու զանազան վանքեր կը համարին (հմմտ. «Ստորագրութիւն», էջ 205, Բնաշխարհիկ բառարան, Բ, էջ 251), Մ. Չամչեան կը գրէ իր Պատմութեան ցանկին մէջ (էջ 155)՝ «Ծործորու վանք, այն է ուխտ սուրբ Աստուածածնի ի վիճակ Թադէի յԱրտազ գաւառի» (հմմտ. և Պտմ. Գ, էջ 271): Հ. Զարբանյան (Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, էջ 757) եւ Հ. Պոտուրեան (Բազմավէպ, 1906, էջ 257) կը համարին միեւնոյն վանքը, ինչպէս նաեւ Ղ. Ալիշան (Յուշիկք հայրենեաց, Բ, էջ 472)»: Հ. Ոսկյանը բաղվածքներ է անում մի շարք հիշատակարաններից, որոնց մէջ գրչության վայրը մատնանշվում է այսպես. «Ի վիճակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, ի վանս Ծործորու կոչեցեալ՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի»: Այս բանաձևը անկողմնակալ ընթերցողի հա-

Այս տեսակետն անհիմն է և անընդունելի: Ս. Թադեի վանքում ընդօրինակված ձեռագրերի մեջ վանական այդ հաստատությունը հիշատակվում է այսպիսի բանաձևերով. «Ի գաւառիս կոչեցելումն Արտագ... ի հռչակաւոր ուխտս, ի յաթոռս եւ ի հանգիստս սուրբ առաքելոյս Թադէոսի, ընդ հովանեաւ ամենազաւր աջոյն Յիսուսի, առ ոտս սուրբ եւ աստուածային արեամբ ներկեալ նշանիս՝ սուրբ գեղարդեանս եւ սուրբ կուսին Սանդիստոյ, եւ այլ բազմահաւաք սրբոցս»¹, կամ. «Ի գաւառս որ կոչի Արտագ, ընդ հովանեաւ սուրբ առաքելոյս Թադէոսի եւ աստուածամուխ սուրբ գեղարդեանս»²: Ինչպէս տեսնում ենք, Ս. Թադեի վանքի սրբությունների շարքում Աստվածամոր անունն իսկ չկա, մինչդեռ Ծործորի վանքի կապակցութեամբ ամենուրեք հիշատակվում է միայն Աստվածածինը, ակնարկ անգամ չլինելով Թադէոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի մասունքների, աստվածամուխ գեղարդի և «բազմահավաք» այլ սրբությունների մասին: Ըստ այդմ աներկբայելի է երկու տարբեր վանքերի գոյությունը:

Ս. Թադեի վանքը գտնվում է Մակու քաղաքից շուրջ 20 կմ հարավ, Ղարաբլիխս գյուղի մոտակայքում: Վանքը կանգուն է առ այսօր, ունենալով XVII դ. և XIX դ. սկզբներին կառուցված հավելյալ շենքեր. ուխտագնացության սիրված վայր հանդիսանալով իրանահայության համար՝ մասնակի վերանորոգություններով ամրացվել և շենացվել է վերջին տարիներս³:

Ծործորի վանքի տեղը որոշելու համար բացառիկ նշանակություն ունի Մակվի շրջանի մասին առկա տեղագրական գրվածքներից ամենակարևորը՝ Ա. Թրխմախյանի «Մասիս լեռների հարավային ստորոտները» աշխատությունը: Այստեղ գրանցված խիստ արժեքավոր տվյալների հիման վրա, օգտագործելով նաև տեղագրական ու քարտեզագրական այլ նյութեր, հնարավոր է լինում պարզել, որ Ծործորի վանքը գտնվում է Ակի կոչվող ձորի բերանում, ուր միախառնվում են երեք գետակներ՝ սկիզբ տալով Զենգիմար կոչվող գետին, որ նույնանուն կիրճով հարավից հյուսիս հոսելով, Օղակ

մառ երկու տարբեր վանքերի գոյությունը հաստատող մի փաստ է. Ոսկյանը, սակայն, հակառակ եզրակացության է հանգել. «Այս վկայություններու եւ տեղիքներու վրայ հենելով, - գրում է նա, - հաւանական կը թուի թէ Ս. Թադէի եւ Ծործորու վանքերը միեւնոյն վանքն են... գուցէ անոր եկեղեցիներէն մին նախապէս կոչուած է Ս. Աստուածածին եւ միւսը Ս. Թադէոս եւ կամ նախապէս թեմը Թադէոսի վիճակ եւ վանքը Ս. Աստուածածին անուանուած. եւ ապա քանի որ առաջնորդարանը մէկ հատ էր, կմնուած է Ս. Թադէոսի վանք անունով» (նշվ. աշխ., էջ 467-468):

¹ ՄՄ 3778, էջ 464ա:

² ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 227:

³ Documenti di Architettura Armena 4, S. Tadei vank, Milano, 1971:

գյուղի մոտ թափվում է Մակու-չայ գետը¹: Հայերի կողմից Զենգիմերա Ասպարածին (նաև Ասպարազին), իսկ տեղացի մահմեդականների կողմից Մայրամ-նանա կոչված այդ վանքը, որի ավերակների ուսումնասիրությունը տեղում ուշագրավ նյութեր կարող է պարզեցնել հայ բանասիրությանը, անտարակույս նույն այն վանական հաստատությունն է, որ հայտնի է միջնադարյան հայկական աղբյուրներում Ծործորի վանք անունով²:

Հանդիսանալով Արտազի հայկական իշխանության մշակութային կենտրոնը, Ծործորի վանքը ծաղկում է ապրել XIV դ. առաջին հիսնամյակում, իր անվան հետ հավերժ շաղկապելով Զաքարիա եպիսկոպոսի և նրա մերձավոր խորհրդական ու կուսակից, նշանավոր գիտնական ու մանկավարժ Հովհաննես Ծործորեցու անունները: Ստորև, առանձին հատվածներով անդրադառնալու ենք նրանց գործունեությանը, հանգամանորեն ներկայացնելով հատկապես Հովհան Ծործորեցու գիտական աշխատանքի արդյունքները:

2. Զաքարիա եպիսկոպոս Ծործորեցի՝ մեկենաս ու մատենագիր

Ամեն մի բարձրաստիճան եկեղեցական պաշտոնյա, մանավանդ տասնամյակներ աթոռակալած և գաղափարական թեժ պալքար մղած մեկը, իր կյանքի ընթացքում պարտավորված է լինում պաշտոնական բազմաթիվ ու

¹ Ա. Թխմախյանը գրում է. «Այս աշխարհի ամենամեծ գետը Մագու գետն է, որ ոռոգում է Մագուս դաշտը. նորա... երրորդ ամենամեծ նյուղը բաժանվում է երեք գլխավոր սկիզբների. առաջինը՝ Սարիդայիր, սկսվում է Շավարշ[ան] լեռների հյուսիս-արևելյան կողմերից և ոռոգում է Թայգաբարա հովիտը, երկրորդը՝ Կուսանաց գետը, իջնում է Ավշուղի հարավային սահմաններից և փերելով Արշակավան ֆաղափ ավերակները, Հաբավու ձորումը միանում է Սարիդայիրի հետ: Երրորդը բղխում է Սանատուրուկ և Սահար լեռներից, անցնում է Թադեոս առափել վանքի տակից: Այս երեք նյուղերը Ասպարածին վանքի ավերակների մոտ խառնվում են իրար և կազմում Զինգյումեր գետը, որ Ակի ժայռոտ և դժվարակոխ ձորից անցնելով հարավից դեպի հյուսիս՝ Օղակ գյուղի մոտ խառնվում է վերոհիշյալ նյուղերի հետ և շրջելով ընթացքը դեպի արևելք, մտնում է Մագուս ձորը» (*Մասիս լեռների հարավային ստորոտները*, մասն Ա, Թիֆլիս, 1882, էջ 34):

Այս շրջանի պատմական աշխարհագրության մասին արժեքավոր տվյալներ կան նաև Հ. Օ. Աղաբեկյանի «К вопросу о месте аварайрского сражения» հոդվածում (տե՛ս Պատմա-բանասիրական հանդես, 1967, № 4, էջ 91-144):

² Ծործորի վանքի շատ անհաշու լուսանկարը տպագրված է Վ. Մինոսկու վերոհիշյալ *Древности Маку* աշխատության մեջ (էջ 11). հրապարակում ենք դրա հիման վրա կատարված ճշգրիտ գծանկարը (տե՛ս նկ. 5): Վանքի մասին Մինոսկու մոտ կարդում ենք. «В Бебеджике у самого входа Зенгимар в глубокую и непроходимую щель, по которой река выбегает на Макинскую долину (выше города Маку), находятся развалины часовни из тесаного камня, известной у мусульман под названием Марьям-нене, т. е. «мать Мария»» (նույն, էջ 11-12):

բազմատեսակ գրություններ առաքել իր ժամանակի հոգևոր և աշխարհիկ տերերին, վերադաս և ստորադաս պաշտոնյաների ու այլ անձանց: Այդպիսի գրությունների հեղինակները, սովորաբար, տեղ չեն գրավում մատենագրության պատմության մեջ: Այլ է Առաքելոց թեմի նշանավոր առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսի պարագան: Նրա նամակներից մեկը՝ հասցեագրված Հովհան-Օրբելին, որ տպագրված է գրեթե ամբողջությամբ¹, հեղինակի ճարտար ընդդիմախոս լինելու մասին առատ վկայություններ է պարունակում. նա ոչ միայն պաշտպանում է իր որդեգրած դիրքը դավանաբանական պայքարում, այլև հակահարձակման անցնում, մեղադրելով Սյունյաց մետրոպոլիտին անհնազանդության և մեծամտության մեջ: Ժողովրդական բառ ու բանով և երգիծանքի հնարանքներով Զաքարիան համեմտում է իր գրության տարբեր մասերը, ներկայանալով ընթերցողին որպես բնածին տաղանդով օժտված մի անձնավորություն: Ըստ տեղեկությունների նա շարադրել է և այլ նամակներ՝ ուղղված կաթողիկոսին ու այլ գործիչների:

Ծործորի վանքի հիմնադիրը, վերոհիշյալ նամակներից բացի, հեղինակել է նաև այլ երկեր, որոնցից կարևորները կամ դեռևս չեն հայտնաբերվել, կամ էլ տեղ են գրավելու հայ մատենագրության ավաղելի կորուստների ցանկում:

Մ. Չամչանն իսկ գիտեր, որ Զաքարիան գրել է ինչ-որ պատմություն՝ «Ի վերայ կարգի վարդապետացն Հայոց» և այլ երկեր:

Հավանաբար նույն այս «Պատմությունն» ի նկատի ուներ լեհահայ գործիչ Վարդան Հունանյանը 1703 թ. հետո եվդոկեցիներին հղած իր մի նամակում, եղբ կաթողիկոսի հրավիրած ժողովի մասին խոսելիս: Նա մերժում է այն կարծիքը, թե Մաթուսաղան գիտնականագույնն է եղել այդ ժողովի 195 մասնակիցներից. նրանց մեջ եղել են Արտագի արքեպիսկոպոս Տիրատուրի, Հաղբատի արքեպիսկոպոս Վահանի նման նշանավոր մարդիկ: Որպես աղբյուր այդ վկայությունների Հունանյանը ձեռագրի լուսանցքի վրա նշել է. «Զաքարիայ Ծործորեցի, Յաղագս ժողովոց, գլ. Թ»²: Այս նույն աղբյուրի մասին հպանցիկ տեղեկություն ունի նաև լեհահայ այլ գործիչ՝ Ստեփանոս Ռոշկան³:

¹ Մ. Չամչանց, Պատմություն Հայոց, Գ, էջ 306-308:

² Գ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 115. Հ. Տաշեան, Յուզակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 114 (մեզ հետաքրքրող վկայությունը գրանցված է Վիեննայի մատենադարանի 12 ձեռագրի 52ա էջի վրա):

³ Հ. Տաշեան, նույն, էջ 681:

Զաքարիա Ծործորեցու պատմական ինչ-որ գրվածքի հեղինակ լինելու մասին լուր է ունեցել նաև Հովհաննես Շահաթունյանցը. 1847 թ. ապրիլի 25-ին ներսես Աշտարակեցուն հղած իր մի գրության մեջ նա խնդրում է Աստրախան ուղարկվող Մատթեոս եպիսկոպոսին հանձնարարել նաև հետևյալը. «Ի գնալ նորա անդ հասու լիցի գրատան եկեղեցւոյն սուրբ Աստուածածնի անդ յԱստրախան, եւ զամենայն առեալ ի տումար ըստ ամբողջութեան մատենիցն եւ ըստ հատուածոց հեղինակութեանց պարունակելոց ի նոսին, յորս, որպէս լսիմս, գտանի եւ պատմութիւն ի Զաքարիայէ Ծործորեցւոյ, որ անգիւտ է ամենեւին ցարդ»¹:

Զաքարիայի պատմագրական գործունեության մասին այս տվյալները տարբերվում են միմյանցից. ըստ Չամչյանի նրա գրվածքը եղել է «Ի վերայ կարգի վարդապետացն Հայոց», ըստ Հունանյանի նա գրել է. «Յաղագս ժողովոց» խորագրով մի աշխատություն, իսկ Շահաթունյանցի տվյալներով ուղղակի «Պատմութիւն»: Հակված ենք կարծելու, որ տարբեր անվանումներով հիշատակվածը՝ միևնույն պատմագրական երկն է, որի մեջ, ամենայն հավանականությամբ, մանրամասն տեղեկություններ են եղել հատկապես հայոց եկեղեցական ժողովների մասին: Այդ գրվածքն առ այսօր չի հայտնաբերված, բայց որոնումները պետք է շարունակել. բացառված չէ, որ աշխարհով մեկ սփռված հայերեն ձեռագրերից որևէ մեկում, գուցե առանց հեղինակի անվան հիշատակության, թաքնված է Զաքարիա Ծործորեցու գրչի այդ արգասիքը՝ նոր տվյալներ պարունակելով. Հայոց եկեղեցու պատմությունը և Արտազի հայկական իշխանությանն առնչվող անցուղարձերի մասին:

Զաքարիայի պատմագրական աշխատանքների հետ աղերսվում են նաև Արտազի և Կապադովկիայի աթոռների առաքելական ծագման ու հաջորդականության մասին հյուսված ցանկերը: Արտազի թեմի առաքելական սկզբնավորության մասին վաղ միջնադարում կյանքի կոչված հնաբույր ավանդությունների վերարժարծումն ու գունազարդումը նոր շուք էր տալու և հեղինակություն բերելու Մակվի հայ տերերի գերդաստանին: Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ Ս. Թադեի վանքի վերաշինումից անմիջապես հետո Զաքարիա պարոնտերը շրջանառության մեջ է դնում «Յիշատակագրութիւնք եպիսկոպոսաց առաքելական վիճակիս Արտազու» կոչված մի գրություն, որի անսքող նպատակն է անընդմեջ հաջորդականու-

¹ Ա. Սեդրակեան, Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 174-175:

թյան կարծեցյալ շղթայով հարաբերության մեջ մտնել Գրիգոր Լուսավորչի և Քրիստոսի աշակերտ Թադեոս առաքյալի հետ:

Զաքարիա եպիսկոպոսը, իր այս հորինվածքին պատմական ստույգ գրություն տեսք տալու մտահոգությամբ, հայտնում է, որ ձեռքի տակ ունեցել է հայոց ՂԸ. (այսինքն՝ մեր թվարկության 650) թվականին Մաղարթա վանքի սպասավոր ոմն Հովհաննեսի գրած մի հիշատակարան: Ուշագրիք քննությունը բերում է այն համոզման, որ ցանկի մեջ թվարկված անուններն ըստ մեծի մասի հորինված են նոր ժամանակներում Զաքարիայի գործակցությամբ: Ուշագրավ են այն տողերը, որ Զաքարիայի հավաստումով պատկանում են, իբր, Մաղարթա վանքի վերոհիշյալ վանականին. «Բայց ի սոցանէ չկարացաք գտանել, - ասէ հաւաքողն յիշատակագրութեանս, - թէ ոչք եւ զո ոք կարգեալ եղեւ տեսուչ այսմ վիճակիս յաղագս կործանման եւ աւերման քաղաքիս եւ վանացս ի ձեռս բռնաւորաց եւ շարժից»:

Դժվար չէ այս տողերը շաղկապել XIII դ. վերջերին մոնղոլ զորավար Նովրուզի կատարած խժոժությունների և 1319 թ. մեծ երկրաշարժի թարմ հիշատակների հետ, քննարկվող գրվածքի հորինման պատիվը շնորհելով Զաքարիա Ծործորեցուն: Ըստ այդմ՝ նրան պետք է վերագրել նաև «Յաջորդութիւն սուրբ առաքելոյն Թադէոսի ի Կեսարիայ Կապադովկացոց վիճակի» կոչված ցանկի վերախմբագրման աշխատանքը: Այս ցանկը ևս, նախորդի նման, կյանքի է կոչվել Թադեոս առաքյալի վիճակի հեղինակությունը ժամանակակիցների աչքում բարձրացնելու նպատակով: Կեսարիայի եպիսկոպոսական հինավուրց աթոռը վաղուց ի վեր գոյություն չուներ. Արտագի հայ եպիսկոպոսը, իրեն հռչակելով Թադեոս առաքյալի հաջորդ, այս ցանկի թելադրությամբ փորձում էր պճնվել նաև Կապադովկիայի հին եկեղեցու վեհապետների՝ Ղևոնդի, Բարսեղ Կեսարացու և մյուս նշանավոր գործիչների փառավոր անուններով¹:

¹ Այս ցանկերն առաջին անգամ հրապարկվել են Արարատ ամսագրի մեջ (1868, էջ 102-104), ապա արտատպվել բազմիցս (տե՛ս, օրինակ, Հանդէս ամսօրեայ, 1941, էջ 44, «Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան յաւելում», էջ 279-281 և այլն): Վ. Հացունին իր «Կարեւոր խնդիրներ Հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն» մեծ կողմից վկայակոչված աշխատության մեջ, վերլուծելով վերոհիշյալ տվյալները, հանգել է ընդունելի այն եզրակացության, որ «Ծործորեցոյն ցուցակին «ի հին գրուցատութենէ» եւ «գործակցութեամբ հոգւոյն» հաւաքուած անուանք՝ կրնային նպաստել իւր աթոռին փառաց, բայց ոչ եւ Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան» (էջ 102): Ցավալի է, սակայն, որ աղբյուրների գիտական ֆննդություն կատարելու անհրաժեշտության մասին գեղեցիկ դատողություններ կատարող բանասերը դառնում է ծայրահեղ դյուրահավատ, երբ խոսքը վերաբերում է Կաթողիկ եկեղեցու առաքելական սկզբնավորության մասին գոյություն ունեցող ավանդություններին:

Զաքարիա եպիսկոպոսն ունեցել է նաև այլ գրվածքներ, մասնավորապես ինչ-որ կանոնադրություն, որի մասին ակնարկներ կան Հովհան Օրբելի մեզ ծանոթ մեղադրական թղթի մեջ: Սյունյաց մետրոպոլիտն այստեղ նախատում է Արտազի եպիսկոպոսին Հայոց եկեղեցու ավանդություններն արհամարհելու, Կաթողիկ եկեղեցուն դավանաբանական զիջումներ կատարելու մեջ՝ վկայակոչելով վերջինիս գրած կանոնները: Պարզվում է նաև, որ Ծործորեցու այդ կանոններն ըստ էության եղել են եկեղեցական արարողությունների ու ծեսերի փոփոխման մասին հրահանգներ, որոնք ընդառաջ են Կաթողիկ եկեղեցու պահանջներին¹:

Մեծ է Զաքարիա եպիսկոպոսի դերը որպես մեկենաս. նրա նախաձեռնությամբ և օժանդակությամբ գրվել ու թարգմանվել են աստվածաբանական երկեր և մեկնություններ (դրանց մասին խոսք կլինի ստորև), ընդօրինակվել են արժեքավոր ձեռագրեր և այլն²:

3. Հովհաննես Երզնկացի-Ծործորեցի

Միջնադարյան հայ մատենագիրները քաջ տեղյակ էին, որ XIII-XIV դդ. ապրել ու ստեղծագործել են երզնկացի երկու Հովհաննեսներ՝ Պլուզը և Ծործորեցին: Հայ մեկնիչների մի ցանկի մեջ, օրինակ, գրված է. «Զքերականն բազումք (մեկնեցին), բայց յետոյ Յոհաննէս վարդապետն եզնկացին, յետ նորա՝ Նսային, յետ նորա՝ Յոհաննէս Ծործորեցին»³, իսկ Ղ. Զահեցին ոչ միայն տարանջատում է նույնանուն այդ երզնկացիներին, այլև համառո-

¹ Մեջ ենք բերում Հովհան Օրբելի նամակի համապատասխան հատվածը. «Զգիտացաք թէ ինչ պատճառաւ դու ի մէջ բաժանեցար. թէ զհոգետր տիրոջ հրամանն պատճառես, նա ի քեզնէ շուր միայն խնդրեց ի խորհուրդն առնուլ եւ ի դեկտեմբերի ԻՆ. (25) զծնունդն առնել. դու զպահոց լուծումն յո՛ւստ ուսար, եւ զառաքելական կանոնաց շրումն կամ հեթանոսաբար զանխտիր շաղղակերութիւնդ... եւ ի հաւատոյն ուրացութիւն յո՛ր Քրիստոսէ ուսար, կամ զեկեղեցիս Հայաստանեայց ուրանալ եւ յոյով նախատանօք նախատել, կամ զտարոյն բոլոր պահն ի Մ. (50) օր բերելալ, որպէս քո գրեալ կանոնս էր, կամ զամուսնութիւն աշխարհի քահանայի՝ բառնալ, եւ զոչ արժանիսն քահանայագործութեան ի գործ սուրբ խորհրդոյն ածել, դու զքո խորհրդովդ զքեզ ի միջոյ քո եղբարցս եւ ի քո գլխոյն եւ յամենայն եկեղեցոյ որոշեցեր՝ ուրիշ առանձին կանոնադրութեամբք» (Ճոռքաղ, 1860, էջ 55, նեո. № 8245, էջ 183):

² Ներսէս Տառնմացի վարդապետը 1332 թ. գրած իր հիշատակարանում հայտնում է, որ իր պատվերով ընդօրինակվող Աստվածաշնչի գրության համար ծախսվել է 1350 դրամ, որից 500-ը իրեն անփոխադարձ տվել է Զաքարիա եպիսկոպոսը. «Եւ ես, - գրում է նա, - յայնժամ յարեայ անտի եւ գնացի ի սուրբ առաքելայն Թադէոս՝ առ տէր Զաքարէ արքեպիսկոպոս, եւ նա ետ ինձ Ծ. (500) դր[ամ]» (ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 246):

³ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Ա, Երևան, 1959, էջ LXI:

տակի ներկայացնում դրանցից յուրաքանչյուրի գրական վաստակը՝ վերջինիս մասին գրելով. «Յոհաննէս Ծործորեցին, այր քաջուսումն եւ մտապերճ: Սա մեկնեաց զԱւետարանն Մատթէոսի պարզ եւ դիւրահաս ոճով, եւ մեկնեաց զքերականութիւնն»¹:

Մ. Չամչանն էր հավանաբար առաջինը, հանիրավի միաձուլելով նույնանուն այդ գործիչներին, կյանքի կոչեց անգո մի մատենագիր՝ Հովհաննէս Երզնկացի-Պլուզ-Ծործորեցի եռահարկ մակդիրներով, որ ապրել է, իբր, շուրջ մեկ դար, կյանքի վերջին տասնամյակներում հրաժարվել գաղափարական իր սկզբունքներից ու կնքել իր մահկանացուն որպէս Կաթողիկ եկեղեցու սպասավոր²: Այսպէս են պատկերացրել Հովհաննէս Երզնկացու կյանքն ու գործունեությունը և Գ. Զարպհանալյանը, և Դ. Ալիշանը, և նրանց հետեող բոլոր բանասերները՝ մինչև վերջին տարիներս, երբ միացյալ ջանքերով լուծվեց այդ թյուրիմացությունը, Պլուզ և Ծործորեցի կոչված Հովհաննէսների կրկին տարանջատումներով³:

Հովհաննէս Պլուզ-Երզնկացու մասին գրվել են արդեն լուրջ ուսումնասիրություններ, որոնց մեջ տրվել է բազմավաստակ այդ մատենագրի երկերի գրեթե ամբողջական ցանկը, հրապարակվել են նրա չափածո ստեղծագործությունների մեծ մասը և այլ գործեր:

Անհամեմատ քիչ աշխատանք է կատարված Ծործորեցի Հովհաննէսի կենսագրության և գիտա-մանկավարժական գործունեության կարևոր դրվագների բացահայտման ուղղությամբ: Ա. Սրապյանը, ուսումնասիրելով XIV դ. հիշատակարանների հրապարակված ժողովածուն, նշել է, որ նրա կենսագրության հնագույն տվյալը 1302 թ.-ից է և որ նա Ծործորեցի մականունն է ընդունել 1314 թ. հետո⁴: Հ. Քյուրդյանը Վենետիկի Մխիթարյանց մատենադարանի № 2019 ձեռագրում գտել է «Խոստովանութիւն գաղտնեաց», «Խրատք ոգեշահք վասն զղջման եւ արտասուաց» և այլ խորագրերով մի քանի չափածո գործեր, որոնց հեղինակն է ոմն Հովհաննէս Երզնկացի՝ «որոյ գիւղն Պարկանց կոչի»: Նույն ձեռագրի մեջ գտնվում են նաև

¹ Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի Դրախտ ցանկալի, շարագրեալ ի Ղազարու աստուածաբան վարդապետէ Ճահկեցոյ, Կ. Պոլիս, 1775, էջ 638 (հմմտ. Հ. Անապյան, նշվ. աշխ., էջ XLVI):

² Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ, էջ 271-274:

³ Այս հարցի շուրջ ժամանակագրական կարգով արտահայտվել են Լ. Խաչիկյանը, Հ. Քյուրդյանը, Ա. Սրապյանը և է. Բաղդասարյանը: Մանրամասնություններ տե՛ս է. Բաղդասարյանի «Նոր տվյալներ Հովհաննէս Երզնկացու (Պլուզի) մասին» հոդվածի մեջ (Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1969, № 2, էջ 131-140):

⁴ Ա. Սրապյան, Հովհաննէս Երզնկացի, Երևան, 1958, էջ 31-32:

նույն Հովհաննեսի խնդրանքով Գևորգ վարդապետի գրած ինչ-որ մեկնություններ: Այս Գևորգին նույնացնելով նշանավոր Գևորգ Սկևռացու հետ (մ.հ. 1301 թ.), Քյուրդյանը ենթադրել է, որ Պարկանցի Հովհաննեսն էլ ոչ այլ ոք է, քան ինքը՝ Ծործորեցի Հովհաննեսը, որ մինչև Արտազուն հաստատվելը, իր ծննդավայր գյուղի անունով կոչվել է Պարկանցի¹:

Հարկ է նշել, որ փաստական ոչ մի հիմք չունենք ի հաստատություն այս նույնացումների: Ծործորեցին մինչև Արտազի համանուն վանք տեղափոխվելը գրել է մի շարք հիշատակարաններ, որոնցից և ոչ մեկում իրեն Պարկանցի չի կոչել, իսկ մի հիշատակարանում, ինչպես կտեսնենք ստորև, ասված է ուղղակի, որ նա «էր ի հռչակաւոր քաղաքէն Եզնկայ կոչեցեալ»: Անընդունելի է նաև Գևորգ վարդապետին Սկևռացու հետ նույնացնելը, որը Երզնկայի կողմերում երբեք չի գործել²: Կարծում ենք ուստի, որ վերոհիշյալ ձեռագրի մեջ հիշատակված վարդապետը՝ նշանավոր Գևորգ Երզնկացին է (մ.հ. 1416 թ.) Հովհան Որոտնեցու աշակերտն ու Գրիգոր Տաթևացու դասընկերը, որ XIV դ. վերջին Երզնկային մոտ գտնվող Կապոսի վանքում դպրոց էր հիմնադրել և իր շուրջ համախմբել ուսման կարոտ մի տասնյակ աշակերտների: Հավանաբար սրանցից մեկն էր սխալմամբ Հովհաննես Ծործորեցու հետ նույնացված Հովհաննես Պարկանցին³:

Հովհաննես Երզնկացին, իր իսկ վկայություններով, եղել է «երջանիկ վարժապետ» Եսայի Նչեցու աշակերտը: Գլաձորի համալսարանում սովորելու տարիներին ընդօրինակել է մի քանի ձեռագիր, բոլորն էլ իմաստասիրական ուշագրավ նյութերի ժողովածուներ: 1298 թ. «ի գաւառիս Վայոց ձոր, ի վանս Գլաձոր» արտագրել է Մ. Խորենացու խմբագրած ճարտասանական գիտելիքների ձեռնարկը՝ «Պիտոյից գիրքը», որի հիշատակարանում իրեն կոչում է «յոզնամեղ ծառայ... աշակերտ բանի»⁴: Չորս տարի հետո՝ 1302 թ.,

¹ **Յ. Քիւրդեան**, «Յովհաննէս Երզնկացի-Ծործորեցի (Նորագիւտ նիւթեր Ս. Ղազարու մէկ նոր ձեռագրէն)», *Բազմավէպ*, 1954, էջ 242-245:

² **Է. Բաղդասարյան**, «Գևորգ Սկևռացու «Վարբը»», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 7, 1964, էջ 399-434:

³ Նորայր եպս. Պողարյանը վերջերս հրատարակված իր *Հայ գրողներ* արժեքավոր աշխատության մեջ (Երուսաղեմ, 1971, էջ 406) տալիս է այդ աշակերտների ցանկը՝ «Աբրահամ արեղա, Արիստակես Սեբաստացի, Ավետիք Կրոնավոր, Հակոբ վրդ. Ղրիմեցի և Հովհաննես արեղա Երզնկացի»: Այս Հովհաննեսին նույնացնելով Պարկանցի Հովհաննեսի հետ՝ լրացնում ենք Նորայր եպիսկոպոսի ցանկը Խաչատուր Կրոնավորի անունով: Սրանք բոլորն էլ վարժ ու ժիր գրիչներ են եղել:

⁴ ՄՄ 6273, էջ 100 (այս ձեռագիրը Ղ. Փիրդալեմյանի հավաքած հիշատակարանների ժողովածուն է):

նույն վայրում («ի սուրբ եւ ի գերահռչակ ուխտն Գլաձոր անուանեալ, որ է երկրորդ Աթէնս»): Հովհաննէսն ընդօրինակել է ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւն սաղմոսաց» աշխատութեան մի մասը. հաջորդ մասի գրիչ Մկրտիչը իր գործընկերոջը ներկայացնում է ոչ որպէս «բանի աշակերտ», այլ «սպասաւոր... բանի մերձ ի կատարելութիւն», այսինքն՝ վարդապետական աստիճան ստանալու նախադռանը կանգնած մի անձնավորութիւն¹: Մեկ տարի անց Հովհաննէս Երզնկացին հիշատակում է արդեն որպէս վարդապետ. նրա աշակերտներից մեկը, որի անունը ցավոք անհայտ է մնում, նրա պատվերով ընդօրինակում է քերականագիտական, բնագիտական և իմաստասիրական արժեքավոր հոգւածների մի ժողովածու, որի հիշատակարանում դրվատում է իր ուսուցչին, ընդգծելով գրչութեան արվեստի մեջ նրա քաջավարժ լինելը²: Հաջորդ տեղեկութիւնը մեր գործչի մասին ստանում ենք 1306 թ. Գլաձորի վանքում իր իսկ ընդօրինակած ձեռագրի չափածո և արձակ հիշատակարաններից: Ձեռագիրը պարունակում է ուշագրավ և հազվագյուտ բնագրեր՝ Ստեփանոս Սյունեցու և Նանա վարդապետի գրած «Յովհաննու Աւետարանի մեկնութիւն»-ները, Անդրեաս Կապադովկացու «Մեկնութիւն Յայտնութեանն Յովհաննու» աշխատութիւնը և այլ հետաքրքրական բնագրեր: «Դարձեալ, - գրում է Հովհաննէս վարդապետն իր աշխատանքի մասին, - յիշեսցիք ի Քրիստոս եւ զիս՝ զտարժանեալ մեղսաներկ ոգիս՝ զնուաստ Յով[աննէս] Եզնկացցի սպասաւոր բանի, որ յարեալ ցանկութեամբ սիրոյ ի փափաք սորին, գրեցի իմով իսկ տխեղձ մատամբս ի մխիթարութիւն վշտացեալ հոգւոյ իմոյ, եւ ի վարժ կրթութեան երկասէր անձին բանասիրի, եւ ի յիշատակ արձանի հոգւոյ իմոյ ամենայն նախնեաց»³:

Համանաբար հենց այս տարիներին «ի դառն գաղափարաց ստուգեալ», այսինքն վերծանելով դժվարընթեռնելի ձեռագրեր ու սրբագրելով աղավաղված տեղերը, Հովհաննէս Երզնկացին ընդօրինակել է ևս մի ձեռագիր, որը պարունակում է Վահրամ Բաբունու Փիլիսոփայական երկերը, Գր.

¹ «Բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա, - գրում է նա, - եղեւ... ձեռամբ ուրումն սրբազան Բահանայի՝ առն իմաստնոյ եւ նարտարի, որ էր ամենայն աստուածաշունչ կտակարանամբ վարժեալ՝ սպասաւոր գլով բանի մերձ ի կատարելութիւն՝ Յովհաննէս անուն, որ էր ի հռչակատւր Բաղաթն Եզնկայ կոչեցեալ» (ՄՄ 6558, էջ 637բ, հմմտ. ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 5-6):

² ՄՄ 598, էջ 213բ (հմմտ. ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 17-18):

³ ՄՄ 2520, էջ 344ա. չափածո հիշատակարանը գտնվում է ձեռագրի 143բ էջում (հմմտ. ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 43-44):

Նարեկացու «Ողբերգութեան մատեանի», Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Պարամանց գրքի», Գրիգոր Նյուսացու և Աստվածաբանի աշխատությունների լուծմունքներ և այլ հետաքրքրական նյութեր¹:

Սրանք են Հովհաննես Երզնկացու նախածործորյան շրջանի մասին առկա տեղեկությունները: Դրանք համադրելով պարզվում է, որ նա ծնվել է շուրջ 1270-ական թթ. Երզնկա քաղաքում, XIII դ. վերջին տարիներին սովորել է Գլաձորում. վարդապետական գավազան է ստացել 1302-1303 թթ. ու դարձել նշանավոր ուսումնական այդ հաստատության ուսուցիչ, Եսայի րաբունապետի օգնականներից մեկը, այդ պաշտոնում մնալով, հավանաբար, մինչև Ծործորի վանք տեղափոխվելը:

Գլաձորում սովորելու և աշխատելու տարիներին Հովհաննեսն ընդօրինակել է մի շարք ձեռագրեր. դրանցից առնվազն չորսը հասել են մեզ ու վկայում են գրչի լայն հետաքրքրությունների մասին: Նա, մասնավորապես, ուշադրություն է դարձնում գիտական և իմաստասիրական ծանրակշիռ աշխատությունների վրա, որոնց վերծանման և ընդօրինակման համար ջանքեր չի խնայում:

Որոշակի տվյալներ չունենք պարզելու, թե երբ և ինչ պարագաներում է Հովհաննես Երզնկացին Սյունիքից Արտազ փոխադրվել և հաստատվել Ծործորի վանքում, բայց գիտենք, որ այդ տեղի է ունեցել 1314 թ. առաջ: Հենց այդ թվականին «Ճանճին խոլ» կոչված ինչ-որ վայրում Խաչիկ անունով մի գրիչ ընդօրինակել է իմաստասիրական ու մեկնողական նյութերի հարուստ մի ժողովածու, որի մեջ տեղ է հատկացրել նաև մեր Հովհաննեսի երեք քարոզներին, դրանցից առաջինի խորագրում՝ Երզնկացի կոչմանն առընթեր՝ դնելով նաև «որ եւ Ծործորեցի» որոշիչը²:

¹ ՄՄ 59 (տե՛ս ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 649):

² Հովհաննես Երզնկացու կյանքի ծործորյան շրջանի մասին լրացուցիչ տվյալներ ձեռք բերելու ակնկալությամբ ուշադիր էմենցիմ Բաշտոցի անվ. Մատենադարանի № 626, 627 և 4234 ձեռագրերը և պարզեցինք, որ դրանք ստեղծվել են XIV դ. առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում, նույն Խաչիկ գրչի ջանքերով: Այդ ձեռագրերից միայն № 627-ի մեջ է նշված «Ճանճին խոլ» այլուստ անհայտ տեղանունը, որ թվում է, թե ինչ-որ բնակավայրի անուն չէ, այլ հայտնի մի վանքի շրջափակում գտնվող մի նեղ խցի (խոլ՝ նշանակում է հյուղ, խուց, խցիկ) զավեշտական հորջորջում: № 626 ձեռագրի հիշատակագրությունների մեջ Խաչիկ գրիչը տալիս է իր (էջ 94ա) և ձեռագրի պատվիրատու Վարդանի անունը՝ կոչելով նրան «սրբազան եւ երջանիկ, սուրբ եւ ընտրեալ եւ պիսկոպոս տէր Վարդան» (էջ 28ա): Նույնացնելով այս Վարդանին 1315 թ. Ս. Քաղեի վանքում հիշվող Վարդանի հետ, որ պատվիրատուն է Մատենադարանի № 3778 ձեռագրի (սրա խմբամբով Հովհաննես Ծործորեցին 1316 թ. շարադրել է իր «Մեկնութիւն Դանիէլի» աշխատությունը), կարծում ենք, որ Խաչիկ գրիչն աշխատել է հենց Ս. Քաղեի

Ծործորյան շրջանի առաջին տարիները գիտական վաստակի առումով Հովհաննեսի համար բեղմնավոր չեն եղել: Մեր վարդապետի կյանքում, ինչպես կտեսնենք ստորև, դարձակետային նշանակություն է ունեցել 1316 թ. նրա շուրջ համախմբվել են, ինչպես ինքն է ասում՝ «բանասէր անձինք ի յուսումն կրթութեան աստուածաշունչ տառից լսողութեան», և նա, իրագործելով ուսումնական իր ծրագիրը և գոհացում տալով ուսումնասեր աշակերտների հարցասիրությանը, շարագրել է իր աշխատությունները՝ գիտական մեկնություններ, քարոզներ և այլ գործեր:

Ստորև որոշ հերթականությամբ ներկայացնում ենք Հովհաննես Ծործորեցու մեզ հայտնի բոլոր աշխատությունները, անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդելով յուրաքանչյուր բովանդակության, գրության հանգամանքների, գիտական ու ճանաչողական նշանակության և հարակից հարցերի մասին:

ա. Համառոտ տեսութիւնք Բերականի

Ամբողջական խորագիրն է «նուսաստ վարդապետի Յոհաննիսի եզրնկայեցույ, որ եւ Ծործորեցի, արարեալ համառոտ տեսութիւն քերականի»¹:

Գրության հանգամանքների մասին ակնարկներ կան աշխատության սկզբում գետեղված փոքրիկ հիշատակագրության մեջ² և ընծայական-վերջաբանում, այստեղ, հավանաբար դիմելով պատվիրատու Վարդանին, հեղինակը գրում է. «Յորմէ տեղեկացեալ քո ներհուն հմտութեամբ ի սակաւ աշխատութենէս բարձողդ արուեստիս՝ մի անճաշակ զմերս թողցես փափագ, այլ յիշմամբ բարոյն ի տէր եւ զմեզ մասնաւորեացես յագեցումն ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մէր, որ է օրհնեալ ընդ հօր եւ արարչակից հոգոյն իւրոյ, որպէս էրն ի սկզբանէ եւ այժմ եւ յանբաւ յաւիտեանս»³:

վանում: Այսպիսով, «ձաննին խոյ» կոչվածը մի նոր գրչավայրի անուն չէ, այլ Արտագի նշանավոր այդ վանքի խցերից մեկի ծաղրական հորջորջումը: Ծործորի վանքում հաստատված Հովհաննես Երզնկացին բնականաբար սերտ կարպերի մեջ է եղել մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Ս. Թադեի վանքում աշխատող գրչի մշակների հետ՝ արդեն 1314 թ. նանաչված լինելով նրանց կողմից որպես «տիեզերալոյս վարդապետ» և ստացած լինելով Ծործորեցի մականունը:

¹ Օգտագործել ենք Մատենադարանի № 7037 (էջ 12ա-75ա) ձեռագիրը: Քերականությունը սկսվում է այսպես. «Միշտ բաղձանք բանին բնատուրեալ է ի յոգիս բանականաց արաչական դրութեամբ, յորմէ զարթուցեալ յօժարիւմք ի ֆննութիւն սորին, որոյ դուռն եւ մուտ է Բերականութեան արհեստս...»:

² Հիշատակագրությունն այս է. «...եւ զնուսաստ աշխատողս Յոհ[աննէս] յաղաթս յիշեալ: Զստացող սորա զՎարդան եւ զԾնողսն իւր յիշեցէք ի Քրիստոս» (ՄՄ 7037, էջ 11բ):

³ ՄՄ 7037, էջ 75ա:

Քերականության այդ դասագրքի հիմքում դրված է Հովհաննես Պլուզի համահավաք «Մեկնութիւն քերականին», որ աղբյուր է հանդիսացել նաև Եսայի Նչեցու, Առաքել Սյունեցու և այլ քերականագետների համար: Նյութի ընդգրկման առումով հետևելով իր մեծանուն հայրենակցին, Ծործորեցի դարձած վարդապետը տարբերվում է հունաբան հայերենով շարադրվող նախկին քերականագետներից իր պարզ լեզվով ու հստակ ձևակերպումներով. «Եթե նույնիսկ, - գրում է այդ կապակցությամբ Լ. Խաչերյանը, - առանձին նախադասությունների բառային կազմը նրա (իմա՝ Ծործորեցու) մոտ հիմնականում նույնն է լինում երգնկացու (իմա՝ Պլուզի) համեմատությամբ, ապա դրանց շարադասությունը ամբողջությամբ փոփոխության է ենթարկվում համապատասխանեցվելով ժամանակի լեզվամտածողությանը»¹:

Այս երկի գիտական արժանիքների գնահատականը թողնելով լեզվաբաններին, նշենք այստեղ, որ Հովհաննես Ծործորեցին մեծ ճիգ է գործադրել Դիոնիսիոս Թրակացու և նրա հայ մեկնիչների ժամանակավրեպ դատողություններից ձեռքազատվելու և ժամանակի գիտական պատկերացումներին համապատասխան և ուսումնական նպատակների համար դյուրամատչելի մի ձեռնարկ ստեղծելու համար:

Աշխատությունը արժեքավոր է նաև հեղինակի փիլիսոփայական հայացքների ուսումնասիրության առումով: Մասնավորի (անհատի) և ընդհանուրի (տեսակի) հարաբերակցության հարցը քննության նյութ դարձնելով, մեր հեղինակը մերժում է Պլատոնի իդեալիստական տեսակետը, պաշտպան կանգնելով Արիստոտելին. «Յայսմ տեղւոջ, - գրում է նա, - արուեստաւորս (իմա՝ Դիոնիսիոս Թրակացին) Արիստոտելի կարծեացն հետեւի, որ զանհատն պատուական եւ առաջին գոյացութիւն վարկանի, քան զտեսակն, թէպէտ Պլատոն զառասականն² ասաց առաջին, իբրեւ թէ ի տեսակաց ոմանց տիրական գաղափարեալս ըստ ժամանակի: Բայց Արիստոտել զիսկն ասելով, թէ տեսանէլն հաստատուն է քան զլուրն, որպէս զարեգակն ոչ ոք կարէ

¹ **Եսայի Նչեցի**, *Վերլուծություն քերականության*, աշխատասիրությամբ Լ. Գ. Խաչերյանի, Երևան, 1966, էջ 28 և հետ.

Տեղին է նշել, որ **Գ. Զաքուկյանի** Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, (Երևան, 1954) աշխատության մեջ Ծործորեցու Բերականության մասին խոսք չկա: Հեղինակը, հետևելով արդեն հաղթահարված ավանդույթին, մի անձնավորություն է համարել Հովհաննես Պլուզ և Հովհաննես Ծործորեցի գործիչներին, ըստ այդմ էլ բավարարվել է միայն Պլուզի Բերականական հայացքների վերլուծությամբ:

² Քիչ հետո տալիս է «առասական» տերմինի բացատրությունը. «Եւ առասական է որ զհասարակաց էութիւն ցուցանէ, որզոմ մարդ, ձի»:

ժխտել, որ է անյայտ, իսկ զաներեւելի ինչ՝ բազումք, վասն որոյ եւ սա նա-
խադասեաց առասականին»¹:

«Յամառօտ տեսութիւն քերականին» աշխատության մեջ ուշագրաւ
տվյալներ կան հաստատապէս պնդելու, որ Հովհաննէս Ծործորեցի վարդա-
պետը քաջ լեզվագետ է եղել, տիրապետել է հունարեն, լատիներեն, թերևս
նաև պարսկերեն լեզուներին²:

բ. Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին

Հեղինակային ընդարձակ խորագիրն այսպէս է. «Լրումն թերոյն համա-
ռօտ տեսութեամբ սրբոյ յԱւետարանին որ ըստ Մատթէի, հաւաքեալ նուաստ
վարդապետի Յովհաննու Երզնկայեցոյ, որ եւ ասի Ծործորեցի»: Մատթեո-
սի Ավետարանը, հասնելով մինչև V դարի 17-րդ համարը. կարևոր այդ

Ներսէս Շնորհալին, մինչև կաթողիկոսանալը, սկսել էր մեկնել աշխա-
տանքն ինչ-ինչ պատճառներով անկատար էր մնացել. որոշ փորձեր կա-
տարվել էին շարունակութունը լրացնելու, բայց անհաջող: Նկատի ունենա-
լով այդ և ընդառաջելով Ծործորի վանքում իր շուրջ համախմբված աշա-
կերտներին՝ Հովհաննէս Երզնկացին 1316 թ. լրացնում է այդ թերին, իր կա-
տարածի մասին գրելով ընդարձակ հիշատակարան, որի կարևոր մասը մեջ
ենք բերում ստորև. «... ես՝ նուաստս ի Քրիստոս եւ յետինն յորդիս Սիոնի՝
ապիկար ոգիս Յովհաննէս Երզնկացի սպասաւոր բանի, բնակեալ ի վիճակ
սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, ի Վանս Ծործորու կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ
սուրբ Աստուածածնիս, այլ եւ ժողովեալ առ մեզ բանասէր անձինք ի յու-

¹ ՄՄ 7037, էջ 45ա:

² Պարսկերենի իմացության մասին տվյալը որոշակի չէ. անդրադառնալով հարաբարդ
բառերին՝ Ծործորեցին ասում է, որ այդպիսի շատ կան «ի պարսից եւ ի մերս լեզու,
որպէս Նիւ-Խոսրով, Ջուան-Խոսրով, Վարագ-Տրդատ, եւ մերս Լեւոն, Քաջ-Վարդան եւ
այլ տյնպիսիք» (ՄՄ 7037, էջ 42ա): Հունարեն և լատիներեն լեզուների իմացության
մասին աներկբայելի փաստեր ենք գտնում աշխատության բառերի սեռերին նվիրված
բաժնում. «Սէրբ, - կարդում ենք այնտեղ, - ոչ ի գոյութենէ վերակոչին, զի ոչ զբնութիւնս
յայտնեն, այլ զձայնի նշանակս, որք ի յունին եւ ի հոռմայեցին լիով է եւ յատուկ անուն
արական եւ իգական եւ չեզոքին, զի արք յանուանց սկզբունս ունին զով, որպէս ասելն
ով այիովս ապօստօյնս (ὁ ἄγιος ἀπόστολος), որ լսի սուրբ առաքեալ՝ արական է,
իսկ ասելն իս՝ իս օթօլօս (հավանաբար ἡ δοκός-գերան)՝ իգական է, իսկ տօ ֆօլա
(հավանաբար՝ τὸ ξυλόν-փայտ) չեզոք է, զի անուն որ ի սկիզբն տօ ունի՝ չեզոք է. Այս-
պէս եւ ի վախճանս անուանց յորում պատահին՝ գնոյն նշանակութիւն ունին: Իսկ հոռ-
մայեցոյն եւս յատուկ. քանզի անուն պատահական, որ ունիցի յանգի իւրում կուս՝
արական է, եւ որ ունի զայ՝ իգական է, իսկ զում՝ չեզոք է. այսպէս ալպուս, ալպայ,
ալպում» (ՄՄ 7037, էջ 38բ):

սուսն կրթութեան աստուածաշունչ տառիս լսողութեան, յորոց յորդորմանէ եւ ի փափաքելի խնդրոյ եղեալ ի մտի առնել հաւաքումն մեկնութեան սրբոյն աւետարանին Մատթէի, ընդ վրէժի նորին ըստ կարողութեան իմում»¹:

Ղ. Ալիշանի հեղինակավոր կարծիքով՝ Շնորհալու թերին լրացնողը մեծատաղանդ բանաստեղծի «անուշ գրէն հեռու չի մնար», այսինքն՝ կարողացել է ստեղծել համահավասար մակարդակի աշխատություն², իսկ Ներսէս Տեր-Ներսէսյանի վկայությամբ՝ նա «հմուտ է աստուածաբանական եւ բարոյական հարցերով»³. Ի լրումն կարող ենք ավելացնել, որ Մատթէոսի մեկնության Ծործորեցու բաժինը, կյանքի տարբեր բնագավառներից քաղված հետաքրքրական օրինակներ պարունակելով, օգտակար նյութ է ընձեռում պատմաբաններին՝ ուսումնասիրելու ժամանակի սոցիալ-տնտեսական աշխարհը երևույթները: Մի առիթով նա հայտնում է, որ «գոն յաշխարհի ըստ քաղաքի-քաղաքի սովորութիւն՝ տալ զարծաթն ի սեղանաւոր շահի», մի այլ առիթով արձանագրում, որ շատերը տրտնջում են և, նույնիսկ, մեղադրում Արարչին՝ տեսնելով կյանքում սոցիալական անարդարութիւններ, տեղեկություն է հաղորդում վարձկան հնձվորներին տրվող աշխատավարձի և կերակուրի մասին, լլկիչ ու հալածիչ համարում օտարերկրյա բռնակալներին, որոնք «կեղեքեն զկեանս մեր դառնութեամբ եւ ապա ի հայրենեաց մերոց արտալածեալ վարեն» և այլն: Այստեղ կարելի է գտնել նաև անսպասելի բնագավառների մասին ուշագրավ տվյալներ, որոնցից է, օրինակ, մրգերի բարձրորակ տեսակներ ստանալու եղանակի նկարագրությունը, անշուշտ քաղված հայ այգեգործների կենցաղից. «Թողում ասել եւ զայն, - գրում է նա, - թէ եւ զանբան բնութիւն տնկոց կարեն մարդիկ ի հաւանութիւն ածել, որպէս զթութութիւն նուան քաղցրացուցանեն եւ կամ զդառնութիւն նշի անուշացուցանեն ի ձեռն արուեստին, զի զբեւեկնի եպերկես փայտ վարսեալ ուռամբ յարմատս ասացեալ տնկոցդ՝ փոփոխեն զբնութիւն»⁴:

Մինչ «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին» աշխատության մասին մեր

¹ Ամբողջը տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 512-513. Հ. Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 338. ԺԿ դարի հիշատակարաններ, էջ 124-125 և այլն:

² Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Ա, էջ 120:

³ Բազմավէպ, 1960, էջ 115:

⁴ Մեկնութիւն սուրբ Աւետարանին, որ ըստ Մատթէոսի, արարեալ ի սրբոյն Ներսիսէ Շնորհալույ մինչեւ ի համարն 17 հինգերորդ գլխոյն, եւ անտի աւարտեալ յերանելոյն Յօհաննու Երզնկացոյ, որ եւ կոչի Ծործորեցի, Կ. Պոլիս, 1825, էջ 536, 422, 390, 129 եւ 178 (էջերը մատնացույց են արված ըստ վերոհիշյալ օրինակների հերթականությամբ):

ասելիքն ավարտելը՝ անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ներսես Տեր-Ներսեսյանի «Պատարագ վասն ննջեցելոց» հոդվածին, որի 12-րդ բաժինն ամբողջապես նվիրված է Հովհաննես Ծործորեցու դավանաբանական հայացքների վերլուծությանը: Հարգելի բանասերը իրավամբ նշում է, որ խնդրո առարկա աշխատության Կ. Պոլսի տպագրության մեջ կատարվել են աղճատումներ՝ կոծկելու համար հեղինակի Կաթողիկ եկեղեցու դավանանքին հարած լինելը, բայց ինքն էլ շեղվում է ճշմարտությունից, երբ Ծործորեցուն ներկայացնում է որպես Հայոց եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքների ջատագով¹: Նա հաշվի չի առնում, որ Արտագ տեղափոխվելուց և Զաքարիա եպիսկոպոսի կուսակիցը դառնալուց հետո՝ այսինքն դոմինիկյան քարոզիչների Հայաստան ներթափանցելուց շուրջ մեկ տասնամյակ առաջ, Հովհաննես վարդապետն արդեն ծառայագրվել էր ունիթորական շարժմանը՝ ձայնավորելով դառնալով Կաթողիկ եկեղեցու:

գ. Մեկնութիւն մարգարէութեանն Դանիէլի

Այս մեկնության մատենադարանյան բնագիրը (ՄՄ 1187, էջ 305ա-379բ)² սկզբից և միջին մասերից թերի է³, բայց վերջում ունի ընդարձակ հիշատակարան. գրության հանգամանքների մասին տվյալներ կան նաև աշխատության միջին մասերում. Նեոի գալստյան և աշխարհի կործանման կանխագուշակումների կապակցությամբ արված դատողություններից հետո: Ըստ այդ տվյալների՝ շարագրված է 1316 թ., Ծործորի վանքում Վարդան վարդապետի խնդրանք³, նախորդ մեկնիչների՝ Հիպոլիտի, Նփրեմի և Վարդան Արևելցու աշխատությունների քննական օգտագործման ճանապարհով (ինչպես ինքն է ասում «յղկեալ ըստ չափու տարազու մտաց մերոց»):

Միջնադարյան ընթերցողի համար այս մեկնությունը զգալի հետաքրքրություն էր ներկայացնում, մանավանդ իր այն մասերով, որոնց մեջ տեղեկություններ կան գրանցված Հին Արևելքի պատմության և առասպելաբանության մասին՝ ի լրումն Հին Կտակարանի մեջ առկա պատմությունների:

Աքեմենյան Իրանի մասին, օրինակ, ի թիվս այլ տվյալների ասված է

¹ Բազմավեպ, 1960, էջ 114-124:

² Այդպես թերի է նաև երուսաղեմյան օրինակը՝ ձեռ. 207, էջ 363ա-446ա (տե՛ս Մայր ցուցակ, Ա, էջ 584-585):

³ Նորայր եպս. Պողոսյանը այս Վարդան վարդապետին, որ, ինչպես ասացինք, պատվիրատուն է եղել նաև «Համառօտ տեսութիւն Բերականի» աշխատության, հնարավոր է համարում նույնացնել Վարդան Բարձրբերդցու հետ (տե՛ս Հայ գրողներ, էջ 35): Հագիվ թե՛ ճիշտ լինի այս ենթադրությունը:

նաև հետևյալը. «Յետ Կիւրոսի յարեալ Դարեհ, ապա Արտաշէս Ուշեղ, ապա Արտաշէս Քսերքսէս, եւ չորրորդն մեծասցի (՝) յետինն Դարեհ, որ յարեալ ի վերայ թագաւորութեանցն Յունաց, զօր սպան Աղեքսանդր՝ որդի Փիլիպոսի, եւ եբարձ զթագաւորութիւնն Պարսից, որ տեւեաց ամս ՄԼ. (230)¹: Բայց գիտել պարտ է, զի նշանաւորսն ասաց Դ. թագաւոր, ապա թէ ոչ չորեքտասան թագաւոր նստան Կիւրոսի եւ վերջին Դարեհիւ աթոռն Պարսից, որ զօրածողով եղեւ ի վերայ Աղեքսանդրի»²:

Ծործորեցին մի երկու տեղ փորձ է կատարում Հին Արեւելքի պատմութեան առանձին դրվագների մասին Աստվածաշնչի և թարգմանական պատմական երկերի մեջ առկա տվյալները շաղկապելու հայոց հին պատմության իրեն հայտնի տվյալների հետ: Բելի մասին խոսելիս, օրինակ, նա անհրաժեշտ է համարում հիշեցնել, որ հայոց նախահայր Հայկն է նետահարել ու սպանել նրան և այլն:

Ասացինք, որ այս մեկնություն գրության հանգամանքների մասին կարևոր տեղեկություններ կան հեղինակային հիշատակարանի և շարադրանքի մեջ: Նախ ծանոթանանք գլխավոր հիշատակարանին.

«Ընդ որում եւ մեզ լիցի մասն անարժանի անձինս սակաւ ինչ վաստակողի ի բանս սրբոյս՝ նուաստ Յոհանիսի Երզնկացւոյ, որ եւ Ծործորեցի կոչեցելոյ, վայելել ի փառս շնորհեաց նորա, հանդերձ կրկին ծնօղօք, ի գթութեանն հօր ամենակալին եւ յաւեթախաղաց պարգեւ Որդւոյն Միածնի Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ եւ յուխս սիրոյ մարդասէր Հոգւոյն Աստուծոյ, որում վայել է փառք անեղրական եւ պատիւ վայելչական եւ գոհութիւն անվախճան այժմ եւ միշտ:

Եղեւ աշխատութիւնս մեր ի նպաստաւորութենէ Հոգւոյն Սրբոյ եւ սրբոց հարցն մերոց վարդապետացն առաջնորդաց՝ Հիպոդիտեայ, Եփրեմի եւ Վարդան վարդապետի եւ այլոց, ի թիւս Հայոց ԶԿԵ. (1316)³ եւ ի մարդեղութենէ ամաց Յիսուսի Քրիստոսի ՌՅ. եւ ԺԶ. ամին, գրեալ եւ յղկեալ ըստ չափու տարազու մտաց մերոց, եւ կշիռ առ բանին եղեալ զմեկնութիւնն ի գաւառս հռչակաւոր Արտազ կոչեցեալ, ի վիճակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս Ծործորու կոչեցեալ, ձեռամբ

¹ Մի այլ տեղ, այս նույն տվյալը հաղորդելուց հետո, ասում է, որ «այլ ՄԽԳ. (243) ամ կալեալ ասեն Պարսից թագաւորութիւնն»:

² ՄՄ 1187, էջ 364-365ա:

³ Ձեռագրում, ընդօրինակողի վրիպումով, գրված է ԶԿԵ. (1318). ուղղում ենք փրկչական թվականի, մյուս հիշատակարանում առկա տվյալի, ինչպես նաև Գ. Զարպհա-նայանի (Պատմութիւն հայ դպրութեան, էջ 765) հիման վրա:

նուստ սպասաւորի Յոհանիսի եզրնկեցւոյ, ի խնդրոյ եղբօր մերոյ բանի աշակերտելոյ Վարդան կոչեցեալ վարդապետի, եւ յիշատակ ինձ՝ անարժանիս հոգւոյ եւ մարմնոյ, այլ եւ ձեզ մասն եղիցի ընդ յիշման յիշեցելոյս անմոռաց յիշումն Արարչին, որում փառք յաւիտեանս, ամէն»¹:

Հիշատակարանի բնույթ ունեն նաև Նեոի գալստյան ժամանակի կապակցութեամբ արված դատողութիւններին հաջորդող ստորեւ մեջբերվող տողերը. «... եւ դարձեալ, ոչ զՆեոինն ժամանակ թուէ աստ, քանզի զայն ի վեր անդ ասաց, այլ թուէ յառաջին գալստենէն տեառն այսչափ ամ, յորում կարապետք Նեոինն ըստ վարդապետութեանն եւ առաքելոցն հալածեն եւ շարշարեն, վշտացուցանելով զեկեղեցի, կեղեքելով զկեանս քրիստոնէից հոգեպէս եւ մարմնապէս, որպէս տեսանեմք այսօր: Իսկ ի լրմանց ամաց նախ քան զգալ Նեոինն անդորրանայ եկեղեցի եւ խաղաղանայ առ ժամանակ մի, եւ բարձցի գայթակղութիւնք, եւ այլասեռիցն կրօնք եւ հերձուածողաց խափանեցի, եւ Աւետարանն պայծառանայ ընդ ամենայն տիեզերս, եւ եկեղեցի բարձրանայ, եւ ապա յետոյ երեւի Նեոն, եւ լիցի լրումն աշխարհի:

Արդ՝ ի գրելս մեր զմեկնութիւն թուոյս էր թիւն Տեառն ըստ մեզ մարդեղութեանն ՌՅ. եւ ԺԶ. ամ. եւ յորժամ այս հասանէ յերեսուն եւ հինկն, զի է պակաս ԺԹ. ամ, կատարին ասացեալ երանութիւնքս ի մարգարէէս ի վերայ համբերողաց: Եւ դու եթէ ժամանեցես ի թիւն յայն եւ տեսցես զբարութիւնն եկեղեցւոյ՝ յիշեցես եւ զնուստս Յոհան եզնկեցի, որ եւ Ծործորեցի, զի ես այսպէս զթիւս զայս մտացեծի, եւ եթէ ոչ լիցի այս, ընկալ զառաջինն ասացեալն ի սրբոցն, որ վասն աւուրց Նեոինն, եւ զմեզ ազատ ի պարսաւանաց արասցես»²:

դ. Քարոզներ

Միջնադարյան բարձրագույն դպրոցների ծրագրերի մեջ հատուկ նշանակություն էր տրված այն գիտելիքներին, որոնք անհրաժեշտ էին նկատվում կրոնա-քարոյախոսական ու խրատական բովանդակությամբ քարոզներ հյուսելու համար: Վարդապետացու ուսանողը, մինչև գավազան ստանալն ու ինքնորոշվել գործունեության ասպարեզ մտնելը, հրապարակավ պետք է ցույց տար իր ձեռք բերած գիտելիքներն ու շնորհքը, հավուր պատշաճի քարոզ կարդալով Աստվածաշնչից քաղված որևէ բնաբանի շուրջ կամ եկեղեցական որևէ տոնի կապակցությամբ:

¹ ՄՄ 1187, էջ 379բ:

² Նույն, էջ 373ա-373բ:

Ըստ ձևի և բովանդակության կուռ և գեղեցիկ քարոզներ շարադրելու հմտությունը անհրաժեշտ նախապայման էր համարվում Գլաձորյան համալսարանի շրջանավարտների համար: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ պահպանվել են այդ ուսումնական հաստատության կամարների տակ ստեղծված՝ ավարտուն քարոզներ կամ քարոզների նախաբան ու վերջաբաններ պարունակող մի քանի ձեռագիր ժողովածուներ: Դրանց մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ հնարավոր է լինելու ավելի հանգամանորեն բացահայտել միջնադարյան Հայաստանի ուսումնական կենտրոնների կազմակերպչական սկզբունքների, ուսանողներին հրամցվող գիտելիքների, ուսուցման եղանակների հետ առնչվող խնդիրները¹:

Հովհաննես Երզնկացին, լինելով Գլաձորյան համալսարանի շրջանավարտ ու դասախոս, չէր կարող այս կամ այն չափով չառնչվել քարոզչական աշխատանքներին: Եվ իրոք, աշխարհասփյուռ հայերեն ձեռագրերի էջերում պահպանվել են և՛ առանձին՝ հատուկ ներքին քարոզներ, և՛ մի շարք քարոզներից բաղկացած փնջեր՝ մեր հեղինակի անունով: Ձեռքի տակ չունենալով քարոզչական այդ նյութերի ամբողջական բնագրերը, հնարավորություն չունենք այսօր հանգամանակից խոսք ասելու նրանց բոլորի բովանդակության ու պատմա-գիտական նշանակության մասին: Բավարար տվյալներ չկան նույնիսկ որոշելու քարոզներից շատերի շարադրման ժամանակը, պարզելու, թե որոնք են դրանցից հնագույնները, երբ և ում կողմից են շարադրասվել կողք-կողքի՝ փոքր ու մեծ խմբերի գոյացման հիմք հանդիսանալով և այլն: Ըստ այդմ՝ Հովհաննես Ծործորեցու գրավոր ժառանգության այս բնագավառի համակողմանի ուսումնասիրությունը վաղաժամ համարելով, փորձելու ենք սոսկ խմբավորել առկա նյութը:

Հովհաննես վարդապետի Ծործորի վանքում հաստատվելու ժամանակը որոշելիս անդրադարձել ենք արդեն Մատենադարանի № 627 ձեռագրին, որի մեջ ընդօրինակված է Ծործորեցու երեք քարոզներից բաղկացած մի փունջ. դրանցից առաջինը վերնագրված է այսպես «Յովհաննիսի Եզնկացեցո, որ եւ Ծործորեցի տիեզերալոյս վարդապետի ասացեալ» (սկսվում է «Յարարչական բանէ անեղանակ լուսոյն հաստատեալ գոյացան բոլոր եւ մասնաւոր արարածք...» բառերով). քարոզն ամբողջական չէ. ձեռագրերի մեջ հաճախակի հանդիպող քարոզից նախերգանքների կամ Գլա-

¹ Այս առումով որոշ բան արդեն արված է (տե՛ս «Գլաձորյան համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսությունները» հոդվածը՝ տպագրված *Երևանի պետ. համալսարանի գիտական աշխատություններ*, հ. XXIII, 1946, էջ 423-450), սակայն ձեռագրական նորահայտ նյութերը հնարավորություն են ընձեռում հաջողությամբ շարունակելու և խորացնելու ձեռք բերված արդյունքները:

ծորյան համալսարանի սաների ավարտաճառերի ընծայական մասի տպավորություն է թողնում:

Երկրորդ քարոզը՝ «Յոհաննիսի Ծործորեցո հոգացեալ զբանֆս» խորագրով (սկսվում է «Վստահացեալ յուսո քաջութեամբ...» բառերով) պահպանվել է անվթար: Հակառակ այն բանի, որ խորագրի մեջ հեղինակն արդեն Ծործորեցի է կոչված, բովանդակությունից պարզվում է, որ շարագրված է ուսանողության տարիներին: Վերջաբանում կան տողեր՝ ուղղված այնպիսի ունկնդիրների, որոնք գիտություն կատարյալ են, մտքով՝ լուսափայլ, նրանցից հեղինակը ներողամտություն է հայցում¹: Ըստ այդմ՝ այս քարոզը շարագրված պետք է լինի Գլաձորյան համալսարանում, որպես ավարտաճառ: Զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում գիտական բովանդակություն ունեցող հատվածներով. օգտակար տվյալներ է պարունակում միջնադարյան բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում դասավանդվող առարկաների բնույթն ու տարողությունը որոշելու համար: Մասնավորապես ուշագրավ է քարոզի այն հատվածը, որ նվիրված է մարդկային հոգու բնական ու ստացական կարողությունների բացահայտմանը. «Արդ, - ասված է այդտեղ, - բնական զորությունք յերկուս բաժանին՝ ի գիտնականս եւ ի կենդանականս. եւ են այսոքիկ՝ տրամախոհութիւնք՝ միտք, կարծիք, երեւակաութիւնս, զգաութիւն, կամք, ընտրողութիւն, յօժարութիւն, բարկութիւն, ցանկութիւն...: Իսկ ստացական զորութիւն հոգոյն այն իսկ է՝ յորժամ զխորհուրդս աճեցուցանելով ի քնին ելցէ ուսման եւ կամ առաքինութեան, եւ ստացի իմաստասիրութիւն, որ է գիտութիւն էականս, եւ զտրամաբանական հանճարս: Եւ սորօք են մասունք ուսմանց զքերականութիւն ասեմ, զճարտասանութիւն, զաստեղաբաշխութիւն, զերաժշտութիւն, զերկրաչափութիւն, զթւականութիւն եւ զայլսն, որ տեսակք են տեսականին: Նմանապէս եւ զգործնականին մասունք՝ զօրէնսդրութիւն եւ զդատողութիւնն, եւ կամ ըստ այլոց՝ զտնտեսութիւն, զբարոյականութիւնն եւ զքաղաքականութիւնն, եւ կամ զեւս բարձրագոյնն՝ զանախտութիւն վարուց, զարդարութիւն, զողջախոհութիւն, զպարզմտութիւն, զհեզութիւն, զչափաւորութիւն» և այլն²:

¹ «Իսկ մեք, - գրում է նա, - ըստ մերում տկար զօրութեան սուղ ինչ պատճառ տվաք բանիս, վստահանալով առաջի կատարելոցդ, եւ զկատարեալն տեսութիւն՝ հոգին շնորհաց՝ բաց է առաջի լուսափայլ մտացտ ձերոց: Եւ մեք ի լման բանիս զօրհնեալն ամենայնի բանական սեռից անլուելի ձայնիւ բարեբանեսցում, եւ անծախելի շնորհաց նորին, հանդերձ երկրպագութեամբ, զոհութիւն մատուցում, խնդրելով՝ խաղաղութիւն պարգեւեա ամենայն աշխարհի» (ՄՄ 627, էջ 37ա):

² ՄՄ 627, էջ 35ա:

Քարոզի մեջ կան նաև հեթանոսական հավատալիքների և տիեզերագիտական պատկերացումների (մասնավորապես՝ «Արամազդի մանկունք» կոչվող երկնային մարմինների) մասին հետաքրքրական տեղեկություններ:

Երրորդ քարոզը, որ № 627 ձեռագրում կրում է «Նորին Յովհաննէս վարդապետի ասացեալ ի փոխումն սուրբ կուսին եւ ի ծնունդն» խորագիրը, միջնադարյան ձեռագրերում հանդիպում է նաև առանձին ընդօրինակություններով¹: Այն տեղ է գրավել նաև Ծործորեցու քարոզների ժողովածուի մեջ, որին անդրադառնալու ենք քիչ հետո:

Սրանցից բացի տեղեկություն ունենք մեր հեղինակի «միայնակ» ընդօրինակված երկու այլ քարոզների մասին ևս: Մեկի միայն խորագիրն է հայտնի. «Ս. Յօհաննոյ Երզն[կացոյ], զոր մականուն Ծործորեցի յորջորջի, մեկնութիւն անտառանի Մարկոսի ի Ե. կիրակէին աղուհացիցն, վասն մահու եւ կատարածի աշխարհի, ի բանն որ ասէ. Արթուն կացի՛ք, զի ոչ գիտի՛ք յորում ժամու գող գայցէ» (սկսվում է «Նախախնամութիւնն Աստուծոյ եւ բարերարութիւնն յամենայն ժամ յայտնի...» բառերով)²: Մյուսի մասին տեղեկություն ենք քաղում Դ. Ալիշանի «Յուշիկք հայրենեաց Հայոց» աշխատությունից. վերնագրված է այսպես. «Յովհաննէս վարդապետի Ծործորեցոյն արարեալ ի բանէն Եսայեայ, որ ասէ. Հոգի տեսուն ի վերայ իմ»³. Վերջաբանի մեջ, գոհաբանական խոսքեր ուղղելով Աստծուն, հեղինակն անվանի մի գործչի և իր անձի մասին ուշագրավ ակնարկներ է անում. «Եւ ի մտաւորն ծնունդ եւ ի բանին ծնողութիւն եւ յերկունս մտաւոր աշխատութեանցն արժանացայ տկար եւ ցաւագին մարմնով. եւ ի մէջ ծփան ալեաց ծովածուփ աշխարհիս եւ տրտմաբեր կրից կենցաղոյս, առաջնորդեաց ինձ հոգին եւ էառ առ ոտս բարիոք նաւուղղելի եւ իմաստուն կատարողապետի»³: Ըստ Ալիշանի՝ այս խոսքերը վերաբերում են Գլաձորի ընտանապետ Եսայի Նչեցուն, ուստի քարոզը շարադրված է Հովհաննեսի ուսանող եղած տարիներին: Կարծում ենք, սակայն, որ մեջբերված տողերը վերաբերում են Արտագի վեհաշուք եպիսկոպոսին. կատարողապետ բառը, որ

¹ Դրանցից են, օրինակ, հետևյալ ձեռագրերը. № 734 (էջ 67ա-89բ), № 2178 (էջ 361ա-370բ) և № 5933 (էջ 65ա-82բ): Սրանցում հեղինակի անունը չի հիշատակված: Վերջին (№ 5933) ձեռագրի մեջ քարոզը վերագրված է այսպես. «Յաղագս արարչագործութեանն Աստուծոյ եւ լուսատուացոյ, որ ի շորեհաբթի արարան, եւ փոխման Տիրամօրն, եւ վասն մերո հոգոյս բաժանման»:

² Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, հտ. Բ, «Անտոնեան հաւաքածոյ», Վիեննա, 1971, էջ 116:

³ Դ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, Ա. տպ., Վենետիկ, 1869, էջ 479, Բ. տպ., 1921, էջ 420-421:

քահանայապետ-եպիսկոպոս է նշանակում, պատշաճ է գալիս Զաքարիա Ծործորեցուն, որը նավուղի¹ դեր ստանձնելով՝ փորձում էր Հայոց եկեղեցին առաջնորդել Հռոմեական եկեղեցու հետ համաձուլելու ազգադավ ճանապարհով: Իր մարմնի «տկար եւ ցաւագին» լինելու մասին հեղինակի ականարկը նույնպես խոսում է հօգուտ այն ենթադրության, որ այս քարոզը հորինված է Հովհաննեսի կողմից Ծործորի վանքում հաստատվելուց տարիներ հետո:

Տարբեր ժամանակներում, այլևայլ առիթներով Հովհաննես Ծործորեցու շարադրված քարոզներից առնվազն 15-ը, համախմբվել են մի ժողովածուի մեջ նրա երախտավոր աշակերտներից մեկի կողմից, որը մեծաբել է իր ուսուցչին «աղբիւր իմաստից», «այլ կորովամիտ» հորջորջումներով և օժտել ժողովածուն «երանաշնորհ եւ բազմիմաստ ըաբունապետի Յովհաննու Ծործորեցու կորովաբիբ մտացն տեսութիւն» խորագրով:

Քարոզների այդ ժողովածուից հայտնի է երկու ընդօրինակություն. մեկը երուսաղեմի մատենադարանի № 1003 ձեռագիրը, մյուսը՝ Վիեննայի № 646-ը²:

Ն. Պողարյանն ու Գ. Զարպանալյանը Ծործորեցուն են վերագրում իրենց ձեռքի տակ եղած ձեռագրերի մեջ առկա քարոզներից 20-ը, ըստ Հ. Ոսկյանի նկարագրության՝ մեր հեղինակին են պատկանում նրա անվան տակ շարահարված քարոզներից 15-ը: Այս խնդիրը կարոտ է հատուկ ուսումնասիրության: Ըստ երևույթին ճշգրիտ է դուրս գալու վերջին կարծիքը, քանի որ Զարպանալյանն ինքը, թվարկելով իր ձեռքի տակ եղած ձեռագրի մեջ եղող 20 քարոզները, ԺՁ. քարոզի կապակցությամբ նշում է, որ սրա սկզբնավորությունը նույնն է «ընդ շորեքտասաներորդ ճառին», իսկ ԺԷ.

¹ Այսպես («Նավուղի» ձևով) ենք սրբագրում Բարոզից մեջբերված հատվածի «նատուղելի» աղհատված բառը՝ նրան տալով «ղեկն իր ձեռն առած նավապետ» իմաստը:

² Այդ ձեռագրերը նկարագրված են **ՆՈՐԱՅՐ ԵԱՍ. ՊՈԼԱՐԵԱՆԻ** (*Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց*, հտ. շորհորդ, Երուսաղեմ, 1969, էջ 4-6) և **հ. ՀԱՄԱՊԱՏԱՅ ՈՍԿԵԱՆԻ** (*Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա*, հտ. Բ, Վիեննա, 1963, էջ 130) կողմից: Քարոզների այդ ժողովածուն ծանոթ է եղել **Գ. ԶԱՐԱՊԱՆԱԼՅԱՆ** (տե՛ս *Պատմութիւն հայերէն դպրութեան*, Վենետիկ, 1897, էջ 762-763). Զգիտենք, սակայն, նա ձեռքի տակ ունեցել է վերոհիշյալ ձեռագրերից որևէ մեկի նկարագրությունը, թե՛ այդպիսի մի ձեռագիր էլ պահվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում:

1966 թ. Երուսաղեմում ուսումնասիրել ենք № 1003 ձեռագիրը, որոշ փաղվածքներ կատարել առանձին ֆարոգներից, բայց նրանց հեղինակային պատկանելության հարցն այն ժամանակ մեր տեսադաշտից դուրս է եղել:

քարոզի առթիվ ասում, որ «յոմանց ի գրչագրաց՝ Տիրատուր վարդապետի կը տրուի այս ճառ»:

Քարոզգրքի առաջի միավորի խորագիրն է. «Բանն որ առ Յովբ. Զինչ երկիր իցէ յորում լոյսն ագանիցի»: Ասել ենք արդեն, որ այս քարոզը շրջանառության մեջ է եղել նաև որպես առանձին միավոր, ինչպես և Ծործորեցուն պատկանող երկու այլ քարոզների հետ շղթայված շարքով: Հինգերորդ քարոզի վերջում պահպանվել է հեղինակի ընծայական-վերջաբանը, հասցեագրված «երջանիկ լուսաւորիչ տանս Արեւելեան», «ջահ անշիջանելի» կոչված նշանավոր մի գործչի, որի ջանքերով նրա գերդաստանի պայազատները մեծ դիրքի են հասել և այլն: Ծործորեցին մաղթում է, որ նա և նրա մերձավորները՝ «անսասան կենօք, հոգեկան եւ մարմնական ճոխութեամբ յղփացեալ՝ ժառանգեսցեն զսեփական հայրենիքս մինչ ի խորին ծեղովիսն»: Այս խոսքն, անտարակույս ուղղված է Զաքարիա եպիսկոպոսին ու Արտազի ավատատեր հայ գերդաստանի իշխանաշուք անդամներին¹:

¹ Ստորև մեջ ենք բերում այդ վերջաբան-հիշատակարանը առանց կրճատումների՝ հաշվի առնելով նրա մեջ գրանցված տվյալների ու ակնարկների օգտակարությունը Արտազի հայ ավատատերերի, մասնավորապես Զաքարիա Ծործորեցու գործունեության ուսումնասիրության համար. «... Նոցին եւ մեզ մասնաւորեցէ թագաւորն փառաց եկեալ յաշխարհ՝ արհայութեանն իւրոյ հաղորդս լինել, եւ զընտիր վիճակ ազգիս Հայկայ զփանայութիւն եւ զթագաւորութիւն պահեսցէ, եւ թէ ինչ ի շարէն, որուն ընդ բարիոք սերմանցն իցէ մշակեալ յանդաստանս եկեղեցոյ՝ արմատաւի խլեսցէ: Եւ լոյսն նշմարիս Քրիստոս, որ լուսաւորէ զամենայն մարդ, որ գալոց է յաշխարհ, լուսաւորեցէ զայս ստից մերոց եւ ընդ ծագման լուսոյ առաւօտոս ծագեսցէ Քրիստոս զգոյթ անհաւուելի խնամոց յարարածս իւր, եւ ընդ զգալի լուսոյ տարածման արեգակն արդարութեան Քրիստոս ծաւալեսցէ զլոյս հոգեւոր գիտութեանն իւրոյ յամենայն ազգս քրիստոնէից, եւ լուսաւորեալս բանինն նշմարտութեան գերշանիկ լուսաւորիչ տանս արեւելեան, լոյսն մշտնջենաւոր պահեսցէ զսա ջան անշիջանելի ի սուրբ եկեղեցի, եւ զլապտեր հոգւոյ սորա պայծառացուցէ օրստօրէ հայել ի խորս անհաւ գիտութեան նորա, եւ ամենայն ներհակ սորա՝ երեւելիք եւ աներեւոյթ տապալեսցին ի ներքոյ ռաից սորա, եւ դիցէ զսա իբրեւ զվէմ անդամանդեայ պարսպին հաւատոյ, զի ամենայն որ ոք հարցի ընդ սա՝ փշրեսցի, որ յոյր վերայ անկցի՝ հոսեսցէ զնա: Եւ որք սովաւ կարգեալ են իշխանութիւնք եւ ի զարմից սորին շառափղեալք բարեպաշտ պարունայք՝ զօրութիւն բարձրելոյն հովանի լիցի նոցա յելս եւ ի մուտս, եւ եղիցին կարօղ յամենայն գործս փառութեան, եւ անսասան կենօք, հոգեկան եւ մարմնական նոխութեամբ յղփացեալք ժառանգեսցեն զսեփական հայրենիքս մինչ ի խորին ծեղովիսն, տեսանելով զորդիս եւ զորդիս որդոց մինչ յերիս եւ չորս ազգս, որպէս զի մի պակասեսցէ ճիւղ օրհնութեան եւ զաւակ բարեպաշտութեան ի տանէն յայսմանէ՝ մինչ ի գալուստ երկնաւոր թագաւորին Քրիստոսի» (Երուսաղէմ, ձեռ. 1003, էջ 68): Քարոզի միջին մասերում ևս կան Զաքարիային հասցեագրված մեծառամբի խոսքեր, դրանցից է, օրինակ, հետևյալը. «Նոյնպէս եւ դու ըստ անարգամեծար չնաշխարհիկ փոյն նոխութեանդ, ընդունելով զմերս ի գոհութիւն անկարօտին փառաց վերացուցես: Եւ արդ՝ օն առեալ զաղօթս քո՝ մխեսցոք ի ֆննութիւն» (նույն, էջ 57):

Այս հիշատակարանի առկայությունն իսկ ընդհանուր շարքի մեջ մտած ու հինգերորդ տեղը գրված քարոզի վերջում ամրապնդում է մեր եզրակացությունը՝ Ծործորեցու քարոզների ժողովածուի առանձին միավորների տարբեր առիթով ու տարբեր ժամանակներում գրված լինելու և հետագայում, ուրիշ մեկի կողմից, մի կազմի տակ համախմբվելու մասին: Այս կարծիքն ավելի է ամրապնդվում ԺԲ. համարը կրող քարոզի ուսումնասիրությամբ (Վիեննայի ձեռագրում սրան համապատասխանում է ԺԳ. քարոզը): Սրա վերջում եղող հիշատակարանից պարզվում է, որ նրա հեղինակը Ծործորեցու աշակերտներից մեկն է. ամենայն հավանականությամբ հենց այն աշակերտը, որին հանձնարարված է եղել տարբեր ձեռագրերի մեջ ընդօրինակված քարոզչական նյութերի համախմբումով և խմբագրությամբ ստեղծել իր ուսուցչի քարոզների մի փունջ: Անունն անհայտ խմբագիր-աշակերտը սրանց մեջ ագուցել է նաև իր հեղինակած մի քարոզը, որի վերջում փառքի գովք է հյուսել իր ուսուցչի մասին, հայտնելով, որ նա՝ ընթացիկ նապետ Հովհաննեսը «յայսմ իրակերտութեան գործոյ եղեւ նպաստ եւ առիթ յորդորական բանիւք քաջալերս տալով»¹:

Այս նախաբանից հետո մեջ ենք բերում Հովհաննես Ծործորեցու քարոզգրքի ամբողջական ցանկը՝ հիշեցնելով նախ, որ նրա մեջ կան նաև ուրիշ հեղինակների պատկանող միավորներ (հատկապես վերջին մասերում), և որ Ծործորեցու ոչ բոլոր քարոզներն են տեղ գտել այս ժողովածուի մեջ:

Երանաշնորհ եւ բազմիմաստ բաբունապետի Յովհաննու Ծործորեցոյ կորովաբիբ մտացն տեսութիւն.

ա. Բանն որ առ Յովբ. «Զինչ երկիր իցէ յորում լոյսն ագանիցի». — Եթէ ոք իմաստուն խորհրդով ներակրթել զինքն կամիցի...

բ. «Մի երկնչիւր հօտ փոքրիկ, զի հաճեցաւ հայր ձեր տալ ձեզ զարքայութիւն». — Թէպէտ եւ ըմբոն ուրեմն էր մեզ աստանօր...

գ. «Կապեսցէ զորթոյ զյաւանակ իւր». — Յաղագս խորհրդոյ լուսափայլ տօնիս...

դ. «Տէր զլուր քո լուայ եւ երկեայ». — Զոր օրինակ մշակ ոք հմուտ, որ երկրագործութեան արուեստին իցէ հրահանգեալ...

ե. «Այր ոմն ազնուական գնաց յաշխարհ հեռի». — Աստուածն բան հրամայէ ուրեք յիւրում վարդապետութեանն...

զ. «Այլ մեզէն եղեալ ականատես նորա մեծութեանն». — Թէպէտ հրաման ի տեառնէ ընկալաք ոչ հոգալ յորժամ յատեան կոչիցիմք...

¹ Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ..., հտ. չորրորդ, էջ 5:

է. «Ահա ես առաքեմ զհրեշտակ իմ». — Յիրաւի ի սկիզբն նախադրութեան բանիս եպերեցայ ի գերահրաշ եւ հոգիահրաւէր ժողովոյդ...

ը. «Լուր Իսրայէլ, տէր Աստուած մեր տէր մի է». — Վստահացեալ յուսոյ քաջութեամբ...¹:

թ. «Որպէս ջուր ցուրտ՝ ծարաւելոյ անձին ախորժելի է». — Ի հոգին սուրբ: Բռնադատիմ ահա եւ յոյժ վարանիմ յերկաքանչիւր կողմանց...

ժ. «Ժամանակ ծնանելոյ եւ ժամանակ մեռանելոյ». — Բանական բնութիւնք արարածոց յերկուս մասունս բաժանեալ են...

ժա. «Առ քեզ, տէր, համբարձի զաչս իմ». — Եւ ո՞րպէս համբառնայ անձն առ Աստուած...

ժբ. «Ահաւանիկ ես առաքեմ զհրեշտակ իմ». — Յերիս բաժանի բանական բնութեանս սեռք...

ժգ. «Ես իմաստութիւն բնակեցայ ի խորագիտութեան». — Յարարչական բանէ անեղական լուսոյն հաստատեալ գոյացան...

ժդ. «Զի՞ բարի եւ զինչ վայելուչ զի բնակեն». — Հրամայէ տէր ի սրբում Աւետարանին, թէ որ խնդրէ ի քէն՝ տուր...

ժե. «Ահաւասիկ ես ածից զծառայ իմ զծագումն». — Յարեւելեաց աստի ոչինչ ըղձալի գոլ քան զսիրելեացն կատարել բաղձանս...

ժզ. «Փոքր էի ես յեղբարս իմ». — Յերիս բաժանի բանական բնութեանս սեռք...

ժէ. «Զխորհուրդ արքայի ծածկել բարուք է». — Եթէ ոք ի մարդկային բնութենէ մաքրեցաւ...

ժը. «Եւ ահա չորս կառք ելանէին». — Բազում ինչ առնեմք զօր ոչ կարեմք...

ժթ. «Երդուաւ տէր Դաւթի ճշմարտութեամբ». — Որպէս յաստեղս արեգակն եւ ի կենդանիս դիմակն...

ի. «Ի քէն է, տէր, աղբիւր կենաց». — Ի կարգ բանիս հայելով երիս խորհուրդս ծանուցանի մեզ...²

Այս քարոզներից հինգերորդի մեջ Ծործորեցին, պատասխանելով «զի՞նչ է առակ» հարցին, հայտնում է, որ Սուրբ Գրքի մեջ **առակ** բառն **օրինակ** բառի իմաստով է գործածված. «Իբր թէ օրինակաւ յայտնի կացուցա-

¹ Վիեննայի ձեռագրում այս բառգից հետո, 9-րդ համարի տակ, ընդօրինակված է Երուսաղեմի ձեռագրից բացակայող հետևյալ բառը. «Խորհուրդն, որ ծածկեալն էր յաւիտեանց. Խորհ[եալ] զբարիս առ[նել եւ] մարդկան» - Բարի առնելն յերեմ տեղ է ի խորհուրդն, ի բերանն, ի գործն... (Հ. Ոսկեան, *Յուցակ ...*, էջ 130):

² Այս ցանկն արտագրել ենք Գ. Զարպիսանյանի վերոհիշյալ աշխատությունից՝ սրբագրելով ու ճշտելով մյուս աղբյուրներով (տե՛ս 54-րդ ծանոթագրությունը):

նեղ զբանին իմաստ յորժամ լսողքն անկատարք իցեն, որպէս առնեն կատարեալ վարժապետք ծանրալուր ծանօթից»¹: Ղեկավարվելով այս սկզբունքով, Ծործորեցի վարդապետը, ինչպես իր քարոզներում, այնպես էլ մյուս աշխատությունների մէջ, հաճախ է կիրառում կյանքի տարբեր բնագավառներից քաղված հանրամատչելի օրինակներով «ծանրալուր» մտքեր բացահայտելու եղանակը: Այլևայլ առիթներով նա անդրադառնում է վարձկաններին, շեշտելով այն հանգամանքը, որ նրանք աշխատում են վարձ ստանալու համար միայն. «Քանզի մարդկան սովորութիւն է, - գրում է նա, - որքան ոչ են ընկալեալ զվարձս վաստակոցն՝ արագ են ի փոյթն, իսկ յորժամ ընդունին՝ ծուլանալով կասին ի գործոյն»²: Մեկ ուրիշ քարոզի մէջ ասում է, որ «Վարձկանն զբովանդակ զգործս տեսուն կատարելով եւ ոչ զմիով իւրք անցանէ ի գործեացն, ապա վարձուցն արժանասցի»³: Քանիցս նա անդրադառնում է ծառա և ազատ մարդկանց գոյավիճակի տարբերութեանը. «Զօր օրինակ, - գրում է մի առիթով, - ի տան իշխանի առ որդիս սիրելի եւ առ ծառայս է տեսանել զանազանութիւն». երկուսն էլ հլու հպատակ են իրենց հոր կամ տիրոջ հրամանին, բայց նրանց հնազանդութեան հիմքում ընկած են միանգամայն տարբեր գործոններ. ծառա «ըստ առաջի ախորժակաց», այսինքն՝ իր ազատ վիճակի քաղցր հուշերը փայփայելով՝ միշտ տենչում է ազատագրվել ստրկական կապանքներից. նա ենթարկվում է տիրոջ կամքին՝ տանջանքի երկյուղից. «Ոչ ի սիրոյ սպասաւորեալ յորդորի, բայց... պակուցեալ յերկիւղէ տանջանացն՝ ամենայն հրամանին պատկառ կայ հնազանդութեամբ»⁴: Մի այլ առիթով գրում է. «Զօր օրինակ ծառայ ապստամբ հեռացեալ ի տեսունէ իւրմէ, կցորդ լեալ գողոց եւ աւազակաց եւ զժառանգութիւնս տեսուն իւրոյ գերեալ՝ ի ծառայութիւն վտարէ յաշխարհ հեռի» և այլն⁵: Ավելի ուշագրավ է ծառաների և ազատ մարդկանց իրավական վիճակի մասին Ծործորեցու մի դատողությունը. «Թէ իշխանի ուրուք ծառայ հարուստ իցէ եւ այլ ոք ազատ եւ աղքատ, ոչ կարէ նախագահ լինել ծառայն ազատին: Նոյնպէս եւ նախադրութիւնն իբր ազատ իմն նախադասեցաւ մակբայիս, իսկ սա վասն փարթամութեանն՝ զկնի»⁶:

Ժամանակի սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառների, դասակարգերի, նրանց փոխհարաբերությունների ու պայքարի և հարակից

¹ Երուսաղեմ, ձեռ. 1003, էջ 60:

² Նույն, էջ 31:

³ ՄՄ 627, էջ 36ա:

⁴ Երուսաղեմ, ձեռ. 1003, էջ 23:

⁵ Նույն, էջ 65:

⁶ Այս նախադասությունը քաղված է Հովհաննես Ծործորեցու Համառոտ տեսություն քերականի աշխատությունից (տե՛ս ՄՄ 7037, էջ 63ա):

հարցերի մասին Հովհաննես Ծործորեցու քարոզների մեջ առկա մեծաքանակ ու կարևոր տվյալները բարձրացնում են նրանց ճանաչողական արժեքը, նպաստելով միջնադարյան պատմության միջին ծալքերի լուսաբանման գործին:

Ե. Չափածոյ ստեղծագործություններ

Գլաձորյան համալսարանի սաների ընդօրինակած ձեռագրերից շատերի մեջ կան չափածո հիշատակարաններ¹. սրանից կարելի է հետևեցնել, որ միջնադարյան Հայաստանի ուսումնական բարձրագույն հաստատությունների ուսանողները ծանոթացել են չափածո գրվածքներ շարահարելու տարրական հնարանքներին: Չափ ու հանգի մասին ընդհանուր գիտելիքներ ձեռք բերած, տնական տառերով որևէ անուն կամ բառ հոգելու եղանակների ծանոթացած երիտասարդները դրանով, իհարկե, բանաստեղծ չէին դառնում, բայց ավարտելով համալսարանը և գործունեության ասպարեզ մտնելով, ըստ անհրաժեշտության՝ առավել կամ նվազ հաջողությամբ՝ շարադրում էին չափածո հիշատակարաններ, ողբեր ու գանձեր:

Ուտանավոր գրվածքներ էր հորինում նաև Հովհաննես Երզնկացին: Դեռևս Գլաձորում գտնված տարիներին նա չափածո մի հիշատակարան էր հյուսել 1306 թ. ընդօրինակած իր ձեռագրի մեջ, գովերգելով ուսումնական այդ հաստատությունը, բացահայտելով իր աշխատանքի հետ կապված դժվարությունները:

Տալիս ենք ստորև 26 տողից բաղկացած այդ հիշատակարանը.

«Կարգիս եւ զանձն իմ եղկելի
Եւ մեղսաներկ արհեստ գրչի,
Զոր եւ մատամբ ծրագրեցի
Ես՝ Յով[աննէս] աղքատ ոգի,
Տառապանօք թանձրագունի,
Կարօտութեամբ անպատմելի.
Սակայն փափաք յոյժ տենչալի
Եւ ախորժանք անքննելի,
Զիս յորդորեաց զայս գործ իրի՝
Զսա շարել ի քարտիսի:
Զի յայս տեղիքս յորում էի

¹ Տե՛ս, օրինակ, Մխիթար, Ստեփանոս, Վարդան և Եզեկիել գրիչների հիշատակարանները (ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 103-104, 745, 165, 300, 302 և այլն):

էր դպրութիւն հրաշալի,
 Եւ ես կարօտ այսմ տառի,
 Զի յիւր տեղին սա հասանի՝
 Շտապեցա յաւէտ կարի,
 Բայց իւր տեղոջն ոչ հասուցի,
 Զի եկն եհաս սա ի կարգի
 Ընթեռնելոյ ի հանդիսի.
 Տակաւ կիսով շափ է թերի,
 Հանգէտ գոլով սա աւարտի:
 Զոր աղաչեմք, որք հանդիպի
 Աստուածախօս այս մատենի,
 Յիշման գոլով զմեզ արժանի
 Զենման գառինըն առաջի,
 Եւ մաղթանք աղերսալի
 Խոշորութեանս ներելի»¹:

Հիշատակարանը, ինչպես տեսնում ենք, շարադրված է կանոնավոր, չափաժողով և զուրկ չէ բանաստեղծական ներշնչումից: Ուստի բնական է ենթադրել, որ սրան նախորդել ու հաջորդել են չափածո այլ ստեղծագործություններ: Եվ եթե ավելի վաղ շրջանի նշումներ չեն պահպանվել, հետագա տարիների ստեղծագործություններից հայտնի են մի քանիսը: Դրանցից մեկը հասել է մեզ՝ մուտք գործելով XV դ. սկիզբներին ստեղծված «Գանձարան» կոչվող ժողովածուի տարբեր խմբագրությունների մեջ, կոչվելով մերթ գանձ, մերթ երգ կամ քարոզ՝ առնչվելով Ծննդյան երկրորդ կամ երրորդ օրերին և ջրօրհնեքին. բաղկացած է 12 տներից, որոնց սկզբնատառերով հոգվում են «Յոհաննիսի երգ» բառերը²: Իր կառուցվածքով նմանվում է ավելի շարականատիպ ստեղծագործությունների, ձայնագրված է հայկական հին խազերով, ուստի հորինվել է որպես երգ, վկայություն տալով նաև հեղինակի երաժշտական գիտելիքների մասին: Տարբեր խորագրերից նախնական կարելի է համարել «Երգ ջրօրհնեաց»-ը, որ պահպանվել է № 5951 ձեռագրում (էջ 42ա-44ա):

¹ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 43-44:

² Պահպանվել է բազմաթիվ ձեռագրերում, որոնցից մի մասի խորագրերից բացակայում է հեղինակ Հովհաննես Ծործորեցու անունը: Հեղինակի մասին վկայություն պահպանել են ՄՄ 474, 5899, 5951, 6489 և այլ ձեռագրերը, ինչպես նաև Զմմառի վանքի № 510 ձեռագիրը (տե՛ս Ցուցակ, հտ. Բ, էջ 108):

Սկսվում է այսպես.

«Յամենայն ժամ արհնեմք զարհնեալ Փրկիչդ էմանուէլ՝ ծնեալդ ի Կուսէն,

եւ վերստին ծընընդեամբ մկրտեցար այսար ի Յորդանան ի Մըկրըէն,

նորին բարեխաւսութեամբ ընգալ զաղաչանս քոց պաշտանէից, աղաչեմք:

Որ սրբեցեր ըզջուրսըն Յորդանանու՝ սըրբիչդ աշխարհի,

Տալով ըզկընիք նորոգման որդոց Սիովնի,

Տուր մաքրութիւն սուրբ եկեղեցոյ եւ ազատութիւն քում ժողովրդեանս, աղաչեմք...»¹:

Հայ եկեղեցու երկու հակառակորդ խմբակցությունների միջև ծավալված գաղափարական գոտեմարտերի արձագանքները և մեր հեղինակի դիրքավորումն այդ պայքարում արտացոլված ենք գտնում երգի 9-րդ տան մեջ, ուր նա, ջատագովը լինելով կատինական եկեղեցու հետ միաբանելու քաղաքականության, աղաչում է Աստծուն զորավիգ լինել քրիստոնեական եկեղեցիների համախմբման ու միավորման շարժմանը: Նա գրում է.

«Ի խաղբից թըշնամոյն պարըսպեալ ամրացոյ սուրբ եկեղեցի,

եւ յանուն քո ժողովելոցս շնորհեա զբաւութիւն յանցանաց եւ թողութիւն մեղաց՝ միածին որդի Աստուծոյ.

Ահա յիշեա եւ եւս առաւել րամեա ըզցրուեալսն ի մի միաբանութիւն հաւատոյ, յուսոյ եւ սիրոյ, աղաչեմք»²:

Հովհաննես Ծործորեցին հատուկ ակնածանք է ունեցել Ներսես Շնորհալու գրական ժառանգության նկատմամբ: 1316 թ. լրացնելով Մատթեոսի Ավետարանի Շնորհալու մեկնությունը և հյուսելով այդ մասին հիշատակարան, նա մեծարում է իր սիրելի հեղինակին՝ կոչելով նրան «գերապատիւ եւ գերահռչակ հայր», «երկրորդ լուսաւորիչ սուրբ եկեղեցւոյ» և «կորովամիտ եւ համեղաբան կաթողիկոս»³:

«Կորովամիտ եւ համեղաբան» Շնորհալու ստեղծագործություններից մի քանիսը, և՛ իրենց բովանդակությամբ և՛ ձևով, խորապես ներգործել են Ծործորեցու վրա, և նա նրանց նմանողությամբ ստեղծել է նոր գործեր: Շնորհալին, օրինակ, Սողոմոն Իմաստունի, նրան վերագրված Առակաց

¹ ՄՄ 5899, էջ 56բ:

² ՄՄ 5899, էջ 58բ, ՄՄ 474, էջ 33ա-33բ:

³ ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 124:

գրքի ժ. («Որդի իմաստուն...») և ԻՆ. («Փառք Աստուծոյ...») գլուխների, ինչպես նաև ժողովողի ու երգ երգոցի մասին գրել է բանաստեղծություններ¹: Դրանց նմանողությունը Առակաց գրքի Թ. («Իմաստութիւն...») գլխի մասին մի բանաստեղծություն էլ գրել է մեր հեղինակը, որ տրվում է ստորև.

«Նուաստ Յոհաննիսի Ծործորեցոյ Իմաստութիւն գլխոյն

Յիմաստութիւն կենաց վերին
Շարժեա եւ զիմ սիրտ ըստորին
Որում ըղձամ տարփմամբ կրկին
Դըպիր լինել Սողոմոնին.
Հեղցես եւ յիս առատ զհոգին,
Արփիաւոր զիմաստ բանին,
Առնուլ զտիպ, որ աստ քերին
Առակաւոր խորոց խրթին,
Նմանել տոհմի Իսրայէլին,
Որ այս պարգեւ վայելեցին.
Եկեղեցոյ սուրբ ժողովին,
Առնել եւ զիս հաղորդ նոցին,
Սրբել սիրով յաղտից զմարմին,
Այլ եւ զհոգիս իմ անմարմին՝
Ի փառս քո սուրբ տաճարին,
Երգել զերիս սուրբ սրովբէին.
Էիդ լուսոյ հօրդ երկնային,
Այլ եւ որդոյ քում միածնին,
Բրդխման հոգոյդ ի մի բնութիւն
Եւ կատարեալ երրեակ անձին,
Այժմ եւ յանցեալն, ապագային
Տալ արհնութիւն զյաւիտենին,
Նման իննեակ դասուց յերկին
Որք են սկսեալ՝ ւ ոչ դադարին»²:

¹ Տե՛ս Տեառն Ներսէսի Շնորհալույ Հայոց կաթողիկոսի բանք չափաւ, Բ տպ., Վենետիկ, 1928, էջ 380-395:

² ՄՄ 2407, էջ 201ա-201բ, ՄՄ 2079, էջ 143բ: Երկյակ տողերի սկզբնատառերով հոդվում են «Յոհաննեսի է բան» բառերը:

Ներսես Շնորհալին ունի երեք ստեղծագործություն՝ նվիրված հայոց այբուբենի տառերին, որով փորձում է նորավարժ մանկանց սրտերում բուրբոբել սեր հանդեպ եկեղեցին, ուսումն ու գիտությունը.

«- Այբն անըսկիզբն ասէ զԱստուած,

Անեղ բնութիւն՝ ոչ արարած.

- Այբն Աստուծոյ զքեզ մերձակայ

Խրատ լինել, թէ հաւատա...

- Այբն առաջին ըզքեզ, տըղայ,

Հանէ յիմաստըն գերակայ...»:

Ահա սրանք են միջնադարյան Հայաստանում շատ տարածված այդ գեղեցիկ ստեղծագործությունների սկզբնատողերը¹:

Հովհաննես Ծործորեցին սրանց նմանողությամբ հորինել է «այբբենականը», որի մեջ նույնպես կենտրոնական տեղ է գրավում խրատը, հնազանդության քարոզը, ուսման գովքը: Այս բանաստեղծության վերջում, դարձյալ Շնորհալու հետևողությամբ, գրված է չափածո հորդորակ-հիշատակարան՝ «Յոհանիսի բան» տնակապ բառերով, որից հետո ընդօրինակված է Թ. Սաղմոսի մասին գրված մեզ արդեն ծանոթ բանաստեղծությունը, և ապա՝ այս եզրափակիչ նախադասությունը. «Տունք ԻԳ. (23), այբուբենիւ, ԾԹ. (59) ընդ ամենայն, ՉՀԳ.»²: Եվ իրոք, չափածո հորդորակը՝ Սաղմոսի գովքի հետ միասին, պարունակում է 23 երկտող տուն, բուն «այբբենականը»՝ 36 քառատող տուն, ընդամենն՝ իսկապես 59 տուն: Վերջում գրված ՉՀԳ-ը, անտարակույս, միմյանց կից գրված չափածո գրությունների հորինման թվականն է՝ 1324 թ., որը Ծործորեցու ձեռքով գրված ու մեզ հայտնի ամենավերջին տարեթիվն է:

Ստորև, ընդհանուրի մասին գաղափար տալու համար, մեջ ենք բերում ուշագրավ այդ բանաստեղծության բուն մասից մի քառյակ, իսկ հորդորակ-հիշատակարանն՝ ամբողջությամբ.

«Յոհաննէս վարդապետի Ծործորեցոյ ոգեալ ի չափ մերոյին տառից՝ ոտանատուր ձեւով

Այբն՝

Արարած զքեզ ասէ

Մահկանացու ի բնութենէ,

Մերկ ես եկեալ ի յարգանդէ,

¹ Ներսէս Շնորհալի, *Բանք չափաւ*, էջ 335-345, 351-367, 369-379:

² ՄՄ 2079, էջ 143բ:

Մերկ դառնալոց ես յաշխարհէ:
 Բենն՝
 Բանալ տա քեզ զաշըս հոգւոյ
 Բնաւ չըսիրել զկամըս մարմնոյ,
 Զի մի բողոք բառնաս յետոյ
 Զունայնութեան զհետ երթալոյ...
 Կենն՝
 Կատարած քեզ եւ յագումն,
 Կաթն իմաստից առ ի յարբումն,
 Այլ եւ կենաց կըցորդ զուսումն,
 Զի մի յետոյ գաս ի զղշումն...
 Շայն՝
 Շուրջ պատեսցես ուսումն գրոց,
 Որ զմիտս առնէ զինչ բով հալոց,
 Մաքրագործէ ի յարքունուց,
 Եւ արասցէ հաղորդ վերնոց...
 Զենն՝
 Զանիւ ստիցէ ըզքեզ ի խրատ,
 Զի գիտութիւն առցես առատ,
 Եւ մի մնասցես յունմանց աղքատ,
 Զի տայցես վրէժ եւ դատ...
 (Յորդորակ)
 Յորդորական ձայնիւ գոչեմ,
 Նախ եկելոցըդ բողոքեմ,
 Որ գրեցի զբանըս պատմեմ
 Ես Յոհանէս ձեզ ծառայ եմ.
 Հեռի եղէք, ահա ասեմ,
 Յախտից մարմնոյ, զձեզ աղաչեմ:
 Ահա եհաս աւրըն գըրեմ
 Եւ ժամ մահու, որ ժամանեմ,
 Նեղիմ տապով, զոր այժմ երկնեմ,
 Զունիմ ջուապ, պատասխանեմ,
 Ի դատաստան ես մտանեմ
 Եւ յիմ մեղացն յոյժ ամաչեմ,
 Սրբոցըն փառս, զոր տեսանեմ,
 Վիշտ տանջանօք զանձս կոծեմ.

Ի մեղական մարդ, զայս գիտեմ,
 Բնութեան նոցին հաւասար եմ,
 Բայց ի գործոցն յոյժ հեռի եմ,
 Զներհակ նոցին, եւ մըտածեմ,
 Այս ինձ կրկին /// գործեմ
 Զի զլաւն այլոց ուսուցանեմ,
 Նման յեսանի՝ զայլըս սրեմ,
 Ի սրոյ բանին զիս յոյժ բթեմ»¹:

Հովհաննես Ծործորեցու չափածո ստեղծագործությունների մեջ հատուկ տեղ են գրավում հանելուկները, որոնց անդրադառնում ենք առանձին պարբերությամբ:

գ. Հանելուկներ

Ներսես Շնորհալու՝ ժողովրդական բառ ու բանով համեմված, դյուրալուր և հետաքրքրաշարժ հանելուկները սիրված ստեղծագործություններ են եղել և լայն տարածում գտել ամենուրեք: Նրանց նմանողությամբ միջնադարում ստեղծվել են հանելուկների նոր շարքեր, որոնք, ընդօրինակվելով հետագայում Շնորհալու հանելուկներին առնթեր՝ ձուլվել են նրանց հետ, զրկվելով իրենց հեղինակացույց խորագրերից²: Շնորհալուց հետո հանելուկներ են ստեղծել Հովհաննես Պլուզը, Գևորգ Երզնկացին, Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցին³, Հովհաննես Ծործորեցին և ուրիշներ: Ծործորեցու հանելուկների մեզ հայտնի միակ ընդօրինակությունը պահպանվել է մեր Մատե-

¹ ՄՄ 2079, էջ 142ա-143բ:

² Հաստատապես Ներսես Շնորհալուն են պատկանում շուրջ 120-140 հանելուկներ (տե՛ս **Ներսես Շնորհալի**, *Բանք չափաւ*, էջ 609-639, ձեռ. № 7035, էջ 117ա-130ա և այլ ձեռագրեր): Կան, սակայն, բազմաթիվ ձեռագրեր (օրինակ՝ № 2079, էջ 278բ-283բ), որոնցում հանելուկները բազմացել են ի հաշիվ այլ հեղինակների ստեղծագործությունների: Ներսես Շնորհալու հանելուկներն առժամի են մանրակրկիտ ձեռագրագիտական ուսումնասիրության, որով պարզվելու են այդ ուշագրավ ժանրի ստեղծման ու զարգացման ընթացքի հետ կապված լուսաբանության կարոտ շատ խնդիրներ:

³ Այս երեք նշանավոր մատենագիրների հորինած հանելուկների մասին տեղեկություն ենք գտնում **Տրդատ վրդ. Պալյանի** *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Սիոն եւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաց ի Մաղնիսա (Զմիւտնիոյ վիճակ)*, (Զմիւտնիա, 1897) աշխատությունից (ձեռքի տակ ունեցել ենք նույնի հատվածաբար տպագրությունը *Արեւելեան մամուլ* պարբերականի մեջ, 1897, էջ 140-142): Այստեղ նկարագրված է 1526 թ. Աղթամարում ընդօրինակված մի ժողովածու, որի մեջ եղել է 6 հանելուկ Հովհաննես Պլուզից, 5 հանելուկ՝ Գևորգ Երզնկացուց և 16 հանելուկ՝ Գրիգոր Ծերենցից: Տ. Պալյանը յուրաքանչյուրից մեկական օրինակ նմուշ է բերել:

նադարանի № 7035 ձեռագրի մեջ, բաղկացած լինելով 20 միավորներից: Նկատի ունենալով դրանց բանասիրական արժեքն ու ճանաչողական նշանակությունը՝ ստորև հրապարակում ենք ամբողջությունը.

«Յոհան վարդապետ Ծործորեցոյ արարեալ հանելուկս

1. Տեսի արուեստ մի զարմագան,
Ձի նշտրակով զերկիր բանան,
Հանեն արին անդի զինչ թան
Եւ գիր գրեն կայսերական: (Քարն)

2. Եկ եւ տես այլ սոսկալի,
Ձի յատոցով երկիր բլրի,
Ելնէ կենդան 'ւ ոչ կենդանի,
Առնէ կարմիր զգոյն սպիտակի: (Որդն)

3. Ի սուլտանին մեծ քարխանայն
Կայր մին ուսթայ խիստ աննման,
Առանց հորի եւ մաքոքայն
Գործէր բարակ գործ անխաբան: (Սանդ)

4. Ձերդ աղեղան լար է բարակ,
Հանց հնաւոր զերդ աղուսեակ,
Ի յամէն չորս եղանակ
Նա նորանա զերդ արծուակ: (Աւծ)

5. Ըստ Արարչի մեծ սահմանի,
Նա բուրգն եւ հիմն է աշխարհի,
Աստուածայշէն տանն է տեղի,
Մարդկան ոտից անկոխելի: (Մասիս)

6. Ազգ ունի զինչ առիւծու,
Կնճիթն է սուր զերդ աղուեսու,
Խաւարասէր է որպէս բու
Եւ ձայն ածէ որպէս հաւու: (Մուկն)

7. Քան ըզշուն ինքն է վազան,
Սիւներն երկայն՝ զինչ զպարան,
Է թեւատ աքլալ նըման,
Կամ հաւասար ըղտու կոզուան: (Մաքի)

8. Ի կարուակէ հանճարեղին
Կարեալ կապա զանմաշելին,
Ջնիւթն ի քարէ կակղացուցին,
Ասեղն՝ սալն է դարբընին: (Ջրեհ)
9. Ի յերկու կողմանց է ծուռ,
Կուշտն կապած խիստ եւ կուռ,
Թէ կորովի է ոք և փուռ,
Յրուէ զոսկերս մարդկան զերդ բուռ: (Աղեղն)
10. Ջինչ խեղփառ ոտուի ունի,
Ընդ որ երթայ՝ հետն երեւի,
Նա ի մագէ կամուրջն անցնի,
Թէ եւ թընդայ՝ հող չթափի: (Մկրատ)
11. Ոչ է մարդ և ոչ կընիկ,
Բայց բոքաստուն զերդ առեւծիկ,
Թէ պիտենայ՝ քեզ է թախտիկ,
Եւ թէ կամիս՝ լինի սայլիկ: (Ջորի)
12. Է գովելի կտրիճ աղեկ,
Անուն կոչին իւր զարապէկ,
Ջինչ ըզսեւ անէ զրնմէկ մէկ (՝)
Լծուի եւ գայ յուս եւ ի թէկ: (Մրջիմն)
13. Ղարապէկիս կայր շէկ եղբայր
Ջինչ թուխարիկ ձի ունվար (՝)
Որ գոլորշաւք ցաւին յերկար,
Նա հաքմութիւն գիտէ ճարտար: (Մեղու)
14. Ի յերկու սալի միջի,
Ինքն բնակէ զինչ ի փորի,
Եւ թէ մահու տա[ւ] ըմպելի,
Նա խոտ ո[ւ]տէ ու չմեռանի: (Գրեա)
15. Անուն անեղն ասել ի Գրոց,
Բայց ինքն վառի որպէս զբոց,
Անճառ փայլին առնէ գունոց
Եւ հաշտութեան նըշան ամպոց: (Ծիածան)

16. Ի հրոյ ունի նա զգոյութիւն
Վառէ եւ զհուր ներգործութիւն
Խորւ ցաւղնոյ յինքն միութիւն
Բայց ոչ այրէ նա քան զբնութիւն: (Ծ[իրանի՞] ծով)

17. Մանուկ մի կայր խիստ հրաշատես,
Անիւ սայլի եւ հուր ի ներս,
Չորս կենդանի լծեալ ետես
Եւ մարդ յաթոռն՝ նըման քեզ: (Եզեկիէլ)

18. Զինչ պօղոսիկ գերան ի ցից
Կառաց լծեալ դիմաց շորից,
Նա վերանայր յերկինս երկնից
Բազմեալն աստուած էր ամենից: (Կառքն)

19. Էին հրեշտակք աթոռ եղեալ,
Մին ըզշորից երես առեալ,
Նըման կառանց յաւրդդ թռեալ՝
Յերուսաղէմ ի յօթ իջեալ: (Այլ)¹

20. Էր ինքն բոլոր զերդ արեգակ,
Ունէր սռնակ խաշատեսակ,
Անիւ սայլի համաքատակ
Եւ կենդանիս քառադիդակ»²:

Այս հանելուկներից մի քանիսը հետագայում վերագրվել են Ներսես Շնորհալուն և, նույնիսկ, հրատարակվել նրա անունով³: Բայց հաստատապես պատկանում են Հովհաննես Ծործորեցու գրչին: Այս ապացուցվում է նաև այն իրողությամբ, որ № 7035 ձեռագրի մեջ Ծործորեցու հանելուկներին նախորդում է Շնորհալու շարքը բաղկացած շուրջ 140 միավորից, ձե-

¹ «Այլ» ասելով նկատի ունի նախորդ (18-րդ) հանելուկի պատասխանը՝ «Կառք»: Եզեկիելի կառքի մասին է նաև վերջին հանելուկը:

² ՄՄ 7035, էջ 130ա-132ա:

³ Այս հարցի հանգամանակից ֆննդությունը դուրս համարելով մեր նպատակից՝ մատնանշում ենք № 2079 ձեռագիրը (էջ 282բ) և Հակոբ Մեղապարտի «Տաղարանը» (Վենետիկ, 1513, էջ 52-53), որոնցում զետեղված Ն. Շնորհալու հանելուկների շարքի մեջ տեղ են գտել նաև Հ. Ծործորեցու հանելուկներից առանձին միավորներ:

ռազիրն ընդօրինակող գրչին քաջ հայտնի է եղել և՛ Շնորհալու, և՛ Ծործորեցու վաստակը նույնատիպ այս ստեղծագործությունների հորինման մեջ:

Ծործորեցի բանաստեղծի շափածոն, վկայելով հեղինակի շնորհքի ու հմտության մասին, մտածել է տալիս, որ նա ստեղծագործած պետք է լինի նաև այլ գործեր: Եվ կարելի է հուսալ, որ գիտական շրջանառության մեջ չգրված հայերեն ձեռագրերից որևէ մեկի ծալքերից առաջիկայում լույս աշխարհ են բերվելու մեր հեղինակի բանաստեղծություններից ուրիշ նմուշներ ևս:

Է. Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ

Կաթողիկ եկեղեցու նշանավոր գաղափարախոս Պետրոս Լոմբարդացու (մ.հ. 1164 թ.) «Վկայութիւնք» (*Libri Quatuor Sententiarum*) կոչվող քառահատոր աշխատությունը մինչև ռեֆորմացիայի դարաշրջանը տարածված էր ողջ Եվրոպայում և ճանաչված որպես կաթողիկ դավանանքի համապարփակ ուղեցույց: Այդ աշխատության մասին գրվել են տասնյակ մեկնություններ, որոնց մեջ ուրույն տեղ է գրավում Թովմա Աքվինացու համառոտ վերլուծությունը՝ «Գիրք խորհրդոց» (*Liber Sacramentorum*) խորագրով¹:

Արևելյան երկրներում, մասնավորապես՝ հայկական միջավայրում Կաթողիկ եկեղեցու ազդեցությունը տարածել ցանկացող գործիչները, բնականաբար, ձեռքի տակ պետք է ունենային դյուրալուր ոճով շարադրված համապարփակ մի ձեռնարկ՝ կաթողիցիզմի հիմնական սկզբունքների մասին խոսել և քարոզել կարենալու համար: Եվ ահա՝ համանման աշխատություններից լավագույնն է ճանաչվում Թովմա Աքվինացու վերոհիշյալ “*Liber Sacramentorum*” հատորը: Հովհաննես Ծործորեցին, լատիներեն իմանալով և կաթողիկ դավանանքին հարած լինելով, հարմարագույն անձն է նկատվել այդ գրվածքի թարգմանությունն իրագործելու: Եվ այդ պատասխանատու աշխատանքը հաջողությամբ նա ի կատար է ածել Հովհաննես ԻԲ պապի կարգադրությամբ («հրամանաւ պապին Հռոմ»), Զաքարիա եպիսկոպոսի հոգածությամբ և Մարաղայում բուն դրած Բարթողիմեոս ֆռանկ եպիսկոպոսի օժանդակությամբ՝ 1321 թ.՝ անկյունաքարը դնելով հայ ունիթորական գրականության:

Հաջորդ տասնամյակների ընթացքում, ինչպես Ծործորի վանքում, այնպես էլ՝ ավելի մեծ ծավալով՝ Քոնայում և հայ ունիթորների մյուս կենտ-

¹ Միջնադարյան հայկական ձեռագրերում կոչված է «Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ» կամ «Յաղագս եւթն խորհրդոց եկեղեցւոյ»:

րոններում Հովհան և Հակոբ Քոնեցիներին, Բարթոլոմեոս Մարաղացու, Պետրոս Արագոնացու և բազմաթիվ այլ հայ ու օտարազգի քարոզիչների ջանքերով ստեղծվում է հայ-կաթոլիկական ինքնատիպ մի գրականություն. ծիսական մատյաններից բացի հայերեն լեզվով շարադրվում կամ լատիներենից թարգմանվում են փիլիսոփայական մեկնություններ, քերականագիտական երկեր, դատաստանագիրք, քարոզգիրք և բազմաթիվ այլ աշխատություններ, որոնց գիտական ուսումնասիրությունը դեռևս չի կատարված¹:

«Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ» երկի թարգմանության վերջում Հովհաննես Ծործորեցին թողել է ընդարձակ հիշատակարան գրքի արժանիքների և իր կատարած աշխատանքի մասին, որ բազմիցս հրապարակվել է հայագիտական աշխատություններում²:

Զմմառի վանքի մատենադարանի «Անտոնեան հաւաքածու» շարքի մեջ պահվում է աշխատության մի ընդօրինակություն (ձեռ. 105), որ կարող է Ծործորեցու ինքնագիրը լինել³:

Ը. Այլ գրաւածքներ

Վերոհիշյալ աշխատություններից բացի, Հովհաննես Ծործորեցին, անշուշտ, գրել է նաև այլ գործեր, որոնց մասին միջնադարյան աղբյուրներում կան ակնարկներ և ստուգման կարոտ վկայություններ:

Այսպես՝ Ամրդոլու վանքի «Վարդապետական գրեաց» ցուցակի մեջ, որ կազմել է Վարդան Բաղիշեցին XVII դ. վերջերին, ճիշդ. (126-րդ) համարը

¹ Ունիթորական գրականության ցանկը կարևոր պարզաբանումներով տվել է **Markus Antonius v. d. Oudenrijn**-ը՝ իր *Linguae Haicanae Scriptores ordinis praedicationis fratrum unitorum et ff. armenorum ord. S. Basilii citra mare consistentium quotquot huc usque innotuerunt* (Bern, 1960) մեծարժեք աշխատության մեջ. այդ գրականության գիտական ուսումնասիրությունը, սակայն, դեռ չի կատարված:

² Տե՛ս, օրինակ, **Գ. Զարպհանալեան**, *Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց*, էջ 274-275. **Հ. Տաշեան**, *Մայր ցուցակ*, էջ 777. *Բազմավէպ*, 1906, էջ 257. *ԺԴ դարի հիշատակարաններ*, էջ 173-174. **M. A. v. d. Oudenrijn**, էջ 182-183 և այլն:

³ Նոր Զուղայի հայերեն № 614 ձեռագրի մեջ (85ա-91բ) ընդօրինակված է «Նուաստ վարդապետի Յոհանու եզնկացոյ, որ եւ Ծործորեցի թարգմանեալ զխորհուրդ պսակին ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ» խորագրով մի փոքրիկ բնագիր (տե՛ս **Լ. Մինասեան**, *Ցուցակ ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկչեան Վանաց թանգարանի*, հտ. Բ, Վիեննա, 1972, էջ 91): «Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ» աշխատության և ձեռագրական այս հատվածի բաղդատումից հետո միայն հնարավոր կլինի որոշել՝ ուրույն մի աշխատություն է սա, թե՞ Թովմա Ավինացու վերոհիշյալ գործի մի բաժնի առանձնակի ընդօրինակություն:

կրող ձեռագիրը նկարագրված է այսպես. «Ա. Գիրք Յովհաննու Երզնկացույ Պլզոյ ասացեալ ժամանակագրութիւն եւ բազում նախերգանք եւ ասացուածք վարդապետաց. մանաւանդ բազում ասացուածք երկարք միւս Յովհաննու Երզնկացոյն արարեալ, ոչ Պլզոյն, այլ Յովհաննու Ծործորեցոյն»¹:

«Բազում ասացուածք երկարք» արտահայտութեան տակ ի՞նչ պետք է հասկանալ, Ծործորեցու քարոզները, մեկնողական գրվածքները, թե՞ մեզ չհասած որևէ այլ աշխատություն, դժվար է պատասխան տալ այս հարցերին:

Երուսաղեմի մատենադարանի № 1171 ձեռագրում (էջ 335-339) ընդօրինակված է «Յոհանէս Ծործորեցույ ընդդէմ սուրբ պատարագին» խորագրով մի բնագիր, որ սկսվում է «Տէր ամենակալ, Աստուած հօգօր, Արարիչ ամենայնի...» բառերով²: Սրա բովանդակության մասին ավելի բան չգիտենք:

Մեր Մատենադարանի № 3522 ձեռագրում (էջ 171բ-186ա) գտնուած ենք Զաքարիա Եպիսկոպոսի Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհան Օրբելին ուղղած պատասխան-նամակի մի ընդօրինակությունը՝ այսպիսի ուշագրավ խորագրով. «Թուղթ եւ պատասխանի առարկութեանցն ընդդէմ հակառակորդաց, արարեալ մեծի և իմաստնոյն Յոհանու Ծործորեցոյն»: Հովհաննեսի անունն այստեղ կարող է բացատրվել գրչագրական վրիպակով, իսկ եթե այն գալիս է նախագաղափար օրինակից, ապա պետք է ենթադրել, որ Հովհաննես Ծործորեցին գործուն մասնակցություն է ունեցել Առաքելոց թեմի առաջնորդ Զաքարիա Եպիսկոպոսի ստորագրած գրությունների շարադրման ու հարդարման աշխատանքներին:

Ծործորեցու անունը թյուրիմացաբար առնչվում է նաև Մխիթար Գոշի առակներին: Մեր Մատենադարանի № 2189 ձեռագրի մեջ ընդօրինակված են Գոշի ՃԿԱ-ՃՂ առակները, ինքնուրույն համարակալությամբ (Ա-ԻԸ)՝ «Առակք ստեղծականք պիտանիք առնուլ ի զրուցատրութիւնս եւ յասացուածս, արարեալ Յոհանու Ծործորեցո» խորագրով, վերջում ունենալով այսպիսի հիշատակագրություն. «... և զվերջացեալս ի բարեաց գործոց՝ զտարտամ գրիչս զՅոհ[աննէս] ծանօթ բանի եւ տեղեալ Երզնկացի, իսկ այժմ Ծործորեցի, աղաչեմ չմոռանալ ի բարիս զիս և զիմսն ամենայն, ի թւականիս փրկչին ՌՅԺԶ (1316)»³:

¹ «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրդովու՝ համարով անջինջ յիշատակ ցրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետի» (Արարատ, 1903, էջ 187):

² Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ, Գ, էջ 270:

³ ՄՄ 2189, էջ 424ա-434ա: Նույնը, ուղղագրական աննշան տարբերություններով, գտնուած ենք նաև Երուսաղեմի 1376 ձեռագրում (էջ 497-524):

Ակադեմիկոս Ն. Մառը, մանրակրկիտ ուսումնասիրելով այս ձեռագիրն ու հիշատակագրությունը, հանգել է այն ճիշտ եզրակացության, որ սխալմունքով պետք է բացատրել վերոհիշյալ խորագրի մեջ Ծործորեցու անվան ներմուծումը: Նա, 1316 թ. սոսկ ընդօրինակել է Մխիթար Գոշի առակների վերջին բաժինը՝ չնշելով հեղինակի անունը: Տարիներ հետո (1394 թ. առաջ) Գրիգոր անունով մեկը, տարատեսակ նյութերի հետաքրքրական մի ժողովածու կազմելով, Հովհաննես Ծործորեցու ձեռագրից արտագրել է նաև այդ առակները, բայց սխալ մեկնաբանելով Ծործորեցու հիշատակագրությունը, իրեն այլուստ անծանոթ առակների հեղինակ է համարել գաղափար հանդիսացող ձեռագրի գրիչ Ծործորեցուն¹:

Այսպիսով ժխտվում է Հովհաննես Ծործորեցու մասնակցությունը միջնադարյան հայկական առակների ստեղծման աշխատանքներին, բայց բացահայտվում է, որ նա 1316 թ., երբ Ծործորի վանքում ծավալել էր գիտամանկավարժական եռանդուն գործունեություն, ժամանակ է գտել շարունակելու ձեռագրերի բազմացման իր համար սովորական աշխատանքը՝ այս անգամ ընդօրինակման նյութ դարձնելով Մխիթար Գոշի առակների «Առակք ստեղծականք» բաժինը²: Պետք չէ տարակուսել, որ դեռևս չուսումնասիրված հայերեն ձեռագրի միջից հայտնաբերվելու են Հովհաննես Ծործորեցու ստեղծագործություններին առնչվող նոր նյութեր, ամբողջացնելով մեր գիտելիքները նրա կյանքի ու վաստակի մասին:

***

Հովհաննես Երզնկացին մշտական բնակություն հաստատեց Ծործորում՝ նորակառույց այդ վանքին կից բարձրագույն դպրոց ստեղծվելու կապակցությամբ: Նրա աշխատությունների մեծագույն մասը՝ Քերականի մեկնությունը, Մատթեոսի և Դանիելի մեկնությունները և այլն, շարագրված են հենց ուսուցողական նպատակներով, իր շուրջ համախմբված բանասեր անձանց և գրոց աշակերտների հորդորներով: 1318 թ. Ծործորի վանքում շարագրված իր մի հիշատակարանում Մխիթար գրիչը, ժամանակի նշանավոր անձանց՝ հայոց թագավորի, կաթողիկոսի, Արտագի եպիսկոպոսի անուննե-

¹ **Н. Я. Марр**, *Сборники притч Вардана*, ч. I, СПб, 1899, էջ 73-74: Ն. Մառի եզրակացությունն ըստ ամենայնի ճիշտ է. պետք է ավելացնել միայն, որ մեր Մատենադարանի № 2189 (նախկին 2238) ձեռագրի նյութերի համախմբողն ու գրիչը ինքը՝ Գրիգոր Տաթևացին է: Ըստ այդմ՝ բովանդակալից այդ ժողովածուն թանկագին մի մասունք է, արժանի հատուկ ուշադրության:

² Հմմտ. **Մխիթար Գոշ**, *Առակներ*, (տեխաղը ձեռագրերի համեմատությամբ և ներածությունը է. **Պիվադյանի**, Երևան, 1951, էջ 119-133):

րից անմիջապես հետո, արձանագրում է Հովհաննես Ծործորեցու անունը, մեծարելով նրան «վարժապետ եւ ուսուցիչ» տիտղոսով¹։ Ծործորեցու աշակերտներից մեկ ուրիշը, որի անունը չի պահպանվել, բայց արժանի է հիշատակության, որպես խմբագիր իր ուսուցչի քարոզներից կազմված ժողովածուի, վերը հիշատակված ԺԲ. քարոզի ընծայական-հիշատակարանի մեջ իր բաբունապետին համահավասար է համարում Հովհան Ոսկեբերանին և Գրիգոր Աստվածաբանին, հատկապես շեշտելով նրա հայրական խնամքն իր աշակերտների նկատմամբ²։

Ծործորի բարձրագույն դպրոցը ավարտած և վարդապետական գավազան ստացած անձնավորություններից հայտնի է Իսրայել բաբունին³, որ հիշատակված է նաև Հովհան Քոնեցու հետ միասին «Ֆռանգաց դաւանութիւն» ընդունած 12 վարդապետների շարքում, իր հայրենակից Առաքել վարդապետի ընկերակցությամբ («Առաքել եւ Իսրայել վարդապետք՝ ի գաւառէն Արտագու»)։⁴ Սրանք ևս Ծործորեցու աշակերտներից են։ Ուրիշ տե-

¹ «Յորժամ գծագրեցաւ մատեանս զայս, - գրված է այդ հիշատակարանում, - թուական Հայոց ԶՃԿԷ. (1318) էր, եւ թագաւոր Օշին, եւ կաթողիկոս տէր Կոստընդին, եւ բնակութիւնս Ծործորու վանք, եւ տեղոյս առաջնորդ տէր Զաւարիայ, եւ վարժապետ եւ ուսուցիչ Յոհաննէս՝ ստացող գրոցս, եւ անուն գծողիս Մխիթար» (ՄՄ 2104, էջ 164բ)։

² Այս գեղեցիկ ներբողյանը, որ պարունակում է Հովհաննես Ծործորեցու մասին կենսագրական և բնութագրական տեղիներ, մեջ ենք բերում ստորև գրեթե ամբողջությամբ. «Բեր այժմ ի մէջ առցում զաղբերս իմաստից՝ զայրն կորովամիտ՝ զշեղացեալն զանազան իմաստիք բանականութեանն արգասեօք, զերկրորդն Ոսկիաբան, եւ կամ համարձակեցայց ասել Աստուածաբան, զհայրն մեր հոգեւոր, զբաբունապետն Յոհան։ Որ զի թէպէտ եղեալ ոմանք եւ փայլեալք ի վերայ երկրի, եւ են, եւ լինին, որք համարաւեալ հոշակին ի խումբս աստուածեղէն տառից, սակայն ոմն այսու եւ ոմն այնու շնորհացն պայծառութեամբ յարգին ըստ առաքելոյ, եւ ըստ այնմ եւ զգովութեանն տարան մրցանակ, եւ կամ տանին։ Իսկ նա զբովանդակն ընկալաւ իմաստ, եւ բոլորին եղեւ ընդունակ հանճարոյ։ Քանզի թէպէտ մասն էր ինքն բոլորին, սակայն զհանուրցն եւ զմասանցն ստացաւ գիտութիւն, եւ ի ձեռն վարժից կրթութեան, եւ բնական շնորհացն աշողութեան, նաեւ առաքինի եւ հեզ վարուց պարկեշտութեան։ Եթէ ըստ մտացն տեսողութեան եւ ծննդական գոյոյն ի գիտս հնարից դարձուածոց բանից՝ արագ էր քան զամենեսեան, եւ թէ ըստ առատ եւ յորդաբոլիս բանին բղխողութեան, եւ համեղ եւ ախորժ ի շան օգտութեան ի լուր լողաց՝ ամենեցուն էր նա ըղծալի։ Զորս զամենեսեան ի բաց թողեալ իբրեւ զյայտնիս, զմին միայն եւեթ յիշեցից, զգոյթ հայրական խնամոցն, որ առ մեզ, զի սնոյց եւ վարժեաց զմեզ յոգնաբեղուն խրատութեամբ, իբրեւ զորդի սիրելի, եւ կամ զհշմարտագոյնն ասել՝ ի վեր քան զբնական սիրոյն ցուցակութիւն, վասն զի կրկնակի տածմանն եցոյց առ իս օրինակ, մանաւանդ յայսմ իրակերտութեան գործոյ եղեւ նպաստ եւ առիթ՝ յորդորական բանիմբ քաջալերս տալով» (Երուսաղեմ, ձեռ. 1003, էջ 119, հմմտ, Ն. Պողարեան, Մալր ցուցակ, Դ, էջ 5)։

³ Մ. Քեչիշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964, էջ 579։

⁴ ՄՄ 1361, էջ 341ա։

դեկուլթյուններ մեր ընթացիկ պատմության մանկավարժական աշխատանքի և սնուցած աշակերտների մասին չենք գտել:

Հովհաննէս Ծործորեցու գործունեութեանը վերաբերող վկայութիւններն ամփոփելու համար նշենք այստեղ, որ նա, Զաքարիա եպիսկոպոսի հետ միասին, մասնակցել է 1317 թ. Ադանա քաղաքում գումարված եկեղեցական ժողովի աշխատանքներին. այդ մասին սկզբնաղբյուրներում կան ուղղակի վկայութիւններ¹:

Բանասեր Հ. Քյուրդյանը չի հավատում դրանց արժանահավատութեանը՝ նշելով, որ 1317 թ. Ծործորեցին գտնվում էր Արտազում, զբաղված լինելով գրական աշխատանքներով²: Այս պնդումը, սակայն, հիմնադրուկ է. Հովհաննէս վարդապետի 1316 և 1318 ու հետագա թվականներին Ծործորի վանքում լինելը վկայված է սկզբնաղբյուրներով, մինչդեռ 1317 թ. մասին ոչ մի տեղեկութիւն չունենք: Ուստի հարկ չկա տարակուսելու, որ նա, Զաքարիա եպիսկոպոսի հետ միասին, մեկնել է Կիլիկիա ու մասնակցել Ադանայի ժողովի աշխատանքներին: Հակված ենք կարծելու, որ այս ճամփորդութիւնը չի սահմանափակվել Կիլիկիայով: Ծործորեցին, հավանաբար, ուղևորվել է նաև Ավինիոն ու տեսակցել Հովհան ԻԲ. պապի հետ: Քիչ առաջ ասացինք, որ Թովմա Աքվինացու «Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ» երկի թարգմանութեանը նա ձեռնարկել է, ինչպես ինքն է գրում, «հրամանաւ պապին Հռոմ», իսկ այդպիսի հրաման Ծործորեցի վարդապետը կարող էր ստանալ՝ անձամբ տեսակցած լինելով Կաթողիկ եկեղեցու վեհապետի հետ, հռոմեական և Հայկական եկեղեցիների միավորման հետ առնչվող տեսական ու գործնական հարցերի շուրջ բանակցելու համար: Պետք չէ մոռանալ, որ 1317 թ. Կաթողիկ եկեղեցու առաջնորդները նախապատրաստվում էին

¹ Զաքարիա և Հովհաննէս Ծործորեցիների անունները բացակայում են ժողովականների ցուցակից, բայց նրանց մասին տեղեկություն է հաղորդում Հովհան Քոնեցին. «Եւ ի մէջ եպիսկոպոսաց, որք եկեալ էին այն ժողովն եւս եղեւ արհեսկսկոպոսն Զաքարիա, որ էր իշխող եկեղեցւոյն սրբոյն Քաղէոսի առաքելոյն... եւ ի մէջ նոցին էր եւ մեծ վարդապետն Յոհանն Ծործորեցին» (Կ. Գալանոս, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ աշխարհի, Հռոմ, 1690, էջ 517-518): Համանման տեղեկություն գտնում ենք «Պատմիչ ժողովոցն Կիլիկիոյ» աղբյուրի մէջ. «Հինգերորդ ընդհանրական ժողով, - գրված է այնտեղ, - եղեւ ի մայրաքաղաքին Ատանայ Կիլիկիոյ... յամի տեսոն Ռիփէ-ին եւ ի թվ. Հայոց ԶԿԶ-ին, այսու պատճառաւ, զի տգէտք եւ կամապաշտք ոմանք միակեացք խոռվէին զպարզամիտս իբր թէ ժողովն Սոյ իցեր հակառակ ասանդութեանց սրբոյն Լուսաւորչին... համագումարեցին ի քաղաքն Ատանայ, ընդ որս էր եւ մեծ արհեսկսկոպոսն Մեծին Հայաստանի Զաքարիայ... եւ վարդապետն հոշակաւոր Յոհանն Ծործորեցի» (Հ. Տաշեան, Մայր ցուցակ, էջ 115):

² Յ. Քիւրտեան, Երիզա եւ Եկեղեցաց գաւառ, հտ. Ա, Վենետիկ, 1953, էջ 195-196, 241:

ավելի աշխույժ քարոզչական աշխատանք ծավալելու արևելյան երկրներում՝ այնտեղ առաքելով դոմինիկյան մի խումբ կղերականների ու ստեղծելով եպիսկոպոսական նոր թեմ:

Այս փաստերի լույսի տակ Հովհաննես Ծործորեցին ներկայանում է պատմության դատական ատյանին, որպես մի գործիչ, որ հայրենի երկրի ազատագրման ու բարգավաճման հեռանկարները շաղկապած լինելով եվրոպական երկրներից ակնկալվող ռազմական օգնության հետ, ընդառաջ էր գնում Կաթոլիկ եկեղեցու գաղափարական և կազմակերպչական պահանջներին, հրաժարվել էր Հայոց եկեղեցու որոշ ծեսերից ու ավանդույթներին, ընդունել պապի գերիշխանությունը և այլն: Անհեռատես ու վնասակար այս քաղաքականության գործունյա պաշտպաններից մեկը դառնալով, Ծործորեցի վարդապետը, սակայն, բնավ չէր մտածում լուծարքի ենթարկել Հայոց եկեղեցու հինավուրց կազմակերպությունը, դարձնելով այն սոսկ Հռոմեական եկեղեցու կամազուրկ կցորդը: Նա չատագույն էր ավելի ճկուն ու զգուշավոր քաղաքականության: Այդ մասին որոշակի տվյալներ է ունեցել Մ. Չամչյանը: Անդրադառնալով Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհան Թրբեղի և Զաքարիա Ծործորեցու պաշքարի դրվագներին, նա հայտնում է, որ Արտազի եպիսկոպոսը, հետևելով Հովհաննես Ծործորեցու հորդորներին, ի վերջո համոզվել է, որ հնարավոր չէ ընդառաջել Կաթոլիկ եկեղեցու բոլոր պահանջներին, ուստի որդեգրել է ավելի զգուշավոր մի գործելակերպ. «Զայս թուղթ Որպէլի առեալ Զաքարիայ, - կարդում ենք Չամչյանի մոտ, - թէպէտ եւ ինչ ոչ անսաց նմա, բայց ըստ խորհրդոյ Յովհաննու վարդապետի Ծործորեցոյ՝ որ էր առ նմա՝ սակաւ այնուհետեւ զգաստութեամբ վարիլ առ արտաքս, զգուշացեալ յՈրպէլէ եւ յայլոց. քանզի ետես եւ ինքն, թէ անհնարին իմն էր միահաղոյն յայտնի կատարել զամենայն զօր կամէր կաթողիկոսն»¹:

1316-1325 թթ. գիտա-մանկավարժական աշխույժ գործունեությունից հետո Հովհաննես Ծործորեցին կարծես չքվում է ասպարեզից: Ոմանք ենթադրել են, թե նա կնքել է իր մահկանացուն 1326 թ., հավանաբար ելնելով այն փաստից, որ նրա կողմից շարագրված հիշատակարանների մեջ նշված վերջին տարեթիվը 1325 թ. է²: Հայտնվել են նաև այլ կարծիքներ³: Ծործո-

¹ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 308:

² Այս թվականին է մահաբերվել ու շրջանառության մեջ դրվել Թ. Ավիլինացու «Գիրք խորհրդոց եկեղեցւոյ» աշխատության Հ. Ծործորեցու քաղաքականությունը:

³ Պատշան է այստեղ ծանոթանալ այս հարցի մասին Ա. Մրապյանի ուսումնասիրության մեջ առկա տողերին. «Ղ. Ալիշանը և Գ. Զարպհանալյանը (Հովհաննես Երզնկա-

րեցու մահվան ճշգրիտ թվականն այսօր էլ անհայտ է մնում, բայց վերջերս գիտական շրջանառության մեջ գրված մի հիշատակարան հնարավորություն է ընձեռում նոր լույս սփռել նրա կյանքի վերջին շրջանի վրա: Ծործորեցու մեզ արդեն ծանոթ աշակերտներից Իսրայել րաբունին 1337 թ. Արտագի գավառում, հավանաբար հենց Ծործորի վանքում, ընդօրինակել է տվել արժեքավոր նյութերի մի ժողովածու, որի մեջ կենտրոնական տեղ էր գրավում Պետրոս Արագոնացու աշխատասիրությանը հայացված «Գիրք դատաստանացը»¹: Չեռագրիս հիշատակարանում այս Իսրայելի մասին ասված է, որ «Սա սնեալ եւ վարժեալ եղեւ առ ոտս ամենապարկեշտ ծերունւոյն եւ մաքրամիտ րաբունապետին՝ որ մականունն Ծործորեցի, եւ որ դաստիարակեալ զսա յերկեղն Աստուծոյ եւ ի պաշտօն եկեղեցւոյ բազում աշխատութեամբ եւ խնամօք փոյթ արարեալ վասն սորա, մինչեւ յարբունս կատարելութեան հասուցեալ, զօր ըստ վաստակոցն եւ աշխատութեան նորա տէր հաստուցէ յերանաւէտ կեանսն»²:

Կասկած չի կարող լինել, որ «ամենապարկեշտ ծերունի» կոչված Ծործորեցի րաբունապետը այս հիշատակարանի գրության ժամանակ, այսինքն՝ 1337 թ. դեռ կենդանի էր, բայց համրում էր իր կյանքի վերջին օրերը, ըստ այդմ նա կյանքից հեռացած պետք է լինի հավանաբար 1338 թ.:

4. Ծործորի դպրոցը Հովհաննեսից հետո

Հովհաննես Ծործորեցուց հետո խամրում է նրա ծավալած գիտա-մանկավարժական աշխատանքի շնորհիվ համբավ ձեռք բերած ուսումնական հաստատությունը: Բայց շարունակում է իր գոյությունը եւս մի քանի տասնամյակ: Հավանաբար դեռեւս Հովհաննես րաբունապետի կենդանության օրոք Ծործորի վանք էր տեղափոխվել Ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ Ֆրա Պոնցիուս կոչված վարդապետը³, որ ճանաչված էր որպես իմաս-

ցուն) համարել են մահացած 1326 թ., Մ. Պոտոլյանն ու Ա. Զամինյանը՝ 1332 թ., Ա. Զոպանյանը՝ 1330 թ. կամ 1340 թ. և այլն: Հ. Քյուրտյանը հավանական է համարում 1325-1326 թթ.» (նշվ. աշխ., էջ 31):

¹ «Գիրք դատաստանաց եւ կանոնաց թարգմանեալ ի լաթին լեզուէ ի հայ բարբառ նպաստատուութեամբ Ֆրա Պետրոսի ի կարգէ Դօմինիկոսի, միջնորդութեամբ Առաքել վարդապետի ի մերս զարմէ՛նցին դպրութեան հետեւողի» (Զմմառի վանքի մատենադարան, ձեռ. № 251, էջ 290բ):

² Մ. Քեչիշեան, *Ցուցակ*, էջ 579:

³ Ֆրանցիսկյան այս վարդապետի անունը հայերեն ձեռագրերում տառադարձված են մի գտնում Պօնցիոս, Պօնցիուս, Պօնցի, Ապօնց այլազան ձևերով: Հավանաբար Bonifacius անվան համառոտությունն է կամ էլ Boëtius-ի աղնատ ձևը: Պոնցիուսն ըստ

տուն մի մարդ՝ «յոյժ հմուտ հայոց գրոյն»։ «Քաջ ըաբունապետի» համբավ ձեռք բերած եվրոպացի այս քարոզիչը Ծործորի վանքում զբաղվել է գիտամանկավարժական աշխատանքով, թարգմանել է մի շարք երկեր՝ օգնական ունենալով Իսրայելի վարդապետին։

Նրա թարգմանած գործերից մեզ հայտնի են հետևյալները.

«Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Յովհաննու... արարեալ մեծ վարդապետին Նիկողայոսի Լիւրացոյ»։

Նշանավոր աստվածաբան ու քարոզիչ, ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ Նիկողայոս Լյուրացին կամ Լիրան (մհ. 1340 թ.) գրավել է Ծործորում գործող գրագետների սեռուն ուշադրությունը։ Ծագումով հրեա այս աստվածաբանը գրել է Հին և Նոր Կտակարանի բոլոր գրքերի մեկնություններ՝ լայնորեն օգտագործելով հրեական գրականության տվյալները։ Նրա գրվածքները մի քանի դար շարունակ կաթողիկ աշխարհում ճանաչված էին որպես անգերազանցելի ձեռնարկներ։ Եվ ահա 1341 թ. մի քանի տարի առաջ, այսինքն հեղինակի կենդանության օրոք,¹ Զաքարիա եպիսկոպոսի հանձնարարությամբ և Իսրայել վարդապետի աջակցությամբ, Ֆրա Պոնցիուսը հայերեն է թարգմանում Լիրայի «Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Յովհաննու» ծավալուն աշխատությունը։

Այս թարգմանության ձեռագրերից մեզ հայտնի են երեքը. մեկը՝ մեր Մատենադարանի № 6903 ձեռագիրն է, արտագրված Նորավանքում, Դուկաս գրչի կողմից 1341 թ.,² մյուս ձեռագիրը Մատենադարան է մուտք գործել վերջերս ու գրանցվել 10539 համարի տակ, իսկ վերջինը՝ Երուսաղեմի

Երևույթին, արագոնացի է եղել. այդպես ենք կարծում հաշվի առնելով այն փաստը, որ «Յովհաննու Աւետարանի մեկնութեան» սրա կատարած թարգմանության ձեռագրերից մեկում, որ դարիս սկզբներին խիստ փայլաված վիճակում պահվելիս է եղել Տաթևի վանքում, տվյալ է եղել թարգմանչի արագոնացի լինելու մասին (Օ. Եգանյան, «Տաթևի գրատան ձեռագրեր», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 9, էջ 423)։

¹ Մատենադարանի № 6903 ձեռագիրը, ասացինք, որ ընդօրինակված է 1341 թ., Դուկաս գրչի կողմից, Նորավանքում։ Այդ փաստից դժվար չէ հետևեցնել, որ թարգմանությունը կատարվել է 1341 թ. առնվազն 2-3 տարի առաջ։ Այդքան, գուցե և ավելի ժամանակ էր հարկավոր թարգմանության օրինակներից մեկը Արտագի ունիթորական միջավայրից դուրս բերելու, Սյունիք փոխադրելու և ընդօրինակելու համար։

² Ձեռագիրը մինչև առաջին աշխարհամարտի դժնդակ տարիները պահվելիս է եղել Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքում՝ անաղարտ վիճակում, վերջում ունենալով հիշատակարան թարգմանության և ընդօրինակության հանգամանքների մասին։ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը 1904 թ. նկարագրել է ձեռագիրը և արտագրել 424ա-424բ էջի վրա եղած հիշատակարանը։ Ձեռագիրը հետագայում տարվել է Թավրիզ, գրկվել սկզբի ու վերջի թերթերից և այդպես բզկտված վիճակով բերվել Մատենադարան։

№ 789 ձեռագիրն է, որ շնայած ուշ ժամանակի ընդօրինակություն է (1740), բայց արժեքավոր է՝ ամբողջական ու լրիվ լինելով: Այս երեք ձեռագրերի մեջ առկա տվյալների համադրությամբ՝ ստորև տալիս ենք քննարկվող բնագրի խորագիրը, հիշատակարանը և միջին մասերում եղած ընծայական պարբերությունը, որի մեջ կարևոր տվյալներ կան Զաքարիա եպիսկոպոսի և նրա ազգակիցների մասին:

Ամբողջական խորագիրն է.

«Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Յովհաննու, ի խնդրոյ եւ ի հարկեցուցիչ հրամանէ արհիական գլխոյն եւ մեծ դիտապետին տէր Զաքարիայ՝ սպասաւորի սուրբ առաքելոյն Թադեւոսի, թարգմանեալ է լատին գրոց ի մերս բարբառ, արարեալ մեծ վարդապետին Նիկողայոսի Լիւրացւոյ, որ ի կարգէ սրբոյն Ֆրանչիսկոսի»¹:

Թարգմանություն մասին պահպանվել են այսպիսի հիշատակագրություններ.

ա. «Կատարեցաւ մեկնութիւն, որ ըստ Աւետարանին Յոհաննու ի վերայ բնաբանիս ի ձեռն վսեմախոհ վարդապետի Ֆրա Պօնցի եւ քերթելով քաջ հոգեւորի Իսրայէլի. որք ընթեռնութք եւ կամ օրինակէք յիշեցէք յաղօթս»:

բ. «Արդ, թարգմանեցաւ գիրքս այս ի լատին լեզուէ ի հայս հրամանաւ մեծ դիտապետին եւ արհիական գլխոյն, աթոռակալի սուրբ առաքելոյն Թադէոսի արժանաւոր եպիսկոպոսի տէր Զաքարիայի, զոր բազում ըղձիք եւ սիրայեղձ փափագանօք թարգմանեալ ետ զսա ի նեղ եւ ի դառն ժամանակի, ի լուսաւորութիւն Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ եւ խրախութիւն եւ ի վայելումն մանկանց Սիոնի, զոր թարգմանեաց քաջ ռաբունապետն Ֆրա Պօնցիուս կոչեցեալ, միջնորդելով վարդապետին Իսրայէլի»²:

Բուն մեկնությունը օժտված է նախադրությամբ, որի վերջում թարգմանիչ Ֆրա Պոնցիուսը կամ նրա հայ գործակից Իսրայել ռաբունին Զաքարիա Ծործորեցու գովքն է հյուսում, նրա անունն ստուգաբանելով «յիշող տեառն» կամ «օգնութիւն տեառն» բառերով: «Օգնութիւն տեառն, - գրում է նա, - վասն առատամիտ եւ մշտածիր տրոցն, որ առ աղքատս եւ կարօտեալս, որք են անդամք Քրիստոսի եւ վասն պահպանութեան եւ խնամակայութեան իւրոցն հնազանդելոց». այստեղ մեծարվում է պարոնտեր Զաքարիան, շեշտվում նրա ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ ավատատեր լի-

¹ Խորագիրը տրվում է ըստ ՄՄ 10539 ձեռագրի:

² Ս. ՏԷՐ-ԱՆԵԱՒԻՍԵԱՆ, Ձեռագիրք նախավկայի վանաց Դարաշամբի Ս. Ստեփանոս, որ ի Գողթն (ցուցակն այժմ պահվում է Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածուում):

ներու հանգամանքը: Այնուհետև ներքողյան հիշեցնող այս հատվածի հեղինակը փորձում է որոշել իր մեկենասի բացառիկ տեղը Հայ եկեղեցու պատմության մեջ, նրա գործունեությունն անմիջապես շաղկապելով Քաղեոս առաքյալի և Գրիգոր Լուսավորչի հետ: Լուսավորիչը՝ Քաղեոս առաքյալի «որդիացեալը»՝ «ընդարձակեալ տարածեաց» ճշմարիտ հավատը Հայաստանում, - գրում է նա, - իսկ Զաքարիան այդ «ճշմարիտ հաւատի» (այսինքն՝ կաթողիկ դավանանքի) պայծառացնողն է նոր ժամանակներում, ուստի որդին է հենց Գրիգոր Լուսավորչի¹:

Այս փառաբանությունները ծլարձակում են պարարտ այն հողի վրա, որ ներքողյանի հեղինակը հակիրճ բնորոշել է այսպիսի տողերով. «Տէրս Զաքարիա զինքն նուստ եւ հնազանդ ունի եւ հրամանակատար յաջորդին Պետրոսի»²:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում № 10539 ձեռագրի մի մանրանկարը, որի արժեքն ավելի նշանակալից կլիներ, եթե տվյալներ լինեին պարզելու, որ այն արտագրված է թարգմանական սույն բնագրի նախորինակից: Այստեղ՝ էջմիածնի Մայր տաճարի ֆոնի վրա, նկարված է Քաղեոս առաքյալը՝ նստած դիրքով. մեկ ձեռքին գավազան, մյուսին՝ Ավետարան. ս. սեղանի մի կողմում Գր. Լուսավորիչն է, նույնպես նստած և գավազան ու Ավետարան բռնած: Մի վեղարավոր նրա բոլորի ոտքն է համբուրում, իսկ գահի ետնամասում կանգնած են երեք այլ հոգևորականներ. սեղանի առջև ծնրադիր աղոթում է կաթողիկոսական զգեստավորում և կարմիր վեղար ունեցող մի կղերական, որ հավանաբար Զաքարիա արքեպիսկոպոսն է, նրա մոտ կանգնած են երկու վեղարավորներ: Նկարված է նաև լատինացի մի վարդապետ, որ երկրպագում է արքեպիսկոպոսին (սրա պատկերի վերին մասում գրված է. «Պատկերս լատինացւոց վարդապետին է, որ արարեալ է գիրքս»): Ըստ այդմ կարող է Ֆրա Պոնցիուսի նկարը լինել): Բացի այդ, զանգակատնից ներքև մի խուց է նկարված, որի մեջ՝ մի վարդապետ, կից ունենալով այսպիսի մակագրություն. «վարդապետ մի տեսի ի մէջ պատուհանին, նստում է եւ կարդում է»³:

¹ Բառացի ասված է այսպես. «Զոր եւ զճշմարտութիւն այսմ հաւատոյս որդիացեալն նմա (Քաղեոսի առաքելոյն) Լուսաւորիչն սուրբ Գրիգորիոս ընդարձակեալ տարածեաց, ընդ որս եւ զայն հաւատոյ ճշմարտութիւն եւ զամենայն բարեկարգութեան ուղղութիւն ի վերջին դարս եւ յետին ժամանակս տէրս մեր Զաքարիաս երկաշան վաստակօք նորոգեալ պայծառացոյց: Եւ զի սուրբն Գրիգոր կոչի որդի սուրբ առաքելոյն Քաղեոսի՝ վասն հետեւման նորին, նմանապէս եւ տէրս մեր Զաքարիաս առձայնի որդի սրբոյն Գրիգորի» (եմ, ձեռ. 789, էջ 148):

² Նույն, էջ 149:

³ Տե՛ս ՄՄ 10539, էջ 2բ:

Ֆրա Պոնցիուսի ջանքերով թարգմանված է նաև Լյուրացու մեկնություններից մեկ ուրիշը՝ «Մեկնութիւն թղթոյն Պօղոսի, որ առ երայեցիսն... Նիկոլայոսի Լիւրացոյ»։ Այս աշխատության ընդարձակ խորագրի վերջում բառացի ասված է, որ թարգմանությունը կատարվել է «ի ձեռն վսեմախոհ վարդապետի Ֆրա Պօնցի, լադին լեզուէ ի հայս»¹։

Պոնցիուսի աշխատասիրությունը թարգմանված մյուս երկը ֆրանցիսկյանների մեծ գաղափարական Բոնավենտուրայի (1221-1274) գրած սուրբ Ֆրանցիսկոսի վարքն է, «Մեծի կառդինալին եւ անյախօ վարդապետին սուրբ եկեղեցոյն Հռոմա Բոնավենտուրէ վասն վարուց սրբոյն Ֆրանցիսկոսի» խորագրով։ Դրա հիշատակարանում կարդում ենք. «Թվ. 228 (1339) թարգմանեցաւ ձեռամբ Ապօնցի Ֆրա մնուրի»²։

Բացի մեկնողական երկերից, Ֆրա Պոնցիուսը թարգմանել է նաև ծիսական մատյաններ, որոնցից հայտնի է «Գիրք պատարագի» կոչվածը։ 1381 թ. Բոլոնիայում իրականացվել է այս թարգմանության մի ընդօրինակություն, որի հիշատակարանում կարևոր տվյալներ կան գրանցված թարգմանչի մասին. «Որ էր թարգմանած ի լաթին գրոյն ի հայկայզան բառս մեր, զօր բացատրեալ էր եւ մեկնեալ Ֆրա Պօնցիոսն ի կարգէն սրբոյն Ֆրանցիսկոսի իմաստուն վարդապետ եւ յոյժ հմուտ հայոց գրոյն»³։

Այսպիսով, Հովհաննես Ծործորեցու, Ֆրա Պոնցիուսի և նրանց գործընկերների ջանքերով Ծործորի բարձրագույն դպրոցը XIV դ. առաջին հիսնամյակում գիտա-մանկավարժական աշխատանքների կարևոր միջավայր դարձավ։ Հատկապես նշանակալից եղավ ուսումնա-գիտական այդ հաստատության դերը եվրոպական սքոլաստիկայի կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Նիկողայոս Լյուրացու, Թովմա Աքվինացու, Բոնավենտուրայի և այլ հեղինակների կարևոր երկերի հայերեն թարգմանություններն իրականացնելու մարզում։

Դպրոցի մայրամուտն սկսվեց 1340-ական թվականներից. դոմինիկյան քարոզիչները, որ հաստատվել էին Փոնայում և ստեղծել իրենց բարձրագույն դպրոցը, շուտով կարողանում են իրենց շուրջ համախմբել կաթոլիկության հակված բոլոր հայ գործիչներին, որոնց թվում նաև ֆրանցիսկյանների ազդեցության տակ գտնվող ծործորեցիներին։ Ֆրա Պոնցիուսից հետո

¹ ՄՄ 1412, էջ 2ա-75բ (նույնն է նաև սրանից ընդօրինակված № 1411 ձեռագիրը)։

² ՄՄ 1736, էջ 141ա։

³ M. A. Oudenrijn, *Linguae haicanae scriptores ordinis praedicationis fratrum unitorum et ff. armenorum ord. S. Basilii citra mare consistentium quotquot huc usque innotuerunt*, Bern, 1960, էջ 256-257։

այդ դպրոցը գրեթե դադարում է գիտա-մանկավարժական մտքի կենտրոն լինելուց: Մեծ հավանականությամբ Քոնստանտինոպոլիսում Մործորի դպրոցի վարդապետները՝ Խարայել րաբունին և ուրիշներ, ինչպես և դպրոցի շուրջ համախմբված աշակերտների մեծ մասը: Որոշ ժամանակ Արտազի շրջանի հայ կաթողիկոսների մշակութային գործունեության կենտրոն է դառնում Մակու գյուղաքաղաքը՝ հայ իշխանների նստոցը՝ Ս. Աստվածածնի անվան իր մենաստանով: Այստեղ՝ «ի մենաստանիս ի Մակու, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի» XIV դ. 80-ական թթ. գործում է «իմաստուն հռետոր» կոչված Կարապետ րաբունապետը, օգնական ունենալով Մատթեոս անունով մի վարդապետի¹: Մեկ տասնամյակ հետո՝ 1392 թ., նույն Մակու գյուղաքաղաքում որպես րաբունապետ հիշատակվում է արդեն վերոհիշյալ Մատթեոսը, իսկ 1406 թ.՝ Մխիթարիչ րաբունապետը²: Սրանց մանկավարժական և մատենագրական աշխատանքների մասին տեղեկությունները պակասում են: Հայտնի է, որ նույն այս տարիներին Մակվի անառիկ բերդում ապահով պահելու համար Սահյ բերում են 50 լիտր ձեռագիր մատյաններ, ըստ երևույթին դրանց մեջ կային նաև միարարական շարժման հետ առնչվող գրքեր ու դիվանական փաստաթղթեր³:

Մակվի հայ կաթողիկոսների գիտա-մանկավարժական գործունեության մասին առկա տվյալներն ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է նշել, որ Մործորի վանքը՝ որպես վանական հաստատություն, գոյություն է ունեցել ընդհուպ մինչև XVII դ. վերջերը: Այլ առիթով նշել ենք արդեն, որ իրեն Մործորեցի էր կոչում Գրիգոր անունով կաթողիկոս այն վարդապետը, որ 1670-ական թթ. թարգմանություններ է կատարել, տաղեր ու կրոնական երգեր հորինել: Մործորի անվան վերջին այս հիշատակությամբ էլ ավարտվում են մեր գիտելիքները միջնադարյան Հայաստանի մշակութային այս հաստատության մասին: Վանքի ավերակները այսօր էլ կանգուն են Մակվի շրջանի Բարոն գյուղից հարավ:

***

Արտազի հայկական իշխանության ու նրա մշակութային կենտրոնի պատմությանը նվիրված այս ակնարկին վերջակետ դնելուց առաջ եզրափակիչ խոսքի կարիք է զգացվում:

¹ Մրանց հանձնարարությամբ 1383 թ. այստեղ իրեն «սպասաւոր բանի» կոչող Սարգիսը ընդօրինակում է Բարթողիմեոս Մարաղացու Քարոզգիրքը (տե՛ս ՄՄ 2259, էջ 297բ. ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 545):

² ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 61:

³ Հայապատում, Ա, էջ 123:

Հայոց պատմության Արշակունյաց և մարզպանական ժամանակաշրջաններում կենտրոնական դիրք գրավող Արտագի գավառում, երկարատև ընդմիջումից հետո, XIII դ. կեսերին վերականգնվում է հայկական կիսանկախ իշխանությունը: Արտագի հոգևոր և աշխարհիկ ավատատերերը, գլխավորությամբ Թադեոս առաքյալի նորաստեղծ եկեղեցական թեմի պարոնտեր եպիսկոպոսների, կարողանում են ի շահ իրենց գերդաստանի օգտագործել մոնղոլների և Կիլիկյան հայկական թագավորության միջև կնքված դաշնագրով քրիստոնյա եկեղեցիների նկատմամբ մոնղոլների կողմից խոստացված բարյացակամ կեցվածքը: Ընդառաջելով կիլիկյան հայ արքունիքի և կաթողիկոսարանի եվրոպական կողմնորոշմանն ու լատինամետ քաղաքականությանը, Արտագի հայ իշխողները դառնում են հայ ժողովրդի ազատագրական իղձերի իրականացման առումով վնասակար ու անհեռատես այդ քաղաքականության կամակատարները Մեծ Հայքում, և քայլ առ քայլ գիշումներ կատարելով, ի վերջո դավաճանում են ազգային ավանդություններին և ընդունում կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքը:

Նրանց մշակութային կենտրոնը դարձած Ծործորի վանքում, Հովհաննես Ծործորեցի ընդունապետի ու նրա հետևորդների ջանքերով, դրված են հայ ունիթորական գրականության հիմնաքարերը. լատիներենից հայերեն են թարգմանվում Նիկողայոս Լյուրացու, Թովմա Աքվինացու, Բոնավենտուրայի և այլ հեղինակների մի շարք երկեր, ստեղծվում են ինքնուրույն աշխատություններ՝ ի պատշտպանություն Կաթոլիկ եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքների:

Մեծ Հայքի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերը, միասնական ճակատ ստեղծելով, անհաշտ պայքար են ծավալում ինչպես հայ ունիթորների, այնպես էլ եվրոպայից Արևելք առաքվող կաթոլիկ քարոզիչների դեմ՝ ի դեմս ազգային հնամենի ավանդություններին կառչած Հայոց եկեղեցու, տեսնելով ազատագրական պայքարի դժվարին ճանապարհն ընտրած ժողովրդի համախմբմանը սատարող մի կազմակերպություն:

Արտագի հայ տերերի անհեռատես քաղաքականության դեմ ծավալված պայքարը, որ գլխավորում էին Սյունյաց հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդները, տասնամյակներ է տևում: Թադեոս առաքյալի մեծ թեմի առաջնորդական պաշտոնը բռնագրավվում է Արտագի կաթոլիկ տերերի գերդաստանից. նրանց հոգևոր իշխանությունը սահմանափակվում է միայն Մակվի շրջակայքով, տարածվելով միայն կաթոլիկ դավանանք ընդունած հայերի վրա: Օտար բռնակալների դեմ մղված անհավասար մարտերում ջլատվում է նաև Արտագի հայ իշխանների ռազմական ուժը: Ապավինելով Մակվի ամ-

րություններին, նրանք հաջողությամբ վանում են շատ զորեղ թշնամիների ձեռնարկած գրոհներ (ի թիվս որոց նաև Լանկ-Քամուրի հրոսակներին), բայց ի վերջո, կորցնելով իրենց տիրույթի ծայրագավառները, նրանք ամփոփվում են Բերդադաշտի տարածության մեջ, և կորցնում իրենց քաղաքական իշխանության վերջին պատվար Մակվի բերդը՝ 1326 թ.:

Արտագի շրջանի կաթոլիկ դարձած հայ բնակչությունը, կտրված ազգային ավանդություններից և հայրենի մշակույթի հետ ունեցած կապերից, արմատախիլ ծառի նման՝ թռչնում է ու չորանում: Այդ համայնքի խղճուկ մնացորդները XVII դ. վերջերին մահմեդականություն են ընդունում, մի ավելորդ անգամ հաստատելով այն ճշմարտությունը, որ «ծառ արմատով է ծառ, տուն հիմամբ է տուն»:

ԷԶԵՐ ՀԱՄՇԻՆԱՀԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ¹

1. Աբխազական Ինքնավար Հանրապետության սահմաններում ու ՌՍՖՍՀ Կրասնոդարի երկրամասում՝ առանձին բնակավայրերով, ինչպես և արխանգելսկի, ռուսների ու վրացիների դրկիցովյամբ, շուրջ հարյուր տարի է, ինչ հաստատվել են տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնք ստեղծագործ աշխատանքով խթանում են այդ վայրերի տնտեսական կյանքի ու մշակույթի զարգացմանը: Սրանց մեծագույն մասի նախնիները համշենցիներ են եղել: Առ այսօր, սակայն, գոյություն ունեցող հայկական խոշոր ու կենսունակ այդ գաղթօջախի բնակիչները շատ աղոտ պատկերացում ունեն իրենց անցյալի, մանավանդ՝ իրենց բնօրրան Համշենի պատմության մասին:

Մեր սույն հոդվածում, առաջին անգամ լինելով, փորձելու ենք համառոտ մի ակնարկով լուսաբանել համշինահայ պատմության դրվագները՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով նոր տվյալներ և քննաբար օգտագործելով պատմական, տեղագրական ու ազգագրական արդեն հայտնի ցաքուցրիվ նյութերը: Եվ եթե աշխատանքը շարունակվի ուրիշների կողմից և առաջիկայում հնարավոր լինի համատեղ ջանքերով ստեղծել համշինահայության կապակցված ու ամբողջական պատմությունը, մենք հասած կլինենք մեր նպատակին:

2. Համշենի հայկական իշխանության հիմնադրման ստույգ թվականը հնարավոր է լինում որոշել Ղևոնդ պատմիչի հաղորդած վստահելի տվյալներով: VIII դ. այդ սկզբնադրյուրի համաձայն արաբական բռնապետության տակ հեծող հայ ժողովրդի տնտեսական և իրավական վիճակը հատկապես անտանելի է դառնում 788-790 թթ.՝ Օբայդուլլահ իբն ալ-Մահդի ոստիկանի ու սրա կողմից փոխանորդ կարգված «քան զամենեսին ժանտ եւ չարագործ» Սուլայմանի կառավարչության տարիներին²:

Սուլայմանն առաջինն էր արաբ ոստիկաններից, որ Հայաստանի փոխարքայության նստավայրը տեղափոխեց Պարտավ. նա Դվին ուղարկեց

¹ Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1969, № 2, էջ 115-144: Վերահրատարակությամբ լրացում-սրբագրումները կատարել է հեղինակը:

² Ղևոնդի շարադրանքից այն տպավորություն է ստացվում, թե Օբայդուլլան ոստիկանը, իբր, հաջորդել է Սուլայմանին («Փսկ ապա ի գալ միսոյ ամին՝ ի գալ Ուլբեղլայի, զնոյն վտանգ տարակուսանաց եւս առաւել զօրացուցանէր»), սակայն Հայաստանի արաբ ոստիկանների գիտական ժամանակագրությունը վերականգնող Հ. Նալբանդյանը այս երկուսի կառավարչությունը դնում է միևնույն՝ 788-790 թթ.՝ Սուլայմանին համարելով Օբայդուլլանի կողմից նշանակված փոխանորդ (տե՛ս Պատմություն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 167-169, Տեղեկագիր, 1956, № 8, էջ 114):

ծագումով հույն հավատորաց իր փեսային, որ հարկապահանջներ առաքելով Հայաստանի տարբեր շրջանները «սաստիկ դժնդակութեամբ խոշտանգէր զբնակիչս աշխարհին»։ Մեկ տարի անց («ի գալ միւսոյ ամին») հարկապահանջութիւնն ու կողոպուտն այնպիսի ծավալ ստացան, որ պատմիչի խոսքերով «յայնմհետէ ոչ ոք էր տէր ընչից իւրոց»¹։ Շատերը, պայքարելու և տոկալու ուժ չունենալով այլևս, լքում էին իրենց հազարամյա բնակավայրերը և, հաղթահարելով տիրողների դիմադրութիւնը, արտագաղթում այլ երկրներ։

Բյուզանդական կայսրութեան հյուսիսարևելյան Խալդեա (հայկական՝ Խաղտիք) ծայրագավառում, Հայաստանից կազմակերպված արտագաղթի հետևանքով, ստեղծվում է Համշենի հայկական իշխանությունը, որը հարատևում է երկար դարեր և զգալի դեր կատարում հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային պատմության մեջ։

Այդ արտագաղթի մասին խիստ ուշագրավ են ժամանակակից պատմագիր Ղևոնդի հաղորդած տվյալները, որ մեջ ենք բերում ստորև՝ տողատակում տալով նաև աշխարհաբար թարգմանությունը։

«Իսկ ապա, իբրեւ այնպէս թափուրք ի ստացուածոց մնային, մերկ եւ բոկք եւ սովամահք, եւ ոչ գտանէին ապրուստ անձանց՝ դէմ եղեալ տարադէմ գնացին փախստեայ յաշխարհն Յունաց. զորոց ասեն լինել զթիւ մարդկանն աւելի քան ԺԲԹ. (12000) արանց հանդերձ կանամբք եւ մանկտեաւ. Որոց առաջնորդք Շապուհ ի տոհմէ Ամատունեաց եւ Համամ որդի նորա եւ այլք ի նախարարաց Հայոց եւ նոցին հեծելոց։ Եւ անօրէն շարաշուք թշնամւոյն հետամուտ եղեալ զօրու իւրով զկնի փախստէիցն՝ հասանէին ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող։ Ընդ որում մարտ եղեալ՝ փախստական առնէին եւ զոմանս սատակէին. եւ ինքեանք անցանէին ընդ գետն Ակամսիս, որ ի կողմանս Տայոց բղխեալ՝ երթայ գհիւսիոյ արեւմտից, անցանելով ընդ Եգեր՝ մտանէ ի Պոնտոս։ Եւ իբրեւ անցին ընդ գետն՝ վաղվաղակի ազդ եղեւ արքային Յունաց Կոստանդինի։ Եւ կոչեցեալ զնոսա առ ինքն՝ տայր պատիւ նախարարացն եւ նոցին հեծելոցն. եւ զայլ խառնիճաղանճսն բնակեցուցանէր ի բարւոք յարգաւանդ երկրի»²։

¹ Ղևոնդ, գլ. ԽԱ, էջ 167։

² Ղևոնդ, գլ. ԽԲ, էջ 168-169։ «Եվ շատերը, չկարողանալով տանել աղետների ծանրությունը, կամովին թողնում էին իրենց (անասունների) հոտերն ու արտերը. իսկ թշնամիները գերելարում էին անասուններին և ավար առնում նրանց ունեցվածքը։ Իսկ ապա, երբ այդպես ունեցվածքից զուրկ, մերկ ու բոկ և փաղցած մնացին ու չգտան ապրուստի միջոցներ, հեռագնաց նախապարհ բռնելով փախան գնացին Հունաց աշխարհ, որոնց

Այս անցուդարձերի առիթով, բացի արտագաղթը գլխավորող Շապուհ և Համամ Ամատունի իշխաններից, հիշատակված են հետևյալ նշանավոր դեմքերը. Եսայի եղիպատրուշեցի կաթողիկոսը (775-788), արաբական ոստիկան Օբայդուլահն ու նրա փոխանորդ Սուլայմանը (788-790)¹ և բյուզանդական կայսր Կոստանդին VI-ը (780-797):

Վերը նկարագրված արտագաղթը և Համշենի հայկական իշխանության ստեղծումը տեղի է ունեցել Եսայի կաթողիկոսից (մհ. 788) հետո, Օբայդուլահն և Սուլայման ոստիկանների կառավարչության տարիներին, ուստի՝ 789-790 թթ.:

Արտագաղթը գլխավորել, արաբ տիրողների դիմադրությունը ջախջախել և 12 հազարից ավելի բնակչության համար Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ներքո ապահով բնօրրան են ստեղծել Շապուհ և Համամ Ամատունիները: Համշեն անունն իսկ կապվում է Համամ Ամատունու անվան հետ: Ըստ խառնաշփոթ ու ժամանակավրեպ մի ավանդության՝ գրանցված այս դեպքերից շուրջ մեկ-երկու հարյուրամյակ հետո, Համամը բնակչություն է հաստատել սկզբից Տամբուր կոչվող քաղաքում: Այդ քաղաքը հետագայում գրավվել է Վաշդեան անունով վրաց իշխանի կողմից, որ նենգելով հայերին ու բյուզանդացիներին՝ գործակցել է պարսիկների (իմա՝ արաբների) հետ ու օգնական զորք ստացել նրանցից: Համամ իշխանը, որ Վաշդեանի քեռորդին էր, մեղադրել է նրան նենգության ու դավաճանության մեջ, սակայն ձերբակալվել է ու պատժվել՝ ոտքերի ու ձեռքերի ծայրատումով: Վաշդեանն այնուհետև, ըստ ավանդության, «առեալ զպարսիկս, անց ընդ գետն ճորոխս, եւ գնաց ի քաղաքն Համամայ, որ կոչի Տամբուր, եհար սրով եւ հրով եւ գերեաց զքաղաքն»²:

(փախչողների) թիվը, ասում են, եղել է ավելի քան 12 հազար տղամարդ՝ կանանց ու երեխաների հետ միասին: Մեծաց առաջնորդներն էին Շապուհը՝ Ամատունյաց տոհմից, նրա որդի Համամը և ուրիշներ հայ նախարարներից ու նրանց հեծյալներից: Եվ անօրենն ու ժանտ թշնամին, իր գործով հետամուտ լինելով փախչողներին, հասնում է նրանց Վրաստանի սահմանում գտնվող Կոդ գավառում, որտեղ նակատամարտ տալով փախուստի են մատնում և ուսանց էլ սպանում (արաբներից), իսկ իրենք անցնում են Ակամսիս (ձորոխ) գետը, որ բխելով Տայֆի կողմերում հոսում է հյուսիս-արևմուտքով, անցնելով Եգերով, թափվում է Պոնտոս (Սև ծով): Եվ երբ անցան գետը, հունաց կայսր Կոստանդինը, շտապ լուր ստանալով, կանչեց նրանց, պատիվներ տվեց նախարարներին ու նրանց հեծյալներին, իսկ հասարակ ժողովրդին բնակեցրեց գեղեցիկ ու արգավանդ մի երկրում»:

¹ Զ. Նալբանդյան, «Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում», *Տեղեկագիր*, 1956, № 8, էջ 114):

² Զ. Մամիկոնեան, *Պատմություն Տարսնոյ*, Երևան, 1941, էջ 284:

Այս դեպքերից հետո է, որ Համամ իշխանը ավերված Տամբուրի տեղում կառուցել է մի նոր քաղաք՝ իր անունով կոչելով Համամաշեն¹, որ հետագայում սղվելով հնչվել է ու հնչվում է առ այսօր Համաշեն կամ Հեմշին ձևերով (հմմտ. Մանավազակերտ-Մանազկերտ):

Որքան էլ վիպական կերպարանք ստացած ու գունագարդված լինեն Հովհան Մամիկոնյանի կողմից գրանցված կամ նրա անունով մեզ հասած այս տվյալները, նրանցում, անտարակույս, կան իրական դեպքերի արձագանքներ: Ուշադրության արժանի են հատկապես Վաշդեան վրաց իշխանի ու Համամի ազգակցության ու բախումների մասին առկա տեղեկությունները: Դրանք հնարավորություն են ընձեռում խորհելու, որ Շապուհ է Համամ Ամատունիները իրենց ժողովրդին առաջնորդել են Խաղտիքի անմատույց շրջանները՝ նախապես ծանոթ լինելով այդ վայրերին, խնամիական կապեր ունենալով Ճանիքի (Լազիստանի) իշխանների հետ: Վաշդեանի ու Համամի հակամարտության մասին հուշերը, հավանաբար, արդյունք են իրական այն պայքարի, որ մղել են գաղթողները տեղացի բնակչության դեմ՝ աշխարհագրական այդ միջավայրում հաստատվելու և բարգավաճելու համար: Ըստ այդմ՝ պատմական հիմքից զուրկ է համշենցիների միջավայրում տարածված թեալոր այն խոսքը, որի համաձայն «Համշենը աշխարհի ստեղծման է ի վեր մարդու երես չէր տեսած»²:

3. Ղեռնդ պատմիչի հաղորդած տվյալները հնարավորություն են ընձեռում ոչ միայն պարզելու Համշենի հայկական իշխանության հիմնադրման ստույգ ժամանակը՝ 789-790 թթ., այլև որոշելու Հայաստանից արտագաղթած ու Համշենում հաստատված հայ բնակչության բնօրրանը:

Գիտենք արդեն, որ Համշեն արտագաղթած հայերի ղեկավարները հայ ժողովրդի պատմության մեջ մեծ դեր կատարած Ամատունյաց նախարարական տան պալազատներ էին: Պատմագրական ու վիմագրական աղբյուրներում առկա ակնարկների համադրումով հնարավոր է լինում հանգել անտարակուսելի այն եզրակացության, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Ամատունյաց նախարարության կալվածքներն ընկած էին Այրարատյան նահանգի Արագածոտն և Կոտայք գավառներում՝ կենտրոն ունենալով Օշական նշանավոր ավանը³: Գիտենք ստույգ, որ Ամատունիների տիրապետու-

¹ Նույն, էջ 285:

² Ս. Հայկունի, «Համշեն», տե՛ս Արարատ, 1895, էջ 297:

³ Ըստ Ն. Ադունցի՝ Ամատունիների նախնական բնակավայրը եղել է Արտազի շրջակայքը՝ այժմ Մակվի շրջանը, Իրանում (Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 304):

Թյան սահմանների մեջ էր գտնվում միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր մշակութային կենտրոն Հովհանավանքը (կոչված նաև՝ Ս. Կարապետ). այդ մասին վկայություն է պահպանվել XVII դ. արժեքավոր մի հիշատակարանում, ուր վանքը կոչված է «Ամատունեաց սուրբ Կարապետ, որ ի ստորոտս Արագածու եւ ի գաւառիս Կարբոյ եւ Յանբերդոյ»¹: VI դ. կառուցված Պտղնավանքի պատին քանդակված է մի հեծյալ՝ «Մանուէլ Ամատունեաց տէր» մականգրությամբ²: Այդ Մանուէլը, ուսումնասիրողների կարծիքով, վանքի շինողն է, ուստի պետք է եզրակացնել, որ Կոտայքը, ավելի ճիշտ՝ այդ գավառի մի մասը (Հրազդանի ձորը) ևս պատկանում էր Ամատունիներին: Սրանց տիրապետության սահմանները որոշելուն նպաստում է և այն իրողությունը, որ XIII դ. Զաքարյանների կողմից Արագածոտնի իշխաններ կարգված Վաչուտյանները իրենց համարում էին Ամատունիների սերունդ՝ տիրելով նախկինում Ամատունիներին պատկանած շրջաններին³:

Վերոհիշյալ փաստերը իրավունք են տալիս աներկբա հայտարարելու, որ Շապուհ և Համամ Ամատունիների գլխավորությամբ Համշեն ներգաղթած հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, լինելով Ամատունյաց հպատակ հեծյալներ ու շինականներ, դուրս էին եկել Հայաստանի սրտից՝ Այրարատյան նահանգից⁴:

¹ ՄՄ 201, էջ 613բ:

² Գ. Յովսէփեան, *Նիւթեր եւ ուսումնասիրություններ*, պր. Գ. Նիւ Յորք, 1914, էջ 14:

³ Հ. Ոսկեան, *Ուսումնասիրություններ հայ նախարարություններու մասին*, Վիեննա, 1925, էջ 117:

[Այժմ նշգրտված է, որ Վաչուտյանների տոհմական առնչակցությունը Ամատունիներին հիմնված է Հոհաննավանքի վիմագրի «Այրարատին տէրն» արտահայտության վրիպյալ ընթերցման վրա («Այր Ամատունի»), որ առկա է Զաքարիա Սարկավագի երկում: Տե՛ս Հայրապետ Մարգարյան, «Վաչուտյանների իշխանական տան պատմությունից», *Շողակաթ*, 1995, էջ 30-36:

⁴ Ս. Հայկունին, «որպէս կաւանդեն», անորոշ ձևով հայտնում է, թե. «Անոյ աւերումից յետոյ փախստականաց մէկ մասն ապաստանած է Համշեն» (*Արարատ*, 1895, էջ 295): Համշենցիներին անեցի ծագում են վերագրում նաև ուրիշներ: Այս առասպելը, որ տարածված է համշենցի հայերի միջավայրում և տպագիր խոսքով հրաձգվում է երբեմն որպէս իրողություն (տե՛ս, օրինակ, *Գրական թերթ*, 1968, № 21), գուրկ է պատմական հիմքից: Անի հաղափր բնակչությունից պարզվել ու որպէս հաղափր դադարել է գոյություն ունենալուց ոչ զանգվածային արտագաղթի կամ բնական աղետի հետևանքով: Այն հարցը, թե որտեղ են բնակություն հաստատել անեցիները մի շարք տասնամյակների ընթացքում՝ խումբ-խումբ կամ անհատապէս լքելով իրենց հաղափր, կարոտ է մանրակրկիտ ուսումնասիրության և դուրս է մեր այս հոդվածի ծրագրից, սակայն համշենցիների ծագման հարցի առնչությամբ ստիպված ենք հպանցիկ անդրադառնալու այդ խնդրին:

Անին ծաղկեց ու բարգավաճեց որպես տարանցիկ առևտրի և արհեստագործության նշանավոր կենտրոն՝ գտնվելով միջազգային նշանակություն ունեցող բանուկ այն մայրուղու վրա, որն իր մի ելուղով կապվում էր Տրապիզոնի (այնուհետև ծովով՝ Դրիմի ու Կ. Պոլսի), մյուսով՝ Թավրիզի (այնուհետև Միջին Ասիայի ու Հնդկաստանի), իսկ երրորդով՝ Տփղիսի ու Հյուսիսային Կովկասի հետ: Ըստ այդմ՝ անեցի վաճառականները վերոհիշյալ նախապարհների համագույակետերում ստեղծելու էին կայուն հենակետեր, ուր բնակություն էին հաստատելու իրենց ներկայացուցիչներն ու գործակատարները՝ ունենալով պահեստային շենքեր, կարավանատներ և այլն: Կան որոշ տվյալներ ու ակնարկներ հավաստելու, թե այդպիսի հենակետեր անեցիների համար եղել են Տփղիսը, Տրապիզոնը, Սուլթանիան, Կաֆան, թերևս Աղսարայը (Վուգայի ափին) և այլ ֆաղափներ: Համառոտակի անդրադառնա՞նք այդ տվյալներին՝ նշելով, որ առաջին հերթին ու բնականաբար անեցիների համար գաղթօջախներ պետք է լինեին հենց այն վայրերը, որոնք ծանոթ ու հարագատ էին նրանց ֆաղափի ծաղկուն ժամանակներից:

XV դ. 20-ական թթ. Տփղիսում ու Թմոզվիում են գտնվում Անիի եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորը և նրա եղբայրը՝ իշխանաց իշխան պարոն Ջալաբին (*Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Ա, էջ L): Այս փաստն ինքնին Վրաստանի սահմաններում, մասնավորապես Տփղիսում ու Թմոզվիում, անեցի բազմաթիվ գերդաստանների բնակություն հաստատած լինելու օգտին է խոսում:

XIV դ. 30-ական թթ. մի խումբ անեցիների ենթ հանդիպում իլդանության վարչական կենտրոն Սուլթանիա վաճառաշահ ֆաղափում: Դրանցից էր Մխիթար Անեցի նշանավոր գրիչը (*Ժե դարի հիշատակարաններ*, էջ 307-311) և նրա հոգևոր հայր Գրիգոր երեց Անեցին (Նրուսաղեմ, ձեռ. 1941):

Տրապիզոնի հայերի հնագույն մասի անեցի լինելու վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդում այդ ֆաղափ լավագույն պատմիչ Մ. Բժշկյանը. «Ասոնք, - գրում է նա Տրապիզոնում հաստատված գյուղացիների մասին, - Համշենին եկած են, բայց ֆաղափացիք Անի ֆաղափն են, ուստի գիտացիների լեզուն եւ հնչմունքը շատ տարբեր են ֆաղափացիներէն» («Աստուծոյն Պոնտոսի», Վենետիկ, 1819, էջ 82):

1357 թ. պահպանվել է ուշագրավ մի հիշատակարան Անի ֆաղափի ու նրա շրջակայքի ավերածության ու գերեվարության մասին. «Ջօրֆն տանկաց, - ասված է այնտեղ, - բազմացեալ ամբոխիւմ հասին գաւառն ֆաղափն Անոյ: Եւ գաղէտս եւ զոր ինչ արարին ի վանս եւ ի գեաղս եւ ի գաւառս, ո՛ր բերան պատմէ կամ ո՛ր լեզու խօսի... սատակեցին առաջի ծնողաց զտղայս եւ առաջի տղայոց զծնողսն: Եւ զորս ըմբռնեալ տանէին գերիս՝ բանտից եւ տանջանաց մատնեալ, որոց զլուխ արթապակ եւ մեծ սպասալար Շաննշահ, որ հագիւ կարաց գերծանիլ ի ձեռաց թշնամեացն» (ՄՄ 6764, էջ 264ա):

Չորսանյան Մելիք-Աշրաֆի թագավորության այս տարիներին ամայանում ու կործանվում էին Անդրկովկասի և Իրանի վաճառաշահ մյուս ֆաղափները ևս: Մեծատուն շատ առևտրականներ լինում էին իրենց հայրենի ֆաղափները և փախչում այլ երկրներ: Ոսկե Հորդան ամենաբարգավաճ ու ապահով վայրն էր համարվում, ուր Ջանիբեկ խանի թագավորության տարիներին (1342-1357) «Մելիք-Աշրաֆի կեղեքումների հետևանքով ժամանում էին Թավրիզից, Սերաբից, Արդաբիլից, Բայլականից, Պարտավից և Նախիջևանից շատ խոջաներ», - ինչպես գրում է «Շեյխ-Ուվեյսի պատմության» հեղինակը (տե՛ս **В. Г. Тизенгаузен**, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, М.-Л., 1941, էջ 101): Անիի մասին այստեղ հիշատակություն չկա, բայց համոզված ենք, որ Ջանիբեկի իշխանության տակ գտնվող Դրիմի թերակղզում,

Բնականաբար, հետագա դարերում Համշենի լեռնաշխարհն իր անմատ-
չելի ձորագավառներում պատսպարված պետք է լինի նաև Հայաստանի այլ
շրջաններից, մասնավորապես Համշենին սահմանակից Բարձր Հայքի գա-
վառներից արտագաղթած նոր խմբերի, սակայն հայկական Համշենի հիմ-
նադիրները Շապուհ ու Համամ Ամատունիների գլխավորությամբ արաբա-
կան լծի դեմ զենք վերցրած և հաղթական պայքարով իրենց համար նոր
հայրենիք նվաճած այն հերոսներն էին, որ դուրս էին եկել, ինչպես ասա-
ցինք, Այրարատյան նահանգի Արագածոտն և Կոտայք գավառներից:

4. Անանցանելի լեռներով, խոր ձորերով ու խիտ անտառներով արտա-
քին աշխարհից կտրված, ինքնամիտ, մոլթ ու մառախլապատ մի երկրա-
մաս էր Համշենը: Հեթում պատմիչը, որ XIII դ. վերջերին անձամբ եղել է
այնտեղ, հայտնում է, թե «տեղին այն այնչափ մառախլապատ է եւ խաւար-
չուտ՝ այնպիսի նսեմութեամբ, զի ոչ ոք է՝ որ կարիցէ նշմարել ինչ անդ. եւ ոչ
ոք է՝ որ համարձակեսցի մտանել յայն երկիր, զի ոչ ոք գտանէ շաւիղ գնալոյ
ընդ այն»¹: Հեթումին լրացնում է իսպանացի դիվանագետ Ռուի Գոնզալես
դե Կլավիխոն, որ 1406 թ. սեպտեմբերին տունդարձի ճանապարհին անցել
է Համշենով՝ մեծարժեք իր ուղեգրության մեջ գրանցելով կարևոր տեղեկու-
թյուններ այդ երկրամասի դիրքի, պատմության ու ժողովրդի բարքի
մասին²:

Համշենի դիրքի, աշխարհագրական ու կլիմայական պայմանների, հա-
ղորդակցության միջոցների և հարակից խնդիրների մասին շատ արժեքա-
վոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև XIX դ. օտարագրի և հայ ուղե-
գիրներ ու տեղեկագիրներ, մասնավորապես՝ Կ. Կոխը, Ս. Հայկունին, Պ.
Թումայանցը և ուրիշներ: Թումայանցն, օրինակ, գրում է. «[Համշինի] ժողո-
վուրդը, այս ամէն չարչարանքը իր երկրին լեռնային դրիցը պատճառով կը

մասնավորապես՝ Կաֆա փառքում անեցիներ հաստալեցին հենց այս շրջանում կամ
քիչ առաջ՝ 1330-ական թթ., եթե հավատալու լինենք XVII դ. ավանդությունների հիման
վրա շարադրված այն հիշատակարանին, որն այսօր որպես անվիճելի հեղինակություն
օգտագործվում է շատ բանասերների կողմից, առանց քննության ու քննադատության
(ՄՄ 7442, էջ 280-283, Մ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 335-342): Մեծ փանակությամբ անե-
ցիներ, անտառակույս, գաղթել են նաև Հին Ջուղա, Երևան և Հայաստանի ու հարևան
երկրների այլ փառքներ: Երևանի մասին կա ուշագրավ մի վկայություն՝ փորագրված
Կաթողիկե եկեղեցու պատին: 1364 թ. ոմն Շապաղին, մեծ հավանականությամբ 1357 թ.
վերոհիշյալ դեպքերի առնչությամբ, գրում է. «Անու ափրողն արեւ»:

¹ Հեթում պատմիչ թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 15:

² Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самар-
канд в 1403-1406 гг., пер. И. И. Срезневского, СПб, 1881, էջ 382-384.

կրէ, ուր կառք բանել բնականաբար անհնարին ըլլալէ զատ՝ շատ մը ճանապարհ կոշուած տեղերն անգամ ձի եւ ջորի ալ չ'կրնար բանիլ, որով շինականը արտէն եւ թէ անտառէն ի տուն եւ թէ ի քաղաք փոխադրելիք բաները... կը ստիպուի շալակաւ կրել՝ դժուարին եւ վախուոր ճանապարհներով»¹:

Թե ինչ երկրամաս գրավեց Շապուհ և Համամ Ամատունիների գլխավորությամբ Այրարատյան նահանգից արտագաղթած 12 հազար բնակչությունը սկզբնական շրջանում, չգիտենք: Միջին դարերից եւ տեղեկություններ գրեթե չեն պահպանվել, եթե անտեսենք Համշենի իշխանության հարավից Սպերին սահմանակից լինելու մասին ձեռագրական տվյալը՝ XV դ. (այդ մասին՝ հետո): Ուստի, կամա թե ակամա, դիմելու ենք XIX դ. ուղեգիրների օգնությանը:

Գերմանացի գիտնական Կարլ Կոխը, որ 1843-1844 թթ. անձամբ անցել է Համշենով ու գրանցել ճամփորդական ուշագրավ իր տպավորությունները, նկատում է, թե Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող այդ երկրամասը կիսանկախ էր՝ վոյվոդ կոչվող պաշտոնյայի կառավարության ներքո²: Համշենի սանջակի մեջ, բացի կենտրոնական դիրք գրավող բուն Համշենի շրջանից, Կ. Կոխի տվյալներով մտնում էին 3 ձորապետություններ (դերեբեյություն): Դրանցից մեկի կենտրոնը եղել է Ջեմիլ գյուղը՝ համանուն գետի (Կալապոտամոս գետի ակունքներից), երկրորդի կենտրոնը՝ Օրթաքյոյը՝ Մապավրա գետի ափին, իսկ երրորդինը՝ Մարմանագ գյուղը՝ Աթենա ծովափնյա գյուղաքաղաքից 2,5 ժամվա հեռավորությամբ³:

Համշենի սահմանների մասին ավելի մանրամասն տվյալներ հաղորդում է բազմարդյուն ազգագրագետ Ս. Հայկունին: «Համշենի վիճակը, - գրում է նա, - բռնած է Սպերի եւ Իրիզէի միջավայրն, Սպերից սկսած գետի մը երկու հովիտներն կը գրավէ, որ հինաւորաց հսկայ անտառներով պատած է, եւ շրջապատուած է նաեւ հսկայ լեռներով: Խաչավանք սարից Թերեւիթ սարի երեսը անցնելու համար մի լճակի եզրից պիտի անցնենք, որ ձկներով առատ է եւ որի շրջապատը կարելի է կտրել 20 վայրկեանում:

¹ Պ. Թումանյան, «Պոնտոսի հայերը», Լումայ, 1899, Բ գիրք, էջ 164:

² Հայտնի է, և Կ. Կոխն էլ պարզաբանում է, որ վոյվոդ էին կոչվում Օսմանյան կայսրության այն սանջակների կառավարիչները, որոնց վստահված երկրամասի բնակչությունը բխտոնյա էր, ի տարբերություն մութեսելիմ կոչվածների, որոնք իշխում էին հիմնականում մանմեդական բնակչություն ունեցող շրջանների վրա:

³ K. Koch, *Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844*, II, *Reise im Pontischen Gebirge und Türkischen Armenien*, Weimar, 1846, էջ 22-25 և հմ.:

Քյողցեր լերան վրայ եւս լիճ մի կայ, Այդր կյոլ անունով: Այս լճերն երկու գետերու սկզբնավորութիւն են, մեն 6 ժամու ճանապարհ Սպերի կողմ հոսելով Ճորոխի կը խառնուի. որը եւս (իմա՛ մյուսը — Լ. Խ.) կը հոսի Սեւ ծով 5 ժամ Իրիզէի արեւմտյան կողմից: Ճեմել գետն արեւմտեան կողմը հոսելով կիջնայ՝ աջ կողմից Կալապատոմուզի կը խառնուի... բուն Համշէն կը սկսի Եօթը-Փարա գիւղից, որ Իրիզէից 24 ժամ բարձր է: Եօթը-Փարա գիւղից 8 ժամ բարձր է Համամշէնի Գարադերէն, որ Կալապատոմուզի կը խառնուի: Մափաւրի գետն եւս կը հոսի Սեւ ծովը Իրիզէից 4 ժամ հարեւելս, որն եւս Համշէնի լեռներէն կիջնայ... վերին Կալէ գետակն 2 ժամ ընթացքէ յետոյ՝ արեւելեան եզրից Ֆորթունա (Բուք) գետին կը խառնուի Չաթփոսի մօտ՝ Թերեւեթի հովտէն անցնելով: Ֆորթունան Խաչվանքի սարից կիջնայ, Արտաշէնից կանցնի, եւ Ատինայէն 2 ժամ հարեւելս Սեւ ծովը կը թափի...»¹:

Կ. Կոխի և Ս. Հայկունու հաղորդած տեղագրական տվյալները, մեզ մատչելի քարտեզագրական նյութերի համագրությամբ, հնարավորություն են ընձեռում ստուգման ու ճշգրտման կարոտ մի քարտեզ ներկայացնելու Համշենի երկրամասի, որի սահմանները, անշուշտ, դարերի ընթացքում կրել են մեծ փոփոխություններ:

Մեր խնդրանքով պատմաբան Բ. Հարությունյանը կազմել է այդպիսի մի քարտեզ, որ տրվում է ներդիր:

Համշենի բնական պայմանները՝ լեռնային լանդշաֆտ, անանցանելի ու խիտ անտառներ և այլն, հնարավորություն չեն ընձեռում բազմամարդ բնակավայրեր ստեղծելու: Գյուղերն այստեղ, սովորաբար, կազմված են լինում 20-30, առավելն 50 միմյանցից 1-3 և ավելի կիլոմետր հեռու ընկած տների խմբերից կամ հատ-հատ տներից²: «Գիւղացիին բնակարանը երբ նեղ գայ, - գրում է Համշենի մեծավաստակ ազգագրագետը, - կամ քանի եղբայրներ միասին բնակելու խոչընդոտներ յառաջ կգան, իրենց տնէն 1-2-3 վերստ հեռու... անտառի յարմարաւոր վայրերը կորոշե տուն շինել, այնպիսի տեղ մի, որ լինի զառիվայր, տան վերելը իրեն յատուկ անտառ... տանը շուրջը պտղատու ծառներ տնկելու յարմարութիւն ունենայ» և այլն³:

Կ. Կոխը նույնպես ուշադրություն է դարձրել համշենցիների բնակավայրերի նույն առանձնահատկության վրա և հայտնել, որ Համշենի ամբողջ տարածքի վրա, այս ու այն կողմ ցրված, կա ընդամենը 1500 տուն: Յուրա-

¹ Ս. Հայկունի, «Համշէն», Արարատ, 1895, էջ 296):

² Ս. Հայկունի, «Տրապիզոնի հայ գիւղացոց կեանքը», Արարատ, 1905, էջ 738, Հ. Մուրադեան, Համշենի հայերը, Թիֆլիս, 1901, էջ 5:

³ Նույն, էջ 739:

քանչյուր տան կամ ընտանիքի անդամների թիվը հաշվելով 5,5 միավոր՝ նա ենթադրել է, որ Համշենի ազգաբնակչության թիվը շուրջ 8 հազարի շուրջ պետք է լինի¹:

Մշակելի նոր հողամասերի իրացման հետ կապված գրեթե անհաղթահարելի դժվարությունները, հնագույն ժամանակներից սկսած, արտագաղթի ու պանդխտության պատճառ են հանդիսացել համշենցիների համար: Նրանք, քալլ առ քալլ դուրս գալով բուն Համշենի սահմաններից, տարածվել են գրեթե բոլոր ուղղություններով:

5. Կրկին անդրադառնանք քաղաքական կյանքի պատմությանը:

Տեղեկություններ չկան պարզելու, թե Համամ Ամատունի իշխանից հետո Համշենը որքան ժամանակ է մնացել նոր տոհմի տիրապետության ներքո: Կարող ենք միայն ենթադրել, որ IX-XI դդ.՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի սահմաններում Բագրատունիների հզորացման և աննախընթաց վերելքի այդ ժամանակաշրջանում, Համշենը նույնպես, հարավից սահմանակից լինելով Բագրատունիների հին բնօրրան Սպերին², ընկել է նրանց քաղաքական ազդեցության տակ: Այս մոլթ ժամանակահատվածի վրա, կարծես, աղոտ լույսի մի ճառագայթ է նետում համշենցիների միջավայրում մինչև XIX դ. վերջերը պահպանված ավանդությունը թագավորական ցեղից սերված Գրիգոր և Մարտիրոս իշխանների մասին: Ըստ այդմ «Մարտիրոս Գրիգորի աղջիկը կուզէ իւր որդոյն՝ Արտաշէնի համար. Գրիգորը չի յօժարիր տալ. Մարտիրոս զինու զօրութեամբ Գրիգորի երկիրը կը մտնէ, կը պատերազմի, կը հաղթէ, կառնէ աղջիկը, կը պսակէ Արտաշէնի վրայ, Արտաշէն Գրիգորի երկրի մէջ, Համշէնի մեծ գետի վերի ակներուն մօտ մի հսկայ բերդ կը կառուցանէ, որ այսօր եւս Արտաշէն կասուի»³:

Այս ավանդության մեջ պատմական է, անշուշտ, հայ իշխանների միմյանց դեմ մղած պատերազմների վերհուշը և, մանավանդ, ուշագրավ այն տվյալը, որ իրար դեմ պատերազմող հայ այդ իշխանները եղել են «թագաւորական ցեղէ»:

¹ K. Koch, նշվ. աշխ. էջ 22-25: Ս. Հայկունու հաշիվներով Համշենի ու Կարա-դերեի բնակչության թիվը 16 հազար է (Արարատ, 1895, էջ 239): Համշենին ընկնելու է այդ թվի շուրջ կեսը՝ 8 հազար, այսինքն՝ այնքան, ինչքան նշել էր Կոխը՝ Հայկունուց կես դար առաջ:

² Յ. Մարկուարտ, Վրկան Բագրատունեաց ծագումը, Վիեննա, 1913, էջ 139:

³ Արարատ, 1895, էջ 295-297:

նրա ռազմատենչ բնակչության մասին 1223 թ. ունենք պերճախոս մի վկայություն, որը հարևանցիորեն վերաբերում է նաև Համշենին ու նրա քաջարի զավակներին: Այդ թվականին իրար բախվեցին Իկոնիայի սուլթանության ու Տրապիզոնի կայսրության զինական ուժերը: «Պատմություն սուրբ Եվգենիոսի հրաշագործության» երկի տվյալներով սուլթանը ճամբար զարկեց Բաբերդից ոչ հեռու մի վայրում և շրջակա բնակչությունից տեղեկություններ սկսեց քաղել Տրապիզոն տանող ճանապարհի մասին. նրան ասացին, որ անհրաժեշտ է շրջանցել Խաղտիքը, քանի որ այդ թեմը դժվարանցանելի է և ունի ռազմատենչ բնակչություն¹: Հետագա դեպքերն եկան հավաստելու այդ տեղեկությունը. «Խաղտիքի և Մացուկա կոչվող շրջանի բնակիչները, տրապիզոնցիների հաջող դիմադրության մասին լուր ստանալով, ոգեշնչվեցին, և ժամանելով գիշերով, հալածեցին պահապաններին, թշնամու բանակատեղից քշեցին-տարան պատերազմական ձիերը, հափշտակեցին ու գերեցին»: Խիստ ուշագրավ են, մանավանդ, սկզբնաղբյուրի հետևյալ տողերը. «Հույները գրավեցին հապճեպ փախուստի հետևանքով թողնված ձիերն ու զենքը: Իսկ հնարավոր է, արդյոք, թվարկել, թե մացուկացիներն ու Խաղտիքի բնակիչները որքան փախստականներ ջարդեցին Տավրոսի ձորերում»: Խաղտիքի բնակիչներն այստեղ խիստ որոշակի տարանջատված են հույներից ու մացուկացիներից, անշուշտ, էթնիկապես տարբեր լինելով: Հիմք չունենք պնդելու, որ «Խաղտիքի բնակիչ» ասելով՝ սկզբնաղբյուրի հեղինակը նկատի է առել միայն և բացառապես Համշենի հայերին (այդպես կարող էր կոչվել Բաբերդից հյուսիս՝ հնում Խաղտոյ ձոր կոչվող շրջանի, ինչպես և Սպերի հայ ազգաբնակչությունը), սակայն կարող ենք շտարակուսել, որ Տրապիզոնի կայսրության հովանու տակ մտած Համշենի հայկական իշխանությունը իր հարևանների նման կիսանկախ դիրք ուներ կայսրության և սուլթանության նկատմամբ, պահպանել էր ռազմատենչ իր ոգին և պատրաստ էր ոչ միայն դիմադրելու թշնամի բանակներին, այլև նպաստավոր իրադարձությունից օգտվելով՝ նախահարձակ լինելու:

XIV դ. կեսերից Տրապիզոնի կայսրությունը, քայքայման ու մասնատման անկարգ ընթացքի մեջ մտնելով, մեկը մյուսի հետևից կորցնում էր իր ծայրագավառները՝ փաստական իշխանություն պահպանելով միայն Տրապիզոն քաղաքի ու մերձակայքի վրա: 1360-ական թթ. արդեն Խաղտիքը

¹ Ф. И. Успенский, *Очерки из истории Трапезундской империи*, Л., 1929, с. 52.

² Նույն, էջ 56: Վերը մեջբերված հատվածները ֆաղված են «Сказание скевофилака Лазаря о чудесах св. Евгенія» երկից, որի ռուսերեն ամբողջական թարգմանությունը մեջ է բերել Ֆ. Ուսպենսկին իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ:

կայսրության մաս չէր կազմում. որոշակի մի տեղեկությամբ այդ տարիներին երկրամասը՝ հավանաբար Համշենի հետ միասին, գտնվում էր արդեն Բաբելոնի էմիրի գերիշխանության ներքո, որն իր հերթին Ջելաիրյանների, ապա Թեմուրյանների վասալն էր¹:

6. Սկզբնաղբյուրների բազմադարյան լուծությունը Համշենի հայկական իշխանության մասին խզվում է XV դ. սկզբներին, երբ այդ անհյուրընկալ երկրով անցնում է իսպանացի դիվանագետ Կլավիխոն: Այսուհետև լեզու են առնում մի քանի հայ հիշատակագիրներ, որոնց հաղորդած չոր ու ցամաք տեղեկություններն ի մի բերելով՝ հնարավոր է լինում ստվերագծել այդ իշխանության վերջին հարյուրամյակի պատմությունը²:

Սամարղանդից հայրենիք վերադառնելու ճանապարհին, Սև ծովի նավահանգիստներից որևէ մեկին հասնելու համար, Կլավիխոն ժամանում է Սպեր, ուր հյուրընկալվում է մահմեդական իշխանից, որին անվանում է *Piahaacabea*: Այնուհետև 1406 թ. սեպտեմբերի 13-15-ին նա անցնում է Համշենով՝ այդ երկրի մասին արձանագրելով կարևոր տեղեկություններ. «Այդ գիշեր նրանք (Կլավիխոն և իր ուղեկիցները — Լ. Խ.) օթևանեցին լեռան ստորոտում գտնվող մի գյուղում: Հաջորդ օրը՝ կիրակի (սեպտեմբերի 13-ին) բարձրացան անտառազուրկ բարձր լեռը, որն այնքան զառիվեր էր, որ և՛ մարդիկ, և՛ անասունները շարժվում էին մեծ դժվարությամբ: Այդ օրը նրանք դուրս եկան Գորդանիայից և մտան Առաքել (*Arraquiel*) [կոչվող] երկիրը: Հաջորդ երկուշաբթի նրանք ճաշեցին այդ Առաքել երկրի մի գյուղում և, անմիջապես մեկնելով, գիշերեցին մի այլ գյուղում:

Ահա պատճառը, որի հետևանքով այդ մահմեդականը (*Piahaacabea*-ն — Լ. Խ.) իշխում է [միաժամանակ] Սպերին և այդ Առաքել [կոչվող] երկրին: Այդ երկրի բնակիչները դժգոհ էին իրենց իշխանից, որին, ինչպես և երկիրը, կոչում էին Առաքել: Նրանք ուղևորվեցին Սպերի վերոհիշյալ իշխանի մոտ՝ ասելով, որ նրան կդարձնեն իրենց իշխան, պայմանով, որ նա պաշտպանի իրենց: Եվ արեցին այդպես՝ հանձնվեցին նրա իշխանությանը: Նա ընդունեց և իր փոխարեն մի մահմեդական նշանակեց այդ երկրի կառավարման համար՝ մի քրիստոնեի ընկերակցությամբ:

Այդ երկրամասը շատ լեռնոտ է, ունի մի քանի լեռնանցքներ, որոնցով

¹ Տե՛ս նույն, էջ 115:

² Այդ աշխատանքի նախնական արդյունքները շարադրել էին ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ մեծ ժողովածուի Ա մասի առաջաբանում (Երևան, 1955, էջ XLVIII-L): Այժմ ձեռքի տակ ունենմ նոր տվյալներ, որոնք հնարավորություն են տալիս կատարելու զգալի ճշգրտումներ ու լրացումներ:

անկարող են անցնել կենդանիները: Որոշ տեղերում ժայռից ժայռ անցնելու համար փայտե կամուրջ են կապել: Բեռնակիր կենդանիներն այդ երկրամասում, ըստ մեծի մասի, անկարող են շարժվել, և մարդիկ ստիպված են ամեն ինչ կրել իրենց ուսերին: Հացահատիկն այնտեղ քիչ է [աճում]:

Այդ երկրի բնակիչներից դեսպաններին մեծ վտանգ էր սպառնում, որովհետև նրանք չնայած հայ քրիստոնյա էին, բայց, լինելով վատաբարո ու շար ազգ, չէին կամենում ճանապարհ տալ դեսպաններին, մինչև նրանք իրենց հետ տարածից որոշ բան չտվեցին նրանց:

Այդ լեռներով նրանք շարժվում էին չորս օր, մինչև հասան ծովափնյա մի տուն, որից մինչև Տրապիզոն վեց օրվա ճանապարհ էր: Այստեղից նրանք վատ ճանապարհով գնացին մինչև Սյուրմենե կոչվող վայրը¹:

Համշենի պատմության համար հույժ կարևոր այս տեղեկությունները կարոտ են մեկնաբանության: Դժվարակոխ ճանապարհներով Սպերից Սյուրմենե հասնելու համար Կլավիխոն, անտարակույս, անցել է Համշենով, սակայն այդ երկիրը նախկին իշխանի անունով կոչել է Առաֆել:

Որևէ երկրի անվան փոխարեն նրա իշխողի անունը կամ տիտղոսը օգտագործելու դեպքերը եզակի չեն միջնադարյան մատենագրության մեջ: Պարսկական ու հայկական սկզբնաղբյուրներում, օրինակ, Գոռել է կոչվել Լեհաստանը՝ լեհ թագավորի Կառլ տիտղոսից, կամ էլ՝ Ջուլեյնին Գույուկ խարանի թագադրման հանդեսին ներկա հյուրերի շարքում հիշատակել է «Թագավոր երկրի սուլթանին», այսինքն՝ հայերեն թագավոր բառն ընկալել է որպես երկրի անուն², ճիշտ այնպես, ինչպես Կլավիխոն Համշենը իշխան Առաֆելի անունով է կոչել³:

Խիստ ուշագրավ է Կլավիխոյի պատմածն այն մասին, որ Համշենի բնակիչները, դժգոհ լինելով իրենց Առաֆել իշխանից, պատգամավորություն են ուղարկում հարևան Սպերի իշխանի մոտ և, որոշ պայմաններ առաջադրելով, կամովին ընդունում նրա գերիշխանությունը: Այն անվանական է լինում, քանի որ Համշենը կառավարվում է մեկ մահմեդական ու մեկ քրիս-

¹ Рюи Гонзалес де Клавихо, *Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг.*, пер. И. И. Срезневского, СПб., 1881, էջ 382-384. Հ. Հակոբյան, *Ուղեգրություններ*, հտ. Ա, Երևան, 1932, էջ 142-143 (Հակոբյանի թարգմանությունը հաջող չէ):

² Այս մասին տե՛ս Է. Շյու, «Значение слова «Горел» по армянским источникам» (*Կրթեր հասարակական գիտությունների*, 1967, № 8, էջ 66 և հտ.):

³ Այդ մասին աներկբա վկայում է իմել Կլավիխոն՝ գրելով. «Այդ երկրի բնակիչները դժգոհ էին իրենց իշխանից, որին, ինչպես և երկիրը, կոչում էին Առաֆել»:

տոնյա պաշտոնյաների համագործակցությամբ, և համշենցիներն այնքան անկախ դիրք են գրավում, որ իրենց սյուզերեն Սպերի իշխանի կողմից մեծ պատվով ընդունված և ճանապարհված դեսպաններին իրենց երկրամասից անցնելու իրավունք են տալիս միայն համապատասխան տուրք ստանալուց հետո: Համշենի իշխաններն այնքան ուժ ունեին, որ ի վիճակի էին հրաժարվելու Սպերի տիրոջ խնամակալությունից նրա ստանձնած պարտավորությունների թերացման կամ քաղաքական նոր իրադարձությունների պայմաններում: Եվ այդպես էլ կատարվում է. Կլավիխոյի նկարագրած իրավիճակը փոխվում է XV դ. սկզբին, երբ Լանկ-Թամուրի մահով ծայր են առնում գահակալական կռիվներ, և երկարատև պայքարից հետո Հայաստանի ու հյուսիսային Իրանի վրա իրենց տիրապետությունն են հաստատում Կարա-կոյունլուները:

Ստույգ չգիտենք երբ, բայց անտարակույս 1422 թ. տարիներ առաջ Համշենի իշխանությունն անցնում է կրկին մեզ արդեն ծանոթ Առաքելի կամ նրա գերդաստանից սերած համանուն մի այլ իշխանի ձեռքը: Այդ մասին տեղեկություն է գրանցված Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության գրատան № 1617 ձեռագրի մի հիշատակագրության մեջ, որի համաձայն ձեռագրի սկզբի մասն ընդօրինակվել է Համշենի Քոշտենց վանքում 1422 թ.՝ «Արդ, գրեցաւ գիրքս հոգեշահ եւ պիտանի եւ բան խրատական յաղագս խնդրոյ պարոնաց պարոնին պարոն Առաքելին եւ որդոյ իւրոյ տէր Սարգսին, ի վայելումն անձին իւրոյ եւ որդեկին եւ ամենայն զարմից, զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս այնէ, եւ փրկէ զինքն յամենայն վտանգից հոգւոյ եւ մարմնոյ, ամէն: Գրեցաւ գիրքս ի թվին Հայոց ՊՀԱ. (1422), նաւասարդի Ա.»¹:

Երեք տարի անց՝ 1425 թ., Համշենի պարոն է կոչվում Դավիթ իշխանը, հավանաբար նախորդի որդին. այդպես ենք կարծում, որովհետև նրա վերաբերյալ տեղեկությունը նույնպես գրանցված է Առաքել իշխանին պատկանած վերոհիշյալ ձեռագրի մեջ՝ նրա վերջին մասում. «Գրեցաւ գիրս... յաղագս խնդրոյ պարոնաց պարոն Դավթի... ի դրան սուրբ Աստուածածնի, որ կոչի Քոշտենց վանք, ի գաւառն ի Համշինու, հայրապետութեանն տէր Պաւղոսի, թագաւորութեանն Սքանդար պակին, պարոնութեանն պարոն Դավթին»²:

¹ Նորայր Էպս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հտ. Ե, Երուսաղեմ, 1971, էջ 417. Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 344: Այսուհետև ժե դարի հիշատակարանների մեր հրատարակած I, II և III մասերը վկայակոչում ենք ժե, I, (կամ II, III) համառոտությամբ:

² Ժե, III, 365: Երուսաղեմի 1617 ձեռագրի Առաքել իշխանի պատվերով ընդօրինակված բաժինը (ձեռագրի սկզբի մասը) պարունակում է Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգիրքը, իսկ

XV դ. առաջին հիսնամյակում Սքանդար Կարա-Կոյունլուի և նրա հաջորդ Ջհանշահի իշխանության տարիներին, երբ բովանդակ Հայաստանի վրա իրենց տիրապետությունը տարածելու համար հարատև բախումների մեջ էին Աղ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու թուրքմենական զինաստիաները, վերջիններիս համար փակ էր երզնկայի վրայով Սև ծովի ափերը (Տրապիզոն և այլ նավահանգիստներ) տանող միջազգային առևտրի մայրուղին։ Այս պայմաններում Կարա-կոյունլուների գերիշխանությունը ճանաչած Համշենի հայկական իշխանությունը, հակառակ իր դժվարակոխ անցուղիներին, որոշակի նշանակություն էր ստացել։ զգալի չափով Բաբերդի, Սպերի և Համշենի վրայով էր կատարվում ապրանքափոխանակությունն ու անցուղարձը իր հոգեվարձն ապրող Տրապիզոնի կայսրության և Իրանի միջև։

Երթևեկող առևտրականների համար կյանքի ու գույքի ապահովություն ստեղծելու և կայուն մաքսատուրքեր սահմանելու խնդիրը, բնականաբար, մտահոգելու էր Սև ծովով կատարվող միջազգային առևտրի մեջ ներգրավված վաճառականներին։ Դրանցից մեկն էր, անշուշտ, խոջա Շամշադինը, որ 1431 թ. վերակառուցեց Տրապիզոնի Հայոց Չարխափան եկեղեցին, իսկ մեկ տարի հետո Դրիմի տնտեսական կենտրոն, հայաշատ Կաֆա (Թեոդոսիա) քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Ս. Անտոնի վանքում գրել տվեց Ներսես Շնորհալու բանաստեղծությունների ձեռագիր մի ժողովածու¹։

Եվ ահա, Համշենի իշխաններ Առաքելին ու Դավթին պատկանող վերոհիշյալ ձեռագրի մեջ, երջանիկ պատահականությամբ, գրանցվել է այս խոջա Շամշադնի՝ Համշենի տեր պարոն Դավթին ուղղված մի նամակը, որը պատմական ուշագրավ փաստաթուղթ է՝ արժանի մեջբերման առանց սղումների։

«Յանուն Աստուծոյ եւ սուրբ Նիկողոսի. պարոն Դաւիթ յառաջն դուն զայս ուխտէ Աստուծոյ, որ ճամփորթ[ի] համար լաւ լինաս ու զճամփորթի ապրանքն հանց պահես որպէս զԱստուծոյ տված հոգիդ, ով որ լինա՝ թէ քրիստոնեա եւ թէ ալլազգ, ատ քեզ աւանդ։ Եւ զինչ քեզ ես Շամշադինս

Դավիթ իշխանի խնդրանքով ընդօրինակվածը՝ «Վասն թագաւորելոյ Թէոդոսի» խորագրով առասպելախառն մի պատմություն։

¹ Խոջա Շամշադնի մասին տե՛ս Մ. Բժշկեան, *Պատմութիւն Պոնտոսի*, էջ 81. Հ. Տաշեան, *Յուդակ*, էջ 1016։ Այս աղբյուրներում հիշատակված Շամշադիններին Հ. Աճառյանը ներկայացրել է որպէս երկու տարբեր անձնավորություններ (Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, էջ 141)։ մենք նույնացնում ենք՝ նկատի ունենալով, որ երկու դեպքում էլ նա հիշատակված է իր Խաչատուր որդու հետ։ Հավանաբար այս Շամշադնի ազգականներից է նաև խոջա Ստեփանոսը՝ կոչված «Շէմսէտլի», որ կառուցել է Տրապիզոնի Հայոց Ամենափրկիչ վանքը (Մ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 82)։

աւանդ դնեմ՝ զայն առնուս, այլ աւելի տամահութիւն չլինայ: Վրայ այս բանիս գրէ մօտ ի Սպերու տէրն, որ բեռն բեռ բռնէ, թամպալիթ թամպալիթ, իլուման՝ իլումայ, խուրճին՝ խուրճի, պողչան՝ պողչայ¹: Եւ բեռին տալիքն ընդ սաղվաթ ընդ ամէն խարճ մինչեւ Բասենու սինօռն՝ զան որ պիտ առնուն՝ զան յիստակ գրեն որ [թա]մահ եւ ստութիւն չլինայ ի մէջն»²:

Ուշագրավ այս հանձնարարական-նամակի բովանդակությունը կարելի է ամփոփել 2 կետերով.

1. Խոջա Շամշադինը հորդորում է Դավիթ իշխանին Համշենով անցնող վաճառականներից (ճամփորդ), լինեն նրանք քրիստոնյա թե մահմեդական, գանձել չափավոր մաքս ու պայմաններ ստեղծել, որ նրանց ապրանքներն անկորուստ մնան իր իշխանության սահմաններում:

2. Խորհուրդ է տալիս հատուկ գրությամբ Սպերի տիրոջը և հորդորել, որ նա որոշակի դարձնի Սպերի ճանապարհներով փոխադրվող բեռների փոխադրավարձն ու մաքսատուրքը, որպեսզի «թամահ և ստութիւն չլինայ ի մէջն»:

Ըստ ինքյան հետաքրքրական այս նամակը հուշում է մեզ, որ Դավիթ իշխանը Սքանդար Կարա-կոյունլուի թագավորության տարիներին մեծ հեղինակություն վայելող ու զորավոր մի ավատատեր է եղել, ի վիճակի նույնիսկ խրատներ տալու իր հարևան Սպերի իշխանին:

Դավիթ Համշենցու մասին տեղեկություն ունենք նաև 1440 թ., երբ նա իր դեռաբույս զավակ Վարդի հետ շարունակում էր իշխել իր հայրենի երկրին: Այդ վկայությունը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7263 ձեռագրի հիշատակարանում (էջ 228ա). «Արդ, - ասված է այնտեղ, - ի յանկ եղեալ աւարտեցաւ Մաշդոցս ձեռամբ անիմաստ եւ անարհեստ գրչի Աստուածատուր արեղի, ի գաւառիս որ կոչի Համշէն եւ ի վանքս Խուժկա, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ կենսակիր աստուածընդալ սուրբ նշանացս, ի թուականութեանս յարեգական տումարիս ՊՁԹ. (1440), հոռի ամսոյ Բ. (2), ի պարոնութեանն պարոն Դօթի (իմա՛ Դավթի — Լ. Խ.) եւ դեռաբոյս զաւակին իւրոյ պարոն Վարդին, զոր Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ, ամէն»³:

¹ Այստեղ թվարկված՝ բեռ, թամպալիթ, իլումա, խուրճի, պողչա տերմինների տակ պետք է հասկանալ Համշենի արահետներով դեպի Սև ծով ու հակառակ ուղղությամբ տրանզիտով տարվող ապրանքների տարբեր չափերը:

² ԺԵ, I, 345:

³ ԺԵ, I, 510:

Երկու տասնամյակ հետո Համշենի հայկական իշխանությունը ծանր կացության մեջ է ընկնում: Երուսաղեմի № 3701 ձեռագրի մեջ ընդօրինակված ժամանակագրության անձանօթ հեղինակը ԶԹ (= 1460) թվականի տակ գրանցել է այսպիսի տողեր. «Եւ յայսմ ամի զՎէքէ մանուկն, զորդի պարոն Վարդին, զտէրն Համշինու ըմբռնեաց Շահալին, եւ ետ ի ձեռն Սօֆուն, որ Շէխ կոչէին»¹:

Այս տեղեկության համաձայն 1440-1460 թթ. ընթացքում վախճանվել են ինչպես պարոն Դավիթը, այնպես էլ 1440 թ. «ղեռաբոյս» կոչված նրա Վարդ որդին: Ահա այս Վարդի «մանկահասակ» ժառանգ Վէքե² իշխանի մասին է վերոհիշյալ տվյալը. նա 1460 թ., լինելով Համշենի տերը, պարտություն է կրել Շահալի կոչվող մեկի կողմից, ձերբակալվել ու հանձնվել «ի ձեռն Սօֆուն, որ Շէխ կոչէին», այսինքն, ամենայն հավանականությամբ, Արդաբիլում նստող Ղզլբաշ ցեղերի առաջնորդ Սեֆյան շեյխ Հայդարին (1456-1488):

Վէքե Համշենցուն պարտության մատնած Շահալին Փոռնակ ցեղից էր, նրա մասին է, հավանաբար, հետևյալը. «Վայ ահագին լալի եւ կոծելի աւուրն, որ ի մեղացն Աստուած հաշտեցաւ եւ ետ գերել զՏփիսիս ի ձեռն անարէն եւ անիրաւ Փոռնակ Շահալին: Երկու եղբարն գերեցան...»³: Ըստ երևույթին թուրքական այս ցեղն ի նկատի ունի վրաց ժամանակագիրը, երբ XIV դ. սկզբների մասին խոսելիս հայտնում է, թե 60 հազար անձից բաղկացած վաչկատուն թուրքերի մի բազմություն, ձմեռելով Սպերում և Բաբերդում, ամառները ողողում էր Պարսարի լեռները և ասպատակություններ սփռում գեպի Տաք և ավելի հեռու շրջաններ⁴:

Պատանի իշխան Վէքեի գերությանը Համշենի հայկական իշխանությունը չի դադարում գոյություն ունենալուց, նրան հաջորդում է Դավիթ անունով մի իշխան, որ հավանաբար եղբայրն էր Վէքեի, որդին Վարդի ու Դավիթ էր կոչվել իր պապի անունով:

Յոթ հարյուրամյակ գոյատևած Համշենի հայկական իշխանությանը վերջ է տրվում 1489 թ., կամ դրանից մեկ-երկու տարի առաջ: Ողբերգական

¹ Մեծարժեք այս ժամանակագրության հեղինակը Սամուել Անեցու անանուն շարունակողներից է. հաղորդում է ուշագրավ շատ տեղեկություններ:

² Հավանաբար Վիգեն (գրվում է նաև Վեգեն) անվան աղետաված ձևն է:

³ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց նիկոմիդիոյ եւ շրջակայից, Վենետիկ, 1969, էջ 21:

⁴ **Brosset**, *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIX siècle*, Pétersbourg, 1858, vol. I, 1, էջ 626-630. հմմտ. **Հ. Տաշեան**, *Հայ բնակչությունը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին*, Վիեննա, 1921, էջ 46:

այդ դեպքի մասին պահպանված արժեքավոր հիշատակարանի հետ ծանոթանալուց առաջ վերհիշենք, որ 1453 թ. Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո օսմանյան թուրքերը, ամենուրեք սարսափ տարածելով, նվաճումներ էին կատարում Փոքր Ասիայում ու եվրոպական մայրցամաքում: 1458 թ. նրանք գրավեցին Աթենական հերցոգությունը, 1459 թ.՝ Սերբիան, 1460 թ.՝ Մորեան, 1461 թ. հոկտեմբերին՝ Բյուզանդական երբեմնի հզոր կայսրությունից վերջին հիշատակը՝ Տրապիզոնի կայսրությունը: Քիչ անց թուրքերը հաստատվում են նաև Լեսբոս կղզում, Բոսնիայում, Ղարամանիայում, իսկ 1475 թ. գրավում են Ղրիմ թերակղզին, որ մեծաքանակ հայ բնակչություն ունենալու պատճառով եվրոպական որոշ աղբյուրներում կոչվում էր «Ծովային Հայաստան»:

Համշենի հայկական իշխանության վախճանի մասին վերահիշյալ հիշատակարանում գրանցված են ուշագրավ տեղեկություններ.

«... Զորոյ տեսեալ պայծառութիւն Աւետարանիս այս Գրիգոր երէցս եւ ետ գաղափարել զսա ի ձեռն քահանայի՝ անարժան սարկաւազի եւ փանաքի գրչի: Եւ ժամանակս վերջին, որ էր թուականս հայոց ԶԼԸ. (1489), ի վերադիտողութեան Հայոց տեսառն Սարգիսի եւ Յոհաննէսի, եւ վերակացութեան Գրիգոր վարդապետի, եւ իշխանութեանն պարոն Դավթի, որ էր տէր Համշէնի, զոր եղև պանդխտանալ նմա եւ բնակիլ ի յերկիրս Սպերու ի յազգէն շիրախին, զոր շատ քրիստոնեայ իշխանք եւ թագաւորք պանդուխտ եղեն ի յատարութիւն ի ձեռացն նոցա, զորոց զսուրս նոցա Աստուած խորտակեսցէ ամենազար աշովն իւրով, ամէն:

Զօր եւ ես՝ մեղսամած եւ անիմաստ գրիչս գրեցի զսա ի պանդխտութեան մերում ի երկիրս Սպերու, ի գեաւղս Կոընկանց, ընդ հովանեաւ սրբոյն Դավթի, իշխանութեանն տաճկաց Դատային, եւ սուլթանութեանն Եաղուպին, որ տիրէր տանս Արեւելից»¹:

Մեծարժեք այս հիշատակարանի համաձայն, Համշենի տեր պարոն Դավթի, պարտություն կրելով թուրքերից, թողել էր հայրենի իր երկիրը և պատսպարվել Սպերի գավառում՝ 1489 թ. առաջ, բայց որոշակի որ թվականին՝ չգիտենք: Պարզ չէ նաև, թե իր տիրույթից վտարված իշխանը, ձեռագիրն ընդօրինակող գրչի նման, հաստատվել էր Սպերի Կոընկանց գյուղում, թե՞ մի այլ բնակավայրում (հարկավ՝ ազգակցական կապ ունենալով տեղի հայ ավատատերերի հետ կամ էլ որոշ կալվածքներ ստանալով Սպերի կառավարիչ-իշխանից): Պետք չէ մոռանալ, որ Համշենին հարավից սահմա-

¹ ԺԵ, III, 470 (ՄՄ 7638, էջ 314բ-315ա):

նակից Սպերի ու Բաբերդի գավառները մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, ինչպես և նրանից առաջ ու հետո, զուտ հայաբնակ էին: Հակոբ Կարնեցի տեղագիրը Բաբերդի գավառը կոչում է «քաղցր եւ համեղ երկիր եւ հայոց բնակարան», իսկ Սպերի մասին գրում՝ «բնակիչք երկրին՝ բովանդակ հայք»¹: Այս գավառները XV դ. ընթացքում քանիցս պատերազմական գործողությունների ասպարեզ դարձան: Բնակիչները կողոպտվեցին, գերեվարվեցին ու բազում տառապանքներ կրեցին նախ Աղ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի հարատև բախումների շրջանում, ապա Աղ-կոյունլու փաղիշահ Ուզուն-Հասանի (1468-1478) և օսմանյան սուլթան Մուհամմադ Բ. Ֆաթիհի (1451-1481), իսկ հետագայում նաև Օսմանյան և Սեֆյան գահակալների միջև մղվող արյունահեղ պատերազմների ժամանակ:

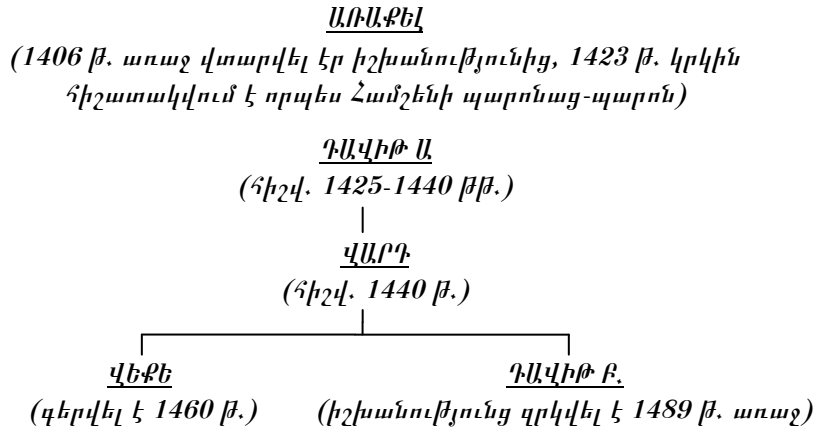
Դավիթ Համշենցու տարագրության տարիներին Սպերի գավառը գտնվում էր դեռևս Աղ-կոյունլու Ֆաղուբ փաղիշահի (1478-1490) իշխանության ներքո, սակայն, թուրքերը իրագործելով իրենց նվաճողական ծրագրերը, քայլ առ քայլ առաջ էին շարժվում՝ նորանոր երկրամասեր կցելով իրենց կայսրությանը: Համշենի հայկական իշխանությունը՝ որպես քաղաքական ինքնուրույն միավոր, դադարեց գոյություն ունենալուց 1489 թ. մեկ-երկու տարի առաջ՝ գրավվելով թուրքերի կողմից, որոնք այդ դեպքն արձանագրող հիշատակագրի կողմից կոչված են չիթաղ: XV-XVI դդ. հայկական սկզբնաղբյուրներում բազմիցս հանդիպում ենք այդ (չիթաղ կամ չիթախ) տերմինին՝ օսմանցի թուրք իմաստով²:

¹ Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հտ. II, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 553:

² Չիթաղ բառն, օրինակ, գործածված է ժամանակագրությունների ու հիշատակարանների ստորև թվարկվող հատվածներում. «Թվին ԶԺ. (1461) չիթախն գՏրապիզոն առաւ» (Մանր ժամանակագրություններ, I, էջ 163): «Եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ (ազատեցաւ) աշխարհս մեր ի զօրաց չիթախին... իսկ փատրիանն նոցա, որ խովանդար կոչի՝ փախեաւ» (ԺԵ, II, 343, հիշատակարանը գրված է 1473 թ.). «Թ քազատրութեան Ուզուն-Հասանին, որ յայսմ 1473 ամի կոխեալ եղել ի չիթաղէն» (ԺԵ, II, 344). «Աւախ հարիւր հազար բերան, չիթախն էառ զմեծն Կաֆան» (ԺԵ, II, 62). «Վասն անին ժամտաբարոյ չիթախին եկաւ (1478) ի քաղաքս մեր Պամտոս» (ԺԵ, II, 433). «Յայս օրերս (1503) էառ չիթախն զԲաբերդ ի Սոֆոյն եւ զՍպերոս բերքն» (Հ. Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 186), «Այսմ (=1509) ամի գնաց Ալիմշայ պարոն՝ ազգաւ չիթախ, ի վերայ Գուրիելին (= Գուրիայի իշխանի)» (ՄՄ 7180, էջ 126բ): Այս Սելիմշահի մասին ՄՄ 9335 ձեռագրում ասված է. «[Գրեցաւ] ի սուլտանութեանն Հոռոմոց. Պայազիդ պակին եւ իր որդուն՝ Սուլիմշահ սուլթանին, որ տիրէ ի Տրապիզոն» (էջ 235բ): Ուշագրավ է, որ բոլոր այս վկայությունները գրված են պատմա-աշխարհագրական

Այժմ ի մի բերենք Համշենի հայ իշխանների հաջորդականության մասին XV դ. մեզ հասած տվյալները. դրանց համադրությամբ ստացվում է հետևյալ պատկերը.

7. Անշուշտ, Համշենի իշխանական տան պայազատներից էր նաև XV դ. երկրորդ հիսնամյակի ականավոր գիտնական-մանկավարժ Հովհաննես Համշենցին: Նրա գործակիցների ու աշակերտների միաբերան վկայությամբ մշակույթի այս գործիչը «պարոնորդի» էր՝ սերված «ի թագաւորական ազգէ», և հավանաբար մանուկ հասակից նվիրվել էր եկեղեցուն՝ ֆեոդալական այդ տիրույթի հոգևոր առաջնորդը դառնալու համար: Հովհաննես րաբունապետի թագավորական ազգից սերված լինելու մասին վկայությունները առիթ են տալիս կրկին անդրադառնալու Համշենի իշխանական գերդաստանի տոհմաբանության խնդրին: Այլ կապակցությամբ ասել ենք արդեն, որ IX-XI դդ. բովանդակ Անդրկովկասի ու Պատմական Հայաստանի մեծ մասի վրա տիրապետություն հաստատած Բագրատունիները (որոնց հին բնօրրանը Սպերի շրջանն էր), պետք է որ թափանցած լինեին նաև Համշեն կամ էլ ազդեցության իրենց ոլորտի մեջ առնեին այդ երկրամասը խնամիական կապեր հաստատելով VIII դ. այնտեղ իշխող Ամատունիների հետ: Կարելի է, թերևս, ուշադրություն դարձնել և այն հանգամանքի վրա, որ Համշենի մեզ հայտնի վերոհիշյալ 5 իշխաններից 2-ը կրում են Բագրատունյաց տոհմի համար այնքան բնորոշ ու գերադասելի համարված Դավիթ անունը¹:

միևնույն միջավայրում՝ Բարձր Հայք, Բաբերդ, Տրապիզոն և հարևան շրջաններ: Ուրեմն այլևս պարզ է, որ *Ձիթախ* կոչվում է թուրքերի կառավարող դինաստիան:

¹ Համշենում իշխող հայ ավատատերերի թագավորական ազգից սերված լինելու մասին տվյալները ֆննարկելիս պետք է հաշվի առնել և հետևյալը: Տրապիզոնի կայսրու-

Հովհաննես րաբունապետ Համշենցին եղել է Գրիգոր Տաթևացու սան Դանիել վարդապետի աշակերտը, ուստի դաստիարակվել և ուսում է ստացել միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր բարձրագույն հաստատության՝ Տաթևի համալսարանի գիտական ավանդույթներով: Վարդապետական գավազան ստանալուց հետո նա հաստատվել է Երզնկայի մոտակայքում գտնվող Ավագ վանքում, որ դարեր շարունակ մեծ դեր է կատարել հայ դպրոցի նու ձեռագրական մշակույթի զարգացման գործում¹: 1463 թ. տեղեկություն ունենք Հովհաննես Համշենցու մասին՝ որպես «առատաշնորհ երջանիկ րաբունապետ», որի շուրջ Հայաստանի տարբեր շրջաններից ու հայկական գաղթավայրերից (Հաղբատ, Տարոն, Դարանաղյաց գավառ, Սեբաստիա, Տիվրիկ, Տրապիզոն, Ղրիմ) հավաքվել էին «անձինք Լ. (30)՝ արք պարկեշտք եւ գովելիք»:

Զգիտենք, թե մինչև որ թվականն է Հովհաննես րաբունապետը դասավանդել Ավագ վանքում: Ստույգ է, սակայն, որ 1489 թ. արդեն նրա գլխավորած համալսարանը տեղափոխվել էր Կապուսի կոչվող Ս. Հակոբի վանքը: Վերհիշելով, որ հենց այդ թվականից մեկ-երկու տարի առաջ թուրքերը Համշենցի վանդեցին Դավիթ Բ. իշխանին՝ ակամա մտածում ենք, որ այդ տեղափոխությունը ինչ-որ ներքին առնչություն ունի Դավիթ Համշենցու իշխանագլուխ լինելու հետ: Թերևս Ավագ վանքի համալսարանի տնտեսական կարիքների մի մասը հոգում էր ինքը՝ Հովհաննես իշխանագլուխ-րաբունապետը, իր հարազատների հետ: Երբ վերջ տրվեց Համշենի հայկական իշխանությանը, դադարեց նաև տնտեսական այդ օգնությունը, որի հետևանքով էլ, թերևս, համալսարանը տեղափոխվեց տնտեսական ավելի ապահով Կապուսի վանք: Համշենցի վարդապետը կնքեց իր մահականացուն 1497 թ., և մինչև իր կյանքի վերջին օրերը գլխավորեց նշանավոր ուսումնական այդ

թյան վերջին գահակալները, մանավանդ Ալեքսեյ III-ը (1349-1390), իրենց կիսակենդան պետության կյանքը երկարաձգելու մտահոգությամբ հաճախ խնամակալական կապեր էին հաստատում հարևան Բրիտանյա և մահմեդական իշխողների հետ՝ իրենց դուստրերին, փայտերին և այլ ազգականությունների կնության տալով նրանց (տե՛ս Փ. Մ. Успенский, նշվ. աշխ., էջ 81): Պետք է անտեսել և այն հնարավորությունը, որ Հովհաննես Համշենցին սերված էր համարվում «ի թագատրական ազգէ», որովհետև նրա մայրը, տատը կամ մայրական գծով մերձավոր նախնիներից որևէ մեկը Կոմնինների դինաստիայի իշխանություններից էր:

¹ Հ. Ոսկյանը (նշվ. աշխ., էջ 12) գրում է, որ Հովհաննես Համշենցին կոչվել է նաև Հունուտցի²: Եթե ճիշտ է այդ, պետք է ենթադրել, որ նա մինչև Ավագ վանքում հաստատվելը որոշ ժամանակ եղել է Հունուտի վանքում կամ էլ պատանի հասակում ապրել Հունուտում:

հաստատությունը: Իր աշակերտների համար նա մեկնաբանում էր աստվածաբանական-իմաստասիրական լուրջ երկեր, որոնց շարքում կարևոր տեղ էին գրավում Գրիգոր Նյուսացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, կեղծ Դիոնիսիոս Արիոպագացու աշխատությունների ժողովածուները, «Մեկնութիւն նուրբ գրեանց» ուշագրավ բանասիրական գործը և այլ աշխատությունները¹:

8. Միջնադարյան Համշենի մշակույթի ամենաակնառու ներկայացուցիչ Հովհաննես րաբունապետը գիտա-մանկավարժական իր գործունեությունը ծավալել էր հիմնականում Համշենից դուրս: Բուն Համշենի իշխանության սահմաններում ևս XV-XVI դդ. եղել են վանական հաստատություններ ու գրչության կենտրոններ, որոնցում աշխատող բանիմաց ու գրագետ գրիչները բազմաթիվ են արժեքավոր ձեռագրեր ու աշխատել մշակույթի այլ բնագավառներում:

Միջնադարյան Հայաստանի վանական հաստատությունների պատմության վաստակաշատ խուզարկու Հ. Ոսկյանին հայտնի է Համշենի սահմաններում գտնվող 3 վանք՝ Խաչքարի կամ Խաչքարի, Սուրբ Խաչիկ հոր եւ Վարշամակի կամ Վարսամպեկի²:

Ուշագրի բաղդատելով վանական այս հաստատությունների մասին առկա հին ու նոր տվյալները՝ գալիս ենք այն համոզման, որ Եղնովիտ գյուղի մոտ գտնվող «Սուրբ Խաչիկ հորն հոգևորի» կոչված վանքը՝ նույն «Խաչքարոյ» վանքն է: Կարծում ենք նաև, որ «Խաչիկ հայր» անունն իսկ, ժողովրդական ստուգաբանությամբ, ծագել է Խաչքար-խաչքար (ճաներեն՝ Կաշկարի)³ լեռնագագաթի անունից: Կովկասի և Փոքր Ասիայի 10 վերստանոց ուսական քարտեզի վրա Կաշգար են կոչվում Պարխարյան լեռնաշղթայի 2 տարբեր գագաթներ. այն, որից սկիզբ է առնում Ֆորթունա գետի Կաշգար-սու վտակը, կոչված է Վարսամբեկ-Կաշգար, իսկ մյուսը, որ գտնվում է սրանից շուրջ 28 կմ հյուսիս արևելք, կոչված է միայն Կաշգար: Կարծում ենք ուստի, որ Վարշամակ կամ Վարսամբեկ կոչված վանքը նույն Խաչքարի կամ Ս. Խաչիկ հոր վանքն է, որ կոչված է այդպես Խաչքար (Կաշկարի) լեռնագագաթի Վարսամբեկ անունով: Քրիստոսի վարշամակի

¹ Հովհաննես Համշենցու համալսարանի մասին ավելի հանգամանորեն գրել ենք Ժեղարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժողովածուի Բ մասի ներածական ուսումնասիրության մեջ (LXXXV-LXXXVII):

² Հ. Ոսկեան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 183-189, 199:

³ Н. Я. Марр, “Из поездки в Турецкий Лазистан (впечатления и наблюдения)”, Известия Императорской Академии наук, 1910, էջ 608.

այնտեղ պահվելու առաջապելը, որի մասին խոսում է Ղ. Ալիշանը¹, հավանաբար ստեղծվել է վերոհիշյալ լեռնագագաթի անունից:

Ամփոփելով այս տվյալները՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ վերոհիշյալ 3 տարբեր անունների տակ թաքնված է Համշենի միջնադարյան մշակույթի միևնույն կենտրոնը՝ Խաչքարի վանքը, որ հետագայում կոչվել է նաև Խաչիկ հոր վանք, ինչպես նաև Վարսամպեկ-Վարշամակ: Վանքը գտնվել է Եղնովիտ գյուղի մոտ, «ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Սիրովնի եւ սուրբ Խաչիկ հօրն հոգեւորի եւ սուրբ Վարդանանցս, որ աստ կան հաւաքեալ ի պահպանութիւն երկրիս եւ գաւառիս մերոյ (Համշենու)»: Այսպես է գրել Կարապետ Երեցը իր ընդօրինակած աղթարական բժշկարանի հիշատակարանում²:

Վերոհիշյալ Կարապետը բազմարդյուն գրիչ է եղել. մեզ են հասել 1499-1528 թթ. ընթացքում՝ նույն Եղնովիտ գյուղում նրա ընդօրինակած հետևյալ ձեռագրերը՝ Բժշկարան, տարբեր նյութերի մի ժողովածու, Տոնացույց-ավետարանացույց, Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի», 2 Մաշտոց, 3 Շարակնոց: Մի այլ գրիչ՝ Հովհաննես Մալազ անունով, 1517 թ. ընդօրինակել է Բժշկարան, իսկ 1523 թ.՝ Ավետարան³:

Խաչքարի վանքը, ըստ երևույթին, Համշենի վանական հաստատություններից ամենանշանավորն էր, բայց ոչ միակը: XV դ. կեսերին այնտեղ է եղել 2 այլ վանք ևս՝ Քոշտենց և Խուժկա վանքերը, որոնց մասին Հ. Ոսկյանը տեղեկություն չունի: Սրանցից առաջինում (Քոշտենց վանքում), ի վայելումն Համշենի իշխաններ Առաքելի ու Դավթի, 1422-1425 թթ. Խաչատուր գրիչն ընդօրինակեց մեզ արդեն ծանոթ ձեռագիրը⁴: Խուժկա վանքը հայտնի է 1440 թ., երբ այստեղ Աստվածատուր գրիչն ընդօրինակեց մի Մաշտոց՝ «Ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնին եւ կենսակիր աստուածընկալ սուրբ նշանացս»⁵:

¹ Ղ. Ալիշանը գրում է «Համշեն, որ է Պաշ Համշեն, կայ ի ստորոտս Տէմիրտաղ լեռին, առ որով եւ Խաչեֆառ լեռոն, յորում մենաստան հին, ուր պահէին նշխարք Վարդանանց, ի գազաքան նորին աւանդի պահել վարչամակին Քրիստոսի, վասն որոյ լեռոն Վարշամակ կոչեցաւ եւ ի ռամկաց Վարսամպէկ» (Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 39):

² ԺԵ, III 288:

³ Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 185-189:

⁴ Երուսաղեմ, ձեռ. 1617: Հիշատակարանում գրված է. «Գրեցաւ գիրքս... ձեռամբ մեղաւոր եւ անարժան Խաչատուր արեղի, յաղագս խնդրոյ պարոնաց պարոն Դաթի... ի դրան սուրբ Աստուածածնի, որ կոչի Քոշտենց վանք, ի գաւառն ի Համշինու» (ԺԵ, III, 365):

⁵ ԺԵ, I, 510:

Չպետք է տարակուսել, որ Համշենում ստեղծվել են տասնյակ ու հարյուրավոր այլ ձեռագրեր ու մշակույթի արժեքներ, որոնք, սակայն, վերջին հարյուրամյակների ընթացքում ոչնչացվել են բարբարոս տիրապետողների կողմից կամ դեռևս հայտնի չեն գիտական աշխարհին¹:

Համշենի հայկական իշխանությունն անձուկ սահմաններից դուրս՝ Պատմական Հայաստանի մշակութային այլ հաստատություններում ևս աշխատել ու ստեղծագործել են բազմաթիվ համշենցիներ: Առայժմ մեզ հայտնի են դրանցից մի քանիսի անունները, որ նշում ենք ստորև:

Հովհաննես եպիսկոպոս Համշենցի. սա 1401 թ. շարադրել է չափածո մի հիշատակարան՝ այսպիսի սկսվածքով.

«Զսակաւ գիրս գրեցի
Եպիսկոպոսըս Համշինցի.
Այս անպիտանս յամենայնի,
Որ Յովանէս անունս կոչի.
Յաւաւք նեղեալ յայս աշխարհի՝
Դառն եւ դժնեայ և անբարի.
Միտքս փութով ի շար դիմի
Եւ ի բարոյն յոյժ հեռացի...»²:

Հայտնի է նաև Հակոբ Համշենցի անունով գրիչը, որ 1428 թ. շարադրել է դարձյալ չափածո մի այլ հիշատակարան.

«Յակոբ ծառայ անպիտանի,
Որ յիշելոյ չ[եմ արժանի].
Զի եմ բնական ես Համշենցի,
Որ բնաւ բարութիւն [չունի]...»³:

Այս և նախորդ հիշատակագիրները հեղինակել են, անշուշտ, և այլ գրվածքներ. մեջբերված քառյակները վկայում են չափածո տողեր հորինելու նրանց հմտություն մասին:

Մի այլ համշենցի գրիչ՝ Մովսես աբեղան, խաղտյաց գավառի Բերդակա վանքում XV դ. 70-ական թթ. ընդօրինակել է Ավետարան¹:

¹ Ս. Հայկունին հայտնում է, որ «Այս երկիրը (Համշեն) մտնող հայք կը հաւատացնեն, թէ բազմաթիւ տներու մէջ տեսած են եկեղեցական հին անօթներ, որք իբրեւ նուիրական կամ սրբութիւն մի պահած են, այլեւ ուրիշ հնութիւններ՝ ձեռագիրներ եւ այլն, որ ինձ շատ հաւատալի է նորա համար, որ հաւատարիմ անձերէ լսած եմ» (Արարատ, 1895, էջ 297):

² ԺԵ, I, 18-19:

³ ԺԵ, III, 368-369:

Համշենի գրչության առանձնահատկությունների ուսումնասիրության համար որոշակի արժեք ունի նաև Մատենադարանի № 7056 ձեռագիրը, որ գեղեցիկ մանրանկարներով զարդարված և երաժշտական խաղերով օժտված մի Շարականոց է: Այն ընդօրինակել է 1506 թ. Կողոմնիայի շրջանում Հայրապետ կրոնավորը՝ «ի Համամաշէն գաւառոյ»:

Համշենի մշակութային գործիչների այս ցանկը, վստահ ենք, լրացվելու է հայերեն հազարավոր ձեռագրերի այս առումով շուտօրոշ հիշատակարաններից քաղված մի շարք անուններով:

9. Համշենահայերի մշակույթին նվիրված էջը փակելուց առաջ մի երկու խոսքով պետք է անդրադառնալ նրանց բանավոր գրականությանը, որ մեղվաջան բանահավաքներ Ս. Հայկունու, Գ. Սրվանձտյանցի և այլոց ջանքերով համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված²:

«Երկիր դրից բնական պատճառներով» դարեր շարունակ ինքնամիտի կյանք վարելով՝ համշենահայերը պահպանել են իրենց բնաշխարհի լեռների ու ձորերի, գյուղերի ու շենների հայկական անունները. նրանց գավառաբարբառում կան տասնյակ ու հարյուրավոր զուտ հայերեն բառեր կենդանական ու բուսական աշխարհի տարբեր նմուշների մասին: Համշենցի հայը, քրիստոնյա թե մահմեդական, պահպանել է նաև իր հնամենի ժողովրդական երգը, առածներն ու հանելուկները, զվարճալի պատմվածքները անբան ու խելապակաս կանանց ու արանց մասին: Արժե հիշատակել, որ Հ. Թումանյանի տաղանդավոր մշակումով հանրահայտ դարձած «Կիկոսի» ու «Բարեկենդանի» հիմքում ընկած է համշենահայերի «Հայ Գասպարը»³:

¹ Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 171:

² Տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի (Երևան, 1947) ուսումնասիրությունը, որտեղ բերված է Համշենի ազգագրության և բանահյուսության մասին հայ պարբերական մամուլի էջերում ցրված կարևոր հոդվածների ցանկը:

³ Հ. Թումանյանի մշակումը ժողովրդական պատումի հետ համեմատել կարենալու համար ստորև բերում ենք 2 հատված «Հայ Գասպարից»:

«Վախ գիտի վախ, եիս էշտայի մաշդու, ինձիկի ըլլի մօնչ մը, օնունը դնեի Գասպար, Գասպար մեծընար, դրկիցներու մօնչերու հիտ խաղեր, հիտարար իդա տեղ գեիմ, իդա փթած ծառի վրան էլեիմ, ծառի ճուղքը փետուիւր, Գասպար ըղնիւր տակը մեռնիւր, հապա իմ բօնը ինցօ՞ կըլլիւր, վայ կիտի Գասպար, վայ բեռնար քու մոր աչքեր» (Արարատ, 1895, էջ 397-398: Հմմտ. Աղբյուրի մոտ Կիկոսի մոր լաց ու կոծի հետ):

«Էն գետնի վրա բելե կու, ունի երկու օտք, կընե մեկ, երկուս մէկ, երկուս ու կեշտայ, քու ձին ունի չոյս ոտք, կընե մեկ, երկու, իրեք, չոյս. ինչաք դուն չոյս ընիս, էն մեկ երկուս կասե ու կոնցնի բեգիկի. ինչիւր վեր, ձիդ տուր ինձիկ, դուն էլ էն մաշդու լումն մեկ երկուս երե ու գնա, ժմնե» (Արարատ, 1895, էջ 400: Հմմտ. «Բարեկենդանի» հերոսի խա-

Ուշագրավ է նաև «Կանչե՛, կոռ՛նկ, կանչե՛» ժողովրդական երգի համ-
շինյան գեղեցիկ փոփոխակը, որի առաջին 6 տողերն են.

«Յօթոր գարունը կու գայ, կուկուն կու կօնչէ,
Ոտքս փուշ պատեցաւ, սիրտս կու խռչէ:
Կօնչէ, կուկուա, կօնչէ բարձրի լեռներէ,
Էշթամ զարիբութիւն. վախիմ մեռներէ:
Կուկուն էլ թառեցաւ ածուքի պատին.
Աստուած հոգիս առնուր մայրիկիս գոգին...»¹:

10. Համշենի հայկական իշխանությունը, ինչպես տեսանք, դիմագրա-
վեց Օսմանյան կայսրությանը և կարողացավ պահպանել կիսանկախ իր գո-
յությունը շուրջ 3 տասնամյակ ավելի, քան իր նախկին սյուզերեն Տրապի-
զոնի հունական կայսրությունը:

1489 թ. արդեն Համշենի վերջին հայ իշխան Դավիթը, վտարված իր
տիրությունից, հանգրվանել էր Սպերի շրջանում, որ դեռևս գտնվում էր Ադ-
կոյունլու փառիշահների գերիշխանության ներքո: Պետք է ենթադրել, սա-
կայն, որ Համշենի իշխանանիստ գյուղի գրավումից ու հայ իշխանի փոխա-
րեն թուրք վոյվոդի նշանակումից հետո էլ, դեռ երկար ժամանակ, իրենց
ինքնավար վիճակը պահպանեցին անմատչելի ու ինքնամիտի այդ լեռնա-
գավառների հայ ձորապետները: «Այսպիսի դժուարամուտ լեռանց մէջ, -
հենվելով Կ. Կոսի հեղինակության վրա՝ գրել է Հ. Տաշյանը, - դիւրին էր իշ-
խանաց կէս-անկախ գոյութիւն մը պահել: Նաեւ օսմանեան տիրապետու-
թեան տակ երկար տեւած է այս վիճակը, եւ Քոխ գեղեցիկ կնկարագրէ տա-
կաւին իւր ուղեւորութեան ատեն (այսինքն՝ XIX դ. 40-ական թթ.) շարու-
նակուող այս դրութիւնը»: Կոսը հյուր եղավ վաղուց ի վեր մահմեդակա-
նություն ընդունած մի գերդաստանի զավակ՝ Ջեմիլի շրջանի դերբեքի (ձո-
րապետի) տանը, և նրա արտաքինից դատելով նկատեց, որ «գլխաւորաբար
հայ արիւնն էր հոսում նրա երակների մէջ»²:

Իրենց կիսանկախ ու ինքնավար վիճակը պահպանեցին նաև բուն
Համշենից դուրս եկած և հարևան շրջաններում ու Սև ծովի ափամերձ վայ-
րերում բնակություն հաստատած համշենցիները: Չարշամպայից ոչ հեռու
գտնվող Խուռշունլի ավանի Համշենից գաղթած հայ բնակչության մասին,
օրինակ, ունենք վկայություն XIX դ. սկզբներից, որի համաձայն նրանք՝

տը խելապակաս տղամարդում, որ ձիով դուրս էր եկել հետապնդելու իր կնոջը խաբած
երիտասարդին):

¹ Գ. Սրվանդադյանի գրառումն է (տե՛ս Մասիս, 1886, № 3824, էջ 963. Հ. Աճառյան, նշվ.
աշխ., էջ 217-218):

² Հ. Տաշեան, Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 27:

ամենքը «զինուոր գրուած են որդւոց որդի. եւ ունին զօրապետ հայ իշխան, որ զիրենք կը կառավարէ. մարդէ ահ չունին. միայն տերեպեկիրն հետ պատերազմ կերթան, եւ զօրաւոր մարդիկ են»¹:

Համշենի ու շրջակա գավառների հայ ազգաբնակչության վիճակը էական փոփոխություն չկրեց XVI-XVII դդ.: Թուրք զավթիչները կայսրության ծայրագավառներում քրիստոնեություն դեմ անսանձ հալածանքի ու բռնի մահմեդականացման իրենց քաղաքականության իրագործումն սկսեցին XVIII դ. սկզբներից:

11. Համշենի և մերձակա հայաբնակ շրջանների բռնի մահմեդականացման հետ առնչվող սրտաճմլիկ դեպքերը, անշուշտ, գրանցվել են ժամանակակից ու ականատես հիշատակագիրների կողմից: Սակայն այդ աղբյուրները, ըստ մեծի մասի, անդարձ կորած են, և ուսումնասիրողները անդրադառնալով այդ խնդրին, կամա թե ակամա, հետևել են ազգագրագետ-բանահավաք Ս. Հայկունուն, որը ավանդությունների հիման վրա զարմանալի մանրամասնություններով շարադրել է Կարա-դերեի հայության մահմեդականացման առասպելախառն պատմությունը, որ նրա կարծիքով տեղի է ունեցել 1708-1710 թթ.²: Ըստ այդմ բուն Համշենի հավատափոխությունը, կատարված լինելով տասնամյակներ առաջ, վերաբերելու է XVII դ.:

Տարակույս չունենալով, որ ժողովրդական ավանդությունները հյուսված են լինում պատմական անցուդարձերի իրական հենքի վրա՝ փորձելու ենք, այնուամենայնիվ, ավելի ստույգ տվյալներ որոնել:

Թուրք զավթիչների կողմից համշենցիներին մահմեդականություն պարտադրելու փորձերը մասն են կազմում Օսմանյան բովանդակ կայսրության և մանավանդ նրա հյուսիսարևմտյան շրջանների բուն բնակչությանը՝ քրիստոնյա հույներին, հայերին, վրացիներին ու լազերին կրոնափոխ անելու ճանապարհով, ռազմավարական ու տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող այդ երկրամասը կայսրության հետ ամուր շաղկապելու ծրագրի, որը բուռն թափով ու բռնի միջոցներով գործադրել սկսեցին XVII դ. վերջերից:

¹ Մ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 49:

² Բռնի հավատափոխության առասպելախառն այս պատմությունը Ս. Հայկունին հրապարակել է «Կորած եւ մոռացուած հայեր. Սեւ գետացիք» խորագրով իր հոդվածաշարում (*Արարատ*, 1895, էջ 239-243, 293-297 և հատկապես՝ էջ 239, 240-242): Այնուհետև տպագրվել է *Հայոց նոր վկաները* ժողովածուի մեջ՝ «Տէր Կարապետ Բահանայ Թորոսլեցի» վերնագրով (Վաղարշապատ, 1903, էջ 702-709), ինչպես նաև վերապատմված է Հ. Աճառյանի «Քննութիւն Համշինի բարբառի» աշխատության մեջ (էջ 5-8): Հ. Աճառյանը այդ դեպքերը կատարված է համարում 1715 թ.:

Համշինահայության վիճակի լավագույն ուսումնասիրող հանիրավի մոռացված Պ. Թումայանցը 1870 թ. կազմած իր տեղագրության մեջ հայտնում է, որ Կարա-դերեի հայերը գաղթել են Սպերից, Բաբերդից և, մանավանդ, Համշենից՝ «կրօնափոխութենէ ազատելու նպատակով, ասկէ գրեթէ 170 կամ 180 տարի առաջ», այսինքն՝ 1690-1700-ական թթ.: «Բաւական տարիներ ետքը, - շարունակում է նա, - երբ Համշէն գաւառը մնացող ժողովուրդը ամբողջը տաճկացուցին եւ հալածանքը Գարա-տերէի վրա դարձաւ հազարաւոր ընտանիք ամէն բանէ զրկուած փախան Տրապիզոնի, Օրտուի, Յունիայի, Չարշամպայի, Պաֆուայի, Սինոպի եւ մինչեւ Ատապազարի գիւղերն ու քաղաքները»¹:

Պարզ է ուրեմն, որ Համշենի բուն բնակչության «տաճկացումը» (մահմեդականություն ընդունելը) տեղի է ունեցել 1690-1700-ական թթ. «բավական տարիներ ետքը», բայց ավելի վաղ, քան Կարա-դերեի կամ Սյուրմենեի հայության «տաճկացումը»: Պ. Թումայանցը Ուզի Սամիրա գյուղում անձամբ տեսել է մի Շարակնոց, որի հիշատակարանում գրանցված է եղել Կարա-դերեի հայության բռնի մահմեդականացման պատմությունը: Յավոք, այդ հիշատակարանը լրիվ մեջ չի բերված Թումայանցի հոգվածում. նրա բովանդակությունը վերապատմված է այսպես. «Գարա-տերէի ամբողջ տաճկանալը եւ վերջին մաս մը մնացողներու սպաննուել եւ փախչելը՝ Հայոց ՌՄԻԹ. (1780) թուին պատահեր է. սակայն հալածումը շատ առաջ սկսեր եւ ոտք-ոտք առաջացեր ու տաճկացած հայոց ձեռքով այլ շատ անօրէնութիւններ ու արիւնահեղութիւններ ըլլալէ յետոյ՝ վերոյիշեալ թուականին Գարա-տէրէի վերին ծայրը հաղաղ գիւղը վերջացրել է, ուսկից փախեր է գիշերային եւ այլ յիշատակարանը գրող տէր Կարապետ անուն առաքինի քահանան»²:

Մեծ հավանականությամբ այս հիշատակարանի մեջ թուցիկ գրանցված դեպքերն են հենց հիմք ծառայել Թորոսլիցի տեր Կարապետ քահանայի վկայաբանության, որ բերնեբերան պատմվելով գունազարդվել է այդ ժանրին հատուկ վիպական տարրերով, այդպես էլ գրանցվել է Ս. Հայկունու կողմից ու դրվել գիտական շրջանառության մեջ: Ճիշտ կլինի, ուստի, մի կողմ դնել այդ վկայաբանությունը և առաջնորդվել հիշատակարանի տվյալներով, ըստ որի Կարա-դերեի հայության մահմեդականացումը, արյունահեղ պայքարով ու բռնություններով, իրագործվեց 1780 թ.:

¹ Պ. Թումանյանի «Պոնտոսի հայերը» անստորագիր հոդվածը տպագրված է *Լուսա*, 1899, Բ գիրք, էջ 175:

² *Լուսա*, 1899, գիրք Բ, էջ 176-177:

Մերձավորապես նույն ժամանակաշրջանում է կատարվել նաև Ճորոխի հովտում և նրանից հարավ բնակություն հաստատած համշենցիների («Խոպէ Հեմշին» կոչվածների) մահմեդականացումը: 1887 թ. հրապարակած իր մի հոդվածում խոսելով սրանց և Օլթիի շրջանի մահմեդական հայերի մասին՝ Գ. Արծրունին հայտնում է, որ նրանք «60-100 տարի սրանից առաջ», այսինքն՝ շուրջ 1780-1820-ական թթ. են ընդունել իսլամը¹:

Ահա ժամանակագրական վերոհիշյալ տվյալները, որքան էլ թեական լինեն, հնարավորություն են ընձեռում եզրակացնելու, որ համշինահայությունը բուն Համշենում, Կարա-դերեի շրջանում և Ճորոխի հովտում մահմեդականություն է ընդունել տասնամյակներ տեաժ համառ պայքարից հետո, որ սկսվելով XVII դ. վերջերից՝ ավարտվել է, հիմնականում, 1780-ական թթ.²:

Այս եզրակացության օգտին է խոսում և այն փաստը, որ XIX դ. 10-ական թթ. այդ վայրերում շրջագայած Մ. Բժշկյանը, «Պատմութիւն Պոնտոսի» նշանավոր աշխատության մեջ գրում է, թե «Համշինցիք կես-կես (այսինքն՝ կես քրիստոնյա, կես մահմեդական — Լ. Խ.) են. շատը դարձած են, բայց քրիստոնեության սովորությունը կը պահեն, ժամոց և ողորմությունը պակաս չեն ընկեր. գրեթե ամենքը Վարդավառին և Վերափոխման կերթան եկեղեցին մո՞տ կը վառեն և մատաղ կընեն իրենց պապերուն հոգուն համար»: Նույնը նաև Կարա-դերեի (Սյուրմենեի) հայության մասին. «Կան ծերեր, որ գիտեն քրիստոնեություն, կը պատվին խաչը և ծածուկ ողորմություն կուտան ժամերուն»³:

Այսպիսի «կես-կես» վիճակի համար շատ բնորոշ են նաև մահմեդականի ու քրիստոնեի կրկնակ անունները՝ Ալի-Սարգիս Կարապետ-օղլի, Մահմուդ Հովհաննես-օղլի, որ վկայված են այդ հայերի միջավայրում⁴:

¹ Մշակ, 1887, № 5:

² Ավելորդ չէ այստեղ մեջբերել Համշենից ոչ շատ հեռու գտնվող Բերդագրակ (Կիսկիմ) գավառի հայերի մահմեդականացման մասին Կ. Կոխի հաղորդած տվյալները: Բաղդատելով դրանք համշինահայության մասին մեր գիտցածի հետ՝ գալիս ենք այն համոզման, որ ամենուրեք թուրք իշխանությունները նույն ֆաղափականությամբ էին առաջնորդվում: Այս գավառի մահմեդականները, - ասում է Կոխը, - XVIII դ. վերջերին դեռ քրիստոնյա էին. և գավառի կիսանկախ իշխանը ընկել էր հավատի համար մղած կռիվի մեջ: Սրա որդին մանուկ հասակում տարվել էր Կ. Պոլիս, կրթվել որպես մահմեդական ու դարձվել իր հայրենի իշխանության: Փողովորդի մեծ մասի մահմեդական դառնալու սկզբնավորությունը, ինչպես ամենուրեք Մահմեդի վարդապետության տարածումը, այստեղ ևս կատարվել է կոտորածով (K. Koch, նշվ. աշխ., էջ 75):

³ Մ. Բժշկյան, նշվ. աշխ., էջ 92-93, 96-97:

⁴ Մշակ, 1887, № 13: Խ. Լինչն իր «Հայաստան» աշխատության մեջ ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում Տրապիզոնից ոչ հեռու գտնվող մի գյուղի բնակիչների մասին, որոնք

Բնականաբար հին սերնդի հետ վերանալու էին քրիստոնեական ծեսերն ու սովորությունները, մանավանդ, որ դրանց դեմ ծրագրված պայքար էին մղում պարտադրվող կրոնի պաշտոնյաները: XIX դ. վերջին տասնամյակներին արդեն այդ շրջաններում մահմեդականությունն ըստ ամենայնի հաղթանակել էր: Պ. Թումայանցն, օրինակ, վկայում է, որ համշինցիները «քրիստոնեության ամեն նշան կորուսած են» և այդ մեծ գավառում միայն նշանավոր եղնովիտ (էլեհովիտ) գյուղում է մնացել քրիստոնեությունը պահած քսան ընտանիք¹:

Միջին դարերում գրեթե ամենուրեք, մանավանդ Օսմանյան կայսրության նման թեոկրատիկ-բռնատիրական մի երկրում, էթնիկական որևէ խմբի ազգային պատկանելությունը որոշելու կարևորագույն հատկանիշը համարվում էր նրա դավանած կրոնը: Իրենց «մուսուլման» և «օսմանլի» էին կոչում հույն, լազ, վրացի, հայ և այլ ազգությունների մահմեդականություն ընդունած ներկայացուցիչները: Սակայն համշենահայերը, մահմեդականություն ընդունելուց հետո էլ, պահպանեցին, և ըստ մեծի մասի շարունակում են պահպանել, իրենց լեզուն՝ համշինահայ գավառաբարբառը, իրենց բնակավայրերից շատերի, գետերի, ձորերի ու լեռների հնամենի հայկական անունները, իրենց ավանդությունները, երգերը, բառ ու բանը:

Տեղեկություն կա, որ Անատոլիայի շատ շրջաններում, փաշաների կարգադրությամբ, կտրել են հայերեն խոսող հպատակների լեզուն՝ պարտադրելով թուրքերենը: Ուժացում պարտադրող բարբարոս այս միջոցը կիրառվել է արդյոք նաև համշինահայերի միջավայրում, չգիտենք: Բայց պետք չէ տարակուսել, որ թուրք կրոնական ու պետական պաշտոնյաները այստեղ ևս քաջ գիտակցել են, որ մայրենի լեզուն՝ հայերենը, պահող նորաթուխ «օսմանցիները» վաղ թե ուշ կարող են դառնալ իրենց պապերի հավատքին և մայր ժողովրդի գիրկը: 1840-ական թթ.² իսլամ ընդունած մի քանի ընտանիք վերստին քրիստոնյա դարձան. այս բանի առաջն առնելու համար մոլլաները ճնշումներ գործադրեցին և փորձեցին արգելել հայերենը՝

մահմեդականություն ընդունած հույներ էին, բայց դեռ պահպանել էին քրիստոնեական շատ սովորություններ. «Նուսնի, - գրում է Լինչը, - կնիում են իրենց զավակներին, բայց մոլլան հույնպես աղոթքներ է կարդում նույն լեզու, և ամեն ով կրում է ինչպես քրիստոնեական, նույնպես էլ մահմեդական անուն, ինչպես Ահմեդ-Ապրստոլ» (X. Փ. Բ. Լինչ, *Армения, нумевые очерки и этюды*, II, Тифлис, 1910, с. 302):

¹ *Լուսալ*, 1899, գիրք Բ, էջ 156: Այս եղնովիտ գյուղը ամենից երկար դիմադրեց մահմեդականներին. 1806թ. միայն գյուղի բնակչության կեսը դարձավ մուսուլման (տե՛ս Հ. Տաշեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 31):

² Պ. Թումայանցի պատմածով՝ 1858 թ. («12 տարի է լվեր», - գրում է նա 1870 թ.):

հայտարարելով, որ «մուսուլմանի համար 7 հայերեն բառը մեկ հայհոյանք է»: Կանայք, որ թուրքերեն չգիտեին, մի քանի գյուղերից դազանակներով քշեցին մոլլաներին, իսկ այր մարդիկ, երկյուղ կրելով կոտորածից, ժողով անելով պայման կապեցին 5 ոչխար տուգանք տալ իրենց աղային՝ ամեն անգամ հայերեն խոսելու համար¹: Սակայն հաշվեհարդարով ու արգելքներով հնարավոր չեղավ փոխել համշինահայերի ընտանեկան լեզուն. և այսօր էլ նրանք պահպանել են իրենց բարբառը: Մի քանի տարի սրանից առաջ, 1962 թ., եվրոպացի հայագետ Գ. Դյումեզիլը Ստամբուլում գրանցել էր Համշենի բարբառով 3 պատմվածք և ուսումնասիրել այդ բարբառը՝ հարցուփորձ անելով համշին մի ուսանողի (*Ismet Akbiyik*)²: Սրա պատմածները անառակ իրենց բովանդակությամբ արժանի չէին գրի առնվելու, բայց նրանք խոստեն փաստեր են այն իրողության, որ այսօր իսկ կենսունակ է համշինահայ բարբառը շուրջ 2 դար առաջ հավատափոխ եղած համշենցիների նոր սերնդի շրթերին:

Մահմեդական համշենցիները, ըստ հնարավորի, պահպանել են նաև ընտանեական իրենց կենցաղն ու բնավորությունը. ականատեսների վկայությամբ նրանք դրականորեն տարբերվում են իրենց հարևանությամբ ապրող մահմեդական հուլյներից, լազերից ու վրացիներից. քաջարի են, վեհանձն, անխարդախ ու պարզասիրտ, չեն խնամիրանում ուրիշների հետ և հարևաններից տարանջատվում են իրենց «հեմշին» անվանումով, որ մատնանշում է ոչ այնքան իրենց հայրենի երկրամասը, որքան հայկական ծագումը:

Ստույգ տվյալներ չունենք հեմշինների թիվը որոշելու: XIX դարի վերջին, մերձավոր հաշիվներով, նրանք 16 հազար էին. «Համշենի և Սև գետ (Կարա-դերե) գավառաց մեջ, - գրում էր Ս. Հայկունին, - կան 16000-ի չափ հայեր, որոնք մտած որչափ են այնպիսի վայրեր, գավառակներ, որոնց հարաբերությունը արտաքին գավառներու հետ խզված էր երկրի դրից բնական պատճառներով»³: Հ. Աճառյանը հայտնում է, որ ապրիլյան եղեռնից առաջ Թուրքիայում ապրում էին 20 հազար քրիստոնյա համշենցիներ. «Նույնքան կամ ավելի կարելի է դնել մահմեդական հայերին»⁴, - ենթադրում է նա: Այսօր, իհարկե, բնական աճով նրանք բազմացած պետք է լինեն և ստուգման կարոտ տվյալներով 70 հազարից ավելի են:

¹ Արարատ, 1895, էջ 297, Լումայ, 1899, գիրք Բ, էջ 175:

² G. Dumezil, "Trois récits dans le parler des arméniens musulmans de Hemşin" (*Revue des Études Arméniennes*, Nouvelle série, t. IV, 1967, p. 19-35).

³ Արարատ, 1895, էջ 239:

⁴ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 10:

Հեմշիններն ապրում են 2 խոշոր զանգվածով. բուն համշենցիները, որոնք հայտնի են «բաշ հեմշին» անունով, հաստատված են Ֆորթունա գետի ու նրա վտակների ափերին ու Կարա-դերե գետի հովտում¹: «Խոպե հեմշին» կոչվածները բնակվում են Խոպեի շրջանում, որը համանուն գավառի ծովափնյա վարչական կենտրոնն է²: Հեմշինցիների գյուղերն այստեղ հիմնականում ընկած են լազերով բնակեցված ծովափնյա շերտից հարավ, սակայն լազերին պատկանող մի շարք բնակավայրերում կամ նրանց հարևանությամբ ևս վաղուց ի վեր ինքնամիտի կենցաղով բնակվում են հեմշիններ³:

12. Այժմ մի քանի խոսք իրենց պատմական բնօրրանից դուրս եկած ու Սև ծովի թուրքական և կովկասյան ափերին բնակություն հաստատած համշինահայերի մասին:

Բուն Համշենի բնական ու աշխարհագրական պայմանները անհաղթահարելի դժվարություններ էին հարուցում անասնապահության ու երկրագործության հետագա ընդարձակման ու զարգացման համար: Բնակչության աճը ստիպում էր համշինահայերին տաժանակիր աշխատանքով մշակելի փոքրիկ հողամասեր կորզել զառիթափ ու խավարչուտ անտառներից, կամ էլ ապրուստի միջոցներ որոնել հայրենի երկրից դուրս՝ նոր բնակավայրեր հիմնելով հարևան շրջաններում ու արտագաղթելով հեռավոր երկրներ:

Կարա-դերեի ու Խոպեի շրջաններում հաստատված համշենցիների մասին նախորդ հատվածում արդեն առիթ ունեցանք խոսելու: Բուն Համշենին արևելքից ու արևմուտքից հարևան, բնական ու կլիմայական պայմաններով

¹ Կարա-դերեի կամ Սյուրմենեի շրջանը այսպես է սահմանագատել Հ. Անադյանը. «Գովաքայի արևելյան և Համշենի արևմտյան կողմը՝ Գայլ գետից սկսած մինչև Մահոնա գետը, որ 5 ժամ կտևի, գտնվում է Սյուրմենե կոչված ծովեզրյա անտառախիտ գավառը՝ սահմանակից Օֆի: Այս գավառը Սև ծովի եզերքից բռնում է մինչև Բաբերդի թորոսանց լեռը և 16 ժամ տարածություն ունի: Գավառն ունի երեք գետ՝ Յամպուլի, Կարա-տերե և Քյուլում-տերե» (Հ. Անադյան, էջ 5-6):

² Տե՛ս БСЭ, հտ. 46, էջ 118, «Хемшини» հոդվածը: Հեմշինաբնակ 2 գյուղ էլ եղել է ձորոխի աջ ափին՝ Բաթումի շրջանում: Անհատի պաշտամունքի տարիներին այդ գյուղերի բնակչությունը գաղթեցվել է Ղազախստան: Նրանք գիտակցում են իրենց հայ ծագումը և ցանկություն ունեն, հազարամյա դեգերումներից հետո, վերադառնալու իրենց բնօրրանը:

³ 1910-ական թթ. տվյալներով լազաբնակ Աթինայի կազայի 69 գյուղերից 5-ը հեմշինական գյուղեր էին (Խաչափիթ, Բոգինա, Խոշնիշին, Մեղեսկուր, մասամբ՝ Սալին-ֆյոյ), իսկ Խոպեի կազայի ծովամերձ շրջանում հեմշինական 6 գյուղ կար (ձոֆուլիթի, Ծուփա, Պաի, Զուրպիշի կամ Զուրպիշի, Զաուշի և մասամբ՝ Պիցխեկա Սուֆլա): Այս մասին տե՛ս Н. Я. Марр, նշվ. աշխ., էջ 609-614:

նույն պատկերն ունեցող այդ շրջանները համշենցիների ուշադրությունը գրավել են վաղ ժամանակներից, և նրանք, քայլ առ քայլ առաջ շարժվելով, ներթափանցել ու հաստատվել են այդ վայրերում, բնականաբար, բախվելով տեղացի հին բնակչության՝ հույների ու լազերի հետ: Նրանց միջև տեղի ունեցած պատերեզմների մասին եղել են ավանդություններ, որոք, դժբախտաբար, գրի չեն առնվել¹:

Ներթափանցման այդ պրոցեսը մեծ ծավալ է ընդունել հատկապես XVIII դ. սկզբներից, երբ բուն Համշենում սկսվել են բռնադատություններ իսլամը տարածելու համար: Իրենց հավատքին հավատարիմ մնացած համշինահայերը կազմկերպված խմբերով գաղթել են Կարա-դերե, իսկ մի քանի տասնամյակ հետո, երբ հավատափոխության է հարկադրվել նաև Կարա-դերեի բնակչությունը, քաջաբար մարտնչող հազարավոր հայեր լքել են իրենց այդ նոր հանգրվանը ևս և ազատվել հետապնդումից՝ փախչելով ու հաստատվելով Սև ծովի հարավային ափերին՝ Սինոպից մինչև Բաթում: Այս ողջ տարածքի վրա համշինահայ բնակավայրեր կային, անշուշտ, մինչև այդ տխուր իրադարձությունները, բայց նոր գաղթականության մեջ տարրը ստվարանում և ավելի կենսունակ է դառնում:

Հ. Աճառյանը «Քննություն Համշենի բարբառի» մեծարժեք ուսումնասիրության մեջ վիճակագրական տեղեկություններ է հաղորդում Տրապիզոնից մինչև Սինոպ ընկած շրջանների հայ բնակչության վերաբերյալ, որոնց գերակշիռ մասը եղել է համշենցի: Ստորև, առ ի չգույե ավելի ստույգ տվյալների, մեք ենք բերում այդ վիճակագրությունը, որ վերաբերում է առաջին աշխարհամարտին նախորդող ժամանակաշրջանին:

«Վերջին կոտորածներից առաջ 1) Տրապիզոն քաղաքում կար 800 տուն հայ (խոսքը միայն քրիստոնյա հայերի մասին է – Լ. Խ.): 2) Գավաթա կամ Յոմուրա գավառը, որ տարածվում էր Տեյիրմեն-տերեից մինչև Յամպուլի գետը, ուներ 2340 շունչ հայ. հայոց գյուղերն էին՝ Զեֆանոս, Սամարուքսա, Կուխլա, Շանա (Մինկիլա, Կյուշանա), Ճոշարա, Կալաֆկա, Ուզ, Ապիոն, Կոռմիլա: 3) Սյուրմենե... ուներ 100 տուն հայ (քրիստոնյա). հայոց գյուղերն էին՝ Փերվանա, Գատրա, Էլեմոնաս, Վահանցիք, Մախթելա, Քուլթունոց, Քինոսոց, Սարես, Ալաք-տերե, Ժուժք, Փիրկի և Մանդրալ: 4) Աղճապատ՝ Տրապիզոնից արևմուտք, ուներ 4000 շունչ հայ. գլխավոր կենտրոնն է Փլաթանա. հայոց գյուղերն էին՝ Սաթարիա, Մալա, Անիֆա, Վերանա, Էլեու, Ֆոշ, Ղալինոս: 5) Տրիպուլի կամ Թերեպոլու, Տրապիզոնից արևմուտք՝ ընդարձակ

¹ Արարատ, 1895, էջ 296:

նավահանգիստ, ուներ 40 տուն հայ: 6) Կիրասոն, Տրիպոլիից արևմուտք՝ գեղեցիկ նավահանգիստ. հիմնվել է 1810 թ.՝ Ավետիք հայ իշխանի ձեռքով. ուներ 400 հայ բնակիչ. շրջակա հայաբնակ գյուղերն էին՝ Չամալ, Մուսագրըզ, Քելթեփե, Խոճողլու, Սուլար, Խոշկելիր, Պազարսու, Գուշճի, Էորեն, Ալաճատամ, Սալաճա, Գրմա, Պուլթան, Գատըր, Չաթար Ֆոտանա և Թեփեքյոյ. գյուղացոց մեծ մասը Համշենից էր գաղթած հին կոտորածների ժամանակ: 7) Սամսոն, Սև ծովի վրա, Օրտուից ավելի արևմուտք. նշանավոր նավահանգիստ. հարևան Սինոպ նավահանգստի հետ կազմում են Ճանիկի վիճակի երկու գլխավոր քաղաքները: Սամսոնի և Սինոպի հայերը գաղթած են ներքին գավառներից, իսկ գյուղերը Համշենի հին կոտորածից փախած հայեր են: Ամբողջ Ճանիկ վիճակի համշենցի հայերը 2000 տուն են, որոնք բնակվում են 30 գյուղերում» (Թվարկվում են այդ գյուղերը՝ Չարշամպայի շրջանում 17 գյուղ, Յունիեի շրջանում 8, Թերմեի՝ 3 և Ֆաջայի՝ 2)¹:

Սև ծովի հարավի ափամերձ այս շրջաններից բացի, համշինահայերը գաղթօջախներ հիմնեցին նաև իրենց հայրենիքից շատ հեռու, օրինակ, Նիկոմեդիայի (Իզմիտ) շրջանի Մանիշակ գյուղը²:

Համշինահայությունն այս մեծ գաղթականությունը զոհ գնաց վայրագ թուրքերի կազմակերպած ազգասպանությունը՝ 1915 և հետագա թվականներին:

Պետք է հուսալ, սակայն, որ նրանց մի մասը, հետևելով բուն Համշենի և Կարա-դերեի իրենց ազգակիցների օրինակին, մեծ սպանդի օրերին հավատափոխությունից փրկեց իր կյանքը և այսօր էլ շարունակում է ապրել տեղ-տեղ, ընտանեկան հարկի տակ՝ պահպանելով իր գավառաբարբառը և ազգային վարք ու բարքի որոշ հիշատակներ:

13. Համշինահայությունն համար արտագաղթի կարևորագույն վայրեր հանդիսացան Դրիմն ու Սև ծովի կովկասյան ափերը:

Դրիմի մասին քիչ բան կա ասելու: Եվրոպական աղբյուրներում Ծովային Հայաստան հորջորջված այդ թերակղզին տնտեսական սերտ կապերի մեջ է եղել Սև ծովի հարավի ափամերձ շրջանների և, ընդհանրապես, Փոքր Ասիայի հետ՝ հնագույն ժամանակներից:

Դեռևս Կոստանդին Ծիրանածին կայսրը դիտել է, որ խերսոնացիք (այսինքն՝ հարավային Դրիմի բնակիչները) անկարող են ապրել «եթե չճանապարհորդեն Ռոմանիա և չվաճառեն պեչենեգներից ձեռք բերած կաշիներն

¹ Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 9-10:

² Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն («Էմինյան ազգ. ժողովածու», հտ. Ը, էջ 184):

ու մոմը», «Եթե Ամիսոսից և Պափլագոնիայից, Բուկելարներից և Արմենիակոնից անասուններ չստանան»¹:

Սերտ էին հատկապես Տրապիզոնի և Ղրիմի տնտեսական կապերը. XIII դ. թերակղզու հարավային շրջանները ենթակա էին Տրապիզոնի կայսրությանը՝ քաղաքական մի կազմակերպություն, որի կենսունակությունը խարսխված էր հույն, հայ և վրացի ավատատերերի համագործակցության վրա: Ղրիմի տարացեղ բնակչության կազմում, վաղ ժամանակներից սկսած, հայ տարրը զգալի դեր է կատարել. սակայն թերակղզին, մանավանդ նրա վաճառաշահ քաղաքները, հայ բնակչության նորանոր ու բազմամարդ խմբեր ընդունեցին ու հայաշատ բնակավայրեր դարձան հատկապես XIV դ. 30-ական թթ.:

Ղրիմահայ գաղութի ծագման մասին ավանդություններ պարունակող XVII դ. ծանոթ հիշատակարանը, ուշագրավ լինելով հանդերձ, մեծ վստահություն չի ներշնչում: Բնավ չմերժելով Անի մայրաքաղաքից հայ բնակչության բազմամարդ մի խմբի Ղրիմ (մասնավորապես Թեոդոսիա) գաղթած լինելու հնարավորությունը՝ համոզված ենք, որ Ղրիմահայության հիմնական զանգվածը բաղկացած է եղել Տրապիզոնի, Համշենի, Բաբերդի, Սպերի և ընդհանրապես Պատմական Հայաստանի հյուսիսարևմտյան շրջաններից արտագաղթած ընտանիքներից: Հատուկ քննության արժանի այս խնդրի մանրամասների մեջ չմտնելով՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ ուշագրավ և ստույգ տվյալներ կան Բաբերդից, Երզնկայից ու Բարձր Հայքի այլ շրջաններից Ղրիմ գաղթած հայերի և այդ երկրամասերի միջև մշակութային ու տնտեսական ամենասերտ կապերի գոյության մասին:

Վստահ կարելի է հայտարարել, որ XIV դ., գուցե և ավելի վաղ ժամանակներից սկսած, Ղրիմի թերակղզին ծանոթ ու սիրված է եղել նաև համշինահայության համար: Մեր այս ենթադրությունը կարող էր հավաստել նաև հայ բարբառագիտության ընձեռած տվյալներով, եթե մենք ծանոթ լինեինք Ղրիմահայության հին բարբառին, որը անդարձ կորած է գիտության համար, քանի որ հին Ղրիմահայերը զանգվածային ղփշաղախոս էին դարձել տակավին XVI-XVII դդ.: Ինչ-որ չափով, սակայն, այդ բարբառի հետքերը պահպանված պետք է լինեն Նոր-Նախիջևանի հայոց բարբառի մեջ, որ զարմանալի ընդհանրություն ունի համշինահայ բարբառի հետ՝ բաղաձայ-

¹ Կոստանդին Միքանաժին, Կայսրության կառավարման մասին, գլ. 53 (հատվածի հունարենից կատարված թարգմանությունը շնորհակալությամբ ստացել ենք բյուզանդագետ Հ. Բարթիկյանից):

նային իր համակարգով և, մանավանդ, «ր»-ի տարօրինակ հնչունափոխությունները: Միայն այդ երկու գավառաբարբառներով «ր»-ն լեզվատառամնայիններից առաջ դառնում է «շ», ինչպես, օրինակ, մաշդ //մաշթ (մարդ), եշթալ (երթալ), մոշթի (մորթ) և այլն¹:

Ղրիմի վրայով համընթացները միջին դարերում պետք է կապված լինեին նաև Ուկրաինայի, Մերձբալթյան երկրների ու Ռուսաստանի հետ: Ակադ. Ն. Մառը կազմատանում կատարած գիտական իր ճամփորդության ընթացքում հանդիպել ու զրուցել է մի հեմըինի հետ, որ Ռեել (Տալլին) քաղաքում փուռ է ունեցել և մեկ ուրիշի, որ 20 տարի ապրել ու աշխատել է Կիևում: Մեծ հավանականությամբ այդ երթևեկը համընթացության համար ավանդական էր ու խարսխված դարավոր փորձի վրա:

14. 1860-ական թթ. արդեն, բայց ավելի մեծ ծավալով 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հաղթանակից հետո, երբ Սև ծովի կովկասյան ափերն անցան Ռուսական կայսրությանը, համընթացները սկսեցին գաղթել Աբխազիա ու հաստատվել Սուխում, Սոչի, Մացեստա, Լոռ, Մժարա, Ծեբելդա, Ադլեր, Շափշուկա, Նոր-Աֆոն, Գագրի և այլ բնակավայրերում: Հետագայում ծովեզերքից համընթացներն առաջացան դեպի Կուբան ու մի շարք գյուղեր հիմնեցին Մայկոպի ու Եկատերինոդարի (այժմ Կրասնոդար) շրջակայքում: Աբխազիայում հաստատված համընթացների մասին ազգագրական ուշագրավ ուսումնասիրության հեղինակ Հ. Մուրադյանը XX դ. շեմին (համընթացների ներգաղթից ընդամենը երկու տասնամյակ հետո) այսպես է բնորոշում նրանց դերը այդ երկրամասի տնտեսական զարգացման գործում. «Կարելի է ասել, թե կովկասյան ափերի ծաղկելն ու առաջ գնալն սկսվում է հայ գաղթականների գալու օրից: Այդ հաստատապես նկատվում է այսօր Սուխումի շրջանում, որ ութսունական թվերի սկզբներին, երբ դեռ նոր էին սկսել հայերը գաղթել այդ կողմերը, մի աննշան, հետ ընկած ամայի ու ավերակ տեղ էր. այնինչ այսօր կովկասյան ափերի ամենածաղկած տեղերիցն է, իսկ թուրքերի արդյունաբերությունով առաջինն է ամբողջ Ռուսիայում...»

Հայերի գալուց հետո ամեն տեղ՝ կովկասյան ափերում, շարժում, կենդանություն է ընկնում: Հետզհետե առաջվա դարավոր ճահիճներն ու անտառները մաքրվելով՝ նոր-նոր սիրուն արտեր ու պլանտացիաներ են բացվում. հարյուրավոր դեսյատիններով նոր վարելահողեր են ավելանում այդ

¹ Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, էջ 186, 264 և այլ:

վայրի ու խիտ անտառներով ծածկված երկրի մեջ: Եվ ամենամեծ մասով այդ բոլոր արտերը թուրքահայերի ձեռքովն են փորվել ու բացվել...»¹:

Աբխազիայում հաստատված համշենցիների տնտեսական շինարար գործունեության մասին այս անկեղծ ու հիացած տողերը գրանցվել են շուրջ 7 տասնամյակ առաջ, երբ նրանց թիվը, մոտավոր հաշիվներով չէր անցնում 15 հազարից: Առաջին աշխարհամարտի դժնդակ տարիներին և դրան հաջորդող շրջանում՝ հյուրընկալ այդ ավերում մշտական բնակության հաստատեցին թուրքական սրից փրկված համշինահայության նոր հատվածներ, որոնք միավորելով իրենց ջանքերն արդեն տուն ու տեղ ստեղծած իրենց հայրենակիցների ջանքերին՝ նորանոր հաջողություններ գրանցեցին երկրամասի տնտեսական կյանքի պատմության էջերում:

1944 թ. համշինահայության այս հատվածի թիվը շուրջ 60 հազար էր համարվում, իսկ այսօր անտարակույս, անցել է 100 հազարից:

Աբխազիայում և Կրասնոդարի երկրամասում բնակություն հաստատած հայերն ունեն իրենց դպրոցներն ու մշակութային հաստատությունները և սերտորեն շաղկապված են մայր հայրենիքի հետ: Համշինահայության այս հանգրվանի պատմության հարցերը, սակայն, արժանի լինելով հատուկ ուսումնասիրության, դուրս են մնում մեր հոդվածի ծրագրից:

¹ Զ. Մուրադեան, Համշենցի հայեր (արտատպություն Ազգագրական հանդես-ից), Թիֆլիս, 1901, էջ 3-4:

ՀԱՅԵՐԸ ՀԻՆ ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ ԵՎ ՄՈՍԿՎԱ ՏԱՆՈՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԻ ՎՐԱ¹

Մոսկվայի մասին հնագույն գրավոր տեղեկությունը պահպանվել է 1147 թ., սակայն հնագիտական նյութերի հիման վրա ոմանք հանգել են այն եզրակացության, որ տակավին X-XI դդ. հին Մոսկվայի տարածքի վրա գոյություն է ունեցել առևտրա-արհեստագործական մի բնակավայր, որը տնտեսական սերտ կապերի մեջ է եղել եվրոպական երկրների (հատկապես՝ Գերմանիայի), Միջին Ասիայի և Հայաստանի հետ²:

Մոսկվայի բարգավաճումը կատարվում է շատ արագ: Շուտով այն դառնում է Վլադիմիրո-Սուզդալյան Ռուսիայի նշանավոր քաղաքներից մեկը: XIII դ. սկզբներին ստեղծվում է Մոսկովյան ինքնուրույն իշխանությունը, որը հմտորեն հաշվի առնելով մոնղոլական գերիշխանության տակ ստեղծված քաղաքական իրավիճակը և օգտագործելով կենտրոնական Ռուսաստանի միմյանց դեմ մաքառող ռուսական իշխանությունների հակամարտությունները՝ ընդարձակում է իր սահմանները հարևանների հաշվին, և XIV դ. կեսերին արդեն դառնում ողջ Ռուսաստանի քաղաքական ու եկեղեցական ճանաչված կենտրոն: Նույն դարի երկրորդ կեսին Մոսկովյան մեծ իշխանությունը գլխավորում է ռուս ժողովրդի պայքարը թաթար-մոնղոլական տիրապետության դեմ: 1380 թ. ռուսական զորքերը, Մոսկվայի մեծ իշխան Դմիտրի Դոնսկոյի գլխավորությամբ, պարտության են մատնում մոնղոլական բանակին՝ հաջող սկիզբ դնելով օտար բռնակալական լծից հայրենի երկիր ազատագրության և միմյանց դեմ պայքարող ռուսական իշխանությունների միավորման:

Այսպիսով, Մոսկվայի մեծ իշխանները, XIV-XV դդ. ընթացքում օտար տիրապետության ու ֆեոդալական մասնատվածության դեմ համառ պայքար մղելով, վերամիավորում են ռուսական հողերի մեծագույն մասը և Մոսկվան դարձնում նոր Ռուսաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կենտրոն³:

¹ Բանբեր Մատենադարանի, № 13, 1980, էջ 7-107: Հետազոտության առանձին էջերի ռուսերեն համառոտագրությունը տե՛ս «Гости-сурожане» в русских летописях и сказании о Мамаевом побоище» в сб. *Русская и армянская средневековые литературы*, Л., 1982, էջ 333-357:

² М. Г. Рабинович, «Раскопки в Москве в 1950 году», *Краткие сообщения ИИМК*, XLIV, М.-Л., 1952, էջ 117: Մ. Տիխոմիրովը կասկածի տակ է առնում նոր հայտնաբերված նյութերի՝ Մ. Ռաբինովիչի առաջարկած ժամանակագրությունը, այն տեղաշարժելով XII-XIII դդ. (М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, М., 1956, էջ 408-409):

³ *Очерки истории СССР, период феодализма, IX-XV вв.* в двух частях, II, М., 1953, с. 271-332.

Մոսկվայի և արևելյան երկրների տնտեսական սերտ կապերն իրականացվում էին միջազգային նշանակություն ձեռք բերած երեք հիմնական մայրուղիներով: Դրանցից կարևորագույնը Վոլգյան մայրուղին էր. Վոլգայի վրայով Մոսկվան կապված էր անդրկովկասյան երկրների, Իրանի, Միջին Ասիայի, Հնդկաստանի և Չինաստանի հետ: Հին այդ ճանապարհի ողջ երկայնքով, Վոլգայի գետաբերանից սկսած մինչև ակունքները, պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում ծաղկում էին առևտրա-արհեստագործական խոշոր նշանակություն ունեցող նավահանգիստ-քաղաքներ, որոնցում միջազգային աշխույժ ապրանքափոխանակություն էր կատարվում:

VIII-X դդ., Խազարական խաքանաթի տիրապետության ժամանակաշրջանում, բացառիկ դեր էր կատարում Իթիլ մայրաքաղաքը՝ Հազարան կոչվող առևտրա-արհեստագործական իր թաղամասով (գտնվում էր ներկայիս Աստրախան քաղաքից 15 կմ հյուսիս)¹: Խազարական պետության քայքայումից հետո մերձվոլգյան երկրամասերի տերը դարձան Վոլգայի բուլղարները, որոնց նշանավոր մայրաքաղաքը՝ Բուլղարը, կառուցված Վոլգա և Կամա գետերի հատման շրջանում, հինգ դար շարունակ պահպանեց իր բացառիկ դերը որպես միջազգային ապրանքափոխանակության կարևոր մի հանգուցակետ:

Մոնղոլական արշավանքներից հետո այս երկրամասերն ընկան Ոսկե Հորդայի տիրապետության տակ. գետի ողջ երկայնքով, կարևոր անցուղիներին առընթեր, ստեղծվեցին ու բարգավաճեցին վարչական ու տնտեսական նոր կենտրոններ՝ Սարայ-Բերքեն (նոր Սարայը), Սարայ-Բաթուն (Հին Սարայը), Ուլյակը կամ Ուկեկը և Ղազանը:

Վոլգայի ռուսական տիրապետության տակ գտնվող հատվածում կարևորագույն տնտեսական դեր էր կատարում 1221 թ. հիմնադրված Նիժնինովգորոդը, որ 1392 թ. դարձավ Մոսկովյան մեծ իշխանության վաճառաչահ քաղաքներից մեկը: Ճիշտ է, պատերազմական գործողությունների, ավազակային արշավանքների և այլ անբարենպաստ հանգամանքների հետևանքով երբեմն ժամանակավորապես դադարում էր հաղորդակցությունը Վոլգայի ողջ երկայնքով կամ նրա առանձին հատվածներում, սակայն կարճատև էր լինում այդ դադարը: Ավերված կենտրոնների փոխարեն ստեղծվում էին նորերը, և նույնիսկ թշնամի ուժերն աջակցում էին միմյանց

¹ Խազարների մայրաքաղաքը սկզբնական շրջանում Բալանջարն էր, որն ավերվեց արաբների կողմից 722 կամ 723 թթ.: Դրանից հետո մայրաքաղաք դարձավ Իթիլը (В. В. Бартольд, «Арабские известия о русах», Советское востоковедение, I, М.-Л., 1940, էջ 18):

(անշուշտ՝ յուրաքանչյուրն իր շահերից ելնելով) տնտեսական վիթխարի նշանակություն ունեցող մայրուղու վերականգնման ու բարգավաճման համար, և այն շարունակում էր կատարել իր բացառիկ դերը միջազգային ապրանքափոխանակության բնագավառում:

Վոլգյան մայրուղին ծանոթ էր հայերին մեր պատմության հնագույն ժամանակներից ի վեր. որոշակի տվյալներով տակավին մ. թ. ա. I դ. մարերն ու հայերը ցամաքային ճանապարհով Միջագետքից արևելյան ապրանքներ էին հասցնում Կասպից ծովի հյուսիսային շրջանները¹:

Տնտեսական այդ կապերն, անշուշտ, ավելի լայն ծավալ էին ստացել Արշակունյաց և մարզպանական շրջաններում: VII դ. մեծանուն գիտնական Անանիա Շիրակացին իր «Աշխարհացույցի» մեջ² խազարների պետության ու նրա տիրապետության տակ գտնվող ցեղախմբերի մասին այնպիսի ուշագրավ և ստույգ տվյալներ է հաղորդում, որ կասկած չի մնում այն մասին, որ նա ունեցել է հայազգի տեղեկատուներ: Այդ մասին նա նույնիսկ որոշակի ակնարկ ունի: Հունական (Սև) և Կասպից ծովերի մասին իր ձեռքի տակ ունեցած նյութերի շարադրությանն անցնելուց առաջ, նա ուղղակի գրում է. «Քանզի գնունականան եւ զԿասբիականան մերոց իսկ արանց պատահեաց շուրջ անցանել...»³: Եվ, հավանաբար, հենց «մերոց իսկ արանց» հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա նա տեղյակ էր, որ Վոլգյան (Աթրլ գետը) յոթանասուն վտակներ կազմելով է թափվում Կասպից ծով՝ մի գիտելիք, որ նրանից դարեր հետո է միայն տեղ գտել ռուսական առաջին (Լավրենտիևյան) տարեգրության մեջ, ինչպես և արաբ աշխարհագիրներ Իբն-Հաուքալի, ալ-Գարնատիի, Յակուբի և այլոց գրվածքներում⁴:

¹ В. В. Бартольд, *нշվ. աշխ.*, էջ 16:

² Է. Լ. Դանիելյանի *Армянские космографические труды VII века о строении вселенной* (Երևան, 1978) աշխատության տպագրությունից հետո «Աշխարհացույցի» Անանիա Շիրակացուն պատկանելու հարցը կարելի է վերջնականապես լուծված համարել:

³ Ա. Աբրահամյան, *Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը*, Երևան, 1944, էջ 339: Տե՛ս նաև էջ 347-348, ուր հետաքրքրական տեղեկություններ կան խազարների, նրանց խաֆանի (հական), թագունու (խաթուն) մասին և թվարկված են Սարմատիայում ապրող 50 ցեղախմբերն ու ցեղերը (խազիր, բուխ, բարսիլ, ապշեգ... և այլն):

⁴ Б. Н. Заходер, «Из истории волжско-каспийских связей древней Руси», *Советское востоковедение*, 1955, № 3, էջ 118: Արաբ աշխարհագիրների երկերում տարբեր աշխարհամասերի վերաբերյալ առկա տեղեկությունների զգալի մի մասը փոխ է առնված իրենց տիրապետության տակ գտնվող հին մշակույթ ունեցող ժողովուրդներից, որոնց շարքում հայերը նույնպես գրավել են պատվավոր տեղ:

VII դ. վերջերին Արևելից Հայոց կաթողիկոսական աթոռը, որ ավելի հայտնի է Աղվանից կաթողիկոսություն անունով, քարոզչական լայն գործունեություն էր ծավալել հազարավոր խաքանաթի սահմաններում և, մանավանդ, նրա հարավային երկրամասերում (Հյուսիսային Կովկասի Կասպից ծովին առափնյա շրջաններում): Ճիշտ է, ի վերջո խազարական հասարակության վերնախավը պետական կրոն է հայտարարում հուդայիզմը (կարաիմյան դավանանքը), սակայն հայ քրիստոնեական եկեղեցին նույնպես այնտեղ ունեցել է մեծաքանակ հետևորդներ¹: X դ. արաբ պատմագիր Մասուդին վկայում է, որ Իթիլ քաղաքի բնակչության մեջ կային մեծ թվով քրիստոնյաներ², իսկ Իբն-Հաուքալը խոսում է հազարական Սըմընդըռ ծովափնյա քաղաքի մասին՝ նշելով, որ «այնտեղ բնակվում էին մուսուլմաններ և ուրիշներ, որոնք ունեին իրենց մզկիթները, քրիստոնյաներն՝ իրենց եկեղեցիները, հրեաները՝ սինագոգները»³:

X դ. կեսերին հյուսիսարևմտյան Ղազախստանից դեպի արևմուտք շարժվելով և անցնելով Վոլգան՝ Կովկասի ու Սև ծովի հյուսիսային տափաստանները ներխուժեցին ղփչախ (նաև պոլովցի, կուման) կոչվող թուրքական լեզվաընտանիքին պատկանող քոչվոր ցեղերը: Աշխարհագրական այդ միջավայրում հաջորդելով խազարներին՝ նրանք դարեր շարունակ, մինչև մոնղոլական արշավանքները, իրենց հսկողության տակ պահեցին Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող հյուսիսային մայրուղիները: Այդ ցեղերը, սակայն, միասնական պետություն չկարողացան ստեղծել: Նրանք ցրված էին Դեշտ-ի Ղփչախ կոչվող անծայրածիր տափաստաններում՝ բաժանված լինելով մի շարք կիսանկախ ցեղախմբերի. Դանուբի և Դնեպրի միջև հաստատվել էին լուկոմորյան կոչվող ղփչախները, ապա արևմուտքից արևելք գալով՝ նրանց հարևանությամբ ապրում էին մերձդնեպրյան կամ զապարոժյան, մերձծովյան (ներքին Դոնից մինչև Ազովի ծովափերը), Դոնեցկի, Դոնի, Ղրիմի, Հյուսիսային Կովկասի ղփչախական զանգվածները⁴:

¹ Խազարական պետության սահմաններում հայ հոգևորականների ծավալած ֆառոգչական գործունեության ու ձեռք բերած հաջողությունների մասին պատմում է Մովսես Կաղանկատվացին (տե՛ս Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մ., 1860, II, գլուխ 10-16, հատկապես՝ էջ 197-198):

² В. В. Бартольд, *нзл. աշխ.*, էջ 24-25:

³ Նույն տեղում, էջ 34-35:

⁴ К. В. Кудряшов, *Половецкая степь*, М., 1948, էջ 134: Պարտվելով մոնղոլ-թաթարներից և ընդունելով նրանց գերիշխանությունը, ղփչախները ոչ միայն չդադարեցին գոյություն ունենալուց, այլև իրենց մեջ ձուլեցին թաթարներին. վերջիններս, ըստ XIV դ. առաջին կեսի արաբ հեղինակ Է-Օմարիի՝ «ձուլվեցին և խմամիացան նրանց

Խաղարական պետության մայրաքաղաք Իթիլի անկումից (995 թ.) հետո հավանաբար հենց նույն վայրում ստեղծվեց ու բարգավաճեց ղվիչախական տնտեսական կենտրոն Սաքսին քաղաքը¹։ Տնտեսական կարևոր նշանակություն ստացավ նաև Սարկել քաղաքը՝ կառուցված Դոն գետի մեծ աղեղի այն մասում, որ առավել մոտ էր գտնվում Վոլգային²։

Հայերը, որ աշխույժ հարաբերություններ էին ստեղծել այս երկրամասերի հետ պատմական նախորդ ժամանակաշրջանում, բնականաբար, պահպանել էին իրենց տնտեսական դիրքերը ղվիչախական իշխանություններում՝ զգալի դեր կատարելով Դեշտ-ի Ղվիչախի ճանապարհներով կատարվող միջազգային առևտրի մեջ։ Պետք է խոստովանել, սակայն, որ այդ մասին պահպանվել են միայն սակավաթիվ նյութեր, որոնցից մի քանիսը՝ ըստ ինքյան պերճախոս։

1180 թ. տեղի է ունենում Վրաց պետության գահակալի՝ Թամար Թագուհու ամուսնությունը Վլադիմիրի մեծ իշխան, XII դ. կեսերին Ռուսաստանի պատմության մեջ խոշոր դեր կատարած Անդրեյ Բոգոլյուբսկու որդու՝ Յուրի (Գեորգի) Բոգոլյուբսկու հետ։ Յուրին, իր հորեղբայր Վսեվոլոդի կողմից հալածվելով, հյուրընկալվել էր ղվիչախների թագավորի մոտ, ըստ երևույթին, Սաքսին քաղաքում (մեծ հավանականությամբ նրա մայրը ղվիչախական իշխանուհիներից է եղել)։ Երբ վրացական արքունիքում քննության նյութ է դառնում ջահել թագուհու համար պատշաճ ամուսին գտնելու հարցը, թբիլիսցի ոմն թավադ Աբուլ-Հասանը առաջարկում է իրեն քաջածանոթ Յուրի Բոգոլյուբսկու թեկնածությունը։ Վրաց դարբազը (պետական խորհուրդը) ընդունում է այդ առաջարկը։ Ռուս իշխանին հրավիրելու պարտականությունը դրվում է Թբիլիսի բնակիչ, վաճառական Զանքան

(ղվիչախների) հետ... և նրանք բոլորը դարձան կատարյալ ղվիչաղներ, այնպես որ կարձես նույն ցեղից լինելին» (В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1, Извлечения из сочинений арабских, СПб., 1894, էջ 235)։

¹ Очерки истории СССР, период феодализма, IX-XV вв., в двух частях, I, М., 1953, էջ 202.

² К. В. Кудряшов, *նշվ. աշխ.*, էջ 9-34 (այստեղ հատուկ գլուխ է նվիրված Սարկելի տեղադրությանը)։ Վոլգայի և Դոնի ջրավազանները միմյանցից բաժանող և ընդամենը 60 կմ տարածություն բռնող ջրբաժան այդ շրջանը դարեր շարունակ վիթխարի դեր է կատարել լինելով Սև ծովը Կասպից ծովի հետ կապող տնտեսական զարկերակի անխափան մասը և ունենալով ռազմաստրատեգիական կարևոր նշանակություն։ Դեռևս XVI դ. թուրքական սուլթան Սելիմ II-ը անհաջող փորձ կատարեց Դոնը Վոլգային ջրանցքով միացնելու։ Այսպիսի ծրագրեր առաջ քաշվեցին նաև Պետրոս I-ի ժամանակ։

Զորաբաբեղի վրա, որը ավելի արագ, քան ակնկալվում էր, ճեպում է ղփչախ թագավոր Սեփնջի մոտ և Թբիլիսի հասցնում փեսացուն¹։

Ուլ էր Վրաստանի քաղաքական կյանքի համար կարևոր նշանակություն ունեցող խնամիական այս կապի ստեղծման նախաձեռնողը։ Այս հարցը հուզել է շատ պատմաբաններին՝ XVIII դ. կեսերից սկսած մինչև մեր օրերը²։ Եվ ինչպես հաճախ է պատահում բանասիրության մեջ, տարբեր ու հակասական տեսակետներից հավանականը բնավ էլ վերջին ուսումնասիրողներին չի պատկանում։ Այսօր էլ ուժի մեջ է արքայազն Վախուշտիի հաղորդած տվյալն այն մասին, որ Աբուլ-Հասանը Թբիլիսցի մի վաճառական է եղել, ինչպես նաև պրոֆ. Ա. Խախանովի կարծիքը, թե ազգությամբ նա հայ է եղել և առևտրական սերտ կապեր է ունեցել տարբեր երկրների, ըստ որում նաև Դեշտի-ի Ղփչախի հետ³։

Ղփչախում բնակություն հաստատած հայերը սերտ կապեր են ունեցել հայոց բնաշխարհի և հայկական հեռավոր գաղթօջախների հետ։ Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1193 թ. ոմն Աղբարիկ՝ որդի Առյուծի, Ղփչախում (ցավոք, տեղը որոշակի չի նշված) գնել է մեկ դար դրանից առաջ Եգիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքում ընդօրինակված հայերեն մի Ավետարան⁴։

Ղփչախների հետ միասին խաղարական պետության ժառանգորդները դարձան Միջին Վոլգայի առափնյա երկրամասերում հաստատված բուլղարները, որոնք հայտնի են գիտության մեջ Վոլգայի բուլղարներ անունով։

Բացի գետային մայրուղուց, բուլղարներն արևելյան երկրների հետ առևտրական աշխույժ կապեր են պահպանում ցամաքային այն ճանապարհով, որ Մեծ Բուլղար քաղաքից տափաստաններով ձգվում էր դեպի Յիկ, իսկ այդտեղից էլ, անցնելով Ղազախական անապատով, դեպի Խորեզմ։ Այս

¹ “История и восхваления венценосцев”, в кн. *Картлис цховреба*, т. II, Тбилиси, 1959, էջ 36։ Նաև **С. Т. Еремян**, “Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках”, *Научные труды Ереванского ун-та*, т. XXIII, 1946, էջ 395-396 և **З. В. Папаскири**, “Эпизод из истории русско-грузинских взаимоотношений”, *История СССР*, 1977, № 1, էջ 135.

² Աբալյազնի Վախուշտի, Ա. Խախանով, Ս. Երեմյան, Պ. Իգորոդուա, Ի. Յինցաձե, Ն. Բերձենիշվիլի, Շ. Մեսխիա. անա հարցին անդրադարձած գիտնականների ոչ լրիվ ցանկը (սրանց հաճախ իրադամեժ, տեսակետների համառոտ շարադրանքը տե՛ս 9. Պապասկիրիի վերոհիշյալ հոդվածի մեջ)։

³ **А. С. Хаханов**, “Положение армян в грузинском царстве”, *Братская помощь пострадавшим в Турции армянам*, М., 1897, էջ 55.

⁴ **Գաբեգին Ա կաթողիկոս**, *Յիշատակարանը ձեռագրաց*, Ա, Անթիլիաս, 1951, № 255, պյուն 569-570, **С. Т. Еремян**, նշվ. աշխ., էջ 363։

ճանապարհի նշանակությունն, ըստ երևույթին, մեծացավ XII-XIII դդ.¹ Խորեզմշահերի պետության ծաղկման ժամանակաշրջանում²:

X դ. արաբ ուղեգիր Իբն-Ֆադլանի վկայությամբ բուլղարների արքայական վրանի հատակին փռված էին մեծ մասամբ հայկական գորգեր³: Հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված ուշագրավ նյութերի հիման վրա ապացուցված է արդեն, որ Բուլղար քաղաքի պարիսպներից դուրս գոյություն է ունեցել հայկական առևտրա-արհեստագործական մի թաղամաս, որը, հիմնադրված լինելով դեռևս IX դ., իր զարգացումն է ապրել ու բարգավաճել հատկապես XIII-XIV դդ.⁴ դառնալով Ոսկե Հորդայի վաճառաշահ բնակավայրերից մեկը: Այդ թաղամասում նախկին փայտածածկ եկեղեցու փոխարեն XIV դ. կառուցվել է երկհարկանի քարաշեն թաղակապ մի շքեղ եկեղեցի, որի ավերակները, թյուրիմացաբար «հունական դահլիճ» անվանումն ստանալով, երկար ժամանակ հնագետների ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում⁵: Հատուկ նշանակություն ունեն Բուլղարի հայկական գերեզմանատան արձանագիր տապանաքարերը, որոնցից պահպանվել են միայն չնչին հիշատակներ (4-ը հասել են մեզ ամբողջական կամ թերի, իսկ 3-ից պահպանվել են միայն արձանագրությունների անհաջող ընդօրինակություններ): Դրանց մեջ կան թվակիր արձանագրություններ, որոնք առանց բացառության պատկանելով XIV դ. առաջին հիսնամյակին (1308-1337 թթ.), խոստեն վկայություններ են այդ շրջանում Բուլղարի հայկական թաղամասի ծաղկուն վիճակի մասին⁶:

¹ А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, «Внешняя торговля древней Руси (до середины XIII в.)», *История СССР*, 1967, № 3, էջ 106.

² Ибн-Фадлан, *Путешествие на Волгу*, перевод с комментариями, под редакцией акад. И. Ю. Крачковского, М., 1939, էջ 73: Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ.*, 2, Երևան, 1964, էջ 39:

³ А. П. Смирнов, «Армянская колония города Болгар», *Материалы и исследования по археологии СССР*, (МИА), вып. 61, М., 1958, էջ 330-359.

⁴ Հ. Զանփոլադյան, «Վոլգայի ափին հայտնաբերված հայկական արձանագրությունները» (*Բանբեր Մատենադարանի*, № 11, 1973, էջ 211-222): Տեղին է այստեղ նշել, որ մերձվոլգյան երկրամասերում հայկական վիմագրական հուշարձանների և այլ նյութերի հայտնաբերման հնարավորությունները պետք է սպառված համարել: Այս առումով ուշադրության արժանի է անգլիացի վանառական Քրիստոֆեր Բուրդի 1579 թ. իր հոբելոնը հասցեագրված մի նամակը, որից հայտնի է դառնում, թե հայերեն արձանագիր տապանաքարեր են եղել նաև Ուկեկ կամ Ուվեկ քաղաքի մոտ (արդի Սարատովի մերձակայքում). «Այս վայրում, - գրել է նա, - եղել է շատ նուրբ քարից շինված մի բերդ, և նրան կից կար մի քաղաք... մնում են մինչև այսօր բերդի ավերակների մի մասը և որոշ թվով գերեզմաններ, որոնց մեջ թվում է թե ազնվական մարդիկ են քաղված,

Հետաքրքրական արդյունքներ են տվել նաև հայկական գերեզմանատան պեղումները: Այստեղ հայտնաբերվել են ոսկե և արծաթե զարդեր, մետաքս և դիպակ՝ հյուսած ոսկեհուռ թելերով: Մասնագետները մեծ նմանություն են տեսնում սրանց և Հայաստանի քաղաքներում, մասնավորապես՝ Անիում և Դվինում արտադրված գործվածքների միջև՝ միաժամանակ նշելով, որ պեղածո նյութերը վկայում են հայ վաճառականների բարեկեցիկ վիճակի մասին¹: Մեծ Բուլղար քաղաքի հայկական համայնքը, առաջին հերթին Մոսկվայի հետ էր զարգացնում տնտեսական իր կապերը: Սակայն, ելնելով այն փաստից, որ Բուլղարի մոտակայքում, Կամա գետի վրա ևս եղել են հայկական փոքրիկ գաղթօջախներ² պետք է հետևեցնել, որ տեղի հայ վաճառականները սերտ հարաբերությունների մեջ էին նաև հյուսիսային և հյուսիսարևելյան հեռավոր անտառատունդրային շրջաններում թափառող որսորդական և եղջերվապահ ցեղերի հետ:

1431 թ. ռուսները գրավեցին և ավերեցին Բուլղար քաղաքը. ըստ երևույթին, հենց այս շրջանում էլ դադարեց գոյություն ունենալուց Բուլղարի հայկական թաղամասը: Ինչ վերաբերում է թաղամասի բնակչությանը, պետք է տարակուսել, որ նրանց մեծագույն մասը, վերաբնակվելով նույն մայրուղու վրա գտնվող այլ կենտրոններում, շարունակեց գործուն դեր կատարել Վոլգայի վրայով կատարվող միջազգային առևտրի բնագավառում:

XIII դ. 30-ական թթ. մերձվոլգյան երկրամասերը բռնագրավվում են մոնղոլների կողմից ու տեականորեն մտնում Ոսկե Հորդայի կազմի մեջ: Հորդայի տիրակալները, դառնալով Արևելքն ու Արևմուտքը կապող տնտեսական հսկայական նշանակություն ունեցող այդ ճանապարհի տերը, անհրաժեշտ քայլեր են կատարում միջազգային ավանդական ապրանքափոխանակության վերականգնման ուղղությամբ: Նրանց տիրապետության սկզբնական շրջանում ստեղծվում ու բարգավաճում է Սարայ-Բաթու կամ Հին Սարայ քաղաքը՝ Վոլգայի գետաբերանից ոչ հեռու (արդի Աստրախանի

որովհետև գերեզմանաբազմի վրա տեսնվում է ձիու պատկեր, որի վրա նստել է մի մարդ աղեղը ձեռքին և մեջքին նետի գոտի: Գերեզմանաբազմից մեկի վրա վահանի մի կտոր կար, որի վրա տառեր էին փորված, որոնց մեկ մասը եղծված էր և մնացյալը դարձել էր պակասավոր. բայց մնացորդի ձևերից դատելով հայկական տառեր էին» (տե՛ս Հով. Հակոբյան, *Ուղեգրություններ*, հատոր Ա, Երևան, 1932, էջ 436-437):

¹ М. Фехнер, *Великие Булгары*, Казань. Свияжск, М., 1978, էջ 47-48, Р. М. Жанполадян, «О двух тканях из Ани и Болгарах», *Краткие сообщения инст. археологии АН СССР* (КСИА), вып. 132, էջ 221:

² Կրասնայա-Պոլյանա և Կիրեյսկայա գյուղերում հայտնաբերվել են հայերեն արձանագիր տապանաբազմեր (տե՛ս Հ. Զանփոլադյան, նշվ. հոդվածը, էջ 219):

նահանգի Սելիտերնոյե գյուղի շրջանում): Սարայ-Բաթուն, որպես Ոսկե Հորդայի մայրաքաղաք և արհեստագործության ու առևտրի խոշոր կենտրոն, գոյատևում է ընդամենը մեկ դար: Բայց այդ կարճ ժամանակամիջոցում այստեղ հայերի թիվն այնքան է աճում, որ կառուցվում են եկեղեցիներ (Ս. Աստվածածին և Ս. Նշան), հիմնադրվում է Գանձասարի կաթողիկոսության ենթակա արքեպիսկոպոսական թեմ¹, որի հոգևոր վարչության տակ էին գտնվում, անտարակույս, նաև Ոսկե Հորդայի այլ շրջաններում բնակչության հաստատած հայերը: Պահպանվել է մի Ավետարան՝ ընդօրինակված 1319 թ. «ի մայրաքաղաքս Սարայ... մերձ առ ծովուն Կասփիականի»: Այդ ժամանակ Սարայում արքեպիսկոպոս էր «քաջ հովվապետ» կոչված տեր Պողոսը:

Ըստ երևույթին, Հին Սարայի հայ բնակչության կազմում մեծ դեր են կատարել նաև արհեստավորները: Պեղումներից հայտնաբերվել են երկու կավե թաղարների բեկորներ, որոնց վրա պահպանվել է միևնույն վարպետի նույն կնիքով դրոշմված արաբերեն հետևյալ արձանագրությունը. «Ինանիկ որդի Սարգսի»²:

¹ Գիտենք արդեն, որ տակավին VII դ. Հյուսիսային Կովկասում և Խազարների պետության այլ շրջաններում ֆարգչական լայն գործունեություն էին ծավալել Հայոց Արևելից կողմանց կամ Աղվանից կաթողիկոսները: Նրանց հոգևոր ազդեցությունն աշխարհագրական այս միջավայրում հաստատել է մինչև XVIII դ. վերջերը, երբ էջմիածնի կաթողիկոսներին հաջողվել է իրենց ենթակայության տակ առնել այդ երկրամասերում գտնվող հայերի հոգևոր առաջնորդությունը:

Սարայ-Բաթու ֆաղաֆում ընդօրինակված Ավետարանի գրիչ Խաչատուր ֆահանան, իր հիշատակարանի այն հատվածում, ուր ընդունված էր նշել, թե է՛րբ և ո՛ր կաթողիկոսի գահակալության տարիներին են ավարտվել ընդօրինակման աշխատանքները, տարբերվելով իր ժամանակակից գրիչներից, կողմ-կողմի հիշատակում է միաժամանակ հայոց երկու կաթողիկոսների. «Յամա աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տեառն Ստեփաննոսի՝ Արեւելեան կաթողիկոսի Հայոց, եւ տեառն Կոստանդեա՝ Կիլիկեցոյ կաթողիկոսի» (ԺԴ դարի... հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 155-156): Սկզբից հիշատակված «Արեւելեան կաթողիկոս հայոց»-ը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ 1261-1323 թթ. գահակալած Ստեփանոս Դ. Աղվանից կաթողիկոսը (Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Դ, էջ 639): Սրան «Արեւելեան կաթողիկոս հայոց» անվանելով և այդ ժամանակվա Ամենայն հայոց կաթողիկոս Կոստանդինից առաջ հիշատակելով, Խաչատուր ֆահանան անմիտելի վկայություն է թողել այն մասին, որ Ոսկե Հորդայի հայկական գաղթավայրերը մտել են Գանձասարի թեմի մեջ և Գանձասարի կաթողիկոսները շատերի կողմից նանաչվել են որպես «Արեւելեան հայոց կաթողիկոսներ»:

² Տե՛ս Մ. Գ. Крамаровский, “Гончар-армянин из Сарая ал-Джедид”, *Труды Гос. Эрмитажа*, XIX, Л., 1978, էջ 102-105: Կնիքագրչի առաջին անվան վերձանությունը դժվարությունների առջև է կանգնեցրել հոգիվածագրին. նա առաջարկել է Անանդ, Անանալ, Ինանալ, Անանկ, Ինանակ ընթերցումները, ավելի հավանական հա-

XIV դ. 20-ական թթ. Սարայ-Բաթուն վայրէջքի շրջան էր թևակոխել իր տեղը զիջելով Սարայ-Բերքեին (նոր Սարային), որը կառուցվել էր Բերքե խանի (1257-1266) ժամանակ՝ հաճելի կլիմայով ու բարեբերությամբ հռչակված Վոլգա-Ախտուբինյան հովտամասում (Վոլգոգրադից ոչ հեռու): Ուզբեկ խանի ժամանակ Սարայ-Բերքեն դարձավ Ոսկե Հորդայի մայրաքաղաքը: Տնտեսական ու վարչական կենտրոնների այս փոփոխության համար, անշուշտ, կային հիմնավոր պատճառներ: Մոնղոլական երկու աշխարհածավալ պետությունների՝ Իլխանության և Ոսկե Հորդայի ստեղծման հենց առաջին տարիներից քաղաքական ու տնտեսական անհաշտելի հակադրությունների դուռ բացվեց նրանց միջև: Ոսկե Հորդայի տիրակալները ձգտում էին իրենց ազդեցության ոլորտի մեջ պահել Կասպից ծովով և ծովափնյա շրջաններով դեպի հյուսիս՝ Մոսկվա և Նովգորոդ (ապա Հյուսիսային Եվրոպա) և Ղրիմի վրայով դեպի միջին և հարավային Եվրոպական երկրներ տանող առևտրական բանուկ ճանապարհները: Իսկ իլխանները, վճռականորեն հակադրվելով նրանց, փորձում էին խցել այդ ուղիները, իրենց երկրում արտադրվող և հեռավորարեւելյան երկրներից ստացվող ապրանքների առաքումը դեպի Եվրոպա իրականացնելու համար Սև և Միջերկրական ծովերի, մասնավորապես Տրապիզոնի և Կիլիկյան հայկական թագավորության Այաս նավահանգստի վրայով¹:

Իլխանների այդ քաղաքականությունը ժամանակավորապես պսակվեց հաջողությամբ: Ոսկե Հորդան, իհարկե, չէր կարող հայեցողի դերով բավարարվել: Եվ XIII դ. 60-ական թթ. սկսած մինչև իլխանության քայքայման շրջանը, մոնղոլական երկու այդ պետությունների միջև տեղի ունեցան արյունահեղ պատերազմներ (1262-1263, 1265, 1288, 1290, 1318-1319, 1324-1325, 1335-1336), որոնց հետևանքով ծայր աստիճանի ավերվեցին Դերբենդի ու Շիրվանի երկրամասերը, ժողովուրդը լքեց իր հայրենի բնա-

մարելով «Անանդը»: Մեր կարծիքով բռնատագործ-վարպետի իսկական անունը եղել է Ինանիկ՝ XIV դ. Հայաստանում գործածվող մի անուն (ինչպես հայտնի է, այդպես էին կոչում Բուրքե Օրբելյանի որդի Իվանին): Չի բացառվում նաև «Անանիկ»-ը՝ Անանիա անվան փաղափշական ձևը:

¹ Ապահովելու համար կենսական նշանակություն ունեցող այս մայրուղիները, առաջին իլխանները սիրաշահում էին հայ և ասորի վաճառականներին, արտոնություններ շնորհում նրանց, նույնիսկ գորավիզ կանգնում հայկական որոշ իշխանությունների (նկատի ունենալ հատկապես Երզնկայի, Համշենի և Մակվի իշխանությունները), հաշվի առնելով դրանց գրաված հանգուցային դիրքը միջազգային նշանակություն ունեցող նանապարհների վրա:

կալայրերը, երկիրն ամայացավ¹: Սարայ-Բաթուի կամ Հին Սարայի տնտեսական հետադիմությունն ու անկումը առաջին հերթին անխզելիորեն կապված էին պատմական այս անցուդարձերի հետ:

Ինչ եղավ Սարայ-Բաթուի հայ բնակչությունը: Մի մասը, անտարակույս, փոխադրվեց Ղրիմ նոր շունչ հաղորդելով այդ թերակղզու հայկական հին գաղթօջախներին: Հավանաբար զգալի թիվ են կազմել նաև այն հայերը, որոնք խարխսխ նետեցին Հին Սարայից ոչ հեռու կյանք առած ու հետագայում միջազգային նշանակություն ստացած Աստրախան քաղաքում: Սարայի հայերի երրորդ զանգվածը, պետք է ենթադրել, որ բնակություն է հաստատել Ոսկե Հորդայի նոր մայրաքաղաքում՝ Սարայ-Բերքեում, որը, ինչպես ասվեց, 1330-ական թթ. դարձավ հսկայածավալ մոնղոլական հյուսիսային կայսրության վաճառաշահ կենտրոնը:

1333 թ. Սարայ այցելած հոչակավոր արաբ ճանապարհորդ իբն-Բատուտան, ողջ աշխարհը ոտնատակ արած մի անձնավորություն, հիացմունքով է խոսել այդ քաղաքի մասին. «Սարայ քաղաքը, - գրել է նա, - կառուցված է հարթ տարածության վրա և Վիթխարի շափեր ընդունած մեկն է գեղեցկագույն քաղաքներից. այն լի է մարդկանցով, ունի գեղեցիկ շուկաներ ու լայն փողոցներ... այնտեղ բնակվում են տարբեր ժողովուրդներ... ամեն մի ժողովուրդ ապրում է առանձին՝ իր թաղամասում, որտեղ և գտնվում է նրա շուկան»²:

Այս և արաբ այլ հեղինակների տվյալներով Սարայում բնակվել և առևտրով ու արհեստներով են զբաղվել Կովկասից, Պարսկաստանից, արաբական տարբեր երկրներից (Սիրիա, Իրաք, Եգիպտոս), Ռուսաստանից, Հունաստանից, Իտալիայից ներգաղթածներ: Ինչպես տեսնում ենք, նրանց շարքերում հայերը հանվանե չեն հիշատակված, սակայն կարելի է առանց դուշն-ինչ կասկածի հավաստել, որ տնտեսական դերով ու բազմամարդությունամբ այստեղ ևս հայերն առաջավոր տեղ են գրավել: Այդ են վկայում, օրինակ, նոր Սարայում հայտնաբերված և Սարգիս անունով հայ վարպետի

¹ А. А. Али-заде, “Борьба Золотой орды и государства ильханов”, *Сборник по истории Азербайджана*, вып. I, Баку, 1949, էջ 57-94: Այս հոդվածի հեղինակի կարծիքով Ոսկե Հորդայի տիրակալների պայքարի նպատակն էր գրավել Ադրբեջանն ու իշխել այդ երկրով անցնող ճանապարհներին: Սակայն թվում է, թե նրանց մտահոգության հիմնական առարկան Կասպ-Վոլգյան ճանապարհի միջազգային դերի պահպանումն էր: Պետության եկամուտների մեջ հսկայական տեղ էին գրավում այդ ճանապարհով ներմուծվող ու արտահանվող ապրանքներից գանձվող մաքսատուրերը:

² В. П. Тизенгаузен, *нзл. աշխ.*, I, էջ 306:

ստորագրությունը կրող անոթներն¹ ու հայերեն արձանագրություններով տապանաքարերը: Նկատված է նաև, որ տեղական ջնարակված թասերից շատերը խիստ նման են Հայաստանում արտադրված ամաններին²:

Սարայ-Բերքե քաղաքի հայկական համայնքը 1370-ական թթ. եղել է կազմակերպված գաղութ, ունեցել է իր եկեղեցին. հավանաբար այստեղ թեմական առաջնորդի հանգամանքով նստել է հայ եպիսկոպոս, որը Սսի կաթողիկոսների կողմից դիտվել է որպես «Ամենայն Ըռսաց եւ Աւլախաց» կոչվող և Լվովում հաստատված արքեպիսկոպոսի ենթակայության տակ գտնվող եկեղեցական պաշտոնյաներից մեկը: Պետք է ենթադրել, սակայն, որ Սարայի և մերձվոլգյան երկրամասերի հայկական մյուս համայնքները առաջվա պես ենթարկվել են Գանձասարի հայ կաթողիկոսներին, որոնք դարեր շարունակ իրենց ազդեցության ոլորտի մեջ են պահել Կովկասից հյուսիս գտնվող հայկական գաղթօջախները: Սսի կաթողիկոսները, բնականաբար, եռանդուն քայլեր էին կատարում իրենց ազդեցությունն այս երկրամասերի հայկական համայնքների վրա տարածելու և ամրապնդելու ուղղությամբ՝ այնտեղ առաքելով բարձրաստիճան նվիրակներ: Պահպանվել է կաթողիկոսական անթվակիր մի կոնդակ՝ շարադրված Ոսկե Հորդայի Զանիբեկ խանի իշխանության տարիներին (1342-1357), հավանաբար Մխիթար Գոներցի կաթողիկոսի կողմից: Կոնդակը տվյալներ է պարունակում Ոսկե Հորդայի տարածքով մեկ սփռված հայ զանգվածների, նրանց բնակչության կենտրոնների և ունեցած եկեղեցիների մասին: Հասցեագրված է Ղրիմ (Սուլխաթ), Ազախ (Ազով, Տանա), Սարայ քաղաքների հայկական համայնքների բնակչությանը և բոլոր նրանց, ովքեր ցրված են «շուրջ զբոլոր էթիլ գետով, եւ որք զՋահուն գետով, զոր Ամոյն կոչեն ակումբ առեալ եւ ընդարձակ տարածեալ, այսինքն՝ մինչեւ ի ծովն Կասբից»³: Այս ուշագրավ վկայությամբ ոչ միայն ընդարձակվում են մեր գիտելիքները Վոլգա գետով և Ազովի ու Սև ծովերի վրայով կատարվող միջազգային առևտրի բնագավառում հայ վաճառականների կատարած դերի մասին, այլև հնարավորություններ են ստեղծվում հանգելու այն եզրակացության, որ նրանք շատ

¹ А. Якубовский, “Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X-XV вв.”, *Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР*, Ленинград, 1933.

² Т. А. Измайлова, “Керамика из раскопок Амберда”, *Труды отдела Востока Гос. Эрмитажа*, т. IV, Л., 1947, էջ 188: Բաբկեն Առաքելյան, *Քաղաքներն ու արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ.*, հտ. 2, Երևան, 1964, էջ 39-40:

³ ՄՄ 9622, էջ 671:

ավելի լայն շափերով, քան ենթադրվում է առ այսօր, իրենց գործունեության շրջանակների մեջ են առել նաև Միջին Ասիայի երկրամասերը: Այս փաստերի լույսի տակ ավելի կարևոր նշանակություն են ստանում Բալխաշ լճի ավազանում հայտնաբերված Հովհան հայոց եպիսկոպոսի տապանաքարը (1323) և Իսսիկ-Կուլ լճից հարավ սուրբ Մատթեոսի անունով հայկական վանքի գոյություն մասին 1375 թ. եվրոպական մի քարտեզի տվյալը¹:

Միջին Ասիայից դեպի հեռավոր Հնդկաստան ու Չինաստան ձգվող ճանապարհներին հայ վաճառականների քաջածանոթության մասին վստահելի տվյալներ կան նաև հայ միջնադարյան գեղարվեստական գրականության էջերում: XVI դ. նշանավոր բանաստեղծ Գրիգորիս Աղթամարցին իր «Տաղ Աստուածատուր Խաթայեցուն» ստեղծագործության մեջ տեղեկություններ է գրանցել Մխիթար Բաղիշեցի անունով մի հայ վաճառականի մասին, որ հեռագնաց ճանապարհորդությամբ անցնելով Ատրպատական, Ղուժ, Իրան, Խորասան՝ հասել է Միջին Ասիա (Սամարղանդ և Բուխարա), այնտեղից անցել Հնդկաստան և «հռչակաւոր քաղաքն Խաթայ» («մերձ սահմանացն Չինումաչինայ»): Ավարտելով իր առևտրական գործերը՝ նա հայրենիք է վերադարձել՝ ընտրելով մի այլ ուղի. Միջին Ասիայից անցել է Կասպից ծովի հյուսիսային շրջանները, ապա Հյուսիսային Կովկաս և Ալանաց աշխարհով իջել հարավ ու հասել իր հայրենի երկիրը՝ Հայաստան²:

1380 թ. Կուլիկովյան ճակատամարտում Ոսկե Հորդայի կրած պարտությունից հետո սկսվում է բռնությամբ ստեղծված արհեստական այդ պետական կազմակարպության մայրամուտը: 1395 թ. Ոսկե Հորդան ծանր հարված է կրում Լենկ-Թեմուրից: Թեմուրյանները գրավում և ավերում են Սարայ-Բերքեն, Աստրախանը, որոնցից առաջինն այլևս բնավ չի վերականգնվում որպես խոշոր քաղաք, իսկ երկրորդը շունչ է առնում տասնամյակներ հետո: Զգալի չափով տուժում են նաև Ղրիմի քաղաքները: Մեծ հարված է հասցվում միջազգային նշանակություն ունեցող կարավանային առևտրին: Շուտով ավելի են սրվում քոչվորական տարբեր խմբավորումների հակամարտությունները, և իշխանության համար մղվող պատերազմները տարեցտարի ավելի արյունահեղ են դառնում: Ոսկե Հորդայից անջատվում և ա-

¹ Н. Я. Марр, «Надгробный камень из Семиречья с армяно-сирийской надписью 1323 г.», ЗВОАО, т. VIII, № 344-439. В. В. Бартольд, *Очерк истории Семиречья*, Фрунзе, 1949, № 45. Լ. Խաչիկյան, «Հայ պատմագրության անհայտ էջերից», Պատմա-բանասիրական հանդես, 1972, № 4, էջ 243-244:

² Գրիգորիս Աղթամարցի, Ոստմնասիրություն, բնական բնագիր և ծանոթագրություններ Մայիս Ավդալբեգյանի, Երևան, 1963, էջ 121-123:

ռանձին խանություն է դառնում Ղազանի խանությունը (1445): Քիչ հետո, 1449 թ., հիմնադրվում է Ղրիմի ինքնուրույն խանությունը, իսկ 1450-1464 թթ. միջոցին՝ Աստրախանի խանությունը: Այսպիսով, Ոսկե Հորդան, զրկված բարեբեր, զարգացած և նստակյաց բնակչություն ունեցող հիմնական շրջաններից, իր հոգեվարքն է ապրում՝ այլևս կարևոր դեր չկատարելով միջազգային տարանցիկ առևտրի բնագավառում¹:

Վոլգայի ցամաքային ու գետային ճանապարհները, ինչպես նաև Ղրիմից դեպի Միջին Ասիա ձգվող կարավանային մայրուղին (որ հատում էր Վոլգան Սարայ-Բերքե քաղաքի մոտակայքում), ամբողջապես ընկնում է Ղազանի խանի տիրապետության տակ:

Քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական նոր այս պայմաններում մերձ-վոլգյան հայկական գաղթօջախների բնակչությունն արագորեն հաղթահարում է ստեղծված դժվարությունները և շարունակում կատարել փորձված վաճառականի և հմուտ արհեստավորի իր դերը Ղազանի խանության նշանավոր քաղաքներում Բուլղարում, Սուվարում և, հատկապես, խանության տնտեսական կենտրոնում՝ Ղազան մայրաքաղաքում: Ամեն տարի մայիսի վերջերին քաղաքի մերձակայքում գտնվող «Վաճառականների կղզում» (Гостинный остров) կազմակերպվում էր միջազգային նշանակություն ունեցող մեծ տոնավաճառ, որին մասնակցում էին Ռուսաստանից և արևելյան երկրներից ժամանած բազմաթիվ վաճառականներ²: Ղազանի դերը, որպես Ռուսաստանի և արևելյան երկրների առևտրի կարևոր հանգուցակետ, հատկապես մեծանում է XV դ. կեսերին, երբ ստորին Վոլգայի տափաստաններով անցնող ճանապարհները խափանվել էին և դեռևս չէին կարգավորվել Թուրքիայի հետ տնտեսական կապերը³: Հենց այս ժամանակ քաղաքի մերձակայքում կազմակերպվել է հայկական կայուն գաղթօջախ, որի աղոտ հիշատակները հասել են մեզ՝ «Արմյանսկայա» կոչվող զույգ փողոցների անուններով⁴:

¹ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, *Золотая орда и ее падение*, М.-Л., 1950, էջ 407-416.

² Այդ տոնավաճառի մասին «Ղազանյան տաբեգրի» մեջ գրված է. «На тот же день съезжались в Казань изо всея Руския земля богаты купцы и многия иноземцы дальния и торговаху с Русью великими драгими товарами», *Полное собрание русских летописей* (այսուհետև՝ ПСРЛ), т. XIX, էջ 23.

³ *Очерки истории СССР*, т. II, М., 1953, էջ 432.

⁴ Նույն տեղում, էջ 432: Նաև՝ Б. М. Миллер, «Об армянских надписях в Болгарах и Казани», *ИРАИМК*, кн. IV, էջ 69:

Ղազանի հայերն ունեցել են իրենց եկեղեցին և գերեզմանատունը, որից պահպանվել է միայն 4 տող արձանագրությամբ մի տապանաքար¹:

Պետք է ենթադրել, որ ղազանցի հայերի մեծամասնությունը աշխատում էր առևտրի ոլորտում, սակայն նրանց մեջ, անշուշտ, եղել են նաև հմուտ արհեստավորներ և այլ զբաղմունքի տեր մարդիկ: «Ղազանյան տարեգրքի» մեջ պահպանված է հետաքրքրական մի վկայություն Ղազանի խանի բանակում ծառայող հայ թնդանոթաձիգների մասին: Երբ 1552 թ. ռուսական ցար Իվան Ահեղի զորքերը պաշարել էին Ղազանը, հայ թնդանոթաձիգները, ըստ երևույթին, հրաժարվել էին կռվել ռուսների դեմ: Թաթարները հայերին շղթայել են թնդանոթներին և, մերկ սրերով նրանց գլխավերև կանգնած, հարկադրել կրակ բացել ռուսների վրա: Հայերը, սակայն, մահվան վտանգն իսկ արհամարհելով, այնպես են արձակել արկերը, որ ռուսական զորքերին որևէ վնաս չհասնի: Այդ կապակցությամբ տարեգրքը վկայում է. “Лестно и худо бияху и не улучаху, аки неумеючи, и ядра через все перебуцаху или добуцаху, едва кого убиваху”²:

Թաթարները միաժամանակ բանտարկել և խիստ հսկողության տակ էին պահում հինգ հազար օտարերկրյա վաճառականների, «բուխարացիների, և շամխեցիների, և թուրքերի, և հայերի, և ուրիշների» (“... Бухар, и Шемахен, и Турчан, и Армян, и иных”) անշուշտ տեղյակ լինելով նրանցից շատերի ռուսասիրության մասին³: Այս թվարկման մեջ, չնայած հատուկ տեղ է հատկացված հայերին, բայց պետք է ենթադրել, որ հայազգի են եղել նաև շամխեցի և նույնիսկ «թուրքիացի» (Турчан) կոչվածներից ոմանք:

Իվան Ահեղի այս պատերազմով ոչ միայն Ղազանի խանությունն անցավ ռուսական տիրապետության տակ, այլև նախապատրաստվեց Աստրախանի նվաճումը (1556): Նույն այս տարիներին ռուսական գերիշխանությունը ճանաչեցին նաև Սիբիրի խաները և Նոդայի իշխանները: Վոլգյան մայրուղին, այսպիսով, մեկ ծայրից մյուսը իր ամբողջությամբ անցավ ռու-

¹ Հ. Զանփոլադյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 211: Հայերեն արձանագրությամբ տապանաքարերի առկայությունը, նույնիսկ այն դեպքում, երբ հայտնաբերվել են միայն մեկ-երկու նմուշ կամ թերի բեկորներ, երբեմնի շեն գաղթօջախի գոյության խոսում փաստ պետք է համարել:

² ПСРЛ, т. XIX, էջ 130, К. Н. Григорьян, “Из истории русско-армянских культурных связей X-XVII веков”, *Труды отдела древнерусской литературы*, IX, М.-Л., 1953, էջ 334.

³ М. В. Фехнер, *Тоговля русского государства со странами Востока в XVI веке*, М., 1952, էջ 56.

սական տիրապետության տակ, Վոլգան մեկընդմիջտ դարձավ ռուսական գետ՝ “*Матюшка Волга*”:

Ղազանի հայկական գաղթօջախի մասին որոշ փաստեր կան նաև միջ-նադարյան հայկական աղբյուրներում: Գիտենք, օրինակ, որ քաղաքում ևս ապրել են գրասեր հայեր, որոնց պատվերով ընդօրինակվել ու բազմացվել են հայերեն ձեռագիր-մատյաններ: Այսպես, XVII դ. 40-ական թթ. այստեղ աշխատել է Վասիլ անունով մի գրիչ, որը խոջա Ավետիսի պատվերով ընդ-օրինակել է երկու Ավետարան¹:

Ղազանի խանության վերացումից հետո Ռուսաստանի ներքին և ար-տաքին առևտրի համար անհամեմատ մեծ նշանակություն ստացավ ռուսա-կան հնամենի քաղաք Նիժնի-Նովգորոդը: Այն հիմնադրվել էր 1221 թ. և, արագ զարգանալով, դարձել ռազմական նշանակություն ունեցող կարևո-րագույն հենակետ՝ ընդգեմ նախ վոլգյան բուլղարների, ապա Ղազանի թա-թարների: Այստեղ էին խաչածեղում Ռուսաստանից դեպի Արևելք տանող հիմնական ճանապարհները: 1350 թ. Նիժնի-Նովգորոդը դարձավ Սուզդալ-յան-Նիժեգորոդյան միացյալ իշխանության մայրաքաղաքը. իսկ XIV դ. վերջերին Մոսկվայի իշխան Վասիլի I-ը իր տիրապետությունը տարածեց հին Ռուսիայի արևելյան այս շրջանների վրա, և Նիժնի-Նովգորոդը բարգա-վաճելով՝ դարձավ օրավուր հզորացող Մոսկովյան իշխանության կարևո-րագույն տնտեսական կենտրոններից մեկը: 1525 թ., ի հակադրություն Ղա-զանի, Մոսկվայի մեծ իշխան Վասիլի III-ը Նիժնի-Նովգորոդի մոտակայքում հիմնադրեց Մակարևյան նշանավոր տոնավաճառը: Իսկ Ղազանի անկումից հետո Նիժնի-Նովգորոդը, ավելի ընդարձակելով տնտեսական իր կապերը, դառնում է Ռուսաստանի առևտրական կենտրոնը՝ հսկայական դեր կատա-րելով համառուսական շուկայի ձևավորման գործում: Հատուկ ուսումնասի-րության նյութ կարող է դառնալ Նիժնի-Նովգորոդյան առևտրի բնագավա-ռում հայ վաճառականների կատարած դերի համակողմանի բացահայ-տումը: Մենք, սակայն, կբավարարվենք՝ հիշատակելով հետևյալ փաստը. 1368 թ. Մեծ Նովգորոդի կողմից կազմակերպվող և վոլգյան գետուղու վրա գործող զինված ջոկատները, որ հայտնի են ուշկույնիկներ անունով², հար-

¹ Մեկը ՄՄ 3004 ձեռագիրն է, ընդօրինակված 1642 թ., մյուս ձեռագիրը պահում է Ղա-զանի համալսարանում:

² Մեծ Նովգորոդի բոյարների կողմից կազմակերպվող ուշկույնիկների ավագակային այս արշավների նպատակն էր Վոլգյան մայրուղուց դուրս մղել արևելյան երկրներից ժամանող վաճառականներին, իրենց ձեռքում կենտրոնացնելու համար նաև տնտեսա-կան վիթխարի նշանակություն ունեցող այդ ճանապարհով կատարվող առևտուրը:

ձակում են գործել նիժնի-նովգորոդում գտնվող մահմեդականների ու հայերի վրա (“бесерман и армен”)¹, ոչնչացրել նրանց նավակներն ու կողոպտել նրանց պատկանող մեծաքանակ ապրանքները (“Товар их безчисленно весь пограбиха”)²:

***

Նիժնի-նովգորոդից Մոսկվա էին հասնում երկու ճանապարհով. մեկն Օկա գետով տանում էր Կոլոմնա, իսկ Կոլոմնայից Մոսկվա գետով՝ Մոսկվա. մյուս ճանապարհը Վոլգայով շարունակվում էր մինչև Յարոսլավլ, ապա Մոսկվա՝ ցամաքային ճանապարհով³:

Մենք կարող էինք, այս երկու ճանապարհներից մեկն ընտրելով, ուղևորվել դեպի Մոսկվա այդ մեծ քաղաքում հայկական հիշատակներ որոնելու նպատակով, սակայն դանդաղեցնելով մեր ընթացքը, փորձենք համառոտակի ծանոթանալ Մոսկվայից դեպի արևելյան երկրներ ձգվող մյուս կարևոր մայրուղուն, որի տնտեսական նշանակությունը փոքր-ինչ գերազնահատված է որոշ ուսումնասիրողների կողմից:

Պիմեն մետրոպոլիտի՝ Մոսկվայից Կոստանդնուպոլիս կատարած ճամփորդության ուղեգրությունը (շարադրված XIV դ. 90-ական թթ.)⁴ հնարավորություն է ընձեռում ճշգրիտ հետևելու Մոսկվա-Օկա-Դոն-Ազախ-Դրիմ Փոքր Ասիա գետային-ցամաքային-ծովային ճանապարհի ուղեգծին⁵:

Ուլկույնիկների արշավանքները նվազեցին XV դարի ընթացքում և վերջ գտան 1478 թ. հետո, երբ Մոսկվայի գերիշխանությունը տարածվեց Մեծ Նովգորոդի վրա:

¹ Ակադ. Մ. Տրիտովիովը նշել է, որ հաճախ “бесерман” էին կոչվում մուսուլմանական երկրներից ժամանած բոլոր վաճառականները, անկախ դավանանքից և ազգային պատկանելությունից (М. Н. Тихомиров, *Средневековая Москва в XIV-XV вв.*, М., 1957, էջ 131-132):

² *ПСРЛ*, т. XVIII, էջ 104.

³ Н. Костомаров, *Очерк тогоули московского государства в XVI и XVII столетиях*, СПб., 1862, էջ 100-101.

⁴ “Хождение Пимена в Царьград”, *ПСРЛ*, т. XI, էջ 95 և հա..

⁵ Մոսկվա և Օկա գետերով նավարկելով և անցնելով Կոլոմնա, Պերեյասլավ (Ռյազան) ֆաղաֆներով՝ ուղևորները դուրս էին գալիս ցամաք և շարժվում դեպի Դոնի ակունքները: Դուբով ֆաղաֆի մոտ կրկին նավակներ էին վերցնում և նավարկելով դեպի հարավ հասնում Դոնի գետաբերանի մոտ կառուցված Ազով (Տանա) ֆաղաֆը: Մոսկվայից Ազով նանապարհը տևում էր շուրջ 40 օր: Ազովից նավարկելով՝ 5 օրում հասնում էին Կաֆա, այստեղից էլ նույնֆան ժամանակում՝ Սինոպ, իսկ Սինոպից 18 օրում՝ Կ. Պոլիս: Տե՛ս М. Н. Тихомиров, “Пути из России в Византию XIV-XV вв.” *Византийские очерки (Труды советских ученых к XIV конгрессу византинистов)* М.,

Ուսումնասիրելով այդ մայրուղու ընթացքը և պարզելով դրան առնչվող և գիտական որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող մի շարք հարցեր՝ մեծանուն գիտական Մ. Ն. Տիխոմիրովը հակված էր կարծելու, թե մոնղոլական արշավանքներից հետո, մինչև XIV դ. կեսերը, այս ճանապարհը շատ ավելի բանուկ է եղել, քան Մոսկվայից դեպի Սև ծով տանող դնեպրյան կամ վոլգադոնյան ճանապարհը: Թվում է, թե այս եզրակացությունը կարոտ է ավելի համոզիչ փաստարկների: Միջազգային ապրանքափոխանակության համար Դոնը, անտարակույս, այս շրջանում կարևոր դեր կատարում էր՝ սակայն, հիմնականում իր ստորին հոսանքով, սերտորեն շաղկապված լինելով Վոլգայի հետ: Դոնի գետաբերանում գտնվող Ազով քաղաքը, որ եվրոպական աղբյուրներում հայտնի է Տանա անունով, իսկ հայերի կողմից կոչվել է Ազախ, կարևոր նշանակություն է ունեցել ոչ միայն որպես միջազգային համբավ ձեռքբերած նավահանգստային քաղաք, այլև որպես ցամաքային ճանապարհների հանգուցակետ: Ազովից էր սկսվում Հյուսիսային Կովկասով դեպի Վոլգայի գետաբերանը՝ Սարաչ-Բաթու և Աստրախան, այստեղից էլ՝ դեպի Միջին Ասիա, այնուհետև դեպի Չինաստան ձգվող այն ճանապարհը, որն այնքան հանգամանորեն նկարագրված է ֆլորենտացի վաճառական Ֆ. Բ. Պեգոլոտտիի կողմից՝ XIV դ. սկզբներին¹:

Ղրիմի արևելյան ծովափում հաստատված և Կաֆայի տերը դարձած ջենովացիները մեծ ջանքեր թափեցին Ազովը ևս իրենց հենակետը դարձնելու համար, և այդ նրանց հաջողվեց 1316-1332 թթ.: Սակայն քիչ անց ջենովացիների մրցակից վենետիկցիները, անշուշտ, նյութական մեծ միջոցներ վատնելով, կարողացան Ոսկե Հորդայի տիրակալ Ուզբեկ խանից հրովարտակ ստանալ Ազովում մշտական ներկայացուցիչ ունենալու և այդտեղ անարգել ու անմաքս առևտուր անելու համար: Ազովը, փաստորեն, դարձավ վենետիկցիների միջնաբերդը: Նրա տնտեսական նշանակությունը շատ մեծ էր. երբ 1343 թ. մոնղոլները ներխուժելով՝ ավերածություններ գործեցին այստեղ, և Ջանիբեկ խանը ժամանակավորապես դադարեցրեց իտալացիների հետ առևտուրը, Իտալիայում կրկնակի բարձրացան մետաքսի և արևելյան համեմունքի գները²:

Արևելյան ապրանքները Ազովից արտահանվում էին ոչ միայն Իտալիա

1971, էջ 4-7: Նույնի՝ «Россия и Византия в XIV-XV столетиях», *Зборник Радова Византолошкогo института*, № 7, էջ 23-38:

¹ Francesco Balducci Pegolotti *La pratica della mercatura*, ed. by A. Evans, The Medieval Academy of America, Cambridge (Mass.), 1936, էջ 21:

² В. Е. Сыроечковский, *Гости-сурожае*, М.-Л., 1935, էջ 1:

և հարավային եվրոպայի ուրիշ երկրներ, այլ նաև Գերմանիա: Նյուրնբերգի մի վաճառական՝ Ուլման Շտրումբերն, իր հետաքրքրական նոթերի մեջ արձանագրել է, որ իր հայրենի քաղաքը Լվովի ճանապարհով արևելյան ապրանքներ է ստացել Տանա (Ազով) քաղաքից¹:

Ազովը, ինչպես նշել է Հայդը, ծովային ճանապարհով կապված էր Ադքերմանի հետ: Ադքերման հասցված ապրանքները Դնեստրի վրայով փոխադրվում էին Լվով, իսկ այնտեղից էլ կենտրոնական եվրոպայի շրջանները: Եվ եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ այդ բոլոր քաղաքներում (Ադքերման, Լվով և այլն) հայ վաճառականները կազմում էին բնակչության մի զգալի մասը, ապա կարելի կլինի առանց կասկածի հետևեցնել, թե Ազովում ևս գոյություն է ունեցել կազմակերպված հայ գաղթօջախ:

Ազովը, որպես ջրային ու ցամաքային ճանապարհների հանգուցակետ, իր բացառիկ դերը պահպանեց մինչև XV դ. սկզբները, երբ 1418 թ. մոնղոլները գրավեցին ու ավերեցին քաղաքը. վեներիկցիները վերջնականապես դուրս մղվեցին Սև և Ազովի ծովերից²: Դոնի նշանակությունը ավելի նվազեց նույն դարի կեսերից, երբ թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը, իսկ այնուհետև տեղի դարձան Դրիմին և Դոնի գետաբերանին:

Անշուշտ, իրավացի էր ակադ. Ն. Մ. Տիխոմիրովը, երբ Թուրքիայի առաջխաղացումն ու գրավումները մեծ ազդեցություն ունեցրեցին Վենետիկի ու Ջենովայի, այլև Ռուսաստանի համար, որը Կաֆայի և Ազովի անկումից հետո կորցրեց դեպի եվրոպա բացված և իր տնտեսական զարգացման համար վճռական նշանակություն ունեցող «պատուհանը»³:

Ազովի հայկական գաղութի ու նրա տնտեսական դերի մասին աննշան տեղեկություններ են պահպանվել, սակայն կասկածի ենթակա չէ, որ այնտեղ քաղաքի ծաղկման շրջանում ապրել են մեծ թվով հայեր՝ ունենալով համայնքային իրենց մարմինները և առնվազն մեկ եկեղեցի (Գրիգոր Լու-

¹ В. Василевский, “Древняя торговля Киева с Регенсбургом”, ЖМНП, 1888, июль, էջ 148.

² Е. С. Зевакин и Н. А. Пенчко, “Очерки по истории генуэзских колоний на западном Кавказе в XIII и XIV вв.”, Исторические записки, 1938, № 3, էջ 76, Գ. Гиббонс, История торговли Европы, СПб., 1901, էջ 52.

³ Մեջբերում եմ Մ. Տիխոմիրովի խոսքեր. “Донской путь и связи с Судаком, Кафой и Константинополем в XIV веке были своего рода “окном в Европу”, непосредственной связью русских земель с богатым Среднеземноморьем. Захват итальянских колоний в Крыму турками надо считать большим бедствием не только для итальянских торговых республик, в первую очередь для Венеции и Генуи, но и для России” (М. Н. Тихомиров, Средневековая Москва, էջ 131):

սավորչի անունով)¹: 1341 թ. Տերտեր երևանցի թափառական գրիչը այստեղ, «աննման Ազախում», ընդօրինակել է բովանդակալից մի ժողովածու՝ հիշատակարանի մեջ գրելով նաև մեզ հետաքրքրող հետևյալ տողերը. «Գրեցաւ գիրքս յաշխարհիս ամենաւրհնեալ խան Ազալէկին եւ բարեհամբաւ որդոյ իւրոյ Դինիպէկին, ի քաղաքս յԱզախս, առ դրան սուրբ Գրիգորոյ Լուսաւորչին, ի յայպիսկոպութեանն տէր Ստեփաննոսի՝ որդոյ Գրիգորի քահանայի Սուղտացոյ, եւ յաւագիրիցութեանն Սարգսի՝ որդոյ Մանուիէլ քահանայի»²:

1328-1365 թթ. Ղրիմում գրված ձեռագրերի մեջ բազմիցս հիշատակված է Հայաստանյայց եկեղեցու Ամենայն Հյուսիսական կողմանց կոչվող թեմի առաջնորդ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը կամ արքեպիսկոպոսը³: Կարծում ենք, որ այստեղ ևս նույն գործչի անունն է տրված, ուստի Ազովը Ղրիմի հայ եպիսկոպոսի ենթակայության տակ եղող գաղթավայրերից է եղել: Եպիսկոպոսի կողքին հիշատակված է Մանվելի որդի Սարգիս ավագերեցը՝ որպես Ազախի հայ գաղթօջախի հոգևոր առաջնորդ: Ավագերեցի գոյությունն իսկ ենթադրել է տալիս մի քանի քահանաների առկայությունն այդ կենտրոնում, իսկ այդ հանգամանքն ինքնին Ազովի հայկական համայնքի բազմամարդության ստույգ վկայությունն է հանդիսանում: Ըստ այդմ պետք չէ տարակուսել, որ Ազովի հայ վաճառականները գործուն դեր են կատարել վենետիկյան հասարակապետության տնտեսական խոշոր նշանակություն ունեցող այդ գաղութի կյանքում. ի թիվս այլ երկրների (Ռսկե Հորդա, Միջին Ասիա, Անդրկովկաս և այլն) նրանք սերտ կապեր պետք է հաստատած լինեին նաև կենտրոնական Ռուսաստանի բաժնետիրական իշխանությունների և մասնավորապես՝ Մոսկովյան մեծ իշխանության հետ:

***

Որքան էլ կարևոր լիներ Ազովի դերն ու տնտեսական նշանակությունը

¹ Ասում ենք «առնվազն», նկատի ունենալով, որ 1341 թ. Նազխաքուն անունով մի կին, իր հանգուցյալ որդու հիշատակին մի Ավետարան է նվիրել Ազախի Ս. Գրիգոր եկեղեցուն. հիշատակարանում գրված է. «Նոու ի սուրբ Գր[իգոր] յԱզախ քաղաք՝ եկեղեցին տէր Մանուելի» (ԺԴ դարի... հիշատակարաններ, էջ 330): Այստեղից կարելի է հետևեցնել, որ տեր Մանուելի եկեղեցուց բացի, թերևս, Ազովում եղել է նաև ուրիշ հայկական եկեղեցի: Ուշագրավ է նաև, որ 1339 թ. այստեղ մի ձեռագիր է ընդօրինակել Մկրտիչ Բահանան (նույն տեղում, էջ 321). ըստ այդմ Ազովը եղել է հայ գաղթաշխարհի ցրտաբեր կենտրոններից մեկը:

² ԺԴ դարի... հիշատակարաններ, էջ 328-329:

³ Մեկ անգամ միայն, 1328 թ. մի հիշատակարանի մեջ, կոչված է «արհեստակոպոս... Խրիմի աշխարհին» (ԺԴ դարի ... հիշատակարաններ, էջ 208):

եվրոպական երկրների առևտրական կապիտալի համար, այն չէր կարող մրցակցել Ղրիմի նշանավոր կենտրոն, ջենովական առևտրական կապիտալի խարսխակայան Կաֆայի հետ, որը XIII-XV դդ. (մինչև Թուրքիայի կողմից նվաճվելը) Արևելքի և Արևմուտքի ապրանքափոխանակության հիմնական կետն էր և մի շարք կողմերով առաջ էր անցել նույնիսկ եվրոպայի ու Ասիայի ոսկե կամուրջը համարվող Կոստանդնուպոլսից:

Այստեղ անհրաժեշտություն է զգացվում նշելու, որ, IX դ. սկսած, արևելյան առևտրի հռչակավոր ճանապարհն անցնում էր Ղրիմի վրայով, և Սև ծովը միջազգային ապրանքափոխանակության ասպարեզում հաջողությամբ մրցում էր Միջերկրականի հետ: Հայաստանի պատմության համար այդ բախտորոշ ժամանակաշրջանն էր. դարավոր պայքարն օտար բռնակալության դեմ պսակվեց հաջողությամբ և ժողովուրդը, թոթափելով արաբական ծանր լուծը, վերստեղծեց իր նոր պետականությունն ու տնտեսական բարգավաճման ընթացքի մեջ մտավ: Դրան նպաստեց նաև Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը: Հայ վաճառականները, ամենայն հավանականությամբ, հենց այդ ժամանակ տնտեսական սերտ կապեր հաստատեցին Ղրիմի վաճառաշահ քաղաքների հետ՝ բազմամարդ գաղթավայրեր հաստատելով նրա տարբեր մասերում: Թուրք-սելջուկների աշխարհավեր արշավանքները և հայրենի երկրի տնտեսական կյանքի հետադիմությունը ժամանակավորապես խզեցին այդ կապերը: Ղրիմի ու ողջ Սև ծովի առևտուրն ամբողջովին իրենց ձեռքն առնելու համար հրապարակ իջան իտալական երկու առևտրական հասարակապետություններ՝ Վենետիկն ու Ջենովան: Դրանց մրցակցությունը դարավոր պատմություն ունեւ: Վենետիկը տակավին 1082 թ. Բյուզանդական կայսրության սահմաններում անմաքս առևտուր անելու առանձնաշնորհումներ էր ստացել: Երբ խաչակրաց IV արշավանքի հետևանքով 1204 թ. Բյուզանդական կայսրությունը բզկտվեց, և Կոստանդնուպոլիսը գրավվեց եվրոպացիների կողմից, Վենետիկը տեր դարձավ կայսրության տարածքի երեքութերորդ մասին¹ և փորձեց իր ձեռքում կենտրոնացնել սևծովյան ողջ առևտուրը: Այստեղ, սակայն, նա համառ դիմադրության հանդիպեց ջենովացիների կողմից, որոնք նույնպես գաղութատիրական մեծ ախորժակներ ունեին: 1169 թ. Մանվել Ա կայսեր հետ

¹ Վենետիկի տիրապետության տակ անցան Էպիրոսը, Ակարնանիան, Էտոլիան, Հոնիական կղզիները, Պելոպոնեսը, արխիպելագի հարավային և արևմտյան կղզիները, Դարդանելի նեղուցի և Մարմարայի ծովի մի շարք փաղափներ, Թրակիայի փաղափներից շատերը (Ադրիանապոլիս և այլն), Կ. Պոլսի արվարձան Պերան, Կրետե կղզին և այլն: Shtu Вернер Зомбарт, Современный капитализм, т. I, М., էջ 311:

կնքված պայմանագրով, որը վերահաստատվեց Խսահակ Անգելոս կայսեր կողմից 1192 թ., ջենովացիները ստացել էին Սև ծովում առևտուր անելու բացառիկ առանձնաշնորհումներ¹։ 1260 թ. Զենովյան ռազմական օգնություն ցույց տվեց Միքայել Պալեոլոգին՝ լատինների դեմ նրա մղած պայքարում։ Ի տրիտուր այդ օգնության նա ստացավ Կ. Պոլսի Պերա և Գաղատա արվարձանները։ 1266 թ. ջենովացիները, թույլտվություն ստանալով Մանգու խանից, նախկինում քիչ հայտնի ծովափնյա մի բնակավայրում հիմնադրեցին իրենց առևտրական կենտրոնը՝ հետագայում մեծ հռչակ ստացած Կաֆա քաղաքը²։ Կան հիմքեր ենթադրելու, որ ջենովացիներից առաջ այդ վայրում հաստատված են եղել հայ գաղթականներ։ Շուտով Կաֆան դարձավ միջազգային առևտրի կարևորագույն կենտրոն։ Կաֆայեցի վաճառականները ծովային ու ցամաքային ճանապարհներով տնտեսական սերտ կապեր ստեղծեցին մերձավոր ու հեռավոր շատ երկրների հետ։ Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ, սկսած XIII դ. վերջերից, արևելյան ապրանքների հոսքը դեպի Եվրոպա մեծ չափով կատարվում էր Կաֆայի վրայով, և միջազգային ապրանքափոխանակության ասպարեզում Սև ծովը հաջողությամբ մրցում էր Միջերկրականի հետ³։ Բացառիկ նշանակություն ունեւր Կաֆան Ռուսաստանի և մասնավորապես՝ Մոսկովյան մեծ իշխանության համար։ Ռուսական բաժնետիրական իշխանությունների մեծագույն մասը ջենովական Կաֆայում էր անմիջական շփման մեջ մտնում կենտրոնական Եվրոպայի և միջերկրածովյան ավազանի երկրների հետ։

Անշուշտ, իրավացի է ակադ. Մ. Ն. Տիխոմիրովը, երբ գրում է. «Նովգորոդն ու Մոսկովյան իրենց առևտրական ջանքերն ուղղում էին տարբեր կողմեր։ Նովգորոդյան առևտուրը կողմնորոշված էր դեպի հյուսիս, իսկ մոսկովյանը՝ դեպի հարավ։ Նովգորոդը ապրանք էր մատակարարում գերմանական Հանզյան քաղաքներին, իսկ մոսկովյան առևտրական գործարքների մասնակիցները իտալական հասարակապետություններն էին՝ Զենովյան և Վենետիկը»⁴։

1475 թ. թուրքերը նվաճեցին Ղրիմը և հետագա տասնամյակների ընթացքում իրենց հսկողության տակ առան Սև ծովի ողջ ավազանը։ Ղրիմի խանը դարձավ սուլթանի հպատակ-կամակատարը։ Անցնելով թուրքական տիրապետության տակ՝ զրիմյան առևտրական մայրուղին կորցրեց իր նախ-

¹ А. Л. Якобсон, *Крым в средние века*, М., 1973, էջ 79 և հա.:

² Е. С. Зевакин и Н. А. Панченко, *նշվ. աշխ.*, էջ 75:

³ *История стран зарубежной Азии в средние века*, изд. «Наука», М., 1970, էջ 391:

⁴ М. Н. Тихомиров, *Средневековая Москва...*, էջ 136:

կին նշանակությունը: Թուրքերը ոչ միայն Սև ծովից դուրս շարտեցին իտալացիներին, այլև ծանր հարված հասցրին Ռուսաստանի արտաքին առևտրին: Հետագայում, տասնամյակների մաքառումից հետո, կիսակործան Կաֆան սկսեց կենդանության նշաններ ցույց տալ: Կաֆայեցիների համառ ջանքերով հնարավոր եղավ մասամբ վերականգնել դարերի ընթացքում ամրապնդված տնտեսական առնչությունները մեկ կողմից՝ Հյուսիսային Կովկասի, Իրանի և Թուրքիայի, մյուս կողմից՝ Լեհաստանի և Ռուսաստանի հետ:

Միջնադարյան Ղրիմի տնտեսական նշանակության մասին հանրահայտ գիտելիքների համառոտ այս շարադրանքից հետո անհրաժեշտություն է առաջանում թուղցիկ մի ակնարկով վերաշարադրել Ղրիմահայության պատմության մասին գիտությանը հայտնի փաստերը՝ ըստ հնարավորի որոշ լրացումներ ու ճշգրտումներ կատարելով: Բայց մինչև այդ, հարկ ենք համարում մեր վերաբերմունքը ճշգրտել Ղրիմահայության պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուր համարված Հիշատակարանի նկատմամբ: Այն գրանցված է 1690 թ. Ղրիմում ընդօրինակված մի Հայսմավուրքի մեջ¹: Հայագիտական շրջաններին Հիշատակարանի բովանդակությունը հայտնի է եղել XVIII դ. վերջերից, բայց այն գրեթե ամբողջությամբ գիտական շրջանառության մեջ է դրվել Մ. Բժշկյանի կողմից 1830 թ.²:

Այդ Հիշատակարանի հիմնական աղբյուրը XVII դ. անվանի բանաստեղծ ու եկեղեցական գործիչ Մարտիրոս Ղրիմեցու չափածո Պատմությունն է, որ հենց հեղինակի ուղղակի վկայությամբ հորինված է բանավոր գրույցների հիման վրա.

«Քանզի պատմագրաց չունիմք նախնական
Գրեալ վասն նորին պարզ և յայտնի բան,

¹ ՄՄ 7442, էջ 280ա-283ա:

² Տե՛ս Մ. Բժշկյան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան եւ այլ կողմանս բնակեալս ի հայազանց, սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, շարադրեալ հանդերձ զանազան բանասիրական տեղեկութեամբք, Վենետիկ, 1830, էջ 335-342: Ինչպես տեսնում ենք, նույնիսկ իր աշխատության խորագիրը Մ. Բժշկյանը կազմել է հավատ ընծայելով Հիշատակարանի այն վկայությանը, որի համաձայն Ղրիմի, Լեհաստանի և շատ այլ երկրների հայկական գաղթաբնակների բնակչությունը սերունդն է հանդիսանում Անի մայրաքաղաքից արտագաղթած հայերի: Բնականաբար, բոլորովին այլ հարցերի նվիրված այս ուսումնասիրության մեջ, մենք անկարող ենք հանգամանորեն անդրադառնալ այդ գրվածքի բոլոր մասերին: Մեզ համար կարևոր է պարզել, թե որո՞նք են նրա աղբյուրները և թե որչափ են նրանք արժանահավատ: Հիշատակարանի ամբողջական հրատարակությունն իրականացրել է Գիտ Աղանեանը, տե՛ս Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Թ, Թիֆլիս, 1911, սյուն 489-496:

**Այլ անգիր զրուցաց՝ յարմար եւ պատկան
Առեալ՝ կամիմ լինել նորա պատմաբան»¹:**

Մարտիրոս Ղրիմեցին «անգիր զրուցներին» հետամուտ է եղել XVII դ. երկրորդ հիսնամյակում (հավանաբար 70-ական թթ.), այսինքն՝ պատմական մի ժամանակաշրջանում, երբ Ղրիմի հայկական գաղթօջախները բոլորել էին իրենց պատմական գոյության առնվազն չորրորդ շրջափուլը²:

Տնտեսական ու քաղաքական բազմապիսի ազդակների (աշխարհավեր պատերազմներ, ծանր հարկապահանջություն, միջազգային ապրանքափոխանակության ուղիների փոփոխություն և այլն) հետևանքով ինչպես Ղրիմում, այնպես էլ այլ երկրներում հաստատված հայկական գաղթավայրերը ոչ միայն ապրում էին տնտեսական աշխուժացման և փլուզման միմյանց հաջորդող շրջաններ, այլև փոխում էին իրենց բնակչության կազմը. գաղթօջախների հին բնակիչները (մանավանդ տնտեսական մեծ կարողություն ունեցող վաճառականները) տնտեսական գործունեության ավելի բարենպաստ պայմաններ գտնելու հույսով զանգվածաբար արտագաղթում էին այլ երկրներ: Ղրիմի հայկական գաղթին, այսպիսով, ինչպես վկայում են շատ աղբյուրներ, շարունակաբար զրկվել է իր նախկին բնակիչներից, որոնք արտագաղթել են այլ երկրներ՝ ստեղծելով հայկական նոր գաղթօջախներ (Լվով, Կամենեց-Պոդոլսկ և այլն): Հին բնակիչների տեղը հետագայում գրավել են տնտեսական ու քաղաքական զարհուրելի պայմանների հետևանքով իրենց հայրենի տները լքած նոր գաղթականներ, որոնք ինչ-որ չափով շենացրել են Ղրիմի անշքացած հայկական բնակավայրերը՝ հայկական թարմ շունչ հաղորդելով նրանց: Հասկանալի է, որ այդ փոփոխությունների հետևանքով խամրում էին պատմական հիշատակները, մոռացվում

¹ Ա. Ա. Մարտիրոսյան, *Մարտիրոս Ղրիմեցի*, Երևան, 1958, էջ 143:

² Ղրիմահայ գաղթօջախների պատմությունը կարելի է բաժանել չորս հիմնական շրջափուլերի. ա) Բագրատունյաց շրջան. այս շրջանում ստեղծված տնտեսական կապերը Ղրիմի թերակղզու հետ խզվում են, և հայկական գաղթօջախները խամրում են սելջուկյան արշավանքների ու տիրապետության առաջին շրջանում. բ) Կրկին աշխուժանում են XII դ. վերջերին և XIII-ի սկզբներին, երբ պատմական Հայաստանի մի զգալի մասն ազատագրվում է սելջուկյան լծից. գ) Նոր թափ են ստանում Իլխանության շրջանում, երբ Ջենովայի ու Վենետիկի առևտրական կապիտալի ջանքերով՝ Սև ծովը առաջնային նշանակություն է ստանում միջազգային չափանիշներով. դ) Թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի և Կաֆայի նվաճումը ծանր հարված է հասցնում Ղրիմի առևտրական կենտրոններին: Մի փանի տասնամյակ հետո Կաֆան ուժի է գալիս, վերականգնվում են նրա տնտեսական աշխարհատարած կապերի մի մասը, սակայն ֆաղաֆր այլևս երբեք չի հասնում իր նախկին բարգավաճ վիճակին:

պատմական դեպքերի հաջորդական օղակներից շատերը, գունագարդվում շատ եղելություններ: Այս բոլորից հետո դժվար չէ համոզվել այն բանում, որ XVII դ. երկրորդ կեսերին ղրիմահայերի միջավայրում պատմվող «անգիր զրույցները» հավաստի շինանյութ չէին կարող լինել ստույգ պատմություն կերտելու համար:

Եվ այսպես, ձեռքի տակ չունենալով պատմական ստույգ աղբյուրներ և հավատ ընծայելով ղրիմահայության որոշ շրջաններում տարածված զրույցներին՝ Մարտիրոս Ղրիմեցին հանգել է այն եզրակացության, որ ղրիմահայության հիմնական զանգվածն Անի մայրաքաղաքից է արտագաղթել Ղրիմի թերակղզի ու հաստատվել Կաֆա քաղաքում 1331 թ.՝ մինչև այդ երկար ժամանակ ապրած լինելով Վոլգայի գետաբերանի մերձակայքում գտնվող Աղսարայ կոչված քաղաքում:

Չափածո այս գրվածքը Մարտիրոս Ղրիմեցուց մեկ-երկու տասնամյակ հետո (1690) ավելի ընդարձակելով, ճոխացնելով և պատմական հիշատակարանի ձև տալով՝ մուծել է Հայսմալուրքի մեջ Դավիթ Ղրիմեցի անունով մի գրիչ: Նրա պատկերացումով Անի մայրաքաղաքի բնակչությունը, մոնղոլների կողմից քաղաքը գրավելուց հետո (այդ դեպքը կատարվել է 1236 թ.), ցրվել է աշխարհով մեկ. «Ոմանք գնացին ի ձուղա, - գրում է նա, - ոմանք ի Վան, եւ այլք ի Սիս. եւ այլք Ախսարայ եկին, հրաման առեալ ի թաթար խանէն բնակեցան անդ ոչ բազում ժամանակս, որ էր զայս Չեղ. (1299) թուին»:

Անիի բնակչության արտագաղթի և Ջուղայում, Վանում, Սսում կամ Պատմական Հայաստանի մի այլ կենտրոնում խարխսխ նետելու մասին այս հայտարարությունը չի հաստատվում XIII դ. մեր արժանահավատ սկզբնաղբյուրների՝ պատմագիրների և հիշատակարանների հաղորդած տվյալներով: Չեղ. (1299) թվականը աղաղակող անախրոնիզմի արդյունք է: Եվ եթե դրան ավելացնենք նաև Աղսարայ քաղաքի գտնվելու վայրի մասին Մարտիրոս Ղրիմեցու և Հիշատակարանի հեղինակի պատկերացումների իրարամերժ բովանդակությունը (ըստ Մ. Ղրիմեցու՝ Աղսարայը գտնվել է Վոլգայի գետաբերանում, իսկ ըստ Հիշատակարանի՝ «ի մէջ Հաշտարխանու եւ Ղազանու»), ապա պարզ կլինի, որ երկու հեղինակներն էլ ո՛չ բավարար գիտելիքներ են ունեցել և ո՛չ վստահելի նյութ ղրիմահայության քիչ թե շատ հավաստի պատմություն շարադրելու համար:

Միանգամայն անհիմն ու հեքիաթային է նաև այդ զույգ աղբյուրների պնդումն այն մասին, որ Աղսարայում հաստատված հայերը («իշխանք եւ ազնիւք եւ հասարակ ժողովուրդք»), պայման կապելով ջենովացիների իշխանի հետ, որ բնակվում էր «ի ֆռանկհիսարին Ֆէօտոսիու», Ղրիմ են փո-

խաղրվում՝ ճեղքելով հսկայական այդ տարածությունը Աղսարայից մինչև Կաֆա՝ զինված պայքար մղելով թաթարների դեմ («վառեալք զինու, պատերազմելով ընդ թաթարացն, ճեղքեալ գան ի Ղոխմ»):

Ջենովացիների ու հայերի բարգավաճ վիճակը և կարևոր դերը միջազգային առևտրի մեջ XIII-XV դդ. սերտորեն առնչված էր Ոսկե Հորդայի հետ ունեցած նրանց տնտեսական կապերի հետ: Թաթարների դեմ հայերի զինված ընդհարումը XIV դ. 30-ական թթ. բացառված է, քանի որ հայերը Կաֆայում և Ղրիմի մյուս կենտրոններում բնակություն էին հաստատում՝ հաշվի առնելով այդ կենտրոնների դերը միջազգային առևտրի մեջ, իսկ այդ առևտուրը չէր կարող բարգավաճել առանց Ոսկե Հորդայի վրայով անցնող առևտրական մայրուղիների:

Նկատի ունենալով այս և մի շարք այլ փաստեր՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հիշատակարանի հիման վրա անհնարին է ճիշտ պատկերացում կազմել միջնադարյան հայկական ամենախոշոր ու նշանակալից գաղթօջախի՝ Ղրիմի հայոց պատմության հանգամանքների մասին:

Մարտիրոս Ղրիմեցու Պատմության և Հիշատակարանի մեջ շատ մեծ տեղ է հատկացված XVII դ. երկրորդ կեսերին ղրիմահայ գաղութում տնտեսական դիրքով ու փարթամությամբ հռչակված մեծահարուստ ընտանիքների ծագման հարցերին: Այդ հեղինակները, նույնիսկ տարրական գիտելիքներ չունենալով միջնադարյան Հայաստանի ֆեոդալական տների ծննդաբանության և պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ, ազնվական ծագում են վերագրել Պատմության պատվիրատուներին՝ մեկ հարվածով նրանց շաղկապելով միջնադարյան Հայաստանի գրեթե բոլոր իշխանական տների հետ: Զավեշտական երանգ ունեն Հիշատակարանի այն տողերը, որոնք կոչված են բացահայտելու Բագրատունիների և Պահլավունիների հետ շաղկապվել երազող Աբրահամի որդի Տրդատի գերդաստանի տոհմաբանական շղթայի հին օղակները:

Հիշատակարանի հեղինակը տեղեկություն ունի, որ նրա նախնիները 1602 թ. Զալալիների խժոժությունների հետևանքով Ղրիմ են ներգաղթել Պարսից աշխարհից: Սրանց ազնվական ծագումը «հաստատելու» համար հարկ է եղել վերարծարծել ունիթորների երգվյալ հակառակորդ Մաղաքիա Ղրիմեցու հիշատակը, նրա հետ Ղրիմից դեպի Հայաստան առաքել նրա ազգականներից մեկին («պապու եղբոր որդուն»), որպեսզի սա ինչ-որ հրաշքով առնչվի Սյունյաց ոմն իշխան Իվանեի հետ, լինի նաև Աղթամարում և Նախիջևանում, սերունդներ ունենա, որոնցից սերված Աբրահամը կրկին

վերադառնա Ղրիմ՝ Բագրատունի-Պաշլավունի նորածիլ գերդաստանի հիմնադիրը հանդիսանալու համար¹:

Խնչ բանի համար է ստեղծված այս հեքիաթը: Այս հարցի պատասխանը դյուրությամբ գտնում ենք, երբ հաշվի ենք առնում, որ «ազնվական» այս գերդաստանի բարեհիշատակ շառավիղ Տրդատ «Պաշլավունին» իր քրոջ՝ Աննայի հետ միասին կառուցել է տվել Կաֆայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, հանդիսացել է միաժամանակ այն անձնավորությունը, որի պատվերով Հիշատակարանի վերջում տեղադրվել է նրա իսկ ցանկությամբ կազմված ազգաբանական ծառը, և հրահանգ է տրվել գալիք սերունդներին՝ աճեցնել ծառի ճյուղերը հետագա ժառանգների անուններով²:

Ըստ այդմ՝ Բագրատունի և Պաշլավունի կոչվել ցանկացող Տրդատ Կաֆայեցու և նրա նախնիների հիշատակը հավերժացնելու անսքող մտահոգությամբ ստեղծված Պատմությունն ու Հիշատակարանը չեն կարող համարվել արժանահավատ այնպիսի աղբյուրներ, որոնց հիման վրա կարելի լիներ շարադրել զրիմահայ գաղթօջախների ստույգ պատմությունը: Հանգելով այս եզրակացությանը՝ մենք բնավ էլ այն կարծիքին չենք, թե նրանց մեջ դույզն-իսկ չափով չկան պատմական անցուդարձերի իրական հիշատակներ: Հավատացած ենք, օրինակ, որ զրիմահայերը իրենց շաղկապել են Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի հետ ոչ միայն փառավոր անցյալով պնդվելու համար, այլև՝ հենվելով պատմական հիմք ունեցող որոշ իրողության վրա: Անիի մեծահարուստ վաճառականներն էին առաջին հերթին (Արծնի, Կարսի և հայկական այլ քաղաքների վաճառականների հետ միասին), որ գործարար կապեր հաստատեցին Ղրիմի ծովափնյա քա-

¹ Մեջ ենք բերում Հիշատակարանի այդ հատվածն ամբողջությամբ: «Տէր Մաղափայն ընդ պապու եղբօր թոռոյն Պետրոսի ելեալ ի Ղրիմոյ գնացին ի յԱղթամարայ (այսպես – Լ. Խ.) առ Յօհաննէս վարդապետն, որ էր պապու եղբօր որդի տէր Մաղափայնն եւ եղբայր Պետրոսի՝ հօրն Անանիային, որք էին որդիք Իվանայ, ի տոհմէ Պահլաւունեանց, ի գաւառէն Որոտնայ, ի քաղաքէն Վանանդու: Զի Պետրոսըս այս ծնաւ ի Նախիջեւան քաղաքի գ՛Դաւիթ, Դաւիթ զՍեդրակ, Սեդրակ զՄարգար, Մարգար զՍակի, Սակի զԱբրահամ...» և այլն (տե՛ս ՄՄ 7442, էջ 282բ): Այս տողերի հեղինակը, պարզ երևում է, որ թովմա Մեծոփեցոյց և Հայսմավուրբից բացի ուրիշ «աղբյուր» չի ունեցել: Տարբեր առիթներով այնտեղ պատմված առանձին դրվագներ (Մաղափա Ղրիմեցու Հայաստան գալը, Իվանե Օրբելյանի հետ կապված անցուդարձերը և այլն) շաղկապելով միմյանց, նա «ստեղծել» է իրենից ակնկալվող տոհմաբանական ծառը, հիշտ այն հիմունքներով, ինչպես դրանք ու միջնադարում ստեղծվում էին ամենուրեք:

² Այս մասին դեռևս մեր դարի առաջին թվականներին հետազոտողական ու հիշտ դատողություններ է արել **Նովանդ Շահազիզը** (տե՛ս *Նոր-Նախիջևանը և նոր-Նախիջևանցիք*, Թիֆլիս, 1903, էջ 26-27):

ղաքների հետ, նրանցից շատերում ստեղծեցին հենակետեր, պահեստներ ու մշտական կայաններ, որոնք հետագայում դարձան կենսունակ գաղթօջախներ¹:

Պատմական ենթահող է նկատվում նաև XIV դ. 30-ական թթ. Աղսարայ քաղաքից մեծ թվով հայերի դեպի Կաֆա և Ղրիմի այլ քաղաքներ կատարած զանգվածային ներգաղթի գրույցի մեջ: Մարտիրոս Ղրիմեցու կարծիքով Աղսարայը Ոսկե Հորդայի հին մայրաքաղաք Սարայ-Բաթուն է: Իսկ ինչպես գիտենք, 1330-ական թթ. էր հենց, որ դադարեց գոյություն ունենալուց Սարայ-Բաթուն՝ նշանավոր այն քաղաքը, ուր ապրում էին մեծ քանակությամբ հայեր՝ ունենալով իրենց եկեղեցին (գուցե՝ եկեղեցիները) և թեմական առաջնորդը: Սարայ-Բաթուի անկման և Կաֆայի ծաղկման թվականների զարմանալի համընկնումները դժվար կլինեին պատահականության արդյունք համարել: Ըստ այդմ Ղրիմահայերի միջավայրում գոյություն ունեցող անգիր գրույցներից քաղված տվյալը 1330 (կամ 1331 կամ 1340) թ. Աղսարայից Ղրիմ կատարուած մեծ ներգաղթի մասին որոշակի արժէք է ներկայացնում ոչ այն առումով, որ Ղրիմահայ գաղթօջախները ստեղծվել են հենց այդ ներգաղթի հետևանքով (ինչպես կարծել են շատերը), այլ այն լուսաբանությամբ, թե այդ տարիներին, իրոք, Ղրիմի քաղաքներում բնակություն են հաստատել Վոլգայի գետաբերանից գաղթած բազմաթիվ հայ ընտանիքներ, որոնք նոր շունչ են հաղորդել վաղ ժամանակներից գոյություն ունեցող Ղրիմահայ գաղթօջախներին:

¹ Այս առիթով ընթերցողների ուշադրությունն ենք հրավիրում մի փաստի վրա, որը համոզիչ համարվելով՝ կարող է լրացուցիչ կովան դառնալ Անիի և Ղրիմի միջև XIII դ. և նրանից առաջ գործարար տնտեսական կապերի առկայությունը հաստատելու համար: XIII դ. սկզբներին Անի փառաբանում տնտեսական բացառիկ դիրքի էին հասել Հոնենց կոչվող գերդաստանի անդամներ, հատկապես Սմբատորենց Սուլեմայի որդի Տիգրան Հոնենցը, որը հսկայական հարստություններ էր դիզել՝ զբաղվելով առևտրական ու վաշխառուական ընդարձակ գործարքներով: Նրա գործունեության մասին հետաքրքրական տեղեկություններ են գրանցված իր իսկ կողմից Անիում կառուցված եկեղեցու պատին փորագրված ընդարձակ արձանագրության մեջ (տե՛ս *Դիվան հայ վիմագրություն*», պրակ I, Անի փառաբ, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 63): Միջնադարյան հայկական շատ աղբյուրներում (հատկապես ձեռագրական Հիշատակարանների մեջ) Ղրիմի արևելյան ծովափը կոչվում էր Հոնաց աշխարհ. հաշվի առնելով այդ իրողությունը, կարելի է հետևեցնել, որ Հոնենց գերդաստանի անունն առնչվում է հենց Հոնաց աշխարհի հետ: Նրանք, ըստ երևույթին, տնտեսական սերտ կապեր են ունեցել առաջին հերթին Հոնաց աշխարհի (Ղրիմի) հետ, կամ էլ Անիում բնակություն են հաստատել մինչ այդ ապրած լինելով Ղրիմում:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ վաղուց ի վեր գիտական շրջանառության մեջ դրված Հիշատակարանը (Մարտիրոս Ղրիմեցու չափածո Պատմության հետ միասին) ուշադրության արժանի խիստ անբավարար տեղեկություններ է պարունակում ի նպաստ ղրիմահայ գաղթօջախների ստեղծման ժամանակագրական հարցերի և վաղ շրջանի պատմության ուսումնասիրության: Այդ բացը վերացնելու համար այլ կարգի սկզբնաղբյուրների կարիք է զգացվում: Բարեբախտաբար, այդպիսի ստույգ աղբյուրներ՝ դիվանական փաստաթղթեր (նկատի ունենք հատկապես Ջենովայի արխիվներում պահպանված նյութերը), ձեռագրական Հիշատակարաններ, ժամանակագրական տվյալներ և այլն, գոյություն ունեն բավարար քանակությամբ, և դրանց ժողովման, դասդասման ու մասնագիտական քննարկման գծով տարվող աշխատանքները նոր են միայն լայն ծավալ ստանում:

Հայկական հիշատակների անբավ շտեմարան է հանդիսանում նաև Ղրիմի թերակղզին՝ վերգետնյա ու ստորգետնյա իր հուշարձաններով: Ձեռնարկելով դրանց համակողմանի ուսումնասիրությունը՝ ղրիմահայ գաղթօջախների պատմության հարցերը քննարկող մասնագետները կարողացել են ամբողջական պատկերն ուրվագծել եվրոպական որոշ աղբյուրներում՝ «Ծովային Հայաստան» կոչված այդ թերակղզու հայկական գաղթօջախների պատմության¹:

Ստորև փորձելու ենք համառոտակի վերաշարադրել այդ պատմության հիմնական դրվագները՝ կատարելով որոշ ճշգրտումներ ու լրացումներ:

***

IX-X դդ. հայ ժողովուրդը, Բագրատունիների գլխավորությամբ տեական և համառ պայքար մղելով արաբական բռնատիրության դեմ, թոթափեց օտար տիրապետության դարավոր լուծը և մտավ սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական բարգավաճման ընթացքի մեջ: «Շնորհիվ միջազգային առևտրի գլխավոր ճանապարհներից մեկի վրա ունեցած իր դիրքի, - գրել է ակադ. Հ. Մանանդյանը, - Բագրատունյաց Հայաստանը... դառել էր իդեալական չեզոք երկիր տարանցիկ առևտրի և միջազգային հարաբերությունների համար»²:

¹ Նկատի ունենմ հատկապես Խ. Փոբշեյանին և Վ. Միֆայեյանին, որոնց արժեքավոր ուսումնասիրությունները բազմիցս վկայակոչելու ենք հաջորդ էջերում:

² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, 2-ое изд., Ереван, 1954, էջ 203: Հ. Մանանդյանը վկայակոչում է Վ. Գուրկո-Կոյաֆինին, որը նույնպես շեշտել է Հայաստանի բացառիկ նշանակությունը

Հեռավորարևելյան երկրներից ցամաքային ու ծովային ճանապարհներով Պարսկաստան ներմուծվող և այդտեղից Հայաստանի վրայով դեպի Բյուզանդիա ու եվրոպական երկրներ արտահանվող ապրանքներ (հում մետաքս, մետաքսե ոսկեհուռ գործվածքներ, համեմունք, բուրուճնավետ նյութեր, թանկագին քարեր և այլն), ինչպես նաև հենց Հայաստանի քաղաքներում (մասնավորապես՝ Դվինում և Անիում) արտադրվող ապրանքներ (գորգեր, բրդե զգեստներ, օթոցներ, ժանյակներ, գոտիներ, մետաքսե գործվածքներ, արծաթագործության և ոսկերչության արտադրանք, բարձրորակ ներկեր և այլն)¹ Հայաստանով անցնող կարավանային ճանապարհներով²

այդ շրջանում՝ «իբրև միակ տարանցիկ ճանապարհ, երկու կովող կողմերի (իմա՝ Բյուզանդական կայսրության և արաբական խալիֆայի – Լ. Խ.) առևտրական հաւաքերությունների համար» (տե՛ս **В. Гурко-Кряжин**, “Прошлое и настоящее Советской Армении”, *Новый Восток*, кн. 16-17, 1927, էջ 206):

¹ Հայաստանի ֆաղափներում արտադրվող ու հեռավոր երկրներ արտահանվող ապրանքների տեսակների ու բարձր որակի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ են գրանցված արաբական (ալ-Իսթախրի, իբն-Հաուկալ, ալ-Մուկադդասի և այլն) և պարսկական (Հուդուդ ալ-Ալամ) աղբյուրներում: Դրանց մեծագույն մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրել Ն. Լ. Կարաուլովը: Տե՛ս **Н. А. Караулов**, “Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане”, *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, вып. XXIX (Тифлис, 1901), вып. XXXI (1902), вып. XXXVIII (1903). Այս նյութերը լայնորեն օգտագործվել ու մեկնաբանվել են Հ. Մանանդյանի, Բ. Առաքելյանի և այլոց աշխատություններում:

² Այս ճանապարհի ակունքները գտնվում էին հեռավորարևելյան երկրներում՝ Զինաստանում, Հնդկաստանում, Հնդկաստանում, արաբական և աֆրիկյան երկրամասերում: Մովսիս ճանապարհներով այդ երկրների արտադրանքը հասցվում էր Պարսից ծոցի Բասրա նավահանգիստը, իսկ այդտեղից՝ դեպի Բաղդադ ու Թավրիզ (**Ф. И. Успенский**, “Морское и сухопутное движение из центральной Азии в Европу и обратно в XIII-XIV вв.”, *Византийский временник*, т. II (XXVII), էջ 271 և հտ.): Թավրիզից Հայաստան էր մտնում բանուկ այն ճանապարհը, որ հայկական Մարանդ ֆաղափում բաժանվում էր երկու նյութի: Մեկ նյութն անցնում էր Նախնավան-Դվին-Անի գծով, ուղղություն վերցնում Կարսի և Արտանուջի վրայով դեպի Ճորոխի գետաբերանը կամ էլ Կաղզվանի, Վաղարշակետի, Արծնի ու Բաբերդի (ինչպես նաև Կարինի ու Երզնկայի) վրայով դեպի Տրապիզոն: Մյուս ուղեգիծը Մարանդից՝ Հերի (Խոյ) վրայով մտնում էր Վասպուրական, անցնում Վան, Բերկի, Արնեշ ֆաղափներով և Վաղարշակետում միանում նախորդ ուղեգծին: Կարևոր նշանակություն ունեւ նաև Բաղդադից սկիզբ առնող այն ճանապարհը, որ Մերդինի ուղեգծով մտնում էր Պատմական Հայաստանի հարավային շրջանները, անցնում հիմնականում հայ բնակչություն ունեցող Ամիդ-Խարբերդ-Մելիտինե-Սեբաստիա-Եվդոկիա (Թոխաթ)-Ամասիա ֆաղափներով և կապվում էր Սև ծովի Սամսոն և Սինոպ նավահանգիստներին (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» 3-րդ հատորի (Երևան, 1976) մեջ տեղադրված «Հայաստանը և հարևան երկրները 855-953 թթ.» շատ արժեքավոր փայտեզր):

մեծ մասամբ հենց հայ վաճառականների ջանքերով հասցվում էին Սև ծովի հարավարևելյան նավահանգիստները, այնուհետև՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս, դեպի Դանուբի գետաբերան ու դեպի Ղրիմ:

Միջազգային առևտրի մեջ ներգրավված հայկական քաղաքների տնտեսական զարգացման ու հեռավոր երկրների հետ հաստատված կապերի մասին բավարար տեղեկություններ չեն պահպանվել: Ուշագրավ են հատկապես Արիստակես Լաստիվերցու տվյալները Անի, Կարս և Արծն «հոյակապ», «ականաւոր» ու «տիեզերահոշակ» քաղաքների մասին, որոնք «ի ծովէ եւ ի ցամաքէ ամբարեալ»՝ փարթամացել էին «բազում ընչեղութեամբ» և մեծ հոշակ ձեռք բերել ամբողջ աշխարհում¹:

Ղրիմը, անտարակույս, այն երկրամասն էր, ուր ամենից շատ էին այցելում հայ վաճառականները: Հնագիտական շատ նյութեր, որ հայտնաբերվել են Ղրիմի տարբեր վայրերում (հատկապես՝ Խերսոնեսում), հայկական մշակույթի անվիճելի ազդեցության հետքեր են կրում՝ վկայելով հայ տարրի գոյությունն այդ երկրամասում տակավին IX-XII դդ.²:

Այդ իրողությունը հաստատող գրավոր աղբյուրները, սակայն, XIII դ. երկրորդ հիսնամյակից են սկսում բազմանալ՝ կապված լինելով ջենովական արխիվներում պահպանված նյութերի հետ:

Երբ են հայերը հաստատվել Ղրիմում. այս հարցը հուզել է շատ ուսումնասիրողների: Դեռևս XIX դարի 80-ական թթ. Ֆ. Բրունը, քննարկելով հարցին առնչվող սկզբնաղբյուրները, հանգել է այն եզրակացության, որ այդ կատարվել է ջենովացիների ու թաթարների Ղրիմում հաստատվելուց շատ առաջ³:

Ավելի հանգամանորեն հարցի գիտական քննությամբ զբաղվել է Խ. Փորթլեյանը: Ջենովացի ս. Գևորգ բանկի արխիվում պահվում են 1290, 1313 և այլ թվականներին շարադրված փաստաթղթեր, որոնց մեջ հիշատակություններ կան Կաֆայի հայոց եպիսկոպոսին պատկանող ջրմուղի մասին: 1316 թ. Կաֆայի ջենովական հյուպատոսին հասցեագրված մի գրություն մեջ հրահանգված է հեռու մնալ քաղաքի այն հողամասից, որի վրա

¹ Հմմտ. Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերցույ, աշխատասիրությամբ Կ. Ն. Յուզ-բաշյանի, Երևան, 1963, էջ 74, 75, 83, 133 և այլն: Ուշագրավ է նաև բյուզանդական պատմագիր Միխայել Ատապիատեսի վկայությունն Արծն ֆաղափի մասին, ըստ որի այնտեղ վաճառվում էին Պարսկաստանից, Հնդկաստանից և ասիական այլ երկրներից ներմուծվող ապրանքներ (Я. А. Манандян, նշվ. աշխ., էջ 215-216):

² А. Л. Якобсон, նշվ. աշխ., էջ 86-103:

³ Ф. Брун. Черноморье, ч. II, Одесса, 1880, էջ 137 և հտ.:

գտնվում են երեք հայկական եկեղեցիներ, երկուսը՝ գործող, մեկը՝ կիսակործան: 1281-1290 թթ. գրանցված առևտրական մի շարք պայմանագրեր անհերքելիորեն հաստատում են, որ հայերը մեծ դեր են կատարել Ղրիմի տնտեսական կյանքի տարբեր ոլորտներում: Նրանց մեջ տարբեր առիթներով հանվանե հիշատակված են կաֆայեցի բազմաթիվ հայեր՝ Տրապիզոն ցորեն փոխադրելու համար նավ վարձողներ, Սիրիա դրամ փոխադրողներ, Սինոպ ապրանք առաքողներ, իրենց արհեստի արտադրանքը վաճառքի հանողներ և այլն:

Մեջբերելով այս կարգի ծանրակշիռ այլ փաստեր ևս՝ Խ. Փորթեյանը վերջնականորեն ապացուցել է, որ հայերը Ղրիմում (մասնավորապես՝ նրա արևելյան ծովափերին) հաստատվել և կարևոր դեր են ստանձնել ջենովացիներից շատ առաջ¹: 1316 թ. Կաֆայում կիսակործան հայկական եկեղեցու գոյության փաստը ինքնին զորավոր ապացույց է այդտեղ կազմակերպորեն ձևավորված հայկական գաղութի առկայության՝ այդ տարեթվից առնվազն երկու-երեք հարյուրամյակ առաջ (հայկական քարաշեն տաճարները շատ ավելի երկար ժամանակ էին կանգուն մնում):

Ղրիմի հայկական գաղթօջախների ժամանակագրական հարցերին անդրադարձել է նաև Վ. Միքայելյանը²:

Ղրիմի հայկական գաղթօջախներից շատերը և հատկապես Կաֆան ու Սուրխաթը եղել են հայ գրչության ու մանրանկարչության նշանավոր կենտրոններ³: Նրանցում ընդօրինակված հայերեն ձեռագրերից շատերը պահպանվել ու հասել են մեզ՝ փառահեղ վկաները հանդիսանալով հայկական գաղթօջախների բնակչության գեղագիտական բարձր ճաշակի ու գրասիրության: Ժամանակագրական առումով դրանք շատ հին չեն. Ղրիմում ստեղծված և մեզ հայտնի հնագույն հայերեն ձեռագիրն ընդօրինակված է 1328 թ., XIV դ. 30-ական թթ. պահպանվել է երկու, 40-ական թթ.՝ վեց ձեռագիր: Երբ ուշագրությունը ծանոթանում ենք դրանց հիշատակարաններ-

¹ Խ. Ա. Փորթեյան, «Ե՞րբ է կատարվել հայերի մուտքը Ղրիմ», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1962, № 2, էջ 104-117: Հարկ է նշել, որ հանձնիս Խ. Փորթեյանի մեմֆ ունեցել ենի հայ գաղթավայրերի (ղրիմահայության, չեֆեզահայության, Նոր-Նախիջևանի հայության) պատմության հարցերի հմուտ ու խորագնին մի ուսումնասիրող, որի վաստակն ըստ արժանվույն չի գնահատվել:

² Վ. Ա. Միքայելյան, *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, Երևան, 1964, էջ 41-66 և այլն:

³ Ժ. Դարի ... *Հիշատակարաններ ժողովածուի մեջ տեղ են գտել Ղրիմի տարբեր վայրերում ընդօրինակված 70-ից ավելի ձեռագրերի հիշատակարաններ, դրանցից 42-ը հաստատապես շարադրված են Սուրխաթում, 20-ը Կաֆայում, մյուսները՝ այլ բնակավայրերում ու վանքերում:*

րին, դարձյալ հանգում ենք այն եզրակացության, որ Ղրիմում հայկական գաղթօջախներ գոյություն են ունեցել XIV դ. շատ առաջ: 1328 թ. Շարադրված հիշատակարանի մեջ, օրինակ, որպես Ղրիմի հայ արքեպիսկոպոս հիշատակված է Ստեփանոսը՝ եղբայրը պարոն Տուրայի, որ անվանված է «վերադիտող խրիմին»¹: Մեկ ուրիշ հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ այս Ստեփանոսը որդին է Սուղդագի (Սուրոժցի) Գրիգոր քահանայի: 1320-ական թթ. արդեն եպիսկոպոս դարձած Ստեփանոսը, անտարակույս, ծնված պետք է լինի դրանից առնվազն 30 տարի առաջ, ուստի XIII դ. վերջերին: Պարզ է ուրեմն, որ այդ ժամանակ Սուղդայում (Սուրոժում) ապրել է ոմն Գրիգոր քահանա՝ հայրը պարոն Տուրայի և Ստեփանոսի, այլ խոսքով՝ Կաֆայի և Սուրոժի հայկական գաղութների գոյությունը XIII դ. հաստատվում է նաև հայերեն հիշատակարանների տվյալներով:

1334 թ. Կաֆայում շարադրված մի հիշատակարանի մեջ² թվարկված են մի քանի կաֆայեցի հայեր, որոնք իրենց կարողության համեմատ նպաստել են մի ձեռագիր Հայսմավուրքի ընդօրինակության աշխատանքներին: Հատկապես նշանակալից է մանկավագ Կազուրի հիշատակությունն այդ ձեռագրի մեջ. եթե վերհիշենք, որ մանկավագ կամ մանկավագ էին կոչվում հայկական միջնադարյան քաղաքների երիտասարդ առևտրականներին ու արհեստավորներին միավորող կազմակերպությունների՝ կտրիճվորաց եղբայրությունների ղեկավարները³, ապա պարզ կլինի, որ 1334 թ. արդեն հայկական Կաֆան օժտված է եղել միջնադարյան հայկական քաղաքներին բնորոշ հասարակական կազմակերպություններով, ուստի, որպես համայնք, կազմակերպվել է XIV դ. 20-ական թթ. շատ առաջ:

Նույն այդ ձեռագրում, որի մեջ հիշված է մանկավագ Կազուրը, տվյալ կա նաև Կաֆայի մերձակայքում գոյություն ունեցող Գամճակ (կամ Քամճակ) հայկական վանքի մասին, որի շրջակայքում կառուցվել է Աստվածածնի անվան մի նոր եկեղեցի: Վանական հաստատության առկայությունն իր հերթին այդ գաղթավայրի հնություն, բազմամարդության և նյութական բարօրության պերճ վկայություն պիտի համարել:

¹ ԺԴ դարի ... հիշատակարաններ, էջ 208:

² Տե՛ս Բ. Սարգսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ, 1924, էջ 511-512 (նաև ԺԴ դարի ... հիշատակարաններ, էջ 265-266): Այդ ձեռագրերի գրության թվականը որոշ չէ. կարող է լինել նաև 1305-ը:

³ Լ. Խաչիկյան, «Երգնկայում 1280 թ. կազմակերպված «եղբայրությունը»», Տեղեկագիր, 1951, № 12, էջ 79-81:

Նույնը կարելի է ասել նաև Սուրխաթի մասին (հին հիշատակարանների քաղաքն ավելի շատ կոչված է Սուլխաթ կամ Ղրիմ): Մեծ հավանականությամբ, այստեղ XIV դ. 40-ական թթ. բազմավաստակ գրիչ Նատերի կողմից ընդօրինակված է մի ճաշոց գիրք՝ բազմաթիվ մանր հիշատակագրություններով: Դրանց մեջ, որպես գրքի ընդօրինակության գործին նյութապես օժանդակողներ, հիշված են մի քանի տասնյակ քաղաքացիներ՝ տղամարդ ու կին, որոնցից շատերը ծանուցվել են իրենց մասնագիտությունը նշող անվանումներով: Ըստ այդմ՝ պարզ է դառնում, որ այդ քաղաքում ապրել են հետևյալ արհեստի տեր մարդիկ՝ կոշկակար, բազազ, ճոն, ջուլհակ, ոսկերիչ, ներկարար, դանկար-դանակագործ, կտավագործ, քթանագործ, ապրեփեց, հուս (հյուսն), թավկիր, դերձակ, դարբին, գինեծախ, սանրագործ, ալգեպան (թվարկումը կատարում ենք ըստ ձեռագրի համապատասխան գրանցումների հաջորդականության)¹: Այսպիսով, Սուրխաթի հայ գաղութում ապրել ու աշխատել են բազմապիսի արհեստների տեր անձինք, իսկ այդ կարող էր լինել գաղութի սկզբնավորումից առնվազն մի քանի տասնամյակ (եթե ոչ հարյուրամյակ) հետո:

Ղրիմահայ գաղթօջախների հնության վկայություններ են նաև վիմական բազմաթիվ այն արձանագրությունները, որոնք տակավին XVIII դարի կեսերին պահպանված են եղել Կաֆայի և այլ քաղաքների հայկական եկեղեցիների պատերին կամ խաչքարերի վրա (դրանցից մի քանի տասնյակ միավորներ կաֆացիներն իրենց հետ փոխադրել են Նոր-Նախիջևան և երկյուղածությամբ օգտագործել նոր եկեղեցիների կառուցման ժամանակ):

Որոշ ուսումնասիրողներ (նկատի ունենք հատկապես Խ. Քուլուկ-Հովհաննիսյանին), բավարար գիտելիքներ չունենալով հայ վիմագրությունից, հրատարակել են հայկական մի շարք վիմական արձանագրություններ, որոնցից շատերն ունեցել են ստույգ տարեթիվ: Եթե դրանք ճիշտ վերծանված լինեին, մենք հնարավորություն կունենայինք այսօր խոսք բացելու նաև Կաֆայի հայ բնակչության մասին տակավին XI դ., բայց ինչպես ասված է արդեն², վերծանումների զգալի մասը եղել է սխալ կամ հույժ կասկածելի: Ըստ այդմ՝ Ղրիմահայ վիմագրական նյութերի ուսումնասիրության արդի վիճակը թույլ չի տալիս դրանք ևս օգտագործելու ժամանակագրական հարցերի պարզաբանման համար:

¹ ԺԳ դարի ... հիշատակարաններ, էջ 359-367:

² И. А. Орбели, «Два серебряных ковша XVI века с армянской и греческой надписями», *Избранные труды*, Ереван, 1963, էջ 214.

Ղրիմի վերը հիշատակված վաճառաշահ կենտրոններում, ինչպես նաև այլ քաղաքներում (Խերսոնես, Մանգուպ և այլն) XIII դ. առաջ հայ բնակչության առկայության մասին պատմագիտական գրականության մեջ արդեն հավաքված բոլոր տվյալների թվարկումով մենք շատ պիտի հեռանայինք առաջադրված նպատակից: Ժամանակագրական հարցերից ավելի կարևոր նշանակություն ունեն Ղրիմի նշանավոր տնտեսական կենտրոններում (հատկապես Կաֆայում) հայերի կատարած դերի, բնակչության թվական կազմում նրանց գրաված տեղի ճշգրտման հետ առնչվող հարցերը:

Բարեբախտաբար, հարցերի այս փունջը լուսաբանող շատ փաստաթղթեր արդեն գրված են գիտական շրջանառության մեջ: Կարևոր նշանակություն ունի այս առումով ջենովական հյուպատոսին առընթեր գործող խորհրդի 1455 թ. մի արձանագրությունը, որի մեջ ուղղակի ասված է, որ Ղրիմը «մեծ մասով բնակեցված է հայերով, որոնք հանդիսանում են մեր (այսինքն՝ ջենովացիների — Վ. Խ.) հավատարիմ վաճառականները»¹: Մի այլ փաստաթղթի համաձայն, թուրքերի կողմից քաղաքի գրավման նախօրեին Կաֆան ունեցել է 70 հազար բնակիչ, որի երկու երրորդը (այսինքն 46 հազարը)՝ հայեր²: Նույնն են հաստատում նաև թուրքական տվյալները (70 հազարից 65 տոկոսը՝ հայ)³:

Այսպիսի ճշգրիտ տվյալներ մյուս քաղաքների վերաբերյալ չեն պահպանվել, բայց, ըստ որոշ հետազոտությունների, հայերը մեծամասնություն են կազմել նաև Սուրիաթ և Սուրոժ քաղաքներում⁴: Եվ եթե, այնուամենայնիվ, հետազոտված պարզվի, որ տնտեսական որոշ կենտրոններում հայերից ավելի մեծ թիվ են կազմել թաթարները, հույները կամ այլ ազգության պատկանող բնակիչներ, անփոփոխ պետք է մնա այն հիմնական եզրակացությունը, թե տնտեսական գործունեության բոլոր ոլորտներում հայերը գրավել են առաջատար բնագծեր:

Այս առումով խիստ հետաքրքրական է Ղրիմի հարավային ծովափնյա քաղաքների տնտեսական պատմության հմուտ ուսումնասիրողներ Ե. Զևա-

¹ Е. С. Зевакин и Н. А. Пенчко, *нзվ. աշխ., Исторические записки*, 1938, № 3, էջ 127, հմմտ. Ա. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*, Բ, Երևան, 1957, էջ 431:

² Vigna, *Codice diplomatico*, t. I, էջ 365 (տեղեկությունը բաղել ենք Վ. Միխայելյանի վերը նշված աշխատությունից):

³ Վ. Միխայելյան, *նзվ. աշխ.*, էջ 102:

⁴ Ст'ю орѣмалъ Ф. Брун, *Черноморье*, ч. II, Одесса, 1880, էջ 140 (հմմտ. Խ. Փոբշելյան, *նзվ. հոդվածը*, էջ 109):

կիրնի ու Ն. Պենչկոյի տեսակետը. «Իտալական սկզբնաղբյուրների հիման վրա Ղրիմի հարավային ծովափի միջնադարյան քաղաքների մասին նյութի մշակումը մեր կողմից թույլ է տալիս հաստատելու, որ գլխավոր դերը Ղրիմում, ըստ երևույթին, կատարել է հայկական առևտրական բուրժուազիան: Սև ծովի ջենովական կենտրոն Կաֆայում հաստատապես հայերը կազմում էին քաղաքային բնակչության երկու երրորդը, և հայ վաճառուների ոչ մեծ խումբը (XV դ.) իր ձեռքում էր պահում քաղաքի տնտեսական հանգույցները: Այս հանգամանքը նույնիսկ անհանգստություն է պատճառել ջենովական կառավարչությանը՝ Կաֆայում քաղաքական իշխանությունը պահպանելու առումով»¹:

***

Այստեղ անհրաժեշտություն է առաջանում մի հայացք նետել նաև Ղրիմի տնտեսական զարկերակներից մեկի՝ Թամանյան թերակղզու և Հյուսիսային Կովկասի արևմտյան շրջանների վրա, որոնք հնագույն ժամանակներից որոշակի դեր են կատարել անդրկովկասյան երկրների և Ռուսաստանի միջև տնտեսական կապերի իրականացման բնագավառում:

Թամանյան թերակղզին դարեր շարունակ տնտեսապես եղել է Ղրիմի անբաժան մասը՝ քաղաքականապես ևս հաճախ շաղկապված լինելով նրա հետ: Հնդկաստանից, Միջին Ասիայից, Իրանից և Անդրկովկասից դեպի Ղրիմ տանող ցամաքային ճանապարհները խաչավորվում էին Թամանում: Ընդամենը 4-15 կմ լայնություն ունեցող Կերչյան նեղուցը արգելք չէր հանդիսանում արևելքից արևմուտք և հակառակ ուղղությամբ կատարվող միջազգային նշանակություն ունեցող ապրանքափոխանակության համար: Դրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ Թամանյան թերակղզին իր հարևան շրջանների հետ միասին երկար դարեր շարունակ կռվախնձոր է հանդիսացել հզոր պետությունների միջև: X դ. կեսերին լուրջ քայլեր կատարվեցին Թամանյան թերակղզին Կիևյան Ռուսիային ենթարկելու ուղղությամբ: Կիևի մեծ իշխան Սվյատոսլավ Իգորևիչը Դոնի գետաբերանում 965 թ. ջախ-

¹ «Разработка нами на основании итаьянских первоисточников темы о средневековых городах южного берега Крыма позволяет установить, что главную роль в Крыму, по-видимому, играла армянская торговая буржуазия. По крайней мере, в генуэзском центре на Черном море-Каффе-армяне составляли 2/3 городского населения и небольшая кучка армян-ростовщиков (в. XV в.) держали в своих руках экономические нити города, это даже вызывало опасения генуэзской администрации за политическое господство в Каффе» (*Исторические записки*, 1938, № 3, էջ 127):

ջախիչ հարված հասցրեց խազարներին, վոնդեց նրանց այդ վայրերից. այնուհետև, շարժվելով դեպի հարավ, հարձակվեց խազարներին ենթակա յասերի ու կոսոխների վրա և իր տիրապետության տակ առավ ընդարձակ մի երկրամաս, որը ձգվում էր մինչև Կովկասյան լեռնաշղթա: Ռազմական այս հաջողությունների հետևանքով X դ. 80-ական թթ. Թամանյան թերակղզում և նրան կից շրջաններում ստեղծվեց Տմուտարականի բաժնեկալվածային ռուսական իշխանությունը, որը պահպանեց իր գոյությունը մեկ դարից ավելի՝ զգալի դեր կատարելով հին Ռուսիայի պատմության մեջ¹:

Առատ տվյալներ՝ նորանվաճ ռուսական այս երկրամասում հայ գաղթավայրերի գոյության և նրա տնտեսական կյանքում հայերի կատարած դերի մասին, ցավոք, չեն պահպանվել: Վաղուց ի վեր գիտական շրջանառության մեջ է դրված Գալիցիայի ռուս իշխան Թեոդոր Դմիտրևիչի 1062 թ. մի հրովարտակը՝ ուղղված կոսոխացի հայերին (*kosochackim Armenam*), որով նրանք հրավիրվել են մշտական բնակության Գալիցիա՝ երեք տարի հարկերից ազատ լինելու արտոնությունը²: Բազմաթիվ փորձեր են եղել որոշելու, թե ում է հասցեագրված այդ հրավեր-հրովարտակը և արդյոք այն XI դ. հավաստի փաստաթուղթ է, թե՞ ստեղծվել է հետագա դարերում Գալիցիայի հայերի կողմից, իրենց հեղինակությունը բարձրացնելու նպատակով³:

Ու՞մ է հասցեագրված այդ հրովարտակը. այս հարցին տրված բազմաթիվ պատասխաններից ամենից հավանականը պետք է համարել Խ. Փորքշեյանի առաջադրած և բազմաթիվ փաստերով ու նկատառումներով հիմնավորված պատասխանը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Տմուտարականի բնակիչները բյուզանդական, ռուսական և այլ հին աղբյուրներում

¹ *Очерки истории СССР*, ч. I, 1953, էջ 400-406. Խ. Փորքշեյան, «Ե՞րբ և որտեղից են հայերը գաղթել Չերեզիա», *ՊԲՀ*, 1959, № 2-3, էջ 235:

² Մ. Բժշկեան, *Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան*, Վենետիկ, 1961, էջ 85:

³ Վերջերս այս տեսակետը հիմնավորելու մի անհաջող փորձ կատարեց ուկրաինահայ գաղթավայրերի վաստակավոր ուսումնասիրող Յա. Դաշկևիչը (տե՛ս նրա “Трамота Феодора Дмитриевича 1062 г.” հոդվածը, տպագրված հետևյալ պարբերականում. “Наукоевформационный бюлетень Архивного управления УРСР”, Киев, 1962, № 4, էջ 9-20): Հանգամանորեն ֆննարկելով Յա. Դաշկևիչի բոլոր առարկությունները, Վ. Միխայելյանը *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն* (Երևան, 1964, էջ 54-63) իր արժեքավոր մեմագրության մեջ արդեն ցույց է տվել, որ բավարար հիմքեր չկան այդ հրովարտակը հետագա դարերի կեղծիք համարելու: Ընդհակառակը, հիմն ու հավաստի փաստաթուղթ լինելու մի հատկանիշ ունենալով՝ հրովարտակը արժանի է վստահության: Մենք բաժանում ենք այդ տեսակետը:

կոչված են կասոխ կամ կոսոխ¹ և. Փորքշեյանը հանգում է այն հավանական եզրակացության, որ ռուս իշխան Թեոդոր Դմիտրևիչը Գալիցիա է հրավիրել հենց Տմուտարականի իշխանության սահմաններում բնակություն հաստատած և իրենց առևտրական գործարքներով ողջ հին Ռուսիայում հռչակված հայերին:

XI դ. վերջին տասնամյակներին Տմուտարականը դառնում է արյունալի բախումների թատերաբեմ, որի գլխավոր դերերը ստանձնում են ինչպես ռուսական մրցակից իշխանները, այնպես էլ Բյուզանդական կայսրության պետական պաշտոնյաները: XII դ. այդ շրջանները գտնվում են Բյուզանդիայի տնտեսական ու քաղաքական ազդեցության ոլորտի մեջ, իսկ այնուհետև՝ տեղական ցեղապետների իշխանության ներքո, որոնք ընդունել էին ղվիշանների գերիշխանությունը: XIII դ. երկրորդ հիսնամյակում Կաֆայում հաստատված ջենովացիներն աստիճանաբար իրենց ազդեցությունը տարածում են Ղրիմի թերակղզու արևելյան ծովափնյա քաղաքների վրա, ապա ամուր հենակետեր ստեղծում Սև և Ազովի ծովերի կովկասյան առափնյա շրջաններում: Դոնի գետաբերանից մինչև Սուխում ընկած տարածքի վրա, ըստ մի շարք հին քարտեզների, XIV դ. ընթացքում գոյություն են ունեցել 39 իտալական առևտրական հենակետեր: Դրանց մեջ բացառիկ նշանակություն ունեին հատկապես երկուսը՝ Մատրեգան և Կոպան²:

Մատրեգան պատմական գրականության մեջ հայտնի է տարբեր անուններով՝ Մատրախա, Տամատարխա, Տմուտարական և այլն: Այն գտնվել է Կոբանի գետաբերաններից մեկում, որն այժմ գոյություն չունի: Նրա նավահանգստում խարխսի էին նետում առևտրական խոշոր նավեր, որոնք Ազովի ծովի ծանծաղության պատճառով անկարող էին հասնել Ազով: Մեծ էր նրա նշանակությունը ոչ միայն որպես միջազգային ապրանքափոխանակության հանգրվան, այլև որպես Հյուսիսային Կովկասի արևմտյան շրջանների տնտեսական կենտրոն: Շրջակա ցեղերն այստեղ աշխույժ փոխանակություն էին կատարում իրենց արտադրանքը՝ ձուկ, ձկնկիթ, մեղր, մեղրամոմ, տարբեր տեսակի փայտանյութ (հատկապես՝ տոսախ), փոխանակելով արևելյան և արևմտյան երկրներից ստացվող ապրանքների հետ: Ջենովացիները Մատրեգայում ունեին հյուպատոսարան և առևտրական հաստատություններ:

Իր նշանակությամբ երկրորդ տեղն էր գրավում Կոպա (նաև Լակոպա,

¹ Ըստ Լ. Փորքշեյանի՝ այդ անվանումը ալանական ծագում ունի. ալանների հետնորդ օսեթն այժմ էլ չեթեզներին անվանում են «կաշեկներ»:

² Е. С. Зевакин и Н. А. Пенчко, *нзл. աշխ.*, էջ 78-86:

Կոպարնո) կոչվող քաղաքը, որի տեղադրությունը տակավին չի որոշված: Այստեղ ևս եղել է ջենովական հյուպատոսարան. կառուցվել են եկեղեցիներ, գոյություն են ունեցել առևտրական գրասենյակներ, չափ ու կշռի կետեր և տոնավաճառ, որն սկսվել է ապրիլի վերջերին ու տևել է մինչև մայիսի 15-ը: Կոպայի վաճառականները մեծ քանակությամբ ձուկ և ձկնկիթ են արտահանել Կոստանդնուպոլիս: Տնտեսական որոշակի նշանակություն են ունեցել նաև Անապան, Գելենջիկը և այլ նավահանգիստներ:

Ջենովացիների ազդեցության ժամանակաշրջանում կարգի էին բերվել Հյուսիսային Կովկասով անցնող կարավանային ճանապարհները¹: Կաֆա քաղաքը միջազգային հռչակ էր ձեռք բերել ոչ միայն որպես անգերազանցելի նավահանգիստ, այլև կիզակետն էր դարձել բոլոր այն ճանապարհների, որոնցով Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի ժողովուրդները Թամանյան թերակղզու վրայով հաղորդակցվում էին Ղրիմի, իսկ նրա միջնորդությամբ՝ Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների հետ:

Արդ, բուն նյութին անցնելով, նշենք, որ հյուսիսարևմտյան Կովկասի վերորհիշյալ կենտրոններում և այդ կենտրոնները Անդրկովկասի ու Իրանի հետ շաղկապող ճանապարհների բոլոր հանգուցակետերում հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները հենակետեր էին ստեղծել և տնտեսական աշխույժ գործունեություն ծավալել ջենովացիների բեմերից դարեր առաջ:

Հայկական աղբյուրներում շատ քիչ տեղեկություններ կան այդ մասին: XIX դ. սկզբներին եղել են ինչ-որ տվյալներ, որոնց հիման վրա Հովհաննես Ղրիմեցին գրել է այսպիսի տողեր. «... Այլ եւ աշխարհն Ափսազաց, եւ աշխարհն Եգերացուց, այսինքն՝ Չէրքեզաց, ի նախկին ժամանակս, յորս էին հայք բազումք ի հնումն, ըստ ականարկելոյ պատմութեանց. եւ այժմ իսկ ի հիւսիսային ծագս այսորիկ աշխարհաց գտանին ոչ սակաւ տունք հայոց՝ ի հին ժամանակաց անտի մնացեալք»²:

¹ Գլխավոր ճանապարհը Կուբանի աջ ափով ձգվում էր դեպի արևելք և Թերեֆի ափերով հասնում մինչև Կասպից ծով: Կովկասյան լեռնականների հետ ստեղծված տնտեսական աշխույժ կապերին նպաստում էր Անապայից սկսվող ճանապարհը, որը Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիսով անցնում էր դեպի արևելք և կտրելով Կուբանի լեռնային վտակները (Կեֆար, Մեծ Զելենչուկ, Մարուխա, Թեբերդա) հասնում մինչև գետի վերին հոսանքները, ապա Կուրաչայ: Այստեղ ճանապարհը բաժանվում էր երկու ուղղության. մեկը կտրելով Կովկասյան լեռնաշղթան, մտնում էր Անդրկովկաս, մյուսը՝ Թերեֆի ափերով հասնում Կասպից ծով: Այս ճանապարհի հետքերը պահպանվել էին մինչև XIX դարի 60-ական թվականները (տե՛ս *Исторические записки*, 1938, № 3, էջ 87-88):

² Յովհաննես Ղրիմեցույ Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղբատայ Ս. Նշանի, հրատարակեց Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1965, էջ 92:

Յավով պետք է նշել, որ առ այսօր ծրագրված աշխատանք չի կատարված հնագույն այդ գաղթավայրերի հետքերը որոնելու ուղղությամբ: Սակայն պատահականորեն հայտնաբերված նյութերն իսկ հնամենի ու սերտ կապերի առկայության օգտին են վկայում:

Դեռևս XIX դարի վերջերին Մայկոպի շրջանում, Բելայա գետի ափին, Բելորեչենսկայա և Խանսկայա ստանիցաների մերձակայքում հայտնաբերվել է քառանկյուն (9x5,7 մ) հատակագիծ և կիսաշրջան աբսիդ ունեցող քարակոփ մի եկեղեցու ավերակներ: Այդ եկեղեցու բարավորը, որ այժմ պահվում է Վրացական ՍՍՀ Պետական թանգարանում, կրում է անվարժ-ուռուցիկ տառերով փորագրված այսպիսի արձանագրություն. ԿԱՏԱՐԵՅԱԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՁԵՌԱՄԲ ՔԱՐԳՈՐԾ ԽՐԸՄՊԵՆ ԿԱՅԱՅՈՒՆ¹:

XVII դ. 80-ական թթ. Ղրիմում ստեղծագործել է Սիմեոն Կաֆացի անունով մի տաղասաց, որի հոր անունը եղել է Խրմայէ՝² Նույնացնելով քարգործ (իմա՝ ճարտարապետ վարպետ) Խրմայէ Կաֆացուն տաղասացի հոր հետ, որ շատ հավանական է (արձանագրության տառաձևերը բնորոշ են հենց այդ ժամանակաշրջանին)՝ կարող ենք եկեղեցու կառուցման ժամանակը համարել, մերձավորապես, 1650-ական թթ.: Բայց չի բացառված, որ այստեղ հայեր են հաստատված եղել այդ ժամանակից շատ դարեր առաջ, իսկ որ նրանք սերտորեն կապված են եղել Ղրիմի հետ, այդ երևում է այն իրողությունից, որ եկեղեցու կառուցման համար հրավիրվել է կաֆայեցի մի վարպետ: Ինչպե՞ս է կոչվել հայկական այդ բնակավայրը, չգիտենք: Եվ

¹ Այս արձանագրության զարմանալի սխալ վերծանությունը տպագրել է դեռևս 1893 թ., հայ բանասիրության մեջ բազմաթիվ քննարկումների դուռ բացած Խ. Փոլուկ-Հովհաննիսյանը: Ըստ նրա՝ արձանագրությունը պետք է կարդալ այսպես. «ԿԱՏԱՐԵՅԱԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՁԵՌԱՄԲ ՔԱՐԳՈՐԾԻՍ Մ...ՐՊԵՆ. ՀԱՅՈՅ.. ՈՒՆ, և պետք է թարգմանել այսպես. «Церковь построена каменщиком (имя нерозборчиво)... в 620 году армянской эры, т. е. в 1171 году» (տե՛ս **Х. И. Кучук-Иоаннесов**, «Христианская надпись XII столетия», *Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями московского археологического общества*, вып. III, М., 1893, էջ 106-109): Արձանագրությունը փորագրված համարելով 1171 թ., Փոլուկ-Հովհաննիսյանը գիտական արժեքից զուրկ դատողություններ է արել Հյուսիսային Կովկասի այդ շրջաններում հայկական եկեղեցու գոյության պատմական պատճառների մասին: Նույն արձանագրության վերծանության և արժեքավորման մի փորձ էլ կատարվեց վերջերս: Հայ արվեստին նվիրված միջազգային 2-րդ սիմպոզիումին զեկուցումով հանդես եկավ հնագետ Մ. Լոմկինը, որը, սակայն, էական առարկություններ չարեց Խ. Փոլուկ-Հովհաննիսյանին (տե՛ս **Михаил Ложкин**, *Об армянской церкви XII века в Белореченске*, Ереван, 1978, էջ 2 և 8):

² **Հ. Աճառյան**, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հատոր Գ, Երևան, 1948, էջ 517:

եթե հետագայում գիտական պեղումներ կատարվեն եկեղեցուց ոչ հեռու գտնվող տարածություններում, թերևս հնարավոր լինի պարզել, որ հենց այստեղ է գտնվել միջնադարում շատ հայտնի վերոհիշյալ Կոպա քաղաքը¹։

ժամանակագրական առումով շատ ավելի հին կարող են լինել պատմական Ձերքեզիայի մի այլ անկյունում՝ Կարաչայ-չերքեզների ինքնավար մարզում, Մեծ Ջելենչուկ գետի միջին հոսանքից ոչ հեռու գտնվող երեք եկեղեցիները։ Դրանցից ամենամեծը, որ գտնվում է շատ խարխուլ վիճակում, երեք տասնամյակ առաջ ենթարկվել է հնագիտական հետախուզման։ Եկեղեցու հատակի մի անկյունում հայտնաբերված 1,5 մ խորությույն ունեցող փոսից դուրս են բերվել ոսկեղեն առարկաներ, մատանիներ, օղեր, զարդասեղաններ, թանկագին քարեր և, որ ամենակարևորն է, Աշոտ Ա Բագրատունի հայոց թագավորի (885-890) մատանի-կնիքը, արաբերեն հստակ ընթերցվող «Աշոտ բն Մնբատ» (այսինքն՝ «Աշոտ Մմբատի որդի») մականգրությամբ²։

Յավոք, հայտնաբերված առարկաները առ այսօր մասնագիտական քննության բովով չեն անցել։ Մեծ հավանականությամբ, նրանք կնիքի հետ միասին բերվել ու պահվել են եկեղեցու դարաններից մեկում Բագրատուն-

¹ Իտալական աղբյուրների տվյալներով Կոպան գտնվել է Կուբանի գետաբերանից 280 մղոն (շուրջ 400 կմ) հեռավորության վրա՝ գետափին։ Եթե ֆաղափի հետևերը փնտրելու համար նկատի առնվի Կուբան մայր գետը և անտեսվեն նրա խոշոր վտակները, ապա որոնումները պետք է կենտրոնացվեն ներկայիս Կրասնոդարի շրջանում, բայց եթե Կուբան գետի հետ շաղկապենք նրա խոշոր վտակներից՝ Բելայա կոչվածը, ապա Կոպայի ավերակների հետքերը կարող են հայտնաբերվել վերոհիշյալ եկեղեցու մերձակայում։ Այս առումով հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել նաև այն փաստի վրա, որ Բելո-րեչենսկայա ստանիցայի մոտ գտնվող հին գերեզմանատան պեղումներից ևս հայտնաբերվել են հայկական նյութեր։ Մասնավորապես արժեքավոր են մի գոտու արձաթե նախնականները, որոնք անտառակույս միջնադարյան հայկական արհեստագործության գեղեցիկ նմուշներից են։ Դրանց հրատարակիչ Կ. Ա. Ռոկտինան (К. А. Роктина, “Группа серебряных украшений из кубанских могильников XIV-XV вв.”, *Труды отдела истории культуры и искусства Востока Гос. Эрмитажа*, т. III, Л., 1940, էջ 211 և II, 4, 5 պատկերներ) հայտնել է այն կարծիքը, որ դրանք արտադրվել են Կիլիկյան Հայաստանում XV դ.։ Մեր կարծիքով, սակայն, ոչ մի արգելիչ կա դրանց ժամանակը մի ֆանի դարով ետ տանելու և դրանք կենտրոնական Հայաստանի հետ կապելու համար։

² В. А. Крачковская, “Печать Багратида Ашота с арабской надписью”, *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, XII, М.-Л., 1946, էջ 112-117։ նաև Հ. Օ. Լյապունով, «Աշոտ Բագրատունու կնիքը» (*Տեղեկագիր*, 1955, № 2, էջ 97-98), որը նորություն չի պարունակում։

յաց հարստության անկումից հետո, XI դ. կեսերին՝ խոստն վկաները լինելով Հայաստանի և Հյուսիսային Կովկասի միջև գոյություն ունեցած տնտեսական սերտ առնչությունների:

Հյուսիսարևմտյան Կովկասի վաճառաշահ կենտրոնների բնակչության ազգային կազմի մասին աննշան տեղեկություններ են պահպանվել: Ե. Ջևահիրն ու Ն. Պենչկոն իրենց վերոհիշյալ հոդվածում ոչ միայն տարբեր աղբյուրներով խոսել են Մատրեգայում և Կոպայում հայ բնակչության առկայության մասին, այլև հանգել են այն եզրակացության, որ հավանաբար հայ առևտրական կապիտալն է այդ գաղթավայրում կատարել առաջնային դեր¹:

Այս երկրամասում հայկական հիշատակների հայտնաբերման ուղղությամբ աշխատանքները պետք է շարունակել՝ օգտագործելով ինչպես մայրենի լեզուն մոռացած չերքեզահայերի մասին դեռևս գիտական շրջանառության մեջ չդրված աղբյուրները (այդպիսիք պետք է որ լինեն ռուսական արխիվներում), այնպես էլ հայկական մատենագրության մեջ գոյություն ունեցող ակնարկները:

Այս առումով ուշադրության արժանի են Քաշոտ կոչվող երկրամասի և ցեղանվան մասին առկա ցաքուցրիվ տեղեկությունները: Կիևյան Ռուսիայի տարեգրիները, ինչպես նաև բյուզանդական որոշ հեղինակներ, խոսելով Տմուտարականի ռուսական իշխանության բռն բնակիչների՝ հին չերքեզների մասին, դրանց միշտ անվանում են կասոխներ կամ կոսոխներ (КАСОХИ կամ КОСОХИ): Այդ ցեղանունը տարբեր ժողովուրդների կողմից ու տարբեր ժամանակներում արտաբերվել է իրարից շատ տարբերվող ձևափոխություններով. կոսոխ, կոսող, կասախ, խազուխ, քեշակ, քաշայի, քաշոտ²: Այս վերջին (քաշոտ) ձևը կամ ստեղծվել է հայերի միջավայրում, կամ էլ գերադասվել է նրանց կողմից՝ որպես ավելի հարազատ ու դյուրալուր ձև:

Կաֆա քաղաքի պարիսպներից դուրս XV-XVII դդ. գոյություն է ունեցել հայկական մի թաղամաս Քաշոտ անունով³: Մեծ հավանականությամբ,

¹ Նրանք բառացի գրել են. «Без сомнения армянский торговый капитал проник и на Западный Кавказ и быть может играл в тамошних колониях первенствующую роль» (Исторические записки, 1938, № 3, էջ 127):

² История Кабарды с древнейших времен до наших дней, М., 1957, էջ 22-25: Տեղեկությունը փառել են և Ֆորշեյանի վերոհիշյալ հոդվածից:

³ «Այլ արտափոխ (Կաֆայ) փառափն մէկ մահալա թաղ հայք կային, որ Քաշոտ ասեն», - գրում է նրա մասին Գր. Դաւանադցին (տե՛ս Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղեցոյ, հրատարակեց Մեսրոպ վրդ. Նշանյան, Երուսաղեմ, 1915, էջ 80):

կարելի է հետևեցնել, որ այդ վայրի հայ բնակչության մեծամասնությունը գաղթել է այստեղ թամանյան թերակղզուց կամ պատմական Չերքեզիայի թամանից ոչ հեռու գտնվող շրջաններից կամ էլ տնտեսական սերտ կապերի մեջ է եղել նույն այդ շրջանների (այսինքն՝ բուն Քաշուտի) հետ:

Խաչատուր Կաֆայեցու ժամանակագրության մեջ, 1624 և 1628 թթ. կատարված դեպքերի առնչությամբ, Քաշուտի մասին գտնում ենք երկու կարևոր գրանցում:

1. «Թվին ՌՀԳ. (1624)... ապրիլի ԺԱ. (11) կիրակին Քաշուտի յուռուան կոխեց Խրիմին վերի մահալան եւ քրիստոնեայքն գերեցոյց, եւ պարծանքն ըն թրիստոնէից՝ Սուրբ Նշանն գերի վերուց, եւ խաւարեցոյց վանքն տէր Մովսէսի»¹:

2. «Թվին ՇՀԷ. (1628), ապրիլի Ի. (20), աւր կիրակի, Քաշաւտի ուռուան Կաֆան կոխեց, մահալան Համբարձըման: Անիծածն, որ է որդի Թումանպէին, եկաւ գերեցոյց, ոմանս թալլեց, ոմանս ի սուր մաշեց, եւ այլ շատ չարիք գործեց»²:

Այս կարևոր տեղեկությունները, անտարակույս, վերաբերում են Դոնի կազակների դեպի Ղրիմ (Սուրխաթ, Կաֆա) կատարած արշավանքներին³:

1458 թ. Կաֆայում գինեծախ Ավդուլը ընդօրինակել է տվել մի ձեռագիր՝ Քաշուտի Ս. Գեորգ զորավարի եկեղեցում նվիրաբերելու համար (Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 112): Խաչատուր Կաֆայեցի տարեգիրը 1649 թ. դեպքերի կապակցությամբ հայտնում է, որ ապրիլի 15-ին Գրիգոր պարոնտերը ոմն Սիմեոնի ֆանանա է ձեռնադրել «ի վերայ Քաշուտին» (Մանր ժամանակագրություններ 13-18-րդ դդ., հատոր I, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 225): Ըստ այդմ Կաֆայի Քաշուտ կոչվող թաղամասի գոյությունը հաստատվում է XV-XVII դդ. աղբյուրներով:

¹ Մանր ժամանակագրություններ, I, էջ 212:

² Նույն տեղում, էջ 217:

³ Քաշուտի տեղադրությունը որոշելու անհաշող ու երկշտ մի փորձ է կատարել Խաչատուր Կաֆայեցու «Տարեգրության» հրատարակիչը, տալով այսպիսի բացատրություն. «Արդյո՞ք Կազովը չէ, Անապայի և Նովորոսիյսկի մոտերք, թերևս ավելի հյուսիս» (Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ I, էջ 231):

Հունգարացի վաստակավոր արևելագետ է. Շյուցը, որ իրագործել է Տարեգրության գերմաներեն թարգմանությունը, օժտել է այն շատ արժեքավոր ծանոթագրություններով ու ճշգրտել նրա անհասկանալի բազմաթիվ հատվածները, զատել է միմյանցից Կաֆայի հայկական թաղամաս Քաշուտը «Դոնի կազակների բնակավայր» Քաշուտից: Այս բնակավայրի տեղադրությունը որոշելու նպատակով նա որոնումներ է կատարել, անդրադարձել է Կուբան գետի Կոմենտի վտակի անվանը, ինչպես նաև Վոլգայի կալմիկների Կոշուտ կոչվող բնակավայրին և այլն (տե՛ս E. Schütz, “Eine Armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1975. Hung. Tomus XXIX, Fasc. 2, էջ 167-181):

Խիստ ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ կազակներն այստեղ կոչված են «Քաշոտի ուռուս»¹։ սրանից կարելի է հետևեցնել, որ Դոնի կազակները արդեն XVII դ. իրենց ազդեցությունը տարածել էին Ազովի ծովի արևելյան ափերը եզերող պատմական Չերքեզիայի շրջանների վրա, ու թերևս, այդ կողմերում ունեին իրենց հենակետերը, որոնք կորիզը հանդիսացան ավելի քան մեկ դար հետո Կուբանի շրջանում ձևավորված կազակական զորքերի²։

Սրանք են, ահա, մեզ հասած տեղեկությունները Դրիմի հետ ունեցած տնտեսապես շաղկապված թամանյան թերակղզում և պատմական Չերքեզիայի այլ շրջաններում երկար դարեր գոյատևած հայկական գաղթօջախների մասին։ Դրանք ցաք ու ցրիվ են ու աղքատիկ, բայց, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են ընձեռում հանգելու այն եզրակացության, որ այս վայրերում խարխսի նետած հայերը ևս կարևոր դեր են կատարել Դրիմի վրայով ոռոսական իշխանությունների և Արևմտյան Եվրոպայի այլ երկրների հետ տնտեսական կապերի ստեղծման ու իրականացման բնագավառում³։

***

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Դրիմը կապված է եղել Անդրկովկասի, Իրանի, Միջին Ասիայի և Հեռավոր Արևելքի հետ միջազգային նշանակու-

Մեր կարծիքը Քոշոտի մասին շարադրված է վերը։

Շեղվելով բուն նյութից, անդրադառնալու ենք Խաչատուր Կաֆայեցու Տարեգրության մեջ «հայ» բառի տարօրինակ գործածությանը, որ տարակուսամբների տեղիք է տվել։ Ըստ Տարեգրության, օրինակ, 1628 թ. Դրիմ է ներխուժել 12 հազար հայ, մեկ տարի հետո՝ 40 հազար հայ և նոդայ և այլն (տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, I, էջ 214, 215 և այլն)։ Խաչատուրը խոսում է թուրքերի՝ Մալթայում տարած հաղթանակի մասին, ասելով, որ «վէզիրն հայն սպաններ է ի կրոն»։ Նկարագրում է Ազովի ներոսական պաշտպանությունը Դոնի կազակների կողմից, դերակատարներին դարձյալ «հայ» անվանելով և այլն (տե՛ս նույն տեղում, էջ 223)։

Կենիորդ հարթվում է դյուրությամբ։ Մեր հեղինակը «հայ» բառը գործածում է նաև «ֆրիստոնյա» բառի փոխարեն. «հայ» են կոչվում և՛ Ջապոնոժյան կազակները, և՛ Դոնի կազակները, և՛ Մալթայի պաշտպան վենետիկցիները, և՛ այլ ֆրիստոնյա ժողովուրդներ։

¹ Քաշոտը Տմուտարական ոռոսական բաժնետիրական իշխանության տարածքն էր միաժամանակ։ Կարելի է, արդյոք, այս հանգամանքը նկատի առնելով մտածել, թե աշխարհագրական այդ միջավայրում, Տմուտարականի իշխանության անկումից դարեր հետո ևս պահպանվել էին ոռոսական համայնքներ, որոնք աշխուժացել էին Դոնի գետաբերանի շրջակայքում հաստատված կազակների ազդեցությունը կրելով։

² [Դրիմի և հարակից շրջանների հայոց պատմության համար կարևոր նյութեր կան տեղի արձանագրություններում։ Նրանց հավաքական հրատարակությունը տե՛ս Դիվան հայ վիճագրության, պրակ VII, Երևան, 1996]։

թյուն ունեցող ծովային ու ցամաքային մի շարք ճանապարհներով: Հայաստան-Ղրիմ կապերն իրագործվել են՝ ա) Սև ծովի հարավային և արևելյան նավահանգիստներից՝ ծովային ճանապարհներով, բ) Սև ծովի արևմտյան եզերքով և Կովկասյան լեռնաշղթան հատող կաճաններով, որոնց հանգրվանն էր Թամանյան թերակղզին, գ) Դերբենդի կիրճով դեպի հյուսիս ուղղված ճանապարհով, որը Հյուսիսային Կովկասում երկնշուրջվում էր. ճյուղերից մեկն ուղղություն էր վերցնում դարձյալ դեպի Թաման, մյուսը՝ դեպի Վոլգայի գետաբերան, դ) Ռուսաստանից և Միջին Ասիայից, տարբեր ճանապարհներով արևելյան ապրանքներ էին հասցվում Ազով, այնտեղից էլ՝ Ղրիմ. այս ուղեգծի վրա ևս հայերը, որպես տնտեսապես շահագրգռված կողմ, ունեին իրենց գաղթօջախները:

Կաֆա քաղաքն այս ճանապարհներով ստացվող ապրանքների վիթխարի մի պահեստ էր դարձել:

Այդ ապրանքների մի զգալի մասը արտահանվում էր Արևելյան Եվրոպա կարավանային բանուկ այն ճանապարհով, որ կտրում էր Ղրիմի թերակղզին հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք և, անցնելով Պերեկոպը (հայկական միջնադարյան աղբյուրներում կոչված Օր, Օրինբերան), ուղղություն էր վերցնում դեպի Կիև:

Պետք է ենթադրել, որ Պերեկոպում, առնվազն XIV դ. սկզբներից գոյություն է ունեցել հայկական կայուն գաղթօջախ, որի մասին, ցավոք, հին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Այստեղ հաստատված հայերն ունեին իրենց եկեղեցին. քաղաքում կային հայերին պատկանող կարավանատներ, պահեստներ և այլն¹: XVIII դ. 30-ական թթ. ռազմական գործողությունների հետևանքով տուժած Պերեկոպի դերն իր վրա է վերցնում նրա մոտակայքում հայերի կողմից հիմնադրված և Արմյանսկի բազար (Հայկական շուկա) անունն ստացած բնակավայրը, որը հռչակված էր իր շուկայով, անընդմեջ ծխացող խոհանոցներով, որոնցում ընտիր կերակուրներ էին պատրաստվում անցնող ու դարձող ճանապարհորդների համար²:

Պերեկոպից հյուսիս, մինչև Կիև ձգվող ճանապարհը, միշտ էլ եղել է շատ վտանգավոր՝ ենթակա լինելով հարավային Ռուսաստանի տափաստաններում մեկը մյուսին հաջորդող վաշկատուն ժողովուրդների շարունակական ավազակային հարձակումներին: Հայտնի է, որ 915-1036 թթ. ըն-

¹ Վ. Միխայելյան, նշվ. աշխ., էջ 114 (վկայակոչված է Заседания Одесского общества истории и древностей, т. I, 1844, էջ 602):

² Նույն տեղում, էջ 114-115:

Թացքում Կիևի իշխանները մարտնչել են պեչենգների դեմ, մանր միջադեպերը չհաշված, 16 անգամ¹։ Եվ այդ պարբերականությունը պահպանվել, նույնիսկ ավելի հաճախակի է դարձել հաջորդ դարերում, երբ Թաթարները, ապա նաև Թուրքերը, գրեթե ամեն տարի ներխուժում էին ռուսական երկրամասերը, ավերում բնակավայրերը, ամայացնում երկիրն ու իրենց հետ տանում հազարավոր գերիներ²։

Այս պայմաններում կարավանային առևտրի ասպարեզում առաջնային դիրք գրաված հայ վաճառականները միաժամանակ հանդիսանում էին զինվոր-մարտիկներ։ Մենք դեռևս առիթ կունենանք ավելի հանգամանորեն շոշափալու այս հարցը՝ բացահայտելով հայերի դերը Դնեպրի աջափնյա տարածություններում ստեղծված նշանավոր բերդ-քաղաքների տնտեսական և քաղաքական կյանքի տարբեր ասպարեզներում։

***

Հին Ռուսիայի նշանավոր Կիև մայրաքաղաքը դարեր շարունակ եղել է հայ-ռուսական տնտեսական ու մշակութային կապերի դարբնոց, ուստի նրա ներսում ծաղկած հայկական գաղթօջախի պատմությունն արժանի է ավելի հանգամանալից քննության։

Կիևի հին պատմությունը լուսաբանող գրավոր աղբյուրներ գրեթե չեն պահպանվել։ Մեծ իշխան Անդրեյ Բոգոլյուբսկու գործած ավերածություններին (1169), մոնղոլական զույգ արշավանքներին (1240, 1263), ինչպես և բազմիցս կրկնվող ամենակույժ հրդեհներին զոհ են գնացել նաև քաղաքի պատմության ձեռագրական սկզբնաղբյուրները։

Հնագիտական նյութի ուսումնասիրությունը մասնագետներին բերել է այն համոզման, որ մերձդնեպրյան շրջանները Կովկասի ու Սև ծովի ափամերձ հունական գաղթօջախների հետ տնտեսական որոշ կապեր են ունեցել տակավին մ. թ. ա. V-IV դդ.։ Մեր թվարկության առաջին հարյուրամյակների ընթացքում տեղական տնտեսական կապեր են հաստատվել Հռոմեական կայսրության, իսկ III-IV դդ.՝ նաև գոթերի հետ։

VIII դ. միջազգային ապրանքափոխանակության համար մեծ նշանակություն է ստանում Բալթիկ և Սև ծովերը միմյանց շաղկապող գետային այն մայրուղին, որ հայտնի է պատմագրության մեջ «Վարյագներից դեպի Հունաստան» («Из Варяг в Греки») անունով։ Այդ մայրուղու շնորհիվ

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, М., 1949, էջ 463.

² Очерки истории СССР, т. II, էջ 556.

բարգավաճում են Ռուսաստանի պատմության մեջ հսկայական դեր կատարած մի շարք քաղաքներ, մասնավորապես՝ Մեծ Նովգորոդը և «ռուսական քաղաքների մայր» Կիևը:

Կիևը դառնում է արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոն հենց այն ժամանակաշրջանում, երբ հայ ժողովուրդը, Բագրատունիների գլխավորությամբ թոթափելով արաբական լուծը, քաղաքական ու տնտեսական առաջադիմության ընթացքի մեջ էր մտել՝ դառնալով «իդեալական շեզոք երկիր տարանցիկ առևտրի և միջազգային հարաբերությունների համար» (Հ. Մանանդյան):

Հայաստանի քաղաքներից շատերը, մասնավորապես՝ Դվինը, Անին, Կարսը, Արծնը ոչ միայն դարձել էին տարբեր ճանապարհներով արևելյան երկրներից Հայաստան ներմուծվող, այստեղից էլ եվրոպական երկրներ արտահանվող ապրանքների ապահով պահեստատեղիներ ու փոխանակային առևտրի կենտրոններ, այլև մասնակցում էին միջազգային առևտրին իրենց սեփական արտադրանքով:

«Ի ծով է եւ ի ցամաքէ» ճոխացած հայ վաճառականները ամենայն հավանականությամբ տնտեսական կապեր էին ստեղծել նաև «Վարյագներից դեպի Հունաստան» ճանապարհի նշանավոր կանգառներում: Գոտլանդ կղզում, Լադոգայում, Նովգորոդում, Մոգիլևում և Կիևում հայտնաբերված հազարավոր դրամների մեջ կան նաև Դվինում VIII-X դդ. կոփված դրամների բազմաթիվ նմուշներ, որոնք տնտեսական այդ կապերի խոսուն վկաներն են¹: Կիևի մերձակայքում գտնվել են նաև ականջողեր և այլ զարդեր, որոնք, մեծ նմանություն ունենալով Դվինից հայտնաբերված ոսկերչական իրերի հետ, ըստ մասնագետների՝ դարձյալ իրեղեն վկայություններ են Հայաստանի և Կիևի միջև գոյություն ունեցած առևտրական կապերի²:

Ավելի պերճախոս են սակավաթիվ գրավոր աղբյուրները և մասնավորապես Կիևի Պեչորյան վանքի նշանավոր «Հարանց վարքը»: Ռուսական հին գրականության մեծարժեք այդ հուշարձանի մեջ ուրույն տեղ է գրա-

¹ Գիտական մեծ նշանակություն ունի 1913 թ. Կիևում հայտնաբերված գանձը, բաղկացած VIII-X դդ. կոփված 2760 արծաթե դրամներից: Դրանց մեջ կան Հայաստանում կոփված արքայաձև դրամներ: Այս նյութերը խնամքով հավաքել և գիտականորեն արժեքավորել է անվանի դրամագետ Խ. Մուշեղյանը (տե՛ս X. A. Мушегян, *Денежное обращение Двина, по нумизматическим данным*, Ереван, 1962, էջ 160-165):

² Տե՛ս Н. П. Кондаков, *Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода*, т. I, СПб., 1896, էջ 128, Կ. Ղաֆադյան, *Դվին քաղաքը և նրա պեղումները*, Երևան, 1952, էջ 176:

վում վանքի նշանավոր միաբաններից մեկի՝ երանելի Ագապիտի կյանքի պատմությունը¹, որի մեջ արժեքավոր տվյալներ են գրանցված Վսեվոլոդ Յարոսլավիչի և մանավանդ նրա որդուն՝ Վլադիմիր Մոնոմախի իշխանության տարիների, այսինքն՝ XI դ. վերջերի և XII դ. առաջին տասնամյակների մասին: Այստեղ, մասնավորապես, ասված է, որ այդ ժամանակ Կիևում բնակվել է հմուտ ու ճարտար մի հայ բժիշկ. երբ Չերնիգովում հիվանդացել է Մոնոմախը, «նրան ջանադրությամբ բուժել է այդ հայը»: Այստեղ խոսք կա և այն մասին, որ Կիևում բնակվել են նաև հայ բժշկի բազմաթիվ հավատակիցները: «Հարանց վարքի» մի այլ հոդվածից պարզվում է, որ վանքի միաբաններից մեկ ուրիշը հաճախակի այցելել է Կիևի այն թաղը, ուր ապրել են հայերը, և դավանաբանական հարցերի շուրջ բուռն վեճեր բորբոքել նրանց հետ²: Այս տվյալներն ի նկատի ունենալով ակադ. Մ. Տիխոմիրովը հանգել է այն եզրակացության, որ Կիևում «եղել է լիակազմ հայկական մի գաղութ»³:

Կիևի Պեչորյան վանքն, իր հիմնադրման օրից լինելով Ռուսական եկեղեցու շահերի արտահայտիչ, մաքառել է Բյուզանդական եկեղեցու քաղաքական ու մշակութային ճնշումների դեմ: Այստեղ են ստեղծվել ռուս պատմագրության և վարքագրության առաջին ինքնուրույն ստեղծագործությունները, որոնց մեջ, ի հակադրություն հունարենից կատարված թարգմանական երկերի, փառաբանվել են հանուն Ռուսաստանի և Ռուս եկեղեցու նահատակված հերոսները: Այդ բնույթի ստեղծագործությունների առաջնեկը «Բորիսի և Գլեբի վարքն էր» («Сказание о Борисе и Глебе»): Ռուսաստանում բարձր եկեղեցական պաշտոններ գրաված հույն կղերականները հարկադրված էին ճանաչել այս գործիչների «սրբությունը»: Ավելի բացահայտ կերպարանք ստացավ ռուս-բյուզանդական հակամարտությունը, երբ փորձեր կատարվեցին սրբերի շարքը դասելու ազգությամբ ռուս այլ նահատակների⁴:

¹ Патерик Киево-Печерского монастыря, СПб., 1911 (Памятники славяно-русской письменности, т. 2): Տե՛ս նաև՝ Լ. Меликсет-Бек, «Древняя Русь и Армения» (Сборник трудов Института языка АН Арм. ССР, Ереван, 1946, էջ 122), Լ. Խաչիկյան, «Հայկական գաղթավայրերը Ուկրաինայում 16-17-րդ դարերում», Տեղեկագիր, 1954, № 4, էջ 47) և այլն:

² Изложение веры церкви Армянской, историко-догматическое исследование И. Троицкого, СПб., 1875, էջ 245-247:

³ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, էջ 293: Անվանի գիտնականից առաջ և հետո նույն եզրակացությանը հանգել են և այլ բազմաթիվ ուսումնասիրողներ:

⁴ Б. Д. Греков, նշվ. աշխ., էջ 406-408:

Խիստ ուշագրավ է, որ նույն այս ժամանակաշրջանում Բյուզանդական եկեղեցու ոտնձգությունների դեմ համառ պայքար մղող Հայ եկեղեցին առանց հապաղումի ճանաչեց Բորիսի և Գլեբի (նրանց քրիստոնեական անուններն էին՝ Ռոման և Դավիթ) «սրբությունը»։ Նրանց վարքը վերաշարադրվեց հայերեն և մուծվեց հայկական Հայսմավուրքի մեջ։ Վարքի հայերեն խմբագրության վերջում ասված է, որ այդ սրբերի մասունքները նորանոր սքանչելագործությունների աղբյուր են հանդիսանում և նոր հրաշքներ գործում, որոնց «բազում[ք] ի մերոյ աշխարհէս տեսողք եղեալ, պատմեն մեզ»¹։ Այս արդեն որոշակի փաստ է այն մասին, որ «ի մերոյ աշխարհէս», այսինքն՝ Հայաստանից շատ-շատերը, այցելելով Կիև և վերադառնալով հայրենիք, վարքի հայ խմբագրողին վկայություն են տվել ռուսական սրբերի նոր «հրաշագործությունների» մասին։

Ըստ Մ. Էմինի, որ առաջին անգամ ուշագրություն դարձրեց այս բնագրի վրա, ռուսումնասիրեց և հրատարակեց նրա ռուսերեն թարգմանությունը՝ վարքի հայկական խմբագրությունը ստեղծվել է XII դ. Կիլիկյան Հայաստանում²։ Որոշակի փաստեր ի հիմնավորումն այս ենթադրության չկան, ռուսի բացառված չի կարելի համարել և այն վարկածը, որ այդ աշխատանքը կատարվել է մայր երկրի այն շրջաններից մեկում, որը տնտեսական սերտ կապեր է ունեցել Ղրիմի և Կիևյան Ռուսիայի հետ։

Այս առնչությամբ տեղին է հիշել Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի և հյուսիսային Հայաստանի նշանավոր եկեղեցական գործիչ Գրիգոր Տուտեորդու 1170-ական թթ. թղթակցությունը։ Նամակներից մեկում Տուտեորդին ջերմ խոսքերով մեծարում է Ռուսական եկեղեցին՝ կոչելով այն «քրիստոնէութեամբ պատուեալ մեծափառ եկեղեցիս Ըռուզաց»³։ Քաղկեդոնականու-

¹ Յայսմավուրք ըստ կարգի ընտրելագոյն արինակի Յայսմավուրաց տէր Իսրայէլի, Կ. Պոլիս, 1834։

² Н. О. Эмин, «Сказание о святых Романе и Давиде (Борисе и Глебе) и о кончине русского епископа св. Фомы. По армянским четье-минеем», *Русский архив*, М., 1877, I, էջ 273-288։ Նաև *Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе (за 1859-1882 гг.)*, апокрифы, жития, слова и др., М., 1899, էջ 150-167։

³ Ա. Տեր-Միքէլյան, «Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումները եկեղեցական խաղաղության համար», *Արարատ*, 1893, № 4, էջ 349, նաև՝ Աս. Մնացականյան, «Մոսկվան միջնադարյան հայկական մի պոեմում», *Տեղեկագիր*, 1948, № 3, էջ 49)։ Գրիգոր Տուտեորդուց վկայակոչված հատվածը ճիշտ մեկնաբանելու համար պետք է խորամուխ լինել թղթի գրության հանգամանքների ու բովանդակության մեջ։ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը Տուտեորդուն հասցեագրած իր երկու նամակներով անդրադառնում է բյուզանդացիների հետ եկեղեցական միություն ստեղծելու նպատակով տարվող բանակցու-

Թյան դեմ անհաշտ պայքարի քաղաքականության ջատագով սանահինցիների գաղափարական ղեկավարը երկաթնակ դավանանքի որևէ եկեղեցի «քրիստոնէութեամբ պատուեալ» կամ «մեծափառ» կարող էր կոչել այն դեպքում միայն, եթե նա լուր ունենար հունական ճշդումների դեմ նույն այդ եկեղեցու ընդվզումների մասին: Դավանանքով տարբեր, բայց գոյավիճակով նման Հայ և Ռուս եկեղեցիների շահերն այս հարցում համընկնում էին:

Սրանք են, ահա, սակավաթիվ այն նյութերը, որոնք լույս են սփռում կիևահայ գաղթօջախի պատմության հնագույն շրջանի վրա:

XII դ. կեսերից Կիևի պատմության համար սկսվում է նոր շրջան, ի հետևանս նախ՝ ռուսական բաժնեկալվածատիրային իշխանությունների միջև ծայր առած գզվուտոցների և ապա՝ ավելի մեծ չափով միջազգային ապրանքափոխանակության մայրուղիների փոփոխության:

Սելջուկ-թուրքերի աշխարհավեր արշավանքները և Իրանի, Անդրկովկասի ու Փոքր Ասիայի բռնագրավումը, խաչակրաց արշավանքները դեպի մերձավորարևելյան երկրներ, Երուսաղեմի, Անտիոքի, Կիպրոսի խաչակիր իշխանությունների ստեղծումը Միջերկրականի ափերին, Կիլիկիայի հայկական պետության տնտեսական ու քաղաքական հաջողությունները և, մանավանդ, Բյուզանդական կայսրության ամենազարգացած շրջանների բռնագրավումը խաչակիրների կողմից և Հատինական կայսրության ստեղծումը այդ երկրամասերում, հսկայական ու հեղաբեկիչ հետևանքներ ունեցան

թյունների ընթացքին: Նրա միտք բանին այս է. հայերը Քրիստոսի բնության մասին հույների հետ վիճաբանելիս՝ ամուր դիրքի վրա չեն գտնվում, ուստի ստիպված են որոշ զիջումներ կատարել: Իր պատասխան թղթով, Տուտեռդին, ամենայն վնասակամությամբ մերժում է ավանդական դիրքերից դույզն-խսկ զիջում կատարելու հնարավորությունը: Վերջում, չթափանցելով նուրբ հեգնամբը, նա խորհուրդ է տալիս եկեղեցական միությունը գլուխ բերել՝ հայոց դավանամբը պարտադրելով մյուս եկեղեցիներին, այսինքն վնասակամորեն մերժում է միության գաղափարն իսկ, քաջ գիտակցելով, որ հույներն ու ֆոնանկները միության կոչեր են անում Հայաստանում և հայկական գաղթավայրերում իրենց ազդեցությունն ուժեղացնելու նպատակով: Սանահինցիների առաջնորդը գրում է. «Ի Հռոմ երթիցես, տուր առ նոսա հաւանութիւն եւ ամենայն ազգին ֆոանկաց, առ ասորիս եւ քրիստոնէութեամբ պատուել մեծափառ եկեղեցիս Ընուգաց, խնդրեալ զպատշաճս ի նոցանէ. եւ միով հաւանութեամբ թէ տայցեն՝ համապարհորդեալ ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, տուր զմկրտութիւն լուսաւորութեան, եւ ըստ օրինաց՝ նախնի քոց հարցն՝ օրհնութեամբ պսակեալ գտուր Սոփիա, որեւոր (տպված է՝ որ է այրք - Լ. Խ.) նոցա, եւ քրիստոսագարդ փառօքն զարդարեալ, յարեմտից ծագեալ ընդ հիսիսի կոչել յորդեգրութիւն հաւատոյ սրբոյ աւագանին ծննդեամբ զբարեյաղթ քրիստոսապսակեալ թագաւորս մեր՝ զսիրելի ամենեցուն, այսպէս հաստատեալ պարծանս առ Աստուած, ասելով. «Ահա ես և մանկունի իմ»» (Արարատ, 1893, էջ 349):

Արևելքի ու Արևմուտքի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել անդրադառնալու իտալական քաղաք-պետությունների՝ Ջենովայի ու Վենետիկի դեպի Սև ծովի ավազանը կատարած առաջխաղացման և միջազգային նշանակություն ունեցող ճանապարհների հանգույցներում հենակետեր ստեղծելու պատմական դրվագներին: Այդ երկու թշնամի քաղաքների հակամարտությունից, ի վերջո, հաղթանակով դուրս եկավ Ջենովան. մինչև Կաֆայի գրավումը թուրքերի կողմից (1475), նրա հսկողության տակ էին գտնվում Դրիմից և Կովկասի հյուսիս-արևմտյան շրջաններից դեպի եվրոպական երկրներ ձգվող ծովային ու ցամաքային գլխավոր ճանապարհները, որոնց երթուղիների մեջ ևս կատարվեցին փոփոխություններ: Կիևահայ գաղթօջախի պատմության առնչությունները առաջին հերթին անհրաժեշտ է հիշատակել, որ «Վարյագներից դեպի Հունաստան» տանող հին ճանապարհը կորցրեց իր երբեմնի նշանակությունը, և նրա դերն իր վրա առավ նախկին ուղեգծից դեպի արևմուտք ձգվող այն նոր մայրուղին, որ Բալթիկ ծովը շաղկապում էր Սև ծովին՝ Վիսլա-Արևմտյան Բուգ-Դնեստր գետերի միջնորդությամբ¹:

Այս նոր ճանապարհի տարբեր հատվածներում բարգավաճեցին առևտրա-արհեստագործական մեծ նշանակություն ունեցող նոր քաղաքներ. Ադքերմանը՝ Դնեստրի գետաբերանի ծովախորշում. Կամենից-Պոդոլսկը՝ Ռուսաստանից դեպի Մոլդավիա և դեպի հարավային Եվրոպայի այլ երկրներ տանող ճանապարհների վրա և մանավանդ՝ Լվովը, որը երկու նշանավոր ճանապարհներով (*via nova* եւ *via antiqua*) կապված էր Լեհաստանի ու կենտրոնական Եվրոպայի երկրների հետ: Միջազգային ճանաչում ստացան նաև Լուցկ և Վլադիմիր (հայկական աղբյուրներում՝ Օլատեմիր) քաղաքները, որոնց վրայով աշխույժ ապրանքափոխանակություն էր կատարվում Լիտվայի, հյուսիսային Լեհաստանի, Մագդեբուրգի և Հանզայի մեջ ընդգրկված մերձբալթյան քաղաքների հետ²:

Կամենից-Պոդոլսկ և Լվով քաղաքների հայկական ինքնավար մարմինների մեծաքանակ արձանագրությունները և հայերեն, ղփչախերեն, լեհերեն լեզուներով պահպանված դիվանական բազմաթիվ փաստաթղթերն ու այլ սկզբնաղբյուրներ հնարավորություն են ընձեռում հանգամանորեն լուսա-

¹ В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, 1950, էջ 167.

² Я. Д. Исаевич, «Культура Галицко-Волынской Руси», *Вопросы истории*, 1973, № 1, էջ 94-95).

բաներու հայկական այդ խոշոր գաղթօջախների և նրանց հետ կապված մյուս բնակավայրերի պատմության հետ կապված շատ դրվագներ՝ բացահայտելու նրանց կատարած դերը հարավային Ռուսաստանի (մասնավորապես՝ Գալիցյան և Վոլինյան երկրամասերի) տնտեսական կյանքի բնագավառներում:

Առանց չափազանցության կարելի է հաստատել, գրեթե այդ մասին պրոֆ. Ի. Լիննիչենկոն, որը հարավային Ռուսիայի ամենանշանավոր հայկական կենտրոնները՝ Լվովը, Լուցկը, Կամենից-Պոդոլսկը, իրենց հարստության, փարթամության և նշանակության մեծ մասամբ ու հատկապես պարտական են հայերին: Այս ճարպիկ, աշխույժ և բոլոր ասպարեզներում հաջողակ ժողովրդի շնորհիվ էր հատկապես, որ հարավային Ռուսիայի առևտրական կենտրոնները միջնորդի դեր կատարեցին Արևելքի և Արևմուտքի առևտրի ասպարեզում¹:

Հարավային Ռուսաստանում և Լեհաստանում այնքան էին սովոր հայերին տեսնել միայն արևելյան ապրանքներ վաճառողի մենաշնորհային դերում, որ մի ամբողջ շարք արևելյան ապրանքներ «հայկական ապրանք» էին կոչվում²:

Քաղաքական ու տնտեսական այս տեղաշարժերի հետևանքով, XII դ. վերջին տասնամյակներից սկսած, Կիևը դադարեց ռուս իշխանների աթոռանիստ կենտրոն լինելուց և գրկվեց դարերի ընթացքում հաստատած միջազգային իր կապերի մի մասից: 1240 թ. մոնղոլական հորդանքը գրավեցին Կիևը ու այնպիսի ծանր հարված հասցրին նրա տնտեսությանը, որ քաղաքն այլևս անկարող եղավ վերահաստատելու իր գերագահությունը միջնադարյան ռուսական քաղաքների շարքում³: Շուտով Ռուսական եկեղեցու հոգևոր պետը մետրոպոլիտական իր աթոռը Կիևից փոխադրեց Մոսկվայից ոչ հեռու՝ Կլյազմայի վրա գտնվող Վլադիմիր բարգավաճ քաղաքը:

1362-1471 թթ. Կիևը գտնվում էր Լիտուվյան մեծ իշխանության տիրապետության տակ, իսկ այնուհետև, մինչև Ուկրաինայի վերամիավորումը Ռուսաստանի հետ (1654) ենթակա էր Լեհաստանին՝ հանդիսանալով Կիևյան վոյեվոդության վարչական կենտրոնը:

¹ Տե՛ս Ի. Ա. Լիննիչենկո, «Ահապատանի եւ Արեւմտեան-հարաւային Ռուսիայի հայերը», Հանդես գրականական և պատմական, հիմնգետորդ գիրք, Մոսկուա, 1894, էջ 3 (հմմտ. Վ. Ռ. Գրիգորյան, Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական դատարանի արձանագրությունները, էջ 37-38):

² Л. Меликсет-Бек, նշվ. աշխ., էջ 113:

³ Б. Д. Греков. նշվ. աշխ., էջ 501-507. В. Васильевский. նշվ. աշխ., ЖМНП, 1888, июль, էջ 148:

Պատմական ձախորդ այս հանգամանքների հետևանքով, ինչպես ասացինք, Կիևը մեծապես տուժել էր ու զրկվել իր երբեմնի փառքից, սակայն սխալ կլիներ կարծել, թե երկարատև այդ դարերի ընթացքում քաղաքը չի ապրել վերելքի ու ծաղկման պահեր: Կան որոշակի փաստեր այն մասին, որ չնայած տնտեսական ու քաղաքական ծանր պայմաններին, XIV դ. վերջերին վերականգնվել էին Կիևի կապերը Մոսկվայի հետ, և Լեհաստանից, Ռուսաստանից ձգվող հիմնական ճանապարհ այդ ժամանակ ևս անցնում էր նրա վրայով: Լեհ անվանի գիտնական Մ. Մալովիստի կարծիքով XV դ. Կիևը Մոսկվայից դեպի Կաֆա տանող հիմնական ճանապարհի կարևորագույն հանգրվանն էր: Մոսկվայից Կիև էին ժամանում պատմական նախորդ շրջանից հայտնի ուղիներով, այնուհետև անցնում էին Կանև ու Չերկաս և, միշտ երկյուղ կրելով թաթարական հարձակումներից, սալլերով ու բեռնակիր անասուններով կտրում էին տափաստանը, Պերեկոպով մտնում էին Ղրիմ: Ըստ նույն գիտնականի՝ այս երթուղին, չնայած իր վտանգավորությանը, ավելի բանուկ էր, քան այն ճանապարհները, որոնք Մոսկվան կապում էին Կաֆայի հետ Վոլգայի կամ Դոնի վրայով¹:

Այս ճանապարհի տնտեսական նշանակության և Կիևի արտաքին կապերի ընդլայնման մասին ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում նաև Միխայիլ Լիտվինը՝ լավատեղյակ մի անձնավորություն (Լիտվայի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Ղրիմում), որը հեղինակն է 1548-1551 թթ. ընդգրկող մի հուշագրության. «Կիևը, - գրում է նա, - լի է օտարերկրյա ապրանքներով, քանի որ չկա ավելի սովորական մի ճանապարհ, քան այն հին ու հանրահայտ ճանապարհը, որը տանում է... դեպի Դնեպրի Տավանյան գետանցքը, իսկ այնտեղից էլ տափաստանով դեպի Կիև: Այս ճանապարհով Ասիայից, Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, Արաբիայից, Սիրիայից առաքվում են դեպի Մոսկվա, դեպի Պսկով ու Նովգորոդ... արևելյան բոլոր ապրանքները, այսինքն՝ թանկարժեք քարեր, մետաքս, մետաքսե գործվածքներ, խոնկ, բուրավետ նյութեր, զաֆրան, պղպեղ և այլ համեմունք: Այս ճանապարհով հաճախ ուղևորվում են օտարերկրյա վաճառականներ. նրանք կազմում են կարավան կոչվող խմբեր, երբեմն բաղկացած 1000 մարդուց, և շարժվում են բազմաթիվ բարձրած սալերի և բեռնավորված ուղտերի ուղեկցությամբ»²:

¹ Marian Malowist, *Kaffa-kolonia genuéska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475*, Warszawa, 1947 (հմմտ. М. Н. Тихомиров, «Пути из России в Византию», էջ 18-19):

² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, т. I, Киев, 1890, էջ 51 (հմմտ. М. Фехнер. *Нзл. шзл.», էջ 19-20*):

Այստեղ թվարկված ապրանքներն են հենց, որ «հայկական ապրանք» անունն էին ստացել. ուստի պետք չէ տարակուսել, որ Կիևի վրայով դեպի հյուսիս ու մասնավորապես՝ դեպի Մոսկվա ուղևորվող «օտարերկրյա վաճառականների» շարքում հայերը կենտրոնական տեղ են գրավել:

Այս ժամանակաշրջանի Կիևի հայկական գաղթօջախի մասին համեմատաբար ավելի առատ տեղեկություններ են պահպանվել: Հայ-ուկրաինական հարաբերությունների վաստակաշատ ուսումնասիրող Յա. Դաշկևիչը Լվովի հնագրաններում պահվող մի քանի տասնյակ փաստաթղթերի վրա հայտնաբերեց Կիևի հայկական գաղութի ինքնավարության ղեկավար մարմնի՝ տանուտերերի խորհրդի կնքագրողը ԱՅՍ է ՄՈՂՐՆ ՄԱՆԳԵՐՄԱՆԻ ՏԱՆՈՒՏԵՐԵՐԻ մականությունը: Կնիքը բոլորաձև է. կենտրոնում պատկերված է Գառն Աստուծո՝ խաչակերպ վերջավորությամբ մի դրոշ պարզաձև¹: Այս գյուտով հաստատվեց, որ կիևահայերը կազմակերպված են եղել և ճանաչվել պետության կողմից որպես առանձին համայնք՝ ունենալով իրենց ինքնավար մարմինները:

Ինչպիսի՞ իրավունքներով է օժտված եղել տանուտերերի այս խորհուրդը. հարցին կարելի է պատասխանել՝ հաշվի առնելով այն տվյալները, որոնք վերաբերում են Ուկրաինայի մյուս հայկական գաղթօջախների ինքնավար մարմիններին: 1572-1619 թթ. Լվովի հայկական համայնքի դատարանում որպես գրագիր աշխատող Մինաս Թոխաթեցի բանաստեղծը հայ դատավորների իրավունքների մասին գրել է այսպիսի տողեր.

«Ձեռքդ ազգն դո՛ւս դատեն,
Ուխտ եւ դաշինք կու հաստատեն,
Ձապստամբեալսն խրատեն,
Ձկարգ եւ զսահմանքն կու պընդեն:

¹ Я. Р. Дашкевич. «Армянские общественные печати на Украине», *Բանբեր Մատենագրարանի*, № 11, 1973, էջ 240:

Կնիքի դրոշմը կրող փաստաթղթերի ծայրային թվականներն են 1648-1730 թթ.: Այդ շրջանում Կիևի հայկական համայնքը, ինչպես տեսնելու ենք ստորև, այլևս գոյություն չունեւ. փառաբան ապրում էր միայն մի քանի հայ ընտանիք: Սակայն Լվովի հայ տանուտերերը տնօրինում էին եկեղեցուն պատկանող կալվածքների հասույթները և շեն էին պահում եկեղեցին: Կնիքը գործածում էին հաստատելու համար այն փաստաթղթերը, որոնք առնչվում էին մարած գաղթօջախի եկեղեցուն պատկանող կալվածքներին ու հասույթներին: Այդ հանգամանքը, սակայն կնիքի իրավական ուժի վրա չի ազդել. պետական մարմինները, ֆաշ տեղյակ լինելով, որ կիևահայ գաղութը ունեցել է իր ինքնավար մարմինը, նրա մարումից հետո էլ վավերական են համաչել այդ մարմնի կնիքը կրող փաստաթղթերը:

Երկոտասան դատաւորք են,
 Զծուռն եւ զշիտակն դոբա քննեն,
 Զմեղապարտսն վիրաւորեն»
 Եւ զուղիղսն ազատեն»¹:

«Այսոքիկ դատաւորք, - ասում է նրանց մասին Մ. Բժշկյանը, - կոչէին տանուտեարք, եւ ամենայն ինչ, թէ՛ աշխարհական եւ թէ՛ եկեղեցական, նոցին վճռաւ որոշեալ լինէր»²:

Համայնքին վերաբերող հարցերով նրանք իրավասու էին դիմելու պետական իշխանություններին՝ անմիջական հարաբերությունների մեջ մտնելու պետական բարձրագույն ատյանների, նույնիսկ թագավորի հետ, տնօրինելու համայնքի ներքին գործերը, ղեկավարելու բարեգործական հաստատությունները և այլն³: Այդպիսի իրավունքներով էր օժտված, անշուշտ, նաև կիւսակայների տանուտեարքերի խորհուրդը:

Ստույգ հայտնի է, որ Պոդոլ թաղամասում կիւսակայերն ունեցել են համայնքի միջոցներով կառուցված ու շեն պահվող հիվանդանոց, որի գոյությունն իսկ առհավատչան է համայնքի ինքնավար մարմինների աշխույժ գործունեության և նյութական միջոցների առատության⁴:

Հաշվի առնելով Հայաստանի խոշոր քաղաքների և Արևելյան Եվրոպայի հայկական մի շարք գաղթավայրերի մասին առկա տվյալները՝ կարելի է պնդել, որ Կիևի հայկական ինքնավար մարմինները ևս մեծ չափով մասնակցել են քաղաքի ինքնապաշտպանության աշխատանքներին. ամբողջունների կառուցման համար նյութական միջոցներ ու աշխատուժ են տրամադրել, աշխարհազորային ռազմունակ ուժեր են կազմակերպել ու վտանգի պահին դրանք ռազմի դաշտ առաջնորդել⁵: Կիւսակայների գործունեության այս կողմը լուսաբանելու համար ևս հարկադրական մի շեղում ենք կատարելու:

¹ Ն. Ակիմեան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921, էջ 80. հմմտ. Վ. Գրիգորյան, Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 56:

² Մ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 216:

³ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 56-57:

⁴ Д. И. Мышко, «О жизни армян в Киеве в XV-первой половине XVII вв.», Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Киев, 1965, էջ 113-121.

⁵ Հայտնի է, օրինակ, որ Կամենեց-Պոդոլսկի հայերն իրենց միջոցներով կառուցել ու դարերի ընթացքում հաճախ վերանորոգել են Բաղաբի պարիսպների մի հատվածը, որ հայտնի է Հայկական ամրություն (Армянский редут) անունով: Պարիսպների այդ հատվածի պաշտպանությունը հայերի պարտականությունն է եղել և նրանք Բաղաբար

Հարավային Ռուսաստանի Կիևյան, Վոլինյան և Պոդոլյան երկրամասերի աշխարհագրական դիրքն ու դարավոր հարեանությունը միմյանց հաջորդող վաղկատուն ժողովուրդներին՝ պեչենեգների (IX-XI դդ.), ղփչախների (IX-XIII դդ.), թաթար-մոնղոլների (XIII-XVIII դդ.) հետ իր խոր կնիքն էր դրել նրանց բնակչության կյանքի ու կենցաղի վրա: Արևելյան երկրների հետ հաղորդակցվելու խոշոր գետային ու ցամաքային ճանապարհները՝ «Վարյագներից դեպի Հունաստան» ձգվող գետային ուղին և, մանավանդ, Կիևից Ղրիմ տանող կարավանային ճանապարհը անցնում էին քոչվորների հսկողության տակ գտնվող երկրամասերով. և նրանք ոչ միայն դարանակալ հարձակումներ էին գործում անցնող ու դարձող կարավանների վրա, այլև պարբերաբար, զինական մեծ ուժերով հարձակվում էին ռուսական քաղաքների վրա, ավարում, ավերում, գերեվարում: Այդ արշավանքներն ավելի հաճախակի էին դարձել XV դ. 80-ական թթ. հետո, երբ թուրքերին հպատակված Ղրիմի խաները, գրեթե ամեն տարի, իսկ երբեմն նույնիսկ տարին մի քանի անգամ արշավում էին դեպի Կիև ու հարևան շրջանները՝ հսկայական նյութական կորուստներ պատճառելով խաղաղ բնակչությանը¹:

Ավագակային այս ներխուժումների առաջն առնելու համար Կիևի իշխանության հարավային շրջաններում տակավին XI դ. կառուցվել էին մի շարք բերդ-ամրոցներ, որոնք, հետագա դարերում ավելի ընդարձակվելով, վեր էին ածվել ռազմական ու տնտեսական խոշոր կենտրոնների: XV-XVI դդ. Դնեպրի աջափնյա տարածություններում քոչվորների դեմ մարտնչում էին Կիևը, Կանևը, Ջերկասը, Ժրտոմիրը, Բրասլավը, Վիննիցան, Կրեմենեցը, Կամենեց-Պոդոլսկը, Լվովը, Գալիչը² և այլ քաղաքներ: Այդ ամրոց-քաղաքներ-

են կատարել իրենց ֆաղափաղական պարտը (հմմտ. Մ. Բժշկեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 135, Վ. Գրիգորյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 34 և այլն):

¹ *Очерки истории СССР*, II, էջ 556, М. Грушевский, *Иллюстрированная история украинского народа*, СПб., 1913, էջ 154.

² Հին Գալիչի հայկական գաղութի պատմության համար զգալի նեոստեղծություն են ներկայացնում վերջերս այդ ֆաղափ Ս. Պանտելեյմոն եկեղեցում հայտնաբերված հայերեն արձանագրությունները, որոնց գծագրությունները բերված են Օ. Խալիպաշյանի «Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении» նեոստեղծական աշխատության մեջ: Ամբողջովին պահպանված և լավ ընթերցվող միակ արձանագրությունը վերծանվում է այսպես (վերծանությունն առաջարկում ենք ձեռքի տակ ունենալով հաջող մի լուսանկար, որ ժամանակին մեզ ուղարկել էր Յա. Դաշկեյը). «Ես Ասվատուրս Թուլային որդին գիրեց գիրս. թվ. ՊՂԳ. (1444)»: Հ. Խալիպաշյանը Թուլայ անձնանունը վերծանել է «Թուլայգ» (Тулайг) սխալ ձևով. մինչդեռ ճիշտ ձևն ուշագրավ է առնչվելով թոնդրակեցիներին տրված թուլայեցի անվանը:

րում էին պատսպարվում նաև շրջակա գյուղերի բնակիչները, որոնք դաշտային աշխատանքների էին դուրս գալիս գինավառ: Քաղաքացիները իրենց ձիերով ու զենքերով պարտավոր էին մասնակցել ինչպես պաշտպանական մարտերին, այնպես էլ թշնամուն հակահարված տալու նպատակով կազմակերպվող արշավանքներին: Այս պայմաններում քաղաքացիներից յուրաքանչյուրը (արհեստավոր կամ առևտրական) միաժամանակ զենքի սովոր ունեւոր էր¹: Առավել չափով ռազմունակ էին վաճառականները, որոնք ստիպված էին զենք կրելու և ըստ հարկի այն օգտագործելու առևտրի նպատակով ձեռնարկած իրենց ուղևորութունների ժամանակ: Ըստ ինքյան հասկանալի է, որ կիևահայերը բացառություն չէին կազմում: Նրանք էին հենց կարավաններ կազմած մշտապես երթևեկում վերը հիշատակված վտանգավոր ճանապարհներով: Ուստի հարաժամ պատրաստ պիտի լինեին կողոպտիչներին դիմագրավելու, իրենց անձն ու գույքը պաշտպանելու²:

Օգտվելով աղբից, առաջարկում ենք ևս մեկ նշգրտում: Օ. Խալիպսկյանն իր այս ուսումնասիրության մեջ, ինչպես նաև «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1971 թ. № 2-ում (էջ 254-262) տպագրած հոդվածում, վերադառնալով Սերբիայի Պետրովիցի քաղաքից 10 կմ արևելք գտնվող Վիտովնիցե վանքի եկեղեցիներից մեկի հայերեն կառուցողական արձանագրությունը, որը պատմական կարևոր արժեք է ներկայացնում լինելով հավաստի փաստ այդ երկրամասում հայկական հին գաղթավայրի գոյության: Յավոք պետք է նշել, սակայն, որ Հ. Խալիպսկյանը (ինչպես և նրանից առաջ ուրիշներ) ճիշտ չի վերծանել արձանագրության ամենակարևոր մասը՝ տարեթիվը: Արձանագրության վերջին փակագիր «Ամէն» բառից առաջ կարդացվում է «Ուիէ» (1178) թվականը: Տասնավոր «Ժ» թվի ձախակողմյան ուղղահայաց գծի ներքևի հատվածը կարճ է փորագրված, ճիշտ այնպես, ինչպես կարճ են այդ տառի բոլոր գրությունները նույն արձանագրության մեջ: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, «Ժ»-ի փոխարեն հարգելի գիտնականը «Կ» է կարդացել, որի հետևանքով եկեղեցու կառուցման թվականը, 1178-ի փոխարեն համարել է 1218-ը:

¹ Առավել կամ նվազ չափով ռազմիկներ էին միջնադարյան բոլոր քաղաքների բնակիչները, և արևմտյան, և արևելյան երկրներում: Հայտնի է, որ XIII դ. 30-ական թթ. Հայաստան ներխուժած մոնղոլական նվաճողների դեմ հերոսաբար մարտնչեցին հենց քաղաքացի-աշխարհագրայինները՝ Գանձակի, Անիի, Կարսի, Երզնկայի և այլ քաղաքների աշխատավոր բնակչությունը:

² Լեն պետական պաշտոնյաները վկայել են, որ Կիևի և մյուս սահմանամերձ քաղաքների բնակիչները «գինված են հրացաններով և գիտեն դիպուկ կրակել» (**М. Грешевский**, *изд. 2-е*, էջ 154): Կիևցիները 1523 թ. բողոքագիր են ներկայացրել լեն իշխանություններին ու մեղադրել իրենց վոյեվոդ Անդրեյ Նեմիրովիչին այն բանում, որ նա անօրեն ֆայլեր է կատարում, բռնագրավում է իրենց ձիերն ու զենքերը, ստիպում արշավի դուրս գալ հետիոտն և այլն (**Н. Костоморов**, *Богдан Хмельницкий, историческая монография*, т. I, СПб., 1884, էջ 11):

Այս անհրաժեշտ ներածականից հետո դյուրավ պիտի հասկանանք և ըստ արժանվույն գնահատենք Սիմեոն Լեհացու հաղորդած խիստ արժեքավոր տվյալը Մանքերման-Կիևի հայերի մասին: Վերհիշելով հայկական այդ հին գաղութի փառավոր անցյալը՝ հայրենասեր հեղինակը ցավով է արձանագրում, որ իր ապրած ժամանակներում, այսինքն՝ XVII դ. սկզբներին, նախկին բազմամարդ ու շեն գաղութից պահպանվել են միայն տխուր հիշատակներ: Նա գրում է. «Եւ մեծն Մանքէրման ասին թէ յորժամ սէֆէր լինէր, հինգ հարիւր հոգի կելէր Հայոց ի պատերազմ, եարար պահատուրնի (այսինքն՝ արի դյուցազուններ — Լ. Խ.): Եւ այժմ չորս տուն հայի մնացեալ է, բայց շատ խանութնի, վախըֆ տներ, ջաղացք, արտեր, պախշանի եւ այլք դեռ հայոց ձեռքն է»¹: Ըստ այսմ՝ կիևահայերը վտանգի պահին թշնամու դեմ դուրս էին բերում 500 ռազմիկ-քաղաքացիներ: Այս ուշագրավ տվյալը, գրանցված արժանահավատ ու ճշմարտախոս հեղինակի կողմից, բացառիկ արժեք ունի XV-XVI դդ. Կիևում բնակություն հաստատած հայերի մոտավոր թիվը որոշելու համար: Եթե նույնիսկ ենթադրենք, որ կիևահայ ընտանիքներից յուրաքանչյուրն ի վիճակի էր աշխարհգորային ունենալու, ապա ընտանիքների թիվը պետք է առնվազն 500 լիներ, իսկ հայ բնակիչների թիվը՝ 2500-ից ոչ պակաս (ամեն մի ընտանիք 5 անձից բաղկացած համարելով)²: Բայց նկատի պետք է առնել և այն հանգամանքը, որ քաղաքում կային նաև երիտասարդ որդի կամ հասուն տղամարդ չունեցող բազմաթիվ ընտանիքներ. եթե նրանց նվազագույն թիվը 100 հաշվենք, ապա կիևահայության թիվը կավելանա ևս մի քանի հարյուրով: Թվական այս արդյունքը գուցե և փոքր-ինչ չափազանցված, արտահայտել է իրական պատկերը: Հայտնի է, որ նույն այդ ժամանակներում Լուցկ քաղաքում բնակվել է 800 հայ ընտանիք (այսինքն շուրջ 4000 անձ)³. 1566 թ. հայերը Կամենեց-Պոդոլսկում ունեցել են 900 տուն (ընտանիքների թիվը հասել է մինչև 1200-ի)⁴. Բազմամարդ է եղել նաև Լվովի հայկական գաղութը: Մոլդավիայի Սուչավա մայրաքաղաքում հայերի թիվն անցել է 3000-ից⁵ և այլն:

¹ Սիմեոնի դպրի Լեհացույ Ուղեգրություն, ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Ն. Ակինեան, Վիեննա, 1936, էջ 347-348:

² Այս հաշվով են առաջնորդվում միջնադարյան փառագեղների բնակչության թիվը մեծավորապես որոշել ցանկացող ուսումնասիրողները:

³ Սիմեոն Լեհացի, էջ 347:

⁴ Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 19:

⁵ Ученые записки Молдавского филиала АН СССР, том VI (серия историческая), Кишинев, 1957, էջ 262:

Իրականին մոտ համարելով Սիմեոն Լեհացու տվյալները, կարող ենք հետևեցնել, որ Կիևի հայ աշխարհազորայիները պատկառելի ռազմական ուժ լինելով ի վիճակի էին ոչ միայն արժանավայել տեղ գրավելու քաղաքի պաշտպանական համակարգում, այլև ապահովելու կիևահայ վաճառականների բոլոր ուղղություններով շարժվող կարավանները համալսակիչների հարձակումներից:

Ի լրումն վերոհիշյալի հարկ է նշել, որ մեջբերված փաստերի լույսի տակ այլևս կասկածելի չեն կարող համարվել գերմանական ասպետական միաբանությունների և թուրք-թաթարական զավթիչների դեմ ռուս, լիտվացի և լեհ ժողովուրդների մղած կենաց ու մահու մարտերին հայերի բերած մասնակցության մասին առկա տեղեկություններն ու ակնարկները¹:

Կիևի հայոց ինքնավար մարմին՝ «Տանուտիրաց խորհրդի» հետ միասին գաղութի կյանքում մեծ դեր է կատարել Հայ եկեղեցին՝ միջնադարյան այն միակ կազմակերպությունը, որը սերտ կապեր պահպանելով հայրենի երկրի հետ ու իր հսկողության տակ պահելով գաղափարական ազդեցության բոլոր զսպանակները՝ հսկայական ազդեցություն է ունեցել մայր երկրից ծովերով ու ցամաքներով բաժանված գաղթօջախների բնակչության բոլոր խավերի վրա:

Շուրջ 3000 բնակիչ ունեցող գաղթօջախում, անշուշտ, պետք է գոյություն ունենային մի քանի հայկական եկեղեցիներ, որոնցից միայն մեկի՝ Աստվածածնի վերափոխման եկեղեցու մասին ունենք ստույգ տեղեկություն: Այն կառուցվել է XV դ. կեսերին²: Տվյալներ կան նաև Կիևի մերձակայքում Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված մի տաճարի վերաբերյալ, բայց հայտնի չէ. հայերի՞ն է պատկանել այն, թե՞ եղել է ռուսական տաճար³: Ուշագրավ է, որ կիևահայերը, մանավանդ ուրիշ վայրերից Կիև ժամանած հայ վաճառականները, հոգևոր իրենց կարիքները բավարարելու համար

¹ Նկատի ունենալով, մասնավորապես, 1410 թ. Գրունվալդի և 1444 թ. Վառնայի ճակատամարտերը:

² Н. Закревский, Описание Киева, том II, М., 1868, էջ 859, том I, М., էջ 453-454 (օգտվել ենք Գ. Միշկոյի վերահիշյալ հոդվածից):

³ Л. Меликсет-Бек, նշվ. աշխ., էջ 120: Ռուսաստանի տարբեր վայրերում եղել են Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված տաճարներ և, ավելի մեծ քանակությամբ՝ առանձին խորաններ. օրինակ Նովգորոդի մոտ գտնվող և 1198 թ. կառուցված Փրկչի եկեղեցու (Спас Нередицы) խորանի արքիդի վրա նկարված են Գր. Լուսավորիչը, իսկ հյուսիսային պատին՝ Հովփսիմյան կույսերը: Գր. Լուսավորիչը պատկերված է նաև Խուտինի վանքի հենց Լուսավորչի անվամբ 1445 թ. կառուցված եկեղեցում և այլն (տե՛ս Օ. Х. Халпахчян, նշվ. աշխ., էջ 12-13):

օգտվել են նաև ռուսական եկեղեցիներից: Այդ եկեղեցիների մայրը համարվող Ս. Սոփիայի տաճարում՝ ս. Անտոնի և ս. Թեոդորոսի խորանի հյուսիսային պատին պահպանվել են Գրիգոր Լուսավորչի և Հռիփսիմեի որմնանկարները, դրանց՝ ինչպես և տաճարի այլ մասերի որմնանկարների վրա վերջերս հայտնաբերվեցին Ղրիմից, Ադրբեյջանից և այլ վայրերից Կիև այցելած հայ վաճառականների և հոգևորականների կողմից խազված 24 հիշատակագրություններ¹. հայերեն տառերի հետքեր նկատվում են նաև տաճարում գտնվող Յարոսլավլ Իմաստունի սարկոֆագի փակարիչի վրա²:

Վերջերս հայտնի դարձավ, որ Կիևո-Պեչորյան վանքի ստորգետնյա նորահայտ լաբիրինթոսներում ի հայտ են բերվել բացառիկ արժեք ունեցող ռուսերեն, լեհերեն և հայերեն արձանագրություններ: Յավոք, դրանք դեռևս չեն հրապարակվել, ուստի հայտնի չէ, թե երբ են գրվել և ինչ բովանդակություն ունեն³:

Կիևում մեկից ավելի հայկական եկեղեցիներ լինելու մեր ենթադրությունն ուժ է ստանում լեհական աղբյուրներից քաղված մի վկայությամբ, ուր խոսք կա 1371-1378 թթ. Կիևում հայ եպիսկոպոսության առկայության մասին⁴: Մի նոր շեղում կատարելով, փորձենք լուսաբանել այս հարցը:

1328 թ. մի հիշատակարանի մեջ, առաջին անգամ լինելով, հիշվում է սուղդագի (սուրոժցի) Գրիգոր քահանայի որդի Ստեփանոս եպիսկոպոսը, որպես «երջանիկ արքեպիսկոպոս... Խրիմի աշխարհին»: Նրա թեմի կենտրոնն է Կաֆա քաղաքը: Չի անցնում երկու տասնամյակ, և նույն այդ հոգևոր գործիչը հիշատակվում է իր ժամանակակիցների կողմից՝ արդեն որպես «Ամենայն հիւսիսային (կամ հիւսիսական) կողմանց» կոչվող թեմի

¹ Այս կարևոր արձանագրությունների մեծ մասը քվադրված է. կան 1507, 1510, 1514, 1537, 1545, 1556, 1557, 1551, 1575, 1577, 1605, 1607 թթ. հիշատակագրություններ, որոնք խնամքով հրատարակել է արձանագրագետ Գ. Գրիգորյանը (տե՛ս նրա «Армянские надписи Киевского собора святой Софии» հոդվածը՝ *Լրաբեր*, 1979, № 4, էջ 85-93): Գրանց մեջ Կիևը հիշատակված է իր Մանգուման (նաև՝ Մանգուման) անունով, հիշտ այնպես, ինչպես կոչվում էր այդ ֆաղափը միջնադարյան պարսկերեն, արաբերեն, լատիներեն, հայերեն մի շարք աղբյուրներում (տե՛ս Լ. Ս. Խաչիկյան, «Новые материалы о древней армянской колонии Киева», *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, Ереван, 1961, էջ 110-120).

² Վ. Հարությունյան, «Հայկական արձանագրության մասին», *Տեղեկագիր*, 1956, № 5, էջ 110:

³ Ե. Оберемок, «Встреча с легендой», *Комсомольская правда*, 1979 г. 30 июня, էջ 4:

⁴ Я. Р. Дашкевич, նշվ. հոդվածը, *Բանբեր Մատենադարանի*, № 11, 1973, էջ 241:

առաջնորդ¹: Դժվար չէ կռահել, որ այն ժամանակ Կաֆայում նստող հայ արքեպիսկոպոսին էին ենթարկվում Դրիմից հյուսիս ընկած երկրամասերը, ուստի նաև Կիևում բնակություն հաստատած հայերը: Կացությունն, ըստ երևույթին, փոխվել է 1360-1370-ական թթ., երբ, ինչպես ասացինք վերը, Կիևում հայտնվում է ինչ-որ հայ եպիսկոպոս: Այդ մասին լուր ունի նաև Ալոիսիոս Պիդուն. «զհիև ասեն լինել նախկին աթոռանիստ քաղաք արքեպիսկոպոսին հայոց, ուրանօր պատրիարք կոչէր արքեպիսկոպոսն և էր ընդ իշխանութեամբ կաթողիկոսին... այլ և իրաւունս ունէր ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսունս», - գրում է նա²:

Լվովի հայկական առաջնորդարանում XIX դարի վերջերին պահվում էին հայոց կաթողիկոսների կողմից առաքված բազմաթիվ կոնդակներ. դրանք խնամքով հրատարակված են Ղ. Ալիշանի կողմից: Կոնդակներից առաջինը՝ տրված Մեսրոպ կաթողիկոսի կողմից, կրում է 1364 թվականը և ծանուցում է Լվով կենտրոնով եկեղեցական մի նոր թեմ ստեղծելու վճիռը³: Այնտեղ միաժամանակ ասված է, որ տարիներ առաջ, նույն այդ կողմերում եղել են ուրիշ առաջնորդ-եպիսկոպոսներ, որոնք, սակայն, գործել են «առանց մերոյ աթոռոյս հրամանի»: Ինչպե՞ս հասկանալ այս տեղեկությունը: Արդյո՞ք Գանձասարի կաթողիկոսներն են առաջին քայլերը կատարել այս երկրամասերում հայկական եկեղեցական թեմ հաստատելու ուղղությամբ, թե՞ ինքնագլուխ ինչ-որ եկեղեցականներ են հրապարակ իջել, ենթակա չլինելով որևէ կաթողիկոսի: Այս հարցերին առայժմ չենք կարող հիմնավոր պատասխան տալ:

¹ ԺԴ դարի ... հիշատակարաններ, էջ 208, 350, 370, 397, 400, 410:

² Ա. Պիդուն, «Կարճագուտ տեղեկութիւնք զարդի վիճակէ, զսկզբանէ եւ ծաւալմանէ առաքելական ֆառքութեանն առ Հայս Լեհաստանի, Վալախիոյ եւ մերձակայ աշխարհաց» (տե՛ս Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, ժամանակակից յիշատակարանք, Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 16): Կիևահայ եպիսկոպոսի մասին Ա. Պիդունի հաղորդած տվյալները՝ գրավոր հիմք չեն ունեցել (նա գրում է «... ասեն լինել...»): Կարելի է կարծել, որ նա կամ իր տեղեկատուն Կիևի երբեմնի հայ եպիսկոպոսին օժտել է պատրիարքական իրավունքներով (այդ եպիսկոպոսն, իբր, իրավունք է ունեցել նույնիսկ ինֆնագլուխ կերպով ուրիշ եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու...), փորձելով «փաստերով» հիմնավորել Նիկոլ Թորոսովիչի անօրինական գործողությունները և պայքարը Հայոց եկեղեցու գերագահության դեմ (հիշենք, որ Ա. Պիդուն կաթոլիկ կղերական էր, որ միջոցների առջև կանգ չէր առնում, Նիկոլ Թորոսովիչի հետ միասին, Լվովի հայերին բռնի կաթոլիկ դարձնելու համար:)

³ Ղ. Ալիշան, Կամենից, տարեգիրք հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ հաւաստչեայ յաւելութեամբ, Վենետիկ, 1896, էջ 5-8:

Հաշվի առնելով, ահա, այդ հանգամանքը, Մեսրոպ կաթողիկոսը եպիսկոպոս է օծում Գրիգոր անունով մի հոգևորականի և թեմական առաջնորդի պաշտոնով ուղարկում Լվով: Կոնդակի մեջ նորաստեղծ թեմի սահմանները նշված են այսպես. «Այլ և մերով բարձր առաքելական եւ հայրապետական ամենեւեւի հրամանաւ պարգեացաք զձեզ՝ ըզլաւով, և ըզԱւայտէմիր, իւր սահմանեալ վիճակաւդ՝ Լուցկայի», այսինքն՝ Գալիցիայի և Վոլինիայի նշանավոր քաղաքները՝ Լվովը, Վլադիմիրը և Լուցկը¹: Կիւն այստեղ չի հիշատակված և գուցե այն պատճառով, որ Կիւ կենտրոնով եղել է Հայ եկեղեցու մի ուրույն թեմ: Պետք է նշել, սակայն, որ մի քանի տարի անց փոխվում է իրավիճակը. 1379 թ. պարոն Նասրատինի որդի Հովհաննես կրոնավորը, հավանաբար Կաֆա քաղաքից մեկնում է Սիւ ինչ-որ թեմի (բացառված չէ, որ հենց Կիւի) եպիսկոպոս ձեռնադրվելու համար: Կաթողիկոսը, գծով լինելով Լվովի առաջնորդ վերոհիշյալ Գրիգոր եպիսկոպոսի հետ, այս Հովհաննեսին եպիսկոպոս է կարգում ոչ միայն Լվով, Վլադիմիր ու Լուցկ քաղաքներն ընդգրկող թեմի վրա, այլև մեծապես ընդարձակում է հայ գաղթաշխարհի այդ առաջնորդության սահմանները՝ նրան ենթակա դարձնելով հին Ռուսիայի և Մոլդավիայի բոլոր հայկական գաղթօջախները: Թեմական նոր առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսը մի կարևոր հիշատակարանի մեջ կոչված է «Ամենայն Ընսաց եւ Աւախաց աշխարհի» հայոց առաջնորդ², իսկ նրա գլխավորած ընդարձակ թեմի սահմանները 1388 թ. կաթողիկոսական կոնդակի մեջ թվարկված են այսպես. «... գրեմք ի յամէնօրհնեալ եւ յաստուածապահ, յանուանի և յականաւոր թագաւորանիստ քրիստոսական մայրաքաղաքն ի Լովն և յամենայն վիճակն իւր բոլորովին, ի Սերաթն, ի Չիշովն, ի Կամենեցն, ի Լուցկայն, ի յԱւայտէմուրն, ի Մանքրման, ի Վըլախաց երկիրն, և ի Պոլինն, ի յԸնկի-Սալայն, և ի յայլ ամենայն թեմն իւր առ հասարակ»³:

¹ Լուցկի Հայոց եկեղեցին սուրբ Ստեփանոսի անվան էր. գոյություն է ունեցել 1445-ից շատ առաջ: Այդ թվականին լիտվական իշխան Սվիդրիգայլոն հայկական այդ եկեղեցուն նվիրել է Ցեպերով գյուղը. հետագայում եկեղեցին ձեռք է բերել նաև այլ կալվածքներ (Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր IV, Երևան, 1972, էջ 362: Տե՛ս նաև **Б. В. Колосок, П. П. Мах, Л. П. Санжаров, Лувек**, Київ, 1972, էջ 17, ուր գրված է. «Գալիցո-Վոլինյան առևտրի բնագավառում հայերի կատարած դերը փոքր չէ. Վոլինում նրանք հաստատվել են արդեն XIII դ.: XIV-XV դդ. նրանք Լուցկում կառուցել են եկեղեցի»):

² ՄՄ 1527, էջ 7ա, 667բ (հմմտ. ԺԴ դարի ... հիշատակարաններ, էջ 529)

³ **Ղ. Ալիշան**, Կամենից, էջ 9. տե՛ս Թեոդորոս կաթողիկոսի կոմդակը:

Այստեղ հիշատակված են, առաջին հերթին, մոլդավական, ապա Գալիցիայի և Վոլինիայի ամենանշանավոր ու բազմամարդ հայկական գաղթօջախները: Թվարկումը կատարված է հաշվի առնելով նրանց աշխարհագրական դիրքը՝ հարավից հյուսիս. նախ Մոլդավիայի Սերաթ և Սեչով (գրված՝ Ջիշով) քաղաքները, ապա Կամենեց-Պոդոլսկը, Լուցկը, Վլադիմիրը, Կիևը (Մանքրման)¹. այնուհետև հիշատակված է Վլախաց երկիրը՝ միջնադարյան Վալախիան, որի նշանավոր քաղաքներում ևս (Տրգովիշտեում, Բուխարեստում և այլն) վաղ ժամանակներից բնակվել են հայ գաղթականներ: Որոշ դժվարությունների ենք հանդիպում վերջին երկու՝ Պոլին և Ընկի-Սալայ տեղանունների ճշգրտման ճանապարհին:

Ղ. Ալիշանը, կասկածանքով, Պրտինը նույնացրել է Հունգարիայի մայրաքաղաք Պուտա-Բեշտի (իմա՝ Բուդապեշտ) հետ²: Կարծում ենք, որ կասկածների հիմք չկա, քանի որ կամենիցյան «Տարեգրքում», 1526 թ. վերաբերող մի գրանցման մեջ այդ մասին ասված է շատ որոշակի. «զՊուտին քաղաքն՝ որ էր դախթն Մաճարաց» (այսինքն՝ «Պուտին քաղաքը, որ Մաջարների աթոռանիստն էր»)³:

Մնում է պարզել Ընկի-Սալայ կոչված բնակավայրի տեղագրությունը: Մեր կարծիքով կաթողիկոսական կոնդակը հարդարող գրագիրը կամ Ղ. Ալիշանի համար արտագրող անձնավորությունը այս տեղանունը սխալ է վերծանել. բնագրում, մեծ հավանականությամբ, եղել է Ընկի-Սարայ, այսինքն՝ Ենկի (նոր) Սարայ. հայտնի է, որ այդպես էր կոչվում Ոսկե Հորդայի նոր մայրաքաղաքը՝ Սարայ-Բերքեն, ուր, ինչպես ասել ենք արդեն, հաստատվել էին մեծ քանակությամբ հայ գաղթականներ:

Կրկին դառնալով Հայ եկեղեցու «Ամենայն Ընդհանուր և Աւախաց» կոչվող թեմին, պետք է եզրակացնենք, որ այդ թեմի առաջնորդի հոգևոր իշխանությունը, ընդգրկելով անձայրածիր տարածություններ, իր մեջ է առել Ոսկե Հորդայի մայրաքաղաքից սկսած մինչև Հունգարիայի մայրաքաղաքն ընկած երկրամասերի հայկական գաղթօջախները:

¹ Մանֆերմանի կապակցությամբ Ղ. Ալիշանը գրել է. «համարիմֆ Ագֆերման», այսինքն՝ նույնացրել է Դնեստրի գետաբերանի նշանավոր նավահանգիստ, վաճառաշահ Ադֆերմանի հետ: Արդեն ապացուցել ենք, որ Մանֆերմանը Կիևն է (տե՛ս մեր «Новые материалы о древней армянской колонии Киева», վերոհիշյալ հոդվածը):

² Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 4:

³ Նույն տեղում. էջ 17:

Կիև-Մանքերմանը, եթե նույնիսկ չի եղել երբևէ աթոռանիստ կենտրոն, ապա, անտարակույս, նշանակալից դեր է կատարել՝ որպես այս թեմի ամենաբազմամարդ հայկական գաղթօջախներից մեկը:

Լիտվայի մեծ իշխան, նշանավոր Կազիմիր IV-ի¹ կողմից տրված հրովարտականերով կիևահայերը քաղաքի բուն բնակիչներին համահավասար իրավունքներ են ձեռք բերել տնտեսական գործունեության բոլոր մարզերում. ազատորեն զբաղվել են առևտրով ու արհեստներով, կառուցել են տներ, ունեցել բանջարանոցներ և այլն:

Հայերի բնակության հիմնական վայրը եղել է Պոդոլ թաղամասը՝ Դնեպրի ափին. այստեղ նրանք ունեցել են իրենց հավաքատեղին, բազմաթիվ բնակելի տներ, արհեստանոցներ, խանութներ ու պահեստներ²: Գաղթօջախի բնակչության մեծամասնությունն, անշուշտ, զբաղված է եղել առևտրով: Եղել են մեծահարուստ վաճառականներ, որոնք մտել են քաղաքի արտոնյալ դասի մեջ և օգտվել մագդեբուրգյան իրավունքից³: Կարելի է ենթադրել, որ այդ դասի մեջ էին մտնում նաև հայազգի սակավաթիվ պետական պաշտոնյաները⁴, ինչպես նաև թարգմանի պաշտոն ունեցող անձինք, որոնք հաճախ կատարում էին դիվանագիտական հանձնարարություններ: Հայեր են եղել նաև բերդաբնակ քաղաքացիների մեջ, բայց հայերի մեծամասնությունը, ինչպես ասվեց, բնակվել է Պոդոլ թաղամասում. այստեղ է կառուցված եղել նաև Աստվածածնի վերափոխման եկեղեցին:

Վաճառականներից և առևտրի հետ աղերսվող այլ զբաղմունքի տեր քաղաքացիներից բացի, կիևահայերի մեջ եղել են մեծ թվով արհեստավորներ. կաշեգործներ, մուշտակագործներ, կոշկակարներ, գինեգործներ, ջրաղացպաններ և այլն:

¹ Մեծ իշխան է եղել 1440-1447 թթ., այնուհետև դարձել է Լեհաստանի թագավոր, մահացել է 1492 թ.:

² Դ. Մ. Мышко, նշվ. աշխ., էջ 115-116:

³ Մագդեբուրգյան իրավունքից օգտվող, ուստի հայկական ինֆնավար մարմինների իրավասությունից դուրս գտնվող մեծահարուստ բոլոր հայ վաճառականներին ճանաչելն անհնարին է. նրանցից շատերի անուն-ազգանունները ռուսականացված են այն աստիճան, որ հայկական ծագման հետքերն իսպառ ջնջվել են: Անկասկած հայեր են ստորև հիշատակվողները. Իլյա Օրմենին, Յոլպեյ Օրմենին, Մորոդին Օրմենին, Կիրկոր Օդիրկովիչ, Ֆեդկո Սերկիզեն (տե՛ս Դ. Մ. Мышко, նշվ. աշխ., էջ 117):

⁴ Այդպիսի բարձրաստիճան մի պաշտոնյա է եղել Փիլիպպոս Հայր, որը երկարամյա ծառայությունների դիմաց 1540 թ. Լիտվայի մեծ իշխան Սիգիզմունդից կալվածքներ է ստացել Կիևի շրջակայքում (Դ. Մ. Мышко, նշվ. աշխ., էջ 115):

Հայկական գաղթախմբների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում, ինչպես և սպասելի էր, կենտրոնական տեղ է հատկացվում առևտրական դասի գործունեության հարցերին: Արհեստագործության տարբեր ճյուղերի զարգացման գործում հայերի կատարած դերի մասին նույնպես որոշ նյութեր են դրվել շրջանառության մեջ: Գրեթե անտեսված է, սակայն, գյուղատնտեսության բնագավառը: Միջնադարյան քաղաքների բնակչության մի զգալի մասը զբաղվել է գյուղատնտեսությամբ: Անվարան կարելի է նշել, որ գրեթե բոլոր երկրներում, ուր ստիպված խարիսխ են նետել տարագիր հայ զանգվածներ, նրանց մեջ եղել են հմուտ այգեգործներ և բանջարաբույծներ: Եվ նրանք մեծ ջանքեր են գործադրել իրենց նոր բնակավայրերում արմատավորելու գյուղատնտեսական բարձր կուլտուրաների մշակությունը: Նույնը պետք է ասել նաև կիևահայերի մասին: Քաղաքից դուրս՝ շրջակա գյուղերում¹ և քաղաքի տարբեր թաղամասերում՝ Շչեկավիցայում, Օբոլոնոն, Վիշգորոդի մոտակայքում և, մանավանդ, իրենց բնակության բուն վայրում՝ Պոդոլում, հայերն ունեցել են այգիներ, ստեղծել են գինեգործարաններ, և իրենք էլ վաճառքի են հանել իրենց պատրաստած գինիները: «Հայերը, - իրավացիորեն նշել է Դ. Միշկոն, - որպես գինեգործության բնագավառի մասնագետներ, եռանդուն կերպով նպաստել են խաղողագործության զարգացմանը Կիևում»²:

¹ «Պատմական փաստաթղթերը, - գրել է Դ. Միշկոն, - վկայում են, որ այդ ժամանակ (XV դ.) հայերը Կիևի մոտակայքում՝ Կուրենկայում, Սիրեցում, Ժառմիրյան ճանապարհի երկայնքով՝ ունեցել ու մշակել են բանջարանոցներ և այգիներ» (նշվ. աշխ., էջ 114):

² Այս առիթով հարկ ենք համարում, մի փոքր շեղում կատարելով, հաճախեցնել անդրադառնալ միջնադարյան Դրիմի խաղողագործության զարգացման գործում հայերի կատարած դերին, որ երբեմն անտեսվում է որոշ ուսումնասիրողների կողմից (տե՛ս, օրինակ, **М. К. Старокадомская**, «Русское торговое население генуэзской Каффы», *История и археология средневекового Крыма*, М., 1958, էջ 154): Վ. Միխայլյանն արդեն լույս է սփռել այս հարցի վրա (տե՛ս *Դրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, I, էջ 201): Ավելացնենք, որ Սուրխաթում և Կաֆայում ընդօրինակված հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում գրանցված են մի շարք հայ այգեգործ-գինեգործների անուններ. հիշատակված են, օրինակ, Գրիգորիս և Տուրք այգեպանները, Աղբար-շահ, Էվատշահ և Օդոլ գինեգործ-գինեծախսները (տե՛ս *ԺԴ դարի... հիշատակարաններ*, էջ 366, 367, 576, *ԺԵ դարի... հիշատակարաններ*, Բ, էջ 112):

Դոնի տափաստաններում, ինչպես և Հյուսիսային Կովկասի մի շարք շրջաններում ևս (մասնավորապես Ղզլարում և Մոզդոկում)՝ խաղողագործության զարգացումն անխափառ են կապված է հայերի անվան հետ (**Վ. Բ. Բարխուդարյան**, *Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն*, Երևան, 1967, էջ 146): Ըստ որոշ տեղեկությունների, Ֆրանսիայի Փիլիպպոս Հանդուգն թագավորը (1342-1402) Հայաստանից հրավիրել է հայ գինեգործներ, որոնց գործածած հնձանները ցարդ պահվում են Դիժոնի գինու գոր-

Գաղթած լինելով դաշտավարական և այգեգործական մշակույթի հազարամյա ավանդույթներ ունեցող մի երկրից, գյուղատնտեսության մարզում աշխատող կիևցի հայերը, անտարակույս, կիրառելու էին երկրագործության մշակույթի իրենց նախնիներից ժառանգած արդյունավետ եղանակները, հայրենիքից բերած կամ հայրենի ավանդույթներով ստեղծած արտադրական գործիքները՝ նպաստելով դրանց տարածմանն ու արմատավորմանը աշխարհագրական այդ նոր միջավայրում¹:

Այս առումով հետաքրքրական են նաև Կիևի հայկական համայնքին պատկանող ջրաղացների մասին առկա տեղեկությունները: Սիմեոն Լեհացին իր «Ուղեգրություն» մեր կողմից արդեն մեջբերված հատվածում հավաստում էր լուկ, որ Կիևում հին ժամանակներից մինչև իր օրերը, գործում էին հայերին պատկանող ջրաղացներ: Դրանց մասին տեղեկություններ կան

ծարանում (Ա. Ալպոյանեան, Պատմության հայ գաղթականության, Բ, Գահիրե, 1955, էջ 618): Տեղեկություններ կան Աֆղանստանի Քաբուլ քաղաքում գինեգործությամբ զբաղված հայերի մասին և այլն: Ի լրումն այս ամենի հիմքեր կան ենթադրելու, որ հայերը խաղողագործությամբ և գինեգործությամբ զբաղվելու որոշ փորձեր են կատարել նույնիսկ հեռավոր Զինաստանում, տակավին թան դիմաստիայի տիրապետության դարաշրջանում, այսինքն՝ 618-907 թթ. միջոցին: Պահպանվել են այդ ժամանակ պատրաստված հախնապակե գունազարդ արձանիկներ՝ տարբեր ազգի մարդկանց՝ յգուրների, թոխարցիների, կաշգարցիների, խորեզմցիների, պարսիկների, սեմական ժողովուրդների և այլոց դիմորոշ պատկերներով: Դրանց շարքում ուշագրավ տեղ են գրավում հայի արտաքին հատկանիշներով (արծվակտուց-կետ փիթ, սև բեխ ու մորուխ) օժտված անձանց արձանիկները, որոնք կերտված են ծալապատիկ նստած և յուրաքանչյուրը մեկական զինով լի տիկ բռնած (The westerners among the figurines of the Tang dynasty of China, by Jane Gaston Mahler, Roma, 1959. գումավոր ներդիրը՝ դրված 94-95 էջերի միջև և պատկերների բաժնի III a, b, c, d սև-սպիտակ լուսանկարները):

Այս մի քանի փաստերը հիշատակեցինք այն հույսով, որ առաջիկայում որևէ տնտեսագետ-պատմաբան, խնամքով հավաքելով ցաֆուցրիվ բոլոր նյութերը, հատուկ հետազոտություն է գրելու տարբեր երկրների գյուղատնտեսության զարգացման գործում հայ գաղթականների կատարած դերի մասին:

¹ Նշանավոր հնագետ Ա. Վ. Արցիխովսկին, որ շեշտում է արտադրական գործիքների զարգացման փուլերի ուսումնասիրության սոցիոլոգիական կարևոր նշանակությունը, ձեռքի տակ չունենալով վստահելի աղբյուրներ, հեռավոր դատողություններ է անում ֆինարկման նյութ դարձնելով Հռոմի երկրագործական մշակույթի մասին հայտնի նյութերը, որոնք Ռուսաստանի հետ անմիջական առնչություն չունեն (տե՛ս **А. В. Арциховский**, “Социологическое значение эволюции земледельческих орудий”, *Труды социологической секции РАНИОН*, 1927, էջ 133): Պետք է հուսալ, որ շոշափելի արդյունքներ կարելի է ստանալ հայկական նյութի օգտագործման համապարհով, նկատի առնելով հայկական բազմաթիվ գաղթօջախների գոյությունն ու հայ երկրագործների և այգեգործների գործունեությունը ռուսական այդ երկրամասում:

նաև օտար աղբյուրներում: Փաստաթղթերը վկայում են, - գրել է Դ. Միշկոն, - որ հայերը Սիրեց գետի վրա ունեցել են ամբարտակ, արհեստական լճակ ու ջրաղաց, որից ստացվող եկամուտը հատկացված է եղել եկեղեցու կարիքներին¹: Հիշատակված ամբարտակը ստեղծվել է, անշուշտ, Սիրեց գետի ջուրը ջրաղացի թափանիվն աշխատացնելու համար անհրաժեշտ մակարդակի բարձրացնելու նպատակով: Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանում լայն տարածում գտած ջրաղացների նմանողությամբ Կիևի մերձակայքում կառուցված ջրաղացներն ընդօրինակվել են տեղացիների կողմից, տարածվել շրջակայքում, և իրենց նպաստը բերել հացահատիկի աղացման տաժանակիր աշխատանքի դյուրացման գործին:

Տնտեսության տարբեր բնագավառներում կիևահայերի ծավալուն գործունեության բնագավառները վերոհիշյալով չեն կարող սպառված նկատվել:

Որոշ ուսումնասիրողներ, օրինակ, հարևանցիորեն նկատել են, որ հայ ճարտարապետության ու որմնակարչության ազդեցության հետքեր են նկատվում սուրբ Սոֆիայի տաճարի, Միքայել հրեշտակապետի ոսկեգմբեթ վանքի և Կիևի ճարտարապետական հնագույն այլ հուշարձանների վրա²: Կա՞ն արդյոք հիմնավոր փաստեր այսպիսի եզրահանգումների համար. չգիտենք: Հարցը կարևոր է և կարոտ մասնագիտական անկանխակալ հետազոտությունների:

Ընթերցողների ուշադրությանն ենք հանձնում և մի հարց: Հայտնի է, որ Լվովում Գալիցյան Ռուսիայի հայաշատ այդ մայրաքաղաքում, հայ վարպետների կողմից, թերևս հենց հայ վաճառականների նախաձեռնությամբ, կոփվել են սեփական արծաթե դրամներ³: Արծաթե նման դրամներ հատվել են նաև Կիևում X դ. վերջերին, XI-ի սկզբներին (դրանից հետո, երկար ժամանակ, շրջանառության մեջ են գտնվել Կիևում պատրաստված որոշակի կշիռ ունեցող արծաթե կշռաչափերը)⁴: Դրամագետների գործն է, առաջիկայում հատուկ ուսումնասիրության նյութ դարձնելով այս հարցը, պարզել,

¹ Д. М. Мышко, *изв. изв.*, էջ 115:

² Նույն տեղում, էջ 114:

³ Я. Д. Исаевич. *изв. изв.*, *Вопросы истории*, 1973, № 1, էջ 95): Այստեղ ասված է, որ մոլդավական դրամակշռային համակարգը ձևավորվել է գալիցյան համակարգի օրինակով: Նկատի ունենալով մոլդավական ֆալաֆներում հայ առևտրական կապիտալի կատարած մեծ դերը, կարելի է հետևեցնել, որ դրամափոխանակության գործն այստեղ ևս հայերի մենաշնորհն է եղել:

⁴ В. Л. Янин, *Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период*, М., 1956.

Թե կիևյան դրամների ու կշռաչափերի արտադրության մեջ ինչ դեր է վիճակված եղել հայ վարպետներին:

Լուծման կարոտ հարցերի այս շարքը կարելի է լրացնել նոր կետերով, որոնք, վերը թվարկվածներին գումարելով, հաստատելու են այն միտքը, թե կիևահայ գաղթօջախի պատմության ամբողջական պատկերը ուրվագծելու համար հաղթահարվելու են դեռևս շատ դժվարություններ:

Լեհաստանի և Լիտվայի մեծ իշխանության միջև կնքված Լյուբլինյան դաշնագրից հետո (1569 թ.) Կիևի վիճակը ավելի է վատթարանում: Լեհ ազնվականությունն ու Կաթոլիկ եկեղեցին սկսում են բռնազրավել ուկրաինացիներին և հայերին պատկանող քաղաքամերձ կալվածքները: Ըստ երևույթին հենց այս ժամանակ մեծ ծավալ է ստանում կիևահայերի արտագաղթը հարավարևելյան եվրոպայի վաճառաչա՝ այլ կենտրոններ: Արտագաղթի հոսքը չի դադարում նաև այն բանից հետո, երբ Քեչպոսպոլիտայի թագավոր Ստեփան Բատորին (1575-1586) հատուկ հրովարտակով վերահաստատում է հայերի իրավունքը՝ Կիևում կալվածքներ, խանութներ, արհեստանոցներ ունենալու: 1596 թ. կնքվում է Բրեստի եկեղեցական Ունիան. Ուկրաինական եկեղեցին ստիպողաբար միավորվում է Կաթոլիկ եկեղեցու հետ և ընդունում Հռոմի պապի գերիշխանությունը: Դրանից հետո, ինչպես իրավացիորեն նշում է Դ. Միշկոն, կիևահայերը շատ ավելի անզուսպ ճնշումների են ենթարկվում: Կաթոլիկ և ունիթոր հոգևորականները կանգ չեն առնում միջոցների առջև՝ հայերին ևս կաթոլիկ դարձնելու և Հայ եկեղեցուն պատկանող կալվածքները բռնազրավելու ճանապարհին: Կիևը չլքած սակավաթիվ հայերը, Լվովի հայկական մագիստրատի օժանդակությամբ, փորձում են դիմադրավել այդ ճնշումներին, իրենց ձեռքում պահել համայնապատկան կալվածքները, սակայն այդ պայքարն, ի վերջո, անհաջող վախճան է ունենում:

Եվ այսպես, XVII դ. կեսերին կիևահայ գաղութը՝ շուրջ վեց հարյուրամյակ գոյություն ունենալուց հետո եզրափակում է իր պատմության միջնադարյան շրջանը: Խամրում է գաղթօջախը՝ հսկայական դեր կատարելով հայ և ռուս ժողովուրդների միջև տնտեսական ու մշակութային կապերի ստեղծման ու ամրապնդման բնագավառում, մի քանի տասնամյակ հետո պատմական ու սոցիալ-տնտեսական նոր պայմաններում նորից վերակենդանանալու հեռանկար ունենալով:

Իրենց հայացքը դեպի Ռուսաստան ուղղած հայերի համար Կիևի տեղը բռնում է համայն Ռուսիայի նոր ու հզոր մայրաքաղաք Մոսկվան:

Ինչ ճանապարհով էին հայ վաճառականները Կիևից ուղևորվում Մոսկվա, առայժմ այդ հարցին պատասխանելու հնարավորություն չունենք։ Ամենակարճ ուղին Դեսնա գետի եզերքով էր ընթանալու և կանգառներ էր ունենալու Նովգորոդ-Սևերսկ ու Բրյանսկ քաղաքներում։ Սակայն չի բացառված նաև դնեպրյան ուղին՝ Լյուբեչ, Գոմել, Սմոլենսկ կանգառներով։ Սրանցից որն է ավելի բանուկ եղել և երբ, կարելի կլինի պարզել մանրակրկիտ հետազոտություններ կատարելուց հետո։

Հայտնի է, որ XV դ. սկսած Պուտիվլ քաղաքը դառնում է տնտեսական աշխույժ կապերի աչքի ընկնող կենտրոն։ Ղրիմից ու Թուրքիայից Պուտիվլ են ժամանում օտարազգի (նաև հայ) մեծաքանակ վաճառականներ, որոնք այստեղ հանդիպում են Մոսկվայի մեծ իշխանության Կոլումնա ու Մոժայսկ քաղաքներից եկած ռուս վաճառականների հետ¹։

Հայտնի է միաժամանակ, որ XVII դ. սկզբներից որոշակի դեր է սկսում կատարել նաև ուկրաինական կազակական ամենախոշոր զորամիավորման՝ Նեժինյան գնդի կենտրոնը հանդիսացող Նեժին քաղաքը։ Վերջերս գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին մի շարք արխիվային փաստաթղթեր, որոնք հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում XVIII դ. 30-ական թթ. այդ քաղաքում մշտական բնակություն հաստատած կամ առևտրական գործերով եկող ու գնացող բազմաթիվ հայ վաճառականների մասին²։

Նկատի ունենալով այդ փաստերը, մենք, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ հայ վաճառականները Կիևից Մոսկվա երթևեկել են Պուտիվլ-Բրյանսկ ուղեգծով, սակայն այդ վայրերի քաղաքներում մշտական ու կայուն գաղթօջախներ չեն ստեղծել։

***

1380 թ. սեպտեմբերի 8-ին ռուսական 150 հազարանոց բանակը, որի մեջ միավորվել էին գրեթե բոլոր բաժնետիրական իշխանությունների գնդերը, պարտության մատնեցին Ոսկե Հորդայի կրկնապատիկ զորքերին, որոնք Թուրմանբեկ Մամայի գլխավորությամբ արշավանքի էին դուրս եկել Մոսկվայի վրա։ Այդ առաջին խոշոր հաղթանակն էր 150 տարի ռուսական հողը կեղեքող դաժան թշնամու դեմ։ Հաղթանակը ցույց տվեց, որ ռու-

¹ М. В. Фехнер. *նշվ. աշխ.*, էջ 62:

² Վ. Ս. Միխայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, I, էջ 187-193: Вардкес Микаелян, Ваграм Мартиросян, «Материалы по истории армянского купечества в России (30-ые годы XVIII в.)», *Լրաբեր*, 1978, № 4, էջ 79-99:

սական իշխանությունների կոտորակված ուժերի միավորումը գրավականն է լինելու մոնղոլական անարգ լծի թոթափման, մի լուծ, որը «ոչ միայն ճնշում, այլև անպատվում ու ցամաքեցնում էր իր զոհը դարձած ժողովրդի հոգին իսկ» (Կ. Մարքս): Կուլիկովյան փառավոր հաղթանակով Մոսկովյան մեծ իշխանությունը վերջնականապես իր ձեռքն առավ ռուսական հողերի միավորման հայրենանվեր գործի ղեկավարությունը և դուրս եկավ տնտեսական ու քաղաքական զարգացման լայն ասպարեզ:

Ըստ երևույթին հենց այս ժամանակաշրջանում էր, որ հայերը հաստատվեցին Մոսկվայում և սկսեցին զգալի դեր կատարել տարեցտարի հզորացող ռուսական այդ իշխանության տնտեսական կյանքի տարբեր ոլորտներում, մասնավորապես՝ արտաքին առևտրի բնագավառում:

Բազմիցս վկայակոչվելով համընդհանուր ճանաչում է գտել ռուսական տարեգրություններից քաղված այն տեղեկությունը, որի համաձայն 1390 թ. Մոսկվայում ծագած հրդեհն սկսվել ու տարածվել է Աբրահամ անունով մի հայի բնակարանից. «Загорелся посад за городом от Авраама некоего арменина»¹: Մասնագետների կարծիքով, տարեգիրը, «քաղաքից դուրս՝ առևտրա-արհեստագործական արվարձան» ասելով, նկատի է ունեցել նշանավոր Կիտայգորոդը, որի Վարվառկա կոչվող ամենաբանուկ փողոցի վրա՝ դեռևս XVII դ. կար մի հատված, ուր «տեղավորվում էին հայերն ու հույները»²: Ուրիշ հավաստի տեղեկություններ՝ Մոսկվայում բնակություն հաստատած կամ Մոսկվայի հետ տնտեսական սերտ կապեր ստեղծած հայերի մասին այս դարաշրջանից չեն պահպանվել: Եվ այն կարծիքն է տիրապետում, որ հայերի համակողմանի կապերը համայն Ռուսիայի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կենտրոն դառնալու ընթացքի մեջ մտած Մոսկվայի հետ՝ տեսանելիորեն ուրվագծվում են այս դեպքերից առնվազն մեկ դար հետո: Այսուհանդերձ, սկզբնաղբյուրների մեջ առկա որոշ ակնարկներ հնարավորություն են ընձեռել ուսումնասիրողներին Մոսկվայի հայկական գաղութի պատմության ակունքները որոնել հենց այս ժամանակաշրջանում:

¹ *Троицкая летопись*, էջ 436, (ПСРЛ, т. XVIII, СПб, 1913), էջ 140. В. Е. Сыроечковский. *Гости-Сурожане*, М., 1935, էջ 23 և այլն.

² М. Н. Тихомиров, *Средневековая Москва...*, էջ 215: Մ. Տիխոմիրովը Վարվառկա (նախկին Վարսկայա) փողոցի մասին գրում է. «Улица быстро стала оживленной артерией великого посада. Одним концом она входила к торговым рядам и Кремлю, другим-к городскому рву» (նույն տեղում, էջ 47-48):

XIV-XV դդ. սահմանագլխին Մոսկվայի մետրոպոլիտն էր Կիպրիանոսը, որը կատաղի հարձակումներ էր գործում հայերի դեմ՝ նրանց դավանանքը համարելով խոտելի հերձված։ Նա խստիվ պատվիրում էր բոլոր ուղղափառներին՝ շփում չունենալ հայերի հետ, տոներին ու պասուց օրերին չընդունել նրանց իրենց հարկի տակ, չհաստատել նրանց հետ մտերմական կապեր և այլն։ Մետրոպոլիտն այսպիսի խիստ հրահանգներ չէր արձակի, եթե կյանքում հակառակը տեղի չունենար։ Ռուս հասարակ մարդիկ, ինչպես իրավացիորեն նկատել է ակադեմիկոս Մ. Տիխոմիրովը, էական տարբերություններ չէին տեսնում ռուս-ուղղափառ և հայ-լուսավորչական դավանանքների միջև, հաճույքով մտերմանում էին հայերի հետ, ընդունում էին նրանց իրենց եկեղեցիներում, խնամիրական կապեր հաստատում և այլն։ Դրանց դեմն առնելու նպատակն էին հետապնդում Կիպրիանոսն ու նրա հետնորդները։ 1423 թ. հաստատված եպիսկոպոսների ձեռնադրության ծեսի մեջ հատուկ կետ սահմանվեց այն մասին, որ պետք է խստագույնս արգելվեն հայերի և ուղղափառների (ռուսների) միջև տեղի ունեցող ամուսնությունները, խնամիրությունը և այլն¹։

Այս կարգի կողմնակի վկայությունները, որքան էլ հետաքրքրական համարվեն և արժանի լինեն ուշադրության՝ անկարող են բավարարել մեր հարցասիրությանը։ Հին Մոսկվայի հայկական գաղութի պատմության գիտական լուսաբանության համար նոր նյութեր են պետք։

Բարեբախտաբար, այդպիսի նյութեր կան. բայց դրանք կարող են օգտագործվել մեր առջև ծառացած խնդիրների լուծման համար այն բանից հետո միայն, երբ նախօրոք հարթված լինի Մոսկվայի միջնադարյան պատմության կնճիռներից մեկը՝ կապված Մոսկվայի տնտեսական կյանքում մեծ դեր կատարած «սուրոժցի հյուրերի» ազգային պատկանելության և գործունեության բնագավառների հետ։

***

XVI դ. ընթացքում Մոսկվան բարգավաճել և դարավերջին դարձել էր Արևելյան եվրոպայի ամենախոշոր տնտեսական կենտրոններից մեկը։ Մեծ էին նրա կապերը ինչպես թաթարական տափաստանների, այնպես էլ եվրոպական երկրների հետ։ Նովգորոդն ու Մոսկվան մրցակիցներ էին ռուսական իշխանությունների և եվրոպայի միջև տեղի ունեցող ու շարունակվելի լայն ծավալ ընդունող ապրանքափոխանակության բնագավառում։

¹ М. Н. Тихомиров. *История Москвы*, т. 2, с. 216.

Եվ եթե Նովգորոդը ռուսական ապրանքներ էր մատակարարում Հանգայի քաղաքներին, Մոսկվան իր հիմնական ուշադրությունը սեեռել էր հարավի վրա, կապված լինելով իտալական նշանավոր քաղաք-պետությունների՝ Ջենովայի ու Վենետիկի հետ: Տնտեսական այդ կապերի հանգուցակետը Ղրիմի նշանավոր ծովափնյա քաղաքներն էին՝ նախ Սուրոժը, ապա Կաֆան: Մինչև XV դ. 70-ական թթ., այսինքն՝ մինչև Ղրիմի գրավումը թուրքերի կողմից, այդ քաղաքները (մասնավորապես՝ Կաֆան) վիթխարի դեր էին կատարում Ռուսաստանի համար՝ լինելով միջերկրածովյան հարուստ երկրների հետ տնտեսական կապերի հանգուցակետ, դեպի Եվրոպա բացված լայնարձակ հորիզոն ունեցող մի պատուհան:

Մենք արդեն առիթ ենք ունեցել նշելու, որ Կաֆայում հայերը մեծամասնություն են կազմել, իսկ Սուրոժում՝ շատ ազդեցիկ դիրք գրավել: Հարցի ուսումնասիրությունը արդի վիճակում կարելի է ապացուցված համարել, որ հիմնականում այդ քաղաքների հայ վաճառականներն էին զբաղված արևելյան երկրներից ներմուծվող ապրանքների՝ մասնավորապես մետաքսե շքեղ գործվածքների, համեմունքի, բուրուժնավետ նյութերի ու թանկագին քարերի առևտրով: Մոսկվայում արևելյան այդ ապրանքների առևտրի մենաշնորհը գտնվում էր վերոհիշյալ «սուրոժցի հյուր» («зосму сурожа-не») կամ ուղղակի «սուրոժցի» («сурожаини») կոչվող վաճառականների ձեռքում¹:

Եվ այսպես, «սուրոժցի հյուր» կամ «սուրոժցի» էին կոչվում Մոսկվայի բարձրագույն դասի վաճառականները, ի տարբերություն «սուլկոննիկների» (մահոդավաճառների) և մյուս առևտրականների: Սրանք իրավական իրենց գոյավիճակով հավասարեցված էին բոյարներին և հոգևորականությանը, ազատված էին մի շարք հարկերից ու մաքսերից, իրավասու էին

¹ Նշենք այստեղ, որ միջնադարյան տարբեր երկրներում լայնորեն գործածվել են որևէ ֆաղափ անվան հետ աղերսված ուրիշ համանման տերմիններ: Այսպես՝ օրինակ, Միջին Ասիայում արտաբին առևտուրը եղել է բուխարացի վաճառականների մենաշնորհը, և բոլոր այն մարդիկ, որոնք զբաղվել են այդ գործով, կոչվել են «բուխարայուտուչի» (*Очерки истории СССР*, т. II, էջ 431): Թուրքական սուլթանները երկար ժամանակ Բարձր դուռն թարգմանիչների պաշտոնին էին կոչում և Մոլդավիայի ու Վալախիայի գոսպոդոսներ էին կարգում Կ. Պոլսի Ֆանար թաղամասի հույներին, ըստ այդմ վերոհիշյալ պաշտոնները գրաված անձինք կոչվում էին «ֆանարիոտներ»: XVI դ. Մոսկվայում կար վաճառականների մի դաս, որին պատկանող անձինք կոչվում էին «սմոլենցի» («смоляне»), սրանք Սմոլենսկ ֆաղափ բնակիչներ էին (Б. Н. Флоря, «Привилегированное купечество...», *История СССР*, 1977, № 5, էջ 149): Այս կարգի փաստերի թիվը կարելի է կրկնապատկել:

առանց տուրք վճարելու իրենց տներում ոգելից խմիչք պահելու և, որ ամենակարևորն է, անմիջապես ենթակա էին մեծ իշխանի դատական ատյանին¹:

«Սուրոժեցի հյուր» կամ «սուրոժցի» տերմինները լայնորեն գործածական լինելով առտնին կենցաղում՝ կիրառվում էին նաև տարեգիրների կողմից, սակայն պաշտոնական հանգամանք չէին ստացել: XIV-XV դդ. Մոսկվայի մեծ իշխանների ստորագրած պաշտոնական փաստաթղթերի մեջ վաճառականների այս դասը հիշատակվում է «հյուր» («гость») անունով միայն, մի տերմին, որ վաղ ժամանակներից հատկացվում էր «օտար երկրներից կամ այլ քաղաքներից ժամանած այն վաճառականներին, որոնք բնակվում կամ առևտուր էին անում ոչ այն վայրերում, ուր գրանցված էին»², այլ խոսքով «սուրոժցի» վաճառականները, չնայած Մոսկվայի տնտեսական կյանքում մեծ դեր էին կատարում, բայց իրենց գործունեության սկզբնական շրջանում, եթե նույնիսկ տարիներ շարունակ մնում էին Մոսկվայում՝ չէին համարվում այդ քաղաքի մշտական բնակիչներ:

Արդ՝ ո՞րն է եղել «սուրոժցիների» բուն բնակավայրը: Այսպիսի հարց, որքան մեզ հայտնի է, չի էլ դրվել բանասիրության մեջ: Ուսումնասիրողները տարակույս չեն ունեցել, որ «սուրոժյան հյուրերը» ժամանել են Ղրիմի թերակղզու վաճառաշահ համանուն քաղաքից՝ Սուրոժից, որը գտնվել է Կաֆայի և Ալուշտայի մեջտեղում և մինչև Կաֆայի ծաղկումը հսկայական դեր է կատարել՝ որպես փոխանակային առևտրի միջազգային նշանակություն ունեցող կենտրոն: Հույները քաղաքն անվանել են Սուզգայա, Սուզգեա, նաև Սուզգիա, արևմտաեվրոպական աղբյուրներում այն կոչվել է Սուզայա, ռուսական աղբյուրներում՝ Սուրոժից բացի, նաև Սուզակ, արաբական աղբյուրներում՝ Սուզադ, Սուրզակ կամ Սոզգադիա, Շոզգադիա. հայերը կոչել են Սուզգա կամ Սուզտա³:

«Սուրոժյան հյուրերին» անվերապահորեն Սուրոժ քաղաքի հետ շաղկապողները հաշվի չեն առել այն հանգամանքը, որ կան աղբյուրներ, որոնք այդ քաղաքի անունով Ղրիմի թերակղզին ամբողջությամբ կոչել են Սուրոժյան թերակղզի, իսկ արաբական (թերևս նաև ռուսական) որոշ աղբյուրներում ողջ Սև ծովն է ճանաչվել Սուրոժի անունով⁴:

¹ М. Н. Тихомиров, *нշվ. աշխ.*, էջ 160.

² Вл. Даль, *Толковый словарь*, I, էջ 386.

³ Հայկական անվանման մասին տեղեկությունների աղբյուրը հայերեն ձեռագրերի հիշատակագրանքն են, իսկ մյուս տվյալները բաղված են Վ. Վասիլևսկուց (տե՛ս В. Г. Васильевский, *Труды*, III, Петроград, 1915, էջ CLVI):

⁴ Այս մասին տե՛ս А. Н. Веселовский, *Южно-русские былины*, СПб., 1884 (*Сборник отделения русского языка и словесности Академии Наук*, т. XXXVI, № 3, էջ 69-70):

Այս փաստերը ստիպում են ուսումնասիրողին շրջահայաց լինել այդ տեղանվան հետ առնչվող պատմաբանասիրական հարցերը մեկնաբանելիս: «Սուրոժ» ասելով Մոսկվայի բնակիչները, ամենայն հավանականությամբ, նկատի են ունեցել ոչ թե մասնավորապես Սուրոժ քաղաքը, այլ Ղրիմի թերակղզու հարավարևելյան ծովափն ամբողջությամբ, ներառյալ ափամերձ շրջանները, ուր XIII-XV դդ. Սուրոժից բացի և Սուրոժից ավելի ծաղկուն քաղաքներ էին դարձել Կաֆան, Սուրխաթը, Մանգուպը և այլ կենտրոններ:

Իսկ ի՞նչ կարող ենք ասել այդ «հյուրերի» ազգային պատկանելության մասին: Այս հարցը հուզել է մի շարք պատմաբանների: Նրանց հայտնած տարբեր տեսակետներին անդրադառնալուց առաջ անհրաժեշտություն է զգացվում ծանոթանալ «սուրոժցի» տերմինի գործածության պատմությանը: Առաջին անգամ այն հիշատակված է Իպատեյան տարեգրության մեջ՝ 1288 թ. տակ: Այստեղ ասված է, որ Վոլինյան երկրամասի իշխան Վասիլյոկ Վլադիմիրովիչի մահվան և թաղման արարողությունների ժամանակ Վլադիմիր քաղաքում ներկա են եղել և ողբացել տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ. «Плакашеся над ним все множество Володимирцев, мужы и жены и дети, Немцы и Сурожские, Новогородцы, Жидове»¹: Այս տվյալը Մոսկվայի հետ որևէ առնչություն չունի և հենց այս առումով զգալի արժեք է ներկայացնում: Դրա գոյությամբ ժխտվում է այն տեսակետը, թե «սուրոժյան հյուր» տերմինը գործածական է եղել միայն Մոսկվայում:

Տեղին է այստեղ վերհիշել, որ Վոլինյան Վլադիմիր նշանավոր քաղաքում բնակվել են բազմաթիվ հայեր, որոնք ունեցել են իրենց կազմակերպված համայնքն ու եկեղեցին: Մահացած իշխանի հուղակավորությանը քաղաքի բուն բնակիչներից՝ ռուսներից բացի, իհարկե, մասնակցել էին նաև ազգային փոքրամասնությունները, որոնցից հանվանե հիշատակված են գերմանացիները, հրեաները և «սուրոժցիները»:

Հյուսիսային ռուսական տարեգրությունների մեջ 1318 թ. առաջին անգամ հիշատակություն ենք գտնում «Սուրոժյան ծովի» մասին, իսկ 1356 թ. տակ տարեգրությունը ծանուցում է, որ Հորդայից Մոսկվա է ժամանել Իրենչեյ անունով մի դեսպան, «սուրոժցի հյուրերի» ընկերակցությամբ: Մասնագետները նշում են, որ այդ «առաջին ուղղակի վկայությունն է Մոսկ-

Պետ է ենթադրել, որ ռուսները Սուրոժսկի անունով կոչել են Ղրիմի առափնյա ծովը և ոչ (կամ ոչ միայն) Ազովի ծովը, ինչպես ենթադրել են ոման (տե՛ս В. Е. Сыроечковский, *նշվ. աշխ.*, էջ 17):

¹ ПСРЛ, т. II, էջ 920, «Летопись по Илатскому списку», СПб., 1871, էջ 605.

վայի և Ղրիմի իտալական գաղթօջախների միջև առևտրական կապերի առկայության մասին»¹:

Այսպիսով, XIV դ. կեսերից առաջ որևէ տվյալ չի պահպանվել «սուրոթյան հյուրերի» Մոսկվայում ծավալած տնտեսական գործունեության մասին:

Վերը շարադրվածից պարզ է, որ տարեգրության հեղինակը «սուրոթյան հյուրեր» ասելով նկատի է առել ընդհանրապես Ղրիմի թերակղզուց և մասնավորապես Կաֆա քաղաքից ժամանած վաճառականներին:

Սակայն մի վայրկյան մոռանանք մեր այս տեսակետը և փորձենք հարցին մոտենալ այն ուսումնասիրողների հայեցակետից, ովքեր «Սուրոթ» տերմինի տակ բառացիորեն հասկացել են հենց Ղրիմի Սուրոթ-Սուդակ-Սուդղա քաղաքը: Բնակչության ազգային պատկանելության առումով ի՞նչ պատկեր էր ներկայացնում այդ քաղաքը XIV դ. կեսերին:

Սուրոթի պատմության հարցերով հետաքրքրված բոլոր ուսումնասիրողներն էլ միաբերան վկայում են, որ քաղաքի բնակչության կազմում հայերը զգալի թիվ են կազմել, իսկ մի քանի մասնագետներ էլ (օրինակ, Ֆ. Բրունը)², թերևս փաստերը չափազանցնելով, հանգել են այն եզրակացության, որ հայերը կազմել են քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը: Քաղաքի հանգամանալից պատմությունը շարադրել է Վ. Գ. Վասիլևսկին «Սուրբ Ստեփանոս Սուրոթցու վարքի» ներածականում³: Նշանավոր գիտնականը պարզել է, որ XIII-XIV դդ. Սուրոթի կառավարիչները կոչվել են սեբաստոսներ, դրանցից շատերի անունները գրանցվել են քաղաքի Հունական եկեղեցուն պատկանած Սինաքսարի (Հարանց վարքի) լուսանցքներին: Հիշատակված սեբաստոսների մեծ մասին Վ. Վասիլևսկին հույն է համարել, նշելով միաժամանակ, որ հանդիպում են նաև այնպիսի անուններ, որոնց մեջ կան հունարենին խորթ հնչյուններ: 1305 թ. հիշատակված է, օրինակ, սեբաստոս Թոփտին՝ իր Թամար տիկնոջ հետ միասին: Հիմք ընդունելով տիկնոջ անունը, ուսումնասիրողն անորոշ դատողություններ է արել նրա (նաև նրա ամուսնու) վրացական ծագման մասին, անշուշտ, տեղյակ չլինելով, որ Թամար անունը, սկսած X դ. խիստ տարածված էր Հայոց մեջ և որ Ղրիմում, շատ վաղ ժամանակներից, գոյություն է ունեցել Թոփտի զուտ հա-

¹ В. Е. Сыроечковский, *нշվ. աշխ.*, էջ 17:

² Ф. Брун, *Черноморье*, ч. II, Одесса, 1880, էջ 140.

³ Տե՛ս В. Г. Васильевский, *Труды*, том третий, Петроград, 1915: *Русско-Византийские исследования. Жития св. Георгия Амастридского и Стефана Суроожского*, էջ CLVI-CCVII («Исторические сведения о Суроже»):

յաբնակ խոշոր գյուղը (ունեցել է երկու եկեղեցի), որն այդպես է կոչվել թերևս կառուցված լինելով այդ նշանավոր սեբաստոսի կողմից, կամ մի այլ կերպ առնչված լինելով նրա անվան հետ: Այդ նույն Սինաքսարում հիշատակված են Սուրոթի պատմության մեջ նշանակալի դեր կատարած մի քանի այլ հայազգի անձնավորություններ ևս, Սամատ հայի տիկինը, Սմբատի որդի Դավիթը և ուրիշներ: 1292 թ. սուրոթցի հայերը Ջատիկը կատարել են ոչ թե հույների հետ՝ ապրիլի 6-ին, այլ նրանցից մեկ շաբաթ հետո: Այս կապակցությամբ, ինչպես միշտ ծոազատիկների ժամանակ, քաղաքում վեճեր են բորբոքվել հայ և հույն համայնքների միջև¹, մի հանգամանք, որ իր հերթին վկայում է Սուրոթում հայ հոծ բնակչության առկայության մասին:

1322 թ. Սուրոթի պատմության համար դարձակետային նշանակություն է ունեցել: Ուզբեկ խանի զորահրամանատար Կարա-Բուլատը գրավել է քաղաքը և հալածանքներ սկսել քրիստոնյաների նկատմամբ. փակվել են շատ եկեղեցիներ, կործանվել խաչեր և սրբատեղիներ, ցած բերվել եկեղեցական զանգակներ և այլն: Քրիստոնյա բնակչության մեծ մասը լքել է քաղաքը: Իբն-Բատուտան 1334 թ. այցելելով Սուրոթ, գտել է այնտեղ միայն մի քանի հույն արհեստավորներ: Որոշ աշխուժություն է սկսվում 1365 թ. հետո միայն, երբ ջենովացիներին հաջողվում է իրենց տիրապետությունը տարածել նաև Սուրոթի վրա, սակայն քաղաքն այլևս ինքնուրույն տնտեսական նշանակություն ձեռք չի բերում, և վերականգնվում է միայն Կաֆայի շնորհիվ՝ դառնալով նրա երկրորդական կցորդը:

Մեջբերված այս թվականներն արժանի են սևեռուն ուշադրության: Սուրոթը, այսպիսով, 1322-1365 թթ. իր պատմության ողբերգական շրջանն էր ապրում: Բայց հենց այս շրջանում, ավելի որոշակի՝ 1356 թ., ռուսական տարեգրությունների մեջ առաջին անգամ գրանցում է կատարվում «սուրոթյան հյուրերի» Մոսկվա ժամանելու մասին: Ինչպե՞ս բացատրել այս առեղծվածը:

Առաջին հերթին՝ մեր կողմից արդեն բացատրված ձևով. «սուրոթյան հյուրեր» տերմինը տարեգրի կողմից օգտագործվել և ժամանակակիցների կողմից ընկալվել է՝ «Ղրիմից ժամանած վաճառական» (ավելի ճիշտ՝ «ղրիմահայ վաճառական») իմաստով: Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, «Սուրոթ» ան-

¹ В. Г. Васильевский, *նշվ. աշխ.*, էջ CLXXXVIII: Այս տեղեկությունների մի մասը, նույն այս աշխատությունից փաղելով, օգտագործել են նաև ուրիշ հայագետներ (տե՛ս Խ. Ա. Փոբշեյան, «Ն՞րբ է կատարվել հայերի մուտքը Ղրիմ», *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1962, № 2, էջ 108: Վ. Միֆայեյան, *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն*, I, էջ 50):

վանումը պետք է վերագրվի ոչ ամբողջ Ղրիմին, այլ որոշակի մի բնակավայրի՝ Այդ դեպքում կա միայն հետևյալ բացատրությունը. Կաֆա քաղաքը բարգավաճելով և բռնելով Սուրոժի տեղը, կատարելով տնտեսական այն վիթխարի դերը, որը վիճակված էր նախկինում Սուրոժ քաղաքին, ինչ-որ ժամանակ սեփականել է նաև իր նախորդի աշխարհասփյուռ անունը:

Աշխարհագրապես այդ երկու քաղաքներն այնքան մոտ էին գտնվում միմյանց և այնքան նույնական էր նրանց դերը որպես միջազգային ապրանքափոխանակության հանգրվան, որ հեռավոր երկրամասերում, Ղրիմի թերակղզու նոր կենտրոնի՝ Կաֆա քաղաքի պատմության իրողությունները, շփոթումով կամ սովորություն ուժով, վերագրում էին Սուրոժ քաղաքին:

Ի հաստատումն այս բացատրության մեջբերենք մի բնորոշ փաստ: 1298 թ. Նոդայ ամիրի զորքերը գրավում են Կաֆան և այստեղ հսկայական ավերածություններ են գործում: Այս լուրը վաճառականները հասցնում են Եգիպտոս, ուր և գրանցվում է, բայց արդեն ոչ թե որպես Կաֆայի հետ կատարված դեպք, այլ Սուրոժ-Մուղտայի¹:

Այսպիսով, կարելի է վստահորեն հայտարարել, որ Մոսկվայի ֆաղափացիների առանհամար խոսակցության մեջ «սուրոժցի հյուր» կոչված վաճառականները, որ հիշատակվել են սկսում XIV դ. կեսերից, իրականում սուրոժցի չէին, այլ Մոսկվա էին ժամանում Ղրիմի թերակղզու վաճառաշահ կենտրոններից՝ Սուրխաթից, Մանգուպից, Սուրոժից և այլ ֆաղափներից, բայց առաջին հերթին և մասնավորապես՝ հռչակավոր Կաֆա (Թեոդոսիա) ֆաղափից:

Արձանագրելով այս հետևությունը, պետք է կրկին վերհիշենք այն փաստը, որ Կաֆայի բնակչության մեծամասնությունը հայերից էր բաղկացած և, որ Կաֆայեցի հայերի ձեռքում էր կենտրոնացված արևելյան ապրանքների առևտրի գերակշիռ մասը:

Այս անհրաժեշտ բացատրություններից հետո տեսնենք այժմ, թե ինչպիսի կարծիքներ են արտայայտվել «սուրոժցի հյուրերի» ազգային պատկանելության մասին:

Մոսկվա քաղաքի պատմության անվանի ուսումնասիրողներից Ի. Զաբելինը այդ կապակցությամբ գրել է. «Մոսկվան, հենց այն պահից, երբ սկսեց պատմական իր ապրելաշրջանը, ի հետևանս մեր (Ռուսաստանի) հարավային երկրամասերում ծավալված առևտրական, մասնավորապես խոտլական բարեպատեհ հարաբերությունների, ըստ երևույթին կարողացավ իր

¹ В. Г. Васильевский, նշվ. աշխ., էջ CXCI.

կողմը ձգել հատուկ մի գաղութ իտալական վաճառականների, որոնք սուրոթցի անվան տակ, ռուսների հետ միասին, շատ ակնառու և ազդեցիկ դիրք գրավեցին [Մոսկովյան] մեծ իշխանության մայրաքաղաքի ներքին կյանքում, և հետագայում մեծապես նպաստեցին իտալա-ֆրանսիական եվրոպայի հետ նրա առնչություններին ու կապերին»¹:

Այսպիսով, ըստ Ի. Զաբելինի «սուրոթյան հյուրեր» կոչվող վաճառականները հիմնականում եղել են իտալացիներ, և նրանք են, որ մեծ դեր են կատարել Մոսկովյան և եվրոպական երկրների հետ տնտեսական կապերի ստեղծման ու ամրապնդման գործում: Պետք է նշել, որ այս տեսակետից հեղինակը հաշվի չի առել երկու հանգամանք. նախ՝ որ ռուսական աղբյուրներում իտալացիները հիշատակվում են որպես «ֆրյագ» կամ «ֆրյագին» (համապատասխանում է հայկական «ֆրանկ» բառին), և որևէ ցուցում չկա «սուրոթյան հյուր» ու «ֆրյագ» տերմինների նույնացմանն ի նպաստ, և այնուհետև՝ արևելյան ապրանքները ներմուծվում էին ջենովացիների տիրապետության տակ անցած ղրիմյան նավահանգիստներն ու այնտեղից էր արտահանվում Ռուսաստան ոչ թե իտալացի վաճառականների, այլ հենց հայերի կողմից:

Ի. Զաբելինի նշած ճանապարհով է ընթացել նաև «սուրոթյան հյուրեր» մասին շատ արժեքավոր ու փաստալից մենագրության հեղինակ Վ. Սիրոյեչկովսկին՝ իտալացիներից բացի «սուրոթցի» քաղաքային դասի շարքում տեղ հատկացնելով նաև հույն վաճառականներին: Իր տեսակետը Վ. Սիրոյեչկովսկին հիմնավորում է երկու «սուրոթցիների»՝ Նեքամատի և Սալարևի, անուն-ազգանունների յուրովի ստուգաբանությամբ. Նեքամատ անուն (ըստ երևույթին նույնացնելով հունական Նիկոմեդես անվան հետ), նա համարում է հունական, ուստի այդ «սուրոթցուն» հույն է համարում, իսկ Սալարև ազգանունը (հավանաբար առնչելով լատիներեն *salarius* բառի հետ, որ նշանակում է «աղբ դրած ձկան վաճառական») իտալական հռչակելով՝ այդ «սուրոթցուն» էլ իտալական ծագում է վերագրում:

¹ “Москва, как только начала свое историческое поприще, по счастливым обстоятельством торгового и именно итальянского движения в наших южны краях, успела привлечь к себе, повидимому, особую колонию итальянских торговцев, которые под именем сурожан, вместе с русскими заняли очень видное и влиятельное положение во внутренних делах великокняжеской столицы и впоследствии много способствовали ее сношениям и связям с итальянскою, фряжскою Европою” (Иван Забелин, *История города Москвы*, ч. I, М., 1905, էջ 86):

Մեր կարծիքով, սակայն, մեկ-երկու անունների չհիմնավորված ստուգաբանությունների վրա հենվելով հնարավոր չէ պարզաբանել պատմաբանասիրական այնպիսի բարդ հարցեր, որոնցից է «սուրոթյան հյուրերի» ծագումնաբանության հարցը: Ըստ այդմ հավատ չի ներշնչում նաև Վ. Սիրոյեչկովսկու եզրակացությունը, որ շարադրված է այսպես. «Մոսկովյան վաճառականների մեջ առկայությունը ղրիմեցի նշանավոր հույների և իտալացիների, որոնք հաստատվել էին Մոսկվայում ֆեոդալական այդ կենտրոնի բուռն զարգացման հետևանքով, օգնելու է մեզ բացատրել «սուրոթյան» տերմինի առաջացումը: Ղրիմից ներգաղթած վաճառականների խմբի նշանավոր անդամները, որոնք շարունակ երթևեկում էին դեպի հարավային շուկաները, կարող էին սուրոթյի անվանումը տարածել բովանդակ դասի վրա»¹:

Ծագումնաբանական այս հարցին հպանցիկ անդրադարձել է նաև ակադեմիկոս Մ. Տիխոմիրովը: Հստակ տեսակետ նա չի առաջադրել, սակայն, ըստ երևույթին, հանգել է այն եզրակացության, որ «սուրոթյի» կոչվող և Մոսկվա քաղաքի հետ առնչված վաճառականները ազգությամբ ռուս են եղել, բայց կոչվել են «սուրոթյի», որովհետև նրանց գործունեությունը խարսխված է եղել Սև ծովի հարավային նավահանգիստների հետ: «Մոսկվայի վաճառականների ձեռքում դրամական միջոցների կուտակումը սերտորեն կապված էր սևծովյան առևտրի հետ: Այդ պատճառով, - գրել է մեծանուն գիտնականը, - վաճառականների առաջատար խումբը Մոսկվայում ստացել էր սուրոթյի հյուր մականունը»²: Սակայն այս բացատրությամբ ևս խնդիրը չի լուծվում, քանի որ 1356 թ. անդրանիկ վկայության մեջ «սուրոթյի հյուրեր» են կոչված ոչ թե մոսկվացի, այլ Ղրիմից ժամանած օտարերկրացի վաճառականները:

Այս հարցին անդրադարձել է նաև Վ. Միքայելյանը և հանգել այն եզրակացության, որ ազգային կազմով «սուրոթյի» կոչվող վաճառականները միատարր չեն եղել. «Նրա մեջ առաջին հերթին մտնում էին ռուսներն ու

¹ «Наличие среди московских купцов видных греков или итальянцев из Крыма, привлеченных в Москву пышным ростом этого феодального центра помогло бы нам объяснить появление термина “сурожане”. Выходцы из Крыма, видные члены группы купцов, постоянно отправлявшихся к южным рынкам, могли сообщить всей группе наименование сурожан” (В. Е. Сыроечковский, *նշվ.* էջ 24):

² «Накопление капиталов в руках московских купцов было тесно связано с черноморской торговлей. Поэтому ведущая купеческая группа получила в Москве прозвание гостей-сурожан” (М. Н. Тихомиров, *նշվ.* էջ 150):

հայերը, ապա նաև իտալացիներ և ղրիմաբնակ հույներ»¹, - գրել է նա՝ փորձելով միավորել ու հաշտեցնել վերոհիշյալ տեսակետները՝ հայերի համար ևս տեղ ապահովելով «սուրոժցիների» շարքում:

«Սուրոժցի հյուր» տերմինի իմաստը բացահայտելու փորձեր կատարելիս պետք չէ անտեսել, որ այդպես էին կոչվել արևելյան ապրանքների վաճառականները ոչ միայն միջնադարյան Մոսկվայում, այլև ուրիշ քաղաքներում, մասնավորապես Վոլինյան Վլադիմիրում (այդ մասին խոսք եղավ արդեն), Կիևում, Սուզդալում, Մեծ Նովգորոդում (դրանց մասին՝ ստորև), գուցե ու ուրիշ քաղաքներում: Ըստ այդմ «սուրոժցի հյուր» տերմինը գործածվելով Մոսկվայի բնակչության առտնին կենցաղում և գրանցվելով տարեգրությունների մեջ՝ ենթադրել է տալիս ուրիշ մի վայրից ժամանած և տվյալ վայրում «հյուրի», այսինքն օտարերկրյա վաճառականի գոյավիճակ ունեցող վաճառականների մի դասի առկայություն: Այդ վաճառականների հետագա սերունդները, տասնամյակներ շարունակ ապրելով ու գործելով Մոսկվայում, դառնալով այդ քաղաքի մշտական բնակիչ, խնամիմանալով ռուսների հետ, ի վերջո՝ դավանափոխ լինելով՝ պետք է որ փոխեին ազգային իրենց ղրիմապատկերը և հանդես գային որպես ռուս վաճառականներ: Բայց այդ վերաբերում է արդեն «սուրոժցիների» հետագա պատմությունը և ոչ նրանց պատմական ասպարեզ իջնելու հանգամանքներին: Ուստի, հետևելով վերոհիշյալ ուսումնասիրողներին, տեսնենք, թե ինչ արդյունքներ կարող ենք ստանալ «սուրոժցի» վաճառականներից մի քանիսի անուն-ազգանունների անկանխակալ քննության ճանապարհով:

Սկսենք հենց Նեքամատի (ռուսական աղբյուրներում գրված է *Некомат*) մասին տվյալների քննությունից: Կուլիկովյան ճակատամարտին նախորդող տարիներին Մոսկվայում հանրահայտ էր այդ «սուրոժցին»: Նա լայն կապեր էր հաստատել մի կողմից Մոսկվայի ու Տվերի իշխանների, մյուս կողմից Ոսկե Հորդայի տիրակալների հետ: Նրա ջանքերով 1375 թ. Դմիտրի Դոնսկոյի քաղաքական հակառակորդ Տվերի իշխան Միխայիլ Ալեքսանդրովիչը Ոսկե Հորդայից, երկրորդ անգամ լինելով, Վլադիմիրի մեծ իշխանի տիտղոսն ստացավ: Դմիտրի Դոնսկոյը “со всеѣмъ силою собрався, и со всеми князи русскими совокупяся”, պարտության մատնեց իր քաղաքական հակառակորդին և ստիպեց նրան՝ անվերապահորեն ենթարկվել Մոսկվայի մեծ իշխանությանը²: «Սուրոժցի» Նեքամատը հետա-

¹ Վ. Միխայելյան, նշվ. աշխ., էջ 184-185:

² ПСРЛ, т. XI, էջ 15, Очерки истории СССР, II, էջ 217:

գայում մասնակցեց Դմիտրի Դոնսկոյի դեմ Մոսկվայի վերջին հազարապետի (мѣсцѣвый) որդու գլխավորությամբ նյութվող դավադրությանը, իսկ ավելի ուշ՝ 1383 թ. մահապատժի ենթարկվեց. նրան պատկանած գյուղերն ու կալվածքները Մոսկվայի մեծ իշխանի սեփականությունը դարձան¹: «Կարելի է շտարակուսել այն բանում, - գրել է այդ կապակցությամբ ակադ. Մ. Տիխոմիրովը, - որ Նեքամատը կողմնակիցներ է ունեցել առևտրական շրջանակներում, և որ շոշափված են եղել առևտրական բարձր շահեր, մեր կարծիքով Սուրոժի հետ առևտուր անող հյուրերի շահերը, որոնց համար Ոսկե Հորդայի հետ խաղաղություն պահպանելը շահագանց կարևոր գործ է եղել, քանի որ Մոսկվայից դեպի Սև ծով տանող ճանապարհներին անցել են Ոսկե Հորդայի տարածություններով»²:

Քիչ առաջ ասացինք, որ Վ. Սիրոյեչկովսկին Նեքամատին համարել է հույն վաճառական: Անվանի պատմաբանը, անշուշտ, ավելի շրջահայաց կլիներ, եթե ձեռքի տակ ունենար միայն վերջերս գիտական շրջանառության մեջ դրված միջնադարյան հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները՝ հայերի մեջ տարածված անձնանունների մասին բազմաբովանդակ նյութերով: Այդ աղբյուրների համաձայն, հենց Նեքամատի գործունեության շրջանում կամ նրանից ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո, Պատմական Հայաստանի մի շարք նահանգներում ու հայկական գաղթավայրերում սիրված ու տարածված է եղել Նեքամատ անձնանունը, որն ըստ Հ. Աճառյանի պարսկերենից է փոխառված և նշանակում է «բարի եկավ», այսինքն «բարի գալուստ» («բարեբախտ»)՝ Նեքամատ անունն էին կրում Ամիրի Ս. Թեոդորոս կաթողիկե եկեղեցու կառուցող ճարտարապետը, Խարբերդի հայ ռաբիսը, խլաթեցի մի տանուտեր, Խուլայո վանքի դպիրներից մեկը և նրանց ժամանակակից մի քանի այլ հայ անձնավորություններ⁴:

Այսպիսով, «սուրոժցի» Նեքամատը, իր անունից դատելով, եղել է ոչ թե հույն, այլ հայ վաճառական՝ մեկը զրիմահայ հարյուրավոր այն վաճառականներից, որոնք XIV-XV դդ. մրցակից շուներին դեպի Ռուսաստան և

¹ ПСРЛ, т. XXV, № 190, 211, ПСРЛ т. XII, № 45, ПСРЛ т. XVIII, № 135, В. Г. Васильевский, *нշվ. աշխ.*, № ССII, М. Н. Тихомиров, *нշվ. աշխ.*, № 161 և այլն:

² М. Н. Тихомиров, *нշվ. աշխ.*, № 173:

³ Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հատ. Գ, Երևան, 1948, № 71:

⁴ Ժե դարի... հիշատակարաններ, Ա, № 553, 629, Բ, № 34, 73, Գ, № 31, 383, 527: Նեքամատ կամ Նեքամատիկ անունով մի ծեր դպիր էլ հիշված է Հ. Հազարյանի հավաքածուի XV դ. ընդօրինակված № 9 ձեռագրում՝ որպես թղթի կոկող և թանաֆ եփող (այս տեղեկությունը մեզ հաղորդել է Օ. Եգանյանը, որին հայտնում ենք շնորհակալությամբ):

Արևելյան Եվրոպայի այլ երկրներ արևելյան ապրանքների ներմուծման բնագավառում:

«Սուրոժցի» նեքամատի կյանքի դրվագների համառոտակի շարադրանքից պարզ դարձավ, որ նա, բարձր դիրք գրավելով Մոսկովյան մեծ իշխանության կառավարող շրջաններում, պատկանում է այն կուսակցությանը, որի ներկայացուցիչները գործում էին ի նպաստ Ոսկե Հորդայի հետ տնտեսական կապերի զարգացման, ի վնաս Մոսկովայի մեծ իշխանության անկախության ջանքերի: Սակայն «սուրոժցյան հյուրերի» մեծամասնությունը կանգնած էր Դմիտրի Դոնսկոյի կողքին, նպաստում էր ռուսական երկրամասերի միավորման ուղղությամբ ծավալած նրա հայրենասիրական գործունեությանը, գործուն դեր էր կատարում Ոսկե Հորդայի դեմ նրա զլխավորած պայքարում:

Երջանիկ պատահականությամբ պահպանվել են Դմիտրի Դոնսկոյի կուսակից մեկ տասնյակ այն «սուրոժցի հյուրերի» անունները, որոնք ուղեկցել են Մոսկովայի մեծ իշխանին Կուլիկովյան ճակատամարտում: Նախ մեջբերենք Նիկոնովյան տարեգրության այն հատվածն իր ամբողջությամբ, որի մեջ տեղեկություններ են գրանցված այդ վաճառականների կատարած դերի մասին. «Поять же тогда князь велики с собою десять мужей сурожане гостей, видения ради: аще что Бог случит, имут поведати в дальних землях, яко сходници суть з земли на землю и знаеми всеми и в Ордах и в Фрязах; и другая вещь: аще что приличится, да сии сътворяют по обычаю их: си же суть имена их...»¹. Այնուհետև թվարկված են նրանց անունները, որոնք տարբերակներով նշված ձեռագրերի մեջ և Կուլիկովյան ճակատամարտի մասին պահպանված մյուս աղբյուրներում: Ստորև տալիս ենք ցանկը, յուրաքանչյուր անվանն առընթեր նշելով տարրնթերցվածներն ու լրացուցիչ տվյալները:

1. Վասիլի Կապիցա (Պալիցա),
2. Սիդոր Ելֆերև (Ելուֆերև, Օլուֆերև, Օլֆերև),
3. Կոստանտին (Պետունով, Վոլկ, Բոլկ, Բոլկով, Բելցա),
4. Կուզմա (Կոզմա) Կովերյա (Կովիրյա, Կովիր, Կովրյա, Խովրին),
5. Սիմեոն Օնտոնով (Անտոնով, հոր անունն է՝ Անտոն Վերբլյուզին), կոչված նաև Կորտոնոս,
6. Միխայիլ (Միխայլո) Սալարև (Սարաև, Սամարև),

¹ ПСРЛ, т. XI, № 54: Змѣст. Куликовская битва и подъем национального самосознания, Л., 1979, № 234:

7. Տիմոֆեյ Վեսյակով (Վասկով, Վեզյակով),

8. Դմիտրեյ Չեռնոյ (Չեռնի, Չերմնոյ),

9. Դեմենտեյ (Դմիտրի) Սալարև (Սարաև),

10. Իվան Շիխ¹:

Թվարկելով այս անունները, Վ. Վասիլևսկին հայտնում է այն կարծիքը, որ դրանց մեծամասնությունը ռուսներ են, սակայն «առաջինները (որո՞նք – Լ. Խ.) կարող են համարվել նաև հույներ»²:

Սալարև ազգանունը կրող զույգ անձինք (չնայած դրանք ձեռագրերում կոչված են նաև Սարաև կամ Սամարև) ըստ Վ. Սիրոյեչկովսկու՝ հավանաբար Դրիմոմ հաստատված իտալացիներ են եղել³: Յանկի մեջ հիշատակված Սիմեոն Օնտոնովի մասին խոսում է Մ. Տիխոմիրովը: Մեջբերելով մի վարքաբանական գրվածքի մեջ առկա տվյալն այդ մեծահարուստ վաճառականի մասին (այստեղ ասված է, որ նա եղել է «от великих купцов и славных господствующему граду Москве»)⁴, - մեծանուն գիտնականը գրում է. «Սիմեոն Օնտոնովի անունն ու հայրանունը թվում է, թե վկայում է նրա ռուսական ծագման մասին»⁵:

Եվ այսպես, միայն անուններից ելնելով, ռուսումնասիրողները փորձել են որոշել Դմիտրի Դոնսկոյի կուսակից «սուրոժյան հյուրերի» կամ նրանց մի մասի ազգային պատկանելությունը: Հենց սկզբից պետք է ասել, որ այդ ճանապարհով հնարավոր չէ քիչ թե շատ վստահելի արդյունքի հասնել, քանի որ կարելի է վկայակոչել տասնյակ ու հարյուրավոր օտարազգի անձնավորությունների անուններ, որոնք հիշատակվել են ռուսական պաշտոնական փաստաթղթերում կամ տարեգրություններում այն աստիճանի ձևափոխված, որ հեռավոր հետք նույնիսկ չի մնացել նրանց նախնական ու հարազատ ձևերից: Գյուլնազար Օռուխենցը, օրինակ, դարձել է Նազար Օրեխովիչ, Հովհաննեսի որդիներ Աթանասն ու Բարսեղը կոչվել են Աֆանասի և Վասիլի Իվանովներ, Պողոս Զենենցը՝ Պավել Զինովև, Աստվածատուրի որդի

¹ Անվանացանկը ներկայացնում ենք Ի. Զաբելինի, Վ. Վասիլևսկու, Վ. Սիրոյեչկովսկու, Մ. Տիխոմիրովի, Գ. Մոխսեևայի վերը հիշատակված աշխատությունների մեջ առկա ցանկերի համադրությամբ:

² В. Г. Васильевский, *нշվ. աշխ.*, էջ ССIII:

³ “Было бы допустимо и Саларевых считать выходцами из итальянских колоний Крыма”, - գրում է նա (տե՛ս В. Е. Сыроечковский, *нշվ. աշխ.*, էջ 24):

⁴ Н. Тихонравов, *Древние жития Сергия Радонежского*, М., 1892, էջ 90.

⁵ М. Н. Тихомиров, *нշվ. աշխ.*, էջ 151:

եղիան՝ Իլյա Բոգդանով և այլն և այլն¹։ Թվարկված այս անձնավորությունների ազգություն մասին ստույգ տեղեկություններ ունենալով, անվարան կարող ենք հայտարարել, որ նրանք հայ վաճառականներ կամ քաղաքական-գինվորական գործիչներ են եղել։ Սակայն տարբեր բնույթի միջնադարյան աղբյուրների մեջ հիշատակված են հայազգի (ինչպես և ուրիշ ազգությունների պատկանող) բազմաթիվ անձնավորություններ՝ առանց ծանուցիչ տեղեկությունների։ Ինչպե՞ս վարվել նման դեպքերում։ Պատմաբանասիրական այս բարդ հարցին հնարավոր չէ գտնել դյուրին պատասխան։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ ռուսական աղբյուրներում հիշատակված ռուսական անուն-ազգանուններ կրող անձանց ճշող մեծամասնությունը ազգությամբ ռուս է եղել. այդ մասին երկու կարծիք չի կարող լինել։ Սակայն խնդիրն այսպես դյուրությամբ լուծված չենք կարող համարել, երբ տվյալներ կան այս կամ այն անձնավորության մի ուրիշ երկրից ժամանած լինելու մասին։ Եվ նույնն է պարագան «սուրոթյան հյուրերի», այսինքն՝ Ղրիմի հետ կապված և արևելյան ապրանքների առևտրով զբաղված վաճառականների։ Գերզուցությունը նախապայման է լինելու նրանց ազգությունը որոշելու ուղղությամբ կատարվող բոլոր փորձերի։

Այս բացատրությունից հետո հարկ չկա հատուկ շեշտելու, որ «սուրոթյան հյուրերի» հարցով զբաղված վերոհիշյալ ուսումնասիրողների եզրակացություններն այն մասին, որ այդ վաճառականները եղել են իտալացիներ, հույներ, ռուսներ, կամ էլ այդ բոլորի հետ միասին՝ նաև հայեր, շատ հեռու են հիմնավորված լինելուց։ Առաջին հերթին հենց այն պատճառով, որ բազմապիսի աղբյուրների միաբերան վկայությամբ՝ հայ վաճառականների մենաշնորհն է եղել արևելյան ապրանքների ներմուծումը Արևելյան Եվրոպայի երկրներ (որոշ աղբյուրներում դրանք նույնիսկ կոչվել են «հայկական ապրանքներ»)։

Ուսումնասիրողներից ոմանք փորձել են «սուրոթյան հյուրերի» ազգության հարցը լուծել նրանց հետագա սերունդների մասին ռուսական աղբյուրներում առկա տվյալների համադրումով։ Նրանց հաջողվել է ուշագրավ տեղե-

¹ Այս մի քանի տվյալները քաղել ենք պատահականորեն ընտրված մի գրքից (*Армяно-русские отношения в XVIII веке, сборник документов*, т. III, Ереван, 1978)։ Հենց այդ հատորի անվանացանկից դյուրությամբ կարելի է դուրս գրել Ռուսաստան այցելած հայ վաճառականների և այլ զբաղմունքի տեր անձանց անհանաչելի ձևափոխված-ռուսականացված մի քանի տասնյակ ուրիշ անուններ՝ Իվան Մակարով, Դավիդ Գրիգորև, Վասիլ Մակարով, Բոգդան Բոգդանով, Սերգեյ Իվանով, Մակսիմ Ֆիլիպով, Պետր Իվանով և այլն, և այլն։

կուլթյուններ հավաքել XV-XVI դդ. ապրած Սալարենների, Օնտոնովների, Վեսյակովների, Շիխովների մասին, պարզել, որ նրանք նույնպես զբաղվել են իրենց պապերի արհեստով՝ արևելյան ապրանքների առևտրով¹։ Անկարելի է թերագնահատել շատ արժեքավոր այդ աշխատանքը։ Եվ կարելի է անվերապահորեն համաձայնել, որ վերոհիշյալ վաճառականներից շատերի թոռներն ու թոռնորդները անքակտելիորեն մերվելով ռուսական միջավայրին, հետագայում փոխել են իրենց ազգային դիմագիծը։ Մեզ, սակայն, տվյալ դեպքում զբաղեցնում է «սուրոժյան հյուրերի» ծագումնաբանության հարցը, ուստի կրկին անդրադառնանք Դմիտրի Դոնսկոյի հետ Կուլիկովյան ճակատամարտ մեկնած «սուրոժյաններին»։

Նախ, անհրաժեշտ է ի մի բերել ռուսական աղբյուրներում առկա տեղեկությունները նրանց գործունեության մասին։

“Сказание о Мамаевом побоище” ապրի խմբագրություններից մեկում ասված է, որ «սուրոժյանները» “яко зосму хозяева быша”²։ Մեջբերելով այս հատվածը, Վ. Սիրոեչկովսկին փորձում է բացատրել անծանոթ այդ ХОЗЯЕВА բառը, առնչելով այն թաթարական ХОЗЯ-պարոն բառի հետ։ Ըստ այդմ, խնդրո առարկա նախադասությունը նա մեկնաբանում է այսպես. «Այդ հյուրերը եղել են «առաջընթաց հյուրեր», այսինքն առևտրական կարավանների գլխավորողներ (իմա՝ «քարվանսաշիններ» - Л. Խ.)³։ Այս բացատրությունը տրամաբանված է և ընդունելի, բայց կարող են լինել նաև այլ առաջարկներ։ Ելնելով այն փաստից, որ ռուսական միջնադարյան աղբյուրներում իրանա-հայկական «խոջա» տերմինը տառադարձվում էր ХОЗУ (խոզի) ձևով⁴, ավելի հավանական է ենթադրել, որ տվյալ դեպքում գործունենք հայ մեծատուն վաճառականների համար շատ սովորական «խոջա» հորջորջման հետ։ Ասքի հեղինակը այդ վաճառականներին խոջա կոչելով՝ ըստ երևույթին ցանկացել է շեշտել նրանց մեծահարուստ լինելը, նրանց առևտրական կապերի հսկայական ծավալ ունենալը և այլն։

¹ Տե՛ս, օրինակ, М. Н. Тихомиров, նշվ. աշխ., էջ 151-153։

² С. Шамбинаго, “Повести о Мамаевом побоище”, Сборник отдела русского языка и словесности, LXXXI, էջ 51.

³ В. Е. Сыроечковский, նշվ. աշխ., էջ 70։

⁴ Խոզի-Մարում էր կոչվում, օրինակ, վրաց Ալեքսանդր Թագավորի Ռուսաստան առաքած դեսպաններից մեկը (տե՛ս Վ. Բարխուդարյան, Վ. Կ. Ոսկանյան, Հայ-ռուսական պատմական կապերը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Երևան, 1978, էջ 27)։

Շատ ուշագրավ է նաև Տարեգրության ցուցումն այն մասին, որ այդ տասը «սուրոժցիները» «сходници суть з земли на землю и знаеми всеми и в Ордах и в Фрязах», այսինքն՝ «ճանապարհորդում էին երկրից երկիր ու ծանոթ էին բոլորին և՛ Հորդայում, և՛ Ֆռանկստանում»: Մենք, որ գիտենք արդեն հայկական կայուն գաղթօջախների գոյության մասին Ոսկե Հորդայի քաղաքներում և եվրոպական բազմաթիվ կենտրոններում, լրացուցիչ կռվան ենք ստանում այդ «սուրոժցիների» հայկական ծագման մասին:

Ինչ նպատակով էր Դմիտրի Դոնսկոյն իր հետ ռազմաճակատ տարել այդ տասը վաճառականներին: Այդ հարցին անդրադարձել են մի շարք ուսումնասիրողներ: Ստորև համառոտ ծանոթանալու ենք այդ մասին արտահայտված կարևոր տեսակետներին, տեղեկությունները քաղելով հիմնականում Վ. Սիրոեչկովսկու վկայակոչված աշխատությունից:

“Сказание о Мамаевом побоище” ասքում այդ մասին գրված է. “поведания ради дальных земель”, այսինքն, ըստ Վ. Վասիլևսկու, «սուրոժցիները»՝ աշխարհ տեսած ու փորձառու այդ մարդիկ, կատարելու էին հետախույզի, ուղեցույցի և սննդամթերք հայթայթողի դեր: Վ. Սիրոեչկովսկին սխալ է համարում այս բացատրությունը՝ նշելով, որ ռազմական հետախույզի դեր կատարողներին միջնադարյան ռուսական աղբյուրներում *сторож* կամ *страж* էին անվանում: Այս տեսակետից հետաքրքրական է հետևյալ փաստը: Ասքի որոշ ձեռագրերում ասված է, որ տափաստաններում Մամայի զորքերի շարժումներին ուշադիր հետևում էր ոմն “*твердый страж*” – Սիրմեոն Մելիքով կամ Սեմյոն Մելիք անունով. սա առաջինն էր, որ լուր հասցրեց թաթարական Հորդայի Մոսկվայի վրա հարձակում սկսելու մասին: Անկախ մեզնից եղել են ուսումնասիրողներ, որոնք այս Սիրմեոն Մելիքովին հավանաբար հայ են համարել¹:

Նիկոնովյան տարեգրության մեջ, ինչպես հիշում ենք, ասված էր, որ «սուրոժցի» վաճառականները ուղեկցում էին Դմիտրի Դոնսկոյին, - “*видения ради*”, “*аще что Бог случит, имут поведати в дальных землях*”, այսինքն՝ նրանց դերն էր պատերազմի հաջող ելքի լուրը տարածել աշխարհով մեկ, քանի որ առևտրական իրենց գործերով նրանք լինում էին ամենուրեք: «Ջադոնշինա» կոչվող գրվածքի մեջ ուղղակի ասված է, որ Կուլիկովյան ճակատամարտում ռուսների տարած փառավոր հաղթանակի

¹ Վ. Բ. Բարխուդարյան, Վ. Կ. Ոսկանյան, նշվ. աշխ., էջ 22: Նրանք վկայակոչել են *Хрестоматия по истории СССР*, т. I, М., 1949, էջ 219, ուր տպագրված է «Ասի մայի չարդի մասին» գրվածքի մի փոփոխակ:

լուրը արագությամբ տարածվեց աշխարհի շրջափակում. “Шибла слава к Железным вратам, к Риму и к Кафы по морю и к Торнаву и оттоле к Царюграду на похвалу: Русь великая одолета Мамая на поле Куликовье”¹:

Այստեղ հիշատակված են Դերբենտը (երկաթե դուռ), Հոռոմը, Կաֆան, բուլղարական երկրորդ թագավորության Տրոնովո մայրաքաղաքը, Կոստանդուպոլիսը՝ դարձյալ այն վայրերը, որոնց հետ ամենասերտ տնտեսական կապերի մեջ էին հենց հայ վաճառականները:

Նիկոնովյան տարեգրությունն այս վաճառականների դերի մասին առաջ է քաշում ևս մի վարկած. “и другая вещь: аще что приличится да сии сътворяют по обычаю их”. Նշանավոր պատմաբան Վ. Ս. Կլյուչևսկին դժվար հասականալի այս նախադասությունը բացատրում է այսպես. սուրոժցի վաճառականները «որպես մեծ փորձ ունեցող ու աշխարհատես մարդիկ, ծանոթ լինելով հեռավոր երկրների՝ Հորդայի և Ֆռանկստանի անցուղարձերին ու սովորույթներին, կարող էին արշավանքի ժամանակ օգտակար խորհուրդներ տալ»²:

Ա. Շախմատովի կարծիքով մեծ իշխանն իր հետ վերցրել է «սուրոժցի վաճառականներին» հավանաբար դիվանագիտական հնարավոր հանձնարարությունների համար: Վ. Սիրոյեչկովսկին ճիշտ է համարում հենց այս կռահումը, նկատելով, որ թշնամու հետ բանակցելու անհրաժեշտությունը պետք է ծագեր և՛ հաղթանակի դեպքում, և՛ պարտության, իսկ «սուրոժցի վաճառականներն» իրենց լեզվագիտությամբ և Ոսկե Հորդայի կառավարող վերնախավի հետ ունեցած իրենց տնտեսական սերտ կապերով՝ ամենահարմար թեկնածուներն էին դիվանագիտական ծառայություններ մատուցելու: Հարկ չկա այստեղ թվարկելու բազմաթիվ այն դեպքերը, երբ հայ վաճառականներին դիվանագիտական բարդ ու նուրբ հանձնարարություններ էին առաջադրում լեհ թագավորները, Դրիմի խաները, պարսից շահերը, Վրաստանի գահակալները և այլ իշխանավորներ: Մոսկվայի մեծ իշխաններն այս առումով բացառություն չեն կազմել:

Այս անհրաժեշտ բացատրությունից հետո, կրկին անդրադառնանք վաճառականների ցանկին: Տեսանք, որ տվյալ դեպքում անուն-ազգանունները ազգային պատկանելությունը որոշելու անվստահելի աղբյուրներ են: Սա-

¹ М. Н. Тихомиров, *изв. шл.*, էջ 258-259: Հմմտ. В. П. Адрианова-Перетц, *Задонщина. Текст и примечания (Труды отдела древнерусской литературы, V, М.-Л., 1947, էջ 202)*:

² В. О. Ключевский, *Опыты и исследования*, 1912, էջ 464:

լարև ազգանվանը մենք արդեն հպանցիկ անդրադարձել ենք. ելակետ ընդունելով այն վարկածը, որ ազգանունը «ավելի դյուրությամբ բացատրվում է ռոմանական լեզուներով, քան ռուսերենով», Վ. Սիրոյեչկովսկին, ինչպես տեսանք վերը, մի ամբողջ տեսություն է զարգացրել «սուրոժյան հյուրերից» շատերի իտալական ծագման և իտալական վաճառականների Մոսկվայում կատարած խոշոր դերի մասին: Բայց չէ՞ որ միջնադարյան Հայաստանում գործածական է եղել Սալար անձնանունը (առաջացած պարսկերեն սալար-զորավար բառից)¹, ուստի, ավելի մեծ վստահությամբ կարող ենք այդ ազգանունը կրող երկու «սուրոժյաններին» նույնպես առնչել հայերի հետ:

Յանկի հինգերորդ տեղում հիշատակված է Սիմեոն Օնտոնովը՝ Օնտոն Վերբլուզինի որդին: Երբ վերհիշում ենք Միխայիլ Լիտվինից մեջբերված տողերը՝ արևելյան երկրներից Կիևի վրայով դեպի Մոսկվա կատարվող աշխույժ առևտրի մասին և այն մասին, որ արևելյան ապրանքները «օտարերկրյա վաճառականները (մեծ մասամբ հայերը — Լ. Խ.) Մոսկվա էին փոխադրում սալյերով ու բեռնավորված ուղտերով»², այս անձնավորության Վերբլուզին մականունը իմաստավորվում է ըստ ամենայնի: Տասնյակ և հարյուրավոր ուղտերից բաղկացած կարավաններում (որոնց մասին խոսում է Մ. Լիտվինը), անշուշտ, եղել են նաև ուղտապաններ: Եվ ըստ երևույթին այդպիսիներից մեկն է եղել Օնտոն Վերբլուզինը՝ «սուրոժյան» Սիմեոնի հայրը:

Յանկի ութերորդ տեղում հիշատակված է Չեռնոյ կամ Չեռնիյ (այսինքն՝ Սև) մականունը կրող Դմիտրի վաճառականը: Հարկավ, անհնարին է պնդել, թե այդպիսի մականունն ունեցող անձն անպատճառ հայ է եղել, բայց մեծ հավանականությամբ կարելի է հետևեցնել, որ նա իր մաշկի գույնով խիստ տարբերվել է շրջապատի ռուս մարդկանցից:

Յանկի չորրորդ հորիզոնականում հիշատակված է Կուզմա (Կոզմա) Կովերյա (Կովիր, Կովրյա, Խովրին) «սուրոժյան», որից սկիզբ են առնում ռուսական պատմության մեջ խոշոր դեր կատարած Խովրին, Գոլովին և Տրետյակով իշխանական գերդաստանները³: XVI դ. կազմված իրենց տոհմա-

¹ **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Դ, Երևան, 1948, էջ 347: Անունն առաջին անգամ գործածված ենթադրում Բարձրաբաշ վանքի 1247 թ. մի արձանագրության մեջ, ուր ասված է. «Ես Սուլբա որդի Սալարին միաբանեցա սուրբ ուխտս եւ ըստ կարի ազնեցի տանս» (**Ս. Ավագյան**, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978, էջ 296):

² **М. В. Фехнер**, նշվ. աշխ., էջ 19-20:

³ **Ф. К. Брун**, Черноморье, II, էջ 236.

ծառը *Խովրիններն սկսում են Ստեփան անունով մի նախապապից, որը Դմիտրի Դոնսկոյի մոտ է եկել “из своей вотчины с Судака, да из Манкуна, да из Кафы”*: Այդ Ստեփանը (եթե հորինովի և անգո մեկը չէ) ըստ երևույթին եղել է վերոհիշյալ Կոզմա Կովերյայի մերձավոր ազգականը: «Սուրոժցի» վաճառականների այս ընտանիքը, իր ծագումը կապելով Սուդակի (Սուրոժի), Մանգուպի և Կաֆայի հետ, ռուսական միջավայրում ներկայացել է որպես Ղրիմի թերակղզում XIII դ. սկզբներից գոյություն ունեցող Թեոդորոս ֆեոդալական իշխանության (Մանգուպ կենտրոնով) հայազգի տիրակալների Գավրասների ազգական¹: Իրական է եղել ազգակցական այդ կապը, թե՛ հորինված, այժմ դժվար է որոշել: Մի բան, սակայն, պարզ է, Գավրասները, լինելով խոշոր ֆեոդալներ, միաժամանակ խոշոր վաճառականներ էին: Այդպիսիք էլ եղան Խովրինները Մոսկվայում հաստատվելուց հետո: Վերոհիշյալ Ստեփանի թոռը՝ Վլադիմիր Գրիգորևիչ Խովրինը, 1450 թ. հիշատակված է որպես “гость да и боярин великого князя”. հայտնի է միաժամանակ, որ նա եղել է Մոսկվայի մեծ իշխան Վասիլի II-ի գանձապետը²:

Կիևի հայկական գաղթօջախի պատմությանը հատկացված էջերում

¹ Ֆեոդորա իշխանության հայազգի տերերի գործունեության, ֆեոդալական այդ տիրույթի տնտեսական դերի ու բաղադրական պատմության մասին առկա տեղեկությունները հավաքված են Ա. Լ. Յակոբսոնի կողմից (տե՛ս **А. Л. Якобсон, Крым в середине века**, М., 1973, էջ 128-133):

Նրանց հայկական ծագման մասին գրել են Ն. Ադոնցը, Ա. Վասիլևը (որոշ վերապահումներով) և ուրիշներ: Բյուզանդագետ Ա. Կաժդանը, հենվելով Ա. Բրայերի մի հոդվածի վրա (**A. A. M. Bryer. “A. Byzantine Family: the Gabrades, c. 979 – c. 1653”**, *University of Birmingham Historical Journal* 12, 1970), հանգում է այն եզրակացության, որ “сколько-нибудь определенных свидетельств в пользу армянского происхождения этой семьи не существует”, բայց ընդունում է, որ նրանք արևելյան ծագում ունեն (**А. П. Каждан, Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв.**, Ереван, 1975, էջ 88-89):

Մեր նպատակից դուրս ենք համարում Գովրասների ծննդաբանական բարդ հարցի փնտրումը, սակայն խիստ թերահավատ ենք Ա. Բրայերի ուսումնասիրության արդյունքների նկատմամբ: Մի գիտնական, որ հնարավոր է համարում ֆեոդալական հզոր մի գերդաստանի ազգանունը շաղկապել արաբ. «գյավուր» (անհավատ) վիրավորական բառի հետ, ենթադրելով, որ նրանք սեփականել են մահմեդականների կողմից իրենց «հատկացված» այդ հայհոյանքը և այն դարձրել ազգանուն, վստահություն չի կարող ներշնչել: Գյուվեր, Գովրիկյան, նաև Կուրվին հայկական ազգանունների գոյությունն Արևելյան Եվրոպայի հայկական գաղթօջախներում Գովրասների, ուստի և Խովրինների հայկական ծագման օգտին է խոսում:

² **М. Н. Тихомиров, Һүд. шүһ.**, էջ 155-156:

ասել ենք արդեն, որ միջնադարյան քաղաքների պաշտպանության մարտերում բոլոր քաղաքացիները, մասնավորապես առևտրա-արհեստավորական խավերը, միշտ էլ առաջավոր դիրքերում են գտնվել: Այս առումով Մոսկվան, իհարկե, բացառություն չէր կազմում: «Մոսկվայի աշխարհագրորդ» (московская рать), կազմված «սուրոժցիներից», մահուղավաճառներից (суконники), մյուս վաճառականներից և արհեստավորներից, գործելով մեծ իշխանի կողմից նշանակվող վոյեվոդի հրամանատարության ներքո, զգալի դեր է կատարել քաղաքի պաշտպանության համար մղվող մարտերում: «Մոսկվայի աշխարհագրորդ» գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև Կուլիկովյան ճակատամարտում: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, բացառված չենք համարում, որ Դմիտրի Դոնսկոյի հետ պատերազմի դաշտ դուրս եկած վերոհիշյալ տասը «սուրոժցիները», ինչպես նաև բազմաթիվ ուրիշներ, որոնց անունները չեն պահպանվել, եղել են հայ աշխարհագրորդ-յինների ղեկավարներ և բացառիկ դիրք են գրավել՝ ծառայելով մեծ իշխանին իբրև մատակարար, դիվանագետ և լրաբեր:

«Ասք Կուլիկովյան ճակատամարտի մասին» գրվածքի մեջ հիշատակված են մի քանի իշխանների, բոյարների և վոյեվոդների անուններ, որոնք զոհվել են Կուլիկովյան ճակատամարտում: Դրանց շարքում հիշատակված է նաև Անդրեյ Սերկիզովիչ անուն-հայրանունը կրող մի անձնավորություն¹, որն ըստ ոմանց Ոսկե Հորդայի թաթարներից է ծագում²: Հռովմեական ծագում ունեցող Սերգիուս անունը միջին դարերում լայն տարածում էր գտել ողջ քրիստոնեական աշխարհում, ընդունելով տարբեր ձևեր. Սերգիոս (Հունաստանում), Սերգեյ (Ռուսաստանում) և այլն: Անունն ամենից շատ գործածական է եղել Հայաստանում՝ հիմնականում Սարգիս, բայց նաև Սերգիս ձևերով³: Ռուսական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակված են այդ անունը կրող մի քանի հայազգի անձնավորություններ՝ այսպես, օրինակ,

¹ *Воинские повести Древней Руси*, под ред. члена-корр. АН СССР В. П. Адрюановой-Перетц, М.-Л., 1949.

Բերում ենք ստորև մեզ հետաքրքրող հատվածը. «Не тури възрыкают на поле Куликове, побежени у Дону великого, взолаша посечены князи руския и бояры и воеводы великого князя и князи белозерстии, посечени от поганных татар: Федор Семенович, Тимофей Волуевич, Семен Михайлович, Микула Васильевич, Ондрей Серкизович, Михайло Иванович и иния многия дружина, а иные лежат посечены у Дона на брези» (էջ 37):

² Նույն տեղում, էջ 305:

³ Լ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հատոր Գ, էջ 402:

կաֆայեցի հայ վաճառական Սերկիզը¹, կիևցի հայ Ֆեդկո Սերկիզյանը (Федко Серкизен)² և այլք։ Կուլիկովյան ճակատամարտում զոհված Անդրեյ Սերկիզովիչ զորահրամանատարի ազգանվան -ովիչ (-ևիչ) վերջավորությունը շատ բնորոշ է Լեհաստանում և հարավային Ռուսաստանում հաստատված հայերի համար. այս միջավայրում նշանավոր վաճառականներ և պետական ու եկեղեցական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ են եղել Զաքար Իվաշկևիչը, Նիկոլայ Բեռնատովիչը, Բեդրոս Զախարիասևիչը, Պյոտր Գրիգորևիչը, Սեֆեր Մուրատովիչը, Նիկոլ Թորոսովիչը և տասնյակ ու տասնյակ այլ հայեր։

Այս տեղեկությունների լույսի տակ հանգում ենք այն եզրակացության, որ մեծ հավանականությամբ հայ է եղել նաև խիզախ հրամանատար Անդրեյ Սերկիզովիչը, որը զոհվել է Կուլիկովյան ճակատամարտում³։

Սրանք են, ահա, մեզ հայտնի տվյալները XIV դ. վերջին տասնամյակներում Մոսկվայում հաստատված և այդ նշանավոր քաղաքի տնտեսական ու քաղաքական ոլորտներում կարևոր դեր կատարած հայերի մասին։ Մինչ այժմ հայտնի էր այդ տեղեկությունների փոքր մասը միայն. դրանք բազմապատկեցին «սուրժյան հյուրերի» ազգային պատկանելությունը պարզելու ուղղությամբ կատարված քննություններով և ստացված նոր արդյունքներով։ Ինչպես տեսնելու ենք ստորև, կան և ուրիշ հնարավորություններ այդ արդյունքներն ամրապնդելու։

***

XV դ. Մոսկվայի տնտեսական կապերը Ղրիմի հետ ավելի են ծավալվում։ «Սուրժյան» բառը գործածությունից գրեթե դուրս է մղվում և նրան փոխարինելու է գալիս գոյություն ունեցող իրավիճակը ճշգրտորեն արտահայտող «կաֆայեցի» («кафинец» կամ «кафеанин» տերմինը)⁴։ Կաֆան նշանավոր այն կենտրոնն էր դարձել, ուր կանգ էին առնում և նախապատրաստվում Մոսկվա մեկնելու՝ Անդրկովկասի, Թուրքիայի և Իրանի քաղաքներից ժամանող հայ վաճառականներից շատերը։ Չնայած ռուսական

¹ Հիշատակված է XIV դ. երկրորդ խիսնամյակում (В. Е. Сыроечковский, նշվ. աշխ., էջ 46)։

² Հիշատակված է 1552 թ. (Д. М. Мышко, նշվ. աշխ., էջ 117)։

³ Այս մասին ակնարկ կա նաև Վ. Բարխուդարյանի և Վ. Ոսկանյանի վերը հիշատակված աշխատության մեջ։

⁴ ПСРЛ, т. XVIII, էջ 178։ М. Н. Тихомиров, «Пути из России в Византию», էջ 19-20.

փաստաթղթերի մեջ նրանք ըստ մեծի մասի գրանցվում էին որպես «թուրքական» (“*турецкие*”), «պարսկական» (“*азамляне*”, այսինքն՝ աճեմցի-իրանցի), «թոխաթցի» (“*токамяне*”), «բուրսացի» (“*бурсяне*”) վաճառականներ, սակայն կան տվյալներ նրանցից շատերի հայ լինելու մասին:

Հոծ հայ բնակչություն ունեցող Կաֆա քաղաքն էր այն հանգուցակետը, որտեղ օտարերկրյա վաճառականների հետ գործարար կապեր էին հաստատում Ռուսաստանի տարբեր իշխանություններից այստեղ ժամանող վաճառականները: Առանց ասելու էլ հասկանալի է, որ «սուրոժցի» կամ «կաֆայեցի» կոչվողները միջազգային նշանակություն ունեցող այդ ապրանքափոխանակության կազմակերպիչների շարքում պատվավոր տեղ էին գրավում:

1475 թ. թուրքերը գրավում են Կաֆան: Ջենովացիներն այդ վայրերից վճռվում են անվերադարձ: Այդ դեպքերը կատարյալ աղետ են դառնում բոլոր այն երկրների համար, որոնց միջազգային հաղորդակցության ուղիները Սև ծովի հետ էին շաղկապված: Ծանր հարված է ստանում նաև Ղրիմահայ առևտրական կապիտալը: Հարյուրավոր ընտանիքներ լքում են իրենց նոր հայրենիքը, և ապահով կյանքի և շահութաբեր գործունեության քիչ թե շատ նպաստավոր պայմաններ գտնելու հույսով՝ արտագաղթում ուրիշ երկրներ: Սակայն երկու-երեք տասնամյակ շանցած՝ Կաֆա քաղաքն սկսում է կենդանության նոր նշաններ ցույց տալ և քաջ առ քաջ վերականգնել առևտրական իր հին կապերը, որոնք այլևս երբեք նախկին ծավալը չեն ստանում, բայց այնուամենայնիվ, հսկայական նշանակություն են ձեռք բերում Ռուսաստանի և արևելյան երկրների միջև դարերի ընթացքում հաստատված ապրանքափոխանակության աշխուժացման համար:

Անվարան կարելի է հայտարարել, որ Ղրիմի տնտեսական գահավիժումի առաջն առնում են հիմնականում հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները, թարմ ուժեր ստանալով մայր երկրից (մասնավորապես Տրապիզոնի, Բաբերդի, Երզնկայի շրջաններից): Այդ ժամանակաշրջանում աշխարհագրական այդ միջավայրում գոյություն չունեին մի այլ ուժ, որ ի վիճակի լինեի կենդանություն ներարկելու կիսակործան Կաֆա քաղաքին:

Կաֆայի վերակենդանացումը տեղի ունեցավ XV դ. վերջին տասնամյակներին, այն ժամանակ, երբ Մոսկվայի մեծ իշխանությունը բուռն զարգացման շրջան էր ապրում: Նրան էին ենթարկվել Նովգորոդը, Ռյազանը և կենտրոնական Ռուսաստանի բոլոր իշխանությունները: Պետության սահմանները հյուսիսից տարածվել էին մինչև Սառուցյալ օվկիանոս, հարավից մոտեցել էին Ղրիմին, արևմուտքից՝ սահմանակից էին դարձել Լիվոնյան

ուխտի հողերին (ասպետները պարտավորվել էին հարկ վճարել): 1480 թ., երկդարյա համառ պայքարից հետո, Մոսկվան թոթափում է նաև Ոսկե Հորդայի նկատմամբ ունեցած հպատակային բոլոր պարտավորությունները և փաստորեն դառնում հզոր մի միապետություն՝ ունենալով Իվան III-ի պես ականավոր առաջնորդ: Իվան Վասիլևիչի իշխանության տասնամյակներին, այսինքն՝ 1462-1505 թթ., զգալի առաջընթաց է ապրում նաև Ռուսաստանի տնտեսությունը. զարգանում են քաղաքները, ծավալվում է առևտուրը հարևան երկրների հետ, մայրաքաղաք Մոսկվան զարգարվում է ճարտարապետական գեղեցիկ կառույցներով, ընդարձակվում է Կրեմլը և այլն:

Քաղաքական ու տնտեսական բուռն զարգացման այս տասնամյակներին հայերի գործունեությունը Մոսկվայում պետք է, որ ավելի մեծ ծավալ ընդուներ: Ի հաստատություն այս եզրակացության, այսօր հնարավոր չէ մեջբերել բազմաթիվ փաստեր. դրանք, թերևս, երևան կհանվեն հետագայում, երբ այս տեսանկյունից քննության ենթարկվեն Մոսկվայի պատմության բոլոր գրավոր աղբյուրները՝ տպագիր ու ձեռագիր: Մեզ հայտնի նյութերը քանակով շատ չեն, բայց ուշադրության արժանի են իրենց բովանդակությամբ:

Իվան III մեծ իշխանը 1469 թ. արշավանք կազմակերպեց Ղազանի խանության դեմ. արշավողների շարքում, ինչպես գրված է տարեգրության մեջ, գտնվում էին նաև «սուրոժցիները, մահուդավաճառներն ու առևտրի մարդիկ»¹: Այսպիսով, «սուրոժցիները», Մոսկվայի ողջ բնակչության հետ մեկտեղ, կանգնած էին Իվան III-ի կողքին և նպաստում էին ռուսական հողերի միավորման ու Մոսկվայի մեծ իշխանության զարգացմանն ի նպաստ ծավալած նրա գործունեության իրականացմանը:

Մոսկվային նոր միացված իշխանությունների վարչատնտեսական կենտրոններում արմատավորվելու նպատակով, Իվան III-ը հաճախ բռնի տեղահանում և ուրիշ վայրեր էր փոխադրում տեղի բոյարներին ու խոշոր վաճառականներին, նրանց փոխարեն այդ քաղաքներն ուղարկելով իր մոսկվացի կուսակիցներին: 1471 թ. Շելոն գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո Մեծ Նովգորոդը կորցնում է իր անկախությունը, իսկ մի քանի տարի անց՝ 1478 թ., վերացվում են այդ նշանավոր քաղաքի «հանրապետական կարգերը». քաղաքն՝ իր լայնատարած շրջաններով մտնում է

¹ «Купчие люди» - «առևտրի մարդիկ», այսպես էին կոչվում Մոսկվայի շաբաթյան առևտրականները:

ռուսական կենտրոնական իշխանությունների կազմի մեջ¹։ Նովգորոդ մշտական բնակություն էն փոխադրվում Մոսկվայի վաճառականների ամենաբարձր խավի մի շարք ներկայացուցիչներ, որոնցից էին մեզ ծանոթ Սալարև գերդաստանին պատկանող մի քանի անհատներ և այլ «սուրոթցիներ»։ Սրանք նովգորոդում XVI դ. սկզբներին ունեին “Сурожецкий двор” կոչվող իրենց վաճառատունը, ձեռք էին բերել գյուղեր ու կալվածքներ և այլն²։ Նովգորոդում սկսում են հայտնվել նաև արևելյան երկրներից ժամանած հայ վաճառականներ. նրանց քանակն այնքան է մեծանում, որ դարի վերջերին (1486 թ.) հրապարակված հրովարտակով սահմանվում է լիտովցիներից, թուրքերից և հայերից գանձվելիք հարկերի չափը. “а с иноземцев, с Литвы и с Турчан, с Армен и с иных иноземцев, oprичь Немец, явки с головы с человека имати по 2 алтына”³։

Իվան III-ի մերձավոր գործակիցների շարքում հանդիպում ենք նաև հայազգի վաճառականների, որոնք կատարում են նաև դիվանագիտական զանազան հանձնարարություններ։ Կարևոր տեղ է գրավում հատկապես Ղրիմահայ վաճառական Բոգդանը։ Նախ այդ գործիչը Մոսկվա է ժամանում Թամանի իշխան Զախարիայի Մոսկվա փոխադրվելու ցանկությունը Իվան III-ին փոխանցելու, իսկ 1488 թ. մեկնում է Ղրիմ այդ գործը գլուխ բերելու համար⁴։ Շատ ավելի նշանավոր դեր է կատարել կաֆայեցի վաճառական Կակոսը, որի մասին տվյալներ կան Ղրիմի խանությանը վերաբերող արխիվային գործերի մեջ։ Նա հիշատակված է իր «Ժիդովին» մականունով, որ հայերեն կարելի է թարգմանել «ջուղանման», «ջուղատիպ» իմաստով։ Այս նույն բովանդակությունն ունի ռուս առևտրաարդյունաբերողների նշանավոր գերդաստան Եվրեինովների ազգանունը։ Ինչպես այս «Ժիդովինը», այնպես էլ Եվրեինովների նախահայրը, հավանաբար այդպիսի մականունազգանուն է վաստակել իր ժլատ բնավորութեամբ, կամ էլ վաշխառական լայնածավալ գործարքներ կատարելով։ Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, կարծում ենք, որ կաֆայեցի վաճառական Կակոսին հրեա ծագում

¹ Очерки истории СССР, II, էջ 276-283։ Նովգորոդից վոնդվում են Հանգայի վաճառականները, որոնք այստեղ մեծ արտոնություններ էին ձեռք բերել (այդ մասին տե՛ս Н. А. Казакова, “Из истории торговой политики русского централизованного государства XV в.”, Исторические записки, № 47, 1954, էջ 259-290.

² В. Е. Сыроечковский, նշվ. աշխ., էջ 111-118։

³ М. В. Фехнер, նշվ. աշխ., էջ 61։

⁴ Сборник русского исторического общества, т. 41, СПб., 1844, էջ 72-73։ Այս փաստը ֆաղել ենք Վ. Միխայելյանի «Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն» աշխատությունից (տե՛ս էջ 160-161)։

վերագրելու հիմքեր չկան: Այդ Կակոս անունը միջնադարյան Հայաստանում ամենից շատ տարածված ու սիրված Կիրակոս անվան փառաբշական ձևն է, որ բազմիցս վկայված է միջնադարյան աղբյուրներում և շատ գործածական է նաև այսօր¹:

Կակոսը հանրահայտ անձնավորություն է եղել Մոսկվայում: Նրա օժանդակությամբ Իվան III-ը հարաբերությունների մեջ է մտել և դաշինք կնքել Ղրիմի խան Մենգլի-Գիրեյի հետ (այս առթիվ Կակոսը մեծ իշխանից պարգև է ստացել): Հարթելով Կաֆայի հետ առաջացած տարաձայնությունները, Իվան III-ը 1474 թ. պահանջել է խանի դեսպանից՝ վերջ տալ Մոսկվայի վաճառականների նկատմամբ կիրառվող ճնշումներին, իսկ Կաֆա ուղևորվող իր դեսպանին հրահանգել է այդ հարցի մասին խորհրդակցել Կակոսի և այլ կաֆայեցիների հետ: Նույն այս Կակոսը 1475 թ. ստանձնել է խնամախոսի դեր. նա բանակցություններ է վարել Մանգուլի իշխանի դստերը Իվան III-ի որդու հետ ամուսնացնելու խնդրով: Գտնվելով մեծ իշխանի «ծառայության» մեջ, փրկագնել է Ղրիմի թաթար իշխանների կողմից գերի վերցված ռուս վաճառականների, գնել է նրանց համար զգեստներ և ճանապարհել հայրենիք: 1486 թ. Իվան III-ը, հիշեցնելով Կակոսին նրա նախկին ծառայությունները, առաջարկել է շարունակել իր ջանքերն ի նպաստ Մոսկվայի մեծ իշխանության. *“Как еси наперед того нам служил и добра нашего смотрел, и ты бы и ныне нам служи, а мы, аж даст бог, хотим тебя жаловати”*, – գրել է իշխանը²:

Այս շրջանի մոսկովյան գիվանագիտական փաստաթղթերի մեջ հիշատակվում են նաև կաֆայեցի մի շարք այլ հայ վաճառականներ՝ Խաչերեսը (գրված է *Качерис*), Խարանգուլը (ըստ երևույթին Խերան անվան հետ է

¹ Հ. Անադյանի Հայոց անձնանունների բառարանում (հատոր Բ, էջ 576-577) հիշատակված են Կակոս անունը կրող մի շարք անձինք: Կամենեց-Պոդոլսկի փառաբի հայկական ինֆնավարության մարմնի 1567 թ. հիշատակված դատավորներից մեկը նույնպես այդ անունն է կրել (տե՛ս Վ. Գրիգորյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 96, 212, 267 և այլն):

Փաստաթղթերի մեջ Կակոս անունը գրանցված է Կոկոս ձևով. «а» և «ո» հնչյունների այս փոփոխությունը դյուրությամբ բացատրվում է օտար բառերի ու անունների՝ ռուսական ուղղագրության կանոններին համապատասխան գրությամբ: «Կառոլ» (թագավոր) բառը, որ ծագել է Կառլ անձնանունից, ռուսները գրում են «ո»-ով, բայց արտաբերում «Կառոլ». հայկական Փանոս (Ստեփանոսի փառաբշական ձևը) անունը ռուսական աղբյուրներում գտնում ենք տառադարձված ПОНОС (Պոնոս) ձևով, որ անշուշտ արտասանվել է «ա»-ով (Панос). գրում էին կոզակ, մոնետա, Օնտոն, Օլեֆանդը, բայց արտասանում՝ կազակ, մանետա, Անտոն, Ալեֆանդը և այլն:

² Կակոսի մասին այս բոլոր տեղեկությունները փառել ենք Վ. Սիրոյեկովսկու մեր կողմից բազմիցս հիշատակված աշխատությունից (էջ 40-41):

կապված), Պողոսը (գրված է *Βοζος*), Կուլին, Սարգիսը (գրված է *Серкиз*), Բաբեկը, Ավետիքը և ուրիշներ¹:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում, հատկապես, Պողոսի մասին Իվան III-ի, Ղրիմի խանի ու Կաֆայի թուրք փաշայի միջև փոխանակված փաստաթղթերը, որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվել է Ղրիմահայ գաղութի պատմության մասնագետ Վ. Միքայելյանը²: Այս գրադրությունը հնարավորություն է ընձեռում շատ ավելի հստակ պատկերացում կազմելու «սուրոփի» կոչվող վաճառականների գործունեության տարբեր կողմերի մասին: Պողոսը եղել է մեծահարուստ վաճառական: XV դ. 90-ական թթ., 5-6 տարի անընդմեջ, նա գտնվել է Մոսկվայում. 1498 թ. ծանր հիվանդացել է. նրա հարազատները, մասնավորապես եղբայրը, խոջա Կուլին, անհրաժեշտ քայլերի են դիմել Պողոսին Կաֆա փոխադրելու համար: Սակայն հիվանդը կնքել է իր մահկանացուն Մոսկվայում, թողնելով թանկարժեք ապրանքներ: 1499 թ. Իվան III-ը Կաֆա և Կոստանդնուպոլիս մեկնող իր դեսպանորդին հրահանգներ է տվել, թե վերջինս ինչ պետք է ասի սուլթանական և խանական արքունիքներում Պողոսի ու նրա ժառանգության մասին. ստորև մեջ ենք բերում այդ հրահանգների կարևոր մասի հայերեն թարգմանությունը.

«Համայն Ռուսիայի մեծ իշխան Իվան Վասիլևիչից՝ Օլեգ Գոլխվոստովին:

Այստեղ (Մոսկվայում) կար մի կաֆայեցի Պողոս անվամբ հայ. այժմ նա այլևս չկա. և ես կարգադրել եմ նրա իրերը հավաքել ու կնքել: Եթե Կաֆայում կամ Յարգրադում... Պողոսի իրերի մասին քեզ հարցնեն, ապա դու նրանց պատասխանելու ես այսպես. այդ մարդը եղել է մեր թագավորի երկրում և այժմ մահացել է. և մեր թագավորի մաքսահավաքներին հրաման է տրվել պահպանել ու կնքել նրա ապրանքները. եթե այդ մարդն ունի զավակներ կամ որեէ զարմիկ, ապա, առաջնորդվելով արդարությամբ, մեր թագավորն այդ ապրանքը կհանձնի այն մարդուն, որին կուղարկի ձեր թագավորը մեր թագավորի մոտ»³:

¹ В. Е. Сыроечковский, *նշվ. աշխ.*, էջ 45-46:

² Վ. Ա. Միքայելյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 45-46: Փաստաթղթերը տպագրված են *Сборник русского исторического общества*, т. 41, СПб., 1884 ժողովածուի մեջ (էջ 271-395):

³ Վ. Ա. Միքայելյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 162: Վավերագրի թարգմանությունը մեջ ենք բերում փոփոխված սրբագրելով:

Բանակցությունները ձգձգվում են. երկուստեք գրվում են բողոքներ ու բացատրություններ, մինչև որ 1502 թ. ապրիլին հանգուցյալ Պողոսի գույքը հանձնվում է Կաֆայից ժամանած դեսպանորդներին և հարթվում այդ վեճը:

Հետ այս նյութերի Պողոսը հանդես է գալիս որպես մեկն այն «սուրոժ-ցիներին», որոնք տարիներ շարունակ առևտուր անելով Մոսկվայում՝ չէին դարձել Մոսկվայի բնակիչ: Հայտնի է, որ Պողոսի մայրը, կինը, երկու դուստրերը, եղբայրը և, հավանաբար, ուրիշ շատ ազգականներ բնակվում էին Կաֆա քաղաքում, և հանդես էին գալիս որպես Ղրիմի խանի հպատակներ:

Պետք է ենթադրել, որ «սուրոժցիների» մեծամասնությունը իրենց բեմելի սկզբնական շրջանում եղել են Պողոսի նման. Մոսկվայում առևտրական աշխույժ գործունեություն են ծավալել, բայց եղել են ոչ թե Մոսկվայի քաղաքացի (գործ ենք ածում նորագույն ժամանակներին հարմար այս տերմինը), այլ զրիմեցի՝ «սուրոժյան հյուր»: Սակայն բազմաթիվ զրիմահայեր էլ՝ տակավին XIV դ. կեսերին, իսկ ավելի մեծ չափով XV-ի ողջ ընթացքում, այնպիսի սերտ տնտեսական կապեր էին ստեղծել Մոսկվայի հետ, հաստատվել այդ քաղաքում տեականորեն, տուն ու տեղ ստեղծել իրենց համար, ձեռք բերել շարժական ու անշարժ կալվածքներ, խնամիական կապեր հաստատել ռուսների հետ, որ «սուրոժցի» կոչումը նրանց համար դարձել էր արդեն ազգային պատկանելությունից ավելի տոհմի ծագումը բացահայտող մի ցուցանիշ: Պետք չէ անտեսել և այն հանգամանքը, որ «սուրոժցիներին» սերված և Մոսկվայի քաղաքացի դարձած վաճառականներից շատերը, տեղի տալով Ռուսական եկեղեցու ճնշումներին, խզում էին իրենց կապերը մայր եկեղեցուց և դառնում ուղղափառ: Այդպիսով նրանք ավելի էին մերվում ռուսական միջավայրին, մոռացության տալով իրենց գերդաստանի ծագման հիշատակները:

***

Ինչ հիշատակներ է պահել Մոսկվայի միջնադարյան պատմությունը «սուրոժցի» կոչվող հայ վաճառականների առկայության ու գործունեության մասին: Հնագույն տեղեկությունը, գրանցված 1599 թ. մի փաստաթղթի մեջ, վերաբերում է «Հայկական կարավանատանը» («Армянский двор»), որն ըստ երևույթին գոյություն է ունեցել այդ թվականից շատ առաջ¹: Միջնադարյան քաղաքների ներքին կյանքի մասին առկա տեղեկու-

¹ Н. М. Карамзин, *История государства российского*, изд. Н. Эйнерлинга, т. X, СПб., 1843, էջ 155: М. В. Фехнер, *նշվ. աշխ.*, էջ 60.

թյուններից դատելով, հայ վաճառականները իջևանում էին իրենց այս կարավանատանը, և հենց այստեղ էլ զբաղվում մեծածախ առևտրով: Կարավանատունը գտնվում էր Սրբետենսկի փողոցի վրա¹:

Մոսկվայի քաղաքային շուկան գտնվում էր Կրեմլի առջևի հրապարակում և գետափին, բաղկացած էր բազմաթիվ շարքերից, որոնց մեջ կենտրոնական տեղ էր գրավում «Սուրոժյան մետաքսի վաճառաշարքը» («Суроожский шелковый ряд»), որը սկիզբ էր առնում Կրեմլի Սպասսկի կոչվող դարպասի մոտակայքից և ձգվում մինչև Իլյինկայի եկեղեցին: 1626 թ. մեծ հրդեհից հետո, երբ գրեթե ամբողջապես հրո ճարակ դարձան Կիտայ-Գորոդի բոլոր շինությունները, Մոսկվայի առևտրական այդ կենտրոնն սկսեց վերաշինվել հիմնովին. տերության և մասնավոր անձանց նախաձեռնությամբ այստեղ սկսեցին կառուցվել վաճառատներ, պետական հիմնարկներ և եկեղեցիներ: Վաճառատներից հիշատակվում են երեքը՝ «Հինը», «Նորը» և «Պարսկականը». այս վերջինն իր մեջ բովանդակում էր 200 թաղակապ կրպակներ, որոնք վարձու էին տրվում արևելյան ապրանքներ վաճառող հայերին, պարսիկներին, ռուսներին²:

Հայկական կարավանատան, «Սուրոժյան մետաքսի վաճառաշարքի», իսկ հետագայում «Պարսկական» վաճառատան գոյությունը Մոսկվայի կենտրոնական հրապարակում և Սրբետենսկի փողոցի վրա՝ խոսուն փաստեր են նախ ղրիմահայերի, ապա նաև այլ վայրերից ժամանող հայ վաճառականների Մոսկվայում կատարած տնտեսական կարևոր դերի մասին:

***

Մոսկվայի հայ գաղութի մասին մեր գիտելիքները կընդարձակվեն, եթե հնարավոր լիներ պարզել, թե երբվանից են հայերն այստեղ ունեցել իրենց եկեղեցին՝ միջնադարյան այն հաստատությունը, որի գոյությունն իսկ կարելի է գորեղ առհավատյալ համարել բազմամարդ ու կազմակերպված գաղթօջախի առկայության: Նախորդ էջերից մեկում անդրադարձել ենք արդեն Մոսկվայի մետրոպոլիտ Կիպրիանոսին ու նրա՝ հայերի նկատմամբ որդեգրած անհանդուրժողական կեցվածքին: Հոգևոր այդ առաջնորդը պատվիրում էր ռուս հավատացյալներին մտերմական կապեր չստեղծել «հերձվածող» հայերի հետ, արգելել նրանց մուտքը եկեղեցիներ և այլն:

¹ Н. Костомаров, *Очерк торговли Московского государства в XVI-XVII столетиях*, СПб., 1862, էջ 86.

² М. Н. Тихомиров, նշվ. աշխ., էջ 130, 147: Н. Костомаров, նշվ. աշխ., էջ 85:

Այս «հորդորներից» հետո, եթե ոչ հասարակ ժողովուրդը, ապա՝ անտարակույս կղերական դասը, պետք է, որ խեթ աչքերով նայեր «կասկածելի» դավանանք ունեցող հայ քրիստոնյաների վրա: Եվ նրանք, անկախ եկեղեցու պաշտոնյաների կողմից պարտադրվող անբարյացակամ այս կեցվածքի, եթե, իհարկե, պատկառելի թիվ էին կազմում, պետք է, որ ստեղծեին իրենց աղոթքի տունը, իրենց համայնքի ներքին գործերը տնօրինող հաստատությունը: Եվ իրոք, կան աղոտ հիշատակներ այն մասին, որ «սուրոժցի վաճառականները» տակավին XIV դ. վերջերին, Մոսկվայում ունեցել են իրենց եկեղեցին:

1479 թ. Իվան III-ը քանդել տալով փայտաշեն ու խարխուլ մի եկեղեցի, որը գտնվում էր Մոսկվայի առևտրաարհեստավորական արվարձանում՝ Պոսադում, նույն տեղում հիմք է դնում քարաշեն մի եկեղեցու՝ Հովհան Ռուկեբերանի անունով: Այդ մասին տարեգրության մեջ գրանցում կատարողը նշել է, որ նախկին փայտաշեն եկեղեցին կառուցված է եղել մոսկովյան «հյուրերի», այսինքն «սուրոժցի վաճառականների» կողմից, պատկանելիս է եղել նրանց (*“ѡе же та церковь изначала гостей московских строения”*)¹. Բայց մեծահարուստ ու փարթամ «սուրոժցի» վաճառականները կարո՞ղ էին, արդյոք, իրենց հոգևոր հաստատությունը պահել վերին աստիճանի լքված ու խարխուլ վիճակում, եթե XV դ. վերջերին ունեցած չլինեին մեկ ուրիշ տաճար: Թվում է, թե չէր կարող այդպես լինել: Եվ, իրոք, տարեգիրը այդ խարխուլ եկեղեցին անվանում է *“ѡбшчей гостинной древяной”*, այսինքն՝ «հյուրերին պատկանող փայտաշեն եկեղեցի»², ակնարկելով թերևս այն մասին, որ Իվան III-ի կողմից նոր եկեղեցու հիմքերը դնելու ժամանակ Մոսկվայի «հյուրերին» ունեցել են արդեն մեկ այլ՝ ոչ փայտաշեն, այլ քարաշեն տաճար³:

¹ ПСРЛ, т. XI, л. 211. В. Е. Сыроечковский, *նշվ. աշխ.*, էջ 39.

² Այս արտահայտությունը ֆաղում ենք Մ. Տիխոմիրովից (*նշվ. աշխ.*, էջ 158), որը մեջ է բերել վկայակոչելով ПСРЛ, т. VIII, л. 201, ПСРЛ, т. XXIII, л. 193:

³ Այս եզրակացությունը պատկանում է Մ. Տիխոմիրովին (տե՛ս *նշվ. աշխ.*, էջ 158): Նշենք, սակայն, որ «սուրոժյան հյուրեր» կոչվող վաճառականներին համարելով մոսկվացի ուս վաճառականներ, որոնք առևտուր էին անում Ղրիմի հետ, ակադ. Մ. Տիխոմիրովը այս փաստի հիման վրա խոսք է բացել Մոսկվայում վաճառականական միությունների կամ արհեստակցական կազմակերպությունների սաղմերի առկայության մասին: Այժմ, երբ պարզ է արդեն, որ «սուրոժցի» են կոչվել ոչ թե ազգությամբ ուս վաճառականները, այլ ղրիմահայերը՝ վերանայման կարոտ են դառնում «սուրոժցիներին» պատկանող եկեղեցիների մասին փաստի այս կարգի հեռամետ մեկնաբանությունները:

Յավոք, տեղեկություններ չեն պահպանվել այդ տաճարի կառուցման ժամանակի, վայրի և գոյատևման մասին: 1753 թ. մի փաստաթղթում՝ գրված Օթար Թումանովի և այլ հայերի կողմից, տվյալ կա այն մասին, որ վաղ ժամանակներում Կիտայ-Գորոգում հայերն ունեցել են եկեղեցի, որ հետագայում լքվել է, այդ շինությունների տեղում մետաքսի արհեստանոց կառուցվելու հետևանքով: Մեկ ուրիշ վկայությամբ այդ եկեղեցին գտնվելիս է եղել Կիտայ-Գորոգի այն հատվածում, որն ընկած էր Վարվառկա և Իլինկա փողոցների միջև, ուր տակավին XVIII դ. գոյություն են ունեցել հայերին պատկանող ինչ-որ շինություններ՝ պիտանի հայկական եկեղեցու կարիքների համար¹:

Իվան IV Ահեղի հրամանատարության ներքո գործող ռուսական բանակը, երկարամյա համառ պայքարից հետո, 1552 թ. գրավեց Ղազանի խանությունը: Մենք արդեն ասել ենք, որ Ղազանում բնակվող հայերը ռուսական զենքի հաղթանակի ջերմ կողմնակիցներն էին: «Ղազանի տարեգրությունը» տեղեկություն է պարունակում այն մասին, որ պատերազմից հաղթանակով վերադարձող ցարին ու զորքերին Մոսկվայում ցնծագին դիմավորողների շարքում եղել են բազմաթիվ հայեր²: Ի նշանավորումն այս հաղթանակի, Իվան Ահեղը Մոսկվայի կենտրոնում կառուցել է տվել ռուս ճարտարապետության հրաշալիքներից մեկը՝ Վասիլի Երանելու փառահեղ տաճարը, բաղկացած միմյանց հետ շաղկապված ինը փոքր եկեղեցիներից: Դրանցից մեկը նվիրվել է Հայոց Լուսավորիչ Գրիգոր Պարթևին: Եթե Մոսկվայի հայերը Ռուսաստանի տնտեսական կյանքում զգալի դեր կատարած չլինեին, այս փաստը կմնար առանց բացատրության: Եվ անշուշտ, ճիշտ են այն ուսումնասիրողները, որոնք հայերին սիրաշահելու խորհուրդ են տեսնում այս փաստի մեջ: Մոսկվայի հայ գաղթօջախի բնակչությանը, ինչպես և տարբեր ճանապարհներով ու տարբեր գործերով Մոսկվա ժամանող հայազգի բոլոր մարդկանց հնարավորություն է տրվում իրենց անկյունն ունենալու համառուսական նշանակություն ստացած նորակառույց այդ տաճարի մեջ:

***

XVI դ. երկրորդ հիսնամյակը Ռուսաստանի և մերձակա երկրների հայկական գաղթօջախների պատմության համար դարձակետային ժամանակա-

¹ Материалы для истории, археологии и статистики города Москвы, собр. И. Е. Забелиным, ч. I, էջ 1009, ч. II, էջ 1154 (տե՛ս Մ. Տիխոմիրով, նշվ. աշխ., էջ 216):

² Казанская история, М., 1957, էջ 154, Հայ ժողովրդի պատմություն, IV, էջ 422.

շրջան է եղել: Հայ առևտրական կապիտալն ընդարձակել է իր գործունեությունը շրջանակները: Ինչպես միշտ, զբաղված լինելով հիմնականում արևելյան ապրանքների առևտրով, հայ վաճառականներից շատերը մուտք են գործել այդ երկրների տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառները, զբաղվել են նաև տեղական ու եվրոպական ապրանքների մեծածախ առևտրով, ստեղծել արհեստանոցներ և այլն: Քիչ չեն եղել նաև մեծահարուստ այն վաճառականները, որոնք, ձեռք բերելով գանձագին խոշոր կալվածքներ, տեղ են գրավել այդ երկրների կալվածատերերի շարքում: Բարգավաճ այս վիճակն արդյունք էր առաջին հերթին արևելաեվրոպական երկրների տնտեսական կյանքի բուռն զարգացման, սակայն որոշիչ դեր էին կատարում նաև քաղաքական նոր պայմաններն ու միջպետական հարաբերությունները:

Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի միջև դեռևս XVI դ. սկզբներին ծայր առած գոտեմարտերն ավելի սուր բնույթ էին ստացել դարիս երկրորդ հիսնամյակի ընթացքում: Սուննի և շիա դավանանքին պատկանող մուսուլմանների միջև հակամարտությունները բացարձակ պայքարի ձևեր էին ընդունել: Թուրքիայի սահմաններից վռնդվել էին բոլոր իրանցի շիաները, իրանցի վաճառականների առջև փակվել էին Ատրպատականից Թուրքիայի կենտրոնական քաղաքները և սևծովյան նավահանգիստները ձգվող բանուկ ճանապարհները: Հակառակ քաղաքական անբարենպաստ այս պայմանների, ապրանքափոխանակությունը չէր դադարել մրցակից պետությունների միջև: Առանց կանգառի Իրանում արտահանվող հում մետաքսի բեռները և իրանական ու հեռավորարևելյան այլ ապրանքներ մեզ ծանոթ ճանապարհներով մուտք էին գործում Թուրքիա՝ դառնալով հումք Թոխաթում, Բուրսայում և այլ քաղաքներում զարգացող մետաքսագործության համար: Պատերազմող կողմերի փոխադարձ համաձայնությունը մեծ չափերի հասնող այդ առևտուրը կատարվում էր Իրանի և Թուրքիայի տիրապետության տակ անցած հայկական նահանգներում բնակվող և այդ երկրների տնտեսական կենտրոններում հաստատված հայ վաճառականների միջոցով¹: Նույն այս վաճառականներն էին հիմնականում, որ վերոհիշյալ արևելյան ապրանքները և դրան ավելացված նաև Թուրքիայում արտադրվող թանկարժեք գործվածքեղենը մեծ քանակությամբ հասցնում էին Ղրիմ, Լեհաստան, Մոսկվա և ուրիշ մերձակա երկրներ:

¹ Հ. Փափազյան, «Հայերի դերը Թուրքիայի մետաքսագործության մեջ և 1729 թ. Թավրիզում կնքված համաձայնագիրը», Բանբեր Մատենադարանի, № 9, 1969, էջ 242-244:

Տևական պատերազմները և ռազմական բախումներն անպակաս էին նաև Արևելյան Եվրոպայի երկրներում: Բայց ապրանքափոխանակությունը շահութաբեր էր բոլորի համար հավասարապես: Ուստի հայ վաճառականներն այստեղ ևս դիտվում էին որպես չեզոք տարր և իրավունք էին ստանում կարավաններ կազմելով երթևեկել մի երկրից մյուսը՝ նույնիսկ պատերազմական գործողությունների ժամանակ: Եվ այսպիսի երթևեկը կատարվում էր ոչ դեպքից դեպք կամ բացառիկ պայմաններում, այլ օրենքի ուժ էր ստացել Լեհաստանի թագավոր Սիգիզմունդ Օգոստոսի 1570 թ. հրապարակած մի հրովարտակով¹:

Այս ժամանակաշրջանում Լեհաստանում բնակվող կամ առևտուր անող հայ վաճառականներն ստացել էին նաև այլ առանձնաշնորհումներ, և այն աստիճանի ամրապնդել իրենց տնտեսական դիրքերը, որ տեղական առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչների նախանձն էին շարժում: Վերջիններս, զանազան բողոքագրեր ներկայացնելով կենտրոնական իշխանությանը, փորձում էին սահման դնել հայերի տնտեսական բարգավաճման առջև: Լվովի քաղաքային համայնքն, օրինակ, Սիգիզմունդ Օգոստոս թագավորին հասցեագրած բողոքագրի մեջ ասում էր. «Հայերն այժմ առևտուրը տարածել են ողջ թագավորության մեջ, նաև Պրուսիայում, Լիտվայում և Մոսկվայում, երկրներ, ուր իրենց նախնիները բավարարվում էին սոսկ արևելյան ապրանքների վաճառքով: Իրենց ստացած արտոնագրից հետո, - շարունակում էին բողոքագրի հեղինակները, - հայերի վիճակն այնքան երջանիկ է դարձել, որ ծովից ծով (այսինքն՝ Սև ծովից Բալթիկ ծով — Լ. Խ.) են հասցնում իրենց առևտրի ապրանքները, առիթ չեն կորցնում գյուղեր և ավաններ վարձակալելու, բազմացնում են իրենց պարտեզները քաղաքի արվարձաններում, և իրենց ձեռքն են առնում քաղաքի (իմա՝ Լվովի — Լ. Խ.) գրեթե բոլոր վաճառատները»²:

Մոսկվայի հայ վաճառականների մասին պահպանված տեղեկությունները, ինչպես տեսանք արդեն, անհամեմատ աղքատ են, սակայն, հիմքեր կան ենթադրելու, որ մեծ չափերի է հասել նաև նրանց առևտուրը: Մոսկվայի և արևելյան երկրների միջև կատարվող առևտրի մասին հատուկ մենագրության հեղինակ Մ. Ֆելիները, սկզբնաղբյուրների հիման վրա ցույց տա-

¹ Հրովարտակովում պարզ ասված է, որ հայ վաճառականներն իրավունք ունեն կարավաններով Թուրքիայից լեհական պետության սահմանները մտնել և Կիևից ուղևորվել Մոսկվա նաև պատերազմի ժամանակ (*Архив юго-западной России*, ч. VII, т. V, 1907, էջ 187-190):

² Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իրավունքը, Վիեննա, 1890, էջ 36-37:

լով, որ արևելյան (առաջին հերթին՝ հայազգի) վաճառականները մշտապես առևտուր էին անում Մոսկվայում, Մեծ Նովգորոդում, Պուտիլում, այսինքն՝ Ռուսաստանի սահմանափակ կենտրոններում, ուշադրություն է հրավիրում հետևյալ հարցերի վրա: Չնայած այն հանգամանքին, որ կառավարությունը սահմանափակել էր արևելյան վաճառականների գործունեության վայրերը, այդուամենայնիվ, Արևելքից ներմուծված ապրանքները Ռուսաստանում լայն տարածում էին գտնում: Ռուս վաճառականները հայերից ձեռք բերելով այդ ապրանքները, դրանք վաճառքի էին հանում ոչ միայն Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում, այլև հասցնում էին պետության հյուսիսային և հյուսիսարևելյան ամենահեռավոր շրջանները. «Այս հանգամանքը, - եզրակացնում է ուսումնասիրողը, - ակնառու կերպով հաստատում է, որ ռուսական ներքին շուկայի համար արևելյան առևտուրն ունեցել է ոչ փոքր նշանակություն»: Այնուհետև հաստատելով, որ հայ վաճառականների առևտրի հիմնական առարկան XVI դ. եղել է մետաքսը, Մ. Վ. Ֆեխները շեշտում է, որ այդ ապրանքներից բացի «հայերը թանկագին քարերի, մորթիների, կաշվի և մոմի մեծ չափերի հասնող առևտուր են արել»¹:

Բարվոք և հավասարակշիռ այս վիճակը խախտվում է XVI դ. վերջերին և XVII դ. սկզբներին, երբ Թուրքական կայսրությունն ակեղծվում էր Ջալալիների հուժկու ապստամբություններից: Փոքր Ասիայի արհեստագործության և առևտրի նշանավոր կենտրոնները կողոպտվում ու ավերվում էին այն աստիճանի, որ տասնամյակներ պետք է անցներին նախկին վիճակին հասնելու համար:

Մոսկվայի հետ տնտեսական ամենսերտ կապերը ստեղծել էին, հատկապես, Թոխաթեցի հայ վաճառականները: 1602 թ. Ջալալիները գրավեցին և ավերեցին նշանավոր այս կենտրոնը: Ստեփանոս Թոխաթեցի տարագիր բանաստեղծը գովերգում է իր հայրենի քաղաքը, նկարագրում նրա ծաղկուն ու բարգավաճ վիճակը մինչև Ջալալիների կողմից ավերվելը: Ի վերջո, սրտի խոր կսկիծով նա արձանագրում է, որ ամեն ինչ այնտեղ հողին է հավասարեցվել, իսկ բնակչության մեծամասնությունը լքել է քաղաքն ու ցրվել աշխարհով մեկ²:

Թուրքիայի քաղաքական կյանքի անկայուն վիճակի և կենտրոնական շրջանների տնտեսական փլուզման այս նույն ժամանակաշրջանում, ինչպես ասել ենք արդեն, ռուսական պետությունը վերելք էր ապրում և ընդարձա-

¹ М. В. Фехнер, *նշվ. աշխ.*, էջ 60-63:

² Ղ. Ալիշան, *Հայապատում*, հատոր Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 606-609:

կում իր սահմանները՝ բոլոր ուղղություններով: Ղազանի և Աստրախանի խանությունների գրավումից հետո միջազգային ապրանքափոխանակության Կասպ-Վոլգյան հին մայրուղին շատ ավելի մեծ նշանակություն է ստանում հզորացող Ռուսաստանի համար: 1584 թ. հյուսիսային Դվինայի գետաբերանում՝ Սպիտակ ծովի ափին հիմնադրվում է հետագայում Արխանգելսկ կոչված նավահանգստային քաղաքը, որով ռուսական պետությունը ծովային ճանապարհով հաղորդակցության մեջ է մտնում հյուսիսեվրոպական երկրների հետ: Իրանից և անդրկովկասյան երկրներից Կասպից ծովի ու Վոլգայի վրայով դեպի Մոսկվա ձգվող տնտեսական զարկերակն սկսում է բաբախել լիարյուն, և դրան համընթաց արյունաքամ է լինում ղրիմյան մայրուղին:

Համայն Ռուսիայի մայրաքաղաք դարձած Մոսկվայում ավելի են բազմանում հայ վաճառականներն ու տարբեր զբաղմունքի տեր մարդիկ, որոնցից շատերը մշտական բնակություն են հաստատում այստեղ: Սակայն նրանք, իրենց մեծամասնությամբ, այլևս ղրիմահայեր կամ թուրքական տիրապետության տակ անցած հայկական նահանգների հետ կապված հայեր չէին, այլ Արևելյան Հայաստանից, Վրաստանից և Իրանի տիրապետության տակ գտնվող անդրկովկասյան խանություններից տեղափոխվածներ:

Մոսկվան այդ շրջանում շատ էր ընդարձակվել. Սպիտակ քաղաքից (Белый город) դուրս գտնվող թաղամասերը, որ հողե պարիսպների ծիրի մեջ էին գտնվում, արդեն անբավարար էին արագորեն աճող բնակչության կարիքների համար, ուստի այդ պարիսպներից դուրս ստեղծվում էին նոր թաղամասեր¹: Քաղաքային կյանքի զարգացման հետևանքով մարդահամար կատարելու փորձեր էին արվում. 1620, 1638, 1665-1672, 1690-ական թթ. կատարված բնակչության ցուցակագրությունների տվյալներից ելնելով, ուսումնասիրողները հանգել են այն եզրակացության, որ XVII դ. հայերը Մոսկվայում չեն ունեցել հատուկ թաղամաս, այլ բնակություն են հաստատել օրավուր ընդարձակվող քաղաքի տարբեր մասերում²: Կան, սակայն, որոշ տվյալներ, որոնք խոսում են հոգուտ այն ենթադրության, թե բազմաթիվ հայեր գերադասում էին Պրեսնյա թաղամասը, ուր ըստ ստուգելի որոշ տվյալների XVII դ. սկզբներին կառուցվել է հայոց Ս. Աստվածածնի քարա-

¹ П. В. Сытин, *История планировки и застройки Москвы*, материалы и исследования, том первый, 1147-1762 гг., М., 1950.

² Нина Молева, «Иван Салтанов и его школа», *Лруфкер*, 1977, № 10, էջ 75.

շեն եկեղեցին¹։ Քաղաքի այս մասում բազմաթիվ հայերի առկայությունը է բացատրվում նաև այն հանգամանքը, որ հայերի ազգային գերեզմանատունը նույնպես ստեղծվել է այստեղ. Վազանկովյան թաղի հայկական այս գերեզմանատանը 1801 թ. կառուցվեց հայկական մի մատուռ, որը կանգուն է առ այսօր և Մոսկվայի հայերի միակ գործող եկեղեցին է հանդիսանում։

1729 թ. Պետրոս II-ի հրովարտակով Պրեսնյայի թաղամասում գտնվող Վոսկրեսենսկայա կոչվող թագավորական կալվածքը տրվում է իր ընտանիքով Մոսկվա փոխադրված վրաց թագավոր Վախթանգ VI-ին։ Թագավորի հետ միասին Պրեսնյայի այս նոր թաղամասում բնակություն են հաստատում Պետրոս Մեծի անդրկովկասյան արշավանքից հետո հայրենիքից հեռացած բազմաթիվ վրացի և հայ ազնվականներ, առևտրականներ, զինվորականներ և հասարակ մարդիկ՝ շուրջ 3000 անձինք։ Սրանց ջանքերով շենանում է քաղաքի այդ մասը, որը հայտնի է դառնում Գրուզինի անունով և որի հիշատակները մնում են նաև այսօր՝ Մեծ և Փոքր Գրուզինսկի փողոցների շրջափակում։ Եթե ճիշտ է այն տեղեկությունը, թե Պրեսնյայում հայեր են հաստատվել ու եկեղեցի կառուցել այս դեպքերից շուրջ մեկ դար առաջ, կարելի է ենթադրել, որ ուսական կառավարությունը վրաց թագավորի և նրա հետ ժամանած վրաստանցի գաղթականների համար բնակության վայր ընտրելիս հաշվի էր առել նաև այդ հանգամանքը։ Գրուզինի

¹ Բարձրագույն հրովարտակը եւ արձանագրությունը վերաբերեալք առ եկեղեցիս դաւանութեան լուսաւորչական Հայոց, որ ի Ռուսաստան, Մոսկվա, 1842, էջ 119, Մ. Մսերեան, Յիշատակարան կենաց և գործոց մեծանուն պալագատաց կազարեան տոհմի, Մոսկվա, 1856, էջ 18։

Մոսկվայում բնակություն հաստատած մի խումբ հայերի կողմից 1753 և 1760 թթ. ուսական պետական մարմիններին ներկայացրած խնդրագրերի մեջ խոսք կա այն մասին, որ Կիտայ-Գորոդի հայկական եկեղեցու վերացումից և ժամանակավոր ժողովատեղիների փոփոխությունից հետո, հայերն իրենց աղոթատեղին փոխադրել են Պրեսնյա, որտեղ Վախթանգ թագավորի կողմից նրանց հատկացված հողամասի վրա, նրանք կառուցել են փայտաշեն եկեղեցի։ 1753 թ. փաստաթղթում գրված է. "... А как тот Волков двор хозяином продан, то оную церковь принуждено перенести в деревянной покой, состоящей за землянным городом, близ самого поля, за Преснею рекою, месте которое отдано выехавшим покойным грузинским царем Вахтангом Леонтевичем армянской нации князьям и дворянам и протчего звания людям с фамилиями для поселения" (*Армяно-русские отношения в XVIII в.*, 3, էջ 276, հմմտ. նաև էջ 337)։

Ըստ երևույթին հիմնավոր չեն այն տվյալները, որոնց համաձայն Պրեսնյայում հայկական ֆառաշեն եկեղեցի է եղել տակավին XVII դ.։ Հավանաբար այդ թաղամասում հայկական եկեղեցական առաջին շինությունը հենց այն փայտաշեն եկեղեցին է, որի մասին խոսք կա վերոհիշյալ փաստաթղթի մեջբերված հատվածում։

կոչված նորաստեղծ թաղամասի բնակչության կազմում կարելի է հաստատապես պնդել, որ զգալի թիվ էին կազմում հայազգի մարդիկ, ըստ մեծի մասի վաճառականներ¹:

¹ Այս կապակցությամբ պետք է հաշվի առնել, որ ինչպես վաղ միջնադարում, այնպես էլ հետագա դարերում (մինչև XIX դ.), «վրացի» տերմինը հայ և օտարազգի բազմապիսի աղբյուրներում լայնորեն օգտագործվել է «Վրաստանի բնակիչ» իմաստով, հատկացվելով հավասարապես Վրաստանի և՛ վրացիներին, և՛ հայերին: Այս հաստատվում է բազմաթիվ փաստերով, որոնցից մի ֆանիսի հետ արժե ծանոթանալ: 1691թ. հայերեն մի հիշատակարանի մեջ «վրացի» է կոչվել Սպահանում առևտուր անող Կուտենց Մաթոսի որդի պարոն Ռամազը (եղբայրն է՝ Ղազար, քույրը՝ Խաթուն և այլն): Զաֆարիա Ագուլեցին իր «Օրագրության» մեջ խոսում է երկու հայերի մասին, որոնք իրենց սնանկ հայտարարելով՝ շատ վաճառականների տնտեսական մեծ հարված են հասցրել. «Այս Բ. բինադարս, - գրում է նա, - վրացի են, ազգաւ հայ, ի քաղաքէն Թլվիսու, անունն Շահվերդի, միումն Գասպար» (*Օրագրություն*, էջ 72): Ճիշտ այդպես վրացի են կոչված նաև «Աբրահամի որդի վրացի պարոն Կարապետը» (Բրիտանական գրադարան, Օ. Ք. B. N 1048, էջ 77), «վրացի Զօրաբեզը» (Մատենադարան, Արխիվային բաժին, Լազարյանների ֆոնդ, վավ. 1, էջ 126), «վրացի պրն Մխիթարը» (ձեռ. № 6240, էջ 44ա), «վրացի Սողոեանց Ալահվերդին» («Նեղիա Կարնեցու դիվանը», էջ 68) և բազմաթիվ այլ հայ վաճառականներ, անշուշտ, այն բանի համար, որ դրանք բոլորն էլ եղել են թիֆլիսեցիներ կամ վրացահայեր: Երուսաղեմի հայերեն ձեռագրերից մեկում ընդօրինակված է զվարճալի մի պատմություն, որի մեջ հակադրում են իրենց կենցաղով շատ տարբեր վրաստանցի (առատաձեռն ու «ֆեֆչի») և պարսկաստանցի (սակավապետ) հայերը: Այնտեղ գրված է. «Հայ ոմն վրացի նանապարհորդեալ ի Պարսկաստանէ գնայր ի Բասրա ընդ միում պարսկահայի, որ էր փարթամ յոյժ, բայց կերակուր իւր իբրեւ յետին չհատրի...»: Երբ այս հարուստ վաճառականը դիտողություն է անում վրացահային՝ կերուխումի համար շատ դրամ ծախսելու կապակցությամբ, վերջինս նրան պատասխանում է. «Պարոն, մինչ ունիմ, այսպէս փարթամօրէն կեամ, եւ յորժամ պակասեսցին ինձ, յայնժամ կեցից իբրեւ զֆեզ» (**Ն. Պողարեան, Զուցակ...**, Դ, էջ 561): «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ-բեգին» (Վաղարշապատ, 1871, էջ 5) ծանոթ գրվածքի մեջ Վրաստանից Սյունիք ժամանած հայ զինվորները «վրացի» են կոչվել. «Մոհա վրացի ասին, - բացատրում է հեղինակը, - ըստ որում էին յերկրէն Վրաց, այլ ոչ ի յազգէ նոցա»: Խոսելով Թիֆլիս քաղաքի մասին, Մ. Թադիսայանն իր «Հանապարհորդութիւն ի Հայս» աշխատության մեջ ուղղակի նշում է, որ «բնակիչն նորա հայք եւ վիւրք առ այլազգիս միահաղոյն գտոջիս անուանեալ [են]» (*Գրական ժառանգություն*, հատոր 9՝ «Մետրոպ թադիսայան», Երևան, 1975, էջ 169) և այլն: Այս նույն պատկերը նկատվում է նաև ուսերեն գրված բազմաթիվ փաստաթղթերում, Լուկա Շիրվանով հայ վաճառականը, օրինակ, թվարկելով իր գերդաստանի հետ սերտորեն կապված անձնավորություններին, դրանց շարքում հիշատակում է Բարսեղի որդի Պողոսին, նրան կոչելով «гилянец грузинец Павел Василев, уроженец города Тифлиса» (*Армяно-русские отношения в XVII в.*, 3, էջ 180): Զուրաբ Զավրիեր, պետական մարմիններին ներկայացրած իր մի գրության մեջ, ներկայանում է որպես «грузинской нации армянского закона дворянин Зурап Завриев», Օրսա Թումանյանը ներկայանում է որպես «ар-

***

Հին Մոսկվայի հետ հայերի ունեցած տնտեսական կապերի ստվերագծվող պատկերն ավելի հստակ կդառնա, եթե մենք հպանցիկ մի հայացք նետենք այն երկու նշանավոր կենտրոնների վրա, որոնք երկար ժամանակ եղել են մոսկվացի ռուս վաճառականների կողմից ոչ հաճախ կազմակերպվող հեռագնաց առևտրական ճամփորդությունների վերջնական հանգրվանները: Խոսքը վերաբերում է Փոքր Ասիայում Թոխաթին, Անդրկովկասում՝ Շամախուն:

Նախ Թոխաթի մասին: Թուրքական մի բարձրաստիճան նահանգապետի 1498 թ. գրած նամակում բառացի ասված է, «որ Մեծ իշխան Իվանի վաճառականներից (зосмб) շատերը գալիս են մեր Թոխաթ քաղաքը»¹: Դժվար է ասել, թե այստեղ խոսք կա ազգությունամբ ռուս վաճառականների մասին, և ավելի հավանական է ենթադրել, որ թուրք պաշտոնյան նկատի է ունեցել Մոսկվայում հաստատված հայերին, որոնք հաճախ էին այցելում Թոխաթ: Անկախ այս վկայությունից, կան իսկապես ռուս մարդկանց Թոխաթ այցելելու մասին ուրիշ, ավելի վստահելի տվյալներ:

Արդ, ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Թոխաթ քաղաքը մինչև Ջալալինների կողմից ավերվելը (1602) և հետագայում, երբ բուժվեցին նրա վերքերը ու այն նորից վերակենդանացավ: Ստեփանոս Թոխաթեցին հայտնում է, որ քաղաքի յոթ թաղերը եղել են զուտ հայաբնակ, և ամեն մեկն ունեցել է իր եկեղեցին: Ս. Սարգսի թաղի մասին, օրինակ, բանաստեղծն ասում է.

«Շատ ֆրիստոնեայֆ կայր յայն թաղին,
Ամենֆըն նոխ տանուտէնի,
Կարդացողներ, հասկըցողներ,
Առատաձեռն խօճանի»:

мянской нации в Москве обретающееся жительство грузинской князь гусарского полку капитан Отар Туманов» (նույն տեղում, էջ 275) և այլն:

Այսպիսով ստացվում է նույն պատմությունը. XIV դ. Մոսկվայի բնակչությունը շփվում է Ղրիմից ժամանող հայերի հետ՝ կոչելով նրանց «սուրժցի» կամ «կաֆացի», հաշվի առնելով Ղրիմի վաճառաշահ այն ֆաղաֆները, որտեղից ժամանում էին այդ հայերը, իսկ XVI-XVII դդ. «վրացի» («գրուզին») անունով են հայտնի դառնում շատ հայեր, քանի որ նրանք Մոսկվա էին ժամանում այս անգամ արդեն ոչ թե Ղրիմից, այլ Վրաստանից:

¹ В. Е. Сыроечковский, *նշվ. աշխ.*, էջ 51:

Այս վաճառականներն էին, որ իրենց առևտրական գործերով լինում էին ամենուրեք.

«Գնային Շիրվան և Շամախի,
Շամ, Հալէպ՝ և Ըստամպուլի,
Պուրսայ, և այլ բազում տեղի»:

Անշուշտ այս «բազում տեղիի» մեջ էին մտնում նաև Ղրիմը, Լեհաստանը և Մոսկովյան պետությունը՝ տնտեսական իրենց նշանավոր կենտրոններով: Բանաստեղծը նկարագրում է Թոխաթի շուկան՝ «բարով իլի» խանութներով:

«Վաճառականաց էր նա տեղի.
Չորս կողմանց գայր պազըրկնի,
Ծախէր բեռնով ապրուշումնի,
Չուխայ, քըթան՝ և այլ դումաշնի»:

Քաղաքը եղել է նաև արհեստագործության նշանավոր կենտրոն. արտադրվել են «գոյնըզգունաց ամեն ցեղի» մետաքսե ծաղկազարդ գործվածքներ, բեհեզ, քաթան և այլ կտորեղեն: Բանաստեղծը խոսում է ոսկերչական գեղեցիկ ապրանքների, պղնձե «թաս-թափսինների», «վարպետաբան» կողպեքների և շատ այլ «զարմանալի բաների» արտադրության մասին¹:

Մեկ ուրիշ թոխաթեցի՝ Հակոբ Բաթուկենցը, լրացնելով նախորդին, տեղեկություններ է հաղորդում իր հայրենի քաղաքի «ընտիր խանների», այսինքն՝ կարավանատների մասին, ուր տարբեր երկրներից ժամանած վաճառականները «օթէին բազում օրեր», գովերգում է տեղի «տովլաթաւոր խօճաներին», որոնք մեծահամբավ, փարթամ ու անվանի էին²:

XVII դ. սկզբներին կրած հարվածներից մի քանի տասնամյակ հետո, երբ հաղթահարվում են ներքին դժվարությունները և Իրանի ու Թուրքիայի միջև վերականգնվում են բնականոն հարաբերությունները, Թոխաթը կրկին դառնում է նշանավոր քաղաք, բայց երբեք այլևս չի հասնում իր նախկին փառքին: Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժ. Բ. Տավերնիեն, Թոխաթը համարելով դեպի արևելք երկարող տարանցիկ ճանապարհորդների խոշոր կայաններից մեկը, վկայում է այն մասին, որ «այնտեղ անընդհատ կարավաններ են ժամանում Պարսկաստանից, Դիարբեքիրից, Բաղդադից, Կոստանդնուպոլի-

¹ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 606-607:

² Նույն տեղում, էջ 609:

սից, Սինոպից և այլ վայրերից»։ Անդրադառնալով Թոխաթից մինչև Թավրիզ ընկած երկրամասին՝ նա նշում է, որ ընդարձակ այս տարածությունը հների կողմից Հայաստան կոչված երկիրն է, բնակեցված է գրեթե միայն քրիստոնյաներով. և պետք չէ զարմանալ, շարունակում է նա, որ «քաղաքների ու գյուղերի մեջ մեկ մահմեդականի դիմաց գտնվում են հիսուն հայեր»¹։

Նկատի առնելով Թոխաթի տնտեսական կյանքում հայերի գրաված դիրքը և այն հանգամանքը, որ Արևելյան Եվրոպայի երկրամասերի հետ հենց նրանք էին սերտ կապեր հաստատել՝ դժվար չէ եզրակացնել, որ Թոխաթ ժամանող սակավաթիվ ոռոս առևտրականները մեծ մասամբ հենց հայերի հետ էին առնչվում և ապրանքափոխանակություն կատարում։

Նույնը կարելի է ասել նաև Շամախի քաղաքի մասին։ XV դ. 70-ական թթ. ճամփորդելով արևելյան երկրներում՝ Ջ. Բարբարոն եղել է նաև Շամախիում և նշել, որ այն «շատ լավ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն, և արտադրում են մետաքս, կտավ և ուրիշ բաներ իրենց եղանակով», գտնվում է Մեծ Հայքում և բնակիչների մեծ մասը հայ է²։ Ա. Կոնտարինին հայտնում է, որ «այդ քաղաքում պատրաստում են մեզ մոտ տալամանյան (իմա՝ դելյեմյան – Լ. Խ.) անունով հայտնի մետաքսը և բացի այդ արտադրում են մետաքսե գործվածքներ, ըստ մեծի մասի անպաճույճ և ոչ շատ բարձրորակ»³։ Ռուս վաճառական Ֆ. Կոտովը, որ երկարամյա շփումներ ունենալով հայերի հետ՝ լավ սովորել է մեր լեզուն, Շամախիում եղել է 1623-1624 թթ.։ Ծանոթանալով նաև նրա հաղորդած հետաքրքրական տվյալներին. «А Шамаха стоит промеж высокими горами в услоне, город каменной и посады каменные... а посад и ряды и гостиные дворы стоят за городом. А в Шемахе семь гостиных дворов все каменные... а стоят гостиные дворы промеж рядами: Тезичей, Арменъской, на том русские люди торгуют, Лязгинской, Гилянской и иные дворы, и местом велик»⁴։

¹ Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes, t. I, Paris, 1676, էջ 11, 12, 20, 47-48։

² Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատոր Ա, ԺԳ-ԺԶ դար, Երևան, 1932, էջ 199։

³ И. П. Петрушевский, «Государства Азербайджана в XV в.», Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Баку, 1949, էջ 195.

⁴ М. В. Фехнер, նշվ. աշխ., էջ 32 (վկայակոչում է «Хождение на Восток Ф. А. Котова в первой четверти XVII в.», Известия отдела русского языка и словесности императорской Академии Наук, 1907, т. XII, кн. I)։ Տալիս եմ ալստեղ մեքերված ոռուերեն հատվածի թարգմանությունը. «Փսկ Շամախին կառուցված է բարձր լեռների միջև՝ թեփոյան վրա. բերդը քաղաքի է, բնակավայրն էլ է քաղաք... Եվ

Այսպիսով, ռուս վաճառականները առևտրական գործերով ժամանելով Շամախի (ավելի հարավ ընկած պարսկական քաղաքներ՝ Նրանք, որպես կանոն, չէին ճամփորդում)՝ իջևանում էին հայկական կարավանատանը և հենց այստեղ էլ կատարում առևտրական իրենց գործարքները՝ շփվելով հիմնականում հավատակից հայ վաճառականների հետ:

***

Ինչպես արդեն վաղուց հայտնի, այնպես էլ նոր միայն շրջանառության մեջ գրված փաստերը, լրացնելով միմյանց, հնարավորություն են ընձեռում հանգելու այն եզրակացության, որ հայերի ծանոթությունը Մոսկվայի հետ տեղի է ունեցել այդ քաղաքի պատմության հնագույն շրջանում. XIV դ. վերջերին հայերի երթևեկը Մոսկվա այնքան է ընդարձակվել ու ծավալվել, որ նրանցից շատերը, մշտական բնակություն հաստատելով այնտեղ, ուշագրավ դիրքեր են գրավել Մոսկվայի մեծ իշխանության տնտեսական կյանքի տարբեր ոլորտներում: Հասնելով այս արդյունքներին՝ մեզ գտնում ենք կանգնած բազմազան ու բարդ նոր հարցերի ու խնդիրների առջև, որոնցից յուրաքանչյուրի լուծման համար անհրաժեշտ է լինելու երկար տարիների համառ ջանքեր: Կարևորագույն հարցերից է, օրինակ, հետևյալը. հայկական էթնիկական տարրի առկայությունը Մոսկվայում որևէ հետք չի՞ թողել նոր Ռուսիայի մայրաքաղաքի մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներում: Պետք է նշել, սակայն, որ այս հարցին հիմնավոր պատասխանելու ժամանակը չի հասունացել. առ այսօր քիչ բան է արված հայկական ու ռուսական միջնադարյան մշակույթի տարբեր բնագավառներին՝ ճարտարապետության, մանրանկարչության, կիրառական արվեստի և գրականության փոխադարձ առնչությունների ու ազդեցությունների բարդ ու դժվարին հարցերի քննարկման ուղղությամբ: Իսկ թե այս առումով ինչ դեր է վիճակված եղել Մոսկվային, այս հարցը քննարկման նյութ իսկ չի դարձել:

բնակավայր, և կրպակների շարք, և կարավանատները կառուցված են բերդից դուրս: Շամախիում կան յոթ կարավանատներ, բոլորն էլ կառուցված քարից, և գտնվում են կրպակների շարքերի միջև. կան տանկական (тезиачей), հայկական, - ուր առևտուր են անում նաև ռուսները, - լեզգիների, գիլանցիների և այլ կարավանատներ. և [ֆաղաֆն] ընդարձակ է»:

Շամախու արհեստագործությունը հաճախել է ընդհուպ մինչև XIX դ. վերջերը: Մալար Բարխուտարյանցն այդ մասին գրել է. «Շամախում ծաղկած է մանավանդ մետաքսագործության արվեստն. ոստաններով գործում են մետաքսյա ընտիր կերպաս, վերմակների երեսներ, կանացի հագուստեղեն, զանազան գունով և մեծությամբ թաշկինակներ, զարդեր և այլն»:

(Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 159):

Ռուսական նշանավոր միջնադարյան տարեգրություններից երկուսը տեղեկություն են պահպանել այն մասին, որ Վլադիմիրո-Սուզդալյան մեծ իշխանության տիրակալ նշանավոր Անդրեյ Բոգոլյուբսկին (1157-1174) փառահեղ քարաշեն տաճարներ կառուցելու համար օտար երկրներից հրավիրել է մեծ թվով վարպետներ: “Приведе ему Бог из всех земель мастеров”, - կարդում ենք Լավրենտիևյան տարեգրության մեջ, իսկ Նիկոնովյան տարեգրությունը հաղորդում է նաև, որ Բոգոլյուբսկու կողմից հրավիրվածների մեջ եղել են “мастеры всякая”¹: Ո՞ր երկրներից են ժամանել այդ վարպետները, այս հարցին փորձել են պատասխան գտնել շատ մասնագետներ, և առաջ են քաշվել իրարամերժ տեսակետներ: Շատերը Վլադիմիրո-Սուզդալյան ճարտարապետական հուշարձանների վրա նկատել են ռոմանական ոճի նշանակալից հետքեր, բայց եկել են այն համոզման, որ այդ ազդեցությունը եղել է միջնորդաբար՝ Գալիցիայի և Վոլինիայի վրայով (երկրամասեր, որոնց քաղաքների զարգացման գործում հայ գաղթականները զգալի դեր են կատարել): Մի շարք ուսումնասիրողներ հատուկ ուշադրություն են դարձրել հուշարձանների որմնազարդերի վրա՝ արևելյան ոսկերչական իրերի և գործվածքների զարդաձևերի ուշագրավ նմանություններ գտնելով նրանց մեջ: Անվանի պատմաբաններ Բ. Գրեկովն ու Ա. Յակուբովսկին, նկատի ունենալով հատկապես Վլադիմիր քաղաքի Դմիտրևյան և Յուրև-Պոլսկի քաղաքի Գեորգիևյան տաճարի ճարտարապետական հարդարանքը, կովկասյան արվեստի ազդեցության հետքեր են նշմարել դրանցում և այլն: Ճարտարապետ Հ. Խալփախյանը հանգամանորեն քննարկել է այս խնդրի շուրջ արտահայտված տեսակետները և հանգել այն եզրակացության, որ անհնարին է անտեսել արևելյան տարբեր երկրներից և մասնավորապես՝ Հայաստանից ժամանած ճարտարապետների ու քարագործ վարպետների դերը Վլադիմիրո-Սուզդալյան բաժնետիրական իշխանության ճարտարապետական հնագույն հուշարձանների կառուցման և հարդարման գործում²: Այս տեսակետի հիմնավորման համար գիտնականը հետաքրքրական այնպիսի զուգադրություններ է կատարել, որոնք, անտարակույս, խոստովանալից են:

Սկզբնաղբյուրներում առկա որոշ ակնարկներից կարելի է հետևեցնել, որ Մոսկվա քաղաքում քարաշեն-կամարակապ առաջին բնակելի շենքեր կառուցողները «սուրժի» կոչվող մեծահարուստ վաճառականներն են

¹ О. X. Халпахчьян, *նշվ. աշխ.*, էջ 28.

² Նույն տեղում, էջ 31-44:

եղել. նրանցից մասնավորապես՝ մեզ հայտնի են Վեսյակովները և Տարոկան (գուցե՝ Թարխան) անունով վաճառականը: Սրանց տներն իրենց շինանյութով ու արտաքին տեսքով այնքան տարբեր էին XIV դ. Մոսկվայի մյուս շենքերից, որ գրավում էին բոլորի ուշադրությունը և տարեգրություններում գրանցվելու նյութ դառնում¹:

1485 թ. Կրեմլում քարաշեն ապարանք ու դարպասներ է կառուցում թագավորի գանձապետ «սուրոժցի» Վլադիմիր Խովրինի որդի Դմիտրին, որին հետևում է նրա ավագ եղբայր Իվանը: Այս Իվան Խովրինը հայտնի էր Գոլովա մականունով (նրանից է սերում ռուսական պատմության մեջ մեծ դեր կատարած Գոլովինների ընտանիքը)²:

Հատուկ ուշադրության արժանի է Վասիլի III մեծ իշխանի ժամանակակից Վասիլի Դմիտրևիչ Երմոլինի գործունեությունը: Այս «սուրոժցին» ներկայացուցիչն էր Մոսկվայի ամենափարթամ վաճառական ընտանիքներից մեկի և հայտնի էր որպես կապալառու-ճարտարապետ: Սա է վերականգնել Կրեմլի պարիսպները և Համբարձման տաճարը. վանքերից մեկում կառուցել է քարաշեն սեղանատուն, վերականգնել Յուրի-Պոլսկի քաղաքի կործանված տաճարը (հայտնի իր արևելյան ոճավորմամբ զարդաքանդակ քարերով) և կառուցել ու վերակառուցել է բազմաթիվ այլ շինություններ³:

Պետք է ենթադրել, որ օտարազգի շինարար-վարպետների մասնակցությամբ առաջին հերթին կառուցվում էին փառահեղ վանքերն ու եկեղեցիները: Եվ եթե մանրակրկիտ ուսումնասիրվեն կանգուն քարաշեն հին տաճարները, ապա, մեծ հավանականությամբ, դրանց շարքում կարող են երևան գալ հայկական միջնադարյան ճարտարապետական արվեստին, մանավանդ կառուցողական ավանդույթներին հարազատ մի շարք կառույցներ: Մասնագետների ուշադրությանն ենք հանձնում մասնավորապես՝ Մոսկվայի Անդրոնիկյան վանքի սուրբ Փրկչի տաճարը՝ կառուցված շուրջ 1427 թ.: Ձեռքի տակ ունենք նրա գմբեթարդ ավագ խորանի և որմնասյուներից մեկի պրոֆիլավոր խարսխի լուսանկարները, որոնք չափազանց նման են միջնադարյան հայկական տաճարների համապատասխան մասերին:

¹ М. Н. Тихомиров, *նշվ. աշխ.*, էջ 151: Տարոկանի տան մասին, օրինակ, տարեգրության մեջ գրված է. «Того же лета (імя 1471 р.) Тарокан купець заложил себе полаты кирпичны во граде Москве, у градной стены, у Фроловских ворот» (ПСРЛ, т. VI, էջ 191).

² П. В. Сытин. *История планировки и застройки Москвы*, էջ 43.

³ М. Н. Тихомиров, *նշվ. աշխ.*, էջ 154.

Այժմ մի քանի խոսք կերպարվեստի ու կիրառական մյուս արվեստների բնագավառում նկատվող հայկական հետքերի մասին:

Երբ 1660 թ. Զաքար Շահրիմանյանը Սպահանից ժամանեց Մոսկվա և Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին մատուցեց նշանավոր ադամանդյա գահը, բանակցություններ տեղի ունեցան պետական բարձրաստիճան պաշտոնեության և մեծահարուստ այդ վաճառականի միջև՝ ջուղահայ առևտրականների գործունեության ընդարձակման հարցի շուրջ: Ընդառաջելով թագավորի ցանկությունը՝ Զաքարը իր հոր՝ Սահրադ Շահրիմանյանի և անձամբ իր անունից պարտավորվեց հայազգի արվեստագետ-վարպետներ ուղարկել Մոսկվա՝ թագավորի հրամանի ներքո աշխատելու համար. “А великому государю всякими узорочьи и мастеровыми людьми отец его и он (Захарий) промыслять готовы для его великого государя милости”, - ասված է այդ բանակցությունների առթիվ կազմված փաստաթղթի մեջ¹:

Չի անցնում մի քանի տարի, և նոր Զուլայից Մոսկվա է ժամանում Քանդրիվերան անունով հայ վարպետը, որը ռուսական միջավայրում ճանաչվում է Իվան կամ Բոգդան Սալթանով անուն-ազգանունով և հակառակ դեր կատարում Ռուսաստանի մայրաքաղաքի մշակութային կյանքի տարբեր մարզերում, մեծապես նպաստում ռուսական արվեստի զարգացմանը: 1667 թ. յունիսի 15-ի թագավորական հրովարտակով նա նկարչի պաշտոնով և բարձր աշխատավարձով ընդունվում է աշխատանքի Զինապալատում: Սալթանովի հետ աշխատանքի են անցնում նաև հայազգի մի քանի արվեստագետներ՝ Մատյուշկա և Իվաշկա Բոգդանով եղբայրները և Մարշկա Օստաֆե: Նրանց անուն-ազգանունները ռուսականացված են անձանաչելի աստիճանի. և եթե հատուկ ուսումնասիրություն կատարված չլիներ, մենք այսօր որևէ կովան չէինք ունենա նրանց հայ լինելը հաստատելու համար²: Սալթանովի այս հայազգի աշակերտներն օգնել են իրենց անվանի ուսուցչին, հետագայում կատարել ինքնուրույն աշխատանքներ: Նրանցից շատ ավելի մեծ ճանաչում է ստացել մեծ վարպետի նշանավոր աշակերտ Լազար Իվանովիչ Բելսկի նկարիչը՝ նահապետը Բելսկի ազգանունը կրող հայազգի նկարիչների գերդաստանի, որի անդամները մեծ դեր կատարեցին XVII դ. ռուսական գեղանկարչության ձևավորման գործում³:

¹ Армяно-русские отношения в XVII веке, Сборник документов под редакцией проф. В. А. Парсамяна, Ереван, 1953, էջ 26.

² Нина Молева, “Иван Салтанов и его школа”, Լրաբեր, 1977, № 10, էջ 79.

³ Н. М. Молева, “О художниках Бельских”, Լրաբեր, 1974, № 8, էջ 38-52.

Կերպարվեստի բնագավառում հայ-ռուսական կապերի մասին պերճախոս այն փաստերը, վերաբերելով XVII դ. երկրորդ հիսնամյակին, դուրս են գտնվում մեր ուսումնասիրության ժամանակագրական սահմաններից: Դրանց անդրադառնալու անհրաժեշտությունն զգացվեց նախորդ դարի որոշ երևույթներ պարզաբանելու համար:

Նկատված է արդեն, որ XV-XVI դդ. Մոսկվայում աշխատել է նշանավոր մի վարպետ կամ ավելի ճիշտ՝ նույն դպրոցին պատկանող արվեստագետների մի խումբ, որի ջանքերով պատրաստվել են գեղարվեստական բարձր հատկանիշներով օժտված մի շարք իրեր, նկարազարդվել են տաճարներ և այլն: Ա. Յակոբսոնը, մանրակրկիտ ուսումնասիրություններ կատարելով, ի մի է բերել այդ դպրոցին պատկանող արվեստի առարկաներ, որոնց համառոտ ցանկը ներկայացնում ենք ստորև.

1. Բորովսկու Ս. Պաֆնուտիի վանքի «Թագավորական դարպասները» (“Царские врата”. այսպես էին կոչվում ռուսական եկեղեցիների ավագ խորանի սրբապատկերներով զարդարված գեղազարդ դռները).

2. Կիրիլո-Բելոզերսկի վանքի Ս. Սերգեյի և Ս. Հովհան Լեստվիչնիկի եկեղեցիների «Թագավորական դարպասները».

3. Նույն վանքի պանակեններից մեկը.

4. Նույն վանքի ս. Կյուրեղի սրբապատկերի դրվագյալ շրջանակը.

5. Նովգորոդի Թանգարանում պահվող Բորիսի և Գլբի սրբապատկերի դրվագյալ շրջանակը.

6. Մոսկվայի Կրեմլի Ավետման տաճարի սրբապատկերներից մեկի դրվագյալ շրջանակը.

7. Նույն տաճարի 1508 թ. որմնանկարները.

8. Զինապալատում պահվող 1499 թ. Ավետարանի արծաթե կազմը.

9. Իվան Ահեղի սաղավարտը և այլն:

Համոզիչ համեմատություններ կատարելով և զուգահեռներ անցկացնելով մեկ կողմից՝ վերոհիշյալ գեղարվեստական առարկաների զարդաձևերի ու ոճի, մյուս կողմից՝ հայկական համապատասխան հուշարձանների, (մանրանկարչության, ճարտարապետական հուշարձանների խաչքարերի, արծաթյա իրերի և այլ առարկաների) զարդաքանդակների միջև՝ Ա. Յակոբսոնը հանգել է այն եզրակացության, որ դրանք միևնույն ակունքներից են բխում: Այդ բոլոր առարկաները, նշում է նա, դուրս են եկել միևնույն արհեստանոցից. այդ արհեստանոցը, հավանաբար, գոյություն է ունեցել Մոսկվայի Զինապալատին առընթեր, և նրա արտադրած եկեղեցական սպասքն ու առարկաները, նվիրաբերվելով տարբեր վանական ու եկեղեցա-

կան հաստատությունների, տարածվել են մայրաքաղաքում և նրա սահմաններից դուրս¹։ Իսկ թե ինչպես բացատրել այդ հուշարձանների «մերձավորարևելյան» կամ «կովկասյան» հատկանիշները², այս հարցին որոշակի պատասխան չգտնելով՝ Ա. Յակոբսոնը զանազան ենթադրություններ է անում։ Այստեղ աշխատող ռուս վարպետները, ինչ-որ ժամանակ ապրելով արևելյան երկրներում, դաստիարակվել են տեղական ավանդույթներով, յուրացրել իրենց ուսուցիչների գեղագիտական սկզբունքները։ Իսկ եթե Մոսկվայից դուրս չեն եկել, այդ դեպքում կա՛մ իրենց ձեռքի տակ ունեցել են «արևելյան երկրներում» պատրաստված համանման գեղարվեստական իրեր ու ընդօրինակել են դրանք, կա՛մ էլ օգտվել են զարդանախշերի ինչ-որ ալբոմներից³։

Քիչ է ասել, թե այս պատասխանները գոհացուցիչ չեն։ Բազմաթիվ հայ արվեստագետ-վարպետների առկայությունը Մոսկվայի Ջինապալատում XVII դ. 60-ական թթ. ու հետագայում, հմուտ արհեստավորների Ռուսաստան հրավիրելու մասին ռուս պետական պաշտոնյաների հարցապնդումները, որոնք արտահայտություն են գտել հայ-ռուսական տնտեսական կապերի մասին առկա փաստաթղթերում⁴ և վերջապես, մեծաքանակ հայ վաճառականների ու արհեստավորների առկայությունը Մոսկվայում XV-XVI դդ.

¹ Հարկ է նշել, որ Ա. Յակոբսոնը իր կողմից ընտրված ու մասնագիտական խոր վերլուծությամբ՝ հայկական նյութերի հետ զուգադրած առարկաների ոմը բնորոշելու համար խուսափում է «հայկական» տերմինից. նրան ավելի դուր են գալիս «կովկասյան», «մերձավորարևելյան» որոշակիությունից զուրկ տերմինները, որոնք գուցե և ավելի հարմար են, բայց անգործ բացահայտելու պատմամշակութային իրական եղելություններ։

² А. Л. Якобсон, «Художественные связи московской Руси с Закавказьем и Ближним Востоком в XVI в.», *Материалы и исследования по археологии СССР*, № 167, *Древности московского Кремля*, М., 1971, էջ 245-246.

³ Նույն տեղում, էջ 246։

⁴ Զաֆար Շահրիմանյանը 1660 թ. պատասխանելով ռուս պաշտոնյաների հարցումներին, նրանց ասել է նաև հետևյալը. «А мастеровых де всяких людей в шахове области много и он де (Захарий) к великому государю в московское государство призывать учнет». Իսկ նույն Զաֆարի 1666 թ. Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին ուղղած գրության մեջ ասված է, որ ցարը ծանոթացած լինելով Խորհրդավոր ընթրիքը պատկերող մի փորագրության, պահանջել է Մոսկվա ուղարկել այդ պատկերը պատրաստող արվեստագետին (*Армяно-русские отношения в XVII в.*, էջ 26, 41)։

«Էստի յառաջ փոքր ծառէլ մին պղնձէ թանուփի վերայ աւագ խինգ շաբաթ օրէն տնօրինականն քաղած մեծ թագաւորին գլովս ինք տըլել, շաւաղաթ էր արարել, նորա շինողն ուզեցել էր. էն քաղսանումն որ շինվել էր մի դապիլ ուստայ կէր, անունն Բուդտան, որ նորայ հումարն ամենու վերայ առաւել էր, ուղարկեցինք քրիստոսաշէն Մուկովն, զոն մեծ թագաւորին դուպաղն տեղն կատարեն» (նույն տեղում, էջ 41)։

այնպիսի նախադրյալներ են, որ հնարավորություն են ընձեռում հանգելու շատ ավելի հիմնավոր այսպիսի եզրակացության. հայ արվեստագետ-վարպետներն աշխատել են Մոսկվայի Զինապալատում ոչ միայն XVII դ., այլև դրանից շատ առաջ՝ Իվան III մեծ իշխանի ժամանակներում: Նրանց ջանքերով են պատրաստվել բազմաթիվ գեղարվեստական իրեր, որոնց մի մասն արդեն դրված է գիտական շրջանառության մեջ, իսկ շատերն էլ, թերևս, սպասում են իրենց հայտնաբերողներին:

Այդ հմուտ արվեստագետ-վարպետների արտադրած իրերի շքեղ զարդապատկերները սիրվել ու լայնորեն տարածվել են Մոսկովյան պետության սահմաններում, թարմ շունչ հաղորդել տեղական արվեստին, դարձել մոդայիկ և օգտագործվել ինչպես փայտափորագրության և ոսկերչության, այնպես էլ ճարտարապետության և, նույնիսկ, գրատպության ասպարեզում¹:

***

Ինչ հուշ-հիշատակներ են պահպանվել Մոսկվա քաղաքի և Մոսկվայի հայ գաղթօջախի մասին միջնադարյան հայկական ու ռուսական գեղարվեստական ստեղծագործություններում: Այս հարցին մասամբ պատասխան է տրված տարիներ առաջ, երբ Ա. Մնացականյանի ջանքերով գիտական շրջանառության մեջ դրվեց բազմաթիվ միջնադարյան ձեռագրերով ավանդված և տարբեր խմբագրությունների ենթարկված հայկական այն պոեմը, որի մեջ Մոսկվան հիշատակված է աշխարհի շքեղագույն ու նշանավոր քաղաքների շարքում՝ որպես ամենափառավորն ու մեծագինը²: Պոեմը սիրային բովանդակություն ունի. նվիրված է մի «գյուգալի» (գեղեցկուհու) բարեմասնությունների գովերգությանը. այնպիսի հմայք ունի այդ գեղեցկուհին, որ նրա երեստեսնուքի համար փեսացուն շռայլորեն «նվիրաբերում» է Սելանիկն ու Ատրնան, աչքերի համար՝ Սկյուտարն ու Դալաթիան, քաղցրիկ զրույցի համար՝ Բաղդադն ու Բասրան և այլն: Հիշատակվում են նաև Թոխաթ, Էրզրում, Գյանջա, Կաֆա, Վենետիկ քաղաքները, Մլսր (Եփիսոս), Շամ (Սիրիա), Հնդուստան, Սպանիա երկրները և այլն, այսինքն՝ գլխավոր այն վաճառաշահ կենտրոնները, որոնք մեծ դեր էին կատարում միջազգային առևտրի մեջ մինչև աշխարհագրական նոր հայտնագործությունները:

¹ А. Л. Якобсон, *նշվ. աշխ.*, էջ 247:

² Ա. Մնացականյան, «Մոսկվան միջնադարյան հայկական մի պոեմում», *Տեղեկագիր*, 1948, № 3, էջ 49-64:

Ինչպես ասվեց, Մոսկվան կենտրոնական տեղ է գրավում վերոհիշյալ քաղաքների ու երկրների շարքում. երգիչը շեշտված մեծարանքով է հիշատակում այդ քաղաքի անունը¹:

Միանգամայն իրավացի է Աս. Մնացականյանը, երբ բավարար փաստեր մեջբերելով հանգում է այն եզրակացության, որ պոեմը ստեղծված պետք է լինի XIV-XV դդ.: Եվ պետք չէ տարակուսել, որ այն հորինվել է այնպիսի խոշոր հայկական կենտրոններից մեկում, ուր գոյություն ուներ միջնադարյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներում և նշանավոր գաղթավայրերում վկայված «Կտրիճվորաց եղբայրություն» կոչվող կազմակերպություններից մեկը: Պոեմի հնագույն փոփոխակներում պահպանված են այսպիսի տողեր.

«Մանկունք, մի մեղադրե՛ք
Սէրն արաւ զիս տիւանայ...
Աժէ, ինչ տուա՛մ, եղբարք,
Կուգե՛լին իսկի գին չկայ»:

«Մանկունք», «եղբարք» կոչվող հասցեատերերը հիշատակված են նաև մի շարք հայրեններում: Կոստանդին Երզնկացին ևս իր բանքերի մի մասը հորինել է քաղաքաբնակ «եղբայրների» հոգևոր պահանջները բավարարելու համար²: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ «Թագուհի մի ես տեսայ» սկսվածքով խնդրո առարկա պոեմը նույնպես ստեղծվել է հայկական վաճառաչի կենտրոն-

¹ Նույն տեղում, էջ 53: Աս. Մնացականյանը ցույց է տվել, որ այս պոեմը զգալի ազդեցություն է գործել հայ մի շարք բանաստեղծների, որոնց թվում նաև Նաղաշ Հովնաթանի վրա. վերջինս ունի այսպիսի տողեր.

«Քաղաք ես Խոփայի Մոսկով,
Խելքս տարաւ անուշ խօսքով»:

«Ըստ այս տողերի, - գրել է Մնացականյանը, - Մոսկվան գտնվում է Խոփայում՝ Զինաստանում», ուստի միջնադարյան գուսաններն ու հորինողները, մեծ մասամբ պատկերացում էլ չեն ունեցել իրենց գործածած վայրերի ուր գտնվելու մասին (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 50-51):

Կարծում ենք, սակայն, որ Խոփայի-Մոսկով ասելով՝ Նաղաշ Հովնաթանը, մի բանաստեղծ, որ ապրել է հայ վաճառականների միջավայրում ու ստեղծագործել նրանց համար, նկատի է ունեցել Մոսկվայի առևտրական կենտրոն Կիտայ-Գորոդը, և բնավ էլ չի կարծել, թե Մոսկվան գտնվում է Զինաստանում:

² Լ. Խաչիկյան, «Երգնկայում 1280 թ. կազմակերպված «եղբայրությունը»», *Տեղեկագիր*, 1951, № 12, էջ 84:

ներից մեկում (թերևս հենց Կաֆա քաղաքում), որի բնակիչները տնտեսական սերտ կապեր են ունեցել Մոսկվայի հետ:

Այժմ անդրադառնանք միջնադարյան ռուս գրականությանը:

Մոսկվայում ստեղծված գրական հուշարձանների շարքում որոշակի տեղ է գրավում «Պատմություն վրաց թագուհի Դինարի մասին, ինչպես հաղթեց պարսից թագավորին» («Повесть о грузинской царице Динаре, како победи перского царя») խորագրով ստեղծագործությունը: Նրա ստեղծման հանգամանքների ու ժամանակի մասին ռուս և վրաց գրականության պատմաբանները տարբեր կարծիքներ են հայտնել: Արդեն հաղթահարված պետք է համարել անհիմն այն ենթադրությունը, թե ռուսական այս գրվածքը թարգմանությունն է Թամարա թագուհու գործունեությանը նվիրված բյուզանդական չափածո մի ստեղծագործության¹: Հոնարեն լեզվով այդպիսի մի գրվածքի երբեմնի գոյության մասին որևէ փաստ հայտնի չէ. իսկ Թամար թագուհին այնպիսի հուշակավոր գործիչ է եղել, որ նրա անունը չէր կարող դուրս նետվել ու փոխարինվել իրենից դարեր առաջ ապրած և շատ համեստ պատմական դեր կատարած Դինար թագուհու անունով:

Ուսումնասիրողներից մի մասի կարծիքով (Ն. Կ. Գուդզի, Կ. Վ. Բազիլևիչ) «Պատմությունը» գրվել է Մոսկվայում XV դ. վերջին քսանհինգամյակի ընթացքում, իսկ ըստ ուրիշների (Մ. Սպերանսկի, Ի. Յինցաձե) XVI դ. կեսերին²: Մեզ համար էական նշանակություն չունի, թե այս տեսակետներից որն է ի վերջո ճիշտ համարվելու: XV դ. վերջերին և XVI-ի առաջին հիսնամյակի ընթացքում ոչ միայն ավելի լայն ծավալ էին ստանում տնտեսական կապերը Մոսկվայի ու Վրաստանի միջև, այլև ծայր էին առել դիվանագիտական բանակցություններ. վրաց գահակալների կողմից Մոսկվա առաքվող բանագնացները (որոնց շարքում գրեթե միշտ լինում էին հայազգի գործիչներ) Մոսկվայի մեծ իշխանների օգնությունն էին խնդրում թուրքական և իրանական զավթիչների դեմ հաջող պայքար մղելու համար:

Ուսումնասիրողներն իրավացիորեն նշել են, որ այդպիսի բանակցությունների ժամանակ վրաստանցի դիվանագետներն առիթը բաց չէին թողնելու՝ շեշտելու համար վրացիների և ռուսների դավանակից-քրիստոնյաներ լինելու հանգամանքը: Նրանք իրենց երկրի ու եկեղեցու հեղինակությունը բարձրացնելու նպատակով կարող էին նաև նշել՝ հենուելով «Քարթ-

¹ Այս տեսակետը տեղ է գտել նույնիսկ «Վրաց պատմության» դպրոցական դասագրքում (*История Грузии*, ч. I, Тбилиси, 1946, էջ 237):

² Л. С. Шепелева, «Культурные связи Грузии с Россией в X-XVII веках», *Труды отдела древнерусской литературы*, IX, М.-Л., 1953, էջ 310-311.

լիս ցխովրեբայի» վրա, որ իրենց ժողովուրդը Քրիստոսի ուսմունքին հաղորդակից է դարձել անմիջապես Աստվածամոր քարոզչության շնորհիվ: Կարող էին պարծենալ նաև ս. Նունեով և Վրաց հին եկեղեցու այլ սրբություններով: Այսպիսի դատողությունները շարունակելով՝ ոմանք հնարավոր են համարել «Դինար թագուհու պատմության» հորինման հանգամանքները նույնպես առնչել վրաց դիվանագետների և ռուսական պետական պաշտոնյաների միջև տեղի ունեցած բանակցություններին: Նրանց կարծիքով վրացի բանագնացներն անբավարար են նկատել վերոհիշյալ «փաստերը» և ռուսներին պատմել են նաև Դինարի պատմությունը՝ «Ուղղափառության հաղթանակի համար Վրաստանի վաստակը մի ավելորդ անգամ ընդգծելու նպատակով»¹:

Եվ ահա այդ ճանապարհով «արևելյան Վրաստանի» շրջաններից մեկի տիրակալ իշխանի կին Դինարը ճանաչվել է ռուսական միջավայրում և գրական մի ուշագրավ ստեղծագործության հերոսուհի դարձել²:

Մենք չենք կարող բավարարվել այսպիսի բացատրությամբ:

IX դ. կեսերին արաբական լուծը թոթափելուց հետո, Բագրատունյաց Հայաստանը մի քանի տասնամյակ միայն գոյություն ունեցավ՝ որպես միասնական պետություն: Ֆեոդելական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով երկիրը շուտով մասնատվեց մի շարք մանր կիսանկախ թագավորությունների. Վասպուրականը, Սյունիքը, Լոռին, Կարսը և այլ նահանգներ անջատվեցին Բագրատունյաց կենտրոնական իշխանությունից: Այդպիսի մի իշխանություն էլ ստեղծվեց Պատմական Հայաստանի Արցախ նահանգում, որը հայտնի է սկզբնաղբյուրներում Աղվանից թագավորություն անունով: Այս իշխանության կազմի մեջ էր մտնում նաև Կուր գետից հյուսիս գտնվող պատմական Կամբեջանի շրջանը, ուր ապրում էին նաև բազմահազար հայեր, որոնք դավանանքով լուսավորչական էին: Հայկական փոքր այս թագավորության նշանավոր գահակալը եղավ Համամ Արևելցի անվանի մատենագիրն ու բանաստեղծը, որն իր արժանի տեղն է գրավել հայ գրականության պատմության մեջ: Նրան հաջորդեց Ատրնեբսեհը: Վերջինս ամուսնացած էր վրաց իշխանաց իշխան Գուրգենի քրոջ՝ Դինարի հետ. այս թագուհին X դ. կեսերին իր Իշխանիկ անունով որդու հետ միասին եռանդուն գործունեություն ծավալեց և հաջողություններ ունեցավ Հերեթ-Կա-

¹ Նույն տեղում, էջ 309:

² Նույն տեղում:

խեթի հայերին քաղկեդոնական դարձնելու գործում¹: Ահա այս Դինարի գործունեության որոշ գրվագներ են, որ գունազարդվելով հիմք են հանդիսացել նկարագրվող դեպքերից կես հազարամյակ հետո հյուսված ռուսական «Պատմության» համար:

Այս ստեղծագործության հորինման հնարավոր դրդապատճառները բացահայտելու նպատակով պատասխան պետք է գտնել հետևյալ հարցին. հասարակական և էթնիկական ի՞նչ շերտեր կային Մոսկվայում XVI դ. կեսերին, որոնց համար օգտակար կարող էին լինել մի հեռավոր երկրամասի հայ ազգաբնակչության դարեր առաջ տեղի ունեցած դավանափոխության և Ուղղափառ եկեղեցուն հարելու մասին հին պատմությունները: Ուրիշ առիթով նշել ենք արդեն, որ XIV դ. վերջերին և հետագայում Ռուսական եկեղեցու բարձրաստիճան ղեկավարներից շատերը օտարադավան հայերի նկատմամբ որդեգրել էին անհանդուրժողական կեցվածք: Կրոնական անհանդուրժողականությունը երբեմն այնպիսի չափերի էր հասնում, որ ոմանք ստիպված էին լինում ընդունել ուղղափառություն՝ խզելով իրենց կապերը մայր եկեղեցուց: «Դինար թագուհու պատմության» հորինման շրջանում հաճախացել էր վրաստանցի հայերի երթևեկը Մոսկվա: Նրանցից շատերը մշտական բնակություն էին հաստատում այստեղ և բնականաբար, հնարավոր ամեն ինչ անում կյանքի բարենպաստ ու բնականոն պայմաններ ստեղծելու իրենց և հարազատների համար: Դավանաբանական անհանդուրժողականությունը դիմագրավելու միջոցներից էին նաև անցյալի հիշատակները. դարեր առաջ ապրած մի թագուհու ջանքերով հազարավոր հայեր ընդունել էին Ուղղափառ եկեղեցու դավանանքը, այսինքն՝ հրաժարվել էին «հայկական հերձվածից», դարձել «խսկական», «ուղղափառ» քրիստոնյաներ: Այդ հայերի հեռավոր հետնորդները նոր Ռուսիայի մայրաքաղաքում, վերարժարծելով հին այս պատմությունը, հույս կարող էին ունենալ ավելի բարեհամբույր վերաբերմունքի: Իսկ պալատական պաշտոնեության շրջանակներում կային արդեն գրագետ մարդիկ, որոնք ի շահ Ռուսաստանի

¹ Стѣп Н. Я. Мара, «Аркаун – монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах», *Византийский Временник*, 1906, т. XII, № 1-2, с. 7.

Այս հարցի մասին համգամանորեն խոսում է Ա. Շ. Մնացականյանը *Աղվանից աշխարհի գրականության հարցի շուրջ* (Երևան, 1966) արժեքավոր աշխատության մեջ (էջ 204-213): Ուշագրավ է, որ վերջերս հայտնաբերվեցին Աղվանից մի շարք իշխանների և այս Դինար իշխանունու տապանաքարերը Ղափանի շրջանում գտնվող Վահանավանքի շրջափակում (Գ. Գրիգորյան, «Վահանավանքի պեղումների նախնական արդյունքները», *Լրաբեր*, 1970, № 10):

տնտեսական ու քաղաքական կապերի ընդարձակման ոչ միայն ունկնդրում էին այդպիսի պատմությունները, այլև գրի առնում, տարածում՝ դարձնելով միջոց հասարակական կարծիքի մշակման:

Պետք է հուսալ, որ հայ-ռուսական հնամենի մշակութային առնչությունների մասին ի մի բերված այս տվյալները հետագայում բազմապատկվելու են ճարտարապետական հուշարձանների, գրական ժառանգության ու դիվանական նյութերի խորագնին ուսումնասիրության ճանապարհով:

***

Հետագա ուսումնասիրությունների ժամանակ պետք չէ անտեսվեն նաև ռուսական միջնադարյան բանահյուսության ընձեռած նյութերը, մասնավորապես՝ վիպական գրականության գլուխգործոցներ հանդիսացող բիլինաները: Նկատված իրողություն է արդեն, որ բիլինաների մի շարք ճյուղեր, ի մասնավոր՝ Չուրիլա Պլենկովիչի, մեծահարուստ վաճառական Սադկոյի, վաճառականի որդի Իվանի մասին պահպանված երգերի մեջ արտացոլվել են քաղաքային կյանքի շատ հետաքրքրական երևույթներ: Սադկոյի մասին բիլինայի մեջ, օրինակ, հենց վիպական հերոսի անունից ասված է հետևյալը.

*“Что де я гулял по Волге двенадцать лет,
Со вершины знаю и до устья ее,
А и нижняя царства Астраханского”.*

Կամ՝

*“Я сам, Садко, знаю-ведаю:
Бегаю по морю двенадцать лет,
Тому царю заморскому
Не платил я дани-пошлины,
И во то сине море Хвалинское
Хлеба с солью не опускал”¹:*

Ըստ այդմ՝ Սադկոն պատկանում էր ռուսական այն վաճառականների դասին, ովքեր Վոլգայի և Կասպից ծովի վրայով առևտուր էին անում Իրանի ու անդրկովկասյան երկրների հետ: Նախորդ էջերում քանիցս անհրաժեշտություն է առաջացել նշելու, որ միջազգային նշանակություն ունեցող Վոլգ-Կասպյան մայրուղին ոչ միայն դարեր շարունակ ծանոթ է եղել հայ

¹ Древние российские стихотворения, собранные Кириешо Даниловым, М.-Л., 1958, էջ 185, 231.

վաճառականներին, այլ եղել են ժամանակներ, երբ նրանք գրավել են այդ ճանապարհով կատարվող արտաքին առևտրի հրամանատարական դիրքերը: Պարզ է ուրեմն, որ բիլինայի ծանոթ հերոսը՝ «մեծահարուստ վաճառական Սադկոն», իր տասներկուամյա թափառումների ժամանակ բազմիցս հանդիպած պետք է լիներ հայ վաճառականների ու համագործակցեր նրանցից շատերի հետ նյութական անսպառ միջոցների տեր դառնալու համար:

Մոսկվայի տնտեսական զարգացման համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող մյուս զարկերակի՝ Դնեպրյան մայրուղու հետ է կապված բիլինաների վաճառական հերոսներից Չուրիլա Պլենկովիչը: Սրա հայր Պլենկոն բիլինայի մեջ ուղղակի կոչված է «սուրոժցի» («старый Пленка Суроженин»):

Ակադ. Ա. Ն. Վեսելովսկին, որ 22 ամբողջական պատումների համադրությամբ հանգամանորեն ուսումնասիրել է Չուրիլայի մասին բիլինան¹, անդրադարձել է նաև գլխավոր հերոսների անուններին: Չուրիլա անունը Կիրիլ-Կյուրեղ անվան ժողովրդական փոփոխական է, իսկ նրա հոր՝ «սուրոժցի» Պլենկոյի անունը Վեսելովսկին, անշուշտ, ելակետ ունենալով այն իրողությունը, որ Դրիմի թերակղզու վաճառաշահ ավերը XIII-XIV դդ. գտնվում էին իտալացիների (Ջենովայի և Վենետիկի) տիրապետության տակ, արտածում է «Ֆրանկ» (ելրոպացի, իտալացի) բառի հետ և, այդպիսով, իտալական ծագում է վերագրում բիլինաների այս հերոսներին: Հարկ չկա այստեղ նորից անդրադառնելու «սուրոժցի» կոչվող վաճառականների ազգային պատկանելության մասին նախկինում արտահայտված տեսակետներին, մանավանդ, որ անձնանունների բռնազբոսիկ այսպիսի բացատրությունները արդեն իսկ կասկածների տեղիք են տվել ռուսական բանասիրության մեջ²:

Չուրիլային վերաբերող բիլինայի մի այլ փոփոխակի մեջ, որ վերամշակված պետք է լինի ուշ ժամանակներում, «սուրոժցիների» մասին գտնում ենք ուշագրավ այսպիսի տողեր.

“Как жил на Руси
Суровец-молodeц,
Суровец-богатырь, он Суроженин,

¹ А. Н. Веселовский, “Южно-русские былины, V, Богатыри-сурожицы. Суровец Суздалец и Чурила Пленкович”, *Сборник, отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук*, том XXXVI, № 3, СПб., 1884.

² А. И. Соболевский, “Заметки о собственных именах в великорусских былинах”, *Живая Старина*, вып. II, 1890, էջ 96.

*По роду города Суздаля,
Сын отца-гостя богатого”¹.*

Այստեղ նրանք առնչվում են Սուզդալի հետ՝ միջնադարյան Ռուսաստանի նշանավոր այն քաղաքի, որը, Վլադիմիրո-Սուզդալյան իշխանության բարգավաճման շրջանում միջազգային իր կապերով բացառիկ դիրք գրաված լինելով, անտարակույս ծանոթ էր «սուրոժցի» վաճառականներին²:

Չուրիլա Պլենկովիչը ռուսական էպոսի հանրաճանաչ դեմքերից է: Ամբողջովին նրան է նվիրված երկու գրույց. դրանցից բացի, նա հիշատակված է և այլ բիլինաներում: Առաջին գրույցի մեջ Չուրիլան ներկայացված է որպես մարտական ջոկատի պետ. այնքան բազմաթիվ են նրա կտրիճները, որ Կիևի իշխանը, տեսնելով նրանց բազմությունը, կարծում է, թե ժամանել է Ոսկե Հորդայի խանը կամ որևէ երկրից հզոր դեսպան.

*“Едет ко мне король из Орды
Или какой грозен посол”.*

Չուրիլայի մեջ հատուկ տեղ են գրավում Չուրիլայի ու նրա «սուրոժցի» հոր առանձնատան արդուզարդի, շքեղության և նրանց ունեցած մեծաքանակ թանկարժեք ապրանքների մասին պերճախոս տողերը: Ահա Չուրիլան իջնում է խորունկ իր նկուղները, բացում է դուռը ոսկե բանալիով և գանձեր է հանում Վլադիմիր իշխանին մատուցելու համար.

*“Взял золоту казну
Сорок сороков черный соболей,
Другую сорок печерских лисиц,
И брал же камку белокрушету.
А цена камке сто тысячей,
Принес он к князю Владимиру”.*

¹ “Летописи русской литературы и древности”. изд. Н. Тихонравов, IV, М., 1862, էջ 12-14.

² Չի բացառված, սակայն, որ Սուզդալի հիշատակությունն այստեղ հետսամուտ մի հավելում է, զուրկ իրական ու պատմական առնչությունների հիմքից: Այս կապակցությամբ ակադ. Ա. Վեսելովսկին գրել է “Суровец наших былин не что иное, как дублет к Сурожанину, Суровец-Суздалец, очевидно, тавтология, вторая часть которой была искажена или подновлена по созвучию с Суздалем, более известным в северном периоде нашего эпоса: Суздалец вместо Судалец, Согдалец: в одной песне он-богатого гостя заморении сын” (այլուր կոչված են նաև купцы заморяне вавилоняне – I, 16.), что едва ли идет к Суздалю, но быть может, не относится непосредственно и к Сурожу” (А. Н. Веселовский, նշվ. աշխ., էջ 70-71):

Չուրիլան հրավիրվում է արքունիք: Ապրակսենա իշխանուհին հափըշտակվում է Չուրիլայի գեղեցկությանը և խնդրում ամուսնուց նրան անկողնապետի պաշտոնին կոչել: Վլադիմիր իշխանը զայրանում է այդ առաջարկից և դարձնում է նրան գզիր (*завыватель*):

Պերճորեն զարդարված Չուրիլան զբոսնում է Կիևի փողոցներում, իր գեղեցկությանը գրավում կանանց ուշադրությունը:

*“Загляделись на Чуриву все люди-те:
Где девушки глядят-заборы трешшат,
Где молодушки глядят-лишь оконенки звенят”.*

Երկրորդ գրույցը հիմնականում նվիրված է Չուրիլայի և մի ծեր վաճառականի՝ Բերմյատա Վասիլիչի¹ երիտասարդ կնոջ՝ գեղեցկուհի Կատերինայի սիրավեպին: Որոշ պատումներում այս գրույցը ողբերգական վախճան է ունենում. խանդոտ ամուսինը սպանում է Չուրիլային:

Բիրինայի մի ուրիշ պատումի մեջ Չուրիլան (*Шурилушка Щапен-КОВОУ*) ապրել ու գործել է ոչ թե Վլադիմիր իշխանի ժամանակներում, այլ ծառայել է Լիտվայի թագավորին, այսինքն՝ գրույցն աղերսվել է պատմական այն ժամանակաշրջանին, երբ Կիևը գտնվում էր Լիտվայի մեծ իշխանության տիրապետության տակ (1362-1471), և երբ կիևահայ գաղութն ապրում էր իր զարգացման բարձրագույն շրջանը: Այս պատումի համաձայն Չուրիլայի սիրավեպի կին հերոսուհին Լիտվայի թագավորի դուստրն է. Չուրիլան պարծենում է իր սիրային կապերով արքայադստեր հետ, բռնվում է հանցանքի մեջ և պատժվում²:

¹ Այս վաճառականի անունը բիրինայի տարբեր պատումներում տարբեր տառադարձությամբ է ներկայացված՝ Бермята, Пермяна, Бурмяна, Вельма, Берма, Ерма և այլն (տե՛ս **А. Н. Васильевский**, նշվ. աշխ., էջ 103):

Հետևելով Ա. Վասիլևսկու օրինակին, որը Պլենկո անունը առնչելով «ֆոանկ» էքնիկական անվան հետ, Չուրիլային և նրա հորը իտալական ծագում է վերագրում, մենք ևս կարող էինք այս վաճառականի անվան փոփոխականների հիման վրա վերականգնել նրա նախնին ձևը՝ “Бермяна” (ուկրաիներեն՝ «հայ») ձևով, և նրան հայկական ծագում վերագրել: Սակայն կարծում ենք, որ անձնանունների այս կարգի մեկնաբանությունների պատմական հիմքերը շատ խախտու են:

Ըստ Ա. Սոբոլևսկու (տե՛ս *Живая старина*, вып. II, էջ 103) այս վաճառականի անվան նախնական ձևը պետք է եղած լինի Բերմյատա՝ Բերմ անվան փաղափշական փոփոխակը:

² И услышали тут короля да литовского,

А слуги ведь да и верные,

Да сковали-то ему да ножки резвыи,

Չուրիլայի հոր՝ Պլենկոյի «սուրոժցի» վաճառական լինելու հանգամանքն ինքնին մի կռիվ է բխիկների այս հերոսին Կիևի հայկական գաղթօջախի և Կիևում բնակություն հաստատած «սուրոժցի» հայ վաճառականների հետ շաղկապելու համար: Թվում է, սակայն, որ կան ավելի հիմնավոր հիմքեր այսպիսի ենթադրության:

Ասացինք արդեն, որ Չուրիլան առաջին գրուչի մեջ ասպարեզ է իջնում որպես մեծահարուստ վաճառական, բայց միաժամանակ իր հրամանի ներքո ունի քաջ երիտասարդներից բաղկացած մարտական մի ջոկատ: Նախորդ էջերում մենք արդեն անդրադարձել ենք Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրութեան» այն նշանավոր տողերին, որոնց համաձայն կիևահայությունը գաղթօջախի շեն տարիներին թշնամու դեմ կռվի է հանել 500 արի դյուցազունների («յորժամ սէֆէր լինէր, հինգ հարիւր հոգի կելէր հայոց ի պատերազմ եարար պահատուրնի»)՝¹: Նրանք, անշուշտ, խաղաղ օրերին իրենց հրամանատարների գլխավորությամբ երբեմն դուրս էին գալիս քաղաքամերձ տարածությունները, զբաղվում որսորդությամբ, զինավարժություններով, կերուխումով: Պատմական հենց այսպիսի իրողությունների հիշատակներ են պահպանված Չուրիլա Պլենկոյի բիլինայի մեջ:

Երբ Վլադիմիր իշխանը, Պլենկոյի շքեղ տանը հյուրընկալվելիս պատուհանից տեսնելով տանը մոտեցող մեծ ջոկատը, զարմանքով հարցնում է, թե՞ ովքե՞ր են նրանք, «սուրոժցի» Պլենկոն հանգստացնում է իշխանին՝ ասելով. «Նրանք թշնամիներ չեն, այլ իր որդի Չուրիլայի ջոկատն է».

*“Изволь ты, осударь, Владимир-князь со княгиней
И со всеми своими князи и бояры кушати!
Что-де едет не король из Орды
И не грозен посол,
Едет-те дружина хоробрая сына моего
Молода Чурила сына Пленковича”*²:

Չուրիլայի կերպարի մյուս կարևոր կողմը՝ պճնասիրություն, կնամեծարություն, թեթև ժամանցի հակամետություն, նույնպես բնորոշ է միջնադարյան քաղաքների առևտրա-արհեստագործական դասի երիտասարդ ներկայացուցիչների համար:

И завесили ему да очи ясныи,
И хочу вести на поле Куликовое

(А. Ф. Гильфердинг, *Онежские былины*, II, М.-Л., 1950, էջ 359-364).

¹ Սիմեոնի դպրի Լեհացու ուղեգրութիւն, էջ 347-348:

² *Древние русские стихотворения*, էջ 114.

Ինչ վերաբերում է կիևահայությանը կամ Կիև այցելող հայ վաճառականներին, ապա այդ հանգամանքը որոշակիության մեջ արտացոլվել է 1494 թ. իշխանական մի հրովարտակի մեջ, որով դրամական տուգանք է սահմանվել այն հայ վաճառականների համար, ովքեր, խախտելով քաղաքի սովորույթները, կապեր կհաստատեն միայնակ կանանց հետ, այլ խոսքով կբռնվեն անբարոյական արարքների մեջ¹:

Տասնյակ այդպիսի դեպքեր պետք է եղած լինեին նման հրովարտակի անհրաժեշտությունը նախապատրաստելու համար: Եվ Չուրիլա Պլենկովիչի պարագան (ծեր վաճառականի երիտասարդ կնոջ կամ կիտվայի իշխանի դստեր հետ սիրային կապեր ունենալը, իշխանուհի Ապրակսենային դուր գալը և այլն), ըստ երևույթին, հեռավոր մի վերհուշ է պատմական ինչ-որ իրողության, որն ավարտվել է «սուրոժցի» երիտասարդ վաճառականի սպանությունը:

Այսպիսով, կարելի է եզրափակել հին Մոսկվայի հայկական գաղութի պատմության մասին մեր ուսումնասիրության արդյունքները՝ արձանագրելով, որ «սուրոժցի» կոչվող հայ վաճառականներն այնքան նշանակալից դեր են կատարել Մոսկվայի ու Կիևի տնտեսական ու մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներում, որ ժողովրդական երգիչները հորինել են նույնիսկ նրանց կեցության ու բնավորության որոշ գծերով օժտված հավաքական կերպարներ, որոնք իրենց պատվավոր տեղն են գրավել ռուսական միջնադարյան վիպական լավագույն ստեղծագործությունները հանդիսացող բիլինաների մեջ:

***

Աշխարհագրական մեծ գյուտերը, որ ծայր առան XV դ. վերջին տարիներին և հաջորդ դարի ընթացքում, հեղափոխիչ դեր կատարեցին ողջ մարդկության համար, իրենց անմիջական անդրադարձն ունեցան նաև Մոսկովյան պետության տնտեսական կյանքի վրա:

Միջազգային հաղորդակցության դարավոր ավանդույթներ ունեցող մայրուղիները կամ կորցրեցին իրենց երբեմնի դերը՝ դարձան տեղական նշանակություն ունեցող ճանապարհներ, կամ էլ, նոր ոգի ու բովանդակություն ստանալով, դուրս եկան հին ու անձուկ սահմաններից, ձգվեցին դեպի նոր աշխարհամասեր:

«Սուրոժցի» վաճառականների կենսական զարկերակը լիարյուն

¹ Акты, относящиеся к истории западной России, т. I, СПб, 1848, էջ 194, 195. հմմտ. Д. М. Мышко, նշվ. աշխ., էջ 118.

սնունդ էր ստանում Ղրիմի ակունքներից. իսկ Ղրիմի վրայով անցնող ճանապարհներն էին հենց, որ կորցրեցին իրենց վիթխարի միջազգային նշանակությունը, ուստի, և՛ կարևոր դերը Մոսկվայի տնտեսական կյանքի զարգացման համար: Սակայն խնդիրը միայն ճանապարհների փոփոխության հետ չէր առնչվում: Փոփոխվել էին ժամանակներն ըստ ամենայնի: Բաժնետիրական ժամանակաշրջանի ծնունդ հանիսացող «սուրոժցի» վաճառականը, որը, ինքնուրույն ձեռներեցությամբ հաղթահարելով ֆեոդալական մասնատվածության արգելքը հանդիսացող հազար ու մեկ սահմանափակություններ, ամեն քայլափոխի զանազան մաքսատուրքեր վճարելով, Մոսկվա էր հասնում մի քանի բեռ արևելյան ապրանքներ ու դրա դիմաց օտար երկրներ արտածում Ռուսաստանի արտաքին առևտրի նյութերը, այլևս չէր կարող քայլ պահել ժամանակի հետ: XVI դ. կեսերից Հյուսիսային և Սպիտակ ծովերի վրայով Ռուսաստան էին ներթափանցել արդեն անգլիացի վաճառականները, որոնք փորձում էին իրենց տնտեսական գերիշխանությունը հաստատել Կասպ-Վոլգյան հին մայրուղու վրա, մեկ ծայրից մյուսը՝ Իրանից սկսած մինչև Հյուսիսային եվրոպայի երկրներ: Այս ճանապարհի հին բաժնետերերը՝ հայ վաճառականները, կամ պետք է դուրս գային ասպարեզից, կամ էլ, համառ պաշար մղելով իրենց մրցակիցների դեմ, պետք է բարձրանային նրանց աստիճանին, ընդարձակեին իրենց գործունեության շրջանակները, օգտվեին վարկի նոր եղանակներից, շաղկապեին առևտուրը արտադրական գործունեության հետ:

Նոր ժամանակի առաջադրած այդ խնդիրները հաջողությամբ լուծեցին «սուրոժցի» կոչվող հայ վաճառականներին հաջորդած «ջուղայեցի» հայ վաճառականները: 1667 թ. մայիսի 31-ին ջուղահայ առևտրական բուրժուազիայի լիազոր ներկայացուցիչների և մոսկովյան պետական պաշտոնյաների մեկ տարուց ավելի տևած բանակցությունները պսակվեցին հաջողությամբ: Կնքվեց նշանավոր այն պայմանագիրը, որի զորությամբ ջուղահայ վաճառականները (հետագայում այն տարածվեց նաև այլ վայրերից Ռուսաստան այցելող հայ վաճառականների վրա) իրավունք էին ստանում արտոնյալ պայմաններով Ռուսաստանում առևտուր անելու, Ռուսաստանի վրայով եվրոպական երկրներ արտահանելու հում մետաքս և անդրկովկասյան երկրներից ու Իրանից բերվող այլ ապրանքներ: Այս պայմանագիրը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ ոչ միայն հայ-ռուսական տնտեսական կապերի հետագա ընդարձակման և Ռուսաստանի քաղաքներում դարեր ի վեր գոյություն ունեցող հայկական համայնքների բարգավաճման համար:

Օտար լծի տակ կեղեքվող հայ ժողովրդի զույգ հատվածների առաջադեմ ներկայացուցիչները, ավելի սերտ տնտեսական կապեր հաստատելով Ռուսաստանի հետ, հանգեցին այն եզրակացության, որ ռուսական հզոր պետությունն է քաղաքական այն ուժը, որն ի վիճակի է օգնելու հայ ժողովրդին իր հայրենի երկրի ազատագրության համար մղվող պայքարում: Եվ այսպես, հարյուրամյակների պատմություն ունեցող տնտեսական ու մշակութային կապերն ու առնչությունները վերաճեցին, հզորացան ու քաղաքական բովանդակություն ստացան: Դրան զուգընթաց սկսվեց Մոսկվայի հայ գաղթօջախի պատմության նոր դարաշրջանը՝ հարուստ հայ և ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը զոդող փաստերով և տնտեսական կապերի նոր դրսևորումներով, որոնք արժանի են հանգամանալից ու խորագնին ուսումնասիրությունների:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ՈՒԿՐԱԻՆԱՅՈՒՄ XVI-XVII ԴԱՐԵՐՈՒՄ¹

Սելջուկյան աշխարհավեր արշավանքների ժամանակներից սկսած՝ հայ աշխատավոր ժողովրդի հոծ զանգվածներ ստիպված են եղել հեռանալ իրենց հայրենի երկրից և համեմատաբար տանելի կյանքի ու ապրուստի պայմաններ գտնելու հույսով թափառել օտար հորիզոններում:

XI դ. սկսած՝ ուկրաինական հյուրընկալ երկիրը, բարենպաստ պայմաններ ստեղծելով իսպառ բնաջնջումից փրկվելու տենչով Հայաստանից արտագաղթող աշխատավորների համար, դառնում է հայկական մարդաշատ ու նշանավոր գաղթավայրերից մեկը: Ուկրաինայում իրենց երկրորդ հայրենիքը գտած հայերը ստեղծագործ աշխատանքով ակտիվ դեր են կատարում երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում, զարգացնում են իրենց բազմադարյա մշակույթը նոր պայմանների բարերար ազդեցության ներքո և շարունակում են պահպանել իրենց կապերը մայր հայրենիքի հետ:

Հայկական գաղթավայրերը Ուկրաինայում ընդարձակվում ու մեծանում են հաջորդ դարերի ընթացքում և մայր երկրից քաշում են դեպի իրենց ավելի ու ավելի մեծ թվով արտագաղթողների, որոնք իրենց նախորդների օրինակով, հայրենի երկրին հասած նոր արհավիրքների տարիներին, մասսայաբար թողնում են իրենց տունն ու տեղը և, հաղթահարելով մեծ արգելքներ, իրենց խարխսին են ձգում ուկրաինական հողում:

XIII դ. հետո հին ռուսական երկրների թուլացման հետևանքով (որը նշանակալից չափով արդյունք էր թաթարա-մոնղոլական խաների նվաճումների), ուկրաինական հողերը, անջատվելով հյուսիսարևելյան Ռուսաստանից, մասնատվում և ավար են դառնում լիտվական, լեհական և հունգարական ֆեոդալների, սուլթանական Թուրքիայի և Ղրիմի խանության համար:

XIV դ. Ուկրաինայի մեծ մասը զավթում է պանական Լեհաստանը:

Վատիկանի օգնությամբ լեհ պաները ձգտում են ամենադաժան միջոցներով կաթոլիկություն տարածել Ուկրաինայում և լեհականացնել ուկրաինական ժողովրդին: Նույն քաղաքականության զոհ են դառնում նաև Ուկրաինայում հաստատված հայերը:

---

¹ [Հայկ. ՍՍՌ. ԳԱ Տեղեկագիր, 1954, № 4, էջ 45-80: Հոդվածի համառոտված ուսուերեն տարբերակը տե՛ս Լ. Ս. Խաչիկյան, “Новые материалы о древней армянской колонии Киева”, в сб. *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов*, Ереван, 1961, с. 110-120.]

Պատմական սկզբնաղբյուրները հաղորդում են ուշագրավ տվյալներ Ուկրաինայում իրենց երկրորդ հայրենիքը գտած հայերի ծանր վիճակի և ուկրաինական ժողովրդի ազատագրական մարտերին ցուցաբերած նրանց համագործակցության ու մասնակցության մասին:

Այդ փաստերի վերհանումը և ուկրաինահայ գաղթավայրերի պատմության շարադրումը կարևոր մի աշխատանք է, որը նպաստելու է հայ-ուկրաինական և հայ-ուկրաինական բարեկամական դարավոր կապերի գիտական գնահատման շահեկան գործին:

Այս համառոտ ակնարկի համեստ նպատակն է՝ ընդհանուր գծերով կանգ առնել միայն ուկրաինահայ գաղթավայրերի պատմության ամենանշանակալից դրվագների վրա՝ ուկրաինական ժողովրդի մղած ազատագրական մարտերի ժամանակաշրջանում¹:

Ուկրաինայում հայկական գաղթավայրերի սկզբնավորման պատմությունը մշուշապատ է: Պահպանվել է քննության կարոտ մի վկայություն այն մասին, որ դեռևս 1009 թ., ռուս իշխանները դիմել են իրենցից ոչ հեռու հաստատված ինչ-որ հայերի՝ միատեղ դուրս գալու համար Բոլեսլավ Քաջի (992-1025) դեմ²:

Լուրջ կասկածներ է հարուցում նաև 1062 թ. Կիևի մեծ իշխան Թեոդոր Դիմիտրևիչի կողմից հայերին շնորհված հրովարտակը³: Այնուամենայնիվ, XI դ. երկրորդ կեսում Կիևում հայկական գաղութի առկայությունը հավաստվում է կարևոր մի վկայությամբ, որի արժանահավատության մասին տարակուսանքներ չեն կարող ծագել:

¹ [Հարցն այժմ մենագրորեն ուսումնասիրված է. տե՛ս **Я. Г. Дашкевич**, *Армянские колонии на Украине в источниках и в литературе XV-XIX веков*, Ереван, 1962: **В. Р. Григорян**, *История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии)*, Ереван, 1980]:

² **Л. Меликсет-Бек**, “Древняя Русь и Армения” (отдельный оттиск из первого тома *Сборника трудов*” ии-та языка АН Арм. ССР), 1946, с. 138.

³ Պրոֆ. Ի. Ա. Լիննիշենկոն իր *Черты из истории сословий Юго-западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв.* աշխատության մեջ, ելնելով այն բանից, որ 1062 թ. Կիևում Թեոդոր Դիմիտրևիչ անունով մեծ իշխան չի եղել, ենթադրում է, որ այդ հրովարտակը կարող է շնորհված լինել Վոլինի իշխան Թեոդոր Լյուբարտովիչի (Լյուբարտի ֆրիստոնեական անունը եղել է Դիմիտրի) կողմից: Վերջինս վախճանվել է 1414 թ.: Կա վկայություն այն մասին, որ նա դավանաբանական հարցերով վեճի է բռնվել Կիևի հայերի հետ (տե՛ս Ի. Ա. Լիննիշենկոյի աշխատությունից արված ֆաղվածքը՝ տպագրված Մոսկվայում լույս տեսած «Հանդես գրականագիտական և պատմական» պարբերականի V գրքում, 1894, էջ 341-342): [Լ. Ս. Խաչիկյանը հետազայում վերանայել է իր կասկածը, տե՛ս նրա՝ «Հայերը ճին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող նանապարհների վրա», *Բանբեր Մատենադարանի*, № 13, էջ 35]:

Կիև-Պեչորյան վանքի Հարանց վարքի (Патерик) մեջ տեղ է գտել մի գրվածք հետևյալ խորագրով. «Житие преподобного отца нашего Агапита, врача безмездного, иже исцеляюще молитвою недужных, подавая тем зелие от своего брашна, и Арменина врача спасе».

Այստեղ որոշակի կերպով ասված է, որ XI դ. վերջերին Կիևում կային հայեր, որոնցից մեկը նշանավոր էր որպես հմուտ ու ճարտար բժիշկ: «Быть же в то время в граде Киеве врач некто, родом и верою Арменин, хитр зело во врачевании, яко прежде того не быти таковому»¹:

Կիևում հաստատված հայերի մասին վերոհիշյալ տվյալը իր հաստատությունն է գտնում հին ռուսական հնագույն գրական հուշարձաններից՝ Բորիսի և Գլեբի վարքի մեզ հասած հայկական թարգմանության մեջ: Ուշագրավ են այդ վարքի թարգմանության հանգամանքները, որոնք նույնպես խոսում են Կիևում հաստատված հայերի և Հայաստանի հետ ունեցած նրանց աշխույժ մշակութային կապերի մասին:

Վարքի թարգմանությունն ասված է, որ «եւ են այլ սքանչելիք սրբոցն (Բորիսի եւ Գլեբայ), գրեալ ի կատարեալ պատմութիւնն իւրեանց, եւ կատարին նշանս մինչեւ ցայսօր, որոյ բազում ի մերոյ աշխարհէս տեսողք եղեալ պատմեն մեզ»:

Վարքի թարգմանությունը մուտք է գործել հայկական «Հայսմալուրքի» տեր Իսրայելի կատարած խմբագրության մեջ, որն ավարտված պետք է լինի 1251 թ. առաջ (աշխատանքը կատարված է Վանական վարդապետի հանձնարարությամբ, իսկ վերջինս մահացել է այդ թվականին): Պարզ է ուրեմն, որ մինչև 1251 թ. «Բազումք ի մերոյ աշխարհէս», այսինքն՝ Հայաստանից² եղել են Կիևում և ապա պատմել են թարգմանչին կամ խմբագրողին Բորիսի ու Գլեբի վարքի և «հրաշագործությունների» հետ կապված պատմություններ, որոնց մասին նրանք լսել են Կիևում:

Որքա՞ն է եղել Կիևում հաստատված հայերի թիվը, ինչո՞վ են նրանք զբաղվել և ի՞նչ սկզբունքով է կազմակերպված եղել այդ համայնքը, մենք չգիտենք: Այդ մասին սկզբնաղբյուրները համր են:

¹ Л. Меликсет-Бек, укр. соч., с. 122.

² Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը առանց բավարար հիմքի կարծում է, որ «մերոյ աշխարհէս»-ի տակ պետք է հասկանալ «Բյուզանդիա», որովհետև, իբր, այդ վարքը պետք է թարգմանված լինի ոչ թե ռուսական բնագրից, այլ ինչ-որ հունարեն թարգմանությունից (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 130): Մեր կարծիքով վարքի հայերեն թարգմանության առաջին ուսումնասիրող Մ. Էմինը այս հարցում ավելի ճիշտ դիրքի վրա էր կանգնած:

Հայտնի է սակայն, որ հայերը այնքան են բազմացել Կիևում և շրջակայքում, որ Հայ եկեղեցին անհրաժեշտ է գտել ստեղծել այնտեղ հատուկ եպիսկոպոսական թեմ՝ ընդարձակ իրավասություններով:

Այս մասին տվյալներ կան XVII դ. երկրորդ կեսին ուկրաինահայ գաղութում գործող Հռոմի գործակալ, ֆանատիկ քարոզիչ Ալոիսիոս Պիզուի «Կարճառօտ տեղեկությունք զարդի վիճակէ, զսկզբանէ եւ ծաւալմանէ առաքելական քարոզութեանն առ Հայս Լեհաստանի, Վալախիոյ եւ մերձակայ աշխարհաց...» գրքում: Նա հայտնում է, որ «զԿիւս ասէն լինել նախկին աթոռանիստ քաղաք արքեպիսկոպոսին Հայոց, ուր անոր պատրիարք կոչէր արքեպիսկոպոսն եւ էր ընդ իշխանութեամբ կաթողիկոսին... այլ եւ իրաւունս ունէր ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսունս»¹:

Մոնղոլների կողմից Կիևի գրավումից և նրա տնտեսական ու քաղաքական դերի նվազումից հետո կիևյան հայկական գաղութը անշքանում է: Այստեղից մեծ թվով հայեր գաղթում են Ուկրաինայի արևմտյան շրջանները՝ հատկապես Գալիցիո-Վոլինյան իշխանության սահմանները: Այնուամենայնիվ, հետագա դարերում ևս Կիևի հայկական գաղութը շարունակում է իր կիսակենդան գոյությունը. XVII դ. կեսերից կա վկայություն այն մասին, որ Կիևում գոյություն ունեն հայկական մի եկեղեցի փոքրաթիվ թեմով²:

Գալիցիո-Վոլինյան իշխանության սահմաններում և, ընդհանրապես, Աջափնյա Ուկրաինայում հայկական գաղթավայրերի ստեղծման պատմությունը նույնպես կարոտ է հատուկ քննության:

Հայտնի է, որ 1183 թ. Լվովում հաստատված հայերը կառուցում են փայտաշեն մի եկեղեցի, որը հետագայում, 1363 թ., դարձնում են քարաշեն³:

Վաղ ժամանակներից հայկական գաղութ է հաստատվում նաև Լուցկ քաղաքում: XVII դ. սկզբի հեղինակ Սիմեոն Զամոստիեցին իր մեծարժեք «Ուղեգրութեան» մեջ, որի հետ առիթ կունենանք ի մոտո ծանոթանալու, հիշատակում է, որ «Առաջին Լուցքան ԸՃ. (800) տուն էր, գեղեր, ագարակների ունէր եւ շատ վախճիք, եւ անդ էր յառաջն աթոռ (եպիսկոպոսութեան)»⁴:

¹ Բռնի միություն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Ժամանակակից յիշատակարանք, Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 16:

² Նույն տեղում, էջ 15:

³ Մ. Բժշկեան, Ճամապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վեներիկ, 1830, էջ 104:

⁴ «Սիմեոն դպրի Լեհացոյ ուղեգրութիւն», հրտ. Ն. Ակիւնեան, Հանդէս ամսօրեայ, 1935, էջ 170:

Սիմեոնի ժամանակ, սակայն, Լուցկի 800 տնից կազմված հայկական գաղութից մնացել էր միայն «երկու տուն հայի»¹:

Հայկական հնագույն գաղթավայր էր հաստատված նաև Մանքերման (Ակկերմա՞ն) քաղաքում: Պատերազմի ժամանակ Մանքերմանի հայերը հնարավորություն ունեին կուլի դաշտ հանելու 500 ռազմիկներ. «Յորժամ սէֆէր լինէր՝ հինգ հարիւր հոգի կելէր հայոց ի պատերազմ», - հայտնում է նույն Սիմեոնը Մանքերմանի անցյալի մասին և վշտով արձանագրում, որ «այժմ չորս տուն հայի մնացել է»²:

XIII դ. հայերը բնակություն են հաստատում նաև Վլադիմիր քաղաքում³, Կամենեց-Պոդոլսկի շրջակայքում, հիմնում են երկու գյուղ՝ Армяне և Армянки անուններով⁴, իսկ այնուհետև նաև Արևմտյան Ուկրաինայի մի շարք այլ քաղաքներում և քաղաքատիպ վայրերում: Ուշագրավ է, որ օտար հարստահարիչների տիրապետության տակ գտնվող ուկրաինական հողերը հայերի տեսանկյունից միշտ էլ դիտվել են որպես ռուսական «Ի գաւառն ըռգաց, որ այժմ տիրեն Լեհք»․ այդպես է կոչում իր նոր հայրենիքը Սիմեոն Զամոստիեցին (Լեհացին):

1364 թ. Հայ եկեղեցին ուկրաինահայ գաղութի հոգևոր գործերի կառավարման համար ստեղծում է նոր թեմ, որը պետք է հովվեր Լվով, Վլադիմիր (Ավլատեմիր) և Լուցկ քաղաքներում ու շրջակա վայրերում հաստատված հայերին: Նորաստեղծ այդ թեմի վրա կարգված եպիսկոպոսը (առաջինն այդ աթոռի վրա եղել է Գրիգոր անունով մեկը) կոչվում է «Արքեպիսկոպոս Հայոց Լվովի և ամենայն Ռուսաց և Վլախաց (Մոլդավիայի)»․ ինչպես պարզ երևում է, այստեղ ևս այդ և Ուկրաինայի հայաբնակ մյուս քաղաքները դիտված են որպես ռուսական քաղաքներ: Նշենք դրանցից կարևորները՝ Յազլովեց, հայտնի է եղել ամեն տարի փետրվարի վերջերին բացվող իր տոնավաճառով, «յոր ժողովին բազմութին Հայոց յարեւմտից»⁵, Յարոսլավ, Մնեստին, Ստուդենց, Ռաշկով, Ստանիսլավով, Զամոստիև, Գալիչ, Պոդչայցի, Բրոտի, Ժվանեց, Գորոդենկա և այլն⁶:

¹ Ա. Պիդուն նույնպես հայտնում է, որ «Զկնի Կիեվի Լուցկ կարևոր է արքեպիսկոպոսութեանն Հայոց, այլ զարդիս գրեթէ ոչ ոք ի Հայոց բնակէ անդ»:

² «Ուղեգրութիւն», ՀԱ, 1939, էջ 170:

³ Ի. Ա. Կիմնիչենկո, «Լեհաստանի եւ Արեւմտեան-հարավային Ռուսիայի հայերը», Հանդես գրականական և պատմական, հիմնգեորդ գիրք, 1894, էջ 342:

⁴ Е. К., Колонизация армян в Юго-западной России, Каменец-Подольск, 1903, с. 2.

⁵ Ա. Պիդուն, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁶ Հմմտ. Ա. Պիդուն, Մ. Բժշկեան, Ի. Ա. Կիմնիչենկո և այլն:

Նշված հայկական գաղթավայրերից Ուկրաինայի հայերի տնտեսական ու մշակութային կյանքում XVI-XVII դդ. առաջնակարգ դեր կատարեցին երկուսը՝ Լվովը (աղբյուրներում կոչվում է Իլով, Լով, Լեոպոլիս, Լեմբերգ) և Կամենեց-Պոդոլսկը:

Կամենեցի հայերը 1344 թ., իսկ Լվովինը՝ 1356 թ., արդեն պետական որոշ առանձնաշնորհումներ էին ստացել և իրենց դատական գործերում ինքնավար էին: XIV դ. վերջից սկսած՝ Լվովն ու Կամենեցը Կրակովի հետ միասին խոշոր դեր էին կատարում մի կողմից՝ գերմանական և լեհական պրովինցիաների և մյուս կողմից՝ Ուկրաինայի, Մոլդավիայի, Վալախիայի, ինչպես և Թուրքիայի և մոնղոլական խանութայինների միջև կատարվող աշխույժ առևտրում:

Առևտրական ճանապարհները Լեհաստանից Լվովի և Կամենեցի վրայով անցնում էին հարավ, դեպի Սուլավա, հարավ-արևելք, Դնեստրի վրայով՝ դեպի Բելգրադ, ինչպես և դեպի Թաթարական տիրույթները:

Արտահանվող ապրանքների մեջ կարևոր տեղ էին բռնում մահուդե գործվածքները, քաթան, թավիշ, գլխարկներ, գոտիներ, ապա սրեր, թրեր, դանակներ, մանգաղներ, գերանդիններ, սրաքարեր, ցինկե ամանեղեն և այլն: Ներմուծվում էին արևելյան համեմունքներ՝ պղպեղ, կոճապղպեղ (ԱՄ-ՃԱՐ), խոնկ, լիմոն, ապա մետաքսյա և բամբակյա զանազան գործվածքներ, թամրի կաշի, ինչպես և Աշափնյա Ուկրաինայից՝ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, մորթիներ, բուրդ և այլն: Հունգարիայից ներմուծվում էին ձիեր, արծաթ, մոմ և այլն: Ներմուծվող ապրանքների մեծագույն մասը սպառվում էր ոչ թե տեղական շուկաներում, այլ արտահանվում էր դեպի Արևմտյան Եվրոպայի այլ երկրներ¹:

XV դ. երկրորդ կեսից ուկրաինական գյուղատնտեսական շուկան ավելի խոշոր նշանակություն է ստանում: Ուկրաինական հացը, անասունները, անառանյութը Գալիցիայի վրայով սկսում են արտահանվել դեպի Կենտրոնական Եվրոպայի շուկաները և գետերի վրայով՝ դեպի բալթիկական նավահանգիստները:

Այս առևտրի մեջ կարևոր դեր էին կատարում նաև Ուկրաինայի քաղաքներում հաստատված հայերը:

Հատկապես մեծ էր հայերի դերը արևելյան ծագում ունեցող ապրանքների ներմուծման գործում: Պրոֆ. Ի. Ա. Լիննիչենկոն, հենվելով Վ. Լոզինս-

¹ Город Коменец-Подольск, историческое описание св. Е. Социнского, Киев, 1985, с. 223-226.

կու հրատարակած նյութերի վրա, նկատում է, որ՝ «Հարավային Ռուսաստանում և Լեհաստանում այն աստիճանի սովոր էին տեսնել հայերին արևելյան ապրանքների վաճառորդների մենաշնորհային դերում, որ մի ամբողջ շարք արևելյան աղբյուրի ապրանքներ կրում էին ուղղակի «հայկական ապրանք» անունը»¹:

Մեզ արդեն ծանոթ Սիմեոն Զամոստիեցին, XVII դ. առաջին կեսին ծանոթանալով Լվովի հայկական գաղութի կյանքին, հայտնում է, որ այստեղ հաստատված հայ խոշոր առևտրականներն իրենց գործակատարներն ունեն Կ. Պոլսում, Անկարայում, Սպահանում, Մոսկվայում, Գրանսկում, Պորտուգալիայում և այլ վայրերում: Լսենք նրան.

«Իսկ քաղաքացիքն (Լվովի) պերճ փառալուր, փարթամ եւ փառալուրք որպէս զիշխանս, պարթեւք եւ ազնաւորք, զգեստ ունին մեծագին, քամխայ, սօֆ, սկառլաթ, չուխայ եւ սամուր, գտակ խատիֆայ: Ոմանք ունէին գիւղք, այլք՝ ագարակ եւ աւանս, բայց այժմ չունին, զի անցեալ են տեարքն եւ գեղքն այլոց մնացեալ, բայց անուանք հայոց դեռ կան ի վերայ գիւղիցն...: Եւ չկայ մէջ նոցա արուեստաւորք, այլ ամէնքն վաճառականք են, մեծ եւ անուանիք, ունին եւ վէքիլնի՝ Ստապուլ, Անկուրի, Սպահան, Մոսքով, Կտանսք, Պորթուկալ եւ այլն. կան ի մէջ նոցա խոճալք, որ ունին ԾՌ. (50000), ԿՌ. (60000), ԶՌ. (80000), ՃՌ. (100000) ղուռուշ կամ աւելի: Ունին մուլքեր, պաղ եւ պաղչանի, պտղատու ծառեր, պարտէզք, բուրաստանք, ծաղկաստան եւ վարդենիք, այլ եւ բարձր սարայք, դարպասանի եւ աղբերք յորդաբուխք, եւ լիճք ի մէջն մեծ եւ լայն, լի ձկամբ, զոր ոմանք եւ աշտարակք եւ սարայնի ունին ի վերայ ջրոյն զարմանաշէն» և այլն²:

Որպէս հայ գաղթականների բնակատեղի, անշուշտ, Լվովից ավելի մեծ նշանակություն ունեն Կամենեց-Պոդոլսկը: Լվովի հայկական գաղութը, առկա տվյալների համաձայն, 70-ից ավելի հայ տուն չի ունեցել: 1407 թ. Լվով քաղաքի պարիսպներից ներս հաշվվում էր ընդամենը 63 հայ տուն³: 1575 թ. նույնպէս 60-ից չի անցնում Լվովի հայ բնտանիքների թիվը⁴: Համարյա նույն վիճակն ենք տեսնում նաև XVII դ. սկզբներին: Սիմեոն Զամոստիեցին

¹ Օգտվել ենք միջնորդությամբ Լ. Մելիսեթ-Բեկի, տե՛ս «Древняя Русь и Армения», с. 113:

² ՀԱ, 1935, էջ 164:

³ Ի. Ա. Կոմիտեյան, նշվ. աշխ., էջ 340:

⁴ Ե. Сецинский, Город Каменец-Подольский, Киев, 1895, с. 214.

հայտնում է, որ «Կայր Քաղաքն Եօթանասուն տուն հայի, ամէն տուն երկու-երեք տանուտէր»¹:

Այնինչ Կամենեցում 1575 թ. ապրում էր ավելի քան 300 հայ ընտանիք²: Կա նաև տեղեկություն այն մասին, որ հայ ընտանիքների թիվը այստեղ հասել է նույնիսկ մինչև 1200-ի, քաղաքի տներից մոտ 900-ը պատկանել է հայերին³:

Թվական այս տվյալները, անշուշտ, ստատիկ վիճակ չէին ներկայացնում, այլ ենթակա էին հաճախակի փոփոխությունների: Գաղթավայրերի բնակչությունը մերթ ավելանում էր թուրքական ու պարսկական բարբարոս լծի տակ կեղեքվող հայ աշխատավորների հաշվին և մերթ էլ պակասում լեհական իշխանությունների բռնություններից ու կամայականություններից, ինչպես և թուրքական ու թաթարական արշավանքների սարսափից:

Այսպես, օրինակ, 1413 թ. Թուրքիայից և այլ վայրերից Մոլդավիա գաղթեց 3000 հայ ընտանիք: Սրանք հաստատվեցին Սուլավայում և այլ քաղաքներում, մի մասը, սակայն, հետագայում գաղթեց Լվով:

Փոքր Ասիայից հայկական նոր գաղթարշավ սկսվեց դեպի Աջափնյա Ուկրաինա XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին՝ Զալալիների ապստամբության կապակցությամբ:

Գաղթողներից շատերը՝ հատկապես թոխաթցի հայերն, անցան Մոլդավիա, Դրիմ, Արևմտյան Ուկրաինա և այլ երկրներ: Գաղթականության այս նոր հոսանքը որոշ աշխուժություն մտցրեց ուկրաինահայ գաղթավայրերի մշակութային ու տնտեսական կյանքում, շատացավ հայերեն լեզվով խոսողների թիվը, հրապարակ եկան մի շարք մշակույթի գործիչներ ու բանաստեղծներ և այլն:

Ուկրաինահայ գաղթավայրերի բնակչությունը հատկապես Կամենեց քաղաքում հսկայական չափով նվազեց թուրքական կարճատև տիրապետության տարիներին (1672-1699 թթ.):

Հայ բնակչության կազմի այսպիսի փոփոխությունների մասին տվյալներ կարելի է բերել ուկրաինական հայաբնակ այլ քաղաքների նկատմամբ ևս: Սակայն, չնայած այդ փոփոխությունների, Լվովն ու Կամենեցը, սկսած XIV դ., և իրենց տնտեսական վիճակով, և իրենց հայ բնակչության քանակով՝ առաջին տեղն էին բռնում ուկրաինահայ գաղթավայրերի շարքում:

¹ ՀԱ, 1935, էջ 169:

² Е. Сецинский, Город Каменец-Подольский, с. 214.

³ Ի. Ա. Լիմոնիենկո, նշվ. աշխ., էջ 340:

Բացի միջազգային տարանցիկ առևտրի մեջ կատարած աչքի ընկնող իրենց դերից, Լվովի և Կամենեցի հայ առևտրական մեծահարուստ տները լայնորեն զբաղվում էին նաև վաշխառուական և բանկային գործունեությամբ: Այսպես, օրինակ, Բոգդան Դոն-Օվակովիչը, որն ապրում էր Կամենեցում, իսկ հետո XVI դ. սկզբին տեղափոխվեց Լվով, բազմաթիվ անգամ մեծ գումարներ փոխ տվեց Սիգիզմունդ Գ-ին: Վլադիսլավ Թագավորը նույնպես հաճախ դիմում էր հայ վաշխառուների օգնությանը¹:

Մի խումբ խոշոր մեծատուն վաշխառու-առևտրականներ դրամի ուժով ձեռք էին բերում նաև անշարժ կալվածքներ, գյուղեր, ագարակներ, այգիներ և այլն: Իսկ նրանցից մի մասը նույնիսկ մտնում էր լեհ ազնվականության շարքերը՝ ձեռք բերելով շլախտիչի կոչում: «Հայք ոմանք մեծատունք, - գրում է այդ մասին Ա. Պիդուն, - ընկալեալ էին զպատիւ ազնուականութեան լեհացոց»²:

Արտոնյալ ու տնտեսապես ապահով վիճակում էր գտնվում նաև ուկրաինահայ գաղթավայրերի հոգևորականությունը: Նրանց ճշգրիտ նկարագիրը տրված է «Վիպասանութիւն Նիկողայան» ուշագրավ չափածո գրվածքի մեջ³: Հոգևոր առաջնորդները, գրում է այդ գրվածքի հեղինակ Սիմեոն Զամոստիեցին՝

«Զինչ որ կասեն՝ ինքեանք չառնեն,
Եւ վասն դրամի ֆարոգեն,
Զամէն ֆաղաֆ ժողով կանեն,
Ով որ քիչ տայ՝ կու բանադրեն:
Կուտեն, խըմեն, կուրախանան,
Վասն օրինաց բնաւ շրնոգան»⁴:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ խոշոր առևտրականներից, վաշխառուներից և հոգևորականներից կազմված այս վերնախավը Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի բնակչության մեջ, թվական տեսակետից, փոքրամասնություն էր կազմում:

¹ Е. Сецинский, *Город Каменец-Подольский*, с. 214-215.

² Բռնի միութիւն..., էջ 222, տե՛ս նաև Ի. Ա. Կիմիչենկո, *նշվ. աշխ.*, էջ 355:

³ Ն. Ակիմյանը համոզիչ փաստերով ապացուցում է, որ անանում հասած այդ գրվածքի հեղինակը մեզ արդեն ծանոթ ուղեգիր Սիմեոնն է (տե՛ս Ն. Ակիմեան, «Սիմեոն դպրի Լեհացոյ երկու յիշատակարանք», *ՀԱ*, 1936, էջ 246-258):

⁴ Ղ. Ալիշան, *Կամենից, Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ, հաւատաշէպ յաւելուածովք*, Վենետիկ, 1896, էջ 203:

Ուկրաինահայ գաղթավայրերի հիմնական բնակչությունը կազմված էր արհեստավորներից, առևտրականներից, գործակալներից ու գործակատարներից, կարավանների ուղեկիցներից, ինչպես նաև հողագործներից և անասնապահներից:

Կային այնպիսի գյուղեր և քաղաքատիպ վայրեր, որոնցում բնակչություն հաստատած հայերը ամենաթշվառ պայմանների մեջ էին գտնվում՝ կրելով իրենց վրա լեհական կալվածատերերի ճորտատիրական լծի ողջ ծանրությունը: Այսպես, օրինակ, Մենատինի հայերը, Ա. Պիդուի վկայությամբ, «աղքատ են յոյժ, զի խաշնարածութեամբ կեան ամենեքեան»¹:

Ուկրաինայի համարյա բոլոր հայաբնակ քաղաքներում հայերը ձեռք էին բերել դատական գործերում ինքնավարության արտոնագրեր և ունեին սեփական դատարաններ: Դատարանում նախագահում էր Վոյթը, որը միևնույն ժամանակ հայկական համայնքի ներկայացուցիչն էր պետության առաջ: Վոյթ էր ընտրվում ցմահ հաստատված 12 դատավորներից մեկն ու մեկը:

Կամենեցում և այլ քաղաքներում, բացի այդ, գոյություն ուներ 40 հոգուց բաղկացած մի մարմին, որի անդամները կոչվում էին «քառասուն եղբարք»: Այդ մարմինը նույնպես ունեւոր վերնախավերի ներկայացուցիչների մի խորհուրդ էր, որն, ի միջի այլոց, իր միջից ընտրում էր նաև 12 դատավորներին: Մ. Բժշկյանը տեսել է ձեռագիր մի երգարան, որի հիշատակարանում գրված է եղել. «Յիշատակ է պարոն Թաթուլին, որդու պարոն Գրիգորին՝ Կամենեցոյ տօլվաթաւոր քառասուն եղբարցն մէկ, թվ. ՌՂԳ. (1644)»²:

Արհեստավորները քաղաքներում առանց ազգության խտրության³ ընդգրկված էին «братства»-ների («եղբայրությունների»), այսինքն՝ «համաքարությունների») մեջ⁴:

Աղբյուրներում հիշվում են հետևյալ համաքարությունները՝ «Քիւրքչոց եւ թերզընուն եւ որոնք ասխով կու բանին», «Սուրուկճոց, Կոչքարաց, Մազմանողաց, Խասապչոց եւ այլոց»⁵:

Ամեն մի համաքարություն տարին մեկ անգամ որոշված օրը հավաքվում և ընտրում էր իր անդամներից երկու «սղարոսդայ» (староста) և մեկ

¹ Բոնի միութիւն..., էջ 97:

² Մ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 156:

³ E. K., Колонизация армян в Юго-западной России, с. 9.

⁴ Հայերը այդ «братства»-ները կոչում էին ուսական տերմինով, փոքր-ինչ աղավաղված՝ «պրասդավա» ձևով:

⁵ Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 182:

«բիսար» (мисарь-գրագիր): Համքարությունից զանձանակը պահվում էր ստարոստայի մոտ կամ քահանայի խցում: Այն կողպվում էր երկու տարբեր փականներով, որոնցից մեկի բանալին պահվում էր «պիզտի ցեխմիսդրին ձեռն եւ միւս բալինք աւագ եղբօր ձեռն»: Համքարությունները գումարում էին իրենց «սեսիաները», որտեղ քննարկում էին զանազան ներքին հարցեր, դատում էին զանցանքի մեջ մեղադրվող անդամին, տուգանում նրան և այլն: Բոլոր անդամները պարտավոր էին մասնակցել հասարակական հանդեսներին ու տոներին և ունենալ միմյանց հանդեպ որոշ պարտավորություններ¹:

Միևնույն համքարությունից կազմի մեջ ընդգրկված ուկրաինացի, հայ և լեհ արհեստավորները, տնտեսական միևնույն շահերով շաղկապված, միասնաբար հանդես էին գալիս քաղաքային ինքնավար մարմիններն իրենց ձեռքում կենտրոնացրած շահագործող վերնախավերի դեմ:

Բացի արհեստավորական համքարություններից, Ուկրաինայի քաղաքներում կային նաև երիտասարդ ու ամուրի մարդկանց միավորող «կտրիճների» եղբայրություններ, որոնց ստեղծման հանգամանքների ու ֆունկցիաների մասին մեզ մատչելի աղբյուրներում կան միայն կցկտուր ակնարկներ:

Որոշակի և հնագույն տեղեկությունը այդ տիպի կազմակերպության գոյության մասին վերաբերում է 1522 թ.: Կամենեցի հայոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու նվիրաբերությունների մատյանում այդ թվականի տակ գրանցված է հետևյալը. «Միաբան կտրիճներն նկարել ետուն զկէս եկեղեցին՝ հանդերձ բոլորովին պատկերներով»²:

Նիկոլ Թորոսովիչի արքեպիսկոպոսության ժամանակ (1623-1681) ստեղծվում է նաև Ստանիսլավովի «Կտրիճավորաց եղբայրությունը» և այլն³:

Հայտնի է, որ Ուկրաինայում հաստատված հնագույն հայկական համայնքները կազմակերպված էին աշխարհազորի մեջ և զինական պատկանելի ուժ էին ներկայացնում: Հարավային Ռուսիայի իշխանները XI-XIII դդ.

¹ Տվյալները փառում ենք Ռաշկով ֆադաֆին 1751 թ. իշխան Հ. Կուբոմիրսկու կողմից տրված «Բրիվիլի»-ից (ПРИВИЛЕГИЯ), որը կազմված է «ամենայն ֆադաֆաց» արտոնագրերի օրինակով (տե՛ս Մ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 165-183):

² Մ. Բժշկեան, Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, էջ 149:

³ Ղ. Ալիշանի «Կամենից»-ում հրատարակված «եկեղեցական ժամանակագրություն ժԱ. ամաց» խորագրով փոփոխ խոսքիկայի մեջ 1690 թ. տակը գրված է. «Վարդան արքայիսկոպոսն յայս տարի, նոյեմ. 10 զմեր Սղանիսկոպոսի կտրիճավորաց եղբայրությունն նոր յիւրմեն տուած կոնդակովն երկուսումն կու հաստատէ, զորն որ վաղուց Նիկոլ Թորոսովիչն հիմնել էր» (Կամենից, էջ 129):

երբեմն դիմում էին նրանց զինական օգնությունը: Այսպես, օրինակ, 1280 թ. Գալիցիայի իշխան Լև Դանիլովիչը հրավիրում է հայերին իր զորքի մեջ մտնել հարևան ֆեոդալների դեմ կռվելու համար¹:

Հայկական զինական ուժերը մասնակցում են 1410 թ. Գրունվալդյան ճակատամարտին, որտեղ ռուսական, լիտվական և լեհական զինական միացյալ ուժերը փայլուն հաղթանակ տարան տևտոնական օրդենի շունասպետների նկատմամբ (հայկական զորաբաժիններն այստեղ մտնում էին լեհական բանակի մեջ): Արդեն առիթ ունեցանք նշելու, որ ուկրաինահայ հնագույն գաղթավայրերից մեկում՝ Մանքերմանում (Ակկերմա՞ն), Սիմեոն Զամոստիեցու ժամանակ դեռ չէին մոռացել, որ անհրաժեշտության դեպքում «հինգ հարիւր հոգի կելեր Հայոց ի պատերազմ»²:

Հայկական աշխարհագորային միավորումները հնում կոչվում էին “*рѣчари Деся Марш*” («Կույս Մարիամի ասպետներ»): Սրանց միջոցով էր, որ հայկական գաղթող համայնքները, դիմադրելով մոնղոլական, թուրքական ու թաթարական բռնակալներին, ճանապարհ էին հարթում իրենց համար հայրենի երկրից կամ հարավային Ռուսաստանի հայկական հնագույն գաղթավայրերից (Սարայ, Ազով, Ղրիմ և այլն) դեպի Արևմտյան Ուկրաինայի քաղաքները:

Աշխարհագորային այդ կազմակերպություններն անհետ չվերացան հետագա դարերում, երբ ուկրաինահայ համայնքները տնտեսական ու քաղաքական բնագավառներում ձեռք բերեցին կայուն վիճակ և մշտապես հաստատվեցին իրենց նոր հայրենիքում: Ղրիմի թաթարների և օսմանյան թուրքերի հաճախակի արշավանքների ու ասպատակությունների ժամանակ նրանք կազմակերպում էին խիզախ դիմադրություն՝ պաշտպանելով իրենց նոր ձեռք բերած տունն ու տեղը: Ըստ երևույթին, նրանք կարևոր դեր էին կատարում նաև որպես առևտրական կարավաններին ուղեկցող զինված ուժեր:

Մեր կարծիքով ուկրաինահայ գաղթավայրերում հիշվող «կտրիճների» եղբայրությունները սերտ կապ պետք է ունենան այդ հին աշխարհագորային կազմակերպությունների հետ: Իսկ այս վերջինները կյանքի էին կոչվել հայկական համայնքներում ոչ թե գաղթի ճանապարհին կամ նորաստեղծ գաղթավայրերում, այլ ծագել էին և կարևոր դեր էին կատարում Հայաս-

¹ Е. К., Колонизация армян в Юго-западной России, с. 1-2, 4.

² ՀԱ, 1935, էջ 170:

տանի քաղաքներում՝ առնվազն սկսած XIII դ. սկզբից¹: XVI դ. վերջին լեհական իշխանությունները հատկապես ուժեղացրին իրենց պարտադրող քաղաքականությունը Ուկրաինայի նկատմամբ:

Պանական լեհաստանի քաղաքականությունը հանդիպում էր, սակայն, ակտիվ դիմադրության ուկրաինացիների ու լեհական լծի տակ կեղեքվող մյուս ժողովուրդների կողմից: Որպես դիմադրության կազմակերպչական կենտրոններ՝ XVI դ. ընթացքում և հետագայում Ուկրաինայի տարբեր քաղաքներում ստեղծվեցին «եղբայրություններ», որոնք միավորում էին քաղաքային բնակչության լայն շերտերին և կատարում էին մշակութային ու քաղաքական կարևոր դեր: Անշուշտ, այդ նորաստեղծ կազմակերպությունների օրինակով աշխուժանում են նաև ուկրաինահայ գաղթավայրերում գոյություն ունեցող «կտորիճները» եղբայրությունները և ստեղծվում են նման նոր կազմակերպություններ:

***

Արդեն XV դ. սկսած, քայլ առ քայլ սահմանափակվում են հայկական համայնքների դատաստանական արտոնությունները: Հայտնի է, որ 1350 թ. Կամենեցի հայերը իրավունք ունեին նույնիսկ մահապարտ հանցավորներին սպանության դատապարտել առանց պետական իշխանությունների միջամտության²: Սակայն այդ արտոնյալ վիճակը երկար չի տևում. 1444 թ. հրովարտակով օտար երկրներից կվով եկող բոլոր վաճառականները, որոնց թվում նաև հայերը, ենթարկվելու էին լեհական մագիստրատի դատական իրավասությանը: 1476 թ. հրովարտակով կվովի հայերի քրեական գործերը՝ սպանություն, վիրավորություն, բռնաբարություն, ենթարկվում են քաղաքի վոյթի և քաղաքային լավնիկների դատաստանին:

1510 թ. գոլություն և անշարժ կալքերի վերաբերյալ գործերի քննությունը նույնպես հանձնվում է քաղաքի դատաստանի իրավասությանը³:

Այնպես որ հայերի դատաստանական իրավասության սահմանները աստիճանաբար սղվում են: Հետագայում փորձեր են կատարվում ընդհանրապես այդ իրավասություններին վերջ տալու և հայ համայնքները քաղաքների լեհական մագիստրատներին ենթարկելու ուղղությամբ:

¹ Այս մասին տե՛ս մեր «Երգնկայում 1280 թ. կազմակերպված «Եղբայրությունը» խորագրով հոդվածը, տպ. Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, 1951, № 12 տեղեկագրում:

² Ղ. Ալիշան, Կամենից, էջ 131:

³ Ի. Ա. Լիննիչենկո, նշվ. աշխ., էջ 350-151:

Շատ շուտով սկսվում է նաև հալածանք ուկրաինահայ ինքնավար կրոնական համայնքի դեմ: Կաթոլիկ միսիոնարները, չխորշելով ոչ մի միջոցից, լեհաստանի ներքին գործերի տնօրինությունն իրենց ձեռքը վերցրած պապական նունցիաների և լեհ թագավոր Սիգիզմունդ Բ-ի (1520-1572) ակտիվ օժանդակությամբ, արդեն XVI դ. կեսերից աշխատում էին լեհական լծի տակ կեղեքվող բոլոր ոչ կաթոլիկ ժողովուրդներին (որոնց թվում նաև հայերին) դարձնել կաթոլիկ¹: Այս նպատակին հասնելու համար Արևմտյան Ուկրաինայի շրջաններն են ուղարկվում եզվիտյան ու Թեադինյան կարգի միսիոնարների անքանակ խմբեր²:

Այս քաղաքականությունը նոր ընթացք է ստանում XVI դ. վերջին: 1596 թ. ուկրաինական Ուղղափառ եկեղեցու բարձրագույն պաշտոնյաների և լեհական իշխանությունների միջև կայացած համաձայնությամբ կնքվում է Բրեստի եկեղեցական Ունիան, որը պետք է ուժեղացներ Ուկրաինայի կախումը Լեհաստանից: Ունիայի միջոցով Ուղղափառ եկեղեցին ընդունում էր պապի գերիշխանությունը և Կաթոլիկ եկեղեցու կազմակերպչական մի շարք ձևեր և ծեսեր: Ունիայի կողմնակիցները, սակայն, հանդիպեցին ուկրաինական գյուղացիության, քաղաքացիների, շլյախտայի և շարքային հոգևորականության վճռական դիմադրությանը, որի հետևանքով այն չիրականացավ³: Ունիայի ձախողումը բնավ չի թուլացնում կաթոլիկ միսիոնարների գործունեությունը Ուկրաինայում: Ընդհակառակը, ամբողջ XVII դ. ընթացքում շարունակ էլ ավելի գործուն միջոցներով Վատիկանի գործակալները ձգտում են իրագործել Ուկրաինայի կաթոլիկացումը, իսկ լեհական իշխանությունները՝ Ուկրաինայի լեհականացումը:

Կաթոլիկ քարոզիչ Մատթեոս Բեմբուար 1629 թ. կրկին դիմում է ուկրաինացիներին կաթոլիկությունն ընդունելու ուղերձով: Հաջորդ թվականին (1630) նա նույնպիսի առաջարկ է անում նաև հայերին և, հայկական համայնքի մեջ երկպառակություն ձգելով, ձգտում է հասնել իր նպատակին:

Այդ դիմումները ոչ միայն չեն ծառայում իրենց նպատակին, այլև առաջ են բերում հսկայական դիմադրություն և՛ ուկրաինացիների, և՛ հայերի կողմից:

Ուկրաինահայ աշխատավորներն իրենց եկեղեցու, ազգային տրադիցիաների ու իրավունքների պաշտպանության դիրքերում մարտնչում են անօրինակ համառությամբ: Տեղի են ունենում զինված ընդհարումներ և ժո-

¹ Симашикович, Римское католичество и его иерархия в Подолии, с. 87.

² Е. К., Колонизация армян в Юго-западной России, с. 12.

³ История СССР, т. 1, 1947, с. 488-489.

դովրդական հուզումներ, մինչև որ կաթոլիկները, հենվելով ուկրաինահայ գաղթավայրերի շահագետ վերնախավերի՝ բարձրաստիճան հոգևորականության ու մեծահարուստ առևտրական ու վաշխառուական տների վրա, կարողանում են կոտրել ժողովրդի դիմադրությունը և ընդունել տալ Ունիան, այսինքն՝ ուկրաինահայ եկեղեցին ենթարկել Վատիկանին և կաթոլիկական ծեսեր մուծել Հայ եկեղեցում:

Շուրջ հինգ տասնամյակ տևող մի կողմից՝ անձնուրաց դիմադրության և մյուս կողմից՝ քսու նենգության ու բռնության դրվագներով հարուստ այս պայքարի պատմության հետ արժե ծանոթանալ փոքր-ինչ մանրամասնորեն:

Մելքիսեդեկ կաթողիկոսը (1593-1626), որը 1610 թ. հպատակության թուղթ էր առաքել Հռոմի Պողոս Ե պապին, 1623 թ. գտնվում էր Լվովում: Ուկրաինահայ եպիսկոպոսական թափուր աթոռի համար անհրաժեշտ էր ձեռնադրել եպիսկոպոս: Եվ ահա նա, Թորոսովիչների հարուստ ընտանիքից թեկադիր, համաձայնություն է հայտնում 22-ամյա նիկոլ աբեղա Թորոսովիչին ձեռնադրել եպիսկոպոս: Այդ ընտրությունը մեծ դժգոհություն է առաջացնում ուկրաինահայ համայնքներում: Լվովի հայերը վճռականորեն դեմ են դուրս գալիս նիկոլին և հայտարարում են կաթողիկոսին, որ «ոչ է դա մեզ ընդունելի»¹:

Նիկոլի կողմնակիցներից դրդված կաթողիկոսի համար ժողովրդի ցանկությունը, իհարկե, արժեք չէր կարող ունենալ: Եվ քիչ անց քաղաքից դուրս գտնվող հայկական Հաճկատար Աստվածածին վանքում կաթողիկոսը գիշերով գաղտագողի կատարում է եպիսկոպոսական ձեռնադրության արարողությունը: Այնուհետև, բանադրության թուղթ գրելով Լվովցի հայերին և ստիպելով ընդունել նիկոլին որպես եպիսկոպոս, Մելքիսեդեկ կաթողիկոսն անցնում է Կամենեց և վախճանվում այստեղ (1626): Լվովի հայ համայնքի և եպիսկոպոսի միջև տեղի են ունենում աղմկալից բախումներ: Նիկոլը լեհական իշխանությունների օժանդակությամբ, թուրքական լրտես կոչելով, վտարել է տալիս սահմաններից Գրիգոր Կեսարացի վարդապետին, որը փորձում էր պատվարել ուկրաինահայ համայնքները կաթոլիկացման վտանգից:

Համոզվելով, որ առանց կաթոլիկների և լեհական իշխանությունների բացարձակ օժանդակության չի կարողանալու կոտրել ժողովրդի դիմադրությունը՝ նիկոլը 1630 թ. դիմում է Լվովում հաստատված եզվիտներին, միաբանում է նրանց հետ և ձեռագիր է տալիս այն մասին, որ՝ «ես՝ նիկոլա-

¹ Պատմություն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ, Վաղարշապատ, 1884, էջ 280:

յոս եպիսկոպոս Հայոց, իմովս կամաւ միաբանեցայ ընդ եկեղեցւոյն Հռոմայ, եւ մտի ի հնազանդութիւն փափին ամենայն հետեւելովքն իմովք՝ կատարել զամենայն հրամանս, որ առ ի նմանէ»¹:

Լվովի ժողովուրդը և Հայ եկեղեցուն չղավաճանած հոգեւորականներն ու մեծատունները, լսելով այդ մասին, «կափուցանեն զգրուեն եկեղեցեաց ամուր փականօք եւ ուխտեն երդմամբ՝ ի շարչարանս ամենայն գալ մանաւանդ, քան ի ծառայութիւն ուրացեալն Նիկոլի»²:

Հայերի դիմադրութիւնը կոտրելու համար Լվովի լեհական իշխանութիւնները պահանջ են ներկայացնում բացել եկեղեցու դռները և հնազանդվել իրենց եպիսկոպոսին, սակայն ապարդշուն. «Մինչեւ երեք անգամ այսպէս կրկնեաց իշխանն, եւ հայք ոչ զեկեղեցին բացին, եւ ոչ ի դատաստան եկին»³:

Հարցը լուծվում է զենքի ուժով: «Ապա յաւուր միում, - պատմում է Ա. Դավրիժեցին, - ժողովեցան բազում եկեղեցականք յեզուպիթայ կարգէն, նաեւ այլոց եւս կարգացն, առին եւ զբազում տղայս ի դպրոցացն, գնացին առ արքեպիսկոպոսն իւրեանց, առին եւ կարգաւորս ի նմանէ, գնացին առ իշխան քաղաքին եւ առ դատաւորս, առին ի նոցանէ զզօրականս եւ զդատաւորս ընդ իւրեանց, սոքա ամենեքեան եկին ի դուռն եկեղեցւոյն Հայոց, զոր իշխանք Հայոց փակեալ էին... հարեալ խորտակեցին զդուռն եկեղեցւոյն, եւ առեալ զՆիկոլ եպիսկոպոսն մուծին յեկեղեցին, եւ ի նա յանձնեցին զեկեղեցին ամենայն ընչիւք»⁴:

Նիկոլը, տեր դառնալով Լվովի եկեղեցիներին, վատնում է նրանց գանձատներում ամբարված եկեղեցական մեծարժէք սպասները և հազարից ավելի «ընտիր ու պատուական» ձեռագրեր⁵:

¹ Առաքել Դարժեցի, էջ 289:

² Բռնի միութիւն..., էջ 156:

³ Առաքել Դարժեցի, էջ 289-290:

⁴ Առաքել Դարժեցի, էջ 290:

⁵ Մեզ արդեն ծանոթ Սիմեոն Զամոստիեցին, իր ընդօրինակած ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում (ՄՄ 1004) Լվովի եկեղեցիներից Նիկոլի կողմից թալանված հարյուրավոր ձեռագիր-գրքերի առթիվ խորին ցավ արտահայտելով և համառոտակի թվարկելով այդ ձեռագրի բովանդակությունը, հիշատակարանի այդ հատվածն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Եւ զայն ամենայն վերոյգրեալ մտայ խազինան՝ ի միում ամի կորոյս» (ՄՄ 1004, էջ 193ա): Նիկոլ եպիսկոպոսի ընչաքանչ ու անբաւոյական կերպարը նույն հիշատակագիրը պատկերում է այսպէս. «Էր յոյժ անառակ եւ վայրապար, ունէր մարդիկ աշխարականք եւ կարգաւորք Ի. Լ. (20-30), պահէր պետավի ձիան, կառս մեծագինս եւ տանիկ ձիան, եւ ինքն յագանէր բեհեզս եւ ծիրանիս, մախմուր եւ արթագ ներհեանց սամուր մորթի կամ վաշախ, գաւազանն բուն արծաթի» և այլն (ՄՄ 1004, էջ 194ա):

Նա նույնիսկ օտարազգի ոսկերիչների միջոցով հալել է տալիս եկեղեցական թանկարժեք սպասները, մսխում է շռայլորեն իր անձի վրա և եկեղեցական Ունիայի իրազորման նպատակներով:

Հայերը լքում են իրենց եկեղեցիները, հրաժարվում են կաթոլիկ ծեսով պատարագին մասնակցելուց. «Սոյն պատճառի վասն եւ պսակք եւ մկրտութիւնք խափանեցան, զորս տարեալ յայլ քաղաքս՝ պսակէին եւ մկրտէին, եւ զմեռեալս յայլ քաղաքս տարեալ թաղէին» և այլն, գրում է Ա. Դավրիժեցին¹:

Տարիներ շարունակ լեհ իշխանությունները պատժում, բանտարկում և տուգանում են Նիկոլին չենթարկվող հայերին, բայց դիմադրությունը կոտրել նրանց չի հաջողվում, «Քանզի որպէս ի ժամանակս կռապաշտ թագաւորացն ունէին քրիստոնեայքն զհալածանս, այսպէս եւ յայսմ ժամանակի եղեւ ի վերայ ազգին հայոց բնակելոցն Իլով քաղաքին», - գրում է ժամանակակից նույն պատմիչը:

1631 թ. հուլիսի 25-ին Լվովի հայերը էջմիածին են ուղարկում իրենց դառը վիճակի նկարագրությամբ մի բողոքագիր, որտեղ վերոհիշյալ դեպքերի մասին հայտնում են ուշագրավ տվյալներ: Նրանք գրում են.

«Կաթոլիկ եկեղեցականքն լատինացւոց, եւ ոստիկանք քաղաքին Իվովայ շաղխեցին զփականս եւ զծխնիս եկեղեցւոյն եւ ի ներքոյ մուծին զանիծեալն (նիկոլ)... չեպիսկոպոսն ոչ միայն եհան ի մէնջ... համօրէն զեկեղեցիս, որով խափանեաց զկարգս աստուածապաշտութեան, այլ եւ շտայ իսկ թոյլ թաղել զմեռեալս: Ունի նա զքահանայս մեր, որ հաւատարիմքն իցեն օրինաց մերոց եւ ոչ կամիցինն հնազանդիլ իշխանութեան նորա, գան հարկանէ զնոսա եւ կապեալս արկանէ ի բանտ եւ ոչ արձակէ՝ մինչեւ դարձցին եւ ընկալցին զլատինացւոցն զհաւատս: Եւ ոչ ոք է որ պատժիցէ զնա. քանզի համօրէն իշխանաւորք աշխարհայինք եւ եկեղեցանք ի կողմն նորա են եւ մանաւանդ Յիսուսեանք: Բորբոքելով բողոքեցաք մեք առ արքայ. այլ չեւ է ընկալեալ մեր հրաման յարդարելոյ ատեան հարցափորձից եւ դատաստանի, եւ Աստուծոյ է միայն գիտելի՝ թէ երբ զայն ընկալցուք: Եւ ի լինիցի իսկ ատեան դատաստանի՝ խիթամք թէ եւ յայնժամ ոչ գայցէ յերեւան ճշմարտութիւնն, քանզի որ ի Վարշաւայ նստի նուիրակն եւ այլ եկեղեցականք լատինացւոց եւ առաւել եւս Յիսուսեանք յամենայն զօրութենէ իւրեանց պաշտպանին անիծեալ եպիսկոպոսն...» և այլն²:

Շատ-շատերը, ինչպես հաղորդում է Ա. Դավրիժեցին, չհանդուրժելով իրենց ազգային ավանդների ու եկեղեցուն՝ լեհ իշխանությունների կողմից

¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 292:

² Բռնի միութիւն..., էջ ԻԷ-ԻԸ՝ Բաղված Գ. Տոլստոյի *Catolicisme Romain en Russie*, Կոն. Բ. (Nabu press, 2012), էջ 491-ից:

բռնի ոտնահարման փաստերը, ստիպված թողնում են իրենց նոր հայրենիքում ստեղծած տունն ու տեղը և «ելեալ ի բնիկ աշխարհէն հեռացան, անջատեալք յընտանեաց եւ յազգաց, պանդուխտք եւ նշդեհք շրջագայեալք յօտար աշխարհի. եւ այսպիսի կենօք՝ հեծելով եւ յոգւոց հանելով վախճանեցան»¹:

Վատիկանի հավատի ծավալման ժողովը (*Congregatio de Propaganda fide*) ուկրաինահայ գաղթավայրերում Ունիայի գործը հաջողությամբ ի կատար ածելու առաջադրանքով 1663 թ. Լվով է ուղարկում Թեադինյան միաբանության հայտնի գործիչ, Հայաստանում երկար տարիներ կաթոլիկություն քարոզած Կղեմես Գալանոսին՝ ուղեկցությամբ Ալոիսիոս Պիզուլի, որը նրա փոխանորդն ու աջակիցը պետք է լիներ: Նրանք իրենց առաքելության հենց առաջին օրերին հասկացնում են Նիկոլին, որ անհրաժեշտ է շատ ավելի վճռական միջոցների դիմել ժողովրդի դիմադրությունը կոտրելու և ուկրաինահայ եկեղեցին Վատիկանին ենթարկելու համար: Լվովում բացած դպրոցում Կ. Գալանոսն ու Ա. Պիզուլեն ուկրաինահայ տարբեր գաղթավայրերից հավաքագրած երիտասարդների դաստիարակում են կաթոլիկության ոգով և նրանցից պատրաստում են հլու կամակատարներ Ունիայի գործը հաջող կերպով գլուխ բերելու համար:

Լեհ իշխանավորներից, արքունիքից (հատկապես թագուհուց) և կաթոլիկ հոգևորականությունից ամեն կարգի օժանդակություն ստանալով, Ունիայի դեմ մաքառողներին բանտարկել տալով, երկրից վտարելով ու հալածելով՝ Նիկոլին հաջողվում է 1664 թ., 41 տարի պայքարելուց հետո, Լվովում կաթոլիկ ծեսով պատարագ անել:

Լվովի հայերի խիզախ դիմադրությունը ի վերջո հաղթահարվում է «Ձի կարգաւորքն ամէն եւ մեծամեծքն հետ Նիկօլ եպիսկոպոսին էին», - ասում է այդ մասին Սիմեոն Զամոստիեցին Երևանի Մատենադարանի № 1004 ձեռագրի հիշատակարանում²:

«Բազում ունէր նա օգնական՝
Կարգաւորք եւ աշխարհական՝
Դատաւորք եւ պարոն 'ւ իշխան», -

գրում է նույն Սիմեոնը «Վիպասանութիւն Նիկողական» չափածո իր գրվածքի մեջ³:

¹ Առաքել Դարժեցի, էջ 296:

² ՄՄ 1104, էջ 194ա:

³ Կամենից, էջ 213:

Ա. Պիդուրն իր «Կարճառօտ տեղեկությունք զարդի վիճակէ, զսկզբանէ եւ ծաւալմանէ առաքելական քարոզութեանն առ հայս Լեհաստանի...» հուշատետրի մեջ այլևայլ առիթներով հիշատակում է կաթողիկոսական տարածման ջերմ պաշտպաններից ու գործակիցներից շատերի անունները: Դրանցից էր, օրինակ, աշխարհե աշխարհ շրջագայած (անկասկած՝ որպէս առևտրական) և բազմաթիվ լեզուներ գիտցող ոմն Ղազար Սլովինովսկի, որը մի քանի տարի առաջ ձեռք էր բերել լեհ ազնվականի կոչում: Ահա այդ մարդը, Ա. Պիդուրի խոսքերով ասած. «նախանձախնդիր էր փառացն Աստուծոյ եւ դարձուցանելոյ զհայրենակիցս իւր ի կաթողիկոսին»¹:

Ունիայի ջերմեռանդ պաշտպաններ էին նաև Զախնովիչը, որին Ա. Պիդուրն կոչում էր հայոց գլխավոր (վոյթ) է կոչում, և Կապրովսկին, «որ վարէ զպաշտօն քարտուղարին Հայոց»: Այս երկուսը, ինչպէս և բազմաթիվ այլ մեծահարուստ անձինք, Ա. Պիդուրի խոսքերով՝ «Կաթողիկք են ջերմեռանդ եւ պաշտպան առաքելութեան»²:

Կլովի հայերի երկարամյա ու համառ դիմադրությունը կոտրելուց հետո Կղեմէս Գալանոսին հաջորդած Ա. Պիդուրի միջոցով Վատիկանի գործակալները պահանջում են Նիկոլ եպիսկոպոսին անհապաղ մեկնել Կամենեց և Ունիայի գործը գլուխ բերել նաև այնտեղ:

Նիկոլը, իրավամբ, Կամենեցի հայերից սպասում էր ոչ պակաս համառ դիմադրություն, ուստի և չէր շտապում իրականացնելու այդ «առաքելությունը»:

Ի վերջո, 1666 թ. Նիկոլը, ընկերակցությամբ Վատիկանի գործակալ Պիդուրի, ձեռքին ունենալով արքունական հրովարտակ, որով պատվիրվում էր Պոդոլսկի գորապետին (որը միաժամանակ Կամենեցի ամրոցապետն էր) անհրաժեշտության դեպքում զինական օգնություն ցույց տալ Վատիկանի «առաքյալներին», մեկնում է Կամենեց-Պոդոլսկ:

Կամենեցի հայերի դիմադրությունը շատ ավելի ուժեղ էր, քան սպասվում էր: Միայն երկարատև, համառ պայքարից հետո լեհ իշխանությունների և կաթողիկ բարձրաստիճան ու ազդեցիկ հոգևորականության միջամտությամբ ու ակտիվ օժանդակությամբ հնարավոր եղավ կոտրել այդ դիմադրությունը: Կամենեցի հայերը, հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, պատվիրակություն ուղարկեցին Վարշավա, գրեցին խնդրագրեր, հատուկ պատգամավորի միջոցով ստացան էջմիածնի կաթողիկոսից ևս թագավորի

¹ Բռնի միութիւն..., էջ 36:

² Նույն տեղում, էջ 38:

անունով խնդրագիր և այլն: Սակայն պաշարն անհավասար էր: Եվ 1666 թ. հոկտեմբերի 1-ին կաթոլիկ ծեսով պատարագ մատուցեց նաև Կամենեցի հայկական եկեղեցիներում:

Ինչպես Լվովում, այնպես էլ Կամենեցում հայ բնակչության մեծագույն մասը երկար ժամանակ շարունակում էր առերես միայն ընդունել կաթոլիկությունը: Շատերը հրաժարվում էին եկեղեցի հաճախելուց, անհրաժեշտության դեպքում եկեղեցական խորհուրդները ծածուկ անել էին տալիս լուսավորչական քահանաների միջոցով և կամ, մեծ դժվարություններով անցնելով լեհական սահմանը, դիմում էին դեպի Մոլդավիա, ուր կային հայկական լուսավորչադավան եկեղեցիներ: Կամենեցի հայերից շատերը տոն օրերին գնում էին Մոլդավիայի խոտին քաղաքը: Այս բանին ևս Վատիկանի գործակալները արգելք են հարուցում: Նրանց սադրանքով Պոդոլսկի լեհական զորքերի փոխհրամանատարը արգելում է հայերին քաղաքից դուրս գալ նախատոնակ և տոն օրերին¹:

Եվ այսպես, քայլ առ քայլ լեհ զինվորական իշխանությունների գործուն օժանդակությամբ Վատիկանի հավատի ծավալման ժողովի գործակալները, ոտնահարելով ուկրաինահայ գաղթավայրերի բնակչության դարավոր ավանդույթները, բռնանալով նրանց կամքի վրա, իրագործում են եկեղեցիների միությունը (Ունիան): Վատիկանը այդ ճանապարհով երկպառակություն է մտցնում Հայ եկեղեցու մեջ և գրավում է հարուստ մի թեմ, իսկ լեհական կառավարությունը վճռական մի քայլ է կատարում ուկրաինահայերին լեհականացնելու ճանապարհին:

***

Ուկրաինահայերի բռնի կաթոլիկացման ուղղությամբ լեհ իշխանությունների և Վատիկանի գործունեությունը, ինչպես տեսանք, հատկապես մեծ ծավալ ստացավ XVII դ. կեսերին՝ ճիշտ այն ժամանակ, երբ ուկրաինական ժողովուրդը հերոսական մարտեր էր մղում իր ազատագրության համար:

1648-1654 թթ. ժողովրդական-ազատագրական պատերազմը հանդիսացավ ուկրաինական ժողովրդի պատմության ամենափառավոր էջերից մեկը:

Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի բնակչության աշխատավոր հիմնական մասը, բնականաբար, չերմ համակրությամբ պետք է վերաբերվեր և ակտիվորեն մասնակցեր ուկրաինական ժողովրդի մղած պայքարին:

¹ Նույն տեղում, էջ 89:

Մեզ մատչելի պատմական սուղ տվյալները որոշակիորեն հաստատում են այս ենթադրությունը:

Ուկրաինահայ աշխատավորության ջերմ համակրանքը Ուկրաինայի ազատագրման համար մարտնչողների առաջին շարքերում գտնվող զապորոժյան կազակների նկատմամբ իր արտահայտությունն է գտնում Բոգդան Խմելնիցկու գործունեությունից դեռևս շատ առաջ:

Ուկրաինական ժողովրդի մղած ազատագրական այս շարժումների մասին ուկրաինահայ գաղթավայրերում գրված պատմական սկզբնաղբյուրների մեջ պահպանվել են համակրանքով լի ուշագրավ վկայություններ:

Այսպես, օրինակ, Սևերին Նալիվայկոյի գլխավորությամբ 1594 թ. բռնկված ապստամբության առանձին դրվագների մասին Հովհաննես Ավագերեցը «Կամենեցի տարեգրքում» պատմում է հետևյալը.

«Թվ. ՈՒԴ. (1595) ... եւ ի սոյն ամի խազախներն ժողովեցան մի վայր, զոր ոմանք ասացին եթէ էին իբրեւ 20000, եւ մտան պատրաստութեամբ զինուք յերկիրն օլախաց (իմա՛ Մոլդավիա)... մինչ զօլախաց պարոն զԱհարոն (Թուրքերի դրածոն – **Լ. Խ.**) երկրէն փախուցին, եւ զօրքն կոտորեցին...: Եւ յետ սակաւ աւուրց դարձեալ անցին օլախաց երկիր. եւ գնացին եւ հաշտեցան եւ երդուան միմեանց, եւ միաբանեցան հետ պարոնին. եւ մտան Թուրք աշխարհ վասն պատերազմելոյ ի հետ տաճկաց: Զոր երկնաւոր Աստուած տացէ նոցա կարողութիւն եւ զօրացուցէ զնոսա... զի փոքր մի ժամանակ խաղաղութիւն գտցէ ազգն քրիստոնէից... Եւ է գլխաւոր սոցա միոյն անուն Լօպօտայ եւ միւսոյն Նալիվայքս»¹:

Այնուհետեւ տարեգիրը տվյալներ է հաղորդում կազակների հաջող մարտերի մասին՝ Թուրքերի դեմ, իսկ 1596 թ. տակ գրանցում է Նալիվայկոյի և Լոպատայի պարտության պատմությունը: Հայտնում է նաև, որ «էր այս Նալիվայքս աղքատ տանէ այս (Կամենեց) քաղաքիս, եւ եղեւ գլուխ ի վերայ խազախներաց, բայց էր ինքն հմուտ կռուոյ եւ քաջ պատերազմող»²:

Ուշագրավ տվյալներ են հաղորդում ուկրաինահայ գաղթավայրերում ստեղծված պատմական գրվածքները նաև լեհերի ու Թուրքերի միջև 1621 թ. տեղի ունեցած Խոտինի ճակատամարտի մասին, որի հաջող վախճանն ապահովեցին կազակներն իրենց խիզախությամբ ու մարտունակությամբ:

Կամենեցի հայերը պատերազմի հաղթական ավարտից հետո հնարավորություն ունեցան հյուրընկալելու հաղթող բանակին և ի մոտո շփվելու

¹ Կամենից, էջ 59:

² Նույն տեղում, էջ 61:

կազակների հետ: Կազակների հնարամտությունն ու խիզախությունը զարմանք էր պատճառում նրանց: Խոտինի պատերազմի մասին կարևոր և փաստական ստուգված նյութերով հարուստ մի աշխատություն է գրել Կամենեցի հայերից մեկը՝ Հակոբ քահանայի որդի Հովհաննեսը: Աշխատությունը, որ վերջերս միայն հայտնաբերվեց Մատենադարանում Հայկական ՄՄԻ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող Հ. Անասյանի կողմից՝ կրում է հետևյալ խորագիրը՝ «Պատմություն պատերազմին Խոթինու, ի ժամանակս սուլթան Օսմանին տաճկաց եւ ի կաթողիկոսութեան Հայոց Մելքիսեդի սրբոյ Էջմիածնի... արարեալ ուրեմն Յովհաննու անիմաստ հետեւողի, ի խնդրոյ հօր իւրում տէր Յակօբ բարեսէր քահանայի...»¹:

Գրվածքի հեղինակին հիացմունք են պատճառում կազակների օրինակելի կարգապահությունն և կազմակերպչական հմունքները: Կազակները պատվից զրկում, իսկ քիչ անց նաև գլխատում են իրենց զորահրամանատար Բորոգավկային այն բանի համար, որ «ի գալն իւրեանց ի Խոթինն ուղարկեալ էր շօրս հազար խազախ ի յերկիրն Պուլտանաց վասն ազահութեան, որ կորեան անդ անօգուտ առանց գիտութեան ընկերացն...»²:

1648 թ. Բոգդան Խմելնիցկու կոչով Կամենեցի շրջակայքի բոլոր գյուղերը ապստամբում են: Երբ Բոգդան Խմելնիցկին ժելտիե Վոդիի ու Կորսունի մոտ ջարդեց լեհերին՝ կազակները Մաքսիմ Կրիվոնոսի հրամանատարությամբ առաջին անգամ մոտեցան Կամենեցին: Ժողովրդական ապստամբությունն այդ ժամանակ արդեն բռնկվել էր ողջ Պոդոլիայում:

Լեհերը, պատսպարվելով Կամենեցի բերդում, իրենց ողջ հույսը դրել էին բերդի ամրությունների վրա: Նրանք, գրում է այդ մասին Կամենեց քաղաքի պատմության հեղինակ Ե. Սոցինսկին, «նույնիսկ երկյուղ էին կրում Կամենեցի ոռւս (իմա՝ ուկրաինացի) և հայ բնակչությունից, մի բան, որ չափազանց բնական էր, որովհետև քաղաքի բոլոր արվարձանները, որոնք բնակեցված էին ոռւսներով (իմա՝ ուկրաինացիներով), համակրում էին կազակներին և ապստամբել էին լեհերի դեմ»³:

Քաղաքի ուկրաինացի և հայ բնակչության համակրանքը կազակների հանդեպ և նրանց պատրաստակամությունը ապստամբներին միանալու՝ ակնհայտ էր:

¹ ՄՄ 2644, էջ 229ա-253բ: [Տե՛ս Հովհաննես Կամենացի, Պատմություն պատերազմին Խոթինու, աշխատասիրությունք Հ. Ս. Անասյանի, Երևան, 1964:]

² Նույն տեղում, էջ 240բ:

³ Ե. Сецинский, Город Каменец-Подольский, с. 28.

Կամենեցի լեհ իշխանությունները, այդ պատճառով, 1649 թ. խնդրագիր են ներկայացնում Վարշավայի Սեյմին, որով անհրաժեշտ են գտնում Կամենեցի հետևակազորի շարքերը մաքրել ուկրաինացիներից ու հայերից: Նրանք գրում են. «Յանկանում ենք, որ Կամենեցի հետևակազորը կազմվի գերմանական կամ լեհական ժողովրդից, և ոչ տեղի քաղաքացիներից կամ արհեստավորներից»¹:

1662 թ. հատուկ որոշում է կայացվում, որով խիստ պատիժ սահմանելով արգելվում է Կամենեցի կայազորում, բացի լեհերից ու գերմանացիներից, այլ ազգություն պատկանող զինվորներ հանդուրժելը:

Այդ որոշման մեջ ասված է.

«Եթե Սեյմի կողմից նշանակված կոմիսարները տեղի (Կամենեցի) հետևակազորի կազմում գտնեն քաղաքացիներ և կամ արվարձանների բնակիչներ (*нредмеуан*), ապա նրանց փոխարեն տեղական ռոտմիստրները պետք է վարձեն լեհ կամ գերմանացի ազգության պատկանող՝ կաթոլիկ դավանանքի ճանաչված մարդկանց: Հետագայի համար որոշում ենք, որ Կամենեցի ռոտմիստրները չընդունեն զինվորական ծառայության քաղաքացիների կամ արվարձանների բնակիչների, հակառակ դեպքում նրանք կպատժվեն»²:

Հայտնի է, որ Կամենեց քաղաքի և արվարձանների բնակչության ճնշող մեծամասնությունը բաղկացած էր ուկրաինացիներից ու հայերից: Ուստի և պարզ է, որ լեհական իշխանություններն ստիպված էին դիմելու այսպիսի միջոցառումների սոսկ այն պատճառով, որ տեղի ուկրաինացիներն ու հայերը ակտիվ մասնակցում էին 1648-1654 թթ. և հետագա տարիների ազատագրական պատերազմներին:

Սկզբնաղբյուրներում պահպանված աղոտ տվյալների հիման վրա, Կամենեց քաղաքի պատմության վերը վկայակոչված հեղինակը հայտնում է, որ կազակային պատերազմների խառն ժամանակներում «հավատարիմ հպատակության» դեմ հայերի գործած հանցանքների կապակցությամբ, նրանց նկատմամբ առաջ քաշվեցին ինչ-որ մեղադրանքներ³:

Ուկրաինայի աջափնյա երկրամասերը 1648-1654 թթ. պատերազմով չգտան իրենց ազատությունը:

¹ Նույն տեղում, էջ 92:

² Նույն տեղում, էջ 92-93:

³ Նույն տեղում, էջ 215 [Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.), աշխատասիրությամբ Վ. Ռ. Գրիգորյանի, Երևան, 1963]:

Տեղական ազգաբնակչության պայքարը լեհական տիրապետության դեմ շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Կամենեցի լեհական կայազորը միշտ էլ իրեն զգում էր թշնամիների շրջապատում և լավ գիտակցում էր, որ կազակների արշավանքի դեպքում քաղաքի հիմնական բնակչությունը օժանդակելու և համագործակցելու է նրանց հետ:

Այս մասին ուշագրավ են Ա. Պիդուի դիտողությունները:

Ինչպես արդեն առիթ ունեցանք նշելու, 1666 թ. հայոց արքեպիսկոպոս Նիկոլ Թորոսովիչը կաթոլիկ քարոզիչների ընկերակցությամբ, գալիս է Կամենեց, այստեղ ևս եկեղեցական Ունիան իրագործելու մտադրությամբ: Վատիկանի գործակալներն իրենց հետ բերում էին արքունական հատուկ հրովարտակ, որով կարգադրություն էր արվում Կամենեցի ամրոցապետին՝ պահապաններ և զորական ուժեր տրամադրել այդ տիրահռչակ «առաքեալներին», «եթէ խռովութիւն ինչ ծագեսցի»:

Երբ անհրաժեշտ եղավ ժողովրդին հնազանդեցնելու համար դիմելու ամրոցապահ զորքերի միջամտությանը, ամրոցապետի օգնականը, ինքն անձամբ գալով արքեպիսկոպոսի մոտ, խորհուրդ տվեց ցուցաբերել մեծ զգուշություն և չվրդովեցնել քաղաքի հայերին, «որոց ի ձեռս նոցա է քաղաքն Կամենեց, քաղաք կարելոր, աւար պատուական համարեալ առ օտարս»: Լեհ բնակչության թիվը քաղաքում փոքր է, ասում էր հրամանատարը, իսկ ուկրաինացիների վրա հույս դնել անհնարին է, այլ «ընդհակառակն սմին ի ժամ պաշարման հարկ է հսկել ի վերայ տանց նոցա, զի մի մուծցեն զթշնամին ի ներքս ի քաղաքն»¹:

Անշուշտ, տրամագծորեն հակադիր դիրքորոշման մեջ էին ուկրաինացիների ազատագրական պատերազմների շրջանում ուկրաինահայ գաղթավայրերի վերնախավերը:

Այս խավի մտորումներն ու դիրքորոշումը արտահայտողներից է ոմն պարոն Քրիշթոֆ Մուստաֆայի որդի, պան Միսքոյի եղբայր Վարդերեսը: Նա, 1654 թ. ընդօրինակած ժամագրքի հիշատակարանում, իր ժամանակաշրջանը բնորոշում է՝ «դառն եւ տրտում, վշտալից եւ թշուառական» խոսքերով: Նրա «սիրտը նեղացած է», «լեարդը ալրուած», որովհետև Բոգդան Խմելնիցկին (Բոգդանին նա կոչում է «չՊօկտան») այսինքն՝ «ոչ աստվածատուր») երկու տարի է, ինչ պաշարել է «զաշխարհս Իլախաց՝ զքաղաքս, զգիւղս, զգաւառս, զգիւղաքաղաքս» և այլն²:

¹ Բռնի միութիւն..., էջ 72:

² Կամենից, էջ 190-191:

Ուկրաինական ժողովրդի ազատագրական պայքարի նման գնահատականը՝ «պարոնների» ու «պաների» գնահատականն էր: Ինչպես տեսանք, ուկրաինահայ գաղթավայրերի բնակչության մեծամասնությունը ոչ միայն համակրանքով էր վերաբերվում իր նոր հայրենիքի ազատագրական ջանքերին, այլև ակտիվորեն մասնակցում էր դրան:

***

Ռուսական պետությունը XVII դ. կեսերից միջազգային հարաբերություններին ասպարեզ մտավ որպես հզոր միապետություն, որն ի վիճակի էր ոչ միայն պաշտպանելու իր շահերն ու իրավունքները, այլև պատրաստ էր օգնության ձեռք կարկառելու օտար լծի տակ կեղեքվող բոլոր այն ժողովուրդներին, որոնք իրենց ազատագրության հույսերի ու ջանքերի իրականացումը կապում էին ռուսական պետության օժանդակության հետ:

Հայաստանի ազատագրության գործի կազմակերպիչներն աշխույժ հետևում էին հյուսիսային հզոր պետության առաջընթացին և հաջողություններին: Ուկրաինահայ գաղթավայրերի հետ աշխույժ կապեր ունենալով, նրանց քաջ հայտնի էր, որ ուկրաինական ժողովրդի ազատագրական պայքարի հաջողությունը մեծ չափով պայմանավորված էր ռուսական պետության օգնությամբ, ուստի Հայ եկեղեցու նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Հակոբ կաթողիկոս Զուղայեցին (1655-1680), Ուկրաինայի ազատագրումից քիչ հետո (հավանաբար 1673 թ.) հատուկ խնդրագիր է ուղարկում Ալեքսեյ Միխայլովիչ թագավորին:

Խնդրագրի մեջ կաթողիկոսը նկարագրում է հայ ժողովրդի թշվառ ու տաժանելի վիճակը պարսկական հարստահարիչների տիրապետության տակ:

«Պարսկական պաշտոնյաները, - գրում է նա, - դրել են մեր և մեր եկեղեցու վրա ծանրագույն հարկեր, և մեզ, որ խեղճության ու աղքատության պատճառով անկարող ենք վճարել այդ հարկերը, նետում են բանտ, չարչարում ու տանջում, և վերջապես, ստիպում են ընդունել իրենց հավատը, մի բան, որ հանդիսանում է մահմեդական (իշխողների) վերջնական ու գլխավոր նպատակը»¹:

¹ Армяно-русские отношения в XVII веке, сборник документов, подготовили к печати В. А. Парсамян, В. К. Восканян, С. А. Тер-Авакимова, Ереван, 1953, с. 257: Փաստաթուղթը հրատարակված է լատիներեն բնագրով և ռուսերեն թարգմանությամբ: Մեջբերված հատվածի հայերեն թարգմանությունը մերն է:

Կաթողիկոսը, առաջին անգամ լինելով, դիմում է ռուսական ցարի օգնությանը: Խնդրում է կարգադրել Պարսկաստանի առաքվող ռուս դիվանագետներին՝ ներգործել Պարսկաստանի վրա, արգելք հանդիսանալ հայ ժողովրդի անօրինակ կեղեքմանը: Նա վստահ է այդպիսի միջամտության դրական արդյունքների նկատմամբ, որովհետև քաջ տեղյակ է, որ «ռուսական իշխանությունը պարսիկների աչքում մեծ նշանակություն ունի»¹:

Հակոբ Ջուղայեցու այս ուշագրավ խնդրագիրը գրված է լատիներեն լեզվով: “Армянно-русские отношения в XVII веке” փաստաթղթերի ժողովածուի կազմողները (Վ. Պարսամյան, Վ. Ոսկանյան, Ս. Տեր-Ավակիմովա), լիակատար իրավունք ունենալով, եզրակացրել են, որ խնդրագիրը շարադրած պետք է լինի նշանավոր եկեղեցական ու մշակութային գործիչ, լատինագետ Ստեփանոս Լեհացին²:

Արժե համառոտակի ծանոթանալ այս անձնավորության գործունեության հետ:

1646 թ. Ստեփանոսի ծնողները, որ Լվովի հայ գաղութում ազդեցիկ դիրք ունեին, տեսնելով կաթոլիկների ոտնձգությունների և հայերին բռնի կաթոլիկացման նրանց ձգտումները, Լվովից էջմիածին են ուղարկում իրենց երիտասարդ որդուն, որը սովորել էր լատինական դպրոցում և տեղյակ էր քերականական ու փիլիսոփայական գիտություններին:

Այս մասին Ա. Դավրիժեցին գրում է. «Եւ ի ժամանակին՝ յորում նիկոլ եպիսկոպոսն Իլովայ նեղէր եւ վտանգէր զհայազուն ժողովուրդսն՝ որ յիլով էին, ծնողք Ստեփանոսին՝ վասն բարեպաշտութեան եւ վասն ուղղափառութեան, հանեալ զսա յիլովայ՝ առաքեցին ի սուրբ աթոռն էջմիածին, ի ժամանակս Փիլիպպոս կաթողիկոսին»³:

Նա հայերեն չգիտեր: Կարճ ժամանակում սովորում է «զլեզու եւ զգիր Հայոց», և մի շարք արժեքավոր գրքեր է թարգմանում լատիներեն և լեհերեն լեզուներից (այս մասին քիչ հետո):

Կաթոլիկ պրոպագանդայի գործակալ Ա. Պիդուն, անգուսպ ատելությունով լցված Ստեփանոսի հանդեպ, կոչում է նրան «շիլ մոլորեցուցիչ», բայց ստիպված է արձանագրելու, որ Հայաստանում նրա հռչակն այնքան էր տարածված, որ «իբրեւ զերկրորդ ոմն Բարսեղ (Կեսարացի) ունէին զնա»: Ստեփանոսը էջմիածնից շարունակում է ակտիվ մասնակցել Ուկրաին-

¹ Նուն տեղում, էջ 258:

² Նույն տեղում, էջ 251:

³ Առաճել Դավրիժեցի, էջ 314:

նայի հայերի՝ կաթոլիկների դեմ մղած պայքարին: Իր եղբորորդուն՝ Թեոդորոս Վարդանովիչին նա էջմիածնում դաստիարակելուց հետո, արքեպիսկոպոս ձեռնադրել տալով, ուղարկում է կլով՝ Նիկոլի դեմ պայքարելու և Ունիայի գործը տապալելու մտադրությամբ: Էջմիածնի հայ հոգևորականությունը Ստեփանոսի միջոցով (որն իր կապերը չէր խզում ուկրաինահայ գաղթավայրերի հետ) հնարավորություն ուներ հետևելու ուկրաինական ժողովրդի ազատագրական պայքարի ընթացքին և տեղեկանալու այդ պայքարի հաջող ավարտման գործում ռուսական պետության կատարած խոշոր դերի մասին:

Այսպիսով, Ալեքսեյ Միխայլովիչին հասցեագրված վերոհիշյալ խնդրագիրը, մի կարևոր փաստաթուղթ է, որի շարադրման հանգամանքները սերտ աղերսի մեջ են մտնում ուկրաինական ժողովրդի հետ միասին պանական Հեհաստանի ճորտատիրական լծի դեմ պայքարող հայկական գաղթավայրերի աշխատավոր խավերի պայքարի և ձգտումների հետ:

***

Ուկրաինայում իրենց երկրորդ հայրենիքը գտած հայերը, պայքար մղելով հանուն ազգային իրենց ավանդույթների ու մշակույթի պահպանման, ուկրաինական ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի ժամանակաշրջանում ստեղծեցին նաև կուլտուրական նոր արժեքներ, զարկ տվեցին ուսումնական գործին, բազմացրին հայրենի երկրից իրենց հետ բերած բազմաբովանդակ ձեռագրեր և այլն:

Համառոտ ակնարկով ծանոթանանք նրանց մշակութային կյանքին:

Ուկրաինայի քաղաքներում բնակություն հաստատած հայերը, տարագրվելով հայրենի երկրից, իրենց հետ բերել էին նախ և առաջ դարերի ընթացքում ժողովրդի կողմից ստեղծված ու մշակված ժողովրդական բանահյուսության հիմնալի ստեղծագործություններ:

Այդ ստեղծագործությունները թարմ էին մնացել նաև Ղրիմի հայ գաղթավայրերի բնակչության մեջ և այս կամ այն առիթով գրանցվում էին ղրիմաբնակ հայ գրիչների կողմից իրենց ընդօրինակած ձեռագրերի էջերում:

Ուկրաինահայ գաղթավայրերում գրանցված հայկական ժողովրդական երգերի քանակը շատ սահմանափակ է: Այնուամենայնիվ, մեզ հասած սակավաթիվ բանահյուսական փշրանքներն իսկ վկայում են նրանց գոյության և լայն տարածման մասին:

Սիմեոն Զամոստիեցին, օրինակ, իր «Ուղեգրութեան» մեջ, մի քանի անգամ հոգեկան իր ծանր ապրումները արտահայտելու համար դիմում է ժո-

դովորական անզուգական հայրեններին, և գրանցում է նրանցից որոշ քառյակներ:

1611 թ. Հռոմում եղած ժամանակ, գտնվելով անմխիթար վիճակում, նա հիշում է իր հարազատներին և գրանցում հետևյալը.

«Իմ տէր եւ ստեղծող Աստուած
Ամենից եւ դու ողորմած,
Իսկ եւ վասն էր եմ անկած
’Ի ի օտար աշխարհ վտարած:
Ամէնքն եմ իւր տեղ նստած
Մեծամեծ փառաց եմ հասած,
Իսկ եւ ամէնէն զրկած,
Խիստ ողորմ, սիրելեաց զատած...» և այլն¹:

Մի այլ առիթով նա գրանցում է իր բազուկներին միայն ապավինած հազարավոր հայ պանդուխտների մտորումների արդյունք հանդիսացող, սոցիալական խորն բովանդակությամբ հետևյալ քառյակը.

«Յաշխարհս եւ ի շուրջ եկի
Զի գտայ սրտով սիրելի.
Զխելճուկս ի վրայ բերի,
Իմ բազուկս էր իմ սիրելի»²:

Կասկած չի կարող լինել այն մասին, որ Սիմեոնը միայնակ չէր: Հայկական ժողովրդական երգերի գիտականների ու սիրողների թիվը անսահմանափակ էր Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերում: Այդպիսիներից էր նաև պապական դպրանոցի աշակերտներից 18-ամյա Հովհաննես Բարթոսովիչը և ուրիշներ³:

Ուկրաինահայ գաղթականներն իրենց հայրենիքից բերել էին նաև հարյուրավոր մեծարժեք ձեռագրեր՝ փիլասոփայական, քերականական, գիտական և այլ բովանդակությամբ, զարդարված գունագեղ ու անզուգական մանրանկարներով: Այդ ձեռագրերը հետագայում ուկրաինահայ ճարտար գրիչների կողմից բազմացվում են և հայրենի երկրից, հատկապես Կիլիկիայից, բերվում են նոր մեծարժեք ձեռագիր գրքեր:

¹ ՀԱ, 1933, էջ 482:

² ՀԱ, 1935, էջ 89:

³ Բռնի միութիւն..., էջ 119:

Այսպես, օրինակ, 1379 թ. Կոստանդին կաթողիկոսի կարգադրությամբ Լվովից Սիս է մեկնում Հովհաննես քահանան, և ձեռնադրվելով արքեպիսկոպոս «ամենայն Ընսաց աշխարհին եւ Վլախաց»՝ վերադառնում է Լվով: Նա իր հետ բերում է ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց» աշխատության մի ընտիր ընդօրինակություն՝ «Մեծ նուէրք աշխարհիս Ընսաց» (այսպես է գրված հիշատակարանում)¹:

1616 թ. Լվովում հիմնվում է նաև հայկական տպարան, որը, սակայն, կարճատև կյանք է ունենում, այստեղ լույս են ընծայվում մի Սաղմոս և բժշկական-աղթարական գիրք:

Հետաքրքրական է Սաղմոսի հիշատակարանը, ուր գրված է. «Ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ կազմեցաւ նոր տպագիրս երկիրն Իլախաց քաղաքս Լէվ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ ննջման սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ յոքնամեղ Քարմատանեւէնց Յովհաննէս երիցուս, զորս հոգս արեալ մեծաւ աշխատութեամբ եւ բազում ծախիւք տարի մի բոլոր արուեստաւորաց հետ դատեցայ մինչեւ գիրն ի գլուխ հանի եւ նոր կազմարան սահմանեցի» և այլն²:

Ուկրաինահայ գաղթավայրերի եկեղեցիներում և մասնավոր մարդկանց մոտ պահվում էին մեծ քանակությամբ ձեռագիր և տպագիր գրքեր:

Վրթանես վարդապետ Սոնկեցին, որ երկար ժամանակ ապրել է Մոլդավիայի Սուլավա քաղաքում, ապա՝ 1567 թ. դարձել է Կաֆայի (Քեդոսիա) եպիսկոպոս, հատուկ մի բանաստեղծությամբ պախարակում է այն մեծատուն մարդկանց, որոնք սեփական ձեռագրեր ունեն և չեն թույլ տալիս ուրիշներին օգտվել դրանցից: Բանաստեղծության վերնագրում գրված է. «Ոմն մեծատուն ունէր Քարոզգիրք, մեկնիչ Արարածոց՝ ոսկիապատ եւ գեղեցիկ, ոչ գիտէր գիր եւ ոչ կարդալ, եւ ոչ տայր մարդոյ կարդալ, որ ուսանէին»։ այս կոնկրետ դեպքն առիթ է հանդիսացել շատ գեղեցիկ այդ բանաստեղծության հորինման, որի մեջ հեղինակը լայն ընդհանրացումներ է անում: Նա գրում է.

«Մէկ մարդ մի նրագ է վառեւ

Բարձր մի տեղ դրեւ.

Մէկ մի խիստ յիմար եղեւ:

Ըզնրագն ի վայր է առեւ:

Տարեւ սունտուկն է դրեւ,

¹ Ժ. Գ. հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, 1950, էջ 129:

² Մ. Բժշկեան, էջ 99-100:

Ըզնորին լոյսն էր արգիլեր:
 Վայ այն մարդոյն հոգոյն
 Որ ըզլոյսն, առեալ թագուցեր:
 Մէկ մի Աստուծոյ համար
 Լեռնէն աղբիւր է բերեր,
 Մէկ մի շարութիւն արեր,
 Գնացել աղբիւրն արգիլեր,
 Շատոնք ծարաւած թողեր,
 Ծարաւուն բագումք են մեռեր:
 Վայ այն մարդուն հոգոյն եւ գլխոյն,
 Որ արեան պարտաւոր է եղեր»¹:

Հեղինակի կարծիքով համահավասար մեղք են գործում նաև նրանք, որոնք գրվանի տակ են պահում գրքերն ու արգելում ուրիշներին կարդալ դրանք:

Իհարկե, ոչ բոլոր գրքատերերն են վարվել վերոհիշյալ մեծատան նման: Ընդհակառակը, շատերը բազմաթիվ ձեռագրեր են նվիրաբերել եկեղեցիներին, որով և հնարավորություն են ստեղծել ավելի մեծ թվով ընթերցողների կարդալ և օգուտ քաղել այդ գրքերից: Այսպես, օրինակ, Կամենեցի Ս. Նիկողայոսի հայկական եկեղեցու նվիրաբերությունների մատյանում 1616 թ. տակ գրանցված է տվյալ այն մասին, որ եկեղեցին ոմն Խաչատուր ավագերեցից նվեր է ստացել 11 գիրք (10 ձեռագիր, 1 տպագիր)²:

Անշուշտ, այսպիսի նվիրաբերություններ արվում էին նաև ուրիշների կողմից և Ուկրաինայի հայկական եկեղեցիներին կից ստեղծվել էին արժեքավոր ձեռագրերով հարուստ գրադարաններ:

Այն բանից հետո, երբ լեհական իշխանությունները զինական ուժի գործադրությամբ զավթեցին Լվովի հայկական եկեղեցիները և հանձնեցին դրանք կաթոլիկություն ընդունած Նիկոլ Թորոսովիչին՝ այդ եկեղեցիներում պահվող հայկական ձեռագրերը, ինչպես ասվեց, մեծ մասամբ թալանվեցին ընչաքաղց ու ապիկար եպիսկոպոսի կողմից ու վաճառվեցին պատահական մարդկանց: Այս մասին ուշագրավ տվյալներ են հաղորդում մեզ ծանոթ Սիմեոնը իր 1636 թ. ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանում և Առաքել Դավրիժեցին իր «Պատմութեան» մեջ:

¹ Ն. Ակիմեան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, 1921, Վիեննա, էջ 31:

² Մ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 147:

Դրանցից առաջինը Նիկոլի կողմից կողոպտված ձեռագրերը թվարկում է այսպես՝ «...Արծաթապատ ոսկիակազմ մագաղաթ ոսկեգիր բազում աւետարանս եւ յոլով շարականոցս, ոսկով եւ լազվարդով նկարեալ պատուական պատկերս, եւ Բ. (Ճ)-ԳՃ. (200-300) ազնիւ գրեանս վարդապետականս՝ ի թագաւորական խազնայէ ի դուրս ելած, մանաւանդ Սըսու եւ Քաֆայու, Բ.-Գ. (2-3) Աստուածաշունչը, այլ եւ մեկնիչք եւ քաղուածք, Փիլոն գիրք եւ Քարոզգիրք, Տօնականք, Սարգիս գիրք, Սաղմոսի մեկնիչք եւ Արարածոց մեկնիչք եւ այլ անթիւ ազնիւ գրեանք, նաեւ յոլով արտաքին գիրք, զորս ոչ կարեմ մի ըստ միոջէ գրել, զի ձանձրասցին լսողքն: Եւ զայն ամենայն վերոյգրեալ Մարայ խազինան՝ ի միում ամի կորոյս»¹:

Առաքել Դավրիժեցու տվյալով Նիկոլի կողմից գրավված ձեռագրերը թվով «աւելի քան զհազար փերթ (էին), ամենեքեան ընտիր եւ պատուականք եւ վարդապետականք»: Այնուհետեւ Դավրիժեցին հաղորդում է, որ «Բազում գրեանք եւ անթիւք ի նորին վաճառելոցն եկին յերկիրս Հայոց՝ եւ առ մեզ հասին. զորս վաճառականք գնով առեալ բերին, որ սքանչելի էր տեսողացն»²:

Այդ ձեռագրերից շատերը այժմ էլ պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և շարունակում են հիացմունք պատճառել մանրանկարների գունագեղությունը, գեղեցիկ ու համաչափ տառաձևերով, կազմերով և այլ արժանիքներով:

Դրանցից է, օրինակ, Մատենադարանի № 351 Աստվածաշունչը, որը նկարազարդել է 1619 թ. Ղազար Բաբերդացին, Լվովում: Ղազար Բաբերդացին ձեռքի տակ ունեցել է լվովցի փարիզաբնակ նշանավոր նկարիչ և փորագրիչ Յիարնկոյի նկարազարդած Աստվածաշունչը, և հետևելով նրա ոճին, հայկական եկեղեցական նկարչության մեջ ներմուծել է եվրոպական նկարչության որոշ տարրեր: Ղազար Բաբերդացու նկարազարդած Աստվածաշունչը հետագայում տարածվեց շատ օրինակներով³:

Ուկրաինահայ գաղթավայրերում որոշակի քայլեր են արվել նաև ուսումնական-դպրոցական գործի զարգացման ուղղությամբ: Սկզբում, ինչպես ամենուրեք Հայաստանում, կրթական գործը կենտրոնացված էր քահանաների ձեռքում, որոնք իրենց տանը գրագիտություն և կրոնական

¹ ՄՄ 1004, էջ 193ա:

² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 196:

³ «Արվեստը հայ գաղութների մեջ», ՀԱ, 1934, էջ 129:

նախնական գիտելիքներ էին սովորեցնում մի քանի պատանիների, հատկապես իրենց ազգականներին, նրանց նախապատրաստելով հոգևոր կոչման:

XVI դ. վերջերից հայկական որոշ ընտանիքներ, գերազանցապես գաղթավայրերի հայկական վերնախավերից, իրենց պատանիներին ուսման են տալիս կաթոլիկական զանազան միաբանությունների (եզվիտների, թեադինյանների և այլն) կողմից բացված դպրոցներում, որտեղ ուսուցումը տարվում էր լատիներեն ու լեհերեն լեզուներով: Սակայն շուտով, ուկրաինահայերը, գիտակցելով կաթոլիկական դպրոցների վնասակար ազդեցությունը իրենց պատանիների վրա, եռանդուն քայլերի են դիմում հայկական դպրոցներ հիմնելու ուղղությամբ:

Որոշակի տեղեկություն է հասել մեզ այն մասին, որ XVII դ. սկզբին արդեն, Լվովում գործում էր հայկական դպրոց, ուր սովորում էին ավելի քան ութսուն պատանիներ: Այս մասին կարևոր տվյալ է հաղորդում Սիմեոն Զամոստիեցին.

«Եւ կայր դպրոցն, - գրում է նա, - աւելի քան ութսուն տղայ, որք ուսանէին զանազան ուսմունս՝ զերաժշտական, քերական, առոգանութիւն եւ արվեստ համարողական»¹:

Նման մի դպրոց բացվում է նաև Կամենեցում 1604 թ.: Գպրատան կառուցման վրա Կամենեցի հայերը ծախսում են 170 ֆլորին²:

Կրթական գործը Լվովում 1663 թ. նիկոլ եպիսկոպոսի հաճությամբ իր ձեռքն է առնում Վատիկանի Հավատի ծավալման ժողովը, ուղարկելով Լվով կաթոլիցիզմի մոլի պրոպագանդիստ, հայագետի հռչակ վաստակած և հայերենին քաջ գիտակ Կղեմես Գալանոսին, իր փոխանորդ ու գործի շարունակող՝ Ա. Պիդուի և մի սպասավորի ուղեկցությամբ:

Կ. Գալանոսի դպրոցի միակ նպատակն էր Վատիկանին հնազանդ կաթոլիցիզմի ոգով դաստիարակված հոգևորականներ պատրաստել ուկրաինահայ գաղթավայրերի եկեղեցիների համար:

Սկզբում, մեծ դժվարությամբ միայն, նրանց հաջողվում է հավաքել մի քանի աշակերտներ (ընդամենը 6-7 հոգի): Հայերը, գիտակցելով այդ նորաբաց դպրոցի ուղղությունն ու նպատակները՝ հրաժարվում են իրենց որդիներին ուղարկել այնտեղ սովորելու:

Հայերի վստահությունը ձեռք բերելու դիտավորությամբ նրանք լուրջ ուշադրություն են դարձնում նաև հայոց լեզվի ուսուցմանը:

¹ ՀԱ, 1935, էջ 163:

² Մ. Բժշկեան, նշվ. աշխ., էջ 155:

1668 թ. Կ. Գալանոսի հաջորդ Ա. Պիդուի ձեռնեցությունները այդ դպրոցի աշակերտները բեմադրում են Հռիփսիմեի նահատակության մասին հայերեն լեզվով գրված և լեհերեն մեկնություններ ունեցող մի ողբերգություն: Դպրոցական այդ թատրոնի ներկայացումը գրավում է իրեն մեծաքանակ հանդիսատեսներ, այնքան, որ «չեղեւ հնար զդրունս դպրանոցին պահելոյ՝ խոնեցան ի ներքս բազմութիւն ժողովրդոց, այլադասք եւ այլասեռք, հետաքրքիր գոլով վասն անլուր տեսարանին ի մէջ Հայոց»:

Ներկայացումը մեծ հաջողություն է ունենում. «Յնծութեամբ կարի մեծաւ ընկալաւ զողբերգութիւնն քաղաքն համօրէն, լատինացիք ասեմ եւ հայք եւ ռուսք», - հայտնում է Ա. Պիդուն¹: Անհրաժեշտ է լինում ներկայացումը կրկնել 4 անգամ (1668 թ. ապրիլի 9-ին, 10-ին, 11-ին, 12-ին): Բեմադրության ձեւավորումը նույնպես կատարում են աշակերտները, իսկ երաժշտական համարների կատարման համար վարձվում է նվագախումբ:

«Առ ի հաճել զմիտս ժողովրդեան», այսինքն հայերի սիրտը գրավելու մտադրությամբ, Ա. Պիդուն մի այլ բեմադրություն էլ կազմակերպում է հաջորդ՝ 1669 թ.: Այս անգամ բեմադրության նյութ է ընտրվում Հայ եկեղեցու կողմից չընդունվող Քաղկեդոնի ժողովի գումարման գործում մեծ դեր կատարած Պուլխերիա կայսրուհու վարքը: Ներկայացումը լատիներեն լեզվով էր, որոշ մասերի լեհերեն մեկնությամբ: Երկուսը կրելով դպրոցի խարխուլ շինության կործանումից, այս անգամ բեմադրությունը տեղի է ունենում բացօթյա՝ հայոց մայր եկեղեցու բակում²:

Այս երկու ներկայացումներն էլ, կազմակերպված լինելով կաթոլիկ քարոզիչների կողմից, հետապնդում էին բացորոշ կերպով մի նպատակ, այն է՝ նպաստել Ունիայի գործին: Այնուամենայնիվ, դրանք, որոշակի նշանակություն ունեցան Լվովի հայկական գաղութի մշակութային կյանքում և մտան բազմադարյան հայ թատրոնի պատմության մեջ, որպես նոր թատրոնի կազմակերպման ուղղությամբ կատարված առաջին քայլերից մեկը³:

***

Ուկրաինայի հայերը XVI-XVII դդ. ընթացքում պատմագրության ու գեղարվեստական ու գիտական գրականության բնագավառներում ևս ստեղծեցին որոշ արժեքներ, որոնք դուրս գալով գաղթավայրի սահմաննե-

¹ Բռնի միություն..., էջ 203, նաև 250:

² Նույն տեղում, էջ 208, 250:

³ Георг Гоян, 2000 лет армянского театра, т. II, Москва, 1952, с. 374.

րից՝ տարածվեցին ու ստացան լայն ժողովրդայնություն և հաստատուն կերպով տեղ գտան հայ ժողովրդի ստեղծած բազմադարյան մշակույթի գանձարանում:

Ուկրաինահայ պատմագիրներն իրենց աշխատություններում գրանցել են բազմաթիվ ուշագրավ ու վստահելի տվյալներ, որոնք նպաստում են նաև Ուկրաինայի, Ռուսաստանի, Լեհաստանի, ինչպես և հարևան այլ երկրների պատմության ուսումնասիրությանը:

Այդպիսի պատմական գրվածք է օրինակ՝ Հովհաննես Ավագերեցի «Տարեգիրք Կամենիցայ» աշխատությունը¹:

Իր հիմնական մասով այն ընդգրկում է XVI դ. վերջի և XVII դ. սկզբի ժամանակաշրջանը: Այստեղ վստահելի տվյալներ են գրանցված զապորոժյան կազակների, թաթարների, թուրքերի ու լեհերի դեմ մղած մարտերի, ռուս-լեհական հարաբերությունների, պանական Լեհաստանի ճորտատիրական լծի տակ կեղեքվող ժողովուրդների վիճակի, Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի ներքին կյանքի և բազմաթիվ այլ հետաքրքրական նյութերի մասին: Ծանոթանալով մի քանի գրանցումների հետ:

1563 թ., օրինակ, գրանցված է հետևյալ տվյալը. «Թվ. ՌԺԲ. (1563) եկաւ Մոսքովի գնալն ի թագաւորի աշխարհն, եւ զԲոլոցքա քաղաքն էառ, բայց ոչ իւրով կարողութեամբ, այլ... ըռուզ ազգին ապստամբութեամբ. զոր նոքա ի մէջ բերդին հինգ վեց տեղ հրով այրեցին, եւ ապա ամենայն քաղաքն ի բերդն շիւարեցան, եւ ինքեանք ետուն զբերդն թշնամեաց...»²:

Նույն թվականի (1563) տակ հետաքրքրական տվյալներ են հաղորդվում զապորոժյան կազակների ղեկավարներից մեկի՝ Դիմիտրի Իվանովիչ Վիշնևեցկու՝ Մոլդավիա կատարած ինքնագլուխ և իր համար կորստաբեր արշավանքի մասին³:

1563 թ. դեպքերի կապակցությամբ «Տարեգրության» հեղինակը վշտով արձանագրում է լեհ մագնատների բարքերի ապականությունը և նրանց անկարողությունը թշնամիներին դիմագրավելու: «Մեծ իշխանքն եւ մեծամեծքն, - գրում է նա, - թուլասիրտ են դարձել եւ ձեռքն լքեալ եւ ծունկքն կթոցեալք, մանաւանդ յուտել եւ ի ըմպել, եւ զմիմեանս սպանանել եւ զազրագործելն պատրաստագոյն են, քան զթշնամիսն հալածել եւ կամ կոտորել»⁴:

¹ Հրտ. Դ. Ալիշան, Կամենից, էջ 15-66:

² Նույն տեղում, էջ 32-33:

³ Նույն տեղում, էջ 33-34:

⁴ Նույն տեղում, էջ 37-38:

1591 թ. տակ գրանցված դեպքերից ուշագրավ է Ղրիմի թաթարների ու ռուսական իշխանությունների միջև տեղի ունեցած պատերազմի մասին վկայությունը, որտեղ ասված է, «Թվ. Ռև. (1591/92) դաթարի խանն ինքն եւ եղբարքն իւր բազում զօրօք գնաց ի վերայ Մոսկովի երկրին եւ Մոսքովի գնեազն իւր հեծելով պատերազմեցաւ ընդ անօրէնսն եւ կոտորեաց զնոսա մինչեւ իսպառ. եւ էին թուով իբրեւ 100000 եւս բազումս կենդանի կալաւ...»¹:

Շատ կարեւոր են նաեւ «Տարեգրություն» մեջ, 1595-1596 թթ. գրանցված տվյալները՝ զապորոժյան կազակների խիզախ դեկավարներից մեկի՝ Նալիվայկոյի մասին (այդ տվյալների հետ արդեն առիթ ունեցանք ծանոթանալու), ինչպես նաեւ կեղծ-Դմիտրիի մասին տվյալները՝ գրանցված 1605 թ. տակ:

Հովհաննես Ավագերեցի «Տարեգրությունը» գրված է հայերեն լեզվով: Շարունակությունը, ուր գրանցված են 1611-1624 թթ. դեպքերը, շարադրել են նրա թոռներ Հակոբն Օգսենդը՝ թաթարերեն լեզվով, բայց հայերեն այբուբենով: «Տարեգրության» այս մասում հատկապես կարեւոր են Յոցորայի և Խոտինի պատերազմների մասին եղած փաստալից գրանցումները:

Ոչ պակաս արժեքավոր պատմական գրվածք է մեր կողմից արդեն մեկ անգամ հիշատակված Հովհաննես Կամենեցու «Պատմություն պատերազմին Խոթինու» նորահայտ աշխատությունը:

Ուկրաինահայ պատմագրության մեջ ամենապատվավոր տեղը, սակայն, պատկանում է մի շարք աշխատությունների ու հիշատակարանների հեղինակ Սիմեոն Զամոստիեցուն (Լեհացուն):

Սիմեոնը ծնվել է 1584 թ.: Նրա ծնողները գաղթել էին Ղրիմի Կաֆա (Թեոդոսիա) քաղաքից և հաստատվել Զամոստիե (հայկական աղբյուրներում՝ Զամոսցա) նորաշեն քաղաքում:

Լինելով ուշիմ, հետաքրքրասեր և գիտության ծարավ երիտասարդ, 1608 թ., իր սուղ միջոցներով, Սիմեոնը ձեռնարկում է հեռավոր ճանապարհորդության: Դուրս գալով Լվովից և 11 տարի (1608-1619 թթ.) շրջագայելով նա այցելում է հետևյալ նշանավոր վայրերը (բերում ենք ըստ հերթականության՝ տալով նրա ճանապարհորդության ուղեգրի՝ Կոստանդնուպոլիս-Զմյուռնիա-Կոստանդնուպոլիս-Վենետիկ-Հռոմ-Մոսկով-Կոստանդնուպոլիս-Կահիրե-Երուսաղեմ-Հալեպ-Կոստանդնուպոլիս-Լվով):

Ուղեգրական իր հուշերի մեջ նա գրանցել է ստացած տպավորություն-

¹ Նույն տեղում, էջ 58:

ները այցելած քաղաքների տեսարժան վայրերի ու հուշարձանների, ժողովրդի տնտեսական դրուժյան, նիստ ու կացի, զբաղմունքների մասին: Նրան հատկապես հետաքրքրում ու զբաղեցնում են իրենց հայրենիքից վտարված ու տարագիր հայերի հետ կապված տեղեկությունները: «Եւ թէ հաշուես ի Պուղտանայ մինչեւ Ստամպոլ, պուլթուն Ուռումէլին մինչեւ մեծն Վանատիկ, նա չկայ քաղաք, գեղ կամ չֆալիկ, որ հայ չկենայ, որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ցիրուցան եղեալ եմք ի վերայ երկրի որպէս զփոշի», - գրում է նա, և հայերի մասին արժեքավոր դիտողություններով լցնում իր «Ուղեգրութեան» էջերը:

Հատկապես արժեքավոր են նրա «Ուղեգրութեան» այն հատվածները, որոնք վերաբերում են ուկրաինահայ գաղթավայրերի (առաջին հերթին Լվովի) և թուրքական լծի տակ կեղեքվող հայերի վիճակի մասին:

Թուրքիայում հայերը, գրում է նա, «յոյժ աղքատ եւ չքաւոր են, զի միշտ զրկեն, զզուեն, տուգնեն, զրպարտեն եւ առաւել հարկ պահանջեն: Եթէ տասն որդի ունիցի ոք, ամենէն խարաճ առնուն...: Ամէն տեղ հարամիք էին, սօխթանի, ամէն տեղ թալան եւ եաղմայ եւ զուլում»:

Սույն հոգվածի տարբեր մասերում, այլևայլ հարցերի կապակցությամբ, բազմիցս առիթ ունեցանք քաղվածքներ մեջբերելու Սիմեոնի «Ուղեգրութիւն»-ից, ինչպես և նրա «Վիպասանութիւն նիկոլական» չափածո գրվածքից ու Մատենադարանի № 1004 ձեռագրի ընդարձակ հիշատակարանից:

Անտարակոյս, Սիմեոնի գրվածքները, հատկապես նրա «Ուղեգրութիւնը», իր նշանակությամբ դուրս գալով ուկրաինահայ գաղթավայրերի շրջանակներից, պատվավոր տեղ են գրավում XVII դ. հայ պատմագրության մեջ՝ ընդհանրապես:

XVII դ. հայ գրականության գործիչների շարքում ոչ պակաս պատվավոր տեղ է գրավում մեզ արդեն ծանոթ Ստեփանոս Լեհացին՝ իր բեղմնավոր թարգմանչական ու հասարակական գործունեությամբ:

1646 թ. կաթոլիկների դեմ պայքար ծավալելու համար Լվովից էջմիածին ուղարկված երիտասարդ Ստեփանոսը, ինչպես ասացինք, հայերեն չգիտեր: Կարճ ժամանակում, ջանասիրությամբ աշխատելով, նա խորապես ուսումնասիրում է իր մայրենի լեզուն և սկսում լատիներեն ու լեհերեն լեզուներից թարգմանություններ կատարել: Նրա թարգմանած գրքերից են՝ 1) Հովսեփ Փլարիոսի «Պատմութիւն պատերազմին հրէից»-ը, 2) Դիոնիսիոս Արիոպագացու աշխատությունները (հին հայկական գոյություն ունեցող թարգմանությունները նրան չեն գոհացնում), 3) «Գիրք պատճառացը», 4) Արիստոտելի «Մետաֆիզիկան» և 5) «Հայելի վարուց»-ը և այլն:

Ժամանակակիցները սիրով են ընդունում հատկապես «Հայելի վարուց»-ի թարգմանությունը: «Եւ յոյժ համեղ եւ ախորժ են բանք այս գրոյս», - գրում է այդ մասին Առաքել Դավրիժեցին¹:

Թարգմանությունը, ըստ երևույթին, կատարված է Սիմեոն Վիսոցկու 1633 թ. լատիներենից լեհերեն կատարած թարգմանությունից (*Беликое Зерцало*), 1660 թ.: Լեհերեն բնագիրը 7 տարի հետո Ալեքսեյ Միխայլովիչի հրամանով թարգմանվում է նաև ռուսերեն:

«Հայելի վարուց»-ի մեջ եղող զվարճալի ու գրավիչ առակներից շատերը այդ ժողովածուի միջնորդությամբ մուտք են գործում Վարդան Այգեկցու անունով հայտնի ձեռագիր Առակագրքի մեջ, այդտեղից թարգմանվում են արաբերեն և այլն: Դրանցից շատերը տարածվում են ժողովրդի մեջ նաև բերանացի կերպով և նույնիսկ մինչև մեր օրերը պատմվում են, որպես հայկական ժողովրդական առակներ²: Այսպիսիներից է, օրինակ, այն նախանձոտի առակը, որը գերադասում է որևէ նվեր ստանալուց՝ զրկվել իր մի աչքից, որպեսզի իր ընկերը զրկվի երկուսից:

Հանրահայտ է նաև համառ կնոջ մասին զվարճալի առակը, որը բերում ենք ստորև ամբողջությամբ:

«Այր ոմն ընդ կնոջ իւրում երթայր երբեմն ընդ արտորայս եւ ասէ զնա՝ տեսանես զիարդ գեղեցկապէս եւ պատշաճաբար արտս հնձեալ է, եւ կինն ընդդիմաբար ասէ՝ ոչ է հնձեալ, այլ խուզեալ, հակառակ կալով բանից առն իւրոյ: Եւ յորժամ այրն ասէր, թէ հնձեալ է եւ կինն ասէր թէ խուզեալ է, բարկացեալ այրն՝ ընկէջ զնա ի ջուրն: Արդ, իբրեւ ոչ կարաց խօսիլ՝ եհան զձեռն ի ջրոյն՝ նշան տալով մատամբ ի կերպ մկրատի՝ ցուցանելով մինչեւ ի մահ, թէ արտն խուզեալ է»³:

Նման առակներ «Հայելի վարուց»-ում շատ կան:

Իր գործունեության առաջին շրջանով XVII դ. մեջ է մտնում նաև Կամենեցի ավագերեց Ստեփանոս Ռոշքան (ծն. 1670): Նա գրել է մի ժամանակագրություն՝ ուկրաինահայ գաղթավայրերի պատմության հիշարժան դեպքերի մասին ուշագրավ տվյալներով (ընդգրկում է 1350-1736 թթ. ժամանակաշրջանը)⁴, ինչպես նաև ընդարձակ ու բազմահմուտ մի բառարան հայ-

¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 316:

² Այս մասին կարևոր տվյալներ է հաղորդում Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը իր *Հայկականքի ժ.Գ.-ժ.Թ. հոդվածներում* (Վաղարշապատ, 1899):

³ Նույն տեղում, էջ 54:

⁴ Ժամանակագրությունից փաղվածքներ է հրատարակել Դ. Ալիշանը *Կամենեցի*-ում, էջ 131-146:

լատին լեզվի, տրամաբանության մասին մի աշխատություն, «Բարոյական աստուածաբանություն» և այլ գործեր¹։

***

Ուկրաինահայ գաղթավայրերում հաստատված հայերն իրենց լուծան մուծել են նաև միջնադարյան հայկական պոեզիայի գանձարանը։ XVI-XVII դդ. այնտեղ ապրել ու ստեղծագործել են Պարսամ Տրապիզոնցի, Մինաս Թոխաթեցի, Հակոբ Թոխաթեցի, Ղազար Թոխաթեցի տաղասացները։ Դրանցից վերջին երկուսը ապաստանել էին Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերում 1599-1602 թթ. հետո, երբ Զալալիների ապստամբության ժամանակ ավերվեց Թոխաթ շեն ու հայաշատ քաղաքը։

Ուկրաինահայ բանաստեղծները հայ միջնադարյան պոեզիայի մեջ առաջիններից էին, որ զավեշտական, կատակային ժանրի բանաստեղծություններ հորինեցին։ Համառոտակի ծանոթանանք վերոհիշյալ տաղասացների ստեղծագործությունների հետ։

Պարսամ Տրապիզոնցին 1578-1582 թթ. հիշվում է որպես Լվովի եպիսկոպոս։ Նրա ստեղծագործություններից մեզ հասել է միայն մի կատակերգ, ցավոք ատամի մասին՝ «Տաղ վասն ակռայի, զոր ասացեալ է Պարսամ Տրապիզոնցի» խորագրով։

Ատամնացավից հեղինակը տառապում է, նա քաղցած է, երազում է համադամ կերակուրներ՝ իր սովատանջ որովայնը հագեցնելու համար։ Սակայն ատամնացավը հոգի է հանում և նրա ուտելու ցանկությունը մնում է սոսկ որպես անիրագործելի երազանք։ Բանաստեղծության մեջ, քիչ ձգձգված ու ոչ կատարյալ քառյակներով հաջորդում են միմյանց ցավի ու ցանկության մեկը մյուսին ժխտող զգացումները.

«Ակռայեկս հալ մի չունի,
Կու խոցոտէ յիս, չի մնաց հոգի.
Թէ տամ քաշել, նա կու ցաւի.
Դուք ի՞նչ խրատ կու տաք ինձի:
Հոգիս կելնայ հետ չոր հացի,
Հաւաս չունիմ ես չոր մըսի,
Զետ որ ի յակոաս կու հասնի,
Այլ չի մընայ ի յիս հոգի...»:

¹ Տե՛ս Գ. Զարպհանալեան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, Բ., Նոր մատենագրութիւն, Վեներտիկ, 1878, էջ 765:

Այսպիսի տողերով է սկսում իր տաղը Պարսամ Տրապիզոնցին¹:

Շատ ավելի բազմարդյուն ու ճաշակավոր հեղինակ է Մինաս Թոխաթեցին (1510-1621), որը երկար տարիներ գրագրի պաշտոնն է վարել Լվովի հայկական դատարանում:

Իր նախորդի նման, նա ևս սիրում է կատակներ անել: Նրա «Գովասանք հերիսի» խորագրով զավեշտական ոտանավորը հայ միջնադարյան գրականության մեջ այդ ժանրի ամենահաջող երգերից է:

1563 թ. բարեկենդանի օրերին հեղինակը հարիսայի կարոտից հիվանդացած ընկել է մահի՞: Իմանալով Մինասի «հիվանդության» պատճառը, Լվովի արքեպիսկոպոս Գրիգոր Վանեցին նամակ է գրում նրան և հրավիրում է իր մոտ հարիսա ուտելու:

«Յանկարծակի գդուռն բացին

Զմօհրած նամակն ի յիս տըրին», - գրում է նա:

Կարդալով նամակը՝ հեղինակի մարմնով դող է անցնում.

«Յանկարծ շուտով առողջացաւ,

Հոգով մարմնով ուրախացաւ,

Երբ հերիսի խապար հասաւ»:

Բանաստեղծության շարունակության մեջ նա, ցնծագին տրամադրությամբ, հարիսայի գովքն է անում, համարում է այն Գրիգոր Լուսավորչի ստեղծած կերակուր և այլն և այլն²:

Մինաս Թոխաթեցու գլուխգործոցը, սակայն, «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին հայերուն» ուշագրավ ստեղծագործությունն է:

Օլախաց երկրում (Մոլդավիա), հատկապես Սուլավա քաղաքում, XIII դ. սկսած բնակություն էին հաստատել բազմաթիվ հայեր: 1551 թ. Ստեփանոս Ռարեշ իշխանը պահանջում է հայերից հավատափոխություն, փակել է տալիս Սուլավայի, Պոթուլանի, Ռոմանի, Եաշի և այլ վայրերի հայկական եկեղեցիները, հափշտակում է դրանց գույքը, այրում է հարյուրավոր մեծարժեք ձեռագրեր և այլն: Մինաս Թոխաթեցու «Ողբը» վերաբերում է այս դեպքերին և գեղարվեստական արժանիքներից բացի, ունի նաև պատմական նշանակություն: Մինասից մեզ հասել են նաև մի քանի այլ չափածո ստեղծագործություններ:

¹ ՀԱ, 1930, էջ 594-596:

² Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 102-111 (տե՛ս նաև էջ 72-75):

Մինասի հայրենակից Հակոբ Երեց Թոխաթեցին (1573-1680), իր ընտանիքով հանդերձ, ճաշակեց հայրենի քաղաքի կործանման և բնակչության գերեվարման ու սրատման ողջ սարսափները, և 1602 թ. իր խարիսխը ձգեց Զամոստիե քաղաքում, որպես տեղի հայկական գաղութի քահանա: Այստեղ նա ծավալեց գրական ու թարգմանչական բեղմնավոր գործունեություն և ընդօրինակեց բազմաթիվ ձեռագրեր:

Նրա շափածո ստեղծագործություններից ուշագրավ են հատկապես երկու «Ողբերը», առաջինը՝ նվիրված հայրենի Թոխաթ քաղաքի ավերմանը՝ Դելի-Հասան Զալալիի կողմից («Ողբ ի վերայ Եւդոկիա քաղաքին, որ այժմ ասի Թոխաթ, զոր ոմն անօրէն Տելու-Հասան ասեն, որ եկաւ այրեաց եւ աւերեաց զաշխարհ»), երկրորդը՝ նվիրված 1593-1595 թթ. Մոլդավիայի քաղաքական անցուղարձերին («Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին»):

Այս վերջին՝ պատմական բովանդակությամբ ողբի մեջ կարևոր ու վստահելի տեղեկություններ են պահպանվել կազակների մասին: Մոլդավիայի Ահարոն վոյեվոդան բանակցում է կազակների հետման Լոպատայի հետ, միացյալ ուժերով թուրքերի դեմ դուրս գալու նպատակով: Ըստ պայմանավորվածության՝ կազակները գալիս են Մոլդավիա: Սակայն Ահարոնը փոխում է իր մտադրությունը և որոշում է կռվել կազակների դեմ: Մոլդավական ու կազակական զորքերը բախվում են իրար. եաշ (եասսի) քաղաքը գրավվում է կազակների կողմից: Քաղաքի հայ բնակչությունը խիստ տուժում է պատերազմական գործողություններից և այլն:

Ահա պատմական այս եղելությունների ֆաբուլայով Հակոբ Թոխաթեցին հորինել է իր լավագույն ստեղծագործություններից մեկը՝ «Ողբ ի վերայ Օլախաց երկրին» խորագրով,

Ծանոթանանք ողբի արժեքավոր ու գեղեցիկ սկզբնավորության հետ.

«Լալով ասեմ ողբերգական
Արտասուելով հառաչական
Այս անողորմ բանֆս որ եղան
Ի մեր մեղացն գործեցան:
Ի թուին Հայոց հազար ամին
Քառասուն եւ երեք անլորդին (1594)
Զար վայվռտայ մի յայտնեցաւ
Այս Աւախաց փոփրիկ երկրին:
Խորհուրդ արաւ ի իւր մտին,
Ասաց՝ շարդեմ զազգն տանկին.

Հրեշտակ առաքեաց Լոպոտին՝
 Ղազախներում զգըլխատրին.
 Ասաց՝ եկե՛ք ի յիմ երկրին,
 Հետ ձեզ երթամք վերայ թուրքին,
 Որ պաշարեմք ըզֆաղաֆնին,
 Եւ տէր լինինք նոցա երկրին:
 Ղազախներուն պարոնին,
 Որ Լոպոտայ անուանէին,
 Հանոյ թուեցաւ յաշըս նորին,
 Շատ հեծելով ելան եկին:
 Երբ յերկիրն Ավախին մըտին,
 Ի Ֆոցառան եկան հասին,
 Բանակեցան ամենեւին
 Ի Ֆոցոռայ ջրեղերին,
 Քաղաք մի կայր որ խիստ շէն էր,
 Անուն նորա, Եաշ պազար էր,
 Պեղծ վոյվոտան հօն բնակեր,
 Ֆոցոռային նա ի մօտ էր:
 Չար վոյվոտան օլախ ազգին
 Ասաց՝ չեմ կոռիւր ես հետ թուրքին,
 Ես կու կըռուիմ հետ ղազախնին,
 Եւ կոտորեմ զամենեսին»¹:

Այնուհետեւ նկարագրվում է մոլդավացիների և կազակների կռիվը, որում հաղթանակած կազակները՝ ի պատասխան մոլդավացիների նենգության, թալանում են Եաշ քաղաքը և այլն:

Որքան էլ կարևոր են բովանդակությունը ու գեղեցիկ են իրենց պոետական արժանիքներով Հակոբ Թոխաթեցու «Ողբերը», այնուամենայնիվ, նա իր համեստ տեղը գրավեց հայ միջնադարյան գրականության մեջ ոչ որպես բանաստեղծ, այլ որպես թարգմանիչ:

1614 թ. Հակոբը լատիներենից հայերեն թարգմանեց հնդկական ծագում ունեցող, բայց միջին դարերում արևելյան ու եվրոպական համարյա բոլոր լեզուներով թարգմանված և բազմաթիվ խմբագրությունների ենթարկված հետաքրքիր խրատական առակների ու պատմվածքների այն ժո-

¹ ՀԱ, 1932, էջ 343-348:

դովաժուն, որ կոչվում է «Գալիլա և Դիմնա» կամ «Պատմութիւն Եօթն իմաստասիրաց»:

Այս գրքի ներքին արժանիքները, ինչպես և թարգմանչի ճաշակը և ժողովրդական խոսակցության ճկուն ու գրավիչ լեզուն ապահովեցին այդ թարգմանության համար լայն տարածում և մեծ ընդունելություն ողջ Հայաստանում և հայկական գաղթավայրերում:

Գիրքը տարածվեց ձեռագիր բազմաթիվ ընդօրինակություններով և XVII-XIX դդ. ընթացքում լույս ընծայվեց 10 անգամ: Առաջին անգամ տպագրվեց 1693 թ. Կ. Պոլսում «Գիրք պատմութեանց կայսերն Փոնցիանոսի եւ կնոջն եւ որդւոյն Դիոկղետիանոսի եւ յեօթանց իմաստասիրաց» խորագրով: Ապա Լիվոռնոյում՝ 1696 թ., Կ. Պոլսում՝ 1721, 1740, 1753, 1792, 1796, 1804 թթ., Մադրասում՝ 1790 թ., Թբիլիսիում՝ 1857 թ.:

Հայերենից կատարվեց հայատառ տաճկերեն թարգմանություն, որը տպագրվեց 4 անգամ, ապա թարգմանվեց նաև ռուսերեն (1847) և ֆրանսերեն (1919) լեզուներով¹:

Ղազար Եպիսկոպոս Թոխաթեցին ևս (1550-1610), Հակոբ Թոխաթեցու նման, հայրենի քաղաքից Ուկրաինա գաղթեց 1602 թ. աղետի ժամանակ: Նա հաստատվեց Յազլովցա քաղաքում, ուր կար 20-ի չափ հայ ընտանիք:

Իր բանաստեղծություններից մեկում նա գրում է.

«Ղազար գերի մեղօք դմբած,
Պանդուխտ եղար մէջ ուռուզաց,
Դու հոգ մ'ածեր, տէրն ողորմած,
Տանի իւր տեղն ամէն ցրուած»:

Բայց, ըստ երևույթին, նրա հույսերը չեն իրականանում և նա մինչև իր կյանքի վերջը պանդուխտ էլ մնում է: 1605-1606 թթ. Յազլովցայում, իր Արիստակես և Կարապետ աշակերտների խնդրանք, Ղազարը հորինում է հայրենի Թոխաթի ավերման մասին երեք տաղ: Նախերգանքի մեջ գրում է.

«Կենամք փաղափ գիւղանըման,
Քսան տուն կայ ժողովրդեան,
Չունինք գրեան, Ասմատուրեան,
Ոչ ճաշու գիրք, ոչ Գանձարան:
Անմխիթար եմք, տըխրական,

¹ Ն. Ակիմեան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 178-202:

Ձի կար փեշա եւ գործարան.
Մնացաք պարապ եւ առանց բան,
Գրեցաք տետրակս ի Եազովցան»¹:

1606 թ. Ղազարը տեղափոխվում է «ի մայրաքաղաքն Կամենից, երկիրն ընդզաց եւ Իլախաց», այստեղ ընդօրինակում է մի շարք ձեռագրեր եւ այլ: Համեմատաբար արժեքավոր է նրա «Գովասանք ի վերայ Թոխաթ քաղաքի» ստեղծագործությունը:

***

Ուկրաինայի աջափնյա հողերը (Կիևշինա, Վոլին, Պոդոլիա) XVII դ. ազատագրական պայքարից հետո, դեռ երկար ժամանակ մնացին պանական Լեհաստանի լծի տակ: Լեհ իշխանությունների եւ Վատիկանի գործակալների ճնշումն ու ասիմիլիատորական քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ հետագայում ավելի ուժեղացան: Եվ երբ շուրջ մեկ հարյուրամյակ հետո՝ XVIII դ. վերջերին, Արևմտյան Ուկրաինան եւ Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվեց, այդ վայրերի հայերն արդեն անդարձորեն՝ լեզվով, հավատով ու սովորություններով, ձուլվել էին լեհերի հետ:

Սակայն ուկրաինահայ գաղթավայրերի հիշատակները վառ են մնում եւ կմնան երկար, քանի որ կան եւ պահպանվում են այնտեղ ստեղծված գրական ու պատմագիտական արժեքավոր հուշարձանները եւ հարյուրավոր այն ձեռագրերը, որոնք ընդօրինակվելով այնտեղ, այժմ խնամքով պահվում են Երևանի Մատենադարանում եւ հայկական ձեռագրերի այլ հավաքածուներում: Այդ հիշատակները չեն մոռացվի նաեւ Ուկրաինայում, որովհետեւ իրենց երկրորդ հայրենիքում հաստատվելով, հայ գաղթականները զբաղվեցին ստեղծարար ու խաղաղ աշխատանքով, իրենց լուծման մոլեցին ուկրաինական քաղաքների զարգացման գործում, զարկ տվեցին առևտրի ու արհեստների զարգացմանը: Մինչև օրս էլ Աջափնյա Ուկրաինայի շատ վայրերում կանգուն են հայերի ստեղծարար աշխատանքով կերտված ճարտարապետական մի շարք հուշարձաններ, որոնք իրենց հերթին վառ են պահում ուկրաինահայ գաղթի հիշատակները եւ վկայում են ուկրաինացի եւ հայ եղբայրական ու բախտակից ժողովուրդների տնտեսական ու մշակութային մերձավոր եւ բարեկամական բազմադարյա կապերի մասին:

¹ Նույն տեղում, էջ 207:

XIV-XV ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄԱՍԻՆ¹

Միջնադարյան Հայաստանի գյուղական համայնքի վարչության ու պաշտոնեությունների, հողային ֆոնդի կառավարողների ու նրանց օգտագործման ձևերի, գյուղացիության դասային կազմի և սոցիալ-տնտեսական գոյավիճակի, ինչպես և հարակից մի շարք այլ հարցերի ուսումնասիրության ուղղությամբ մինչ այժմ գրեթե ոչինչ չի արված²։ հրապարակված սկզբնաղբյուրները հնարավորություն չեն ընձեռում ուսումնասիրողին ընդհուպ մերձենալու հայ գյուղացիության պատմության հետ առնչվող այդ կարևոր հարցերի լուսաբանման գործին։ XIV-XV դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հավաքմանը զուգընթաց մեզ հաջողվել է ծանոթանալ ըստ մեծի մասի դեռևս անտիպ կալվածագրերի, նվիրաբերական արձանագրությունների և նման կարգի այլ փաստաթղթերի հետ, որոնցում կան վերոհիշյալ հարցերի լուսաբանմանը նպաստող ուշագրավ նյութեր ու ակնարկներ։

Մեր այս հոդվածով գիտական շրջանառության մեջ ենք դնում այդ նյութերը՝ խմբավորելով դրանք ըստ կարևոր հարցերի, համոզված լինելով, որ կատարված աշխատանքով նախադրյալներ են ստեղծվում այս ուղղության հետազոտությունները շարունակելու համար։

***

«Գյուղական համայնք» գիտական տերմինը միջնադարյան հայկական աղբյուրներում բնականաբար չի հանդիպում։ Այդ ինստիտուտի մասին խո-

¹ Պատմա-բանասիրական հանդես, 1958, № 1, էջ 110-134։

² Այս տեսակետից բացառություն է կազմում Պ. Հարությունյանի *Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века* (Москва, 1954) աշխատությունը, որի մի հատվածը (էջ 72-86) նվիրված է XVII-XVIII դդ. գյուղական համայնքի պաշտոնեության ու սոցիալական դասերի մասին աղբյուրներում հանդիպող մի շարք տերմինների (մելիք, տանուտե, մեծամեծ, ռայիս և այլն) մեկնաբանությանը և համայնքի հետ կապված որոշ հարցերի պարզաբանմանը։ Ըստ ամենայնի՝ գնահատելով վաղաժամ հանգուցյալ գիտնականի կատարած դրական աշխատանքը՝ միաժամանակ գտնում ենք, որ դժվար է համաձայնել հեղինակի այն մտքի հետ, ըստ որի «Танутеры (ресы, кёвха) в деревне были лицами, исполнявшими волю крупного феодала» (էջ 80), կամ «Из числа этой верхушки-мецамецков-кедхуда иногда выходили крупные светские и церковные феодалы» (էջ 78)։ [Այժմ մասամբ տե՛ս նաև Ս. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հտ. 2, Երևան, 1964]։

սելիս, XIV-XV և ժամանակամերձ դարերի սկզբնաղբյուրները օգտագործում են «ժողովուրդ» տերմինը՝ «ժողովուրդ գեղիս»¹, «ժողովուրդ ճամպայ»², «Սալախանի ժողովուրդ»³, «Յաղեթու ժողովուրդ»⁴ և այլն:

Հաճախ, ըստ երևույթին համընդհանուր տերմինի բացակայության հետևանքով, սկզբնաղբյուրներում «ժողովուրդ» տերմինին կից տրվում են լրացուցիչ բացատրականներ՝ «ամենայն ժողովուրդ գեղիս՝ զմեծ եւ զփոքր, զաղքատ եւ զհարուստ, զայր եւ զկին, զծեր եւ զտղայ»⁵ կամ «գեղի տանուտէրքն... եւ առհասարակ մեծ եւ փոքր ժողովուրդքն եւ քահանայքն միաբանութեամբ»⁶ և այլն: Հանդիպում ենք նաև «գիւղականք»⁷, «գեղովի միաբան»⁸ և համանման այլ արտահայտություններին:

Նույն ժամանակաշրջանի պարսկական աղբյուրներում «գյուղական համայնք» հասկացությունն արտահայտվում է «ջամա'աթ» արաբերեն տերմինով, որը նույնպես բառացի նշանակում է ժողովուրդ⁹: XVII-XVIII դդ. սկսած «ջամա'աթ»-ը («ջամիաթ» ձևով) մուտք է գործում հայերեն լեզվով գրվող կալվածագրերի ու նվիրաբերական արձանագրությունների մեջ¹⁰:

Գյուղական համայնքի հետ առնչվող պաշտոնեության մասին ականարկներ պարունակող սկզբնաղբյուրներում առաջին հերթին հիշատակվում են ձեռնավորներն ու տանուտերերը (ռայիսները): Այդ պաշտոնյաների գոյությունը անհրաժեշտ էր նկատվում բոլոր գյուղերում: XIV դ. վերջի և XV դ. սկզբի մատենագիր Մատթեոս Ջուղայեցին «անկարգ շէն» էր համարում այն գյուղը, որ «ոչ ունի ձեռնաւոր եւ տանուտէր»¹¹, իսկ նրա ուսուցիչ Գրիգոր Տաթևացին՝ որբ այն տունը, «որ չունի տանուտէր... զեղ, որ չունի ձեռնաւոր»¹²:

¹ ՄՄ 7991, էջ 237բ:

² Կալվածագրեր, կազմեց Հ. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 11:

³ ՄՄ 4512, էջ 155ա:

⁴ ՄՄ 4961, էջ 1ա:

⁵ ՄՄ 7991, էջ 237բ:

⁶ Կալվածագրեր, էջ 11:

⁷ Վիմական տարեգիր, կազմեց Կ. Կոստանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 51:

⁸ ՄՄ 3850, էջ 26բ:

⁹ И. П. Петрушевский, *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв.*, Ленинград, 1949, էջ 73.

¹⁰ Տե՛ս, օրինակ, Կալվածագրեր, էջ 49. «Ջայս եղև ներոյ գրեալ մելիքի, քանդիստի եւ շամիաթի հուզուրումն վկայութեամբն գրեցաւ» կամ «Ու մեք Ամիրդատենց Մելիքի տան վարիս շամիաթս» և այլն:

¹¹ «Քննութիւն Գործոց առաքելոց», ՄՄ 1402, էջ 83բ:

¹² Գրիգոր Տաթևացի, «Համառօտ լուծմունք Յոբայ», ՄՄ 1115, էջ 67բ:

Այդ պաշտոնյաների իրավասությունները և գործունեության բնագավառները որոշ լուսաբանություն են ստանում վիճաբանության և ձեռագիր աղբյուրների համադրումով:

Ձեռնավոր կոչվող պաշտոնյաներ Հայաստանում կային դեռևս նախամոնղոլական շրջանում:

Աթաբեկ Իվանեի կին Խոշակը 1228 թ. Շիրակավանի բնակչությանն ազատում է «զապուռ իշի» և «ջրսահին բաժ» կոչվող հարկերից, հայտնելով, որ «այս բանիս պատճառ Գալգէն (կամ Գաւրգէն) եղեւ՝ Յիսատի որդին՝ ձեռնաւորն»¹:

Մոնղոլական իշխանության գոյության ողջ ընթացքում, ինչպես նաև Կարա-կոյունլուների և Աղ-կոյունլուների տիրապետության ժամանակաշրջանում ձեռնավոր անունով պաշտոնյան շարունակում է հիշատակվել հայկական աղբյուրներում:

1286 թ., «հրամանաւ պարոն Սահմադնի», Ստեփանոս ձեռնավորն ու Վահրամ քեթոբարը² Օշականի քահանաներին ազատում են բոլոր հարկերից. «Թողաք զՅաւշականու քահանայից զինչ հարկ որ կայր», - գրում են նրանք այդ առթիվ փորագրել տված արձանագրության մեջ³:

Թովմա Մեծոփեցին իր «Պատմութեան» էջերում հանվանե հիշատակում է հայկական քաղաքների ու գյուղերի (Արճեշ, Ասպիսնակ, Զերիշատ և այլն) մի շարք ձեռնավորների⁴, ձեռնավոր է եղել նաև նրա հայր Ստեփանոսը⁵:

Արճեշի ձեռնավոր Հովհաննեսի մասին Թ. Մեծոփեցին ասում է, որ նա «սիրեցեալ եղեւ յաչս ամենեցուն՝ հաւատացելոց եւ անհաւատից», այդ իսկ պատճառով, իբրեւ «եղին զնա ձեռնաւոր քաղաքին եւ երկրին հրամանատու»: Բոլորի կողմից «սիրուած» այս պաշտոնյան իր ձեռնավոր դառնալուց 3 տարի հետո, Քաջբերունիքի «զսինլքոր, զտառապեալ, զքաղցեալ եւ զմերկացեալ» ժողովրդին բերել է տալիս Արճեշ և հանձնում մահմեդական իշխողներին, որոնք այդ ընչազուրկ ու քաղցած գյուղացիներից, «յամենայն

¹ Վիմական տարեգիր, էջ 71:

² Հ. Մանանդյանի կարծիքով «Բեթոբար» տերմինը, առնչվելով արաբական «Բաթիր» բառի հետ, Բարսեղյանի և նոտարի իմաստ ունի (տե՛ս Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Գ, Երևան, 1952, էջ 250):

³ Վիմական տարեգիր, էջ 129:

⁴ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 71, 191, 195, 196 և այլն:

⁵ Ժե դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 135:

գլխոյ պահանջեն Լ. (30) եւ Խ. (40) թանկա՞ ի կաղէ եւ ի կուրէ, ի ծերոց եւ ի տղայոց. եւ այնպիսիք են, որ դրամի միոջ տէր ոչ էին»¹:

Արձանագրական ու մատենագրական այս վկայություններից պարզ է դառնում, որ ձեռնավորները տեղական ֆեոդալներից կախում ունեցող պաշտոնյաներ են եղել, որոնք իրենց ենթակա շրջաններում կամ գյուղերում հարկադրել են հարկահանման ենթակա օբյեկտները, որոշել հարկի չափը, հսկել հարկահանման գործին:

Սամցխեթի աթաբեկության սահմաններում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում կան այսպիսի տողեր. «Ի թվ. հայոց ՋՀ. (1521), ի ժամանակս պարոնութեան պարոն Ղաւզաւրին, ի հայրապետութեան տէր Սարգիս կաթողիկոսին եւ ձեռնաւորութեան մուխթասիբ Մլխամին եւ Դովլաթիարին, զոր տէր Աստուած պարգրեաւ պահէ զիրեանքն»²:

Սամցխեթի աթաբեկի հայոց կաթողիկոսի հետ միասին տեղի ձեռնավորների անվանց հիշատակությունն ինքնին վկայում է այն մասին, որ նրանք լայն լիազորություններով օժտված ու հեղինակավոր պաշտոնյաներ էին:

Ուշագրավ է նաև ձեռնավոր Մլխամի «մուխթասիբ» կոչումը: Հայտնի է, որ արաբական այդ տերմինը տրվում էր այն պաշտոնյաներին, որոնք ճշտում էին հարկերն ու տուրքերը և հսկում շուկաների վրա: Իրանագետ Հ. Փափազյանը կարծում է, որ «ձեռնաւոր» տերմինի պարսկերեն հոմանիշը «ամիր» է³, և այս ենթադրությունը հավանաբար ճիշտ է, որովհետև մուհթասիբի և ամիրի գործունեության շրջանակները հիմնականում համընկնում են:

Այսպիսով գալիս ենք այն համոզման, որ ձեռնավորները պաշտոնյաներ էին, որոնք նշանակվելով ֆեոդալների կողմից՝ տնօրինում էին առանձին շրջանների ու գյուղերի հարկահանության գործը: Ձեռնավոր էին դառնում, բնականաբար, տվյալ շրջանի կամ գյուղի ազդեցիկ, ունևոր և փարթամ ընտանիքների ներկայացուցիչները:

Այժմ գյուղական տանուտերերի-ռայիսների մասին⁴:

¹ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 203:

² ՄՄ 7643, էջ 90ա:

³ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականքը, պրակ առաջին (ԺԵ-ԺԶ դդ.), կազմեց Հ. Փափազյան, Երևան, 1956, էջ 104:

⁴ «Տանուտեր» տերմինը նախարարական շրջանից մինչև ուշ միջնադար բազմիցս փոխել է իր բովանդակությունը և միաժամանակ հաճախ գործածվել տարբեր իմաստներով: XIV-XV և հետագա դարերում տանուտեր էին կոչվում. ա) գյուղական համայնքի

Ռայիս կամ ռես տերմինը հայկական աղբյուրներում սկսում է գերա-կշռել XIII դ. սկսած՝ բռնելով նախկին տանուտեր կամ ավելի հնագույն գեղջավազ տերմինների տեղը: 1211 թ. մի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Աւշականայ ռայիս» Արտաշիրի, իսկ 1224 թ.՝ Բագարանի ռայիս Վարդի անունները¹: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում և կալվածագրերի նվիրաբերական փաստաթղթերի մեջ ռեսների մասին հիշատակությունները հաշվվում են տասնյակներով:

Ռեսի պաշտոնը, ինչպես ասացինք, ընտրովի էր, և, որոշ տվյալներից դատելով, ընտրությունը կատարվում է տարին մեկ անգամ²:

Մի ձեռագիր Ավետարանի գնման մասին 1590 թ. գրանցված արձանագրության մեջ ասված է, որ «գիրս գրեցաւ ևն տարիս, որ Ամիր-Բաբոն տանուտէր էր»³, իսկ 1606 թ. մի հիշատակարանում՝ «գնեցաւ այգիս ըռէս Շաղաւթի տարին»:

Այս տվյալներից, սակայն սխալ կլինի ենթադրել, թե ամեն տարի ընտրվում էին նոր ռեսներ և կամ թե ընտրությունը կատարվում էր այս կամ այն անձնավորության գործարար հատկությունների հաշվառմամբ միայն: Ընդհակառակը, կան տվյալներ, որոնք հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ ռեսի պաշտոնը գրավում էին գյուղերի ամենափարթամ ու ազդեցիկ ընտանիքների անդամները, ըստ որում այն ժառանգական դառնալու տենդենց ուներ:

ընտրովի առաջնորդները՝ **ռայիսները**, բ) ունեւոր և փարթամ գյուղական գերդաստանների ավագները, որոնք ժամանակակից պարսկական, ինչպես նաև հետագա՝ XVII-XIX դդ. հայկական աղբյուրներում կոչվում էին **բյադխուդա**, և գ) ընդհանրապես բոլոր գյուղական տների ավագ անդամները, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացված տվյալ տան (գերդաստանի) տնտեսության ղեկավարությունը: Շփոթություն չստեղծելու համար մեր շարադրամբում գյուղի տանուտեր-գեղջավազ տերմինի փոխարեն ամենուրեք գործ ենք ածում **ռայիս-ռես** տերմինը, իսկ **տանուտեր** ասելով՝ ի նկատի ենք ունեցել բյադխուդաներին:

¹ Վիմական տարեգիր, էջ 52, 68:

² Պ. Հարությունյանը իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ բերում է որոշ տվյալներ այն մասին, որ հայ մոլոխադարներն ու մելիքները XVIII դ. իրենք էին նշանակում իրենց պատկանող գյուղերի ռեսներին և ստիպում գյուղական համայնքին՝ ենթարկվել իրենց թեկնածուին: Այսպիսի դեպքեր (գուցե նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում) անշուշտ եղել են, սակայն դժվար է համաձայնել հեղինակի այն եզրակացության հետ, ըստ որի, որպես կանոն, «հայ խոշոր ֆեոդալ-մելիքները իրենք էին նշանակում իրենց գյուղերի տանուտերներին» (նշվ. աշխ., էջ 81):

³ Տեղեկությունը բաղել ենք **Ե. Լալայեանի** *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի աշխատության* անտիպ մասից, միջնորդությամբ Մ. Տեր-Մովսիսյանի:

Այսպես, 1537 թ. ընդօրինակված մի Ավետարանի հիշատակարանում խոսք կա ոմն Կարապետ «փոքր տանուտէրի» մասին, որը «վեց ամ տանուտրութիւն արար գեղջա Վաղարշապատու, ի ԻՔ. (22) ամաց փոխեցաւ առ Քրիստոս»¹: 1471 թ. Խժիշկ գյուղի տանուտեր է եղել ոմն «իմաստուն երիտասարդ» պարոն Վաշո (կամ Վաղո), որդի պարոն Մկրտչի²:

1498 թ. Ասպիսնակ գիւղում ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում հիշված է «զնոր տանուտէրն զպարոն Զաջուն, որ տղայհասակ Ի. (20) ամաց ի տանուտրութիւն հաստատեցաւ եւ է ձեռնաւոր գեղիս»³: Այս տվյալները, կարծում ենք, բավարար են ցույց տալու համար, որ գյուղի ռեսնների ընտրութեան ժամանակ մեծ նշանակություն էր տրվում թեկնածուի ընչեղությունն ու սոցիալական դիրքին, և արդ պաշտոնը գրավում էին հարուստ ու ազդեցիկ ընտանիքների ներկայացուցիչները նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանք շատ երիտասարդ (16-20 տարեկան) լինելով՝ հազիվ թե կարողանային ինքնուրույն վարել գյուղական համայնքի ներքին բարդ ու դժվարին գործերը: Նկատենք նաև այն, որ երբեմն միևնույն անձնավորության ձեռքում կենտրոնանում էին և՛ ռեսի, և՛ ձեռնավորի պաշտոնները:

Մեծ էր ռեսների գործունեության շառավիղը: Նրանց գլխավորությամբ էր կատարվում հողաբաժանությունը, առուների ու ջրանցքների անցկացումն ու մաքրումը⁴, ճանապարհների ու կամուրջների պահպանումը, հարևան գյուղական համայնքների միջև ծագած վեճերի հարթումը, հարկերի բաշխումը գյուղական համայնքի մեջ ընդգրկված տների վրա, պետական պաշտոնյաներին հյուրընկալելու պարտավորությունը և այլն:

Շահագործելով իրենց դիրքն ու իշխանությունը, գյուղերի ռեսները հնարավորություն ունեին տարբեր մեքենայություններից օգտվել ի հաշիվ գյուղացիների: Մատթեոս Զուղայեցու հաղորդած ուշագրավ մի տվյալից կարելի է եզրակացնել, որ նրանք, հաճախ, գյուղացիների վրա էին բարդում պետությանը կամ կալվածատիրոջը տրվող հարկերի նաև այն մասը,

¹ Ավետարանը պահվել է ժամանակին Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցում. նրա նկարագրությունը գտնում ենք Ս. Տեր-Ավետիսյանի կազմած անտիպ ցուցակում (Պատմ. ինստիտուտի արխիվ, գործ 48):

² Տեղեկությունը բաղում ենք Հ. Բարադամի *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի անտիպ աշխատությունից*, միջնորդությամբ Մ. Տեր-Մովսիսյանի:

³ Ձեռագիրը գտնվում է Իրանի Փերիա գավառի Շրշկան գյուղում. նկարագրել է Մ. Տեր-Մովսիսյանը:

⁴ Վերը հիշատակված ռես Ամիր-Բաբուն, օրինակ, իր տանտիրության շրջանում, ինչպես հաղորդում է նրան ժամանակակից հիշատակագիրը, «վերի աղբիւր հանեց եւ վարի առում Սալթաղըցուցէ ջոկեց»:

որ պետք է վճարեին իրենց գերդաստանները: Զուղայեցին «ծածուկ գողերի» շարքն է դասում այդպիսիներին, որոնք «յաղքատս զրկեն եւ այնպէս երեւեցուցանեն, թէ մեք աւելի տամք եւ յաղքատացն առեալ տան եւ զինչս իւրեանց պահեն»¹: Դրանցից էր, ըստ երևույթին Մութ գյուղի Ստեփանոս ռեսը, որը, հավանաբար հանդիպելով գյուղական համայնքի դիմադրութեանը, վերցրեց «աղջկան յաղկ» և «շանիգադէ»² կոչվող հարկերը և պարտավորվեց մյուս գյուղացիների հետ միասին մասնակցել ինչ-որ հարկի վճարումը: Այդ մասին շարադրված համաձայնագրում, որը հնագրական տվյալների հիման վրա XV դ. է, գրված է. «Քրիստոս Աստուած արհնէ զըռէս Ստեփանոսն եւ զիւր որդիքն, որ ողորմեցաւ գեղիս Մթայ, եւ եթող զաղջկան յաղկն, որ ի գեղստանին եւ զշանիգադէն եւ զմեր շարաֆի /// (մի բառ անընթեռնելի) ըռէսն ի հետ գեղին տայ եւ զաւերանիքն ի վերայ գեղիս չի դնէ: Քրիստոս Աստուած զինքն արհնէ եւ զիւր որդիքն եւ զիւր եղբարքն, եւ զգեղի տանուտէրք, որ կամակից եղան՝ զէս բազաղաթս»³ ի գեղէս ի վեր կալին: Աստուած ողորմի իւրեանց հոգւոյն եւ իւրեանց ծնաւդացն, ամէն: Ով որ յիրար տայ կամ առնու կամ ի յաւան ձգէ՝ նայ զանէծքն զԿայէնին առնու...» և այլն⁴:

Գյուղական համայնքի պաշտոնեության մասին խոսելիս չպետք է անտեսել նաև զգրիմ: Այն փաստը, որ բոլոր գյուղերը իրենց գզիրներն են ունեցել, երևում է Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին (1465-1489) Մամուտանից շրջանի գյուղերից մեկի բնակչությանը ինչ-որ վանական հաստատության կողմից ուղղված գրությունից: Այստեղ գյուղական համայնքի պաշտոնեությունն ու բնակչության սոցիալական կազմը թվարկված է այսպես. «Թէ ըռես է ու տանուտէր, թէ գզիր է, թէ հարուստ է եւ թէ աղքատ...»⁵:

Գզիրը ռեսին ստորադրված պաշտոնյա էր. վերջինիս կարգադրություններն ու հրահանգները նա հաղորդում էր համայնքի անդամներին և, ըստ երևույթին, մասնակցություն ունեւ նաև հարկերի ու տուրքերի կամ

¹ ՄՄ 2229, էջ 133ա: Հմմտ. Գրիգոր Տաթևացու հետևյալ տողերի հետ. «Եւ որ առաջնորդ է գեղի եւ ի գեղջէն գրկէ բոլոր գեղին լինի գող», Քարոզգիրք, Ամառան հատոր, էջ 25:

² Հստ երևույթին պետք է կարդալ «շանակիսաթ», որ նշանակում է ապօրինի պահանջմունք, հարստահարություն:

³ Բաղադար - նորահմար պահանջմունք, հարկ:

⁴ ՄՄ 4814, էջ 129ա:

⁵ ՄՄ 9645, էջ 203:

նրանց մի մասի հավաքման գործին: Նրա պարտավորությունների մասին կարևոր վկայություն է պահպանված «Խազալ իմաստասիրի Տուսացույ ա-սացեալ վասն բանական հոգոյ գիտութեան» խորագրով միջնադարյան մի գրվածքում: Այստեղ մարդը նմանեցվում է քաղաքի, իսկ նրա մարմնի անդամները՝ ձեռքը, ոտքը և այլն՝ «գործաւորաց քաղաքի»: «Որկրամոլութիւն նման է գգրի, որ ժողովէ յամենայնէ զպիտոյս եւ զհարկ քաղաքին», - կարդում ենք այդ գրվածքում¹: Ճիշտ է, խոսքն այստեղ քաղաքի ու նրա «գործաւորների» մասին է, բայց հագիվ թե քաղաքի և գյուղի գգիրների պարտավորությունները նկատելիորեն տարբերվել են միմյանցից:

Գյուղական համայնքների տնտեսական ու վարչական կյանքում նշանակալից դեր էին կատարում տանուտերերը՝ տնտեսապես ապահով, ունեւոր և ազդեցիկ գերդաստանների ավագները: Իրենց գերդաստանի ներսում նրանց խոսքը օրենք էր, գործը՝ անառարկելի: Գրիգոր Տաթևացին երգերգոցի իր մեկնության մեջ գրում է. «... այսպէս եւ տանուտէրք տանց իւրեանց եւ վերակացուք միաբանից, իշխանք երկրի եւ քահանայք ժողովրդոց»², այսինքն՝ ինչպես իշխանները տեր են իրենց երկրի, վանքի առաջնորդները՝ միաբանների, քահանաները՝ իրենց հոգևոր հոտի նկատմամբ, այնպես էլ տանուտերերը տեր են իրենց տներին: Տանուտերերի համաձայնությանմբ ու կամքով էր օտարվում գյուղական համայնքին պատկանող այս կամ այն արտն ու արոտավայրը, ամեն պարագայում նրանք էին հանդես գալիս կալվածքների վաճառքի կամ գնման մասին շարադրված փաստաթղթերի վավերացնողների կամ վկաների դերում, նրանք էին, որ պաշտպանում էին գյուղի շահերը հողատիրոջ կամ պետական պաշտոնեության առջև, մի խոսքով ինչպես ասված է 1462 թ. մի հիշատակարանի մեջ Մարմետի տանուտերերի մասին, նրանք են, որ «վարեն եւ ուղղեն խաղաղութեամբ զգեաւոյս եւ պահեն ի յաւել առ ու պահանջողաց զաղքատսն»³:

Մարմետի նման խոշոր բնակավայրում, որ հաճախ կոչվում է գյուղաքաղաք, տանուտերերի քանակն անցնում էր 30-ից: 1462 թ. հիշատակարանում հանվանե թվարկվում են նրանք. մեծարվելով «պարոն» տիտղոսով՝ «պարոն Սաղաղէն»՝ Վարդանայ որդին, պարոն Էդկարշէն՝ Խաչատրու որդին, պարոն Դովլաթշէն՝ Մաղթումի որդին, պարոն Գուռչիբէկն՝ Թաթարի որդին, պարոն Սարգիսն՝ Բիազտի որդին, պարոն Մկրտիչն՝ Սաղաթիլայ որդին» և 25 այլ տանուտեր «պարոններ»:

¹ ՄՄ 1113, էջ 110բ:

² ՄՄ 1264, էջ 432ա:

³ ՄՄ 4883, էջ 614բ:

Հիշատակագիրը բաղձանք է հայտնում, որ այս տանուտերերի որդիները մեծանան, «ի շափ հասակի հասնեն եւ գտունս հար իւրեանց եւ զգեաւոս ի շէն պահեն»։ Տեղեկություն ունենք այն մասին, որ հիշատակագրի բաղձանքը մասամբ իրագործվել է։ Վերը թվարկած տանուտեր պարոններից երկրորդի՝ Էդկարշահի կամ Էդգարի որդի Բախտիարը 1510 թ. հիշատակվում է որպես «զՎանայ քաղաքի եւ երկրի մելիք»։ Սրան հաջորդում է Շահ-Իսմայիլից ստանալ հատուկ հրովարտակ և փրկել Վանի պաշարված բնակչությունը «կարմիրգլուխ» (ղզլբաշ) Բերամ-բեկի զորքերի կոտորածից և գերությունից։ Այս դեպքը պատմող հիշատակարանի մեջ թվարկված են ներքին Մարմեսի վերոհիշյալ տանուտերերի՝ 1510 թ. ապրիլ ժառանգները՝ «զգեօղի տանուտրայքն՝ զմելիք Բախտիարն եւ զըռես Սաղաթիարն, զթամղաչի Մուսեխն, զՂասումն, զԱրապշեն, զՂօչասարն, զԽօշնադարն..., զՍիրադան, զՔամալն, զՆաւասարդն, եւ զԳուլամիրն եւ զայլ ամենայն»։ Սրանք խոստանում են տարին 20 բեռ ձուկ տալ սուրբ Կարապետի վանքին¹։

Փոքր գյուղերում, բնականաբար, ընչեղ ու ազդեցիկ տանուտերերը մեծ թիվ չէին կազմում։

1474 թ. մի հիշատակարանում Մատղավանք գյուղի (Արճեշի շրջանում) ազդեցիկ մարդիկ թվարկված են այսպես. «... եւ արհեստցէ գտանուտէր եւ զառաջնորդ գեղիս՝ զռէս Աւետշէն՝ իւր ծաղկեալ որդովքն, զպարոն Սօլթանշէն՝ իւր զաւակօքն, զՅոհանէսն՝ իւր որդովքն, զԴանաբէկն՝ իւր զաւակաւքն, եւ զայլ ամենայն ժողովուրդք գեղիս՝ զմեծ եւ զփոքր, զաղքատ եւ զհարուստ, զայր եւ զկին, զծէր եւ զտղայ»²։

Նույն պատկերն էին տեսնում նաև Մուղնի գյուղում, 1491 թ.։ Այստեղ շարադրված մի հիշատակարանի մեջ հանվանե նշված ենք գտնում միայն 4 տանուտերերի անուններ. «եւ գտանուտէրքս գեղիս՝ զՇահազիզ, զխաւճա Մովսէս, զՍատաղէն, զԵգտանբաշխն»³։

Այս և նման բազմաթիվ հիշատակարաններում նշվում են միայն գյուղի ունևոր և ազդեցիկ, ուստի և համայնքի կյանքում նշանակալից դեր կատարած գերդաստանների տանուտերերի անունները։ Ուստի դժվար չէ եզրակացնել, որ գյուղական համայնքների մյուս գերդաստանների ավագները, որոնք նույնպիսի «տանուտերեր» էին իրենց ընտանիքներում, էական դեր

¹ ՄՄ 4869, էջ 669բ։

² ՄՄ 7991, էջ 237բ։

³ ՄՄ 6293, էջ 461բ։

չէին կատարում համայնքի ներքին կյանքում և գյուղական տանուտերերի անվանական թվարկման ժամանակ անտեսվում էին, մտնելով սոսկ «այլ ամենայն ժողովուրդք գեղիս», կամ «շինականք», կամ «հողագործք» հավաքական տերմինների տակ¹:

Գյուղական ազդեցիկ տանուտերերին մյուս գերդաստանների ավագներից տարբերելու համար, երբեմն առաջինների նկատմամբ գործ է ածվում «գլխավոր տանուտեր» տերմինը: Մելիքսեթ և Կարապետ Վանեցիների վկայաբանության մեջ (նահատակվել են 1403 թ.), օրինակ, գտնում ենք այսպիսի տողեր. «Եւ կալեալ ութ հոգի՝ կրակեցին եւ զմինն ի գլխաւոր տանուտէրացն՝ հարեալ խոցեցին ի գլուխն եւ ի կուշտն սրով»²:

Նույն ժամանակաշրջանի պարսկալեզու աղբյուրներում, նույնիսկ երբ նրանք վերաբերում են հայկական շրջաններին ու գյուղերին, «տանուտեր» տերմինի դիմաց ամենուրեք հանդիպում ենք պարսկական «քեադխուդա» տերմինին³: «Քեադխուդան»-ն XVII դ. սկսած լայնորեն սկսում է կիրառվել նաև հայալեզու աղբյուրներում: Այսպես օրինակ, 1660 թ. պաշտոնական մի գրություն մեջ կարդում ենք. «Ընծնաբերթու... բոլոր քանդխուտայ տայքս՝ տանուտէր Այուազս, երեսփոխան Փերիջանս, քանդխուտայ Ներսէսս, ես՝ քանդխուտայ Յովանէսս, ես Փրիպոսս եւ այլ մեծ եւ փոքր ժողովուրդս»⁴: Հաճախ էլ նույն իմաստով գործածվում է «գովլաթաւորք» տեր-

¹ Զաֆարիա կաթողիկոսի ձեռագրի մի կոնդակի մեջ, որն ուղղված էր եկեղեցական թեմերից մեկի բոլոր բնակիչներին, ժողովրդի դասային կազմը բացահայտված է այսպես. «Եպիսկոպոս, վարդապետ և ֆահանայ, ռայիս, տանուտէր, արուեստաւոր եւ հողագործ՝ մեծ եւ փոքր»: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս արհեստավորներն ու հողագործները նշված են տանուտերներից հետո, որպես նրանցից ցածր սոցիալական դասեր: Ռոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև կոնդակի շարունակության մի հատվածը: Զաֆարիա կաթողիկոսը ինֆնագովությամբ տեղեկացնում է, որ Ջհանշահից ստանալով էջմիածնի կաթողիկոսությունը՝ եկել է էջմիածին և Այրարատյան գավառում մեծ կառուցումներ կատարել, դրանից հետո՝ «զինչ պատ(ուս)կան եպիսկոպոս եւ վարդապետ, ազատորդիք եւ երեսելիք տան(ու)տէր՝ ամենեւեմն ի յաթոս ժողովեցան եւ մեծ սիրով ընկալան զմեզ եւ հնազանդեցան» (տե՛ս պահպանակ ՄՄ 4779 ձեռագրի):

Էջմիածնում գումարված այս ժողովի մասնակիցների շարքում հիշատակված «երեսելի տանուտէր» գյուղական ազդեցիկ և հարուստ ընտանիքների ավագներն էին ամշուտ, որոնք միջանկյալ դիրք էին գրավում «ազատորդիքների» ու «արուեստաւորների» եւ հողագործների» միջև:

² 3. Մանանդեան, 4. Անառեան, Հայոց նոր վկաները, էջ 200:

³ Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակաները, էջ 43, 45, 47, 50 և այլն:

⁴ Կալվածագրեր, էջ 19:

մինը, որով առավել պարզությունը նշվում է գյուղական այդ տանուտերերի ընդհանրությունն ու տնտեսական կշիռը¹:

Չնայած սոցիալական ու տնտեսական հողի վրա գյուղական համայնքի ներսում առաջացած շերտավորմանը, որի մասին դեռևս առիթ կունենանք խոսելու, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում համայնքի տնտեսական ու իրավական հիմքերը դեռևս բավարար չափով ամուր էին, և համայնքը միասնական ուժերով կարողանում էր դիմագրավել հողաբաժանման ենթակա վարելահողերի, խոտհարքների ու արոտավայրերի բռնագրավման փորձերին, լինեին դրանք ֆեոդալ-հողատերերի, պետական պաշտոնյաների, թե վանական հաստատությունների կողմից: Գյուղական համայնքն ամենուրեք հանդես էր գալիս որպես տվյալ գյուղի հողային ֆոնդի հիմնական մասի տնօրինող: Համայնքի իրավասության տակ գտնվող վարելահողերն ու արոտավայրերը դիտվում էին որպես համայնքային հողի անկապտելի մաս, անկախ այն հանգամանքից, թե տվյալ դեպքում ում ձեռքում էր գտնվում նրանց օգտագործման իրավունքը:

Որևէ հողամասի օգտագործման իրավունքի օտարման ժամանակ, ամեն պարագայում պահանջվում էր գյուղական համայնքի միասնական կամքն ու համաձայնությունը:

Բերենք մի բնորոշ փաստ. 1445 թ. (կամ մի քանի տասնամյակ դրանից հետո) կազմված նվիրաբերական մի արձանագրության մեջ ասված է. «Քրիստոս Աստուած պահէ զքահանայս եւ զտանուտէր եւ զռայիս գեղջիս Աղւայ զմեծ եւ զփոքր առհասարակ, որք կամեցան եւ զսուրբ Ովանէսն շինեցին վանք, որ ի վաղուց ժամանակէ հանգել էր»: Աղու գյուղի համայնքը, հանդես գալով միասնաբար, տնտեսական իր միջոցներով վերաշինում է սուրբ Հովհաննեսի վանքը և իր հողային ֆոնդից վանքին «լուսագին» է տալիս մի արտ²:

XVI դարի անթվական նվիրաբերական մի փաստաթղթի մեջ նույնպիսի տվյալ կա Ռշտունիքի Գանձակ գյուղի մասին. «Աստուած օրհնէ զԳանձակ գեղ, - ասված է այնտեղ, - որ միաբան մի խորհուրդ եղեն եւ տուին զՌստակիսի գերեզմանաց արտն անջինջ յիշատակ հոգոյ իւրեանց եւ ննջեցելոց»³:

¹ Նույն, էջ 123:

² Գ. Սրուանձաեանց, Թորոս աղբար, Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 306-307:

³ ՄՄ 4868, էջ 321բ:

Ջաքարիա կաթողիկոսի կենդանության օրոք (մ.հ. 1464 թ.) Աթանանց գյուղի համայնքը ստիպված է եղել իր վրա դրված անեծքի թուղթը օրհնանքի վերածելու համար իր հողային ֆոնդից մի արտ նվիրաբերել Ս. Աստվածածնի վանքին: Այս կապակցությամբ շարադրված արձանագրության մեջ թվարկված են գյուղի ռես Բաղշայիշը և 13 «աստուածասէր տանուտէրքը», որոնք «ամենեքեան վառեցան ի սէրն Քրիստոսի եւ ի սուրբ Աստուածածինն եւ զայն արտն խաղ ու մուլք տըւին Աստուածածինն»¹:

Կարելի է մեջբերել այս կարգի տասնյակ այլ փաստաթղթեր, որոնք բոլորն էլ միաբերան վկայում են այն մասին, որ գյուղական համայնքի տնօրինության տակ գտնվող հողային ֆոնդից որևէ արտ օտարելու կամ նվիրաբերելու համար պահանջվում էր տվյալ համայնքի բոլոր անդամների համաձայնությունը:

Գյուղական համայնքը հաճախ հանդես է գալիս նաև որպես շարժական գույքի կոլեկտիվ սեփականատեր:

1469 թ. Խիզանի շրջանի Սուր գյուղի տանուտերերից մեկը մի Ավետարան է նվիրում իր հայրենի գյուղին և պատվիրում, որ «մի ոք իշխեսցէ զսա իւր սեփականել քահանայ կամ տանուտէր, այլ գ[ե]աւղն ամէնքն խնամ տանեն ի վերայ եւ պահեն, զի Աւետարանս գեղին եմ տուեր»²:

Այս տվյալները, սակայն, բնավ չեն խոսում այն մասին, որ որևէ գյուղի սահմանների մեջ գտնվող բոլոր հողերը, անխտիր, գտնվում էին գյուղական համայնքի իրավասության ներքո: Ընդհակառակը, կան տվյալներ, որոնք հիմք են տալիս եզրակացնելու, թե գյուղերի հողային տարածությունները ստորաբաժանված էին արդեն մի շարք ենթախմբերի (համայնքի տնօրինության տակ գտնվող վարելահողեր և արոտավայրեր, մասնավոր սեփականություն դարձած հողեր, գյուղատերերի կողմից սեփականված հողեր, վանական հաստատությունների կողմից օգտագործվող կամ նրանց սեփականություն դարձած հողեր և անմշակ ու խոպան հողային տարածություններ): Բնականաբար, ամենածավալուն խմբի մեջ մտնում էին վարելահողերն ու արոտավայրերը, որոնք գյուղական համայնքին պատկանող հողային հիմնական ֆոնդը լինելով, պարբերաբար՝ մեկ կամ մի քանի տարին մեկ անգամ (նայած տվյալ շրջանում գոյություն ունեցող սովորույթին կամ համայնքի անդամների մեծամասնության պահանջին)՝ բաժանվում էին

¹ ՄՄ 5512, էջ 1ա:

² Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, կազմեց Ե. Լալայեան, պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915, սյուն 453-456: Հմմտ. նաև ՄՄ 6348, Հովհան Ավետարանչի պատկերի վերին մասում գրված հիշատակագրության հետ:

գյուղական համայնքի լիիրավ ընտանիքների միջև: Համայնքային հողերի պարբերաբար կրկնվող հողաբաժանումների մասին Հայաստանի տարբեր շրջաններից ունենք բազմաթիվ վկայություններ XIX դ. վերաբերյալ¹: Որ այդպիսի հողաբաժանումներ եղել են նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, այդ մասին կարելի է դատել ոչ միայն հետագա դարերի տվյալների քննության ու վերլուծության ճանապարհով, այլև հենվելով XIV-XVI դդ. աղբյուրներում պատահականորեն գրանցված մի-երկու ոչ ուղղակի վկայությունների վրա:

Ծանոթանաք դրանց: XIV դարի նշանավոր իմաստասեր Հովհան Ռրոտնեցին (մ.հ. 1386 թ.) իր «Վերլուծութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի» աշխատության մեջ, «բաժանական հասարակութիւն» հասկացությունը բացահայտելու համար օրինակ է բերում նաև գյուղերի վարելահողերը («անդաստան գեղից»), դրանով իսկ հավաստելով, որ դրանք ենթակա են եղել բաժանումների²:

XVI դ. մի փաստաթղթի տվյալներով, Ռշտունիքի Բեսավենք գյուղի տանուտերերը միաբան պարտավորվել են Ս. Գեորգի վանքին ամեն տարի տալ «ամէն բաժին կէս կապիճ ցորեն սերմ»³: Ամենայն հավանականությամբ, այստեղ «բաժին» տերմինի տակ պետք է հասկանալ այն հողաբաժինները, որոնք համայնքի կողմից տրված են եղել օգտագործման բազմանդամ ընտանիքների և կամ սակավաշունչ մի քանի ընտանիքներից կազմված ժամանակավոր խմբերի՝ հողաբաժանման համփաշարեքային սկզբունքով: Որ վերոհիշյալ պարտավորությունը ստանձնած «բաժնի» տերերը հավասար քանակությամբ հող են ունեցել, այդ երևում է այն բանից, որ նրանցից յուրաքանչյուրը պարտավորվում է վանքին տալ հավասար քանակությամբ (կես կապիճ) ցորեն:

Ըստ ինքյան հասկանալի է, որ կրկնվող հողաբաժանումների դեպքում միայն գյուղական ընտանիքները կարող էին ըստ շնչաքանակի հավասարաչափ հողաբաժին ունենալ: Կարծում ենք, սխալ գործած չենք լինի, եթե XIX դ.

¹ Այս մասին արժեքավոր տվյալներ է մեջբերում գյուղական համայնքի մասին գրած իր ուշագրավ աշխատության մեջ պրոֆ. Ս. Նդիազարովը (տե՛ս Ս. Ա. Егнazarов, Исследование по истории учреждений в Закавказье, часть I: Сельская община, Казань, 1889):

² **Յովհան Ռրոտնեցի**, Վերլուծութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտէլի, Երեւան, 1956, էջ 6: Ստորև բերում ենք աշխատության մեզ հետաքրքրող հատվածը. «Հասարակութիւնն է ըստ չորս եղանակի... երկրորդ՝ է բաժանականսն, որպէս կերակուր հասարակաց եւ անդաստան գեղից»:

³ ՄՄ 9223, ԺԷ, էջ 1բ:

Հայաստանի բազմաթիվ շրջաններում կիրառվող համփա-շարքային հողա-բաժանության ձևը համարենք հատուկ նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանին: Թվում է, թե դրա համար ունենք նաև բավարար կոմպոնենտ: Պահպանվել է Ռշտունիքի Գանձակ գյուղում շարադրված նվիրաբերական մի արձանագրություն, որի կարևոր մասում ասված է. «Աստուած օրհնէ զԳանձակ գեղ, որ միաբան մի խորհուրդ եղեն եւ տունին զՌստակիսի գերեզմանաց արտն անջինջ յիշատակ հոգոյ իւրեանց եւ ննջեցելոց, եթէ մելիք, եթէ համբայ, եթէ մեծ, եթէ փոքր՝ ամենեքեան տունին»¹:

Դժվար չէ համոզվել, որ այստեղ գործածված «համբայ» տերմինը ըստ իմաստի, համապատասխանում է նման կարգի նվիրաբերական ակտերի մեջ բազմիցս գործածված «տանուտեր» (կամ «քեաղխուդա», «դուլաթավոր») տերմինին: Եվ հենց այն հանգամանաբեր, որ «տանուտեր»-ը հնարավոր են համարել փոխարինելու «համբայ»-ով, ըստ ինքյան ենթադրել է տալիս համփա-շարքային հողաբաժանման սկզբունքի տարածված լինելը նաև մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում: Հողաբաժանման այդ ձևի կիրառման ժամանակ բազմամարդ գերդաստանները, բավարարելով ամբողջական հողաբաժին ստանալու համար անհրաժեշտ շնչաքանակի նորման (16 հոգի) կամ գերազանցելով այն՝ ստանում էին մեկ լրիվ, երբեմն մի քանի հողաբաժիններ:

Գյուղական համայնքի հողային ֆոնդից ստանալով մեկ կամ մի քանի ամբողջական բաժին վարելահողեր, ունենալով անհրաժեշտ քանակությամբ քաշող անասուններ ու գյուղատնտեսական գործիքներ, ինչպես նաև ապահովված լինելով աշխատավոր ձեռքերով, ազդեցիկ տանուտերերի կամ համփաների գերդաստանները, ինչպես արդեն ասացինք, գյուղերում մեծ ազդեցություն ու կշիռ ունեին և, ինչպես կտեսնենք ստորև, տնտեսական կախման վիճակի մեջ էին պահում չքավոր համագյուղացիներին: Ուստի հասկանալի է, թե ինչու հայ գյուղացու խոսակցական լեզվում «համփա» բառը պետք է ստանար նաև «ունեոր դասին պատկանող անձ» նշանակությունը²:

¹ ՄՄ 4868, էջ 321բ:

² Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, III, էջ 35: «Համփա» տերմինի նշանակության մասին ճիշտակյունքի արժանի տվյալ է հաղորդում հայ գյուղացու արտադրական կենցաղի լավագույն ուսումնասիրողներից մեկը՝ Ս. Զեյիմսկին: Նա գրում է. «Слово “ампа” употребляется как в смысле почета, знаменитости или древности, так и в смысле отвлеченной единицы платежной способности... Название это присваивают себе отдельные семейства, пользующиеся

Ձեռագրերի հիշատակարաններում բազմիցս հանդիպում ենք այդպիսի տանուտերերի կամ համփաների, որոնք տնտեսապես ապահով լինելով, հնարավորություն էին ունենում հանդես գալու որպես մեծագին ձեռագրերի պատվիրատուներ ու գնորդներ: Հիշատակարաններից շատերի մեջ թվարկված են այդ տանուտերերի բազմաքանակ «արեան մերձաւորները»: Մեծ մասամբ հնարավորություն չի լինում պարզելու, թե նույն հարկի տա՞լ են ապրել արդյոք արյունակից այդ ազգականները, թե՞ զատ-զատ ընտանիքներով, սակայն որոշ դեպքերում հիշատակարաններն ընձեռում են այդպիսի հնարավորություն:

Այսպես, օրինակ, 1462 թ., որպես Աղթամարում ընդօրինակված մի Ավետարանի ստացողներ, հիշվում են Գիշուկ և Շամշա ամուսինների 5 արու զավակները՝ Սարգիս, Խաչատուր, տեր Ավագ, Ստեփանոս, Հովհաննես: Այնուհետև թվարկվում են այդ եղբայրների կանայք, որդիներն ու թոռները, ընդամենը 66 անուն¹: Կարծում ենք, որ բազմասերունդ այս եղբայրները միասնաբար մի ձեռագիր կարող էին ստանալ այն դեպքում միայն, եթե կազմեին մի մեծ գերդաստան, ապրեին մի հարկի տակ:

XV դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններից շատերի մեջ տվյալներ կան ազգակցական նույն սկզբունքներով կազմված բազմանդամ գերդաստանների մասին, որոնք իրենց կազմում հաճախ ունենում էին 19, 17 կամ 16 անդամներ²:

Բազմամարդ ու մեծ գերդաստանների գոյությունը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հավաստվում է նաև այլ աղբյուրներով: Թովմա Մեծոփեցին, օրինակ, հաղորդում է, որ Շահումխի 1430 թ. արշավանքի ժամանակ Քաջբերունյաց գավառի Մաշառուաց գյուղից՝ «ի միում տանէ» գերվեցին 10 հոգի³: Պետք է ենթադրել, անշուշտ, 10 հոգի գերի տված ընտանիքի անդամների թիվը, առնվազն, կրկնակի անգամ մեծ էր: Շատ ավելի ուշագրավ է բազմանդամ գերդաստանների մասին Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրութեան» մեջ բերված տվյալը, որը սակայն վերաբերում է XVII դ. սկզբին և

большим количеством земли и платящие, поэтому, больше оброка» (см. *Материалы для изучения экономического быта гос. крестьян Закавказского края*, т. I, вып. I, Тифлис, 1885, էջ 20-21):

¹ ՄՄ 7632, էջ 320ա-321ա:

² Տե՛ս ՄՄ 4768, էջ 350ա, ՄՄ 4883, էջ 613բ-614ա, նոր Զուլա, ձեռ. 28, էջ 341բ-343բ (միջնորդությամբ Ս. Տեր-Ավետիսյանի) և այլն:

³ Թովմա Մեծոփեցի, *Պատմագրութիւն*, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 157:

միայն *Խարբերդի ու Սեբաստիայի շրջաններին*: *Խարբերդի մասին լեհահայ հեղինակը զարմանքով արձանագրում է հետևյալը. «Եւ անդ եւս մեծամեծ տներ էին, որպէս Սելւստու: Անդ տեսաք մէկ տունն քառասուն օրոցք. եւ ամէնքն հօր հնազանդ. եւ թէ հայրն մեռանէր՝ մեծ եղբօրն հնազանդէին. եւ այսպէս մեծ սէր եւ միաբանութիւն մեծ տեսաք երկիրն այն, զոր այլ տեղ երկու եղբարք կամ երկու քոյրք ոչ կարեն ի միասին բնակել ի միում տան»¹*: Գյուղական համայնքի բոլոր անդամներին պատկանող ու պարբերաբար հողաբաժանման ենթակա հողային ֆոնդից զատ, գյուղերում կային նաև այս կամ այն ընտանիքի կողմից սեփականացված կամ սեփականություն դառնալու ընթացքի մեջ մտած հողակտորներ: Գրիգոր Տաթևացին իր Քարոզներից մեկում, անշուշտ, նկատի ունենալով իր միջավայրում ամրակայացած սովորույթային իրավունքի նորմերը, հաղորդում է ուշագրավ տվյալ այն մասին, որ «զանդաստանս ինչ յորժամ ի բազում ամս կալնու ոք՝ հայրենիք լինի նմա»²: Գրիգոր Տաթևացու հաղորդած այս տեղեկությունը կարևոր նշանակություն ունի: Համայնքի ազդեցիկ և ունևոր տանուտերերը, օգտագործելով իրենց կշիռն ու հեղինակությունը, առանց մեծ արգելքների ի վիճակի էին իրենց գերդաստանների կողմից մշակվող այս կամ այն արտը նոր հողաբաժանումների ժամանակ կրկին ու կրկին անգամ պահել իրենց ձեռքում և, ի վերջո, «պարսպով եւ նշանիւ սահման դնելով»³ հանել գյուղական համայնքի բաժանման ենթակա հողային ֆոնդից:

Պետք է ենթադրել, որ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում գյուղական համայնքի հողային ֆոնդի որոշ մասն արդեն, հիշյալ ճանապարհով ամրացված լինելով այս կամ այն գերդաստանին, «հայրենիք» դառնալու ընթացքի մեջ էր մտել:

1470 թ. Աղթամարում շարադրված նվիրաբերական մի արձանագրության մեջ թվարկված են Արբերդ գյուղի արտերից մի քանիսի անունները. դրանք են՝ Զիտկանց արտ, Ներկարարենց արտ, Աշըղի արտ⁴: XV-XVI դդ. անթվական մի փաստաթղթի համաձայն Աթանանց գյուղի տանուտերերի կամքով Վաղպատրիկի վանքը նվեր է ստանում վեց արտ՝ «զխաչի արտն, ու զԾուռ արտն, ու զՈւռուտն, ու Շապխոնց քռէն, ու Զաւգերոնց արտն, ու Զաւգերոնց Թումի արտն»⁵: Կա տվյալ այն մասին, որ ոմն տեր Ներսես Ա.

¹ Հանդէս ամսօրեայ, 1934, էջ 157-158:

² Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի ձմեռան հատոր, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 593:

³ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 298:

⁴ ՄՄ 8928, էջ 289ա-289բ:

⁵ ՄՄ 6324, էջ 305ա:

Աստվածածնի վանքին է նվիրում Բաղեշից ոչ հեռու գտնվող Մարգար գյուղի «պղնձագործ Մախսուտի արտերն, զՄահտեսի Մուրատի արտն», ինչպես նաև երկու ձեռագիր ու մի արծաթի սկիհ¹:

Բերված փաստերն ուշագրավ են այն տեսակետից, որ նվիրաբերվող արտերի մեծագույն մասը կոչվում է այս կամ այն անձնավորության կամ գերդաստանի անուն-ազգանունով (Ճիտկանց, Շապխոնց, պղնձագործ Մախսուտի, մահտեսի Մուրատի և այլն:) Պետք է ենթադրել, որ վերոհիշյալ արտերը բոլորի կողմից ճանաչված իրենց անունները ստացել են շնորհիվ այն բանի, որ գյուղական տվյալ գերդաստանը կամ տանուտերը միևնույն արտը մշակել է «բազում ամս», - ինչպես կասեր Գիրգոր Տաթևացին:

Համայնքապատկան հողերի մի մասի սեփականացման պրոցեսը Հայաստանում սկսել էր դարեր առաջ, ուստի համայնքի մեջ ընդգրկված փարթամ գերդաստաններից շատերը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում տիրում էին արդեն զգալի քանակությամբ այգիների, վարելահողերի և այլ կալվածքների:

Համայնքը այլևս իրավասու չէր միջամտելու դրանց տնօրինմանը, և յուրաքանչյուր «հայրենատէր» կարող էր անարգել նվիրաբերել, վաճառել կամ մի այլ ձևով օտարել իրեն պատկանող կալվածքը: Մերձավոր ազգականների համաձայնությունը, սակայն, այդ դեպքում պարտադիր էր: Նույնիսկ, երբ գերդաստանը բաժանված էր առանձին ընտանիքների, նախկինում ողջ գերդաստանին պատկանող վաճառված կամ այլ ճանապարհով օտարված այս կամ այն կալվածքը ենթակա էր հետգնման, եթե մերձավոր ազգականներից որևէ մեկը համաձայն չէր օտարման այդ գործարքին: Գր. Տաթևացին այս կապակցությամբ գրում է. «Եւ որ կամի զհայրենիս աղքատին յետ գնել՝ պիտոյ է... նախ՝ որ լինի ազգական նմա, զի օտարն ոչ կարէ գնել»²: Ազգականների հետագա միջամտությունից վանական որևէ հաստատությունն չէր կարող օգտագործել կալվածքները զերծ պահելու մտահոգությամբ, նվիրաբերական արձանագրությունների մեջ հաճախ շեշտում էին այն հանգամանքը, որ ազգականներից և ոչ մեկը իրավունք չունի երբևէ վեճ բացելու տվյալ նվիրաբերության առթիվ. համարձակվողների հասցեին ուղղվում էին անեծքի սարսուռ ազդող խոսքեր: Այսպես, օրինակ, 1489 թ. ոմն Դավիթ երեց Արտամեսի Կոլնկեց Ս. Աստվածածնի վանքին նվիրաբերել էր իր ողջ ունեցվածքը՝ անշարժ ու շարժական կալվածքներ: Այդ մասին շարա-

¹ Գ. Մրումանեանց, Թորոս աղբար, Բ, էջ 257:

² Գիրք քարոզութեան, որ կոչի ձմեռան հատոր, էջ 86:

դրված հիշատակարանի վերջում Դավիթ երեցը գրանցել է այսպիսի տողեր. «Ու որ հակառակ է յետ իմ անցման, կամ դաւ է անէ, կամ դաւապ անէ մազի մի չափ, թէ ազգ է, թէ աղբօր զարմ է թէ հօրեղբօր զարմ է՝ դաւ է եւ տալապ անէ, եկեղեցոյ ֆարգիանդէն հանէ եւ ցրուէ, նա զանէծքն օձին եւ զկայէնին, զՅուդային եւ զՆեոան առցէ, ամէն»¹: Համայնքը, սակայն, վերստանում էր սեփականութիւնն դարձած վարելահողերի, այգիների և այլ կալվածքների տնօրինման իրավունքը այն դեպքում, երբ դրանց սեփականատերերը վախճանվում էին՝ չթողնելով մերձավոր ժառանգներ²:

Սեփականութիւնն հանդիսացող կալվածքների օտարման մասին պահպանված արձանագրութիւնները զգալի թիվ են կազմում: Ծանոթանանք այդ կարգի մի-երկու փաստաթղթերի հետ:

1474 թ. (°) ոմն տեր Հովհաննէս իր «մայրենի» (այսինքն՝ մորից ժառանգութիւն ստացած) այգին նվիրաբերում է Արարուց Ս. Նախավկայի վանքին, հատուկ շեշտելով, որ այդ նվիրաբերութիւնը անդարձ է և «ոչ ում դաւէ չի լինի, ոչ եղբար, ոչ եղբարորդոյ, ոչ ազգի եւ ոչ աւտարի, ոչ որդոյ եւ ոչ թոռան»³:

1465-1489 թթ. ոմն Ստեփանոս Հերենքսի որդի, Հայոց-ձորի Կեմ գյուղի տանտերերի կամքով Պուտուկի վանքին է նվիրում իր «հերենական գնած մուլքն՝ զՓոս արտն»: Նվիրաբերութիւնն պայմանն այն է, որ «զինչ երէց որ եկեղեցոյն ծառայութիւն առնէ՝ զեն արտի բերքն այն ուտէ, եւ ի տարին հինգ անգամ զՀերենքսենց գերեզմաններն օրհնէ»⁴:

Որոշ գյուղերում «հայրենիք» կամ «մուլք» կոչվող կալվածքներն այնքան ընդարձակ տարածութիւն էին բռնում, որ գյուղի հողային ֆոնդը երկփեղկվել էր համայնքային և մլքային բաժինների: Այդպես էր, օրինակ, Քարվակ գյուղում, որտեղ կար հատուկ «մլքի դաշտ»: Այդ դաշտում գտնվող իր «հալալ մուլքը» XVI դ. ոմն Թերձակենց Թուման նվիրաբերեց ժաժկանց Սուրբ Ավետարանին⁵:

Գյուղերի սահմաններում կային նաև ընդարձակ տարածութիւն բռնող

¹ ՄՄ 5537, էջ 298ա:

² Այս մասին XIV-XV դդ. տվյալներ չեն պահպանվել, սակայն հետագա դարերում կիրառվող պրակտիկան օրենքի ուժ էր ստացել, անտարակույս, դարավոր տրադիցիայի ուժով: Հայտնի է, օրինակ, որ 1747 թ. «Նրեանայ Գ. (3) եկեղեցու եղեալ ժողովրդի» կողմից լիազորված տանտերերը իրենց հայեցողությամբ տնօրինել են անժառանգ մահացած ոմն Մաթթեոսի Նորագեղում գտնվող այգին (տե՛ս «Կալվածագրե», էջ 85):

³ ՄՄ 9093, էջ 435բ:

⁴ Գ. Փիրղալեմեան, Նշխարք պատմութեան հայոց, Բ, ՄՄ 4515, էջ 229-230:

⁵ ՄՄ 3850, էջ 99ա:

ապառաժ, անջրդի, ճահճային կամ մի այլ պատճառով երկրագործության համար ոչ պիտանի հողեր: Դրանք կարող էին դառնալ այս կամ այն գերդաստանի սեփականությունը, եթե նրանք միջոցներ ներդնելով ու ջանքեր գործադրելով կարողանային օգտագործելի դարձնել այդ հողերը: 1507 թ. ընդօրինակված մի Ավետարանի մեջ կա հետաքրքրական մի գրանցում. ում Ստեփանոս ինչ-որ սուրբ Կիրակոսի վանքի նվիրում է գանձագին մի պարտեզ ու մի ջրաղաց: Բացի այդ բարեգործությունից, նույն Ստեփանոսը՝ «ճամ կորդեց, ռիսֆ արար Կեշայ կարմընջին», - ասված է նվիրաբերական ուշագրավ այդ արձանագրության մեջ¹: «Ճամ» նշանակում է եղեգնուտ, ճահճոտ վայր², իսկ «կորդել» («կորդ»-անվար, խոպան հողամաս) հավանաբար նշանակել է խամ խոպան կամ ճահճուտ հողը մշակել, դարձնել օգտագործելի: Այսպիսով պարզվում է, որ վերը հիշված Ստեփանոսը իրավասու էր ցանկացած ձևով վարվելու ինչպես իր կողմից գնված պարտեզի ու ջրաղացի, այնպես էլ «կորդած» - այսինքն մշակելի դարձրած արտի հետ:

Գյուղական համայնքի ներքին կյանքի ուսումնասիրման տեսակետից ուշագրավ է նաև այդ արտի նվիրաբերման նպատակը: Այն «ռիսֆ» է արվում «Կեշայ գետի կարմընջին» պայմանով, որ այդ արտի մշակողի վրա դրված լինի կամուրջը շեն պահելու պարտականությունը. «ով որ ցան է գլարմունջ շեն պահէ», - գրված է այնտեղ³: Մոկքի Ողմի գյուղի տանուտերերի բարեգործությունները թվարկող XVII դարի մի արձանագրության մեջ, որ գրանցված է Մատենադարանի կողմից վերջերս ձեռք բերված մի Ավետարանի հատակտորների վրա, խոսք կա նաև այն մասին, որ տանուտեր Մարտիրոսն ու իր Առաքել եղբայրը «Բ. (2) կճ. (= կապիճ) ցորեն տուին առւին»⁴: Իսկ 1651 թ. պահպանված մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք կապիճ ու կես ցորենով մի արտի գնման մասին. գնողներն արտի արդյունքը հատկացնում են համայնքին, որպեսզի «առու խանելոյ արն ուտեն»⁵:

Արդ, եթե առանձին տանուտերեր հոգ էին տանում համայնքի անդամներին շահագրգռող կամուրջը կամ առուն շեն պահելու կամ մաքրելու

¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, սյուն. 629:

² Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 114, 665:

³ Նույն տեղում: Հմմտ. նաև Թորոս աղբար Բ, էջ 270, ուր մեջ է բերված 1578 թ. մի արձանագրություն ինչ-որ մեկի կողմից Ս. Գեորգ զորավարի վանքին «գլարմունքի արտ, նոթով» նվիրաբերելու մասին:

⁴ ՄՄ 9660, էջ 1բ:

⁵ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, սյուն 699:

աշխատանքներին, ապա առանց վարանման կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի նպատակների համար համայնքը ևս իր հողային ֆոնդից կարող էր հատկացնել առանձին վարելահողեր:

Կան բավարար փաստեր այն մասին, որ հայկական վանքերից շատերը XIV-XV դդ. իրենց պատկանող հողերի վրա ստեղծում էին սեփական տնտեսություններ: Իսկ հայ և օտարազգի կալվածատերերը ևս ունեցել են արդյոք այդպիսի տնտեսություններ իրենց պատկանող գյուղերում, թե՞ ոչ, առայժմ չենք կարող հաստատապես ասել¹: Գիտենք ստույգ, որ նրանք իրենց պատկանող գյուղերում ունենում էին զգալի քանակությամբ վարելահողեր, որոնք վարձակալման էին տալիս տվյալ կամ մերձակա գյուղերի բնակիչներին: Այս մասին ուշադրության արժանի տվյալ կա Բեսավենք գյուղի համայնքի Ս. Գեորգ վանքի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունների մասին XVI դ. գրված մի արձանագրության մեջ, ուր ասված է «Արարիչն Աստուած զԲէսօրնից տանուտրէքն աւրհնէ առհասարակ: Արտ մի ոխս էր տուած այս եկեղեցոյս, յետ ժամանակաց տաճիկ մի գեղի տէր ելաւ եւ զարտն խլեց եւ արար շարեք հող՝ Աւանի ձեռօք, Աստուած չողորմի իւրենց» եւ այլն²: Մեջբերված հատվածը մեկնաբանում ենք այսպես. Տարիներ առաջ գյուղի տանուտերերի միաբան համաձայնությամբ մի արտ է նվիրված եղել Ս. Գեորգի վանքին, սակայն դրությունը փոխվել է, երբ գյուղի տեր է դարձել «տաճիկ մի»: Մահմեդական այս գյուղատերը խլել է գյուղական համայնքին պատկանող, բայց վանքին նվիրաբերված արտը և այն դարձրել «շարեք հող». այլ խոսքով նա սեփականել է այդ արտը, բերքի մեկ քառորդը ստանալու պայմանով վարձակալման հանձնելու համար³:

¹ Տարսային Օրբելյանի կին Մինախաթունը 1292 թ. Նորավանքին նվիրաբերել է այգիներ. այդ առթիվ փորագրել տված արձանագրության մեջ նվիրատուն անհրաժեշտ է գտել շեշտելու, որ «այս տուրֆս ո՛չ ի գրկանաց, ո՛չ ի գեղէ, ո՛չ ի պարոնահողաց, այլ մեր հալալ դրամագին՝ ազատ յամէն հարկաց, որ ոչ ում հաշիւ չկայ ի հետ» («Վիմական տարեգիր», էջ 135): Հակված ենք կարծելու, որ այստեղ գործածված «պարոնահող» տերմինի տակ պետք է հասկանալ հենց այն հողաբաժինը, որ կալվածատերերը յուրացնում էին՝ կտրելով գյուղական համայնքի հողային ֆոնդից:

² ՄՄ 9223, ԺԷ, էջ 1բ:

³ «Չարեք» տերմինը գործածական է եղել հարևան Ադրբեջանում մինչև XIX դ.: Ադրբեջանի միջնադարյան պատմության մասնագետ Ա. Ալի-Ջադեի տվյալներով «Чахар-йек (=չարեկ) платили малоземельные крестьяне, отдававшие землевладельцу одну четвертую часть годового дохода» (տե՛ս **А. А. Али-Заде**, *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.*, Баку, 1956, էջ 239): Բերված փաստաթուղթը կարելի է մեկնաբանել նաև ուրիշ ձևով, եթե «չարեք հող» տերմինը այլ կերպ հասկացվի: Հայտնի է, որ համփա-չարեքային հողաբաժան-

Գյուղական համայնքը տարվա մեջ մի քանի օր պարտավոր է եղել ձրի կոռային աշխատանք կատարել կալվածատիրոջ համար: Այս մասին XIV-XV դդ. ուղղակի վկայություններ չեն պահպանվել, բայց կան հիշատակություններ հետագա դարերից:

Այսպես օրինակ, Տաթևի վանքում հին տրադիցիաների հիման վրա XVII դ. կազմված՝ «Հուլավարն, այսինքն վանքական գիւղօրէից հողոց տասանորդքն» մեծարժեք ցուցակում, վանքապատկան Տաթև, Սվարանց, Աղանց, Տանձատափ և մյուս գյուղերի կալվածատիրոջ (տվյալ դեպքում՝ վանքի) նկատմամբ ունեցած պարտավորությունների շարքում, ամեն անգամ նշվում է նաև հետևյալը, «գլխաւին, բոլոր գեղովն» պարտավոր են ամեն տարի, առանց վարձատրութեան «մէկ օր վարեն, Բ. (կամ Գ.) օր հունձ անեն, եւ մէկ օր ալ ջառ անեն ինչ բան որ լինի, եւ մէկ օր եզնարածքն վանքիս համար խոտ հարեն»¹:

Չպետք է տարակուսել, որ համանման պարտավորություններ իրենց կալվածատերերի նկատմամբ, եթե միայն սրանք վարել են ինքնուրույն տնտեսություն, ունեցել են բոլոր գյուղական համայնքները՝ «գլխովին, բոլոր գեղովն»:

Համայնքի անդամները կալվածատերերի նկատմամբ ունեցել են նաև այլ պարտավորություններ: Ուշ դարերից մեզ հայտնի ազգագրական նյութերը հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ կալվածատերերը իրենց գյուղերի շինականներին հանձնել են անվճար խնամելու մանր ու խոշոր եղջյուրավոր անասուններ, ինչպես նաև տնային թռչուններ: Այս մասին կա նույնիսկ մատենագրական մի տվյալ քննության ենթակա ժամանակաշրջանից:

ման սխտեմով գյուղական համայնքի հողերը բաժանվում էին համփաների, շարեֆների, պնեղների և այլ մասերի և հատկացվում գյուղական համայնքի գերդաստաններին, նրանց շնչաբանակի համապատասխան: Չարեֆ հող (այսինքն՝ համփայի մեկ քառորդի չափով հող) ստանում էին չորս շնչից բաղկացած ընտանիքները:

Արդ, եթե այս փաստաթղթի մեջ «չարեֆ հող» գործածվել է հենց այդ իմաստով, ապա պետք է ենթադրել, որ գյուղի մահմեդական տերը խլել է համայնքի կողմից եկեղեցուն նվիրաբերված արտը և այն հանձնել օգտագործման (որպես «չարեֆ հող») Բեսավենի գյուղի բնակիչ Ավանին, որի դրդմամբ կամ խնդրամբով էլ կատարվել է այդ գրավումը:

Այդ բացատրությամբ Բեսավենի գյուղի տանուտերերի անունից շարադրված փաստաթուղթը, պահպանած լինելով վկայություն համփա-չարեֆային հողաբաժանման ձևի մասին, արժեքավորվում է այլ առումով:

¹ ՄՄ 6271, էջ 678:

Գրիգոր Նարեկացու ընդարձակ վարքում, որ մուտք է գործել Գրիգոր Մերենցի (մ. շ. 1425 թ.) խմբագրած Հայսմաուրքի մեջ, Նարեկ գյուղի քուրդ տիրոջ մասին ասված է, որ նա «հաւ մի... յիւր շինականն ետ թուխս դնել»։ Թխական հավն իր ճուտերով, դժբախտ պատահարով, ընկնում է երկնաքարի տակ և սատկում։ «Իսկ այն կինն, որ զհաւն ի թուխս եղեալ էր, ահաբեկ եղեալ յահէ քրդոյն՝ յուսացաւ յԱստուած եւ յաղօթս սրբոյն Գրիգորի»։ Եվ, իբր, Գրիգոր Նարեկացու ձագահարույց գորութեամբ ջախջախված հավն իր ճուտերով կրկին կենդանանում է, խեղճ ու ահաբեկված շինական կնոջն ազատելով քուրդ բեկի բարկութունից¹։

Այսպիսով, որքան էլ աղքատիկ ու ակնարկային են մեր օգտագործած նյութերը, նրանք հնարավորութուն են տալիս մասամբ որոշելու կալվածատերերի նկատմամբ գյուղական համայնքի անդամների ունեցած պարտավորությունները և, որ շատ կարևոր է, պարզում են, որ XIV-XV դդ. գյուղական հողատարածությունները հիմնականում, ինչպես նշեցինք, բաժանված են եղել հինգ կատեգորիաների՝ ա) հողաբաժանման ենթակա համայնքապատկան վարելահողեր, խոտհարքներ, արոտավայրեր և այլն, բ) տարբեր ճանապարհներով մասնավոր սեփականություն («հայրենիք», «մուլք») դարձած այգիներ, պարտեզներ, վարելահողեր, գ) գյուղատերերի կողմից սեփականված վարելահողեր, որոնք տրվում էին վարձակալման, դ) վանական հաստատություններին նվիրաբերված հողակտորներ և վերջապես, ե) անմշակ, խոպան ու ճահճուտ հողային տարածություններ։

Գյուղական համայնքը Հայաստանում ու հարևան երկրներում շերտավորման էր ենթարկված մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանից դարեր առաջ։ Դեռևս V դ. տվյալ ունենք այն մասին, որ գյուղական բնակչությունը տնտեսական ու սոցիալական իր գոյավիճակով շերտավորված էր 3 խմբերի՝ թվանիկների, տառապալներին և վար ու այգի չունեցողներին։ Թվանիկներից եկեղեցին հարկի դիմաց գանձում էր պտուղ՝ 4 գրիվ ցորեն, 6 գրիվ գարի և 16 փաս քաղցու, «տառապալները» տալիս էին հացի կեսը և գինի՝ որքան կարողանային, իսկ «որոյ վար եւ այգի ոչ է»՝ ազատվում էին պտղի վճարելուց²։

XV դ., անշուշտ, համայնքի շերտավորման պրոցեսն ավելի էր խորացել, և բազմաթիվ տվյալներից դատելով, հարուստ ու փարթամ գերդաս-

¹ Գիրք, որ կոչի Յայսմաուրք, 1730, էջ 395։

² Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկուա, 1860, էջ 66. «Սահմանադրութիւն կանոնական ի Վաչականայ Աղուանից արքայի, եղեալ ի ժողովն, որ յԱղուէնն եղեւ»։

տանների կողքին, կային ընտանիքներ, որոնք անկարող էին սեփական միջոցներով զբաղվել վարուցանքով:

Հիշատակարանների ու կալվածքների օտարման մասին շարադրված փաստաթղթերի մեջ, երբ հարկ է լինում խոսել գյուղական որևէ համայնքի բոլոր անդամների մասին, հաճախ գտնում ենք այսպիսի արտահայտություններ՝ «Թէ մեծ է եւ Թէ փոքր, Թէ հարուստ է եւ Թէ աղքատ, Թէ բնական է եւ Թէ նորէկեց»¹:

Գյուղական հարուստ գերդաստանների, նրանց տնտեսական ու սոցիալական դիրքի մասին վերը բերված տվյալները համարելով բավարար, փորձենք անհամեմատ շատ ավելի սուղ տվյալներով փոքր-ինչ լուսաբանել աղքատ գերդաստանների տնտեսական ու իրավական վիճակին առնչվող որոշ հարցեր:

Համայնքից ստացած վարելահողը ինքնաբավ միջոցներով մշակել անկարող գյուղական ընտանիքներից մի քանիսը միանալով կազմում էին հարակաշույթյուններ կամ հաղկիցների ընկերություններ: Նրանք փոխադարձ համաձայնությամբ երկրագործական աշխատանքների (վար, հունձ) ամիսներին, միացնում էին իրենց անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները և հերթով վարում, ցանում, հնձում ու կալսում կամավոր սկզբունքներով կազմված ժամանակավոր այդ ընկերությունների մեջ մտած անդամների արտերը:

Հարակաշույթյան մասին տվյալ է հիշատակում Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագիրքի» Բ. մասի ձեռն. հոդվածում, որը կրում է «Յաղագս դատաստանաց այգեգործաց, ընկերաւոր մասնաւորաց հարակշաց եւ վարձկանաց» խորագիրը:

Նշելով, որ տարբեր գավառներում գոյություն ունեն տարբեր սովորույթներ ու տրադիցիաներ, Գոշը թեև դժվարանում է առաջարկել համընդհանուր ու պարտադիր կանոններ, որոնք կիրառելի լինեն ամենուրեք «ընկերաւոր մասնաւորաց հարակշաց» միջև ծագող վեճերի ժամանակ, բայց և այնպես սահմանում է հետևյալը՝ «Մի ոք անիրաւութեամբ զրկանս ինչ գործիցէ, այլ իրաւամբք զբաժանումն արասցէ ընդ ընկերին: Իսկ գող գտեալ ոք ի նոսա կրկին տուգանեսցի եւ ոչ չորեքկին ըստ օրինացն, զի յիւր վատակսն եւ ոչ յօտարին աւիրէ»²:

¹ ՄՄ 4883, էջ 614բ:

² Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք հայոց, հրատ. Վ. Բաստամեանի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 432-433:

Այդպիսի հարակաշներ էին դարձել հայ ժողովրդական առակներից մեկում աղվեսն ու խեցգետինը. «Աղուէսն ու խեչափառն բարեկամացան մէկ մէկի եւ եղան եղբարք եւ սկսան եւ արին ցանք ի միասին եւ ի ժամ հնձելոյ աշխատեցան ի մէկ, որպէս արէն ի հողագործաց», - ասված է առակում: Յորենի շեղջը կուտելուց հետո աղվեսը մտադրվում է նենգել իր ընկերոջն ու բերքի երկու-երրորդը վերցնել իրեն. «Շախնայն ու ի գեղչիս տանուտէրքն պատեհ են տեսել, որ դու մին բաժին առնուս եւ ես երկուս», - ասում է նա խեցգետնին: Սակայն վերջինս հնարագետ խորամանկությամբ կարողանում է մեծ բաժինն ինքը ստանալ¹: Այս նույն հարցի լուսաբանման տեսակետից ոչ պակաս նշանակություն ունեն Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի կանոնական խրատները, առաքված Արևելյան Հայաստան 1251 թ.: Այդ նորահայտ կանոնական խրատների նախավերջին կանոնը ազգագրական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Այնտեղ ասված է. «Ի զրկանաց եւ ի խաբելոյ պատրաստ կայցեն քրիստոնեայքն եւ ի նենգելոյ զիրեարս՝ արք ու կանայք, հաղկիցք, եւ խապկիցք, եւ զինուորակիցք, եւ արուեստակիցք, գնաղք եւ վաճառաւղք, զի որ մարմնական իրաւք զրկէ բռնութեամբ կամ խաբելով, զինքն հոգւով զրկէ եւ յաւիտենական կենաւքն»²:

Կաթողիկոսն, այսպիսով, զգուշացնում է իր հոտին, որ հանդերձյալ կյանքում մեծ պատժի են արժանանալու բոլոր նրանք, ովքեր այս կյանքում կզրկեն, կխաբեն ու կնենգեն իրենց ընկերներին: Արվեստակիցների, այսինքն, միևնույն արհեստով զբաղվող և համբարության մեջ ընդգրկված արհեստավորների, զինվորակիցների, գնողների ու վաճառողների հետ միասին՝ կանոնի մեջ հիշատակվում են նաև «հաղկիցք» և «խապկիցք» մեկնության կարոտ տերմինները:

Հայ բարբառներում պահվել է «հախկ» բառը՝ «ընկերակից գովառնավորներից ամեն մեկին ընկած վարելու հողի բաժին» իմաստով³: Այսպիսով, պարզ է, որ «հաղկիցք» էին կոչվում ընկերակիցների այն կամավոր խմբերի անդամները, որոնք միավորվում էին վարուցանքի, թերևս նաև հունձի ու կալսման աշխատանքները միասնական ուժերով, լծկան անասուններով ու գործիքներով կատարելու համար: Հասկանալի է, որ այդ կարգի խմբերի

¹ Ն. Մառ, *Ժողովածուք առակաց Վարդանայ*, մասն Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1894, էջ 37:

² Լենինգրադի Սալտիկով-Շչեդրինի անվան հանրային գրադարանի ձեռագրական բաժին, Հայկ. ձեռագրերի ֆոնդ, նոր շարք № 37, էջ 214բ:

³ Ս. Մալխասեանց, *Հայերէն բացատրական բառարան*, III, էջ 12:

մեջ կարող էին ընդգրկվել միայն գյուղական այն ընտանիքները, որոնք առանձին-առանձին վերցրած անկարող էին մշակել իրենց հողաբաժինները:

Ոչ պակաս հետաքրքրություն է ներկայացնում նույն կանոնի մեջ հիշատակված «խապկիցք» տերմինը:

Գյուղերում կային շատ ընտանիքներ, որոնք ունեին աննշան թվով կաթնատու անասուններ (կով, ոչխար, այծ): Օրվա ընթացքում ստացած կաթի չնչին քանակով նրանք զրկված պետք է լինեին յուր ու պանիր պատրաստելու հնարավորությունից: Սակայն հայ ժողովուրդը դարերի ընթացքում իր արտադրական կենցաղում մշակել էր այդ դրությունից դուրս գալու ուղագրավ մի եղանակ՝ կաթ փոխ տալու միջոցով: Նույն վիճակի մեջ գտնվող մի քանի գյուղական ընտանիքներ փոխադարձ համաձայնության գալով, պայմանավորվում էին օրվա ընթացքում իրենց ստացած կաթը որոշ չափով-ամանով հերթով տալ այդ խմբի մեջ մտած ընտանիքներից մեկին: Այս ճանապարհով, խմբի մեջ մտած յուրաքանչյուր ընտանիք հնարավորություն էր ձեռք բերում իր կաթից յուր ու պանիր պատրաստելու: Ամանը, որով փոխ էին տալիս կաթը, թուրքերեն լեզվով կոչվում էր «ղաք» կամ «խաք»-«խապ»¹, այստեղից էլ «խապկիցք» տերմինը, որի տակ հասկացվում էր փոխօգնության այդ խմբի մեջ մտած գյուղացիներից յուրաքանչյուրը: Հայ ժողովրդական առակներից մեկում պահանջված է կարևոր վկայություն տասը այծ ունեցող մի այրի կնոջ մասին, որը լինելով «խապկիցք» «յամէն օր շերեփի մի ջուր լնոյր ի կաթն եւ ի խափ (տարբերակ՝ խապ, խաք) տայր»: Իր այծարած որդու «է՛ր առնես զայդ վնասդ» հարցին մայրը տալիս է սպառիչ պատասխան. «Որդի, մեր կաթնս քիչ է՝ այնոր համար առնեմ, թէ քիչ մի աւելի լինի մեր կաթն, որ մեզ ձմռանս թացան լինի»²:

Հազկիցների և խապկիցների խմբերի մեջ կարող էին միավորվել այն ընտանիքները, որոնք իսպառ չէին զրկվել սեփական տնտեսությունը վարելու համար անհրաժեշտ արտադրական միջոցներից: Գյուղական համայնքներում, սակայն, կային նաև այնպիսի ընտանիքներ, որոնք ինքնուրույն տնտեսություն կամ բնավ չունեին, կամ էլ ունեին այնպիսի մանր, գաճաճային տնտեսություն, որի արդյունքով անկարող էին կերակրվել: Այդպիսի ընտանիքներից էին դուրս գալիս վարձկաններն ու մշակները, որոնք վարձվում էին հարուստ համագյուղացիների կողմից երկրագործական սեզոնային աշխատանքների (վար, հունձ և այլն) շրջանում, ինչպես նաև դառ-

¹ Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, III, էջ 303-304:

² Ն. Մառ, նշվ. աշխ., էջ 238-239:

նում էին հովիվներ ու վարձկան ջրաղացպաններ¹ գյուղերում և «գործաւորներ» (տնտես, մաճկալ, հովիվ, իշվար, ջրբեր, փայտակոտոր և այլն)՝ վանական հաստատություններում:

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» ձեռագրերից մեկում, Բ. մասի ՃԻԱ. հոդվածի մեզ ծանոթ վերնագիրը խմբագրված է այսպես. «Վասն որ մարապան մտեն եւ մշակ այլ մարդոյ»:

«Մարապայ» տերմինը ըստ Ստ. Մալխասյանցի, նշանակում է «երկրագործ, որ նստած է կալուածատիրոջ հողի վրայ ու մշակում է այդ հողը, որոշ պարտականութիւններ կատարելով հօգուտ կալուածատիրոջ»²: Այս բացատրությունը ճշտման ու լրացման կարիք ունի: Մխ. Գոշի վերոհիշյալ հոդվածի խորագրում ասված է, որ մարապան կամ մշակը վարձվում է, «այլ մարդոյ» կողմից, իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում կամ Գոշի հոդվածի միջնադարյան խմբագրի ժամանակ «այլ մարդ» կարող էր լինել ինչպես կալվածատերը, այնպես էլ գյուղական փարթամ ու ընչել գերդաստանի տանուտերը: Ավելին, եթե մշակը ամենայն հավանականությամբ աշխատում էր իրեն վարձողի հողի վրա, ապա հիմք չունենք պնդելու, որ նույն փոխհարաբերությունը գոյություն ուներ վարձողի ու մարապայի միջև: Բացառված չէ, որ վերջինս կարող էր աշխատել իր հողամասի վրա, բայց ուրիշի քաշող անասուններով ու սերմացուներով: Պնդել, որ մեծատուն տանուտերերից տնտեսական այդպիսի կախման մեջ ընկած գյուղացիներն էին հենց, որ կոչվում էին «մարապայ», չենք կարող, սակայն այդ կարգի հարաբերությունների գոյությունը հավաստող տվյալներ կան:

Այսպես, 1503 թ., նորընծա ոմն Հովհաննես երեց Սթունի գյուղի բնակիչ Ճֆլայի անվամբ մեկին տալիս է երեք եզ, և նույնքան էլ՝ ձռեռի գյուղի բնակիչ Խալիֆին: Այս երկուսը պարտավորվում են Հովհաննես երեցի տված սերմերով ցանել իրենց հողակտորները, պայմանով, որ տարին 85 լիտր ձեթի գին ուղարկեն Երուսաղեմ, Հովհաննես երեցի և նրա մերձավորների հիշատակին: Ստորև մեջ ենք բերում այդ պայմանագրի կարևոր մասը. «Ի թուայբերութեանս Հայոց ՋԾԲ. (1503), ես նորընծայ Յովհաննէս երէցս որ յիշատակ դրի իմ հոգուս եւ ամենայն արեան մերձաւորացն իմոց: Տուել եմ Գ. (3) եզն ի Ճբլայուն որդին Սամղանայ, ի գեղն որ կոչի Սթունի. Գ. (3)

¹ Վարձկան ջրաղացպան էր, օրինակ, Դավիթ Ծարեցին: Սա, Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, լինելով «ի չխտրաց եւ ի տնանկաց, պահէր զջրաղացս նոցա (ծարեցոց), եւ յայնմանէ կերակրէր ինքն եւ կիներ իւր եւ որդիք» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 307):

² Հայերեն բացատրական բառարան, III, էջ 271:

եզն ալը (ի գեղն) որ կոչի Ճռեռի, ի Խալիֆէն, որ վարեն զգետինըն իմ ցորենան ու իմ գարովն, ոսբամբ ու շուշմայով, ու ալ զինչ որ լինի...: Եւ զինչ որ Աստուած տայ՝ ամէն տարի... Ձե. (85) լտեր գին յուղարկեն ի սուրբ Երուսաղէմ, ու զայլն աղքատացն եւ ուխտաւորացն բաժանեն...»¹:

Նման բովանդակութեամբ պահպանված այս միակ պայմանագիրը գրանցվել ու հասել է մեզ, որովհետեւ գործարքը բարեգործական բնույթ ունի: Իրենց հողը ուրիշի լծկանով ու սերմացուով մշակող գյուղացիները, տվյալ դեպքում, պարտավորվում են բերքի մի մասը ոչ թէ լծկան անասունների ու սերմացուի տիրոջը՝ Հովհաննես երեցին հանձնել, այլ վերջինիս հոգու փրկության համար ուղարկում են Երուսաղէմի եկեղեցիներին: Սակայն պայմանագրի պատմական արժեքը սրանով բնավ չի նվազում: Այդ փաստաթղթի հիման վրա կարելի է վստահորեն եզրակացնել, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հայկական գյուղերի ունեւոր վերնախավը (տանուտերեր, քահանաներ և այլն) շահագործում էր արտադրության միջոցների մի մասից զրկված գյուղացիներին՝ տալով նրանց լծկան անասուններ ու սերմացու և ստանալով նրանց հողակտորների վրա, նրանց ջանքերով ու քրտինքով աճեցրած բերքի զգալի մասը:

Առկա սուղ հնարավորությունների սահմաններում ցույց տալով գյուղական համայնքի անդամների միջև առաջացած շերտավորումը, անհրաժեշտ ենք համարում շոշափել նաև հետևյալ կարևոր հարցը. արդյո՞ք որևէ գյուղում բնակություն հաստատած բոլոր անձինք կամ ընտանիքներն էին համարվում տվյալ գյուղական համայնքի լիիրավ անդամներ, թե՞ կային այնպիսի գյուղացիներ, որոնք իրավագուրկ էին կամ չէին օգտվում համայնքի անդամների բոլոր իրավունքներից:

Այս խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ տվյալներ առայժմ չունենք, սակայն սկզբնաղբյուրներում կան որոշ ակնարկներ, որոնք աղոտ լույս են սփռում գյուղական համայնքի կյանքի այս կողմի վրա:

Մարմետ գյուղի մասին շարադրված մեզ ծանոթ հիշատակարանում կան այսպիսի տողեր. «...եւ այլք, որ անուանքն ի միտս չի գար, թէ մեծ է եւ թէ փոքր, թէ հարուստ է եւ թէ աղքատ, թէ բնական է եւ թէ նորէկեց, ամենեքեան՝ մեծ ու փոքր»²:

¹ Օֆուրդ, Բողլյան գրառում, Ms. Marsh. 438 (I-III). (տե՛ս Մատենադարան, Անհատական արխիվներ, թղթ. 122, էջ 2007):

² ՄՄ 4883, էջ 614ա:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ հակադրված են միմյանց գյուղում բնակվող անձինք ըստ իրենց սոցիալական (մեծ ու փոքր) և տնտեսական (հարուստ և աղքատ) գոյավիճակի: Սակայն կա նաև մի այլ հատկանիշ, որով տարբերակվել են գյուղի բնակիչները. հիշատակագիրը տարբեր կարգի բնակիչ է համարում «բնական»-ներին, այսինքն՝ գյուղի բուն բնակիչներին և «նորեկեց»-ներին, այսինքն՝ այլ վայրերից տվյալ գյուղը եկած ու բնակություն հաստատած անձանց:

Որ գյուղական բնակչության այս երկու կատեգորիաների միջև եղել է իրավական ու սոցիալական ինչ-որ տարբերակում՝ այդ երևում է նաև Մատթեոս Զուղայեցու «Վասն քարոզութեան բանի» աշխատության մի հատվածից, որտեղ հեղինակը ցանկանում է ցույց տալ, թե «բարկութեան դելը» մարդկանց նետում է հաճախ տարբեր որոգայթների մեջ: Որոգայթներից մեկն էլ համարվում է հետևյալը. «Ասէ դեն (բարկութեան) մի համբերեր դոցա, զի նոքա օտար են եւ եկք եւ դու բնիկ. հայրենիքս քո է եւ դոքա առ քեզ են եկեալ եւ ոչ դու առ նոսա. եւ դոքա զքո ապրանքդ կուտեն ու քեզ վնաս ասեն: Արդ. վարեա՛ զնոսա»¹:

Ինչքան էլ անորոշ համարվեն մեր հեղինակի խոսքերը, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, նրանք հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ «բնիկ» գյուղացիները, այլ խոսքով համայնքի լիիրավ անդամները՝ «նորեկեց»-ներին չէին համարում համահավասար իրավունքներով օժտված: Նրանց պատկերացմամբ այդ նորեկեցները «իրենց ապրանքն են ուտում», ուստի և իրենք (բարկության դեկի դրդումով) իրավասու են նույնիսկ նրանց վնասելու գյուղից («Արդ, վարեա՛ զնոսա»):

Կարելի է հուսալ, որ հայերեն ձեռագրերի հետագա խուզարկումներով երևան կբերվեն բնիկների և նորեկեցների մասին նոր տվյալներ: XIV-XV դդ. գյուղական համայնքի պատկերը հնարավորին չափ ամբողջացնելու նպատակով անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի ցույց տալ, թե գյուղացին, բացի պետական, կալվածատիրական ու եկեղեցական հարկերից (որոնց մասին այս հոդվածում խոսելը մեզ շատ կհեռացներ բուն նյութից), ի՞նչ հարկեր ու տուրքեր էր վճարում գյուղական պաշտոնեությունը՝ ձեռնավորին, ռեսին, գզրին և այլն:

Այս մասին քննության ենթակա շրջանից կամ նրան ժամանակամերձ դարերից կան ձեռագրական որոշ ակնարկներ:

¹ ՄՄ 6607, էջ 47բ:

Այսպես, 1288 թ., Սահմադիրնի և նրա որդիների պարոնություն ժամանակ Օշականում փորագրված մի արձանագրությունից պարզվում է, որ Գեղմարդ ամիրան և Հավիկ ձեռնավորը Ս. Կարապետի վանքի՝ Օշականում և Մրենում ունեցած այգիներն ազատել են ձեռնավորի հարկից. «Թողաք... զձեռնաւորին հարկն զինչ որ կայր», - գրում են նրանք¹:

1313 թ. Տալքում գտնվող Վիսկա գյուղի տանուտեր Դավիթը պարտավորվում է գյուղից դուրս հարս տանելու դեպքում նախկինում գանձվող 12 ստակ դրամի դիմաց՝ վերցնել 6 ստակ («... հարս տանի՝ ԺԲ. ստկէն 2. թողել է, 2. կառնում», - գրված է այդ առթիվ կազմված հիշատակարանում)²:

XV դ. անթվական մի արձանագրության տվյալներով Մթա գյուղի ռես Ստեփանոսը հրաժարվում է գանձելուց «զաղչկան յաղկն» կոչվող տուրքը³: Ըստ երևույթին այս տերմինի տակ ևս պետք է հասկանալ գյուղից աղջիկ ամուսնացնելու ժամանակ ռեսին տրվող տուրքը, որի մասին ակնարկ կա նաև XVII դ. անթվական մի արձանագրության մեջ: Վերջինս պահպանվել է խիստ վնասված վիճակում (բոլոր տողերի վերջին բառերը ընկել են), բայց, այնուամենայնիվ, մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում⁴:

Արձանագրության սկզբում փառաբանական խոսքեր են ուղղված «Ողմայ տանուտէրացն» հասցեին, «որ շար (բաղ)աղաթ կայր ի վերայ գեղին՝ թողին», ապա թվարկվում են այդ «շար բաղաղաթները» (նորահնար պահանջմունք, հարկ), որոնց մեծ մասը տողերի վնասված լինելու պատճառով չի հասկացվում:

Արձանագրության մեջ ընթերցվում են նաև այսպիսի տողեր. «Աստուած ող(որ)մի Թումին, որ գլուխն ԸԶ. (՞) կորեկ եթո(ղ), զխարսնեց դրամն արար Բ. շայր»: Ապա հիշատակված է մի այլ տանուտեր, որ «զմատուլու վարձն եթող», երկրորդը՝ որ «զսուլն արար Գ. ալթմանի»: «Սուլ» նշանակում է ջրաղացի խողովակ, նավ, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այստեղ խոսքը ջրաղացներից գանձվող ինչ-որ տուրքի մասին է: Տանուտերներից մեկ ուրիշը, ասված է նույն արձանագրության մեջ, «տուն մի մանած ու գուրպէ մի եթող». պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ յուրաքանչյուր գյուղա-

¹ Վիմական տարեգիր, էջ 130 [Այս և մի քանի այլ հարկատեսակների հանգամանալի ֆննդությունը տե՛ս Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978, էջ 152-173]:

² ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 95:

³ ՄՄ 4814, էջ 129ա:

⁴ ՄՄ 9660, էջ 1բ:

կան ընտանիք պարտավոր է եղել որոշ քանակությամբ մանած թել և գուլ-պա տալ տանուտերին և այլն:

1596 թ. հիշատակարանից տեղեկանում ենք «ալրղան» կամ «ալեղան» կոչվող ինչ-որ տուրքի գոյություն մասին: Հիշատակարանում ասված է, որ Բասդ գյուղում «ամէն տուն չափ մի ցորեն կու տային ի յըռէսն ալեղան», բայց Կակոս անունով մեկը դառնալով ռես և «զմտաւ ածեալ զօր մահուն եւ գերկիւղն Աստուծոյ՝ վերուց զայն շար դաբալն ի գեղջէն»¹:

Գյուղական համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող այս մանր տուրքերի մասին մեր գիտցածը շատ քիչ է: Առայժմ դժվար է ասել նույնիսկ, թե բոլոր տուրքերը յուրացնում էին ռեսներն ու ձեռնավորները:

Եվ միանգամայն հնարավոր է ենթադրել, որ դրանց գոնե մի մասը այլևայլ ճանապարհներով դարձյալ մուտք էր գործում պետական պաշտոնյաների ու ֆեոդալ տերերի գրպանները:

XIV-XV դդ. գյուղական համայնքի կազմակերպության ու պաշտոնեություն, հողային ֆոնդի տնօրինման, դասային կառուցվածքի, արտադրական կենցաղի և հարակից հարցերի մասին մեզ մատչելի տվյալները, անշուշտ, հնարավորություն չեն ընձեռում լուսաբանելու համայնքի բարդ կյանքի բոլոր կարևոր կողմերը: Այնուամենայնիվ, ստացված արդյունքը, կարծում ենք, գոհացուցիչ է և հույս է ներշնչում, որ աշխարհով մեկ ցրված հայերեն ձեռագրերի մեջ բոլոր նյութերի օգտագործմամբ հնարավոր կլինի ավելի լրիվ ու ամբողջական պարզաբանել հայ գյուղացիության պատմության կարևորագույն հարցերից մեկը՝ միջնադարյան գյուղական համայնքի հարցը:

¹ Ա. Սիւսմեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց երուսաղէմի, հտ. առաջին, 1948, էջ 358-359:

ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ X-XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ¹

Արաբական դարավոր ծանր ու մղձավանջային տիրակալություն դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական մարտերի ու ապստամբությունների հետևանքով, IX դ. երկրորդ կեսին Հայաստանի մեծ մասը թոթափեց օտար բռնապետական լուծը և վերանվաճեց իր անկախությունը. 886 իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին օծվեց հայոց թագավոր:

Աշոտը և նրան հաջորդող Բագրատունի թագավորները ձգտում էին իրենց իշխանության տակ միավորել հայկական բոլոր հողերն ու ստեղծել միասնական և ուժեղ հայկական պետություն: Սակայն շուտով Պատմական Հայաստանի հողի վրա ստեղծվեցին կիսանկախ մի քանի այլ մանր իշխանություններ՝ Վասպուրականի և Սյունյաց, իսկ այնուհետև նաև Կարսի ու Ջորադետի թագավորությունները:

Չնայած միջֆեոդալական բախումները և արաբական ամիրայությունների դեմ մղած մարտերը IX-X դդ. մերթ ընդ մերթ վրդովում էին խաղաղությունը, բայց, այնուամենայնիվ, հայ ժողովուրդը շուրջ մեկ հարյուրամյակ զերծ մնաց օտար նվաճողների հրոսակախմբերի արշավանքներից: Հարյուրամյա խաղաղության այդ ժամանակաշրջանում, արտագրողական ուժերի հետագայ զարգացման ու երկրի տնտեսական կյանքի վերելքի հետևանքով, ֆեոդալիզմը Հայաստանում թեև կոխեց իր զարգացման երկրորդ («զարգացած ֆեոդալիզմի») փուլը:

Սկզբնաղբյուրները հնարավորություն են ընձեռում հետևելու այդ շրջանին հատուկ տնտեսական ու սոցիալական կարգի մի շարք նոր երևույթների արմատավորման կամ աննախընթաց խորացման փաստերին: Այսպես, Հայաստանում ամենուրեք սկսում են հանդես գալ ու զարգանալ ֆեոդալական խոշոր տնտեսություններ. կալվածատերերն ու վանքերը, ի հաշիվ գյուղական համայնքների հողաբաժինների, ընդարձակում են իրենց տնտեսությունները, կոռային աշխատանքի օգտագործումը այդ տնտեսություններում հասնում է աննախընթաց չափերի, շինականին հողին ամրացնելու պրոցեսը լայն ծավալ է ստանում: Կալվածատերը կապվում է շուկայի հետ՝ վաճառքի հանելով գյուղատնտեսական մթերքները նորաստեղծ ու բազմամարդ քաղաքներում և այլն:

¹ Տեղեկագիր (հասարակ. գիտություններ), 1958, № 3, էջ 29-50:

Քաղաքների հիմնադրման ու աճի տեմպերը Հայաստանում զարմանք են պատճառում ուսումնասիրողներին: Մի քանի տասնամյակների ընթացքում Հայաստանի տարբեր նահանգներում, հաճախ կողք կողքի, ծագում ու բարգավաճում էին արհեստագործության ու առևտրի նոր ու նոր կենտրոններ: Դրանց առաջացմանն ու զարգացմանը մեծապես նպաստում էին նաև տարանցիկ առևտրի միջազգային նշանակություն ունեցող երկու այն բանով ուղեգծերը, որոնք, անցնելով Հայաստանի վրայով, կապում էին Արևելքը Արևմուտքի հետ:

Հայկական նորաստեղծ այդ քաղաքներում արհեստագործությունն ու առևտուրը մեծ զարգացման են հասնում, դրամական մեծ գումարներ են կենտրոնանում առևտրա-վաճառական շերտերի ձեռքին, կառուցվում են ճարտարապետական հոյակապ կոթողներ, ստեղծվում են քաղաքային մշակույթ ու գրականություն:

Երկրի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքում առաջացած այս և հարակից ուշագրավ երևույթները չէին կարող չգրավել հայ ժողովրդի պատմության մասնագետների սեռուն ուշագրությունը: Եվ իրոք, մի շարք անվանի հայագետներ, զբաղվելով X-XIV դդ. պատմության, գրականության ու արվեստի հարցերով, XX դարի 20-ական թթ. սկսած աշխատեցին պարզել նշված երևույթների բովանդակությունը:

Կարծում ենք, որ մասամբ Պոկրովսկու «շկոլայի» ազդեցությամբ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ X-XIV դդ. հայ ժողովրդի պատմության հարցերով զբաղվող մասնագետների մի մասը ճիշտ եզրակացությունների չհանգեց այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանը որոշելիս և մշակութային երևույթները գնահատելիս: Առաջիններից մեկը, որն անդրադարձավ այդ հարցերին՝ նշանավոր հայագետ պրոֆ. Ն. Ադոնցն էր: «Քաղաքական հոսանքները հին Հայաստանում» խորագրով իր հոդվածում նա մեկեն հայտարարեց, որ իբր Բագրատունյաց Հայաստանում քայքայվում էր ֆեոդալական արտադրաձևը և ձևակերպվում բուրժուական իրավակարգ. «Մինչ Անիում մարում էին ֆեոդալականության վերջին ճառագայթները, - եզրակացրեց նա, - Արևմուտքը նոր էր ողջունում նրա արշալույսը: Հասարակագիտական տեսակետից Արևելքին էր պատկանում առաջնությունը, և նա էր կարապետը նոր բուրժուական իրավակարգի»¹:

¹ Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 48:

Ադոնցն իր այս հայտարարությունն արեց այնպիսի մի աշխատության մեջ, որն անմիջապես չէր առնչվում Հայաստանի X-XIV դդ. Պատմության, և, մանավանդ, այդ շրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հարցերին: Ուստի նրա հայտարարությունը լուրջ հետևանք չունեցավ: Այլ նշանակություն ունեցավ հանգուցյալ ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի 1930 թ. հրատարակված և 1954 թ. վերահրատարակված «*О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей...*» մեծարժեք մենագրությունը: Այստեղ հեղինակը, ի մի բերելով IX-X դդ. Հայաստանում ստեղծված քաղաքների միջազգային նշանակությունը բացահայտող փաստերը, հանգեց այն եզրակացության, որ «քննարկվող ժամանակաշրջանում տնտեսական կյանքը Հայաստանում վերակառուցվում էր նոր սկզբունքներով: Արհեստների ու առևտրի զարգացումը, ազգային բուրժուազիայի¹ տեսակարար կշռի բարձրացումը, քաղաքային կենտրոնների ծաղկումն ու աճը նպաստում էին, անտարակույս, տնտեսական ու սոցիալական նոր հարաբերությունների սաղմնավորմանը և, հնարավոր է, որ նոր այդ ուժերը ժամանակի ընթացքում առաջ կբերեին ֆեոդալական կարգի կործանում, եթե միայն այդ զարգացումը չկանխվեր XI դ. կեսերի անցուղարձերով ու սելջուկների արշավանքով»²:

Նույն այս միտքը, ավելի որոշակի արտահայտություններով, ակադ. Հ. Մանանդյանը կրկնեց 1940 թ. լույս ընծայած «Հայաստանի քաղաքները X-XI դարերում» ուսումնասիրության մեջ, գրելով հետևյալը. «Տնտեսական այն երևույթները, որ վերև մենք մատնանշեցինք... հատկանշական են ու բնորոշ քայքայվող ֆեոդելիզմի համար, որի սկիզբը կարելի է ըստ իս Հայաստանում ենթադրել հենց այս» (X-XI դդ. – Լ. Խ.) ժամանակաշրջանում: Եվ կամ «Մեր վերոհիշյալ փաստական դիտողություններից... կարելի է ըստ իս հետևեցնել, որ առևտրի, քաղաքների, արդյունաբերության և դրամական ու ապրանքային տնտեսության բուռն ու արագ աճմամբ Հայաստանում ևս ֆեոդելիզմը սկսել էր քայքայվել, և որ հասարակական կյանքն այնտեղ

¹ Ուշագրավ է, որ աշխատության երկրորդ հրատարակության մեջ ակադ. Հ. Մանանդյանը փոխել է «ազգային բուրժուազիայի» («национальной буржуазии») արտահայտությունը՝ «առևտրա-վաշխառուական տարրի» («торгово-ростовщический элемент») արտահայտությամբ:

² **Я. А. Манандян**, *О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен*, Ереван, 1930, с. 149 (первое издание), с. 212 (второе издание).

ևս կարող էր վերակառուցվել առաջագեմ նոր հիմքերի վրա, ինչպես այդ հինգ դար հետո տեղի ունեցավ Արևմտյան Եվրոպայում»¹:

Այսպիսով, իր աշխատություններից մեկում IX-X, իսկ մյուսում X-XI դդ. ակադ. Ն. Մանանդյանը համարեց այն ժամանակաշրջանը, երբ Հայաստանում քայքայվում էին ֆեոդերական արտադրական հարաբերությունները և սաղմնավորվում, Արևմտյան Եվրոպայից հինգ դար առաջ, բուրժուական հարաբերություններ:

Մեզ հետաքրքրող հարցերին թեթևակիորեն անդրադարձել է նաև ակադ. Ն. Մառը՝ Անիի պեղումների արդյունքների մասին գրած իր հոդվածներում և նրանց ամփոփումը հանդիսացող «Անի» մեծարժեք աշխատության մեջ (տպ. 1934 թ.): Տարբերվելով նախորդ հեղինակներից, որոնք ֆեոդալիզմի քայքայման ու կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմնավորման մասին խոսում էին՝ նկատի ունենալով միայն սելջուկյան արշավանքներին նախորդող ժամանակաշրջանը, ակադ. Ն. Մառը իրավամբ կարծում էր, որ այդ արշավանքները չկանխեցին երկար ժամանակով արտադրողական ուժերի զարգացումը Հայաստանում. քաղաքների ծագման ու ընդարձակման, արհեստագործության և առևտրի զարգացման տեսակետից Հայաստանի տնտեսության համար ավելի մեծ նշանակություն ունեցան հաջորդ XII-XIII դդ.:

Խոսելով Անիի նշանավոր մեծատուն Տիգրան Հոնենցի մասին, նրան համարելով «իր էպոխայի համար տիպական կապիտալիստ», նշելով այն փաստը, որ Տիգրանը «զբաղվում էր փոխառվական գործարքներով գրավի դիմաց, և նրա մոտ գրավի տակ էին գտնվում բազմաթիվ հողեր և կալվածքներ»՝ Ն. Մառն ի վերջո եզրակացրեց, որ «այս բոլորը ստիպում է հանգել այն մտքին, որ Անին հենց այն հնոցն էր, որի մեջ հայկական ֆեոդալիզմը վերափոխվեց... հայկական բուրժուական աշխարհի»²:

Հաջորդ հեղինակը, որը շատ ավելի հանգամանորեն անդրադարձավ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հասարակական ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հարցերին, հիմնավորելու համար «հայկական վերածնության» իր տեսությունը՝ ականավոր գիտնական Մ. Աբեղյանն էր: Իր՝ «Վերածնությունը հայոց հին գրականության մեջ» հոդվածում (տպ. 1943 թ.) և մասնավորապես «Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ գրքի առաջին գլխում (տպ. 1946 թ.), Մ. Աբեղյանը այսպես է բնո-

¹ Ն. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքները Ժ-ժԱ դդ., Երևան, 1940, էջ 46-47:

² Н. Я. Мара, Ани, 1934, с. 35.

րոշում Հայաստանի տնտեսական զարգացման աստիճանը X-XI դդ. «Երկարատև խաղաղ շինարարության դարաշրջանում... արագ բարձրանում է ժողովրդական տնտեսությունը, երկրի բնակչությունն աճում է, շինվում են բազմաթիվ գյուղեր, քաղաքագյուղեր ու գյուղաքաղաքներ, որոնք հետզհետե դառնում են ավելի ու ավելի մարդաշատ», առաջանում են խոշոր քաղաքներ: «... Ոչ միայն Անիի, այլև Կարսի, Արծնի և ուրիշ քաղաքների վրայով էին անցնում տարանցիկ առևտրական մեծ ճանապարհի ճյուղերը, ուստի և նրանք ևս դարձել են վաճառաշահ կենտրոններ և ներքին, և արտաքին առևտրի, և ապրանքների փոխանակության համար: ... Բնականաբար առաջ էր գալիս դրամական տնտեսությունը. դրամը մի նոր աստված էր դարձել, մարդիկ ամեն տեսակ շահի ետևից էին ընկնում... X դարից արդեն նյութական կարողությունը՝ ոսկին, երկրի հարստությունները, կալվածքներ և ուրիշ անշարժ կազմեր, կենտրոնանում էին առանձին վաճառական անհատների ձեռքին. առաջ էին գալիս կապիտալիստներ, որոնք կազմում էին մի նոր դասակարգ»:

«Այսպիսով, Ֆեոդալական շրջանի երկու իշխող դասերի՝ ազնվականության և եկեղեցականության կողքին տնտեսապես, ապա և մտավորապես բարձրանում և դիրք էր ձեռք բերում նոր դասակարգը՝ հարուստ քաղաքացիությունը՝ որ նույնիսկ մրցում էր ֆեոդալների հետ» և այլն¹:

Մ. Աբեղյանի տեսակետը «հայկական վերածնության» և նրա սոցիալ-տնտեսական նախադրյալների մասին ձգողական մեծ ուժ ունենալու կարճ ժամանակում լայն տարածում գտավ: Մասնակի լրացումներով կամ, ավելի հաճախ, առանց որևէ վերապահման՝ այդ տեսակետն ընդունվեց հայ միջնադարյան մշակույթի պատմության այլևայլ բնագավառներն ուսումնասիրող մի շարք մասնագետների կողմից, այն տեղ գտավ նույնիսկ միջնակարգ դպրոցների համար կազմված գրականության պատմության դասագրքում²:

¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946, էջ 4-6:

² «Հայկական վերածնության» այս տեսությունն ընկալողներից իրենց ջանասիրությամբ աչքի են ընկնում հատկապես Վ. Զալոյանը: Տե՛ս նրա «Роль восточных народов в истории развития философской мысли», «Основные вехи, развития философской мысли в Армении (V-XVIII вв.)», «Հայկական վերածնության մասին» (Տեղեկագիր, 1955, № 12, էջ 85-114) և այլ հոդվածները, և Մ. Մկրյանը. տե՛ս նրա «Գրիգոր Նարեկացի» (Երևան, 1955) ուսումնասիրությունը և «Հայ գրականության պատմություն» երեք հրատարակությամբ (1949, 1951 և 1954) լույս տեսած դասագրքի առաջին հատորի համար գրած գլուխները:

Ֆեոդալիզմի քայքայման ու կապիտալիստական հարաբերությունների սաղմերի առաջացման մասին, ինչպես տեսանք հայագետների մտքերի ու տեսակետների հակիրճ շարադրանքից, հայտարարություններ շատ են եղել, սակայն նրանցից և ոչ մեկը չի փորձել հատուկ ուսումնասիրությամբ անդրադառնալ այդ հարցերին՝ սկզբնաղբյուրների ընձեռած տվյալների, ըստ կարելիության, ամբողջական և անկողմնակալ օգտագործումով: Այդ աշխատանքը մասամբ կատարել է ականավոր հայագետ Աշ. Հովհաննիսյանը, «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» մեծարժեք աշխատության առաջին հատորում, (Երևան, 1957): Այստեղ, այլևայլ առիթներով անդրադառնալով Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հարցերին, նա իր խոսքն է ասել մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի մասին, բնորոշելով այն՝ որպես զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջան: Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում աշխատության այն դրվագները, որոնք նվիրված են X-XVI դդ. գրեթե բոլոր նշանավոր քաղաքական ու մշակութային գործիչների գաղափարական դիմապատկերմանը: Առանց բանավեճի մտնելու «հայկական վերածնության» ջատագովների հետ, Աշ. Հովհաննիսյանը, փաստական ուշագրավ նյութերի օգտագործումով և կուռ տրամաբանությամբ բացահայտել է նրանց տեսակետների վարկածային լինելը: Կարևոր ու գնահատելի աշխատանք է կատարել նաև Բ. Առաքելյանը «Հայաստանի քաղաքները X-XIII դդ.» տպագրության հանձնված մենագրության մեջ:

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանը հիշյալ դրերում գիտականորեն որոշելու համար, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է ձեռագիր ու տպագիր աղբյուրների մանրակրկիտ հետախուզությամբ երևան բերել ու արժեքավորել բոլոր այն նյութերը, որոնք այս կամ այն չափով կա-

---

Սովետական պատմագրությունը, բնականաբար, լույսյայն չէր կարող անցնել Հայաստանի, ինչպես նաև մեր հարևան Վրաստանի մի խումբ գիտնականների կողմից առաջ քաշվող «Արևելյան (կամ հայկական) վերածնության» նոր ու հետաքրքրական պրոբլեմի կողմով: Եվ «Սովետական մեծ հանրագիտարանի» երկրորդ հրատարակության խմբագրությունը անհաժեշտ գտավ «Վերածնություն» (“Возрождение”) բառի տակ անդրադառնալ այդ խնդրին, նշելով, որ այն «առայժմ բավարար չափով չի լուսաբանված: Ամեն դեպքում նրա դրական լուծման համար անհրաժեշտ է հաստատել ոչ միայն կոլտուրայի ծաղկման, անտիկ կոլտուրայի նկատմամբ հետաքրքրության առաջացման փաստը և այլն, այլ, ամենից առաջ, **այդ շրջանում արևելյան երկրներում կապիտալիզմի սաղմնավորման հատկանիշների առկայության փաստը**»: *St'u Bol'shaya Sovetskaya entsiklopediya, второе издание, т. 8, с. 534* (ընդգծումը մերն է – Լ. Խ.)

րող են նպաստել մեր պատմագրության մեջ իրենց լուծումը շատացած մի շարք խիստ կարևոր հարցերի պարզաբանման գործին:

Սույն հոդվածով ի մի ենք բերում X-XIV դդ. արհեստագործության վիճակի ու զարգացման աստիճանի մասին մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը, ծրագրելով առաջիկայում հոդվածներ գրել նաև հետևյալ հարցերի մասին.

- 1) Հայ մեծատունները և նրանց գործունեության բնագավառները
- 2) Վարձկաններն ու ծառաները հայկական քաղաքներում ու գյուղերում
- 3) Գյուղական համայնքը X-XIV դդ. և այլն:

***

Կ. Մարքսը «Կապիտալի» առաջին հատորում գրում է. «Թեև կապիտալիստական արտադրության առաջին սաղմերը սպորադիկ կերպով հանդիպում են արդեն XIV ու XV դդ. Միջերկրական ծովի առանձին քաղաքներում, բայց և այնպես կապիտալիստական դարաշրջանն սկսվում է միայն XVI դ.: Այնտեղ, որտեղ սկսվում է նա, վաղուց արդեն ոչնչացել է ճորտատիրությունը, և արդեն զգալիորեն թռչնել է միջնադարի ամենավառ ծաղիկը՝ ազատ քաղաքները»¹:

Արդ, որոնք էին արտադրական այն հարաբերությունները, որոնց հիման վրա Մարքսը գտնում էր, որ XIV-XV դդ. հենց Իտալիայում էր «կապիտալիստական արտադրությունն ամենից վաղ զարգացել»²:

Ռուսական պատմագրությունը զգալի նվաճումներ ունի միջնադարյան եվրոպայի քաղաքների արտադրական կյանքի ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրման բնագավառում: Մասնավորապես կարևոր են Վ. Ռուտենբուրգի աշխատությունները, նվիրված իտալական քաղաքներում կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունների սաղմնավորման հարցերին³: Փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա Վ. Ռուտենբուրգը վերականգնել է իտալական ամենախոշոր քաղաքներից մեկի՝ Ֆլորենցիայի արդյունաբերական ու առևտրական պատկերը, ցույց տալով, որ XIV դ. քաղաքի տնտեսական կյանքում առաջնակարգ դեր էին կատարում արդյունաբերական ընկերությունները. իրենց կապիտալները զգալի

¹ Կ. Մարքս, Կապիտալ, Ա. հտ., Երևան, 1954, էջ 748:

² Նույն տեղում, էջ 749, ծնթ. 189:

³ Տե՛ս В. И. Рутенбург, Очерк из истории раннего капитализма в Италии, М.-Л., 1951; Налогообложение и общественный кредит Флоренции XII-XV вв., Л., 1941, աշխատություններ:

շափով մահուդագործական ձեռնարկությունների մեջ էին ներգրել նաև առևտրական ու բանկային ընկերությունները:

«Բրդի մշակման մասին տրակտատը» (XIV դ.) և այլ նյութեր հնարավորություն են տվել հեղինակին ուշագրավ մանրամասնություններով պատկերելու մանուֆակտուրային տիպի կապիտալիստական ձեռնարկության կառուցվածքն ու բնույթը: Ըստ այդմ, բրդի հումքը Ֆլորենցիա էր ներմուծվում Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Թունիսից, Իսպանիայից, Հայաստանից և Լեանտյան երկրներից, իսկ պատրաստի արտադրանքը արտահանվում նույն և մի շարք այլ երկրներ: Ներմուծվող հումքը տեղ հասնելով՝ ստուգվում ու գնահատվում էր հատուկ մասնագետների՝ գնահատու հսկիչների կողմից, այլ մասնագետներ տեսակավորում էին հումքը ըստ որակի, ապա ուղարկում նախնական մշակման՝ ճարպից, քրտնքից և կեղտից մաքրելու համար: Կաթսաներում եռացնելուց, Արնո գետում լվանալուց և արևի տակ չորացնելուց հետո՝ բուրդն ուղարկվում էր կենտրոնական արհեստանոց, որտեղ աշխատում էին բացառապես վարձու բանվորներ (XIV դ. Ֆլորենցիայում կար 30000 վարձու բանվոր): «Այստեղ արդեն, - գրում է Վ. Ռուտենբուրգը, - չկան տվյալ արտադրանքի թողարկման համար անհրաժեշտ բոլոր գործողությունները կատարող վարպետներ, ենթավարպետներ կամ աշակերտներ: Արտադրության բարդ ու լայնորեն դիֆերենցված պրոցեսը հանգեցնում է ընկերության կենտրոնական արհեստանոցի ներսում աշխատանքի նույնպիսի լայն բաժանման, ստեղծում է բանվորների մի ամբողջ բանակ, որոնցից յուրաքանչյուրը ձեռք է բերում շատ նեղ բնագավառի, հաճախ ամբողջ պրոցեսի միայն մեկ առանձին գործողության փորձ: Այդ բանվորը դադարում է ունիվերսալ լինելուց. նա արագորեն ու հմուտ կերպով կատարում է տարեցտարի կրկնվող մեկ գործողություն: Չհաշված ներկելու պրոցեսը, բուրդը, ինչպես և մահուդի տարբեր կիսաֆաբրիկատները ընկերության արհեստանոցում անցնում են ավելի քան 20-25 առանձին գործողություններով»¹:

Եվ այսպես, մշակվող բուրդը մի քանի անգամ դուրս էր գալիս կենտրոնական արհեստանոցից, տարվում Ֆլորենցիայում և շրջակա գյուղերում բնակվող չքավոր կանանց մոտ մանվելու, ապա ներկվելու համար: Այնուհետև կրկին բերվում էր կենտրոնական արհեստանոց և, ի վերջո պատրաստի արտադրանքը մեծ հակերով արտահանվում էր հեռավոր երկրներ:

¹ В. И. Рутенбург, Очерк из истории раннего капитализма в Италии, с. 134-135.

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ արդյունաբերական ընկերությունները իրենց էին ենթարկել Ֆլորենցիայի բոլոր տնայնագործներին: Թույլ ու աղքատ համքարություններից շատերը ևս քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը արդյունաբերողներին սպասարկելով և նրանց կողմից վարձվելով: Այդ համքարություններում ընդգրկված արհեստավորների վիճակը քիչ բանով էր տարբերվում կենտրոնական արհեստանոցներում աշխատող բանվորների վիճակից: Այսպիսով, համաշխարհային շուկաներում հոշակված ֆլորենտյան մահուդը XIV-XV դդ. մեծ չափով արտադրվում էր կապիտալիստական տիպի արդյունաբերական ձեռնարություններում: Արտադրական այդպիսի հարաբերություններ, այս կամ այն չափով, գոյություն ունեին նաև իտալական մի շարք քաղաքներում և, անտարակույս, «կապիտալիստական արտադրության առաջին սաղմեր» ասելով՝ Մարքսն ի նկատի ուներ հենց այս կարգի հարաբերությունները:

Արդ, եղե՞լ են արդյոք այդպիսի հարաբերություններ Հայաստանում X-XIV դդ.:

Աշխատենք պատասխանել այս հարցին մատենագրական, մեծ մասամբ ձեռագիր ու անտիպ, փաստերի օգնությամբ:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, հատկապես XII-XIII դդ., Հայաստանում արհեստագործության մի շարք ճյուղեր, որոնց արտադրանքը հանվում էր երկրից դուրս՝ աննախընթաց զարգացում էին ապրել: Արտահանվող ապրանքների մեջ զգալի տեղ էին բռնում զանազան թանկարժեք գործվածքները, գորգերը, մետաղյա իրերը, ներկերը և այլն: Հայտնի է, օրինակ, որ Երզնկայի ճարտար մանածագործները XIII-XIV դդ. հյուսում էին «աշխարհի լավագույն բեհեզները» (Մարկո-Պոլո)¹ և «իր անունով կոչվող գեղեցիկ կերպասները» (Յակուտ² և Իբն-ի Բատուտա)³: Ժամանակակիցների վկայությամբ Երզնկայում արտադրված պղնձե ամանները, և, մանավանդ, զարդարուն աշտանակները մեծ հռչակ էին վայելում (Իբն-ի Բատուտա)⁴: Երզնկան Հայաստանի մի շարք այլ քաղաքների հետ միասին, հայտնի էր նաև բարձրարվեստ իր ոսկերիչներով ու արծաթագործներով:

¹ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, I, 1932, էջ 48:

² Յակուտի աշխարհագրության հետ ծանոթացել ենք հանգուցյալ արաբագետ Հ. Նալբանդյանի կատարած թարգմանությամբ, որի տպագրությունը, չգիտես ինչու, շարունակ ձգձգվում է:

³ Իբն-ի Բատուտա (1301-1378), Օտար աղբյուրները հայերի մասին (ֆաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 31):

⁴ Նույն տեղում:

Արհեստագործության զարգացումը հիմնականում ընթանում էր ոչ թե գործիքների կատարելագործման ուղիով, այլ առաջին հերթին, աշխատանքի բաժանման հետագա խորացմամբ: Արհեստի որոշ բնագավառներ կատարելագործվելով բաժանվում էին ենթաճյուղերի, առաջ էին գալիս արհեստագործական նոր մասնագիտություններ: Գրիգոր Մագիստրոսը «Առ տէր Պետրոս» գրած Բ թղթում, իրեն հատուկ դիպուկ արտահայտություններով, խոսում է հյուանության, ոսկեգործության, երկաթագործության և պղնձագործության մայր արհեստների՝ մի շարք ենթաճյուղերի բաժանված լինելու մասին: Նա գրում է. «... Հստ օրէն հիւանց, որք արհեստին են մակացուք, ոչ նախուստ յանտառս կամ ի մայրս ճեպին հատանել փայտս, քանզի այլ ոք են պարապեալ այնոցիկ, եւ այլ, որք հարթեն եւ սղոցեն, եւ ապա ծայրագոյնքն՝ ճախարակօք եւ այլովք գործարանօք գեղապանձ զնոսա յարդարեն գահաւորակս եւ աթոռս եւ այլ ինչ գործարանս: Այսպէս եւ որք ոսկւոյն են պարապեալք եւ երկաթոյ եւ պղնձոյ»¹:

Նմանօրինակ տվյալ ունենք նաև թանկարժեք գործվածքների արտադրության մասին. ոսկեհուռ ասեղնագործ կերպասե կտորները արտադրվում էին արդեն տարբեր մասնագետների միահամուռ ջանքերով: XIV դ. վերջերին և XV դ. սկզբներին ապրած մատենագիր Մատթեոս Զուղայեցին մի առիթով գրել է այսպիսի տողեր. «Զոր օրինակ գործէ ոք կերպասս ի յապրշմէ, եւ ապա յետոյ զարդարեն զնա ոսկի թելով»²:

Ուշագրավ է նաև նույն հեղինակի հաղորդած տվյալը Բեմխա և նաչիճ թանկարժեք գործվածքների արտադրման բարդ պրոցեսի մասին, որի հետ նույնպես արժե ծանոթանալ. «Զոր օրինակ, - գրում է Մ. Զուղայեցին, - թէ ոք քեմխայ կամ նաչիճ գործել ուսանի. եւ յայնմանէ զկտան եւ զբուրթն հնաճրեն գործել, որք են այլ մանրուսմունք: Եւ թէ է՞ր է դժուար, ասիցէ ոք նախն եւ նաչիճն: Զի զվարաղ ոսկին ի վերայ մորթոյ կացնեն եւ մանր թել կտրեն եւ այնպէս հնարեն ի գործելն, որ այն բարակ թելին ոսկին երեսն ի վեր լինի. եւ վասն այսորիկ դժուար է այս գործ քան զամենայն ինչ»³:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, անտարակույս, եղել է արհեստագործական որոշ գործիքների կատարելագործում, ինչպես նաև տեխնիկական նորարարություններ:

Պրոֆ. Բ. Առաքելյանը, օրինակ, ուշագրություն է դարձրել Վարդան

¹ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղեհանդրապոլ, 1910, էջ 9 [Նոր հրատարակության 21 նամակն է, տե՛ս Մատենագիրք հայոց, ՓԱ դար, ՓԶ հատոր, Երևան, 2012, էջ 271]:

² «Քննութիւն Գործոց առաքելոց», ՄՄ 1402, էջ 187ա:

³ Նույն տեղում, էջ 19ա:

Անեցու (X դ.) «Վասն կառացն Աստուածութեան» շափածո բարձրարվեստ գրվածքի մի հատվածի վրա, որի մեջ ականարկ կա ինչ-որ լարով աշխատող բրուտագործական ճախարակի մասին («զհամատարած լարն վիճակի, որով շարժէ զճախարակ բրտի»)¹: Ճիշտ է, բանաստեղծական այս արտահայտության հիման վրա դժվար է պատկերացնել ճախարակի կառուցվածքը, սակայն կարելի է չկասկածել, որ այն ավելի կատարելագործված դազգահ է եղել, քան ոտքերի օգնությամբ դարձող գուրգը:

Ուշագրավ ձեռագրական վկայություն ունենք այն մասին, որ կատարելագործվել է նաև ոստայնանկի դազգահը: Գետնագործ կամ տափնիգործ կոչվող դազգահի կողքին, որի վրա ոստայնակը գործում էր միայն ձեռքերի օգնությամբ, գործածության մեջ է մտնում ու լայն տարածում գտնում արդեն հորագործ կոչվող դազգահը, որի վրա աշխատում էին և՛ ձեռքերով, և՛ ոտքերով: Մեզ արդեն ծանոթ Մատթեոս Զուղայեցին, նկարագրելով ոստայնանկի աշխատանքը, գրում է. «Յորժամ ոստան հենէ, նախ շափէ զմի թելն եւ ապա հենէ. եւ ի գործելն՝ ոտիւքն եւ ի ձեռքն վճարէ, եւ զինչ գործէ՝ ծրարէ ի վերայ սալմին»²:

Տեխնիկական որոշ առաջադիմություն, ըստ երևույթին, եղել է նաև մետաղամշակության մեջ: Հայ արհեստավորները կարողացել են ստեղծել ձուլածո բարդ, տարբեր մասերից կազմված արձանիկներ: Ալքիմիական մի ձեռագրում կարդում ենք այսպիսի տողեր. «Առ կարմիր պղինձ, հալէ զինքն եւ լից մարդոյ պատկեր, որ առիւծ է հեծէր. վերայ գլխուն՝ թագ, եւ ունի Գ. եղջիր, եւ իւր ձախ ձեռն խօսող, եւ հալան ամէն՝ երկաթի»:³ Արձանագործական այս բարդ կոմպլեքսը մի կաղապարով շատ դժվար կլիներ ձուլել: Այդ է նկատի ունեցել հեղինակը, խրատի շարունակության մեջ գրելով. «Թէ ամէնս մէկ տեղ չէ կարէս հանել, դու հան զառիւծն, զմարդն եւ զխօսողն... խարտէ, որ աղէկ պատկեր ելանէ, եւ ծածկէ զմարդն յերկու անգամն, որ մտանէ առիւծին փորն, եւ գամ զարկ յինքն երկաթի կամ պղնձի»⁴:

Ալքիմիական մի այլ ձեռագրում, որն ընդօրինակված է XVII դ., բայց գրված պետք է լինի դարեր առաջ, գտնում ենք պղնձի օքսիդ (ժանգառ) ստանալու մի խրատ, որի մեջ, ի միջի այլոց, ասված է. «Առ պղնձի քերուքն, զայն որ շարխէն վաթի» և այլն⁴:

¹ Բազմավէպ, 1919, էջ 164-169:

² «Քննութիւն Գործոց առաքելոց», ՄՄ 1402, էջ 64ա:

³ ՄՄ 2954, էջ 178ա:

⁴ ՄՄ 7322, էջ 37ա:

Սրանից կարելի է թերևս եզրակացնել, որ գոյություն է ունեցել անվավոր հատուկ հարմարանք, մետաղներ, տվյալ դեպքում պղինձ մշակելու համար: Մետաղամշակման պատմության մասնագետ չլինելով՝ դժվարանում ենք ասել, թե այդպիսի հարմարանք առաջին անգամ երբ և որտեղ է ստեղծվել: Այնուամենայնիվ, նրա առկայությունը Հայաստանում ինքնին վկայում է մետաղամշակման բնագավառում ևս համեմատաբար ավելի կատարելագործության հասած գործիքների կիրառման մասին: Անհրաժեշտ է կրկնել, սակայն, որ նոր մասնաճյուղերի էին բաժանվում և տեխնիկապես այս կամ այն չափով առաջադիմում միայն այն արհեստները, որոնց արտադրանքի զգալի մասն արտահանվում էր երկրից դուրս: Եվ ընդհակառակը, արհեստագործության ամենամասսայական բնագավառները, որոնց արտադրանքը տեղական շուկայից դուրս չէր գալիս, շարունակում էին իրենց գոյությունը պապենական հնամենի ձևերով ու տեխնիկական միջոցներով:

Բերենք մի բնորոշ օրինակ. մորթիներից վերարկու և գլխարկ պատրաստող արհեստավորը՝ ճոնը, կենդանուն մորթազերծ անելուց սկսած մինչև հանդերձ կարելի՝ կատարում էր ինքը միայնակ: Այս մասին ևս պերճախոս տվյալ է հաղորդում բանիմաց Մատթեոս Զուղայեցին. «Ճոնն հան է զայլ կենդանեաց մորթ, եւ աղէ եւ չորացուցանէ, եւ դարձեալ լուանայ, եւ հանէ զմիսն, եւ դնէ յաղոց՝ զարէ ալերբ, եւ խմորով, եւ հանեալ՝ դարձեալ չորացուցանէ, եւ ապա գործէ եւ կակղէ, եւ յետոյ ներկէ, եւ ի բազում մորթոյ մի հանդերձ կարէ»¹:

Այսպիսով, բերված փաստերը հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ X-XIV դդ. Հայաստանում արհեստագործությունը՝ ընդհանուր առմամբ և, հատկապես իրենց արտադրանքով արտաքին շուկայի հետ կապված արհեստի ճյուղերը՝ զարգացում էին ապրում: Մայր արհեստի մասնատումով ստեղծվում էին արհեստագործական նոր մասնաճյուղեր, ուստի և նոր մասնագիտություններ: Ներքին շուկայի սահմանափակ պահանջները բավարարող արհեստները բանում էին հնավանդ ու պարզունակ տեխնիկական միջոցներով, այն դեպքում, երբ արհեստագործական մյուս ճյուղերում նկատվում են տեխնիկական որոշ նորարարությունների ու գործիքների կատարելագործման երևույթներ:

Այժմ աշխատենք սկզբնաղբյուրների ընձեռած սուղ ու պատահական ակնարկների ի մի բերումով հնարավորին չափ պարզաբանել, թե ի՞նչ սկզբունքներով էր կազմակերպված արհեստագործությունը Հայաստանում

¹ «Քննութիւն Գործոց առաքելոց», ՄՄ 1402, էջ 189բ-190ա:

X-XIV դդ., որքանո՞վ էր խորացել արհեստի բաժանումը գյուղատնտեսությունից, կա՞յին արդյոք Հայաստանի քաղաքներում արհեստագործական համաքարություններ և այլն:

Անիի ու Դվինի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված երկրագործական գործիքները (արորներ, խոփեր, գերանդիներ, կալսելու կամներ, բահեր և այլն) վկայում են այն մասին, որ հայկական միջնադարյան քաղաքների բնակչության համար երկրագործությունը, որպես օժանդակ զբաղմունք, որոշակի դեր է կատարել¹: Եվ ընդհակառակը, գյուղերում ու ավաններում գյուղատնտեսությունից զատ զբաղվել են նաև արհեստագործությամբ, եղել են դարբիններ, հյուսներ, դերձակներ և այլ արհեստի տեր մարդիկ, որոնք բավարարել են իրենց համագյուղացիների ոչ բարդ, ամենօրյա պահանջները²: Ավելին՝ տվյալներ ունենք այն մասին, որ գյուղական տնտեսությունները գերազանցապես փակ նատուրալ բնույթ կրելով, աննշան չափերով էին կապված շուկայի հետ և բավարարում էին իրենց սուղ պահանջները՝ ինքնուրույն:

Այս մասին ուշագրավ տեղեկություն ենք գտնում Գրիգոր Տաթևացու «Համառօտ հաւաքումն առակաց գրոցն Սողոմոնի» ձեռագիր աշխատության մի հատվածում, որը կրում է «Վասն գովութեան ժրագլուխ կնոջ» խորագիրը: Ավելորդաբանություններով լի այդ հատվածից քաղվածաբար մեջբերենք որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող մի-երկու տող. «Այլ եւ ինքն (ժրագլուխ կինն) աշխատի եւ գործէ ձեռաւքն՝ մանէ կամ ոստայնէ... Ոչ միայն ի ցերեկի գործէ, այլ եւ ի գիշերի... գտեալ ասր եւ կտաւ՝ արար հանդերձս պիտանիս եւ վաճառեաց... Զի եւ պատրաստէ հանդերձս իւր եւ առն իւրում եւ ամենայն ընտանեաց, եւ ոչ կարօտին յարտաքուստ գնելոյ»:

Շարունակության մեջ Տաթևացին հայտնում է նաև, որ «սեպհական գործ կնոջ մանելն է եւ ներկելն»³:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ սովորական ու պարզ գյուղական հագուստ ձեռք բերելու համար «ժրագլուխ» կին ունեցող գյուղացին հարկ չունենր դիմելու ջուլհակի կամ ոստայնականի:

Անտարակույս, ապահով և ունևոր գյուղական տանուտերը, չբավարարվելով տանը պատրաստված կոպիտ հագուստ-կապուստով, անձամբ կամ միջնորդ առևտրականի միջոցով կապվում էր քաղաքային շուկաների

¹ Տե՛ս Հ. Օրբելի, *Անույ աւերակները*, Վաղարշապատ, 1919, էջ 51, Կ. Ղաֆադարեան, *Դուին քաղաքը եւ նրա պեղումները*, Երևան, 1952, էջ 156:

² Այս մասին ուշագրավ նյութեր կան հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում:

³ ՄՄ 1264, էջ 367ա:

հետ, ձեռք բերելով թանկարժեք կտորներ ու գործվածքներ: Այդպիսիներից էր անշուշտ միջնադարյան ժողովրդական առականներից մեկի հերոսը, որը նույնիսկ պատարագի ժամանակ՝ մտքով դեգերում ու առևտուր էր անում խոշոր քաղաքների ճոխ շուկաներում. «Միտքս ի Թաւրէժ էր եւ քո մաւրն գլխադիր եւ կաշիկ կու գնէի», - ասում է նա իր երկյուղած որդուն, որը պատարագի ժամանակ, իբր, տեսնում էր հրեշտակներ¹:

Պետք է ենթադրել, որ ֆեոդալական ու վանական խոշոր տնտեսութիւնները ևս իրենց անհրաժեշտ արհեստագործական արտադրանքի մի մասը ձեռք էին բերում ոչ թե քաղաքային շուկաներից, այլ պատրաստում դղյակներին ու վանքերին կից գոյութիւն ունեցող արհեստանոցներում:

Խոշոր վանքերի արհեստանոցների մասին կարելի էր Ստ. Օրբելյանի հաղորդած տվյալները: Խոսելով Տաթևի վանքի շինութեան առանձին էտապների մասին՝ պատմիչը գրում է, որ այնտեղ կառուցվել են «գաղտանոցս գետնափորս ի ներքոյ վանիցն՝ ծածուկ երկրաւ, բազում տունս եւ դարանս ի պէտս եկեղեցւոյն... եւ սրբաշէն տրապէզս եւ գործատներս, համբարանոցս եւ սրբարանս եւ գրատունս», կամ «շինէ (թագուհին Սիւնեաց Շահանդուխտ) եւ... զհամբարանոցս եւ գործատունս եւ շուրջ պարսպէ զվանքն»²:

Այս վկայութիւններում խոսք չկա այն մասին, թե վանական գործատներում ովքեր էին աշխատում, սակայն մեծ հավանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ այդ արհեստավորների գեթ մի մասը հոգևորական է եղել: Այդպես էր, օրինակ, հարեան Վրաստանում³ և, ինչպես կարելի է եզրակացնել Հակոբ Կլայեցի կաթողիկոսի (1268-1286) «Մեկնութիւն նուրբ գրեանց» անտիպ աշխատութեան տվյալների հիման վրա, նաև Հայաստանում: Կլայեցին իր աշխատութեան էջերից մեկում գրում է. «յատուկ ամենայն վանաց ամենայն եղբարց արուեստ որոշել չէ պարտ: Վասն զի ոմն վանուց այս ինչ պիտոյ է եւ ոմն՝ այս ինչ, եւ է արուեստաւոր մի վանիցն չգայ ի պէտք վասն նիւթոցն անպատրաստութեան եւ դժուարագիւտ լինել(ոյ), բայց այլում տեղոջ՝ նիւթն առատ եւ պիտանի եղբարցն եւ դիւրավաճառ»: Շարունակութեան մեջ կաթողիկոսը պահանջում է կղերական-արհեստավորներից

¹ ՄՄ 3179, էջ 127ա:

² Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 225:

³ Տե՛ս Շոթա Մեսիպայի «X-XII դդ. վրացական վանքերում արհեստագործության և աշխատանքի կազմակերպման հարցի շուրջը» հոդվածը (վրացերեն)՝ տպագրված Վրացական ՍՍՌ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի «Միմոմխիլվելի» ժողովածուի մեջ (1949, I):

չզբաղվել պերճանքի իրերի, ոսկեկար գործվածքների և այլ թանկարժեք ապրանքների արհեստագործությամբ. «Դիպակագործութիւն, ոսկեգործութիւն, - գրում է նա, - այսպիսիքս ցանկութեանց մարդիկ սպասաւորք են, զի ոմն թագ ցանգայ ունել եւ խնդրէ առնել յարուեստաւորէն, ոմն փողնոց, ոմն ծգանոց, այլ ոմն այլ ինչ. եւ նա (արուեստաւորն) լնու զցանկութիւնսն, այսպէս եւ դիպակագործն... զոր չէ պարտ կրօնաւորացն ուսանել»։ Նա խրատում է բավարարվել «այծէիւք ոստայնանկութեամբ» և «լոկ եւ թանձր» (իմա՝ պարզ ու անզարդ) կոշիկներ կարելով¹։

Շատ ավելի սակավ են մեր տեղեկությունները Ֆեոդալական դպրակների կից եղած գործատների մասին։ Հիմք կա ենթադրելու, որ նրանցում ճիշտ այնպես, ինչպես մոնղոլական իշխանության ժամանակաշրջանի «քարխանե»-գործատներում², բանում էին ստրուկ արհեստավորներ, որոնց գոյությունը Հայաստանում թերեւս հավաստվում է Գրիգոր Տաթևացու քարոզներից մեկով։ Տաթևացին, գիմելով Հուդային, ասում է. «Մի թշուառական, զծառայ մի որ ոչինչ գիտէ ի հարիւր դահեկան ծախեն, դու զվարդապետն եւ զարարողն երկնի եւ երկրի՝ վասն երեսուն արծաթի»³։ Պետք է ենթադրել ուրեմն, որ վաճառում էին նաև այնպիսի ծառաների, որոնք բան (իմա՝ արհեստ) գիտեին։

Պատմական սկզբնաղբյուրները, բարեբախտաբար, փոքր-ինչ առատ են մեզ հետաքրքրող հարցերի տեսակետից անհամեմատ ավելի մեծ նշա-

¹ ՄՄ 598, էջ 175բ։

² Այդ «փարխաններում», որ պատկանում էին իշխաններին ու քաղաքապետներին, արտադրում էին զենք ու զինամթերք, հագուստ, ինչպես նաև ապակի ու հայելի։ Այդ մասին տե՛ս **А. М. Беленицкий**, «К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху», *Советское востоковедение*, V, с.123-124։

Ա. Բելենիցկին, հենվելով պարսկալեզու աղբյուրների վրա, կարծում է, որ առաջին «փարխանները» ստեղծվել են Միջին Ասիայում XIII դ. 30-ական թթ. (տե՛ս նույն տեղում)։ Ներսես Շնորհալու (մհ. 1173 թ.) հանելուկներից մեկում, կարծում ենք, կա ակնարկ այն մասին, որ այդպիսի գործատներ Արևելքում եղել են մինչմոնղոլական շրջանում ևս։ Սարգի մասին գրած Շնորհալու հանելուկում ասված է.

«Փ սուլտանի մեծ փարխանան
Կայր մին ուսթայ խիստ աննման,
Առանց հորի եւ մափոփան
Գործեր բառակ գործ անխափան»

(Տաղարան, 1512, էջ 52-53)։

«Սուլթանի փարխան» ասելով՝ հեղինակը նկատի է ունեցել, մեծ հավանականությամբ, սելջուկյան սուլթանի գործատունը, ուստի և այդպիսի գործատներ գոյություն են ունեցել նաև XII դ.։

³ **Գրիգոր Տաթևացի**, *Գիրք քարոզության, որ կոչի Ձմեռան հատոր*, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 581։

նակությունն ունեցող քաղաքային արհեստագործության այլևայլ կողմերը լուսաբանող նյութերով: Եվ դա միանգամայն բնական է, եթե նկատի առնենք քաղաքային արհեստագործության տեսակարար կշռի ծանրությունը:

Արհեստները միջնադարյան Հայաստանի քաղաքներում, անտարակույս, կազմակերպված են եղել համքարական սկզբունքներով:

Համքարությունների գոյությունը Հայաստանում X-XIV և հետագա դարերում այժմ արդեն հավաստվում է նշանակալից փաստերով: Դրանք մասամբ օգտագործված են Յու. Ախվերդովի, Ս. Եղիազարովի, Վ. Աբրահամյանի և ուրիշների՝ Հայաստանի արհեստագործության ու համքարային կազմակերպության պատմությանը նվիրված տպագիր աշխատություններում¹:

Որոշ նոր տվյալներ, հատկապես երգնկայում 1280 թ. ստեղծված առևտրական ու արհեստավորական խավերին պատկանող ամուրի երիտասարդներից կազմված «եղբայրության» կանոնադրությունը, որը շոշափման շատ եզրեր ունի հետագայի համքարական կանոնադրությունների հետ, հրատարակեցինք մենք 1951 թ.²:

Վերոհիշյալ աշխատություններում հավաքված, ինչպես նաև ուրիշների կողմից անտեսված այլ նյութերի օգտագործմամբ համքարությունների գոյության հարցը բազմակողմանիորեն ուսումնասիրեց Բ. Առաքելյանն իր «Քաղաքները Հայաստանում IX-XIII դդ.» դիսերտացիոն աշխատության մեջ:

Համքարությունների գոյությունը հավաստող կարևոր փաստերից հիշենք մի քանիսը:

Հովհաննէս Երզնկացին իր անտիպ քարոզներից մեկում, նկարագրելով արքաների թագադրության առիթով քաղաքներում տեղի ունեցող հանդեսները, հայտնում է նաև, որ «զանազան գործօնեայքն արուստիցն զիրեանցն զարդարէլ փութան փողոցս»³, այլ խոսքով՝ տվյալ է հաղորդում այն մասին, որ քաղաքներում միևնույն մասնագիտության տեր արհեստավորները գրավում էին մի փողոց կամ շարք:

¹ Стѣу Ю. Ф. Ахвердов, Тифлисские амкары, Тифлис, 1883; С. А. Егназаров, Исследование по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи, Казань, 1891, Վ. Աբրահամյան, Արհեստները և համքարական կազմակերպությունները Հայաստանում IX-XIII դդ., Երևան, 1946:

² Լ. Խաչիկյան, «Երգնկայում 1280 թ. կազմակերպված «եղբայրությունը»», Տեղեկագիր, 1951, № 12, էջ 73-84:

³ ՄՄ 1273, էջ 66բ. [Է. Բաղդասարյան, Հովհաննէս Երզնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977]:

Անի քաղաքի արձանագրություններում կան տվյալներ, որոնցով հաստատվում է Երզնկացու հաղորդածը: Ըստ այդ արձանագրությունների քաղաքն ունեցել է «բազմոց», «կաշկարոց», «նալպանդնոց», «սարաճփողոց», «փոկարարոց» անունով փողոցներ կամ արհեստագործական շարքեր:

Քաղաքներում եղել են արհեստավորների միջև ծագած վեճերը հարթելու համար «ծերոց ատեաններ»¹, դատական մի մարմին, որն ազգագրական նյութերից դատելով՝ սերտ կերպով առնչվում է համքարական կազմակերպություններին:

XIX դ. համքարական կազմակերպություններում կար իգիթբաշի կոչվող մի պաշտոնյա, որի պարտականությունն էր ուստաբաշու (համքարության ընտրովի ավագի) կարգադրությունները համքարության անդամներին հաղորդելը: Վերը հիշատակված մեր հոգվածում բավարար փաստերով ցույց ենք տվել, որ այդ պաշտոնը ժառանգված է միջնադարյան հայկական համքարություններից: Մանկտավագ կամ մանգասառ կոչվող պաշտոնյաները («իգիթբաշի» թուրքերեն նշանակում է հենց «մանկտավագ») միջնադարյան քաղաքներում կատարում էին կարևոր դեր, լինելով երիտասարդ քաղաքացիներից կազմված ջոկատի հրամանատար:

Վերջին դարերից մեզ հասած համքարական կազմակերպությունների ստատուտներում համքարության անդամների փոխհարաբերությունների և միմյանց նկատմամբ ունեցած պարտավորությունների մասին կան բազմաթիվ հոգվածներ: Դրանք իրենց մեծագույն մասով առնչվում են Երզնկայի 1280 կանոնադրության համապատասխան հոգվածներին:

Ի միջի այլոց նշենք նաև հետևյալը. մինչ այժմ հայկական համքարությունների մասին պահպանված հնագույն ուղղակի վկայությունը համարվում էր էջմիածնի Մայր տաճարի վրա 1682 թ. Թիֆլիսի հայ համքարությունների փորագրել տված նվիրաբերական արձանագրությունը²: Չեռքի տակ այժմ ունենք շուրջ մեկուկես դար ավելի վաղ գրված մի փաստաթուղթ, որի մեջ պարզ ու որոշակի տվյալ կա Բերկրի քաղաքում 1541 թ. ոչ շատ ուշ գոյություն ունեցած սոլկարների համքարության մասին: «Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս սօլկար ասնաֆին, ձեռամբ ուսթայ Ալխասին», - գրված է այնտեղ³:

¹ Մխիթար Գոշ, Առակներ, կազմեց է. Պիպպյան, Երևան, 1951, էջ 122:

² Վիմական տարեգիր, կազմեց Գ. Կոստանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 195:

³ ՄՄ 5067, էջ 360ա (ընդօրինակված է 1473 թ.):

Պետք չէ կարծել, որ հայերեն ձեռագրերի մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ հնարավոր կլինի առաջիկայում լրացնել հայկական համքարությունների մասին մեր գիտելիքները: Այժմ իսկ ձեռքի տակ ունենք նյութեր, որոնք այս կամ այն չափով նպաստում են միջնադարյան արհեստագործության հետ կապված մի շարք հարցերի պարզաբանման գործին:

Այսպես օրինակ՝ Գրիգոր Տաթևացին իր Քարոզգրքի Ամառան հատորում ունի այսպիսի մի պարբերություն. «Զօրութիւն եպիսկոպոսին ի վերայ քահանայիցն եւ սարկաւագացն է, որպէս զօրութիւն թագաւորի ի վերայ արուեստաւորաց քաղաքին, զի ոմն կացուցանէ վերակացու, շահնայ, ձեռնաւոր եւ զիւրաքանչիւր արուեստ կարգաւորէ՝ զդարբին, զոսկերիչ եւ զայլսն»¹: Նրան լրացնում է Մատթեոս Զուղայեցին. «Մարմնաւոր կարգաւորութիւնք են Ե. (5), - գրում է նա, - նախ՝ այր եւ կին, երկու՝ տանուտէրն եւ ընտանիքն, երեք՝ վերակացուք քաղաքին եւ արուեստաւորք»²:

Քաղաքի «վերակացուները» հսկողություն էին սահմանում արհեստավորների վրա, պահանջում, որ արտադրված ապրանքը համապատասխանի ավանդական ձևին ու որակին (լինի «ըստ չափոյ եւ կանոնի»), նյութը խարդախված չլինի և այլն: Ըստ երևույթին, նրանք էին հավաքում արհեստավորներից պետությանը հասանելիք հարկերն ու տուրքերը: «Արուեստաւոր չկարելով գործել զարուեստն՝ զրկեալ գտանի յայնմ կոշմանէ», - գրել է XIV դ. սկզբի հեղինակ Բարսեղ Մաշկեորը³: Արհեստով զբաղվելու իրավունքից զրկելու հրամանը, հավանաբար նույնպես տալիս էին այդ «վերակացուները»:

Ամեն մի արհեստավոր շահագրգռված էր իր արհեստը սովորեցնելու նախ և առաջ իր որդիներին: Համքարային արհեստագործության համար բնորոշ այս երևույթի արտացոլքը գտնում ենք միջնադարյան մի առակի մեջ, որի գալլ-հերոսը իրեն ներկայացնում է այսպիսի խոսքերով. «Մենք յազգէ յազգ մսագործ՝ մսագործի որդիք ենք»⁴:

Սակայն, սովորաբար, ամեն մի վարպետ ունենում էր աշակերտներ, պարտավորվելով որոշյալ ժամանակամիջոցում մասնագիտացնել նրանց այն աստիճանի, որ նրանք կարողանային ինքնուրույն գործ սկսել:

¹ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 179:

² «Քննութիւն Գործոց առաքելոց», ՄՄ 1402, էջ 146:

³ Մեկնութիւն սրբոյն Աւետարանին, որ ըստ Մարկոսի, արարեալ երանելոյն Բարսեղի Շնորհալի վարդապետի, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 189 (ՄՄ 1314, էջ 121ա):

⁴ Н. Я. Март, Сборники притч Вардана, II, с. 132.

Ծնողները, իրենց որդիներին արհեստի տալով, վարպետի հետ կնքում էին հատուկ պայմանագիր, սահմանում ուսման ժամկետ և այլն: Այդ մասին ուշագրավ տեղեկություն է գրանցել վերը հիշատակված Բարսեղ Մաշկևորը. «Արդ, - գրում է նա, - եթե զորդի քո յարուեստ տալիր եւ նա միշտ ի տան մնայր եւ կամ թէ այլուր խաղայր, ո՞չ հրաժարէր ի նմանէ ուսուցիչն եւ ասէր՝ ժամանակ սահմանեցեր ուսանելոյ մանկանդ եւ յայնքան ժամանակս ոչ կարէ դա ուսանել, զի չկայ (իմա՛ չգայ) մօտ առ իս եւ ուսանի, եւ զայս ինձ հարկ էր, ասէ, ասել քեզ»¹: Մեջբերված վկայության իմաստը պարզ է. վարպետը պատասխանատվությունից խուսափելու համար, բնականաբար դիմելու է իր ծուլ աշակերտի ծնողներին՝ հրաժարվելով նրանից, կամ տեղեկացնելով, որ «սահմանված ժամանակում» աշակերտի մեղքով, չպետք է կարողանա նրան արհեստավոր դարձնել:

1387 թ. հասել է մեզ «աշակերտի» ծնողների և «վարպետի» միջև կնքված մի համաձայնագիր, ըստ որի Մարգարե անունով մի երիտասարդի ծնողները իրենց որդուն որպես «հոգոյ որդի» հանձնում են Մովսես քահանային, որպեսզի սա նրան ի վերջո քահանա դարձնի: Արժե ծանոթանալ այդ համաձայնագրին.

«Յանուն Աստուծոյ, ես Ովանէս, կողայկիցն իմ Թանկսուղ, տուինք մեր աւժարութեամբ զմեր որդիս Մարգարէ հոգոյ որդի Մովսէս քահանայիս մինչեւ ի մահն, որ երէց առնէ...

Ի թվ. ՊԼԶ. (1387)»²:

Աշակերտները, դառնալով իրենց վարպետների հոգևոր որդիները, նրանց մեծարում էին «հայր» պատվանունով («Եւ որք արուեստս ուսուցանեն մանկանց՝ նոցա հայրք կոչեն», - գրում է այդ մասին Մատթեոս Զուղայեցին)³ և հաճախ, ուսումնառության ողջ ժամանակաշրջանում, բնակություն էին հաստատում վարպետների տանը: Այսպես էր վարվել, օրինակ, թամբագործ ու քսակակար Ավագը, որը «լեալ երբեմն ի Սալամաստ քաղաք ի տիս տղայութեան ընդ արուեստապետին իւրոց՝ ումեմն Պարսկի եւ մահմեդականի, ի տղայութեան ժամանակի ընդ նմին կեցեալ վասն օգտութեան արուեստին»⁴: Աշակերտների ժամանակի մեծագույն մասն անց է կացել ուսուցչի տանն ու արհեստանոցում հոգնեցուցիչ ու սևագործ աշխատանքի մեջ: Այս կապակցությամբ պերճախոս տվյալ է հաղորդում Մարգիս Շնոր-

¹ Մեկնություն սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մարկոսի, տպ. էջ 25, ձեռ. էջ 15բ:

² ՄՄ 6288, էջ 111բ:

³ ՄՄ 3854, էջ 296ա:

⁴ Հայոց նոր վկաները, 1903, էջ 157:

հալին (XII դ.). չար մարդիկ, - ասում է նա, - երբ տեսնում են վարդապետի, որը «զմի ոք աշակերտ ունիցի, որ զկարեւոր պէտս նորայ վճարիցէ, զի մի անձամբ չրաբերս լինիցի եւ փայտակոտոր եւ հրավառ... բամբասեն, երգիծանեն, մեծատուն է, ասեն»¹: Պարզ է ասված. աշակերտ էին պահում, նրան օգտագործելու համար որպէս ջուր բերող, փայտ կոտորող, թոնիր վառող և այլ սև աշխատանքներ կատարող:

Ծեծը խրատելու և ուսուցանելու համընդհանուր ու տարածված միջոց է եղել: XIII դ. ընդօրինակված մի Կանոնագրքի մէջ հանդիպել ենք հատուկ հոգվածի, որով 7 տարվա ապաշխարություն է սահմանված այն վարդապետի համար, որը գազանաբար ծեծելով կսպանի իր աշակերտին²:

Աշակերտի անվճար ու չսահմանափակված աշխատանքը հնարավորին չափ երկար շահագործելու դիտավորութեամբ վարպետները շարունակ ձգտել են երկարաձգել ուսումնառութեան ժամանակաշրջանը: Այնքան դանդաղ են մատուցել նրանք իրենց արհեստի գաղտնիքներն աշակերտներին, որ ժամանակակիցները, երբ ցանկացել են ճանաչված ու հասկանալի օրինակ բերել «սակաւ սակաւ» մի բան անելու, հիշել են իսկույն աշակերտի ուսումնառությունը վարպետի մոտ³:

Աշակերտն ստիպված է եղել լուռ ու մունջ, երկար տարիների ընթացքում հնազանդվել իր վարպետին, կատարել նրա բոլոր պահանջներն ու հրամանները, որովհետեւ այլ ճանապարհ չի եղել արհեստը տիրապետելու ու ինքնուրույն գործ սկսելու: «Զի որպէս տղայն, - ասում է այդ մասին Բարսեղ Մաշկեորը, - ոչ ընդդիմանայ ուսուցչին եւ ոչ հարցաքննէ իրաւունս հակառակելով, այլ խոնարհութեամբ հնազանդի եւ երկիւղիւ շափաւորեալ զինքն՝ յայնժամ կարէ մտանել յարուեստն»⁴:

Միջնադարյան հայկական արհեստագործութեան մէջ եղել են նաև ենթավարպետներ: Այդ մասին որոշակի տվյալ է հաղորդում Հովհան Ռոտունեցին Տաթևի վանքի տաճարի և զանգակատան շինութեան առթիվ արտասանած ճառի մէջ («Ի յօրհնութիւն նորակերտ շինուածոյ տաճարին եւ զանգակատանն... վանիցն Ստաթէի»): Նա գովասանքի և շնորհակալութեան

¹ Սարգիս Շնորհալի, Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 654:

² ՄՄ 715, էջ 9ա:

³ Այսպէս օրինակ՝ Հովհան Ռոտունեցին իր աշխատություններից մեկում խորհուրդ է տալիս եկեղեցու փարոզիչներին «սակաւ սակաւ խրատու» խելքի բերել անհավատներին, ճիշտ այնպէս ինչպէս արհեստավորն է ուսուցանում իր աշակերտին. «գործօրինակ արուեստաւոր զաշակերտս իւր» (ՄՄ 5871, էջ 19բ):

⁴ Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանին, որ ըստ Մարկոսի, էջ 67:

խոսք է ուղղում շինարարական աշխատանքներին մասնակցած բոլոր անձանց. հատկապես դրվատանքի է արժանանում ճարտարապետը («մանաւանդ զիմաստուն ճարտարապետ եւ զհանճարամիտ վարպետն»¹). սա աշխարհական մարդ է, ունի որդիներ, աշխատել է ոչ միայնակ, այլ «աշխատակցօք եւ աշակերտեալ մանկամբք»¹:

«Աշակերտեալ մանուկ» տերմինը մեկնության կարոտ չէ, իսկ «աշխատակից» տերմինը, անշուշտ, նշանակել է ենթավարպետ²: Ենթավարպետները մեր ձեռագրական աղբյուրներում հիշվում են նաև «փոքր (կամ փոքրագույն) արվեստավոր» և «օգնական» կոչումներով:

Արտադրության պորցեսում նրանց կատարած դերի մասին կան միերկու անուղղակի վկայություններ:

Բարթոլոմեոս Բոլոնիացին (XIII դ. 30-ական թթ.) գրում է. «Յորժամ շինեալ լինին ապրանք եւ լինին անդ փոքրագոյն արուեստաւորք եւ մեծամեծք, եւ զի թէպէտ երկուքն առնեն զգործն, այլ որ մեծ ճարտարապետն է՝ նայ ածէ ի կատարումն շինուածն»³:

Գրիգոր Տաթևացին լրացնում է իր նախորդին: «Փոքր արուեստաւորն, - գրում է նա, - պատրաստէ զնիւթն եւ զլիւարն տա զտեսակ գործոյն»⁴, իսկ Առաքել Սյունեցին ավելացնում է՝ «արուեստն ոչինչ կարեն առնել առանց օգնականի»⁵:

Այս մեջբերումները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ ենթավարպետները ծանոթ են եղել արհեստի տվյալ մասնաճյուղի արտադրության պրոցեսին, մասնակցել են նրան, բայց մասնագիտական խոր պատրաստություն պահանջող ու հիմնական աշխատանքը, այնուամենայնիվ, կատարել է վարպետը («զլիւարը», «մեծ ճարտարապետը»). նա էր, որ «ածէր ի կատարումն շինուածն»:

Վարպետները շահագործում էին ենթավարպետների ու աշակերտների աշխատանքը. նրանց միջև տնտեսական հողի վրա շարունակ տեղի էին ունենում վեճեր, թշնամանք ու պայքար: Այս մասին հետաքրքրական վկայություն է պահպանվել Հակոբ Կլայեցու մեզ արդեն ծանոթ «Մեկնութիւնն նորբ գրեանց» աշխատության մեջ. խարազանելու համար կղերականների նախանձն ու հակառակությունը միմյանց նկատմամբ, Կլայեցին կատարում

¹ ՄՄ 1843, էջ 188ա:

² Հմմտ. ոռու. работник ևն:

³ «Քարոզգիրք» (ՄՄ 2181, էջ 201ա):

⁴ «Մեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանին», (ՄՄ 1198, էջ 289բ):

⁵ «Քարոզ տարեմութին» (ՄՄ 969, էջ12բ):

է օգտակար մի համեմատություն. «Թէ զոր ինչ յարտաքին արուեստաւորսն տեսանեմք, - գրում է նա, - որ նախանձին ընդ իրեարս եւ հակառակին, մանաւանդ փորձքն՝ աշխինքն ընդիր արուեստաւորքն՝ ի վայր հարուն զախմարսն եւ նոքա նախանձեն ընդիրսն»¹:

Այսպիսով, միջնադարյան հայկական քաղաքների արհեստավորները աշխատում էին՝ ձեռքի տակ ունենալով ենթավարպետներ ու աշակերտներ: Նրանք՝ բոլորն էլ, տարբեր չափերով մասնակցում էին արտադրության պրոցեսին, սակայն ոչ ենթավարպետը, ոչ էլ աշակերտը վարպետի վարձկան բանվորները չէին, նրանք, որոշ ժամանակ անց, իրենք դառնալու էին վարպետներ:

Արհեստավորները, առիթից առիթ որևէ բեռ տեղափոխելու կամ արտադրության հետ անմիջապես շառնչվող որևէ սև աշխատանք կատարել տալու համար՝ վարձում էին մշակներ կամ վարձկաններ: Դրանց մասին մանրամասն խոսք կլինի առանձին. նշենք այստեղ, որ սկզբնաղբյուրներում չկա գեթ մի հատիկ վկայություն կամ ակնարկ այն մասին, որ վարձկանները մասնակցել են արտադրական պրոցեսին:

Այսպիսով, ամենայն իրավամբ, կարող ենք եզրակացնել, որ X-XIV դդ. Հայաստանի արհեստագործության մեջ վարձու աշխատանք չէր կիրառվում, հետևաբար արտադրության մեջ դեռևս չէին նկատվում նույնիսկ թույլ սաղմեր կապիտալիստական կամ վաղ-կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունների:

Մեր այս եզրակացությունն առավել կամրապնդվի, երբ մենք ընդհանուր գծերով ծանոթանանք արհեստավորի և պատվիրատուի կամ գնորդի փոխհարաբերություններին:

Քննության ենթակա ժամանակաշրջանում Հայաստանի քաղաքների արհեստավորները, եթե միայն նրանց արտադրանքը դուրս չէր հանվում երկրից, կապվում էին գնորդի կամ պատվիրատուի հետ առանց միջնորդի, անձամբ: Արտադրվելիք ապրանքի նյութը շատ դեպքերում տալիս էր ինքը՝ պատվիրատուն:

Այս մասին վկայություն կա Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» երկրորդ մասի 124-րդ՝ «Յաղագս դատաստանից բնաւից արուեստականաց խարդախողաց» խորագիրը կրող հոդվածում: Այստեղ գրված է. «Արուեստաւորք ամենայն, ըստ որում եւ իցեն արուեստի, եթէ հատուածով գործիցեն եւ եթէ վարձով, յորժամ ոչ ըստ հաճոյից Տեառն գործիցեն, այլ եւ

¹ ՄՄ 598, էջ 172բ:

զնիւթն ապականիցեն, դատաստան է ըստ հաճոյից նոցա առնել դարձեալ, կամ զապականեալն ի զնոյն արժանւոյն լնուլ եւ ապա լիով հասանել վարձու...»¹:

Այս հոգւվածը հետաքրքրական է մի քանի կողմերով. առայժմ ուշադրութիւն դարձնենք հոգւվածի այն տվյալի վրա, ըստ որի արհեստավորն աշխատել է պատվիրատուի նյութով և պարտավորված է եղել, այն փչացնելու կամ պատվերի համաձայն չմշակելու դեպքում, վճարել նյութի արժեքը, ապա միայն ստանալ իր աշխատանքի վարձը լիովին:

Այս եզրակացութիւնն ամրապնդվում է մատենագրական բազմաթիվ այլ վկայութիւններով:

Այսպես օրինակ՝ Ներսէս Շնորհալին իր «Յիսուս Որդի» պոեմում գրում է.

«... Որք յաշխարհի գործ արուեստին
Ի յերկաթոյ կամ արծաթին²
Եւ կամ յայլ ինչ նիւթեղէնին
Զտեսարս նիւթոցն նենգեցին՝
Հատուցանեն անդրէն նոցին
Ի քն արդար դատաստանին»³:

Գրիգոր Տաթևացին իր քարոզներից մեկում գող ու զրկող է կոչում այն արհեստավորին, որն «ի յարուեստն վնասէ եւ խառնէ եւ կամ զայն նիւթն, զոր էառ պակասեցուցանէ»⁴:

Այդ մասին խոսում է նաև Մատթեոս Զուղայեցին. «Գողք կոչին արուեստաւորք, - գրում է նա, - որք առնուն յայլոց նիւթ, եւ խորեն ի գործելն, եւ ի պահանջելն ուրանան»⁵:

Տաթևացու աշակերտ Հովհան Կոլոտիկը, հեղինակ «Մեկնութիւն եսայեայ» աշխատութեան, ուղղակի հայտնում է, որ արհեստավորները որևէ բան արտադրելու համար «նիւթ խնդրեն»⁶:

Այս կարգի վկայութիւնների թիվը կարելի է բազմապատկել, սակայն բերվածն էլ բավական է համոզվելու համար այն բանում, որ հայ արհեստա-

¹ Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք հայոց, հրտ. Վ. Բաստամեանի, Վաղարշապատ, 1880, էջ 436:

² Այս տողը ձեռագրերում հանդիպում է «Առ ի յոսկոյ կամ յարծաթին» տարբերակով: Տե՛ս, օրինակ, ՄՄ 2236, էջ 419ա:

³ Գիրք, որ կոչի Յիսուս Որդի, Ս. Պետերբուրգ, 1785, էջ 173-174:

⁴ Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր, էջ 25-26:

⁵ ՄՄ 2229, էջ 133ա:

⁶ ՄՄ 1128, էջ 186ա:

վորը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում հիմնականում աշխատում էր պատվիրատուի նյութերի վրա, ըստ նրա պահանջի արտադրելով հարկ եղած ապրանքը:

Պատվիրատուի և արհեստավորի միջև այս կարգի հարաբերությունը բնորոշ է ապրանքային արտադրության խիստ ցածր մակարդակին, երբ Կ. Մարքսի արտահայտությունը՝ «Предложение подчинено спросу и поэтому производство расширяется лишь медленно»¹:

Չի կարելի տարակուսել այն բանում, որ արհեստավորը պատվիրատուից նյութ ստանալուց բացի, ինքը ևս նյութ է ձեռք բերում և պատրաստում իր արվեստին համապատասխան ապրանք՝ վաճառելու համար²: Այս դեպքում ևս, եթե միայն արտադրված ապրանքը չէր արտահանվում երկրից դուրս, արհեստավորը կապվում էր գնորդի հետ անմիջականորեն, առանց միջնորդի:

Հակոբ Կլայեցին մեր կողմից մի քանի անգամ արդեն հիշատակված իր աշխատության մեջ խոսում է ինչ-որ կրպակավորների մասին: Վանական արհեստավորներին նա խորհուրդ է տալիս իրենց արտադրանքը վաճառելու համար քաղաք տանելիս՝ ընկերանալ և միասին գնալ («ամենայն ոք զիւրն ժողովէ ի միասին զվաճառսն եւ ապա ճանապարհակցին»), որովհետեւ «բազումքն ի միասին... պնդութիւն են միմեանց... յաւազակացն... ի ճանապարհին», մեծ վտանգ են ներկայացնում նաև կրպակավորները. «կրպակաւորքն ջանան խաբել զվաճառն եւ զբազումն ինքեանց առնել, ընդ բազումսն անվնաս անցանէ խաբէութիւնն նոցա եւ ոչ կարէ վնասել, կամ բազումք անվնաս անցանեն քան մին, զի երկնչին ի բազմացն, գուցէ վկայ լիցին միմեանց առաջի դատաւորաց»³:

Այս մեջբերումներից կարելի է հետևեցնել, որ կրպակավորները քաղաքի շուկաներում կրպակ ունեցող առևտրականներ էին, որոնք հնարավորության դեպքում չէին խորշում խաբել իրենց արտադրանքը վաճառելու համար քաղաք բերողներին, նույնիսկ երբ նրանք վանական-արհեստավորներ լինեին: Հասկանալի է, որ էժան գնով ձեռք բերած ապրանքը նրանք թանկ գնով վաճառելու էին իրենց կրպակներում: Հակոբ Կլայեցին այդպես էլ ասում է՝ «ջանան խաբել զվաճառն եւ զբազումն ինքեանց առնել»:

¹ К. Маркс, *Формы предшествоующие капиталистическому производству*, 1940, с. 50.

² Հմմտ. Մխիթար Գռչ, *Դատաստանագիրք հայոց*, էջ 437 (ՃԻԴ. հոդվածի շարունակությունը):

³ «Մեկնութիւն նուրբ գրեանց» (ՄՄ 598, էջ 176ա):

Արհեստավորներն իրենց աշխատանքի վարձը հիմնականում ստանում էին դրամով:

Մատթեոս Զուղայեցին իր «Հաւաքումն բանից, որ հայի առ Զ. աւուր գործս Աստուծոյ» աշխատութեան մեջ փորձում է սպառիչ պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչի՞ համար են ստեղծված ոսկին և արծաթը: Նրա կարծիքով պատճառներից մեկն էլ այն է, որ առանց ոսկու և արծաթի արհեստավորներն ու առևտրականները չէին կարող գնել ու վաճառել. նա գրում է. «գործաւորք եւ վաճառականք ի՞նչ վաճառէին եւ գնէին. վասն որոյ զայսպիսի նիւթս արար (Աստուած), զի զմիմեանց կարիս լցցեն եւ աջողեսցի շինութիւն աշխարհիս»¹:

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից» վերը մեջբերած 114-րդ հոդվածում, ինչպես տեսանք, կար այսպիսի արտահայտություն. «Արուեստաւորք ամենայն... եթէ հատուածով գործիցեն եւ եթէ վարձով...»: Ուշագրավ այս հատվածից դժվար չէ եզրակացնել, որ դրամական վարձատրությունից բացի, արհեստավորներն աշխատել են նաև «հատվածով», այսինքն՝ աշխատավարձի դիմաց ստացել պատվիրատուի նյութի մի մասը՝ «հատվածը», այն մշակելու և վաճառելու համար:

Ըստ երևույթին կիրառվել է նաև ապրանքափոխանակություն. որևէ արհեստավոր իր պատրաստի արտադրանքը փոխանակել է մի այլ արհեստավորի արտադրանքի հետ: Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում մի արհեստավոր (հավանաբար կտավագործ) գրանցել է մանր հաշիվներ. դրանցից մեկը կարդացվում է այսպես. «կտաւ մի փալնի շինել է տուաք»², այսինքն՝ մի համետ (փալան) կամ, թերևս, բանալի շինողին որպես աշխատավարձ տվել է մի կտավ:

Այսպիսով, պարզվում է, որ արհեստավորներն իրենց աշխատավարձն ստանում էին հիմնականում դրամով, սակայն դեռևս տարածված էր նյութի ավելցուկը որպես աշխատավարձ արհեստավորին թողնելու, ինչպես նաև տարբեր արհեստավորների արտադրանքը միմյանց հետ փոխանակելու պրակտիկան, մի բան, որը նույնպես ցուցանիշ է ապրանքային արտադրությունից զարգացման ցածր մակարդակի:

Միջնադարյան հայկական քաղաքների արհեստագործության զարգացման աստիճանի, կազմակերպչական սկզբունքների և հարակից հարցերի մասին վերը մեջբերված նյութերը, ինչքան էլ նրանք միակողմանի լինեն ու

¹ ՄՄ 774, էջ 332բ:

² ՄՄ 5910, էջ 117բ (կտավագործի գրանցումները, ըստ հնագրական տվյալների, գրված պետք է լինեն հավանաբար XVI դ.):

ակնարկային, այնուամենայնիվ բավարար են X-XIV դդ. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանը հիմնական կոնտուրներով պատկերելու համար: Այդ փաստերը միաբերան վկայում են այն մասին, որ հայկական քաղաքներում արհեստները կազմակերպված են եղել միջնադարին հատուկ համքարային սկզբունքներով: Զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում գյուղական նատուրալ տնտեսությունը համապատասխանում էր քաղաքում համքարային կազմակերպությանը: Եվ մեկը, և մյուսը արտադրության ֆեոդալական եղանակի տարբեր կողմերն էին. միևնույն օրենքն էր գործում և գյուղացու նատուրալ տնտեսության, և համքարային արհեստագործության մեջ՝ պարզ վերարտադրության օրենքը¹:

¹ Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Վ. Չալոյանը «Հայկական վերածնության մասին» իր հոդվածում մեր կողմից 1944 թ. (ասպիրանտական շրջանում) գրված և 1947 թ. տպագրված «Աղանդավորական գաղափարախոսությունը Հայաստանում XII-XIV դդ.» (Ն. Մառի անվան կաթինետի *Աշխատություններ*, № 2, էջ 181-209) հոդվածից ֆաղել է ձեռագրական մի տվյալ, ուր ասված է, որ «վարձու աշխատողներ սովորել են վերակացում երևալիս ջանասիրություն ցուցաբերել աշխատանքում» (թարգմանել է իմեք՝ Վ. Չալոյանը): Չպարզելով, թե ո՞վ է այդ տվյալի հեղինակը և խորամուխ չլինելով նրա բովանդակությանը՝ Վ. Չալոյանը եզրակացրել է, թե՛ «Այստեղից հետևում է, որ միևնույն արտադրական ձեռնարկությունում աշխատել են այնպիսի ֆանակությամբ վարձու աշխատողներ, որ անհրաժեշտ է եղել նրանց նկատմամբ հսկողություն սահմանել ի դեմս հատուկ պաշտոնատար անձի՝ վերակացուի, որն, անշուշտ մեկը չի եղել» (*Տեղեկագիր*, 1955, № 12, էջ 99):

Պարզվեց, որ այս տվյալի հեղինակը Գիրգոր Տաթևացին է (տե՛ս *Գիրք քարոզությունների, որ կոչի Ձմեռան հատոր*, էջ 459), որն իր աշխատություններում բազմիցս խոսել է երկրագործության մեջ աշխատող վարձկանների մասին: Այս տվյալը բնավ բացառություն չի կազմում և դարձյալ վերաբերում է երկրագործական աշխատանքների համար վարձված մշակներին, որովհետև եթե իրոք Հայաստանում եղած լինեին մանուֆակտուրային տիպի արտադրական ձեռնարկություններ, որոնցում մի հարկի տակ, այն էլ (ինչպես կարծում է Վ. Չալոյանը) մի ֆանի վերակացուների հսկողությամբ աշխատեին վարձկաններ, ապա այդ վերակացուները միշտ էլ «կերևային» վարձկաններին ու շահունակ կնակներն նրանց աշխատանքը, ուստի և Տաթևացին չէր գրի Չալոյանին գայթակղած՝ «սովոր են վարձկանի փոյր առնել գործոյն մերձ գալով վերակացուին» նախադասությունը:

Հայաստանում մանուֆակտուրային տիպի արտադրական ձեռնարկությունների գոյության մասին Վ. Չալոյանի ձեռքի տակ եղած միակ «փաստը» այս է. և մնում է զարմանալ, որ նա իր իսկ խոսքերով՝ «ձեռքի տակ չունենալով բավականաչափ ծանրակշիռ փաստեր», այնուամենայնիվ հնարավոր է համարել անել այսպիսի հայտարարություն. «...**պնդում ենք**, որ այն ժամանակվա Հայաստանի էկոնոմիկայում **անպայման**, գոյություն են ունեցել պարզ կոոպերացիան ու մանուֆակտուրան, **գերազանցապես** վարձու աշխատանքի հիման վրա» (*Տեղեկագիր*, 1955, № 12, էջ 99: Ընդգծումները մերն են – Լ. Խ.):

**ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՐՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՄԵՋ ԵՒ ՆՐԱՆՅ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ¹**

Հայերեն ձեռագրերի, հատկապես Ավետարանների, Հայսմավուրքների, Ճաշոցների, Մաշտոցների և ծիսական բովանդակություն ունեցող այլ ժողովածուների դատարկ էջերին ու լուսանցքներին, բացի ձեռագրերի նորագողների ու հետագա ստացողների հիշատակարաններից, միջին դարերում գրանցվում էին նաև նվիրաբերական արձանագրություններ, պայմանագրեր, կալվածագրեր, մուրհակներ և տնտեսական այլ գործարքների մասին ուշագրավ վավերագրեր: Ձեռագրերը այս պարագայում կատարում էին ճիշտ այն դերը, ինչ միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանների պատերը՝ վիմական արձանագրությունների համար: Եվ եթե հայերեն վիմական արձանագրությունների հավաքման, վերծանության և հրատարակության գծով անցյալում զգալի գործ է կատարվել, իսկ այժմ ծրագրված ու լայն ծավալի աշխատանք է տարվում, ապա ձեռագրերի էջերին գրանցված արձանագրությունները գրեթե աննկատելի են մնացել առ այսօր:

Հայերեն ձեռագրերի առանձին հավաքածուներ նկարագրող բանասերներից մի քանիսը՝ Գ. Սրվանձտյան², Ղ. Փիրղալեմյան³, Հ. Աճառյան⁴, Բ. Սարգիսյան⁵, Ե. Լալայան⁶ և ուրիշներ, ձեռագրերի հիշատակարանների հետ մեջընդխառն ընդօրինակել ու հրատարակել են նաև մի քանի արժեքավոր վավերագրեր, սակայն նրանցից և ոչ մեկը հատուկ ուշադրություն չի դարձրել այն իրողության վրա, որ դրանք ձեռագրական հիշատակարաններ չեն և որևէ կերպ չեն առնչվում ձեռագրի բովանդակության կամ պատմության հետ: Այլ խոսքով՝ միջնադարյան Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության մի շարք բնագավառների ուսումնասիրության համար հարուստ նյութեր պարունակող այդ վավերագրերի գոյության մասին իսկ հայագիտության մեջ պատշաճ խոսք չի ասվել:

¹ Բանբեր Մատենադարանի, № 5, 1960, էջ 21-42:

² Գ. Սրվանձտյան, Թորոս Աղբար, Հայաստանի ճամբորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1885:

³ Նոտարք հայոց, հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Դեւոնդ վարդապետի Փիրղալեմեան Տոբեցույ..., Կ. Պոլիս, 1883:

⁴ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին, Վիեննա, 1900. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի, Վիեննա, 1910 և այլն:

⁵ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Ա, Վենետիկ, 1914, նույնի Բ հատոր, Վենետիկ, 1924:

⁶ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, պրակ առաջին, Թիֆլիս, 1915:

1948 թ., զբաղված լինելով XIV-XV դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները հավաքելու և հրատարակության պատրաստելու աշխատանքով, զուգահեռաբար մենք հավաքել ենք նաև նույն ձեռագրերի էջերում գրանցված այդ վավերագրերը, նպատակ ունենալով դրանք հրատարակել առանձին ժողովածուով¹։ Այս նույն աշխատանքը մասամբ կատարել է նաև Մատենադարանի գիտական աշխատող Ս. Լալաֆարյանը, որը հրատարակության է պատրաստել XVI դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, այսպիսով առ այսօր մենք ձեռքի տակ ունենք Մատենադարանի ձեռագրերից և (ոչ մեծ քանակությամբ) տպագիր ձեռագրաց ցուցակներից զբաղված, XI-XVIII դդ. վերաբերող 300-ից ավելի վավերագրեր։ Այդպիսիք, անշուշտ, կան նաև XVII-XVIII դդ. ընդօրինակված ձեռագրերի, ինչպես նաև Հայաստանից դուրս պահվող հայերեն ձեռագրերի մեջ, ուստի և դրանց հավաքումը առաջիկայում պետք է շարունակել, ներգրավելով այդ գործի մեջ այլ մասնագետների։ Չնայած դրան, արդեն մեր ձեռքի տակ եղող նյութը թե քանակով և թե բովանդակությամբ հնարավորություն է ընձեռում ընդհանուր գծերով ծանոթանալու վերոհիշյալ փաստաթղթերի բովանդակության հետ՝ արժեքավորելու դրանք որպես պատմական սկզբնաղբյուր։

Մեր ձեռքի տակ եղող վավերագրերի ճնշող մեծամասնությունը գրանցված է հնում Վասպուրականի (հատկապես Ռշտունիքի և Մոկսի) վանական հաստատությունների սեփականությունը կազմող ձեռագրերի էջերում։ Այս հանգամանքն, անշուշտ, պատահական չէ. նույն այդ վանական հաստատությունների շինությունների պատերից գրեթե իսպառ բացակայում են վիմական արձանագրությունները, այն դեպքում, երբ Պատմական Հայաստանի այլ նահանգներում՝ Այրարատում, Սյունիքում, Գուգարքում, Արցախում և այլ վայրերում, վանքերի ու եկեղացիների պատերը ներսից ու դրսից, հաճախ ծայրից ծայր, լի են մանր ու խոշոր արձանագրություններով։ Վասպուրականում գերադասել են նույն այդ նպատակի համար օգտագործել վանքերում պահվող ձեռագրերը, որոնց վրա գրանցումներ կատարելը տեխնիկական դժվարությունների և մեծածախ աշխատանքների հետ կապված չի եղել։

¹ Այս մասին խոսել ենք Ժ. Դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժողովածուի (Երևան, 1950) 81-րդ էջի ծանոթագրության մեջ։ Իսկ մի շարք կարևոր փաստաթղթեր օգտագործել ենք Ժ. Դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ժողովածուի Բ մասի (Երևան, 1958) ընդարձակ առաջաբանի «Համառոտ ակնարկ սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության» հատվածը շարադրելիս։

***

Հստ բովանդակության ձեռագրերի էջերին գրանցված վավերագրերը բաժանվում են հիմնականում հետևյալ խմբերի.

1. Նվիրբերական գրառումներ.
2. Պայմանագրեր.
3. Կալվածագրեր:

Նվիրբերական գրառումները կամ «վակֆերը»¹, որ քանակով ամենից շատ են, իրենց հերթին բաժանվում են ենթախմբերի:

Զգալի թիվ են կազմում վակֆերը, որոնցով այս կամ այն անհատ անձնավորությունը կամ գերդաստանը որևէ վանական կամ եկեղեցական հաստատության նվիրում է իր սեփականությունը («մուլքը») կազմող որևէ անշարժ կալվածք՝ արտ, այգի, կրպակ, ջրաղաց, ձիթհանք՝ փոխհատուցում ստանալով որոշակի քանակության պատարագ կամ օրհնություն: Այս կարգի վակֆերի հարյուրավոր օրինակներ են հայտնի վիմական արձանագրություններին. ձեռագրական գրառումները տարբերվում են իրենց վիմական նմանակներից ոճական առանձնահատկություններով: Սրանք գրված են ավելի մանրամասնորեն. տեղ շահելու և հակիրճ ու սեղմ լինելու մտահոգությունը այնքան էլ չի զբաղեցրել դրանց շարադրողներին:

Ծանոթանանք այդ կարգի մի քանի նվիրբերական գրառումներին.

1. Գրանցված է 1303 թ., Գրիգոր Լուսավորչի անապատում. նվիրբերության առարկան է մի խանութ, որը գտնվել է, հավանաբար, Երզնկայում.

«Ես սիր Սիմոնս, որ տուրի զիմ խանութն որ ի Քաֆկտրնոցն ռիֆ ի սուրբ Լուսավորչին անջինջ, որ քանի յայն աւրն Վարագայ խաչին կիրակէն պատարագ լինի՝ ինձ լինի, որ դրել եմ ինձ հոգեբարձ զԹագւորշահն, որ զիմ հոգիս հոգա զինչ Աստուած իւր ցուցնէ: Եւ է խանութին հատերն՝ մէկ դեհն մեծ պարոն Յատարն, ու մէկն Կարապետ աղեղրարն, ու մէկն Սուլէման դանուշմանն, ու մէկն ճանապարհն, որ առաջի եւ /// ի թվ. 208. (1303)»²:

2. Գրանցված է 1335 թ., նվիրբերության առարկան է մի ձիթհանք.

«Յանուն Աստուծոյ եւ կարողութեամբ Սուրբ Հոգւոյն ես պարոն Հայրուստ, որ շինեցի զաղօթանոցներ սուրբ մենաստանացս զՔարի վանուցս,

¹ «Վակֆ» էին կոչվում եկեղեցական հաստատություններին նվիրաբերած կալվածքներն ու ստացվածքները, որոնք ենթակա չէին օտարման: Այդ (վակֆ) բառը մեր վավերագրերում գործ է ածված շուրջ երկու տասնյակ աղավաղ ձևերով՝ ախվ, ուլ, ռխվ, ռխե, ռխֆ, ռհվ, ռհֆ, ռղբ, ուհվ, վախբ, վախմ, վախմ, վաղուպ, վոխմ, օհվ և այլն:

² Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ..., հտ. Բ, Վենետիկ, էջ 35:

զԹանահատի վանուց եւ զսուրբ Կաթողիկէիս, զի այն էր խնդրուածք իմ յԱստուծոյ: Եւ գնեցի ի Սապուխի որդոյ Մահմատայ զձորի յեզեր ձիթահանքն սուրբ Կաթողիկէիս լուսացու եւ ետու ի ձեռն Իբրանոս քահանային վասն փրկութեան հոգւոյ իմոյ եւ արեւշատութեան զաւակաց իմոց:

Ես Առաքել վարդապետս միջնորդ եւ վկայ եմ էս հաստատ եւ անդարձ վախճիս ի թուաբերութեան հայկազեան տումարի 22Գ. (1335)»¹:

3. Գրանցված է 1461 թ., Ս. Նշանի վանքում. նվիրաբերության առարկան է մի այգի:

«Ես Յոհաննէս եւ իմ հարսն Սալշուքն տըւաք զԱմինատնին այգին զշինիտուօն (՝) յիշատակ ի սուրբ Նշանն Ամինատնին հոգուն, իր ննջեցելոցն: Ի ներքին դեհն Յայւատին տղան եւ ի վերին դեհն աղբիւրն. այլ մարդոյ տաւէ տալապա չկայ. ի յաղբիւրէն վայր՝ ամէնն իւր է, այլ մարդոյ չկայ. եկեղեցին զլուի է, աղբիւրն եւ ամէն նորա է:

Ես տէր Դաւիթ եւ տէր Սիմէոն եպիսկոպոսք վկայ եմք, ես ռայիս Ամինաւագս վկայ եմ. ես խոճա Ճալալս վկայ եմ. ես մղտսի Ճիհանպէկս վկայ եմ, ես խոճայ Կարապետս վկայ եմ. ես խոճայ Չոփիլուս վկայ եմ այս բանիս: Ով որ այսոր տաւէ տալապա առնէ նա զմասն զՅուդային առցէ եւ զխաշահանուացն:

Ես Յոհաննէսս եւ իմ եղբօր որդիքս Ալէքսանոսս եւ Մովսէսն Ը. (8) Ֆլի (=Ֆլորի) տըւաք, եւ գնեցաք զայգին, եւ տըւաք ի սուրբ Նշանն յիշատակ Ամինատնին հոգուն. այլ մարդոյ տաւի տալապա չկայ:

Ի թվ. Զ. եւ Ժ. (1461)»²:

4. Գրանցված է Աղթամարի Ստեփաննոս Գ. կաթողիկոսի աթոռակալության տարիներին (1464-1489 թթ.) Ռշտունիքում. նվիրաբերության առարկաներն են երկու արտեր:

«Ծառայս Աստուծոյ Ստեփաննոս, Հերենքսի որդիս՝ Կեմայ տանուտերաց կամօք՝ մեծաց եւ փոքունց, ետու զիս հերենական գնած մուլքն՝ զՓոս արտն՝ Պուտուկի վանաց սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Գէորգ զօրավարին եւ սքանչելագործ Նղիշայ վարդապետի սուրբ աջին ռիսվ եւ անջինջ յիշատակ: Յիշխանութեան Սուլէյման-բէկին եւ ի հայրապետութեան տէր Ստեփաննոսին, ի յառաջնորդութեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին ///

Ես Ստեփաննոս Հերենքսի որդիս եւ Աստուածատրու որդիքս Չաղարն

¹ ՄՄ 4515, էջ 94-95:

² Frederick C. Conybeare, *A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum*, London, 1913, էջ 31.

եւ Ետգարս զձորի դրան արտն ոխվ տուինք Թադէոս առաքելոյն, Աստուծոյ վկայութեամբն եւ հոգեւոր տիրի վկայութեամբն, եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսին եւ աւագերիցուն եւ ամենայն Կեմայ տանուտերաց վկայութեամբն:

Զինչ էրէց որ եկեղեցւոյն ծառայութիւն առնէ՝ զէն արտի բերքն այն ուտէ եւ ի տարին հինգ անգամ զՀէրենըսենց գերեզմաններն օրհնէ:

Ես տէր Ստեփաննոս կաթուղիկոս վկայ եմ» (ՄՄ 4515, էջ 229-230):

5. Գրանցված է 1581 թ., ներքին Մարմետ գյուղում. նվիրաբերության առարկան է մի ջրաղացի մեկ քառորդ մասը, որ տրված է Սորբի սուրբ Կարապետի վանքին:

«... Յիշեցէք զՆերքին Մարմետու տանուտէրն զպարոն Ղամբարն, որ չարեք մի ի Խոջենց ջրաղացէն Հառ եւ Ետուր ի դուռն սուրբ Կարապետին, ի ձեռն Հայրապետ եպիսկոպոսին եւ յայլ միաբանացն. ի թուականին Հայոց Ռժ. (1581)...:

Գրեցաւ ձեռամբ Կարապետ աբեղաին, ի գիւղս որ կոչի Ներքին Մարմետ, վկայութեամբ սուրբ Ստեփանոսի նախավկային: Իմացումն լիցի ձեզ եղբարք, որ ջրաղացն ի յԱնանավանք է. եւ որք կարդայք ասացէք բոլոր արտի եւ ուղիղ հաւատով Աստուած-ողորմի իւրեանց հոգոյն, ամէն, եղիցի»¹:

Այս կարգի նվիրաբերական գրառումներ կարելի է մեջբերել տասնյակներով. նրանց մեջ, ինչպես տեսանք վերը բերած օրինակներում, փոխվում են նվիրաբերության առարկաները (խանութ, ձիթհանք, այգի, արտ, ջրաղաց), սակայն դրանք բոլորն էլ նվիրաբերողներին պատկանող «մուլքեր» են, մեծ մասամբ ձեռք բերված գնումների ճանապարհով, ուստի և նվիրատուները իրավասու են եղել օտարելու դրանք ցանկացած եղանակով՝ վաճառելու, ժառանգություն թողնելու իրենց մերձավորներին, նվիրաբերելու վանական-եկեղեցական որևէ հաստատության:

XIV և հետագա դարերի նվիրաբերական գրառումների մի պատկանելի քանակություն վերաբերում է գյուղական համայնքի հողային ֆոնդի մեջ մտնող առանձին արտերի ու հողակտորների վանական հաստատություններին վակֆ անելու հարցին: Ուշագրավ այս երևույթը, որ նոր երանգ է տալիս վակֆին, արժանի է հատուկ քննության:

Ծանոթանանք նաև վակֆերի այդ տարատեսակին բնորոշ մի քանի օրինակների հետ:

¹ ՄՄ 4869, էջ 669ա:

1. «Ով դասք քահանայից, յիշեցէք ի սուրբ եւ ի [յերկնա՞] լուր յաղաթս ձեր /// լի պարոնին որդին [հօ]ճասար պէկն /// թումն տեղ՝ անշրդի արտն՝ որ է ի Կար/// եզերն ողբ իդիր [Աստուած]ածնին. ով որ վա[յեղէ] լիտր մն ձէթ [Աստուած]ծածնին տայ: Ով որ այս բանիս հակառակ լինի կամ զայս արտս խորէ յեկեղեցոյս՝ յազգաց կամ յաւտարաց, զանէծս Կայէնի առցէ եւ ընդ խաչանուացն պատժեսցի: Եւ այս բան կամակցութեամբ տէր Աւետեացն եղեւ: Յիշատակ դնաւն եւ վաստակաւն, որ հանապազ զայն ձէթն [վառէ]՝ աստուծոյ անճառ լուս[ոյն] արժանի լիցին, [ամէն]:

Ի թվ. ՊԶ. (1431)»¹:

2. «Քրիստոս Աստուած... լո[ւ]սաւորեայ զՀայրապետոնց տէր Աբրահամի հոգին, որ կամեցաւ զիւր հալալ դատքն՝ Ժ. (10) ղոշ. (ղուռուշ) ետուր, զՇիրիկայ բաժին գնեց՝ Խ. (40) կոտ դաբալ, Ժ. (10) եթող, Լ. (30) ոխւ արար ի վերայ Գ. խորանին յիշատակ իւր, ծնողաց նորին՝ հորն՝ տէր Հայրապետին հանգուցելոյն առ Քրիստոս եւ մուրն Զանաղին...: Աստուած զՅառնանից տանուտէքն աւրհնէ՝ զմեծն զփոքրն, որ այս բանիս վկայ եղան. ով որ հակառակէ, կամ յաւան ձգէ, կամ այլայլէ՝ նա զանէծքն զԿայէնի եւ Յուդային եւ զխաչխանողացն առցէ, ամէն, ամէն, եղիցի»²:

3. «Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք Պետունց Գեւորին, հորն՝ Կարապետին, մորն՝ Գուլազին, հորեղբորն՝ Հայ[ր]ապետին, եւ որդուն՝ Յովանէսին՝ Նիրքին թաղ առտն օհվ արարին ի դուռն սուրբ Կարապետին, կապիճ մի աշընցան կաբալ տան ձեռամբ Ագըլւանայ ըռէս Ներսոին, ըռէս Յովանէսին, ըռէս Կաղարին, տանուտէրաց՝ մեծամեծաց եւ փութոց: Ով հակառակ կենայ՝ անէծք Կայէնին առնէ եւ այլ խաչհանողացն, ամէն...»³:

4. «Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք Մարկոսին, որ զՇարակաճոր ոխվ երար ի վերայ սուրբ Գէորգա՝ կէս կապիճ կապալ»⁴:

5. «Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք մահտեսի Աղաջանին եւ մահտեսի Սարուխանին եւ տան մեծի եւ փոքր՝ առհասարակ ամենեցուն, ամէն որ զջաղցի վերեւ ոխվ երար ի վերայ սուրբ Գէորգա՝ կապիճ կէս կապալ, եւ զձմի առտ՝ կիսարար, եւ զաւազիկ ոխվ ի վերայ սուրբ Երոսաղեմա՝ կէս զ[ու]ռ[ուշ]»⁵:

¹ Ն. Սարգիսեան, Մայր ցուցակ ..., հտ. Ա, Վենետիկ, էջ 664:

² ՄՄ 4955, էջ 155բ-159ա, ժամանակ՝ XVI-XVII դդ.:

³ ՄՄ 4915, էջ 1ա, ժամանակ՝ XVII դ. վերջերը:

⁴ ՄՄ 4915, էջ 137բ, գրանցված է մերձավորապես 1701 թ.:

⁵ ՄՄ 4915, էջ 137բ-138ա, գրանցված է մերձավորապես 1701 թ.:

6. «Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք մահադասի Գուլամիրին, եւ հօրն մահադասի Ստեփանին, եւ մօրն Զադին, եղբօրն Վարդանէսին, որ կամեցան եւ տուին Կռանայարտ՝ ռիսու արարին ի դուռն Ապարանից սուրբ Նշանին. տարին Ե. (5) կապիճ հաց տան սուրբ Խաչին. Աստուած լուսաւորէ զիրեանց հոգին, ամէն»:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք Սահակին, եւ հօրն Նիկ[ո]ղոսին, եւ մօրն Թարեզին, եւ եղբայրն Մուրադին, որ կամեցան եւ տուին զՋրուընիկ՝ ռիսու արարի[ն] [ի] դուռն Ապարանից սուրբ Նշանին, տարին գրիւ մի հաց կապալ տան. Աստուած լուսաւորէ զիրեանց հոգիքն, ամէն...»¹:

7. «Կաման Աստուծոյ ես՝ Պօղոսի որդի Արագս, իմ եղբայր Պօղոսս, իմ հօրեղբօր թոռն Խեչատուրս եւ մեր որդիքս գիր տուինք առաջի աստուծոյ, որ մեր նախնիքն մէկ արայվար հող իւրեանց հոգոյն համար տուել էին Անդրիասանց Սարգիսին. յետոյ Սարգիսն անյիշատակ էլաւ, մեր տուած հողն անտէր մնաց. մենք էլ պարնիցն հողն ճարեցինք, մէկ արաւար հող էլ մենք վրէն հաստատեցինք, Բ. (2) արավար հող տուինք վախմ Սանահնոյ սուրբ Աստուածածնին. ով որ մեր ազգ, մեր որդի կամ այլ մարդ վարէ՝ Ե. (5) ծել վարողն տանի, մէկ ծել ղրկէ Աստուածածնի դուռն, որ միաբանքն ուտեն մեր ննջեցելոցն Քրիստոս որդի ասեն...»²:

Օրինակները համարենք բավարար: Ինչպէս տեսնում ենք, վերոհիշյալ գրառումների մեջ վակֆ են արվում վարելահողեր, սակայն նրանք ոչ թե գրվում են հիշատակված վանական-եկեղեցական հաստատութիւնների իրավասութեան տակ, այլ մնում նվիրաբերողի ձեռքում, պայմանով, որ նվիրաբերողը կամ վակֆ արված այդ հողակտորի գալիք մշակողը բաժին հանի վանական հաստատութեանը — մի լիտր ձեթ, 40 կոտ բնակավարձի 3/4-ը (30 կոտ), կես, մեկ, մեկուկես կամ հինգ կապիճ հաց, մի գրիվ հաց, բերքի 1/6 մասը և այլն:

Վակֆ արված այդ հողակտորները, այսպիսով, չէին դադարում գյուղական համայնքի հողային ֆոնդի մասը լինելուց: Նրանց մշակող գերդաստանները, որոնք պարտավոր էին ռենտա-հարկ վճարել պետութեանն ու հողատիրոջը, կամովին հանձն էին առնում հիշատակված հողակտորների բերքից ամեն տարի որոշակի մաս՝ «զաբալ» (արաբ. «հանձնառութիւն», «համաձայնութիւն» բառից) հանձնել վակֆ ստացող հաստատութեանը:

¹ ՄՄ 5526, էջ 138բ, ժամանակ՝ XVI-XVII դդ.:

² ՄՄ 3050, էջ 273բ, ժամանակ՝ XVII դդ.:

Գրառված, վավերագրի ուժով և գյուղական համայնքի տանուտերերի՝ «մեծի ու փոքրի» հանձնառությամբ՝ այդ պարտավորությունը տարածվում էր վակֆ արված հողակտորի հետագա մշակողների վրա:

Հնդհանուր առմամբ այսպիսի բովանդակություն ունեն վերը բերված և մեր ձեռքի տակ եղող մի քանի տասնյակ մյուս վավերագրերը: Նրանց մեջ սակայն կան նաև տարբերություններ:

Այսպես, օրինակ, առաջին վավերագրից (որը դժբախտաբար լրիվ չի վերծանված) կարելի է հետևեցնել, որ վակֆ անողը կալվածատեր է՝ ոմն Խոճասար-բեկ, որի հայրը (անունը անընթեռնելի) մեծարված է «պարոն» տիտղոսով: Նկատի առնելով այս հանգամանքը, կարելի է թերևս եզրակացնել, որ վակֆ արված «անջրտի արտը» Խոճասար-բեկի կողմից տրված է եղել վարձակալման և տարին մի լիտր ձեթ Ս. Աստվածածնի եկեղեցուն տալու պարտավորությունը դրվել է վարձակալողի («ով որ վայելէ») վրա:

Ուշագրավ է նաև մեջբերված երկրորդ վավերագիրը, երեք խորան կոչվող սրբավայրին տարին 30 կոտ ցորեն տալու պարտավորություն ստանձնած, վավերագրի գրանցման ժամանակ արդեն հանգուցյալ Հայրապետոնց Աբրահամը 10 դուռուշով գնել էր «Շիրիկայ բաժին» կոչված հողը: Հողակտորի վարձակալողի (Շիրիկի՞) և նրա մեջ համաձայնություն էր կայացել ամեն տարվա բերքից տալ Աբրահամին 40 կոտ ցորեն («Խ. կոտ դաբալ»): Ահա այդ 40 կոտից 30 կոտն է, որ Աբրահամի և նրա ծնողների հոգու փրկության համար վակֆ է արվել երեք խորան կոչվող եկեղեցուն:

Մեջբերված հինգերորդ վավերագրում, բացի «կապիճ կէս կապալի» մասին հիշատակությունից, որ տրվելու էր տարեցտարի ջրաղացի վերևում գտնվող վարելահողից սուրբ Երուսաղեմին, հիշատակություն կա նաև «ձմի» (ծմակային) մի արտի մասին, որպես կիսրար արտ և «աւազիկ» արտի մասին, որի դիմաց պարտավորվել են եկեղեցուն տալ ամեն տարի կես դուռուշ դրամ:

Հողի վարձակալության (ԱՅԾՕԼԵԱՍԻԱ) սիստեմի գոյության մասին վկայող «կիսրար» տերմինի հետ սերտ աղերսի մեջ է նաև «ոխվերու (իմա՛ վակֆերի) չարեք» տերմինը, որը բացատրության կարիք է զգում:

XV դ. պահպանվել է մի վավերագիր, որի մեջ հիշատակված է այդ՝ «ոխվերու չարեք» տերմինը.

«Քրիստոս Աստուած... ողորմեայ ամենայն հաւատացելոց, եւս առաւել Դովլաթիարին եւ Խոսրովին, Մկրտչին եւ Թումին, եւ ծնողաց նոցին, որ զոխւերոյ չարէքն բաշխեցին. արարիչն Աստուած զիւրեանց մեղքն թողու,

ամէն: Ընդ նոսին զխունկանց Կարապետին, որ միջնորդ եղեւ այսմ բարի գործոյս, ամէն»¹:

Այդպիսի մի վկայութիւն էլ պահպանվել է 1476 թ. ընդօրինակված մի Ճառընտրի հիշատակարանի ստորեւ բերվող հատվածում.

«Դարձեալ յիշեցեք զբարեպաշտ հաւատարիմ տանուտէրքն Վանայ քաղաքիս՝ զխոջա Յովանէսն, զմելիք Բախտիարն, զխոջա Պարսամն, զուէս Փերիջանն, զուէս Սարխոջն, զխոջայ Ազնաւուրն, զխոջա Գրիգորն, զխոջա պարոն Գորգն, զխոջա Յովանէսն, միւս խոջա Յովանէսն, զխոջա Կարապետն, զԱնձրեւոնց Մուրատն, զխոջա Էզդանբախն, մեծ եւ փոքր քաղաքի տանուտէրքս, որ ամէն եկեղեցեաց ռաֆերու շարէքն բաղլեցին»²:

«Չարեք» (իմա՝ «չհար-յեք») կոչվում էին վարձակալութեան տրված այն վարեւահողերը, որոնց մշակման դիմաց անմիջական արտադրող գյուղացին պարտավոր էր կալվածատիրոջը հանձնել բերքի մեկ քառորդը:

Գյուղական համայնքի մեջ ընդգրկված գյուղացիներից ոմանք վանական տարբեր հաստատութիւններին վակֆ էին անում առանձին հողակտորներ, որոնց օգտագործման իրավունքն էր միայն գտնվում իրենց ձեռքին «չարեքի» սկզբունքով վարձակալման պայմանով:

Այդ հողակտորների մշակման իրավունքը երբ անցնում էր վանական այս կամ այն հաստատութեանը, նրանց ռենտայի վճարման պարտավորութիւնը նույնպէս, ինքնաբերաբար անցնում էր նոր օգտագործողին (տվյալ դեպքում՝ վանական-եկեղեցական հաստատութեանը):

Եվ ահա, որոշ դեպքերում քաղաքային և գյուղական համայնքների մեծամեծները՝ մելիքներ, ռեսներ, խոջաներ, իրենց համայնքների անունից պարտավորութիւն էին ստանձնում վճարել վանքերին վակֆ արված այդ կարգի հողակտորների կալվածատիրական ռենտան՝ «ռաւերու շարեքը», եթե տվյալ վարեւահողը վարձակալման էր տրված բերքի մեկ քառորդը կալվածատիրոջը հանձնելու պայմանով, կամ կեսը՝ «կիսրարի» դեպքում, կամ էլ մի այլ մասը, նայած վարձակալութեան պայմանին և կալվածատիրոջից գյուղացու կախման աստիճանին:

Ինչպէս տեսնում ենք այս («կիսրար» և «չարեք») տերմինները հնարավորութիւն են ընձեռում պարզելու, որ ֆեոդալական շահագործման բնա-

¹ ՄՄ 4674, էջ 51ա: Այս նույն անձնավորությունները, որոնց հետ նաև մելիք Ստեփանոսը, նույն աղբյուրով հիշատակվում են մի այլ ձեռագրի մեջ ևս (տե՛ս Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 405-ի ծանոթագրությունը):

² Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 405:

վարձակալման սիստեմը լայն տարածում ուներ Հայաստանում՝ XV և հետագա դարերում:

Նվիրաբերական գրառումների երրորդ ենթախմբի մեջ են մտնում մեծաքանակ այն վավերագրերը, որոնցով տարբեր մասնագիտության ու զբաղմունքի մարդիկ հանձն են առնում վանական որևէ հաստատության համար ամեն տարի անվարձ որևէ ծառայություն կատարել կամ որոշյալ չափով նյութական որևէ նպաստ բերել:

Ծանոթանանք նաև վակֆերի այս տարատեսակի մի քանի բնորոշ օրինակների հետ:

1. «Ես Աւաքս եւ Զըմրուծս՝ ծառայ սուրբ Աւետարանիս եւ սուրբ Կոստընդնայ: Ես Զըմրուծս ի յիմ ձեռացս ի բանէն յամէն տարի Դ. (4) նուկի իրըխտին կիրիոն լընում ու տամ. եւ ես Աւաքս ի յիմ ձեռացս յամէն տարի աղեկ գառ մն սուրբ Գրիգորոյ եւ սուրբ Կոստընդնայ ուխտին բերեմ անպատճառ: Եւ որ ոչ կատարէ զհրաման սուրբ ուխտիս՝ առցէ ի յահել դատաստանէն Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ զվրե// թէ աւրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Վկայ է այս բանիս սուրբ Աւետարանս Քրիստոսի եւ ժողովուրդք, որ աստ յանդիպեցան:

Ես Լուսս վկայ.

Ես Միարեւս վկայ.

Ես Ղարիպաշահ վկայ.

Եւ ես նվ[ա՛ստ] Գրիգոր երէցս, որ զգիրս գրեցի՝ վկայ:

Գր. ի թվ. հյ. 275. (1348), ի մայիսի ԻԸ. (18)»¹:

2. «Ես վարձիգուլս որդի Ամիրազիզին եկի ի Մաւղնոյ վանքս՝ դրի յիշատակ իմ հոգուս, որ զինչ վանուցն աղուն լինի իմ ջաղացն աղցուի, որ զինչ միաբանք լինին վանքս՝ ուտեն...: Եւ միաբանք վանիցս՝ Իգնատիոս եպիսկոպոսս եւ այլ արեղայքս՝ ի տարին մէկ ժամ կատարենք Վարձիգուլին հոգուն, քանի վանքս ենք. եւ յետ մեզ հաստատուն պահաւղքն աւրհնին յԱստուծոյ, ամէն. եւ ով ոք որ վանքս լինին՝ զայս կատարեն»²:

3. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զԱղուպշի որդին զՈվանէս, զԲուլիկ, որ զ///ածանէն դաշտպահութիւն ռիֆ արարին սուրբ Քառասնից. զինչ սուրբ Քառասունք պատարագ լինի՝ իւրեանց մասն եւ բաժին [եղիցի]»³:

¹ ՄՄ 3793, էջ 88բ:

² ՄՄ 3646, էջ 256ա, ժամանակ՝ XIV-XV դդ.:

³ ՄՄ 4845, էջ 1ա, XV-XVI դդ.:

4. «Քրիստոս Աստուած քո սուրբ ծնաւորի բարեխաւսութեամբդ ողորմեա ամենայն հաւատացելոց, եւս առաւել ուսթա խալիֆին, որ յամէն տարի Բ. (2) գութան է տուէր սուրբ Վարդանայ...»¹:

5. «Յիշեցէք ի Քրիստոս գութայ Միրիշան՝ զՍղերթցին եւ զիւր որդին էւատշէն, որ ամէն տարի երկու սօլ տայ վանից մշակուն: Փոխանակ Քրիստոս զերկնից արքայութիւն տայ իւր ծնողացն եւ ամենայն արեան մերձաւորացն, ամէն»²:

6. «...Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս եւ Աստուած ողորմի ասացէք նաւբանդ Յակոբուն, որ սուրբ Սահակայ առաջնորդի ձին անվարձ նալէ, որ ռիսֆ արար: Զինչ որ պատարագ մատչի եւ սաղմոս ասուի ի սուրբ եկեղեցիքս՝ մասն եւ բաժին եղիցի իւր եւ իւր ծնողացն, ամէն»³:

7. «Դարձեալ Աստուած ողորմի ասացէք ուսթայ Փանոսին, եւ ծնողացն՝ հօրն Շեհիշանին եւ մօրն Խանուսին. եւ կողակցին Մարգարտին, որ ռիսֆ արար զձեռն սուրբ Ծիրանաւոր [ի], որ ինչ կողպէս թէ բալնիս շինելոյ լինի՝ շինի...»⁴:

8. «Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս Խէքէնց էտգարն, որ Ի. (20) տարի Ալուրու նախորդ էկաց եւ վանաց նախին ռիսֆ եւ նուէր արար սուրբ Գէորգայ դըռանն. ար[ա]րիչն Աստուած զինքն արհնէ... եւ զայն մարդ, որ նախորդ կենայ՝ նայ զայս ռֆիս[ս] [տ]եղն պահէ. թէ չէ՝ նայ ի սուրբ Գէորգէն սեւերես լինի...»⁵:

9. «Դարձեալ յիշեցէք... տանուտէրն՝ զներկարար էմնադին... զսուրբ Պօղոսու քահանայից ներկ թարխան արար»⁶:

Ինչպէս տեսնում ենք, վանական հաստատությունների օգտին անվարձ որևէ ծառայություն կատարելու հանձնառություն մասին վակֆերը վերաբերում են տնտեսական գործունեության ամենատարբեր մարզերի՝ վանքի լուսավորության համար ձեթ հայթայթել, տարին մի գառ նվիրել, վանքի աղունն աղալ առանց վարձի, հանձն առնել վանքի դաշտերի պահպանությունը, տարին 2 օր սեփական գութանով ու լծկաններով հերկել վանքի վարելահողը, տարին երկու սոլ (ոտնաման) տալ վանքի մշակների համար, անվարձ պայտել վանահոր ձին, անվարձ շինել վանքի համար անհրաժեշտ

¹ ՄՄ 1524, էջ 921բ, ժամանակ՝ XV դ.:

² ՄՄ 5462, էջ 314բ, ժամանակ՝ XVII դ. սկիզբ:

³ Ե. Լալայեան, *Յուցակ*, էջ 680, գրառման ժամանակը՝ անհայտ:

⁴ ՄՄ 4749, էջ 350բ-351ա, ժամանակ՝ XVII դ. սկիզբ:

⁵ ՄՄ 5805, էջ 333բ, ժամանակ՝ հավանաբար XVI:

⁶ Ն. Զուղա, ձեռ. 544, ՄՄ, ժամանակ՝ հավանաբար XV դ.:

կողպեքներն ու բանալիները, անվարձ արածեցնել վանքի նախիրը, անվարձ ներկել քահանաների բուրդն ու հալավը և այլն, և այլն:

Նման բովանդակություն ունեցող բոլոր վավերագրերի տվյալները, լրացնելով մեկը մյուսին, կարող են մեծապես նպաստել միջնադարյան Հայաստանի վանական տնտեսությունների գործունեության տարբեր բնագավառների ուսումնասիրությանը:

Նվիրաբերական գրառումների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունեն նաև այն վավերագրերը, որոնք շարադրված են դրամական վակֆերի կապակցությամբ: Ծանոթանանք այդ կարգի մի-երկու վավերագրերի հետ:

1. «Ի թուին ԶԽ. (1491) եւ նոյեմբեր ամսոյ ԻԷ. (27): Ես մղստի Կուլիստան ծառայս Աստուծոյ՝ սուրբ Թորոսու եկեղեցոյն ծառայ եմ եւ հնազանդ, իմ սրտի կամաւս Թ. (1000) սպ[իտակ]՝ կու տամ, որ ամէն տարի զիս յիշեն քահանայքն ժամ առնելով եւ Աստուած անեղ ասեն...: Եւ տան զայս սպիտակս ամէն տարի ի մէկ տանուտէր եւ զկաթն առնուն քահանայքն եւ Աստուած անեղ ասեն...»

Այս բանիս վկայ տէր Պետրոսն սուրբ Գորգու.

Այս բանիս վկայ տէր Յակոբն Խոճին եկեղեցուն.

Այս բանիս վկայ տէր Ղազարն սուրբ Թորոսու.

Այս բանիս վկայ պարոն հարիւրաւագ Նիկաւղոսն.

Այս բանիս վկայ պարոն Պաւրաշն.

Այս բանիս վկայ պարոն Խուլիւպէկն.

Եւ ես Յոհաննէս արեղայս այլ վկայ ///, որ զգիրս գրեցի»¹:

2. «Ի թուին ԶՂԹ. (1550)...

Աստուած արհնի Աղբիգան պապային դուստր, որ երէտ, սուրբ Թորոսու յիշատակ Թ. (1000) սպ[իտակ]՝ իր մօր հոգւոյն յիշատակ անջնջելի, Աստուած անեղ ասելով: Կատն (իմա՝ կաթն) առնուն՝ Ճ. (100) եկեղեցոյ, Ճ. (100) իրիցներուն Աստուած անեղի»²:

3. «Ես վանեցի տէր Ըստէփանոս ԺԹ. (10000) դկ. (դահեկան) սուրբ Խաչիկ յաւետարանին տվի, որ տաճարի տեղն շինեն՝ խարճեն, յիշատակ իմ հաւր Մխիթարին, իմ մաւր Խանաղին, եղբայր Ատոմին, Աստուածայտուրին, Ախիճանին, Գիրիգորին, իմ որդոյ Ատոմին. Աստուած ընդ երկայն աւուրց անէ, ամէն, հայր:

¹ ՄՄ 7449, էջ 498:

² ՄՄ 7449, էջ 498: Նույն այս ձեռագրում, որ գրված է հավանաբար Դեմի Կաֆա ֆաղափում, կան նման գրառումներ նաև 1503, 1541, 1543, 1544, 1546, 1557 թթ.:

Թվկ. ՌԼԴ. (1585) էր, փետրուարի Ժ. (10)-էն աւրն...»¹:

Այս վավերագրերից ուշագրավ են հատկապէս առաջին երկուսը, որոնք գրանցված են, հավանաբար, Ղրիմի Կաֆա քաղաքում: Բուն Հայաստանի վանական հաստատութիւններին արված դրամական նվիրաբերութիւնների մասին մեր ձեռքի տակ եղող մի շարք համանման գրառումներից և ոչ մեկը տեղեկութիւն չի պարունակում նվիրաբերված գումարի շահով տալու և տարեցտարի ստացվող վաշխի տոկոսի մասին: Վերը բերված երկրորդ վավերագրից հայտնի է դառնում, որ 1000 սպիտակ գումարը տարին բերում էր 200 սպիտակ, այլ խոսքով՝ 20 տոկոս շահ:

Առաջին վավերագրի «Եւ տան զայս սպիտակս ամէն տարի ի մէկ տանուտէր» արտահայտութիւնից կարելի է արտաբերել, որ Ղրիմում կային վաշխառուական գործարքներ կատարող հայ գերդաստաններ:

Որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում «կաթն» տերմինը, որը Ղրիմի վավերագրերում գործ էածված մայր գումարի ամեն տարի բերող շահի իմաստով:

Մ. Կովալեսկին իր «Օրենքն ու սովորույթը Կովկասում» ուսումնասիրութեան մեջ կանգ է առնում կովկասյան լեռնականների (բալկաններ, օսեր, կարաչայցիներ) միջավայրում շահի հաշվառման հինավուրց եղանակի վրա. «Նրանց մոտ, - գրում է Կովալեսկին, - շահույթի հաշվարկման հիմքում դրված է կովի բնական աճը, դրա հետ մեկտեղ հաշված և այն եկամուտը, որ տալիս է նա կաթի և պանրի ձևով»²:

«Կաթն» հայկական տերմինի գոյութիւնը «շահ», «տոկոս» նշանակութեամբ հնարավորութիւն է տալիս ենթադրելու, որ հնում շահի հաշվարկման ալգորիթի մի եղանակ կիրառվել է նաև հայկական միջավայրում:

Ծիսական բովանդակութիւն ունեցող ձեռագրերի էջերին գրանցված տնտեսական բնույթի գրառումների մի պատկառելի մասը պայմանագրեր են: Որպէս պայմանավորվող կողմեր՝ հանդես են գալիս ինչպէս տարբեր վանական հաստատութիւններ կամ որևէ վանական հաստատութիւն՝ մի և գյուղական որևէ համայնք՝ մյուս կողմից, այնպէս էլ առանձին անհատներ: Բնականաբար, տարբեր են նաև այդ կարգի վավերագրերի շարադրման առիթները:

Հատուկ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում վանական հաստատութիւնների և գյուղական համայնքների հողային ու ջրային վեճերի մասին

¹ Հ. Աճադյան, Յուդակ հայերեն ձեռագրաց Թավրիզի, 1910, էջ 74:

² Максим Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, т. 1, М., 1890, с. 208.

ակնարկներ պարունակող վավերագրերը, որոնք աղոտ լույս են սփռում իրենց հոգևոր տերերի դեմ հայ գյուղացիության մղած սոցիալական պայքարի դրվագների վրա:

Ծանոթանանք այդ կարգի մի-երկու վավերագրերի հետ:

1. «Ի թկ. Հայոց ԶԼԶ. (1487):

Այս է վանից սնոր կնգուղոն՝ արդի եոր եւ սասմահ խաչ եւ Քարաշար եւ Կուսանաց սար, եւ գայ ձորն, ձորէ մինչեւ ի խաչի արդի ճանապ /// էս մինչեւ Տօրունս արդի գլօխ:

Այս բանիս ես՝ տէր Խաչատուր վկայ, ես ոչս Թառ /// վկայ եղեւ մենք հասառակութիւնն այս բանիս մենք /// վկայ: Եւ այս բանիս օվ հակառակ կայցէ՛ Ուղայի եւ Կայէնին առցէ, ամէն»¹:

Վավերագիրը շարադրված է շատ անգրագետ ձեռագրով, որոշ բառեր մաշված են ու անընթեռնելի, այնուամենայնիվ բովանդակությունը, իր հիմնական գծերով, պարզ է:

Ինչ-որ վանքի հողային սահմանների շուրջ վեճեր են տեղի ունեցել վանքի և մոտակա գյուղի բնակիչների միջև: Վանականներին հաջողվել է պարտադրել իրենց կամքը և շարադրել տալ վանքի սահմանները ճշգրտող այս պայմանագիրը, որի «ճշտությունը» հաստատվել է գյուղի «հասարակություն» կողմից՝ հանձինս քահանայի և ռեսի: Անեծքի ուժով վանքն ամրացրել է իր ձեռք բերածը:

2. «Թվն. ՌԽԶ. (1597), ես՝ Բարսեղ վարդապետս, ի ժամանակս Հուլպա խանին բերդակցիք եւ նորշնցիք տագեցին (՝ աղաւաղ բառ) առնուլ զշուր. եճ. (500) ղուռուշ խարճեցի եւ սուրբ Առաքելոց օգնականութեամբն յաղթեցի նոցա եւ զաւթ արի, եւ ամենեքեան հնազանդեցան եւ անկան: Ով ոք ելեալ կրկին ջանայ ջրին՝ զանէծս Կայէնի եւ Յուղայի առցէ եւ հոգով, մարմնով եւ որդով զրկեսցի յողորմութենէն Աստուծոյ եւ ի սրբոց առաքելոցն, եւ Յիսուսէ՝ տեառնէ մերմէ նզովե[ա]լ լիցի աստ եւ ի հանդերձեալն. ընդունողք գրոցս օրհնեալ լիցին. ամէն»²:

Ձեռագիրը, որի դատարկ մի էջի վրա գրանցված է այս ուշագրավ փաստաթուղթը՝ Մշո Առաքելոց վանքի նշանավոր Տոնականն է (Ամենախոշոր հայերեն ձեռագիրը):

Բարսեղ վարդապետը՝ Առաքելոց վանքի վանահայրը կամ հեղինակավոր միաբաններից մեկը, 1597 թ. 500 ղուռուշ ծախսելով կարողանում է

¹ ՄՄ 9223, Ե, էջ 6բ:

² ՄՄ 7729, էջ 2ա:

վանքի սեփականությունը դարձնել («զավթ» անել) շրանցքը (կամ առուն), որից օգտվում էին նաև Բերդակ և Նորշեն կոչվող գյուղերի բնակիչները: Յոթնապատիկ անեծք է բարդվում իրենց տնտեսական շահերի պաշտպանության համար Առաքելոց վանքի դեմ ելած գյուղացիների գլխին, եթե նրանք այնուհետև ևս համարձակվեին վեճ բացել այդ ջրի համար («Ով ոք ելեալ կրկին ջանայ ջրին՝ զանէծս Կայէնի եւ Յուդայի առցէ»):

Յ. «Գրեցաւ գիրս ի Ջգրաշէն, ի դուռն սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ Աւետիս վարդապետին Ալըրեցոյ, եւ կամակցութեամբ հայր Կարապետին, եւ գիւղի քահանայից եւ դոլլաթաւորաց մարիֆաթով... (թուարկում են գիւղի քահանաների եւ դոլլաթաւորների անունները), վասն արտերաց, որ է Բանկլի ձորովն ի յայն դեհն, որ այլ եւ ոչ լինի, թէ մերոց եւ թէ յօտարաց, թէ առաջնորդաց, թէ քահանայից, թէ յաշխարհականաց եւ որոց հմուտ գիտութեան արտերացս, զոր գրեցաք այլ եւ այլ արասցէ՝ երեք հարիւր եւ Ժ. եւ Ը. հայրապետաց նզովեալ եղիցի. ամէն:

Ի թուականութեանն Հոռոց ՌՃ՝. (1651՝)...»¹:

Այս վավերագիրը ևս շարադրված է սահմանավեճերի կապակցությամբ: Ջգրաշենի քահանաներն ու «դոլլաթաւորները» հանդես գալով գյուղական համայնքի անունից, պարտավորվում են այլևս վեճ չբացել «Բանկլի ձորովն ի յայն դեհն» գտնվող արտերի վերաբերմամբ, ընդունելով, որ դրանք պատկանում են Ջգրաշենի Ս. Աստվածածնի վանքին: Վանական հաստատությունների ու գյուղական համայնքների միջև հողի ու ջրի համար մղվող տեական պայքարի մասին են վկայում նաև մի շարք այլ վավերագրեր, որոնք առաջին հայացքից թողնում են սոսկ այս կամ այն վանքի տարբեր գյուղերում ունեցած վարելահողերի թվարկման տպավորություն:

Այդ կարգի վավերագրերի վերջում գրանցված անեծքի բանաձևերը, ուղղված բոլոր նրանց հասցեին, ովքեր երբևէ կհամարձակվեն հակառակել և չընդունել այդ վարելահողերի պատկանելությունը վանքին, ըստ ինքյան վկայություն են այն մասին, որ դրանք ևս՝ վերը բերված առավել ցայտուն օրինակների նման, շարադրված են վանականների կողմից, իրենց կամքը շրջակա գյուղերի համայնքներին թելադրելու և այդ համայնքների հողային ֆոնդի մեջ մտնող մի շարք արտերի մշտապես տիրելու նպատակով: Ծանոթանալով այդպիսի երկու վավերագրերի հետ, որոնցից առաջինը շարադրված է Խառաբաստի վանքում, 1420 թ. առաջ (մինչև Կարա Յուսուֆի մահը), որի երկրորդը՝ Ռշտունիքի Կարմրակ սուրբ Աստվածածնի վանքում, 1602 թ.:

¹ ՄՄ 4782, էջ 2բ:

1. «Ի Ղանութեան Ղարայ-Ուսուֆին, եւ ի պարոնութեան Իսպին, եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Կարապետ վարդապետի՝ տուաւ նալաթլամով մուլք՝ Ի. (20) մութ (իմա՝ մոթ) ոստին ի Կտրած-քար Սուրբ Աստուածածնիս, ի գիւղն Անիշատ՝ ի շինամէջ՝ երեսուն մութ տեղ ջրով, քսան մութ ոստին, ի Կտրած-քար Ժ. (10) մութ ջրով, Ի. (20)՝ ոստին, ի Փակաճ ԺԵ. (15) մութ տեղ, ի Հայրիկէ՝ ԺԵ. (15) մութ տեղ, ի Վառնջիկն՝ Երկու-խաչ արտն, երկու ակն ջաղաց, ի Բոլորամարգն՝ Ա. (1) արտ, ի Բլուրն Ա. (1) արտ, յԱկանց՝ Դ. (4) արտ, յԻրիշատ՝ Ա. (1) արտ, ի Մկնաւերն՝ Բ. (2) արտ, ի Խառաբաստ՝ Զ. (6) արտ, Բ. (2) ջաղաց, ի Սոսկուն Բ. (2) արտ, ի Գանձակ՝ այգի մի:

Ով որ հակառակ լինի՝ զանէծքն Ուղային առնու, եւ որ կամակից լինի՝ օրհնի յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց» (Ղ. Փիրղալեմեան, Նօտարք հայոց, էջ 31-32):

2. «Թուիս [Ռ]ԾԱ. (1602).

Ի Նորիգեղ Քուրտիկանց երկան արտ, Սաթօի գուրու պատ... Մ[ա]րգ[ա]րի ճոթ, արջախո[ր]երն, Սիմոնի տռառիկ, Կռեթին գոմկներ, Փիրի գոմկներ, տռառիկ արջահորերն, Ղազոյի գոմկներն տռառիկ, գանձգին. Քամալի տռառիկ, Առաքելի ցնին, Կարոյի ցնին, Մուրատի խաչի արտ, Կիրակոսի բոլորիկ [ա՞րտ], Խլոի գանձգին, Տարմօէնց արջահորեր, Մարտոյի ցնին, Քաղպարի գանձգին, Շաղպանի արեգդէմն, Գլուկանի արտն, Աստուածամօր ճոթ: Գորդիս Սանդուքարով վեր մինչեւ արեգդէմն, մինչեւ ծմէն՝ ամենեքեան սոքա արծաթագին են՝ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին եւ Կարմրակ սուրբ Նշանին եւ սուրբ Սահակայ գերեզմանին վոխմ է տըւած, որ հակառակ կացցէ՝ ատենին Քրիստոսի պատասխանի տալոց է: Աստուած զայն տանուտէր օրհնէ, որ անտրտունջ Աստուածածնա տասանորդ տա սպասա[ւ]րի ձեռն, որ վանից պէտսն հոգասցէ: Եւ որ հակառակէ՝ զանէծք Կայենի առցէ, էքուն ԺԲ. (12) քիլա ցորեն է:

/// Եւ Սանդուքարով վայր՝ մինչեւ ծովու յափ Սուրբգանին թեւ թեւ, մինչեւ Շօռատան գլօխ, Գոտեց դաշտ /// (մի անընթեռնելի բառ) ջուր վանից ոխվ է [ա՞րած], որ հակառակէ անէծք եւ պատիժն Կայենի առցէ»¹:

Պայմանագրային բնույթ ունեցող վավերագրերի շարքում կան նաև իշխող ու ենթակա վանքերի, ինչպես նաև վանահոր ու միաբանների միջև ծագած վեճերը հարթելու, կամ համապատասխան փոխհատուցում ստանալուց հետո որևէ արտոնություն շնորհելու մասին գրառումներ:

¹ ՄՄ 5454, էջ 321ա:

1457 թ., օրինակ, Աբրահամ վարդապետից ստանալով շորս գոմեշ և շորս եգ, Աղթամարի վանքը պարտավորվում է այնուհետև չպահանջել Ռշտունիքի Գանձակ գյուղի մոտ գտնվող Թովմա առաքյալի վանքից «աջհամբուրի փարայ» կոչվող եկեղեցական տուրքը¹: Գաբենից վանքի վանահայր տեր Հայրապետը Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսից (1465-1489) գնում է «Կողոպուտ» կոչվող եկեղեցական տուրքից Աղթամարին այլևս մաս չհանելու իրավունքը²:

Վանքերի եկամուտների մեծագույն մասը սեփականելու ձգտում ունեցող վանահայրերի ու առաջնորդների և շարքային միաբանների միջև տնտեսական հողի վրա առաջ եկող վեճերի ու դժգոհությունների մասին է վկայում 1608 թ. շարադրված, ստորև բերվող յուրահատուկ «պայմանագիրը»:

«... Յիշեցէք ի Քրիստոս գտէր Գրիգոր եւ զիւր հօրեղբայրն զԱսգանդարն, եւ զիւր ծնօղն զԹուրւանդէն, եւ զահմաթաւ զվանաց տոգանքն՝ զպսակդրամն, զխաշխամբուրն՝ զամէն բաշխեց վանից միաբանին, սուրբ Գամաղիէլի վկայութեամբ, ինչ մարդ որ վանից հայր լինի, որ զայս բաներս ղաբուլ չառնէ՝ զանէծք զԿայէնին առնէ եւ զպատիժն զՅուդային եւ զխաշհանողացն, ամէն, եղիցի, եղիցի:

Ի թվին հայոց ՌԾԷ. (1608)»³:

Գյուղական համայնքի ներսում, մի կողմից ռեսների, քահանաների և ազդեցիկ տանուտերերի, մյուս կողմից շարքային գյուղացիների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների ու պայքարի մասին մութ ակնարկներ են պարունակում սակավաթիվ այն վավերագրերը, որոնցով ռեսները պարտավորվում են վերացնել ապօրինի որոշ տուրքեր, թեթևացնել որոշյալ չափից ավելի գանձվող որոշ հարկեր և անձամբ մասնակցել այդ հարկերի վճարմանը:

Ծանոթանանք XV-XVI դդ. շարադրված այդ կարգի մի վավերագրի հետ.

1. «Քրիստոս Աստուած արհնէ զըռես Ստեփանոսն եւ զիւր որդիքն, որ ողորմեցաւ գեղիս Մթայ եւ եթող զաղչկան յաղկն, որ ի գեղստանին եւ զշանիգաղէն, եւ զմեր շարաֆի /// ըռէսն ի հետ գեղին տայ եւ զաւերանիքն ի վերայ գեղիս չի դնէ: Քրիստոս Աստուած զինքն արհնէ եւ զիւր որդիքն եւ

¹ Այդ մասին կազմված համաձայնագիրը տե՛ս Դ. Փիրալեմեան, Նօտարք հայոց, էջ 186-187:

² Ե. Լալայեան, Յուդայի հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս, 1915, էջ 672:

³ ՄՄ 5462, էջ 314ա:

զիր եղբարքն, եւ զգեղի տանուտէրք, որ կամակից եղան՝ զէս բաղադաթս ի գեղէս ի վեր կալին: Աստուած ողորմի իւրեանց հոգւոյն եւ իւրեանց ծնաւդացն, ամէն:

Ով որ յիրար տայ, կամ առնու, կամ ի յաւան ձգէ, նայ զանէծն զԿայէնին առնու եւ զպատառն զՅուդային եւ զխաչխանողացն, եւ զբարկութիւն Աստուծոյ ի վերայ իւրն բերէ եւ ի վերայ տանն, ամէն»¹:

Ուշագրավ է 1596 թ. շարադրված նման բովանդակությամբ մի այլ վավերագիր. այստեղ ասվում է, որ Կակոս անունով մեկը, դառնալով Բաստ գյուղի ռես, «արար մեծ բարութիւն», «վերուց ի գեղէն զչափ ցորէն ալըղան, որ ամէն տուն չափ մի ցորէն կու տային ի յընէսն ալեղան. վասն որոյ զմտաւ ածեալ զօր մահուն Կակոսն եւ զերկիւղն Աստուծոյ եւ վերուց զայն շար դաբալն ի գեղէն»²:

Այս և նման մի շարք այլ գրառումներ հնարավորություն են ընձեռում սովորագծելու միջնադարյան հայկական գյուղական համայնքի ներքին կյանքի ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատկերը, մի բան, որ անհնարին էր կատարել այլ կարգի սկզբնաղբյուրների միջոցով³:

Որոշակի արժեք ունեն նաև անհատ անձնավորությունների միջև կնքված պայմանագրերը, որոնք վերաբերում են տնտեսական գործունեության ու հասարակական և ընտանեկան հարաբերությունների տարբեր բնագավառների:

Այդպիսիներից է, օրինակ, կաթողիկ վանական Պետրոս Սալիթաղեցու և ոմն Մխիթարի որդի Խորշահի միջև 1442 թ. կնքված պայմանագիրը՝ ջրաղաց կառուցելու մասին: Ծանոթանալով պայմանագրին.

«Յանուն Աստուծոյ: Յամի տեառն ՌնհԲ. (1442), ես Ֆ[րա] Պետրոս Սալիթաղեցի՝ որդի Թաւաքալին, հետ Խորշին՝ որդո Մխիթարին շինեցինք զջաղացն ի Թաջառինք հողումն: Տեղն Խորշին էր եւ առուի տեղն վանիցս: Մէք զամենայն պիտոյքն, այսինքն՝ զքարն, զցիցն, զնաւն, եւ զայլ ամենայն փայտերն, որ ի պէտք է շինութեանն, զամենայն մէք պատրաստեցինք եւ շինեցինք Բ. (2) վանիցս, Ա. (1) Խորշին: Յառաջի՝ շինութեանս յետեւ զինչ պակասութիւն լինի՝ նա Բ. (2) ըստակին կանցնի եւ մէք՝ Դ. (4) ըստակին:

¹ ՄՄ 4814, էջ 129ա:

² Ա. Սիւմեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի, առաջին հատոր, 1948, էջ 358-359:

³ Այս աշխատանքը մասամբ կատարված է մեր կողմից (տե՛ս Պատմա-բանասիրական հանդես, 1958 թ., № 1, էջ 110-133 և Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, 1958, էջ LXXXVIII-CV):

Ով որ աւելի խաւաի կամ բան՝ յաւելցու Աստուած զամենայն հարուածս զոր ի սմա գրեալ է, եւ թէ պակասեցուցեն՝ պակասեցին ի գրոյն կենաց, ամէն»¹:

Այս գործարքը շատ բնորոշ է ֆեոդալական հարաբերությունների պայմաններին. Խտրաշահ կառուցվող ջրաղացի 1/3 մասի փայտեր է դառնում, լինելով միայն այն հողի տերը, որի վրա կառուցվում է ջրաղացը: Կառուցման ծախսերն ամբողջ վերցնում է իր վրա Պետրոս Սալիթաղեցին:

Հարևան գյուղացիների միջև սահմանավեճերի առկայության մասին են վկայում XVI դ. վերջերին կամ XVII դ. սկզբներին շարադրված հետևյալ հաշտագրերը.

«Արարիչն Աստուած զտէր Սահակն արհնէ եւ զիւր որդիքն... զԿոստանդին արհնէ եւ զիւր որդիքն..., որ միջնորդութեամբ Ստեփանոս վարդապետին եւ Ներսէս արքեպիսկոպոսի տէր Բարայղամին բարիշեցան եւ միջաւորան (միջորան) փուշ տնկեցին, որ շիտակ կենայ՝ ոչ ի դէն կզի, ոչ ի դէն, բայց փուշ Կոստանդին է, որ այլ ու այլ խաբար չի լինի: Ով որ ի խօսաց ելնու՝ նզովեալ եղիցի»²:

Ձեռագրերի էջերին գրանցված պայմանագրերից մի քանիսը զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում ազգագրության համար:

1387 թ., օրինակ, պահպանվել է մի գրանցում, որով Մարգարե անունով մի երիտասարդի ծնողներ իրենց որդուն հանձնում են ոմն Մովսէս քահանայի «մինչեւ ի մահ», պայմանով, որ նրան, ի վերջո, երեց դարձնի³:

Հայտնի է, որ Միջնադարյան Հայաստանում արհեստավորների և նրանց աշակերտների ծնողների միջև կնքվել են պայմանագրեր ուսուցման ժամկետի ու պայմանների մասին⁴, սակայն դրանցից և ոչ մեկը չի հասել մեզ, այդ իսկ պատճառով այս յուրահատուկ և եզակի պայմանագիրը որոշակի արժեք է ստանում և արժանի է մեջբերման.

«Յանունն Աստուծոյ ես Ովաննէս եւ կողայկիցս իմ Թանգսուղ տուինք մեր աւժարութեամբ զմեր որդիս Մարգարէ՝ հոգոյ որդի Մովսէս քահանայիս՝ մինչեւ ի մահն, որ երէց առնէ. վկայութեամբ Աբուկանայ՝ Ալփիկայ որդոյ, Բեկիկայ՝ Խոշոտայ Լարեցի (՝): Ձինչ մարդ, որ զայս բանս խաբարէ՝ ՅժԸ, հայ[րապետաց նզովեալ եղիցի]»:

¹ Ն. Զուղա, ձեռ. 481՝ փաղված Ս. Տեր-Ավետիսյանի ձեռագիր ցուցակից:

² ՄՄ 5371, էջ 2ա:

³ ՄՄ 6288, էջ 111բ:

⁴ Տե՛ս մեր «Արհեստագործության վիճակն ու զարգացման աստիճանը Հայաստանում Ժ-ԺԿ դդ.» հոդվածը (Տեղեկագիր, 1958, № 3, էջ 43-44):

Ես խաշատուր երէցս վկայ, որ զգիրս գրեցի»¹:

Նույն այս ձեռագրի նույն էջի վրա գրանցված է մի այլ պայմանագիր ևս. ոմն Արխութա իր դստերը տալիս է հավանաբար նախորդ գրության մեջ հիշատակված նույն Մովսէս քահանային: Ի՞նչ պայմանով է կատարվել այս տարօրինակ «նվիրաբերութիւնը»՝ մութ է մնում: Կարելի է միայն մեծ հավանականութեամբ ենթադրել, որ տնտեսական խիստ ծանր վիճակն է ստիպել Արխութային այդպես տնօրինելու իր դստեր ապագան, որը քահանայի գերդաստանում, ըստ երևույթին, լինելու էր աղախնի ստորագրած վիճակում:

Ստորև բերում ենք այդ յուրօրինակ ու սեղմ շարադրված համաձայնագիրը.

«Յանուն Աստուծոյ ես Արխութայ՝ Մայլիքայ որդի միաբանեցայ սուրբ Աւետարանիս ու տուի զիմ աղչիկս՝ զէսոյն՝ Մուսէս երիցոյ: Ով խափանէ՛ դատի Աստուծոյ: Ով կարգէք լի բերանով ասացէք Աստուած - ողորմի Մայլիքայ, ամէն զա[ւ]րութէն պահեսցի խորին ծերութենն»²:

Պայմանագրեր են պահպանվել նաև որևէ մեկին հոգևոր որդի կամ եղբայր դարձնելու մասին:

Ոմն տէր Գրիգոր, XVI դ. շատ անգրագետ ձեռագրով, այսպիսի մի գրանցում է թողել Մատենադարանի № 4948 ձեռագրի դատարկ մի էջի վրա. «Ես՝ տէր Գրի[գ]որս գիր տվի Զայգոյին իմ հոգիս հոգոյէք Կէտէվանի ձեռովն: Մեծ որդին Զէկէլ, Ա. որդին Զայգոյն, Ա. որդին Ոյհանէս: Ինչվէն ես մեռ[ն] իմ ձեր բայժան չակայ, որ մեռնիմ՝ դուք գիտէք, թէ քո բաժանիք»:

Գրեթե ոչինչ չէր հասկացվելու, եթե նույն այս տողերի տակ մի այլ մեկը, վարժ ձեռագրով ու ավելի պարզ շարադրանքով չկրկնէր վերը բերված պայմանագիրը, նրան տալով այսպիսի կերպարանք.

«Ես՝ տէր Գրիգոր գիր տվի, Զատէին որդի վեր կալայ. Գ. (Յ) աղբէր յլինին՝ հողի, ջրի, յիգուն, կարասի, ապրանքի. ով որ սուտ դուրս գայ՝ սէւէրես ինձ գայ: Ես տէր Գրիգորս վկայ եմ. Աստուած յել որդի տայ, յէն յէլ յիրանց աղբեր իլի»³:

Զեռքի տակ ունենք նաև XVI դ. շարադրված մի համաձայնագիր Մկրտիչ երեցի և Կիրակոս դպրի միջև. առաջինը պարտավորվում է երկրորդին «հոգևոր եւ հարազատ» եղբայր դարձնելու, «մինչեւ մահ եւ կեանք»:

¹ ՄՄ 6288, էջ 111բ:

² Նույն տեղում:

³ ՄՄ 4948, էջ 1բ:

եթե երբևէ բաժանվելու հարց լինի, «նայ ինչ ես ապրանք որ ունիմ, - գրում է Մկրտիչ Երեցը, - հետ նորա (Գիրական դպրի) կէս լինի»¹:

Մեր հաղորդման հենց սկզբում ասացինք, որ ձեռագրերի էջերին գրանցված վավերագրերի մի պատկառելի մասը կալվածագրեր են՝ անշարժ ու շարժական գույքերի վաճառքի ու օտարման մասին արժեքավոր փաստաթղթեր:

Դրանց շարքում առաջնակարգ նշանակություն ունեն Մատենադարանի № 9165 ձեռագրի 1ա-8բ էջերին գրանցված 6 կալվածագրերը, որոնց մեջ որպես գնորդ հանդես է գալիս անխտիր միևնույն անձնավորությունը՝ Ատիբեկի որդի պարոն Միրիման-բեկը, իր Շահվելի, Զուրապ և Ավթանդիլ որդիների հետ միասին:

Կալվածագրերից միայն մեկը (6բ էջի վրա գրանցվածը) ունի թվական՝ ՌՃԺԹ. (1670), ուստի դրանք բոլորն էլ գրված են մերձավորապես նույն տասնամյակներում, XVII դ. երկրորդ կեսին:

Միրիման-բեկի գործունեության ասպարեզը կոռին է. կալվածագրերից շատերն ավարտվում են այսպիսի բանաձևով. «Ով որ յետ ու առաջ տայ կոռու հէքիմին ԺԲԹ. (12000) դահեկան տայ»: Կալվածագրերից մեկում հիշատակված է Արդվի գյուղը: Մի դեպքում որպես վկա, հանդես է գալիս ոմն Վարդան պարոնտեր: Այս տվյալների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ Միրիման-բեկը Սանահնի կամ մոտակա որևէ այլ գյուղի կալվածատերերից է և կալվածագրերում հիշատակվող վարելահողերը գտնվել են Սանահնի շրջակայքում: Վաճառվող կամ այլ ճանապարհներով Միրիման-բեկի ձեռքն անցած հողակտորները թվարկվում են այսպես.

«Գ. (3) օրավար հող, յԱրտուռ ճանբի Դաւթի հողի վեր կռան, Բ. (2) արավար հող աղբի[ւ]րի դիմաց, Վարդիգուլի հողի տակի Բ. (2) արավար հողն», «Խէչէրկուտի հողն», «Բնառւի վերին կուռն», «Նշանաքարի հողն», «Ճանբի ափանբիսի (°) վեր հողի կէսն, հին մլի վերին կռան Բ. (2) արավար հողն, Մէնկու վանանց հողի վերի կռան հողն», «Մոխրատափկայ Բ. (2) արավար հողն», «Թալիբիսի վեր հողն», «Ա. (1) արավար յեզնանստի հողն, Ա. (1) արավար միջի ճանբի տակի հողն», «է. (7) արավար հողիցն Ա. (1) արավար հող», «Հատիտոպրակի վանանց հողի վերի կռան հողն», «Կէչի հողի կէսն», «յԱւձանբերի Ա. (1) արավար հողն»:

Կալվածագրերից մեկը եզակի է իր բովանդակությամբ. այն չի վերաբերում վարելահողի վաճառքի:

¹ ՄՄ 1625, էջ 1ա:

«Ես Թումանի որդի Բայրամս, իմ աղբէր Շահնազարն Միրիմանին պարտքն պարտ էր. իր որդի Գոհարն իր պարտքումն տուի. պակաս հախն էլ առայ, մեր կարեցն արի, այլ ոչ ում բան չկայ, տուինք Միրիմանին եւ իւր որդացն: Ով որ յետ ու առաջ տա Գ. (3) Թուման հէքիմին (միւս կալուածագրերում գրուած է Լոռու կամ Լաւոու հէքիմին – Լ. Խ.) տուող ըլի:

Գրիգոր փեսայ Թամազն վկայ. ես Թումանէս գիրս գրեցի վկայ եմ»¹:

Ինչպէս պարզ է դառնում այս կալվածագրից, Թումանի որդի հանգուցյալ Շահնազարը պարտք է վերցրած եղել Միրիման-բեկից: Ոչինչ չունենալով եղբոր պարտքը մարելու համար, Բայրամը Միրիման-բեկին է տալիս Շահնազարի որդի (՝) Գոհարին: Հասկանալի է, որ այդ Գոհարը դառնում է Միրիման-բեկի ճորտը:

Կարելի է ենթադրել, որ իրենց հողակտորների կամովին վաճառողների դերում հանդես եկողներից շատերը ստիպված են եղել այդ գործարքը կատարելու, նույնպէս լինելով անվճարունակ պարտապաններ:

Այսպիսով, կարճ ժամանակամիջոցում, Լոռվա հայ կալվածատերերից մեկը, վաշխառուի իր ցանցի մեջ ձգելով մի շարք գյուղացիների, ընդարձակում է իր կալվածքները նրանց վարելահողերի հաշվին:

Ձեռքի տակ ունենք նաեւ ավելի հին կալվածագրեր. 1483 թ.՝ մի արտի վաճառքի մասին (ԽՍՀՄ ԳԱ արևելագիտ. ինստ. ձեռ. C-56), Բեներոց ջրաղացի 4 բաժնի վաճառքի մասին², բազմաթիվ ձեռագրերի վաճառքի մասին (օրինակելի ձևով է շարադրված № 2846 ձեռագրի 149ա էջի վրա գրանցվածը), կովի և այլ շարժական ու անշարժ գույքերի վաճառքի մասին:

Սովորույթային իրավունքի նորմերի ուսումնասիրության կապակցությամբ այս կարգի վավերագրերը մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Ծանոթանանք, օրինակ, կովի վաճառքի մասին կազմված վավերագրի հետ.

«Ես Մարտիրոս իմ կովն ծախեցի... թէ որ ծնեցօ՝ ի կովն է, թէ չէ՝ որ յղի չօ, էն կովն յիս տայ՝ մէկէլն տանի:

Յակոբն վկայ, Ներսէսն վկայ, Մարտիրոսն վկայ, Խար Մէլէքն վկայ, որ գիրս գրեցի է կիրակի օրս»³:

Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» երկրորդ մասի Ծէ. հոդվածով նույնպէս մեկ տարվա ժամկէտ է սահմանվում կովի վաճառքը վերջնական համարելու համար:

¹ ՄՄ 9165, էջ 5ա:

² ՄՄ 5196, էջ 297ա:

³ ՄՄ 5163, էջ 280բ:

Ձեռագրերում հանդիպում են նաև պարտամուրհակներ (1333, 1504 և 1536 թթ.), վաշխառուի գրանցումներ (XIV դ.), վանքերի թեմերի ցուցակներ և այլ կարգի վավերագրեր, որոնք լինելով հայերեն լեզվով գրված այդ կարգի փաստաթղթերից հնագույնները՝ եզակի արժեք են ստանում:

Մենք ավարտեցինք ձեռագրերի մեջ գրանցված վավերագրերը ըստ իրենց հիմնական տեսակների (նվիրաբերական գրառումներ, պայմանագրեր-համաձայնագրեր, կալվածագրեր) ներկայացնելու և բնութագրելու աշխատանքը:

Դրան զուգընթաց ձգտեցինք համառոտակի ցույց տալ այդ վավերագրերի նշանակությունը սոցիալ-տնտեսական կյանքի որոշ մուկ կողմերի լուսաբանման համար, այն չափով, ինչքան հնարավոր էր այդ կատարել վավերագրերի խմբավորման ու տեսակավորման հետ զուգընթաց:

Մեր ձեռքի տակ եղող վավերագրերի գիտական նշանակությունը, սակայն, բնավ չի սպառվում վերոհիշյալով: Այդ վավերագրերը վստահելի տվյալներ են պարունակում XIV-XVII դդ. գանձվող հարկերի ու տուրքերի ուսումնասիրության համար: Կան մի շարք հարկային տերմիններ, որոնք այլ աղբյուրներից հայտնի չլինելով՝ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում՝ քաղվելով հենց այն վավերագրերից: Դրանցից շատերը, լինելով ընդհանուր հարկային տերմիններ, հնարավորություն են ընձեռում լուսաբանելու տիրող դինաստիաների հարկային քաղաքականության որոշ կողմերը ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում:

Այս հարցին անդրադարձել ենք մեր մի այլ ուսումնասիրության մեջ¹: Ավելորդ չենք համարում, սակայն, այստեղ ևս մեջբերել քննարկվող վավերագրերից քաղված հարկային տերմինների այբուբենական ցանկը, որոշ հավելումով ու խիստ համառոտ բացատրականներով.

Աբգան – ջրային հարկ (ըստ Ս. Բարխուդարյանի).

Ալեդ, ալեդան – անասնակեր, ձիերի համար պահանջվող կեր.

Աղջկան յաղկ – հավանաբար նույնն է «հարսանեաց դրամը» (տե՛ս).

Բաղաղաթ, բաղիաթ – նորահնար, ապօրինի պահանջմունք (այդպիսիք են պարոնի, մուհթասիբի, դարուղայի և թամղաշու օգտին գանձվող տուրքերը).

Դահիանդղէ (պրսկ. դահյանդղահ – տասն-տասնմեկ) կալվածատիրական ռենտա, տասանորդ, մուլք.

¹ Տե՛ս մեր Ժե դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (մասն Բ) ժողովածուի ընդարձակ առաջաբանի CXVIII-CXXXVI էջերը:

էգեւտներու հախ — հավանաբար տուրք, որ գանձվում էր կամ այգիներու կառուցված տներից, կամ էլ, ավելի մեծ հավանականութեամբ, հնձաններից.

Թամդա — արհեստանոցներից, հումքի մշակման օբյեկտներից գանձվող հարկ (հիշատակված ունենք՝ ձկան-ձկնորսարանների և ընկույզի-ծիթհանների՝ թամդա).

Թրխմարի դրամ — թրխմոր գործածելու համար հայերից գանձվող ապօրինի տուրք.

Իգու գինի — գինուց գանձվող տուրք.

Խաւան — գլխահարկ (նաև պետական ռենտա-հարկ).

Խէֆներու հորահաղ — ջուլհակներից գանձվող հարկ (°).

Հարսնեաց դրամ (գրված՝ խարսնեց դրամ) — ամուսնացող աղջիկներից գանձվող հարկ.

Մատղու վարձ — մատաղի գիմաց տրվող տուրք (°).

Մեղաց գին — մեղքերի թողություն ստանալու համար եկեղեցուն տրվող դրամ.

Շանիգադե (իմա՝ շանակիզաթ) — ապօրինի պահանջմունքներ.

Շառ — կալվածատիրական ռենտա.

Չարեկ — կալվածատիրական ռենտա, բերքի մեկ քառորդի չափով («ոխվերու չարեք», «ծիթահանաց չարեք»).

Սալամյաղի — շնորհավորական տուրք, որ տրվում էր ֆեոդալին որևէ գյուղ այցելելիս (°).

Սուլ — ջրաղացներից գանձվող հարկ (°).

Սուկատի պաղի — (°).

Տախրկի դրամ — ճախարակից գանձվող հարկ (°)¹:

Միջնադարյան հայկական պատմական սկզբնաղբյուրները գյուղատնտեսության զարգացման աստիճանի և հողամշակույթի վիճակի մասին գրեթե ոչինչ չեն պարունակում: Քննարկվող վավերագրերը նույնպես հարուստ չեն այդ բնագավառի նյութերով: Այնուամենայնիվ նրանցում, հատկապես նվիրաբերական գրառումների և պայմանագրերի մեջ, հանդիպում ենք գյուղական համայնքի հողային ֆոնդի մեջ մտնող արտերի և, ընդհանրապես, հողերի մանրակրկիտ տեսակավորման հարուստ փորձի առկայություն, մասին վկայող բազմաթիվ տերմինների, որոնք կարող էին ստեղծվել

¹ [Սույն տերմիններից մի քանիսը մասնավոր քննարկված են Ս. Ավագյանի Վիճակի արձանագրությունների բառաքննություն, (Երևան, 1978) և Վիճակի պարտումներ (Երևան, 1986) գրքերում]:

միայն երկրագործական հազարամյա կուլտուրա ունեցող և հողամշակության բնագավառում նշանակալից հաջողությունների հասած ժողովրդի կողմից:

Ստորև, այբբենական դասավորությամբ տալիս ենք նաև այլ տերմինների ցանկը.

Ադրինճ, ադրին – պարարտ կամ պարարտացված հող.

Անջրդի.

Առտոոց – նախապես առվույտ ցանված հող.

Արեգդեմ.

Աւագ, աւագիկ – ավագահող.

Գոմկներ – հավանաբար՝ նախկին գոմատեղիների շուրջ եղած հողակտորներ.

Հացուտ – բերքառատ.

Կորդ – խոպան.

Ձմայ, ձմի, ծմայ – ծմակային.

Ճամ, ճեմ – ճահճուտ.

Մոխրատափիկ – մոխրով պարարտացված հող.

Շամբ – ճահճուտ.

Ոստին – անջրդի.

Ոտուտ, ոտն.

Չայիր – մարգագետին.

Տոտիկ – (°).

Յնի – (°).

Փշուտ.

Քարուտ.

Քոայ:

Թվարկված տերմինների բովանդակության ճշգրտման, գյուղական համայնքի անդամների միջև տարբեր որակի հողերի բաշխման ձևերի որոշման և հարակից այլ հարցերի լուծման համար, անշուշտ, օգտակար կլինի կատարել հատուկ ուսումնասիրություն, որը հաջողությամբ կպսակվի վիճական արձանագրությունների արժեքավոր տվյալները, ինչպես և հարևան երկրների (հատկապես Իրանի) երկրագործության մասին եղած աղբյուրները օգտագործելու դեպքում¹:

¹ Այս բնագավառում ծանրակշիռ աշխատանք է կատարել անվանի արևելագետ Ի. Պ. Պետրուշևսկին, իր *Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв.* (М.-Л., 1960) աշխատության մեջ:

Օգտակար տվյալներ կան քննարկվող վավերագրերում նաև միջնադարյան Հայաստանի տարբեր նահանգներում գործածվող շափ ու կշռի միավորների մասին, որոնցից են, օրինակ՝ գրիվ, կապիճ, կոտ, մոթ (նաև մութ), քիլա և այլն: Դրանց միջոցով որոշվում էր հաճախ նաև արտի մեծությունը՝ «կապիճ ու կէս ցորենի արտ», «Ի. (20) մութ ոստին», «Փ. (10) մութ ջրով» և այլն, գործածական է նաև «օրավար հող» տերմինը:

Քաղաքային կյանքի ու արհեստագործության հետ առնչվող վավերագրերի քանակը չափազանց քիչ է, այնուամենայնիվ չի կարելի արհամարհել նրանց նշանակությունը նաև հարցերի այդ ոլորտի ուսումնասիրության համար:

1303 թ. մեզ արդեն ծանոթ նվիրաբերական գրառման մեջ, որ կազմված է, ամենայն հավանականությամբ, Երզնկա քաղաքում, ասված է, որ Ս. Լուսավորչի վանքին վակֆ արված խանութը գտնվում է «ի Քաֆկըտրնոց»: Ինչ էլ որ նշանակելիս լինի այս «Քաֆկըտրնոց» բառը (արդյոք սպանդանոց), դրանից կարելի է եզրակացնել, որ Երզնկա քաղաքում ևս գոյություն են ունեցել արհեստի միևնույն մասնաճյուղի համար հատուկ թաղեր կամ շուկայական շարքեր:

Մեր վավերագրերում այլևայլ առիթներով հիշատակված են երկու տասնյակ տարբեր արհեստի ու զբաղմունքի մարդիկ՝ աղեղրար, բազազ, գդակկար, դարբին, թերզի, խոճա, կոշկակար, հարյուրավազ, դազազ, դազանչի, դասաբ, նալբանդ, նաղարաճի, նետրար, ներկարար, ոսկերիչ, սառաֆ, փամբուղչի, քյուրքչի, ֆառաճ: Արհեստագործության պատմության հարցերով զբաղվող մեր մասնագետները, անտարակույս, օգտակար նյութեր կքաղեն այդ վավերագրերից:

Անգնահատելի ու հարուստ նյութեր են պարունակում քննարկվող վավերագրերը Պատմական Հայաստանի հին գյուղանունների և, հատկապես գյուղերի հանդերում գտնվող առանձին արտերի անունների ուսումնասիրության, այլ խոսքով՝ պատմական միկրոտոպոնիմիկայի համար: Այդ կարգի բազմաթիվ տեղանուններից են, օրինակ, հետևյալները՝ Անաշատ, Առաջածոր, Առնանք, Ավազախոռ, Օձանբեր, Բանկլի-ձոր, Բարզևանա առու, Բոլորամարգ, Եղնանիստ, Ելեգապատ, Ըռշտոնիկ արտ, Իրիշատ, Կուսանասար, Կոնահարտ, Մկնավեր, Ջրուրնիկ, Վառնչիկ, Յամաքձոր, Քարափոս և այլն:

Վավերագրերի մեծագույն մասը գրված է հազիվ գրաճանաչ, կիսագրագետ գյուղական քահանաների կողմից: Այս հանգամանքը ունի իր և՛ բացասական, և՛ դրական կողմը:

Անգրագետ ձեռագրով ու լեզվով շարադրված այդ վավերագրերի վերծանման և ճիշտ մեկնաբանման համար պահանջվում է հմտություն և ջանք. քիչ չեն դեպքերը, երբ որևէ վավերագիր կամ նրա այս կամ այն մասերը մնում են անվերծանելի և անհասկանալի: Հայոց լեզվի պատմությունն ուսումնասիրողի համար, սակայն, վավերագրերի այս հատկանիշը զուրկ չէ օգտակարությունից: Դրանք անաղարտորեն պահպանել են իրենց մեջ միջին հայերենի, բարբառների և միջնադարյան աշխարհաբարի ուսումնասիրության համար անսպառ ու կուսական նյութեր, ուստի չպետք է կասկածել, որ քննարկվող վավերագրերի ուսումնասիրությամբ կգեղվեն նաև մեր լեզվաբանները:

Հայերեն ձեռագրերի դատարկ էջերի վրա գրանցված նվիրաբերական արձանագրությունների, պայմանագրերի-համաձայնագրերի, կալվածագրերի և տնտեսական այլ բնույթի փաստաթղթերի մասին համառոտ այս հաղորդման հիմնական նպատակն էր արժեքավորել դրանք՝ որպես Հայաստանի միջնադարյան պատմության համար առաջնակարգ նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուր, և շահագրգռել հայագետ բանասերներին՝ դրանց հավաքման աշխատանքով զբաղվելու:

Մատենադարանի ձեռագրական ֆոնդերից, ինչպես ասացինք, այդ վավերագրերը մասամբ արդեն հավաքված են, և այդ ուղղությամբ աշխատանքը շարունակվում է: Սակայն այդ կարգի փաստաթղթերի ամբողջական ժողովածու ստեղծելու և հրատարակության պատրաստելու համար հարկ կլինի ստանալ նաև Երուսաղեմի, Վենետիկի, Վիեննայի և հայ ձեռագրերի այլ հավաքածուների մեջ գտնվող նույնատիպ նյութերը:

Հայագետ այն բանասերները, որոնք մոտ էին կանգնած հայերեն ձեռագրերի վերոհիշյալ հավաքածուներին, անգնահատելի ծառայություն մատուցած կլինեին օգտակար այս գործին՝ ուղարկելով իրենց մատչելի ձեռագրերի էջերին գրանցված նույնատիպ վավերագրերի ընդօրինակությունները կամ էլ հրատարակելով դրանք հայագիտական պարբերականներում:

ՔՌԵՆԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՌԵՆՅՈՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Դիոնիսիոս Թրակացու և նրա հայ մեկնիչների մասին Ն. Ադոնցի դասական աշխատության հրապարակումով² հայ քերականական մտքի պատմության ուսումնասիրությունը դրվեց ամրակուռ հիմքերի վրա: Անվանի բանասեր-պատմաբանը, բնագրագիտական մանրախույզ քննություններ կատարելով, շրջանառության մեջ դրեց Դ. Թրակացու «Քերականության» հայկական թարգմանության գիտական բնագիրը, հաջողությամբ վերականգնեց հայ հին քերականների՝ Դավթի, Անանուն Մեկնիչի, Մովսես Քերթովի, Ստեփանոս Սյունեցու և Համամ Արևելցու մեկնությունների կարևոր մասերը, բացահայտեց նրանց աշակցությունը միմյանց ու հունական մեկնությունների նկատմամբ և պարզեց հունաբան դպրոցի սկզբնավորմանն ու թարգմանչական սկզբունքներին առնչվող բանասիրական բազմաթիվ հարցեր³:

Հաջորդ առաջընթաց քայլն այս բնագավառում կատարեց Գ. Զահուկյանը՝ հայ քերականական և ուղղագրական աշխատությունների մասին շարադրած իր զույգ մենագրություններով⁴: Սրանցից առաջինում քննական վերլուծությամբ բացահայտվեցին վերոհիշյալ հայ հեղինակների քերականագիտական հայացքները և, առաջին անգամ լինելով, գիտական խոսք ասվեց հաջորդ շրջանի քերականագետների և գրչության արվեստի հետ կապված ուղղագրական-կետադրական աշխատությունների հեղինակների՝ Գրիգոր Մագիստրոսի, Արիստակես գրչի, Գևորգ Սկևռացու, Վարդան Արևելցու, Հովհաննես Երզնկացու, Եսայի Նչեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Առաքել Սյունեցու ժառանգության մասին: Երկրորդ աշխատությամբ, որ նվիրված էր XVII-XIX դդ. Հրապարակված գրաբարի քերականությունների վերլուծությանը, վաստակաշատ գիտնականն ամփոփեց այս բնագավառում կատար-

¹ **Յովհաննէս Քոնցեյի**, *Յաղագս քերականին*, բնագիրը հրատարակությամբ պատրաստեց Լ. Ս. Խաչիկյանը, ներածությունը՝ Լ. Ս. Խաչիկյանի և Ս. Ա. Ավագյանի, Երևան, 1977, էջ 5-51: Այստեղ հրատարակվողը ներածության Լ. Ս. Խաչիկյանի գրած մասն է:

² **Н. Адонн**, *Дионисий Фракийский и армянские толкователи*, Петроград, 1915.

³ [Ն. Ադոնցի աշխատության հանգամանալի գնահատությունը տրված է Ն. Մառի և Ս. Ժեբելյովի զբախսականում: Տե՛ս *Христианский Восток*, հտ. V, պրակ I, էջ 52-66, 67-72:]

⁴ **Գ. Բ. Զահուկյան**, *Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V-XV դդ.)*, Երևան, 1954, Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII-XIX դդ.), Երևան, 1974:

րած իր հետազոտությունների արդյունքները՝ տարբերակելով գրաբարի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրության երեք շրջան.

1. Հունատիպ ֆեռականությունների, որ գոյատևել է շուրջ 12 դար (V դ. մինչև XVII դ. սկզբները).

2. Լատինատիպ ֆեռականությունների (XVII դ. սկզբներից մինչև XVIII դ. 3-րդ քառորդը).

3. Ինֆնատիպ ֆեռականությունների (XVIII դ. վերջին քառորդից մինչև մեր օրերը)¹:

Այս պարբերացումը հիմնականում ճիշտ պատկերացում է տալիս հայ քերականագիտական մտքի զարգացման ընթացքի մասին, սակայն որոշ հատվածներում (մասնավորապես ենթաշրջանի բնորոշման մասերում) կարիք է զգում բարեշտկումների: Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ երեք շրջանները, գիտելիքների այդ բնագավառի օրինաչափ զարգացման արդյունք լինելով հանդերձ, միշտ չէ, որ հաջորդել են միմյանց՝ որպես ընդհանուր շղթայի իրար կապող օղակներ՝ մեկի վախճանով պայմանավորելով մյուսի սկիզբը: Տվյալները վկայում են, որ առանձին ժամանակահատվածներում կյանքի են կոչվել ու զուգահեռաբար գոյատևել տարբեր ուղղությունների պատկանող քերականագիտական երկեր, որոնց հեղինակները հաճախ բախվել են միմյանց՝ առաջնորդվելով գիտական տարբեր սկզբունքներով: Եվ եթե այս և հարակից մի շարք հարցեր դեռևս բավարար ծավալով ու խորությամբ չեն ուսումնասիրվել հայ քերականագիտական պատմության մասին գրված աշխատություններում, այդ առաջին հերթին պետք է բացատրել այն իրողությամբ, որ տակավին գիտական շրջանառության մեջ չեն դրվել կարևոր նշանակություն ունեցող որոշ սկզբնաղբյուրներ, ինչպես նաև չեն գրվել մենագրական առանձին ուսումնասիրություններ ու միջնադարի սակավաթիվ այն քերականագետների մասին, որոնք նոր ուղիներ են որոնել գիտության այս բնագավառի հետագա զարգացման համար:

Դրանցից մեկն է, ահա, XIV դ. առաջին կեսի հեղինակ Հովհաննես Քոնեցին, որի «Համառօտ հաւաքումն յաղագս քերականին» աշխատությունը, առաջին անգամ լինելով, դրվում է գիտական շրջանառության մեջ:

¹ Գ. Բ. Զառուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, 1974, էջ 4: Նույն այս պարբերացումը արված է նաև Բեդինակի Հին հայերենի հոլովման սխիստեմը և նրա ծագումը (Երևան, 1959, էջ 11-26) աշխատության մեջ ուր, սակայն, կան նաև որոշ տարբերություններ, լատինատիպ ֆեռականությունների վախճանի ու ինֆնատիպ ֆեռականությունների ծագման ժամանակաշրջանն այստեղ XVIII դ. միջնամասն է համարված (և ոչ 3-րդ քառորդը):

Հովհաննես Քոնեցին անծանոթ դեմք չէ հայ մատենագրության և եկեղեցու պատմության մեջ: Ունիթորական շարժման պարագլուխ այս գործչի մասին հետաքրքրվողն ընդհանուր տեղեկություններ կարող է գտնել հայագիտական բազմաթիվ հետազոտություններում: Կղեմես Գալանոսից¹ սկսած մինչև Մաղաքիա Օրմանյան² տարբեր դիրքորոշում ունեցող հայ և օտարազգի բանասերներ անդրադարձել են Հայոց եկեղեցին Հռոմեական եկեղեցու հետ միաձուլելու նրա ձախողող ծրագրերին: Դրվատական խոսք ասողներ շատ քիչ են եղել. մեծագույն մասը ազգային եկեղեցու ինքնալուծարքի ճանապարհն ընտրած ու Կաթողիկ եկեղեցուն բոլորանվեր ծառայագրված այս գործչին, իրավամբ, համարել է հայ ժողովրդի ազգային շահերի անգիտացող: Ըստ այդմ էլ, մերժելով Հովհաննես Քոնեցու և նրա կուսակիցների գործունեության շարժառիթներն ու բուն նպատակը, հայ բանասիրական միտքը բավարար ուշադրություն չի դարձրել մշակույթի մարզում նրանց կատարած աշխատանքների վրա, մինչդեռ հայտնի իրողություն է, որ Նվրոպայից Հայաստան առաքված կաթողիկ քարոզիչներն ու նրանց հայ հետևորդները, գաղափարական իրենց դիրքերի ամրապնդման շահերից ելնելով, ծավալել են նաև գիտական ու գրական աշխույժ գործունեություն, ստեղծել թարգմանական և ինքնուրույն գրականություն, որի մեջ, ծիսական բազմաթիվ գրքերից բացի, կան նաև իմաստասիրական, բնագիտական ու պատմագրական երկեր: Եվ եթե առ այսօր որոշ աշխատանք կատարվել է արդեն ունիթորական գրականության ամբողջական մատենագիտությունը կազմելու գծով³, նույն այդ գրականության բովանդակությունը բացահայտելու և պատմաճանաչողական նշանակությունը պարզաբանելու ուղղությամբ դեռևս շատ քիչ գործ է կատարված⁴: Այժմ, սակայն, հասունացել է

¹ Միաբանութիւն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն, շարադրեալ ի յերկուս հատորս՝ ի պատմական եւ վիճաբանական, ի կարգէ Թէառինոսաց Կղեմէս վարդապետէ, առաջին հտ., Հոռվմ, 1650, էջ 509-523:

² Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ հտ., մասն Ա, Պեյրոպ, 1960, էջ 1844 և հտվ.:

³ Նկատի ունենմ հատկապես հետևյալ աշխատությունները. Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 382 և հտվ., Գ. Զարեհանյան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան, հտ. Բ, էջ 194-212, և հատկապես՝ M. A. von den Oudenrijn, *Linguae Haicanae Scriptores ordinis praedicationis fratrum unitorum et ff. armenorum ord. S. Basilii citra mare consistentium quotquot huc usque innotuerunt*, Bernae, 1960:

⁴ Վերջին տասնամյակներին հայ փիլիսոփայության պատմության տարբեր հարցերի մասին ուսումնասիրություններ գրած մեր մասնագետների մեծագույն մասը հպանցիկ է անդրադարձել հայ միաբանների գործունեությանն ու նրանց գիտական ծառանգությանը: Այս առումով բացառություն է կազմում Հ. Գաբրիելյանը: Տե՛ս Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, հտ. 2, Երևան, 1958, էջ 114-121:

ժամանակն ըստ արժանվույն գնահատելու այն դերը, որ միջնադարյան Հայաստանի գիտության զարգացման գործում կատարեցին եվրոպական սխուլաստիզմի խոշոր ներկայացուցիչների առանձին երկերի XIV դ. առաջին հիսնամյակի ընթացքում իրականացված թարգմանությունները, ինչպես նաև Հայաստան առաքված լատին քարոզիչների ու հայ գիտնականների համագործակցությամբ հենց հայերեն լեզվով ստեղծված իմաստասիրական աշխատությունները:

Այս հարցը, որ արժանի է հատուկ մենագրական ուսումնասիրության, ներածական այս հոդվածի մեջ կարող է միայն շոշափվել համառոտակի և իր հիմնական գծերով:

***

Հայ գիտական միտքը մինչև XIV դ. 30-ական թվականները սնվում էր հին հունական գիտական գրականության այն փշրանքներով, որ շրջանառության մեջ էին դրվել V-VIII դդ. ընթացքում հունաբան դպրոցին պատկանող գիտնական-թարգմանիչների կողմից: Մեծ չէր գիտական այդ ժառանգությունը, սակայն հիմք չունենք նաև թերագնահատելու նրա ծավալն ու նշանակությունը, քանի որ ավելի բախտավոր վիճակի մեջ գտնվող եվրոպական ժողովուրդները (որոնց մտավորական գործիչները հնարավորություն ունեին օգտվելու նաև անտիկ գրականության լատիներեն լեզվով գոյություն ունեցող բազմաթիվ անգլիկ ու մեծաքանակ հուշարձաններից), նույնպես բավարարվում էին սակավաթիվ այն երկերով, որ կրոնական իր աշխարհայացքը հիմնավորելու համար թույլատրելի էր համարում քրիստոնեական եկեղեցին:

Ինչպես եվրոպայում, այնպես էլ Հայաստանում վաղ միջնադարում Արիստոտելին ճանաչում էին միայն նրա «Ստորոգութիւնք» և «Յաղագս մեկնութեան» աշխատություններով (շրջանառության մեջ էին նաև կեղծարիստոտելյան «Յաղագս աշխարհի» և «Յաղագս առաքինութեան» երկերը: Մեծ հեղինակություն ունեւ III դ. նորալատոնական մեկնիչ Պորփյուրի «Ստորոգութեանց ներածութիւնը»: Հայաստանում շատ էին տարածված նաև Արիստոտելի վերոհիշյալ աշխատությունների (ինչպես նաև «Անալիտիկայի») մի շարք մեկնություններ, որոնցից մի մասի հեղինակն էր հայագրի Դավիթ Անհաղթը (ավելի շատ հայտնի իր «Սահմանք իմաստասիրութեան» աշխատությամբ), իսկ մյուս մասին՝ Համբղիքոսը և ուրիշ (անուններն անհայտ) հեղինակներ:

VI դ. հայերեն էին թարգմանվել նաև Պլատոնի երկախոսություններից մի քանիսը (Տիմէոս, Եւթիփոն, Պաշտպանութիւն Սոկրատայ, Յաղագս օրինաց, Մինովս), որոնք, սակայն, մեծ տարածում չէին գտել մեզանում: Հայ իմաստասիրական մտքի կազմավորման գործում զգալի դեր էին կատարել նաև Փիլոն Աղեքսանդրացու 14 աշխատությունների թարգմանությունները (դրանցից շատերի հունարեն բնագրերը չեն պահպանվել), Ջենոնին, Հերմես Եռամեծին վերագրված իմաստասիրական երկերը, ինչպես նաև մի քանի ալելի պակաս ծավալ ու նշանակություն ունեցող բնագրեր¹:

Հին հունական իմաստասիրական մտքի նվաճումներին հաղորդակից լինելու հնարավորություններ էին ընձեռում նաև ճարտասանական և քերականական մի շարք արժեքավոր թարգմանական աշխատություններ, մասնավորապես «Պիտոյից գիրքը», Թեոն Աղեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» դասագիրքը և, վերջապես, Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականի» վերոհիշյալ աշխատությունը, որ, թարգմանվելով V դ. վերջերին, ինչպես ասացինք արդեն, մինչև ուշ միջնադար բազմիցս մեկնաբանվել էր հայ քերականների կողմից՝ հանդիսանալով քերականագիտական հիմնական դասագիրքը բարձրագույն դպրոցների համար:

Տիեզերագիտական, տոմարագիտական և օդերևութաբանական գիտելիքների հարուստ աղբյուր էին Անանիա Շիրակացու աշխատությունները, որոնք իրենց զգալի մասով հունարեն լեզվով գոյություն ունեցող համապատասխան գրվածքների թարգմանություններ կամ փոխադրություններ էին՝ կատարված անվանի հայ գիտնականի կողմից՝ որոշակի ծրագրով ու նպատակադրությամբ: Բնագիտական արժեքավոր տեղեկություններ էին հավաքված նաև Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատության մեջ, որը թարգմանվել էր հայերեն VIII դ. սկզբներին:

Անտիկ գիտության որոշ նվաճումների հայ ընթերցողը հաղորդակից էր դառնում նաև եկեղեցական հայրերի՝ Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Կյուրեղ Երուսաղեմացու և մի շարք այլ հեղինակների գրվածքների միջնորդությամբ, որոնցից շատերը նույնպես թարգմանվել էին հայերեն հայ գրականության արշալույսին: Պետք է հաշվի առնել, սակայն, որ աստվածաբանական վերոհիշյալ աշխատությունների մեջ անտիկ հեղինակների մտքերը հաճախ էին բերվում աղավաղված և

¹ Իմաստասիրական բովանդակություն ունեցող հունարեն թարգմանությունների ամբողջական ցանկը տե՛ս հետևյալ աշխատության մեջ. **С. С. Аревшатян, Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.)**, Ереван, էջ 186-188:

ձևափոխված, եկեղեցական գաղափարախոսությունը հարմարեցված կերպարանքով:

X-XI դդ. զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը թևակոխած Հայաստանում տնտեսական կյանքի զարգացմանը զուգընթաց բուռն զարգացում են ապրում նաև հոգևոր մշակույթի որոշ ճյուղեր: Ծաղկում են գրականությունը և կերպարվեստը, ստեղծվում են գեղարվեստական գրականությունն ու ժանրեր՝ առակներ, տաղեր, «բանք» կոչվող չափածո ստեղծագործություններ (ստեղծված ընթերցանության և ո՛չ երգասացության համար) և այլն:

Մատենագրական աշխատանքով սկսում են զբաղվել նաև աշխարհական մարդիկ, որոնք ոչ միայն նոր շունչ են հաղորդում ավանդական հայ գրականությանը, այլև փորձում են ընդարձակել ու խորացնել հայ ընթերցողին մատչելի գիտելիքների ծավալը՝ կատարելով նոր թարգմանություններ ինչպես հին հունական և բյուզանդական, այնպես էլ արաբական մատենագրություններից: Իմաստասիրական երկերից բացի, ստեղծվում ու թարգմանվում են նաև բժշկական, աստղաբաշխական, ալքիմիական, գյուղատնտեսական, ձիաբուժական գրվածքներ, որոնք զգալի չափով ընդարձակում են հայ գիտական գրականության սահմանները: Բնագիտական գրականության զարգացման գործին յուրովսանն նպաստում են նաև Կիրիկյան Հայաստանում հաստատված մի քանի հայախոս ասորիներ (Աբուսայիդ¹, Իշող), որոնք շարադրում են բնախոսական ու բնագիտական ուշագրավ երկեր: Նշանավոր գիտնական Հովհաննես Երզնկացին ձեռնամուխ է լինում արաբական իմաստասիրական երկերից քաղվածքներ կատարելու աշխատանքին, թարգմանում է առանձին հատվածներ նյութի ու տեսակի, լինելության ու ապականության և այլ հարցերի մասին²:

Սրանք են, ահա, ամենահամառոտակի թվարկությամբ մինչև XIV դ. առաջին տասնամյակները հայ գիտական գրականությունը սնող սկզբնաղբյուրները: Սրանց մեջ առկա տվյալների խոր իմացությամբ էր չափվում միջնադարյան այս կամ այն գիտնականի մեծությունը: Եվ եթե կային տաղանդավոր անհատներ, որոնք գիտակցում էին փորձի կարևորագույն դերը գիտության զարգացման համար և ձգտում եղածի վրա նոր բան ավելաց-

¹ Աբուսայիդ, Յաղագս կազմութեան մարդոյ, աշխատասիրությամբ Ս. Ա. Վարդանյանի, Երևան, 1974:

² «Փ տանկաց իմաստասիրաց գրոց քաղեալ բանք»: Տե՛ս Բանբեր Մատենադարանի, № 4, 1958, էջ 297-315:

նել¹, նույնիսկ նրանք անկարող էին բարձրանալ իրենց ժամանակի գիտական մակարդակից վեր, քանի որ սնունդ էին առնում անտիկ գիտությունից ժառանգություն մնացած և բնական երևույթների, մարդու և կենդանական աշխարհի մասին մակերեսային տեղեկություններ պարունակող այն սկզբնաղբյուրներից, որոնք ընդհանուր առմամբ համահնչուն էին Աստվածաշնչի և եկեղեցական հայրերի ասույթներին:

Որպես արդյունք ֆեոդեալական արտադրական հարաբերությունների հետագա զարգացման՝ եվրոպական տարբեր երկրներում ստեղծվում և տնտեսապես բարգավաճում են արհեստագործության և առևտրական գործարքների նշանավոր կենտրոններ հանդիսացող քաղաքները: Քաղաքական, տնտեսական և մշակութային սերտ կապեր էին ստեղծվում եվրոպական ու արևելյան երկրների միջև, արևելյան շքեղ ապրանքների հետ եվրոպա էին ներթափանցում նաև արհեստագործական գյուտեր, տեսական ու գործնական նոր գիտելիքներ ու գաղափարներ: Խոշոր քաղաքներում ստեղծվում են համալսարաններ, ուսումնական այդ նոր կենտրոններում, որոնք մեծապես տարբերվում էին միջնադարյան վանական դպրոցներից, լայն տեղ էր հատկացվում փիլիսոփայության, իրավագիտության, բժշկության և գիտական այլ առարկաների դասավանդմանը: Իսպանական արաբների ու հրեաների միջնորդությամբ եվրոպական գիտական միտքը հաղորդակից էր դառնում նաև արաբալեզու հարուստ իմաստասիրական գրականությանը. լատիներեն էին թարգմանվում Արիստոտելի գլխավոր աշխատությունները, որոնք այնպիսի լայն տարածում էին գտնում եվրոպական գիտական կենտրոններում, որ նրանց հեղինակն ամենուրեք ընդունվում էր որպես «անսխալական իմաստասեր»:

Նոր միայն շրջանառության մեջ դրվող անտիկ իմաստասերների աշխատություններից միջնադարյան գիտնականները քաղում էին այնպիսի արժեքավոր տեղեկություններ բնական և հասարակական երևույթների մասին, որոնք ոչ միայն տարբերվում, այլ հաճախ հակասում էին Աստվածաշնչի առանձին դրույթներին:

Արտակեղեցական գաղափարները լայն տարածում էին գտնում հատկապես քաղաքներում: Կաթոլիկ եկեղեցին, խաչակրաց արյունահեղ արշավանքներ կազմակերպելով, ճնշում էր հերետիկոսական շարժումներն ու

¹ Այդպիսի նշանավոր գիտնական էր, օրինակ, Հովհաննես Սարկավագը: Տե՛ս **Ղ. Ալի-շան**, *Յուշիկը հայրենեաց հայոց*, հտ. Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 295. **Մ. Աբեղյան**, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946, էջ 43-52:

փորձում արմատախիլ անել նրանց գաղափարները: Դրան զուգընթաց ստեղծվում էին վանական նոր տիպի կազմակերպություններ՝ ֆրանցիսկյան ու դոմինիկյան միաբանությունները, որոնց անդամները, դուրս գալով իրենց խցերից, մտնում էին կյանքի հորձանուտի մեջ, կատաղի պայքար ծավալում աղանդավորական գաղափարների դեմ ի պաշտպանություն եկեղեցու դոգմաների:

Միսոլաստիկային զուգընթաց զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի եվրոպայում ծաղկում էր նաև միստիցիզմը: Եկեղեցական գաղափարախոսության այս թևին պատկանող գործիչները, հետևելով նոր-պլատոնական փիլիսոփայության ավանդներին, ձգտում էին ինքնահայեցողության ճանապարհով անհատին առաջնորդել դեպի երանելի համաձուլումը աստուածաբանության հետ: Միջնադարյան գիտությունն իր առջև դնում էր նաև այս նպատակը, ուստի այն հանդիսանում էր միաժամանակ նաև միստիկա: Այսպիսով, սիսոլաստիկան և միստիկան գոյատևում էին համատեղ և որպես ֆեոդալական հասարակության իշխող դասակարգերի գաղափարախոսություն՝ լրացնում մեկը մյուսին:

Այս հարցերի մասին հետաքրքրվողը հանգամանակից տեղեկություններ կարող է գտնել միջնադարյան եվրոպայի փիլիսոփայական մտքի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ: Փոքր-ինչ շեղվելով բուն նյութից՝ աշխատեցինք ընթերցողի հիշողության մեջ թափանցել հանրահայտ գիտելիքներն այդ հարցերի մասին՝ նկատի ունենալով դրանց անմիջական անդրադարձը հայ միջնադարյան իմաստասիրական և գիտական մտքի վրա և բացահայտելու համար այն ուղիները, որոնցով եվրոպական գիտական միտքը ներթափանցում էր հայկական միջավայր՝ խթանելով հայ իմաստասիրության ու գիտության հետագա զարգացմանը:

***

Հայ-եվրոպական մշակութային առնչությունները դարերի խորքից են գալիս, սակայն շոշափելի կերպարանք են ստանում սկսած XIII դ. կեսերից, երբ Կիլիկյան հայկական իշխանության սահմաններում ու Մերձավոր Արևելքի հարակից շրջաններում քաղաքական ու տնտեսական սերտ կապեր են ստեղծվում մի կողմից՝ հայերի, մյուս կողմից՝ խաչակիր իշխանությունների միջև: XIII դ. վերջերին Կիլիկյան հայկական պետությունը իր գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էր անհավասար պայքար մղել երկու ճակատներում՝ Եգիպտոսի և Սիրիայի մամլուկների և Փոքր Ասիայում հաստատված սելջուկ-թուրքերի դեմ: Քաղաքական այս անբարենպաստ պայ-

մաններում Կիլիկիայի հայ ավատատերերի մեծ մասը (Հեթումյան դինաստիայի գլխավորությունով), եվրոպական երկրների հետ տնտեսական սերտ կապեր ունեցող մեծահարուստ առևտրականների հետ դաշնակցած, հայկական Կիլիկիայի ապագան կապում էր եվրոպայից ակնկալվող ռազմական օգնության հետ: Կաթոլիկ եկեղեցու պետերը շուրջընկերներն խոստանում էին, նոր խաչակրաց արշավանքներ կազմակերպելով, հայերին ազատել մահմեդական ճնշումից՝ փոխարենը պահանջելով Հայ և Հռոմեական եկեղեցիների «միություն»՝ Հայոց եկեղեցու ազգային ավանդություններից հրաժարվելու և Կաթոլիկ եկեղեցու անվերապահ ենթակայության տակ մտնելու ճանապարհով:

Ինչպես հայտնի է, Կիլիկիայում այս պահանջներին ընդառաջ են գնում մի շարք գահակալներ ու կաթողիկոսներ. XIII դ. վերջերին և XIV դ. առաջին տասնամյակներում հրավիրվում են նաև ազգային ժողովներ եկեղեցական այդ «միությունը» հաստատել տալու համար: Քաղաքական ու գաղափարական ուժեղ բախումներ են տեղի ունենում Կիլիկիայի հայ վերնախավերի և մայր հայրենիքի աշխարհիկ ու հոգևոր տերերի միջև: Հեռատես ու հայրենասեր ուժերը ոչ միայն մերժում են Հռոմին անվերապահորեն ենթարկվելու վնասակար ծրագիրը, այլև միջոցներ են որոնում Հայոց եկեղեցու գաղափարական և տնտեսական հիմքերն ամրապնդելու համար ի դեմս այդ կազմակերպության՝ տեսնելով տարբեր բռնակալական վարչակարգերի տակ հեծող ժողովրդի համախմբմանը և դարավոր մշակութային ավանդությունների պահպանությանն ու զարգացմանը սատարող կարևոր մի գործոն¹:

¹ Այս հարցն ավելի հանգամանորեն քննարկված է մեր «Արտագի հայկական իշխանությունը և Մործորի դպրոցը» հոդվածում:

Նկատի ունենալով միջնադարյան կյանքի առանձնահատկությունները չգիտակցող որոշ ձախորդ բանասերների՝ ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջբերել Ֆ. Էնգելսի «Փրավաբանական սոցիալիզմ» հոդվածի՝ արևմտաեվրոպական ժողովուրդների կյանքում կաթոլիցիզմի և հոռմեդավան եկեղեցու կատարած խոշոր դերի մասին ուշագրավ տողերը: «Միջին դարերի աշխարհայացքը, - գրել է նա, - գերազանցապես աստվածաբանական էր: Եվրոպական աշխարհը, փաստորեն զուրկ ներքին միասնությունից, քրիստոնեության միջոցով էր համախմբված ընդդեմ ընդհանուր արտաքին թշնամու՝ սարակիստների: Միասնությունն առանձին ժողովուրդների խմբերից բաղկացած արևմտաեվրոպական աշխարհի, որի զարգացումն իրականանում էր մշտական փոխազդեցությունների ճանապարհով, այդ միասնությունը կաթոլիցիզմի միջոցով էր կյանքի կոչվում» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, էջ 295):

Հայրենի երկրում իմնություն պետականությունից զուրկ և մահմեդական զավթիչների ստեղծած տաժանակիր լծի տակ կեղեքվող և աշխարհով մեկ սփռված գաղթաբախ-

Կաթոլիկ եկեղեցին, իհարկե, չէր բավարարվում Կիրիկյան Հայաստանում ձեռք բերած հաջողություններով. Ֆրանցիսկյան միաբանությանը պատկանող տասնյակ քարոզիչներ վխտում էին արևելյան երկրներում և փորձում իրենց համար հենակետեր ստեղծել հատկապես այն վայրերում, որոնք գտնվելով միջազգային առևտրի բանուկ ճանապարհների վրա, նշանակալից դեր էին կատարում որպես կարավանային ճանապարհների վաճառաշահ կանգառներ: Ստեփանոս Օրբելյանը, անդրադառնալով Լատինական եկեղեցու ծավալած քարոզչական գործունեության հաջողություններին, XIV դ. սկզբներին մեծ վշտով արձանագրում էր այսպիսի տողեր. «Կիրիկիա բոլոր, որ տեղի էր մեր պարծանաց, յայս (իմա՝ Լատինական դավանանքով) վարակեալ կայ, եւ գլխաւոր քաղաքք, որ ի Հոռոմք՝ ի սոյն մոլորեալ են, եւ եհաս մինչեւ առ մեզ, զի քարոզի այս յայտնապէս ի Թագաւորական քաղաքն ի Տփլիս, եւ ի հին տունն Բագրատունեաց յԱնի՝ որ ի Շիրակ, նաեւ ի Թավրէժ շահաստան, եւ յայլ բազում տեղիս»¹:

Այդ «բազում տեղիսի» մեջ հետագայում հատուկ նշանակություն ստացավ Արտազի շրջանը Թագեոս առաքյալի վանքով և Ծործորի դպրոցով, որոնք գտնվում էին Կաթոլիկ եկեղեցու հետ ամենասերտ միություն ստեղծելու քաղաքականության շատագույն Ձաքարիա Ծործորեցու հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության ներքո: Եռանդուն այս գործիչը, համախմբելով հայ և եվրոպացի մի խումբ անվանի վարդապետների, ձեռնամուխ եղավ եվրոպական սխոլաստիկայի նշանավոր ներկայացուցիչների երկերից մի քանիսի հայերեն թարգմանությանը:

Ձաքարիայի հովանավորության տակ աշխատում էին Հովհաննես Ծործորեցի նշանավոր մատենագիրը, Ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ

ներում հազիվ գոյությունը փառ տվող հայ ժողովրդի համար, բնականաբար, շատ ավելի մեծ նշանակություն ունեւ միակ համագգային հաստատությունը՝ հազարամյա մշակութային ավանդություններով զուսացած Լուսավորչական Հայոց եկեղեցին:

Եվ իրավացի է, իհարկե, անվանի գրող Մարիետա Շահինյանը, երբ Հայոց եկեղեցու՝ միջնադարում կատարած դերի մասին գրում է. «Армяне терпели всяческие бедствия сотни лет... от всяких иноплеменных завоевателей, но цепко держались за свое армяногрегорянство как за стержень их исторического единства, за честь и достоинство их бытия-быть верными вере. Их ни турки, ни персы, ни монголы, ни римляне не смогли заставить переменить веру. Тут дело было не в религии, дело было в нации, в народном единении» (М. Шагинян, «Человек и время», *Новый мир*, 1971, № 4, էջ 152):

¹ Տե՛ս Ստեփաննոսի նախագահ արքեպիսկոպոսի Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց, շարադրեալ ի թուին հայոց ՉԾԱ. (1302), Կ. Պոլիս, 1758, էջ 42-43:

Ֆրա Պոնցիուսը և Իսրայել հայ վարդապետը, որը խմբագրում էր Պոնցիուսի հայերեն շարագրանքը՝ ոճական ու լեզվական բարեշտկումներ կատարելով:

Սրանց ջանքերով XIV դ. 20-30-ական թթ. լատիներենից հայերեն թարգմանված աշխատություններից մեզ հայտնի են հետևյալները.

1. Թովմա Աբվինացու «Գիրք խորհրդոց» (*Liber Sacramentorum*)¹ կոչվող նշանավոր աշխատության մի մասը (թարգմանել է Հովհ. Ծործորեցին):

2. Նիկողայոս Կուրացու «Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին» աշխատությունը² (թարգմանել է Ֆրա Պոնցիուսը՝ Իսրայել վարդապետի օժանդակությամբ):

3. Նույն հեղինակի «Մեկնութիւն թղթոյն Պօղոսի, որ առ Եբրայեցիսն» (թարգմանություն նույն Ֆրա Պոնցիուսի):

4. Ֆրանցիսկյան միաբանության մեծ գաղափարախոս Բոնավենտուրայի «Վասն սրբոյն Ֆրանցիսկոսի» աշխատությունը (թարգմանել է Ֆրա Պոնցիուսը 1339 թ.):

5. «Գիրք Պատարագի» ծիսական մատյանը (նույն թարգմանությամբ):

Սրանք, անտարակույս, մի փոքր մասն են կազմում Արտազի շրջանում իրագործված թարգմանությունների: Լատինական եկեղեցական ժամանակագրությունների մեջ տեղեկություններ կան Գուլիելմոս Սորադի կողմից կոչված ոմն ֆրանցիսկյան հոգևորականի մասին, որն, իբրև հաստատվելով Թադեոս առաքյալի վանքում, «ինչ-ինչ գրքեր լատիներենից հայերեն թարգմանելով, հոգեկան մեծ օգուտներ է արել այնտեղ»՝ «կատարելապես ծանոթ լինելով նրանց (իմա՝ հայոց) լեզվին»: Նույն վանքում մեկնել է Սուրբ Գիրքը կրտսեր եղբայրների (այսպէս էին կոչվում ֆրանցիսկյան միաբանության անդամները) և բազմաթիվ հայ աշակերտների համար, գրել է նաև Մատթեոսի Ավետարանի և Հայտնության մեկնություններ և այլն³:

¹ Թ. Աբվինացու այս աշխատությունը համառոտ վերլուծությունն էր Կաթոլիկ եկեղեցու նշանավոր գաղափարախոս Պետրոս Լոմբարդացու (մհ. 1164 թ.), «Վկայութիւնք» (*Libri Quatuor Sententiarum*) կոչվող աշխատության, որը մինչև ռեֆորմացիայի ժամանակաշրջանը տարածված էր ողջ Եվրոպայում՝ որպես Կաթոլիկ եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքների համապարփակ ուղեցույց:

² Ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ Նիկողայոս Կուրացին, որ հայտնի է նաև Լիւա մականունով, գրել է Աստվածաշնչի բոլոր գրքերի մեկնությունները՝ օգտագործելով նաև հրեական գրականության տվյալները (նա ծագումով հրեա է եղել): Մի քանի դար շարունակ կաթոլիկ աշխարհում այդ մեկնությունները անգերազանցելի են համարվել:

³ Այս տեղեկությունները փառում ենք Մ. Ա. Ութենրիյնի «Հայ-դոմինիկեան մատենագիտական ծանոթութիւններ» խորագրով հոդվածաշարից, որ թարգմանաբար տպագրվել է *Բազմավէպ* պարբերականում (1922, էջ 263):

Հայկական աղբյուրները Գուլիելմոս Սորադի անունով որևէ անձնավորություն, որ գործել է Թադեոս առաքյալի վանքում կամ Արտազի շրջանում XIV դ. առաջին տասնամյակներին, չեն ճանաչում: Չի բացառված, որ դա հենց վերոհիշյալ Ֆրա Պոնցիուսի իսկական անունն է՝ անձանոթ մնացած հայերին: Այս հարցի պարզաբանումը մեր նպատակից դուրս համարելով կարող ենք այստեղ արձանագրել, որ Ֆրանցիսկյան հեղինակների վերը թվարկված կամ առայժմ մեզ անհայտ աշխատությունների հայերեն թարգմանություններով սկիզբն էր դրվում մշակութային այն գործունեության, որ ավելի լայն ծավալ է ստանալու քիչ հետո՝ ունիթորական շարժման կարևոր կենտրոնում՝ Քոնսյի վանքում, այս անգամ արդեն դոմինիկյան քարոզիչների ջանքերով:

Այս երկու ազդեցիկ կրոնական միաբանությունները՝ Ֆրանցիսկյաններն ու դոմինիկյանները, գրեթե իրենց սկզբնավորման օրերից պայքարում էին միմյանց դեմ՝ Կաթոլիկ եկեղեցու գաղափարական ղեկն իրենց ձեռքն առնելու համար: Այդ պայքարը շարունակվում էր նաև արևելյան երկրներում, ուր քարոզչական գործունեության հենակետեր էին ստեղծել նախ Ֆրանցիսկյանները:

Հովհան ԻԲ. պապի հատուկ կոնդակով 1318 թ. Ֆրանցիսկյան և դոմինիկյան միաբանությունների միջև քարոզչական գործունեության շրջանների նոր բաժանում կատարվեց: Դոմինիկյան կրոնավորները, ըստ այդ նոր կարգադրության, սեփականեցին արևելյան երկրներում Տիրոջ խոսքը տարածելու մենաշնորհը՝ փորձելով այդ շահավետ ասպարեզից դուրս վռնդել Ֆրանցիսկյաններին: Ինչպես և սպասելի էր, ուժերի այս վերադասավորումը հաստատված կրտսեր եղբայրները ոչ միայն ընդվզեցին այդ որոշման դեմ, այլև նույնիսկ հերետիկոս համարեցին դոմինիկյանների հովանավոր Հովհաննես ԻԲ. պապին ու նրա կողմից սուրբ հռչակված Թովմա Աքվինացուն¹: Պայքարը սուր կերպարանք ընդունեց, բայց հաղթանակն ապահովված էր դոմինիկյանների համար: Նրանք պապի վերոհիշյալ կոնդակի թելադրանքով ստեղծեցին մի նոր արքեպիսկոպոսական թեմ, որի անձայրածիր սահմանները որոշվում էին այսպես. «Արարիո (իմա՝ Արարատ) լեռից սկսած դեպի արևելք, ներառյալ պարսկական Թաթարիայի մեծ պետությունը... ինչպես և Դոխիի ու Խայդուի թագավորությունը (իմա՝ Միջին Ասիայի

¹ Այս մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ կան Մ. Ուդենրիյնի վերոհիշյալ հոդվածի մեջ, տե՛ս *Բազմավէպ*, 1922, էջ 263:

երկրները) և նրանց ենթակա բոլոր շրջանները: Այս արքեպիսկոպոսությանն են ենթարկվում նաև Հնդկաստանն ու Եթովպիան, իսկ եպիսկոպոսն ինքն այսուհետև նստելու է Սուլթանիա քաղաքում, քանի որ այդ արժանավայել ու մեծ բնակավայր է»¹:

Սուլթանիայի արքեպիսկոպոս նշանակվեց դոմինիկյան միաբանության անդամ Ֆրանկո Պերուչացին՝ իր ենթակայության տակ ունենալով վեց եպիսկոպոսություններ, երեքը՝ Ատրպատականի Թավրիզ, Մարաղա և Դեհ-խարկան քաղաքներում²: Սրանցից մեկին՝ Մարաղայի եպիսկոպոս Բարթուղիմեոսին, վիճակված էր զգալի դեր կատարել հայ մշակույթի պատմության մեջ՝ հանդիսանալով հայ ունիթորների առաջնորդը³:

***

Բարթուղիմեոսի Մարաղայում ծավալած գործունեության, երնչակի շրջան տեղափոխվելու, Քոնայի դպրոցի հիմնադրության և հարակից դեպքերի մասին տեղեկություններ են գրանցված ունիթոր մատենագիր Մխիթար Ապարանեցու մոտ⁴: Պահպանվել են նաև Հովհաննես Քոնեցու «Շրջաբերական թուղթը», Քոնայում շարադրված մի շարք ձեռագրական հիշատակարաններ (որոնք ըստ մեծի մասի ձևավորված են նույն կաղապարով): Անշուշտ, եղել են և այլ գրություններ, որոնք շրջանառության մեջ են գտնվում դեռևս XVII դ. և մասամբ օգտագործվել լատին մատենագիր Կղեմես Գալանոսի կողմից⁵:

¹ G. Golubovich, *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell' Oriente Francescono*, հտ. II, էջ 570 և հետ., (օգտվել ենք **Մ. Я. Свет**-ի *После Марко Поло* աշխատության միջնորդությունից):

² **M. A. Oudenrijn**, *նշվ. աշխ.*, էջ 19-20.

³ Բարթուղիմեոսի մականունը դե Պոդիո է (Bartholomaeus de Podio), սակայն եվրոպական ու հայ գիտական գրականության մեջ սրան քյուրիմացաբար արվում են *Parvus* (Կրտսեր) կամ *Bononiensis* (Բոնոնիացի) մականունները (տե՛ս **M. A. Oudenrijn**, *նշվ. աշխ.*, էջ 304): Նա հայկական միջավայրում փարձալից գործունեություն ծավալեց՝ հաստատված լինելով Մարաղա քաղաքում, և իր հայ ժամանակակիցների կողմից համաչում ստացավ որպես Մարաղայի եպիսկոպոս: Նկատի ունենելով այդ հանգամանքը՝ գերադասում ենք նրան կոչել հայացված ձևով՝ Բարթուղիմեոս Մարաղացի:

⁴ **Մխիթար Ապարանեցի**, *Գիրք ուղղափառաց* (սրանից ընդարձակ փառվածքներ են հրապարակվել բազմիցս): Տե՛ս, օրինակ, **Ղ. Ալիշան**, *Հայապատում*, II, էջ 550-553. **M. A. Oudenrijn**, *նշվ. աշխ.*, էջ 216-221 և այլն:

⁵ **Կղեմես Գալանոս**, էջ 508 և հետ.:

Համադրելով այս տեղեկությունները՝ մի շարք անվանի հայագետներ (որոնք տարբեր առիթներով անդրադարձել են այս դեպքերին¹) միարարական շարժման սկզբնավորման պատմությունը շարադրում են ահա այսպես. Բարթուղիմեոսի քարոզչության համբավը տարածվելով հասել է Գլաձոր. մեծանուն ընտանիքներ են առաջի նշեցին իր աշակերտներից մեկին՝ Հովհաննես Քոնեցուն, որն արդեն վարդապետական գավազան էր ստացել ու կարգվել Երնջակի գավառի վանքերի առաջնորդ, «ի ձեռն հրեշտակի» (այսինքն՝ մարդ ուղարկելով նրա մոտ) հանձնարարություն է տալիս՝ մեկնել Մարաղա ու պարզել, թե «որպիսի իցէ վարդապետութիւն նորին» (իմա՝ Բարթուղիմեոսի) և նույնիսկ (այսպես է ներկայացնում Մխ. Ապարանեցին) այդ ֆրանկ գիտնականին հրավիրել Գլաձոր, «զի ամենեւին ուսուցէ զամենեսեան ըստ ձեռն սուրբ եկեղեցւոյ»: Ստանալով իր մեծ ուսուցչի հրահանգը՝ Հովհաննես վարդապետը մեկնում է Մարաղա, ունկնդրում Բարթուղիմեոսին և այնքան զմայլվում նրա գիտությունը և ուղղությունը, որ անմիջապես փոխում է իր դավանանքը և ծառայագրվում Կաթողիկ եկեղեցուն²: Այս տեղի է ունեցել 1328 թ.: Մարաղայում նա մնում է տարի ու կես, սովորում լատիներեն, իր հերթին հայերեն է սովորեցնում Բարթուղիմեոսին ու նրա եվրոպացի գործընկերներին, թարգմանում է մի քանի գրքեր և որոշում կայացնում իր հայրենի Քոնա գյուղում ժողով գումարել Հայոց եկեղեցին «ընդ Կաթողիկէ եկեղեցւոյն» միավորելու համար: 1330 թ. այստեղ, Քոնայում, հավաքում են 12 վարդապետներ (մեծ մասամբ Հովհաննես Քոնեցու աշակերտակիցներից)³, գալիս է նաև Բարթուղիմեոս վարդապետը Մարա-

¹ Նկատի ունենալ հատկապես Մ. Զամչյանին, Գ. Զարեհանյանին, Դ. Ալիշանին և Մ. Օրմանյանին:

² «Գնացեալ առ վանս երանելոյն Բարթողիմէոսի, - գրում է Կղեմես Գալանոսը, - եւ հասեալ անդ յետ շորից աւուրց, զայնպիսի ինչ ետես եւ լուաւ, մինչ զի նոյնժամայն առ հնազանդութիւն Հռովմայ եկեղեցւոյն հոգւով ետ զինքն»:

³ Իւ նշանավոր շրջաբերական թղթի մեջ, «Թուղթ «Յոհաննու վարդապետին Քոնեցւոյ առ միաբանեալ եղբարսն հայոց» խորագրով (տպագրված է Կ. Գալանոսի վերոհիշյալ աշխատության մեջ, էջ 518-521), Հովհաննես Քոնեցին այս վարդապետներին կոչում է «աշակերտակիցք իմ ի միում համալսարանի» և թվարկում նրանց անունները (այս ցանկը պահպանվել է նաև ՄՄ 2180, էջ 320ա, ՄՄ 1301, էջ 341ա և այլ ձեռագրերում՝ անունների զգալի տարբերություններով): Դրանք են՝ «Մարգարէ վարդապետն ի գեղջէն Օծոպայ, Յակոբ վարդապետն ի գեղջէն Քոնայ, Հայրապետ վարդապետն յԵօթնաղբիւր գեղջէ, Յովհաննէս վարդապետն ի Ծուան գեղջէ, Սիմէոն վարդապետն ի Բասին գեղջէ (տրբւկ. ի Բասէն գաւառէ), Ներսէս վարդապետն ի Թարսոն գաւառէ (տրբւկ. ի գաւառէն Տարօնոյ), Առաքել եւ Լալ (տրբւկ. Իսրաէլ) վարդապետք յԱրտագուն գաւառէ (տրբւկ. ի գաւառէն Արտագուն), Գրիգոր վարդապետն յԱպրակունիս գեղջէ, Կոստանդին

դայի իր պաշտոնակիցներով (Պետրոս Արագոնացի, Հովհաննես Անգլիացի և այլն): Հայ ժողովականները միասնական որոշում են կայացնում ոչ միայն անձամբ, այլև իրենց ենթակա հավատացյալ ժողովրդով հնազանդվել Հոռմի քահանայապետին, ընդունել Կաթողիկ եկեղեցու դավանանքը՝ կտրելով իրենց կապերը Հայոց եկեղեցուց: Նրանք ծավալում են քարոզչական լայն գործունեություն՝ նպատակ ունենալով բոլոր հայադավաններին «գարձի բերել», այսինքն, պոկելով մայր եկեղեցուց և ազգային ավանդություններից, հնազանդեցնել Կաթողիկ եկեղեցուն:

Քոնա գյուղի տեր պարոն Գորգը, որ Հովհաննես Քոնեցու քեռին էր, իր տիկնոջ հետ (ըստ երևույթին որոշ դիմադրությունից հետո)¹ միանում է սրանց՝ չինայելով նյութական առատածեռն աջակցությունը: Զարմանալի կարճ ժամանակամիջոցում (ընդամենը երկու ամսվա ընթացքում) Քոնայի վանքի շրջափակում սրանք կառուցում են նոր եկեղեցի, ստեղծում նոր կրոնական միաբանություն՝ դոմինիկյան միաբանության հովանավորության ներքո, հիմնադրում բարձրագույն ուսումնական մի նոր հաստատություն: «Ժողովեցան, - գրում է այս կապակցությամբ Մխ. Ապարանեցին, - բազումք սուրբ եւ ընտիր վարդապետք ի յերկիրն Նախիջեւանու, ի գաւառն Երնջակոյ, եւ եղաւ նոր Աթենք ի Քոնայ, եւ (արարին) բազում թարգմանութիւնք սուրբ գրոց եւ ծովացեալ գանձուց ճշմարիտ իմաստութեան եւ դաւանութեան ի լատինացոց եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց...»²:

Մենք հիմք չունենք անարժանահավատ համարելու Երնջակի շրջանում հայ ունիթորական եկեղեցու հիմնադրմանն առնչվող ժամանակագրական վերոհիշյալ տվյալները և հակված ենք նույնիսկ կարծելու, որ հիմնական դեպքերը կատարվել են հենց այդպես ու այսպիսի հաջորդականությամբ: Պատմա-բանասիրական ու աղբյուրագիտական մեծ աշխատանք պետք է կատարել, սակայն, ունիթորական աղբյուրների (իսկ մեր ձեռքի տակ եղած նյութերի մեծագույն մասը հենց այդ միջավայրում է ստեղծված) արժեքը որոշելու, Բարթոլոմեոսի, Հովհաննես Քոնեցու և միարարական շարժման մյուս ղեկավարների գործունեության իրական շարժառիթները և նպաստները բացահայտելու համար: Հասկանալի է, որ մենք այստեղ հնարավորու-

եւ Յովհաննէս վարդապետք ի Կ[ա]ղզուանայ գաւառէն (տրբ. ի յաշխարհէն Կիլիկիոյ), Սիմէոն վարդապետն ի Խաչիմ (տրբ. Խաչէն) գաւառէ, եւ այլք բազումք, որոց անուանք գրեալ են ի գիրս կենաց»:

¹ Այս մասին ակնարկ կա Կղեմէս Գալանոսի մոտ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 511):

² Մխիթար Ապարանեցի, Գիրք ուղղափառաց, Մ. A. Oudenrijn, նշվ. աշխ., էջ 216:

թյուն չենք ունենալու հանգամանորեն անդրադառնալ այդ խնդիրներին, բայց մի-երկու խոսք ասել անհրաժեշտ է:

Նախ դժվար է հավատալ այն վարկածին, որ Հովհաննես Քոնեցին, իբր, Մարաղա է մեկնել Եսայի Նչեցու հանձնարարականով, և որ վերջինս ցանկություն է ունեցել, նույնիսկ, Բարթոլոմեոսին հրավիրել Գլաձոր: Նչեցի ըստ էության պետք իր մի քանի գրությունների մեջ շատ որոշակիորեն սահմանազատվել է եվրոպայից Արևելք առաքվող կաթոլիկ քարոզիչներից՝ սաստու հրահանգելով իր աշակերտներին և Հայ եկեղեցու թեմական առաջնորդներին՝ մերժել ու հալածել բոլոր նրանց, ովքեր թշնամական դիրք են գրավել Հայոց եկեղեցու նկատմամբ¹: Որ Եսայի Նչեցին որևէ առնչություն չի ունեցել Հովհաննես Քոնեցու և Բարթոլոմեոսի մերձեցման գործում, պարզ երևում է «Թուղթ Յոհանու վարդապետին Քոնեցուց առ միաբանեալ եղբարսն հայոց» վերոհիշյալ գրությունից: Այստեղ Քոնեցին հիշատակում է, որ ինքը սովորել է «ի մէջ հայոց յոյժ հռչակելի» Եսայի վարդապետի մոտ ու նրանից ստացել վարդապետական գավազան, բայց իր մտքի մեջ միշտ փայփայել է «միաբանիլ ընդ սուրբ եկեղեցւոյն Յոովմայ» և այլն: Այս միտքն արձանագրելուց հետո նա խոսում է Մարաղա գնալու, Բարթոլոմեոս վարդապետի մոտ մեկուկես տարի մնալու, «ի նորին իմաստահոս աղբերէ» հագենալու, լատիներենից գրքեր թարգմանելու վերը թվարկված դեպքերի մասին, սակայն ոչ մի խոսք չի ասում, որ այդ բոլորը կատարել է Եսայի Նչեցու հանձնարարությամբ, այն դեպքում, երբ այդ հանգամանքը կարող էր հսկայական նշանակություն ունենալ իր որդեգրած կեցվածքը Հայոց եկեղեցու նկատմամբ արդարացնելու, նոր կողմնակիցներ շահելու, հայ և հռոմեական եկեղեցիների միաբանության վաղուց փայփայած իր ծրագիրն իրականացնելու համար: Ուստի պետք է ենթադրել, որ այդ ուղին Հովհաննես Քոնեցին ընտրել է մինչև Մարաղա մեկնելը: Ինչպես հիշատակեցինք վերը, այդ մասին նույնիսկ ակնարկ կա նրա վերոհիշյալ թղթի մեջ: Եսայի Նչեցուց վարդապետական գավազան ստացած լինելու մասին տեղեկություն գրանցելուց անմիջապես հետո, նա գրում է այսպիսի տողեր. «Ան-

¹ Այս հարցի մասին մանրամասնություններ տե՛ս «Արտագի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը» հոդվածի մեջ: «Դարձեալ լսեցաք, - գրել է Եսայի Նչեցին Թավրիզի հայոց առաջնորդ Մատթեոս Եպիսկոպոսին, - թէ սուտ վարդապետներ ի ֆրանկաց յագգէ եւ այլք ի հայոց՝ ծագեր, եկեալ են առ ձեզ եւ զհայոց քրիստոնէութիւնս հայհոյեալ՝ նախատեն զեկեղեցի, եւ զառաջնորդս ուրանալ տուեալ, բազում հակառակութիւնս յեկեղեցիս ձգեն: Զայնպիսի հերձուածողսն մի՛ ընդունեցէք ի տունս ձեր եւ մի՛ ողջոյն տայք նոցա, եւ մի՛ առնոյք ողջոյն նոցանէ, զի ուրացողք են, այլ եղիցին ձեզ իբրեւ զհեթանոս եւ զմաքսաւորս»:

դադար զմտաւ ածեալ զնոյն, տոշորեալ փափականօք ցանկանայի յայտնի վկայ լինել ինձ դարձման ազգին իմոյ առ ճշմարիտ փրկութիւն, ուստի խնդրելով զօգնութիւն լատինացւոցն վասն կատարելոյ զգործս զայս, մեծաւ հառաչանօք բեկեալ անձամբ, ի խորոց սրտէ բաղձայի միաբանիլ ընդ սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ»¹: Անշուշտ, մանվածապատ է միտքը, բայց այստեղ, կարծում ենք, որ խոսքը միայն հայ հոգիների «փրկության» մասին չէ, այլ լսվում են քաղաքական ինչ-որ բաղձանքների արձագանքներ: Հռովմանես վարդապետը Նախիջևանի շրջանի Երնջակ նշանավոր ամրոցին առնւթիւր գտնվող Քոնա խոշոր գյուղի կալվածատիրոջ քեռորդին էր, ուստի սնվել ու կազմակերպվել էր մի միջավայրում, ուր տակավին XIII դ. կեսերից ծրագրեր էին մշակվում Փրանկների օգնությամբ օտար տիրապետողների լուծը թոթափելու հնարավորությունների մասին: 1254 թ. Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս Թ. թագավորի դեսպանի հանգամանքով դեպի Կարակորում էր ճանապարհվում Փրանցիսկյան կրոնավոր Ռուբրուքը: Նախիջևանում կանգ առնելով՝ նա զրույց է ունեցել մոտակա մի վանքից այդտեղ ժամանած ոմն հայ եպիսկոպոսի հետ, որը նրան պատմել է լեգենդ Հայաստանի ազատագրման ակնկալությունների մասին: Ըստ այդմ, Փրանկները հայերի օգնությամբ պարտության են մատնելու թաթարներին, «Փրանկների թագավորը առաջ է գնալու մինչև Թավրիզ քաղաքը և հիմնելու այդտեղ իր գահը: Այա նրանք քրիստոնեության են դարձնելու ամբողջ Արևելքն ու բոլոր անօրեններին՝ հաստատելով երկրի վրա այնպիսի մի խաղաղություն, որ վերապրողներն ավաղելու են մեռածներին, որոնց չէր վիճակված տեսնել նոր դարաշրջանի երանությունը»²:

Միջազգային նշանակություն ունեցող փոխանակային առևտրի գլխավոր ճանապարհներից մեկն անցնում էր Նախիջևանի վրայով: Եվ նրա մերձակայքում գտնվող հայկական գյուղերից շատերը, ինչպես XVI-XVIII դդ. (Հին Զուղան, Ագուլիսը, Շոռոթը, Դաշտը և այլն), այնպես էլ դրանցից առաջ (մեծ հավանականությամբ՝ Երնջակի ձորում գտնվող գյուղերը), ներգրավվել էին այդ առևտրի մեջ: Այդ գյուղերից դուրս եկող վաճառականները, կապված լինելով արևելյան ու եվրոպական երկրների հետ, քաջատեղյակ լինելով տարբեր ժողովուրդների վարք ու բարքին, իմանալով մի շարք լեզուներ, նշանակալից դեր էին կատարում միջազգային ապրանքափոխանակության մեջ: Այսպիսի միջավայրում, բնականաբար, նպաստավոր

¹ Կղեմէս Գալանոս, էջ 518:

² Տէս Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1957, էջ 83-86: Հմմտ. նաև Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հտ. Ա, ԺԴ-ԺԶ դ., Երևան, 1932, էջ 16-17:

պայմաններ կային եվրոպայից Արևելք առաքվող քարոզիչների համար, որոնք Լատինական եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքները մեկնաբանելուց ավելի, սին խոստումներ էին շռայլում եվրոպական երկրների զինական օժանդակությամբ օտար լծի տակ տառապող ժողովրդի ազատագրման հնարավորությունների մասին¹:

Հայ ժողովրդի աշխարհիկ ու հոգևոր առաջնորդները, միասնական ճակատ կազմելով, անհաշտ կռիվ սկսեցին Երնջակի շրջանում բռն դրած ունիթորների դեմ: Եվ ինչպես հայտնի է, այդ շարժումը լայն ծավալ չստացավ: Նախիջևանի շրջանի Քոնա, Սալիթաղ, Ապրակունիս, Խոշկաշեն, Ապարաններ, Ջահուկ, Շահապոնք և մի քանի այլ գյուղերի կաթոլիկ դարձած հայերը, դիմագրավելով բազում ճնշումների (թե՛ մահմեդական իշխանությունների, թե՛ Հայ Լուսավորչական եկեղեցու կողմից), գոյատևեցին մինչև XVII դ. վերջերը և, իսպառ խզած լինելով իրենց հոգևոր կապերը մայր ժողովրդից, զանգվածաբար ընդունեցին մահմեդականություն:

***

Դեպքերի վերոհիշյալ հակիրճ թվարկումն իսկ բավական է ցույց տալու Հովհաննես Քոնեցու ղեկավարությամբ ծավալված ունիթորական շարժման քաղաքական կողմնորոշման սնանկությունն ու խիստ վնասակար հետևանքները հայ ժողովրդի համար: Շրջահայաց պետք է լինել ու մեծ զգուշություն ցուցաբերել, սակայն, Քոնայում ստեղծված բարձրագույն դպրոցի շուրջ համախմբված եվրոպացի ու հայ վարդապետների գիտական ժառանգությունը գնահատելիս: Բարթոլոմեոս Մարաղացին, Պետրոս Արաբոնացին, Հովհաննես ու Հակոբ Քոնեցիները, Հովհաննես Անգլիացին և ուրիշները արդեն 1330 թ. (երբ Բարթոլոմեոսը տեղափոխվեց Քոնա, և այնտեղ

¹ Բարթոլոմեոս Մարաղացին իր ֆարզներից մեկում արևելյան ֆրիստոնյաների ծանր ֆաղափական ու տնտեսական վիճակը բացատրում է հենց Հոմի արքոնից անջատված լինելու հանգամանքով և լավագույն ապագայի խոստումներ է շռայլում եկեղեցիների «միությունը» իրականացնելու ճանապարհով: Նա գրում է. «Հաւատացեալ ֆրիստոնեայք, որ բաժանեցան ի միմեանց եւ ի գլխաւոր արքոնոյն Հոմայ, եւ ցրուեցան եւ անկան ի ծառայութիւն այլազգեաց, այնպիսիք նման են ցրուեալ եւ ցամաքեալ ոսկերաց, եւ զի յերկարեցան ի գերութիւնս այս, վասն այն հատաւ յոյս բազմաց: Ո՛վ ողորմելի ֆրիստոնեայք, մի՛ յուսահատիք, զի յայս գերութենէս եւ ի մահուանէս կամիք յառնել ոսկր առ ոսկր կամին յօդիլ միջնորդութեամբ ջլացն, քանզի ֆրիստոնեայք կամին միաբանիլ ընդ իրարս եւ ընդ սուրբ եկեղեցոյն Հոմայ՝ միջնորդութեամբ սուրբ սիրոյն... զի լինելոց են առնել մի արարողութիւն ի տօնս եւ ի պատարագս: Եւ յորժամ այսպիսի սիրով միաբանին ընդ իրար, յայնժամ գայ ի վերայ նոցա հագին Աստուծոյ...: Աղաչեսցո՛ւք զՔրիստոս զի արժանի արասցէ եւ զմեզ միաւորիլ» (ՄՄ 2184, էջ 99բ):

ստեղծվեց հայ ունիթորների միաբանություն) սկսեցին թարգմանել կամ, համագործակցելով միմյանց, հենց հայերեն լեզվով ստեղծել ծիսական մատյաններ՝ Բրեվիար (Ժամագիրք), Միսալ (Պատարագամատույց), Դյուոնալ (Ժամուց գիրք), կանոնական հրահանգներ, աղոթագրքեր, դավանաբանական գրվածքներ և այլն: Դրանց մեծագույն մասը զուրկ է գիտական որևէ նշանակությունից և կարող է նյութ մատակարարել միայն հայոց լեզվի պատմության հարցերը և ունիթորների եկեղեցական արարողություններն ուսումնասիրողներին, բայց նույն գործիչների ջանքերով թարգմանվեցին ու ստեղծվեցին նաև դատաստանագրքեր, քարոզգրքեր, աստվածաբանական աշխատություններ ու մեկնություններ, իմաստասիրական ու բնագիտական երկեր և այլն: Դրանք, ուշագրավ տվյալներ պարունակելով ժամանակակից կյանքի պատմա-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական երևույթների ուսումնասիրության համար, միաժամանակ նոր լույս են սփռում այն ուղիների վրա, որով զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի հայ գիտական միտքը նոր հնարավորություններ է ձեռք բերում հաղորդակցվելու անտիկ գրականության և իմաստասիրության որոշ ավանդների, զգալի չափով ընդարձակում հետաքրքրության իր շրջանակները և համալրում բնական ու հասարակական երևույթների մասին դարերի ընթացքում կուտակված գիտելիքների իր գինանոցը:

Քոնայի դպրոցի գաղափարական աշխատանքների ղեկավարությունը գտնվում էր Բարթոլոմեոս Մարաղացու ձեռքին. գիտնական այս քարոզիչը, որ հայերեն լավ չգիտեր, հենց հայերեն լեզվով աշխատություն էր ստեղծում Հովհաննես ու Հակոբ Քոնեցիների օժանդակությամբ: 1330 թ. տեղափոխվելով Քոնա՝ նա դասախոսական ու մատենագրական գործունեություն ծավալեց մինչև իր մահը: Կ. Գալանոսը Բարթոլոմեոսի կյանքի վերջին այս տարիների մասին գրում է. «Իսկ ապա երջանիկ Բարթոլոմեոս ու տէր Յովհաննէս Անկեցի ի միասին, հանդերձ Յովհաննու եւ Յակոբայ վարդապետացն պարապեցին զանձինս իւրեանց առ ի թարգմանութիւնս Սուրբ Գրոց ի լատին բարբառէ ի հայս, որոց եւս եղեւ ձեռնտու Յր. Պետրոս Արագոնացին ի նոյն ջանս գրոց: Եւ այնչափ աշխատեցան ի սոյն, մինչեւ զի անհամար եղեն գիրք, զորս թարգմանեցին ի մէջ երից ամաց, յորում եկաց կենդանի երանելին Բարթոլոմեոս յետ արարեալ միաբանութեանն, որ յետոյ լի շնորհօք եւ առաքինութեամբ փոխեցաւ ի Տէր յամի Կենարարին Տեառն ՌՅԼԳ. (1333)»¹:

¹ Կղեմէս Գալանոս, էջ 512:

Բարթոլոմեոսից հետո այդ գործը գլխավորեց Պետրոս Արագոնացին, որը մինչև իր կյանքի վերջը (մահացել է 1347 թ. հունիսի 3-ին)¹, օգնական ունենալով Հակոբ Քոնեցի «Թարգման» կոչվող վարդապետին (սրա գործն էր հայերեն սահուն շարագրանքով ներկայացնել իսպանացի գիտնական-քարոզչի մտքերը), անդադրում զբաղված էր մատենագրական աշխատանքով: Ստորև, առաջնորդվելով հիմնականում Մ. Ա. Ուդենրիչնի վերը հիշատակված աշխատությամբ, օգտագործելով նաև հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների մեջ առկա տվյալներն ու այլ աղբյուրներ, ներկայացնում ենք դոմինիկյան այդ երկու նշանավոր քարոզիչների ու նրանց հայ գործընկերների կողմից ստեղծված աստվածաբանական-իմաստասիրական կարևոր երկերի ցանկը.

1. Զիլբերտուս Պոռետացու (մ.հ. 1154 թ.) «Գիրք վեցից սկզբանց» (*De sex principiis*) աշխատությունը (Թրգմ. Պետրոս Արագոնացի, Հակոբ Քոնեցի 1334 թ.): Պետրոս Արագոնացին գրել է նաև այս աշխատության մեկնությունը:

2. Ալբերտուս Մեծի (*Albertus Magnus*, 1193-1280) «Համառոտ հաւաքումն աստուածաբանական ճշմարտութեան» աշխատությունը (Թրգմ. Պետրոս Արագոնացի եւ Յակոբ Քոնեցի, 1344 թ.):

3. Թովմա Աքվինացու (1225-1274) «Հաւաքումն աստուածաբանութեանը» (*Summa Theologiae*). տարբեր բաժինների թարգմանությունը կատարել են Հովհաննես Քոնեցին (շուրջ 1329 թ.), Հովհաննես Անգլիացին (1337 թ.) և Պետրոս Արագոնացին (1344 թ.), (վերջին երկուսը՝ Հակոբ Թարգմանի օժանդակությամբ): Այս մասերը հայկական միջավայրում շրջանառության մեջ են դրվել որպես առանձին միավորներ՝ ունենալով տարբեր խորագրեր՝ «Համառոտ հաւաքումն յաղագս հոգւոյ եւ զօրութեանց նորին», «Յաղագս առաքինութեանց հոգւոյն», «Յաղագս բնութեան հրեշտակաց», «Յաղագս տնօրինութեանն Քրիստոսի», «Յաղագս է. խորհրդոց եկեղեցւոյ» և այլն:

4. Բարթոլոմեոս, Գիրք ի վերայ երկուց բնութեանց եւ անձնաւորութեան ի Քրիստոս (Թրգմ. Հովհաննես Քոնեցի, 1329 թ.):

5. Բարթոլոմեոս, Գիրք դժոխոց (Թրգմ. Հովհաննես Քոնեցի, 1329 թ.):

¹ E. Tisserant, *Codices Armeni Bbliothecae vaticanae Borgiani, Vaticani, Barberiani, Chisiani*, Romae, 1927, էջ 75: Բարթոլոմեոսի, Պետրոս Արագոնացու, Հովհաննես Քոնեցու մահվան ճշգրիտ րվականները (ամսաթվերով հանդերձ) գրանցված են Վատիկանի Codices Borgiani Armeni 45 ձեռագրերում: Բարթոլոմեոսը մահացել է 1333 թ. օգոստոսի 15-ին:

6. Համառոտ հաւաքումն եւ յոյժ օգտակար ի դիալէթիկէն, որ է տրամաբանութիւն, կարգեալ եւ թարգմանեալ ձեռամբ Բարդուղիմէոսի ֆրանկ եպիսկոպոսի:

7. Բարթուղիմէոս, Յաղագս Վեցօրեայ գործոց արարչութեանն (թրգմ. Հակոբ Քոնեցի):

8. Բարթուղիմէոս, Քարոզգիրք (թրգմ. Հակոբ Քոնեցի, 1331 թ.):

9. Պետրոս Արագոնացի, Գիրք դատաստանաց հաւաքեալ ըստ կանոնաց եկեղեցւոյն Հռովմայ (թրգմ. Հակոբ Քոնեցի, 1331 թ.):

10. Պետրոս Արագոնացի, Գիրք առաքինութեանց (թրգմ. Հակոբ Քոնեցի, 1339 թ.):

11. Պետրոս Արագոնացի, Գիրք մոլութեանց (թրգմ. Հակոբ Քոնեցի, 1340 թ.):

12. Պետրոս Արագոնացի, Համառոտ վերլուծութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի (թրգմ. Հակոբ Քոնեցի, 1344 թ.):

13. Պետրոս Արագոնացի, Վերլուծութիւն ի վերայ գրոցն, որ կոչի Պերի արմենիաս (թրգմ. Հակոբ Քոնեցի, 1344 թ.):

14. Պետրոս Արագոնացի, Համառոտ հաւաքումն ի վերայ ներածութեան Պորփիրի (թրգմ. Հակոբ Քոնեցի, 1344 թ.):

15. Համառոտ հաւաքումն ընդդէմ հերետիկոսաց, որ կոչի Սուր Պետրոսի (Թարգմանեալ ի վանս Քոնո, ձեռամբ Ֆր. Պետրոսի եւ միջնորդութեամբ Ֆր. Յակոբոսի):

Սրանցից բացի, կան մի քանի տասնյակ ավելի փոքր աշխատութիւններ, որոնցից շատերը թվարկվածների առանձին ընդօրինակված մասերը լինելով, ինքնուրույն հետաքրքրություն չեն ներկայացնում:

Այս աշխատությունները, ստեղծվելով Քոնայի ունիթորների միջավայրում, նրանց դպրոցի ու եկեղեցու հոգևոր պետքերի համար, շատ շուտով դուրս են գալիս անձուկ այդ սահմաններից և տարածվում Հայ Լուսավորչական եկեղեցու գիտա-ուսումնական կենտրոններում, հակառակ Քոնայի մատենագիրների եռանդուն արգելքների: Բարթուղիմէոս Մարաղացին, օրինակ, իր Քարոզգրքի հիշատակարանում բանադրանքի սպառնալիքով արգելում է այդ գիրքը հակառակորդներին հանձնելը. «Այլ ի կարողութենէն Քրիստոսի եւ գլխաւոր աթոռոյն Պետրոսի, - գրում է նա, - բանադրանք լինի մարդն այն եւ ընդ կապանօք, որ տայ զՔարոզգիրքս այս ի ձեռն հակառակաց եւ կամ ի ձեռն սուտ միաբանաց: Զի փորձեցաք բազում անգամ, որ

հակառակ մարդիկ զմեր բանս իւրեանց զէն արարին եւ սրով մեր պատե-
րազմեցան ընդ մեզ եւ ընդ ճշմարտութեանն»¹:

Այս կարգի արգելքները, սակայն, ազդու չեն եղել: Հայոց եկեղեցու գա-
ղափարախոսներից շատերը կարողացել են ձեռք բերել և անձամբ կամ
իրենց աշակերտների միջոցով բազմացնել Քոնսյի դպրոցում ստեղծված
վերոհիշյալ աշխատությունների մեծ մասը: Այսպես, օրինակ, 1363 թ. Գրի-
գոր Տաթևացին Հովհան Որոտնեցու պատվերով ընդօրինակել է Մաշտոցի
անվան Մատենադարանի № 2382 ձեռագիրը (կամ նրա գաղափար օրի-
նակը)², որի մեջ տեղ են գտել նաև Բարթոլոմեոսի «Դիալեկտիկան», Զիլ-
բերտուս Պոռետացու «Վեցից սկզբանք գիրքը» եւ դրա մեկնությունը՝ կա-
տարված Պետրոս Արագոնացու կողմից: Հակոբ Ղրիմեցին Կապոսի վան-
քում 1389 թ. ընդօրինակել է Մատենադարանի № 3437 ձեռագիրը, որն
ամբողջությամբ ունիթորական գրականության հուշարձաններից է բաղկա-
ցած (Թովմա Աքվինացի, Պետրոս Արագոնացի և այլն), կարելի է այսպիսի
տասնյակ այլ փաստեր բերել: Հարցը, սակայն, միայն ընդօրինակություն-
ների առկայության մասին չէ: Քոնսյի դպրոցի իմաստասիրական արտա-
դրանքի մեծագույն մասը իր ստեղծումից ընդամենը մի քանի տարի հետո
մոտք է գործում հայկական ուսումնական բարձրագույն հաստատություն-
ներ, մեկնաբանվում հայ ընթերցողների կողմից³ և, որ ամենից
կարևորն է, նրանց միջնորդությամբ, - ինչպես արդեն նշեցինք քիչ առաջ, -
հայ ուսումնական կենտրոններն են ներթափանցում բնական ու հասարա-
կական երևույթների մասին հին աշխարհից ժառանգած նոր տեղեկություն-
ներ, որոնք XII-XIII դդ. ընթացքում տարածվել էին եվրոպայում և յուրաց-

¹ M. A. Oudenrijn, նշվ. աշխ., էջ 131.

² Այս ձեռագրի ընդօրինակության թվականը նշված է ՊԾԲ. (1403), սակայն այն ընդ-
օրինակված է Հովհաննես Որոտնեցու համար, ուստի այդ թվականից տարիներ առաջ
(Հ. Որոտնեցին մահացել է 1386 թ.): Կարծում ենք, որ թվականը պետք է սրբագրել՝
ՊԺԲ. (1363):

³ Թովմա Մեծոփեցին պատմում է, թե ինչպես Ապրակունյաց վանքում դպրոց բացած
Սարգիս Սորբեցի բաբունապետին կաթոլիկ դարձած մի հայ աբեղա գաղտնաբար
տալիս է Պետրոս Արագոնացու «Գիրք առաքինութեանց» աշխատությունից մի օրինակ,
որպեսզի նա տեղյակ լինի բովանդակությանը և կարողանա նիշտ պատասխաններ
տալ Քոնսյի ունիթորների հարցումներին: Հետագայում, ուսանողների խնդրանքով,
Սարգիսն այդ գրքով «դաս է ասում», պատճառ դառնալով շատերի գայթակղության:
«Աշակերտք նորա, - հայտնում է Մեծոփեցին, - տկարացան ի հաւատոց եւ կամէին աղ-
թարմայ լինել»: Գործին միջամտում է Հովհան Որոտնեցին, իր աշակերտներով հան-
դերձ և այլն (տե՛ս Թ. Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի,
Երևան, 1999, էջ 54):

վել սխոլաստիկայի նշանավոր ներկայացուցիչների կողմից: Դավիթ Անհաղթի և Անանիա Շիրակացու ժամանակներից երկար ու ձիգ դարեր էին անցել, որոնք գիտական մտքի զարգացման առումով մեծ արդյունքներ չէին բերել: Այս թարգմանությունների շնորհիվ, թեկուզ և ոչ անմիջական ակունքներից, այլ միջանկյալ մի շարք օղակների միջնորդությամբ (հունական ու հելլենիստական մշակույթ-արաբական ու հրեական թարգմանություններ-լատինական սխոլաստիկական գրականություն-հայկական թարգմանություններ) հայ գիտական շրջանները նոր հնարավորություն են ստանում ծանոթանալու անտիկ գիտության նվաճումներին:

***

Վերոհիշյալ երևույթը բացահայտենք մի բնորոշ փաստով: Ինչպես ասացինք արդեն, Բարթոլոմեոս Մարաղացին, ի թիվս այլ աշխատությունների, Հակոբ Թարգմանի օժանդակությամբ հայերեն լեզվով շարադրել էր նաև «Յաղագս վեցօրեայ արաշութեան» խորագրով ընդարձակ մի մեկնություն: Ինչպես միջնադարյան բոլոր Վեցօրեից մեկնությունները, այդ աշխատությունը նույնպես հնարավորություն էր ընձեռում անդադառնալու բուսական ու կենդանական աշխարհի և մարդու ծագմանը, տիեզերքի կառուցվածքին, բնական տարբեր երևույթների ու հարակից բազմապիսի բնագիտական հարցերի: Եվ հենց միայն այս աշխատության մեջ, տարբեր առիթներով, Բարթոլոմեոսը վկայակոչում է հին հունական իմաստասեր-գիտնականներից (թվարկում ենք ժամանակագրական կարգով)՝ Անաքսագորասին (ն. մ. թ. 500-428), Էմպեդոկլեսին (ծն. ն. մ. թ. 490), Դեմոկրիտեսին (ն. մ. թ. 460-370), Պլատոնին (ն. մ. թ. 427-347), Պտղոմեոսին (II դար ն. մ. թ.), Ստրաբոնին (ն. մ. թ. 54-մթ. 24):

Ինչպես և սպասելի էր, հեղինակը շատ ավելի քաջատեղյակ է եկեղեցական հայրերի և եվրոպական սխոլաստիկայի նշանավոր ներկայացուցիչների աշխատություններին, որոնց վրա նա հաճախ հենվում է, երբեմն ընդարձակ մեջբերումներ կատարելով: Հանվանե նա հիշատակում է միջնադարյան հետևյալ մատենագիրներին (դարձյալ թվարկում ենք ըստ ժամանակագրության). Բարսեղ Կեսարացի (329-379), Հովհան Ոսկեբերան (347-407), Օգոստինոս (353-430), Բոեցիոս (475-525), Դիոնիսիոս Արիոպագացի (VI դար), Բեդա (674-735), Հովհան Դամասկացի (676-777), Իբն-Սինա (կոչված Ալի Բուսինա, 987-1037), Իբն Ռոշդ (կոչված Ավիոփս, 1126-1198), Մայմոնիդ (կոչված Ռաբի Մօսէս, 1135-1204), Բոնավենթուրա (1121-1174), Թովմա Աքուինացի (1225-1274) և այլն:

Բարթոլոմեոսի «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան» աշխատության ամենաուշագրավ կողմն այն է, սակայն, որ նրա մեջ տարբեր առիթներով վկայակոչվում ու քաղվածքներ են արվում Արիստոտելի տասից ավելի այնպիսի աշխատություններից, որոնք հայ ընթերցողի համար հայտնագործություն էին: Ահա դրանց ցանկը. Գիրք էթիքոց (Ἠθικά), Գիրք կենդանեաց (Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι), Գիրք ֆիզիքոց (Φυσικά կամ Περὶ φύσεως), Մետաֆիզիկա (Μετὰ τὰ φυσικά), Գիրք երկնից (Περὶ οὐρανοῦ), Գիրք թոփիքոց (Τοπικά), Գիրք քնոյ եւ արթնութեան (Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρου), Գիրք լինելութեան եւ ապականութեան (Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς), Գիրք հոգոց (Περὶ ψυχῆς), Գիրք Մետեωρολογիկա (Μετεωρολογικά)¹: Մի քանի անգամ առանց հեղինակի անվան հիշատակության վկայակոչված է նաև «Գիրք անկոց» խորագրով մի աշխատություն, որն ըստ երևույթին, Արիստոտելի բնագրով մեզ չհասած և լատիներեն ու արաբերեն թարգմանություններով միայն պահպանված Περὶ φύτων-ն է:

Եթե վերհիշենք, որ միջնադարյան հայ ընթերցողը Արիստոտելին ճանաչում էր միայն տրամաբանական երկու աշխատություններով, ապա պարզ կլինի, թե Բարթոլոմեոսի հենց միայն այս երկի միջնորդությամբ բնագիտական տարբեր հարցերի մասին որքան նոր ու հետաքրքրական տեղեկություններ են գրանցվում հայերեն ու դրվում լայն շրջանառության մեջ: Հայ ընթերցողը «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան» աշխատության միջնորդությամբ, առաջին անգամ լինելով, տեղեկացնում է, որ ըստ անտիկ որոշ գիտնականների («առաջին փիլիսոփայքն», - այսպես է վկայակոչվում նրանց Բարթոլոմեոսը) ոչնչից ոչինչ չի կարող ստեղծվել. «յորմէ երեւի, թէ ստեղծանելն, որ է յոչնչէ ինչ առնել, ըստ նոցանց է անկարելի»²: Եղել են այնպիսի գիտնականներ, - նրանց Բարթոլոմեոսը «յիմարք» է անվանում, - որոնք ասել են, թե երկինքը չէ, որ շարժվում է երկրի շուրջ, այլ ընդհակառակը՝ «երկիրս շարժի, եւ երկինքն հանգչին»³, որ արեգակից և լուսնից շատ ավելի մեծ աստղեր կան, բայց փոքր են երևում, որովհետև երկրից շատ են հեռու⁴ և այլն:

Բարթոլոմեոսը, խոսելով արեգակի չափերի մասին, հայտնում է, որ ըստ հին փիլիսոփաների, այն երկրից ութ անգամ է միայն մեծ, սակայն

¹ Աշխատությունների թվարկումը կատարել ենք այն հերթականությամբ, ինչ նրանք հիշատակվել են Բարթոլոմեոսի «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան» աշխատության մեջ:

² Տե՛ս ՄՄ 9478, էջ 176ա:

³ Նույն տեղում, էջ 208բ-209ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 214բ-215ա:

«ըստ նորոց աստեղաբաշխից, որ ճշմարտագոյն իմացան, - ասացին զարե-
գակն զՃԿԵ. (165)-պատիկ քան զերկիրս»¹ (իրականում արեգակի տրամա-
գիծը մեծ է երկրի տրամագծից 109 անգամ). այս աստղաբաշխները, արե-
գակի ու լուսնի խավարումները դիտելով՝ «նախաճանաչ լինին... ի բազում
իրս, որք անգիտելիք են ի մարդկանէ»²: Բարթուղիմեոսը սխալ է համարում
այն գիտնականներին, որոնք բոլոր աստղերին համատեսակ են համարում.
ասում է, որ ըստ Ավեռոեսի, նրանք տարատեսակ են («ամենայն աստեղք
բաժանին սեռիւ»), իսկ ուրիշ գիտնականների կարծիքով, նրանք ոչ թե ըստ
սեռի, այլ ըստ տեսակի՝ տարբերվում են միմյանցից (Բարթուղիմեոսը, այս
երրորդ կարծիքն է ճշմարիտ համարում)³: Բնչպե՞ս են բազմանում կենդա-
նիները: «Ոչ ինչ կենդանի կարէ ծնանիլ առանց սերման», - այսպես է ասում
Ավեռոեսը (բերում է և այլ տեսակետներ), սակայն ինքը համամիտ է
նրանց, ովքեր գտնում են, թե «անկատար կենդանիները» կարող են ծնվել
առանց սերմի՝ «ի փտելութենէ եւ յապականութենէ» տարբեր նյութերի. Խո-
սում է նաև այն մասին, որ «ի խառնմանէ զանազան տեսակաց՝ ծնանի նո-
րագոյն տեսակ»⁴: Մանրամասնորեն անդրադառնում է մարդու ուղղահա-
յաց կեցվածքի հարցին. հանգում է այն եզրակացության, որ այդ կեցվածքն
է, որ հնարավորություն է տվել մարդուն ճանաչելու «զերկնային եւ զերկ-
րաւոր» մարմիններին, ի տարբերություն կենդանիների, որոնք իրենց ի
«յերկիր կորացեալ» երեսով չեն կարողանում լայն հորիզոնով դիտել շրջա-
պատը: Այնուհետև նա նկատում է, որ եթե մարդը լիներ կենդանիների
նման «կորացեալ յերկիր», ստիպված պետք է լիներ ձեռքերն օգտագործել
«ի տեղի առաջագնաց ոտիցն», ուստի չափաի կարողանար ձեռքերով գործ
կատարել: Նույն պատճառով, պետք է բերանով քաղեր իր կերակուրը, ուս-
տի կունենար «պինդ ու ստուար» շրթունքներ ու չէր կարողանա խոսել,
ուստի դառնալ բանավոր կենդանի և այլն⁵: Ամբողջ աշխատությունը լի է
տիեզերական մարմինների, երկրի ու երկնքի, կենդանական ու բուսական
աշխարհի տարբեր երևույթների մասին անտիկ աշխարհից ժառանգած այս
կարգի տեղեկություններով ու դատողություններով, որոնցով, անտարա-
կույս, բազմապատկվում էին հայ ընթերցողների բնագիտական գիտելիքնե-
րը, և սեր ու հետաքրքրություն էր արթնացնում գիտական հարցերի նկատ-
մամբ:

¹ Նույն տեղում, էջ 215ա:

² Նույն տեղում, էջ 216ա:

³ Նույն տեղում, էջ 220ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 225ա-225բ, մաս 240բ:

⁵ Նույն տեղում, էջ 233բ:

Այսպիսի դրական նշանակություն ունեցան միջնադարյան հայ գիտությունից հետագա զարգացման համար նաև Բարթոլոմեոսի ու նրա գործընկերների վերը թվարկված աշխատություններից շատերը և, մասնավորապես, Հովհաննես Քոնեցու «Համառօտ հաւաքումն յաղագս քերականին» երկասիրությունը, որով հայ քերականական միտքը խզում էր հազարամյա իր կապանքները, դուրս գալիս փակուղուց ու հայոց լեզվի իսկական քերականություն դառնալու ընթացքի մեջ մտնում:

***

Երնջակի շրջանի հայ ունիթորական պարագլուխ Հովհաննես Քոնեցին ծնված պետք է լինի 1290-ական թթ. այդպես ենք կարծում՝ նկատի ունենալով, որ նա 1328 թ. մի քանի տարի առաջ ավարտել էր արդեն Գլաձորի համալսարանը և կարգվել Երնջակի շրջանի հոգևոր առաջնորդ: 1328 թ. նրա համար եղավ շրջադարձային. մեկնելով Մարաղա՝ նա սկսեց աշակերտել Բարթոլոմեոսին և այնքան տարվեց նրա գիտությամբ ու Կաթողիկ եկեղեցու հետ միաբանելու գաղափարներով, որ շատ շանցած, ինչպես ասել ենք արդեն, ամբողջովին ծառայագրվեց ունիթորական շարժմանը: Հենց Մարաղայում եղած մեկուկես տարիների ընթացքում «միջնորդութեամբ պարսից թարգմանչի»¹ լատիներենից հայերեն թարգմանեց Թովմա Աքվինացու «Հաւաքումն աստուածաբանութեան» ծավալուն երկի բաժիններից մեկը (եկեղեցու յոթ խորհուրդների մասին) և, ինչպես ինքն է ասում, «զայլ բազում գրեանս»²: Շատ արժեքավոր է նրա «Առ միաբանեալ եղբարսն Հայոց» խորագրով հայտնի թուղթը, որի մեջ տալիս է Երնջակի ունիթորական եկեղեցու հիմնավորման պատմությունը՝ փորձելով բացատրել կաթողիկ դավանանքն ընդունելու և Հռոմեական եկեղեցու հետ միաբանելու իր որոշումը. լուսավորչական հայերին նա վերագրում է 19 «աններելի» մոլորություններ («ոչ ունին զամենայն եօթն խորհուրդս եկեղեցւոյ», «ոչ առնեն զյատուկ ձէթ վասն դրոշմանն տղայոց» և այլ անհեթեթություններ), կենսագրական տեղեկություններ է հաղորդում իր մասին և այլն³:

¹ Հովհաննես Քոնեցին Մարաղա մեկնելու ժամանակ դեռևս լավ չգիտեր լատիներեն, իսկ Բարթոլոմեոսը՝ հայերեն, ուստի սկզբնական շրջանում նրանք համագործակցում էին «միջնորդութեամբ պարսիկ թարգմանչի»:

² Մասնց մեջ եղել են Ս. Օգոստինոսի կանոններն ու Բարդուղ եղբայրների (այսինքն՝ դոմինիկյանների) Սահմանադրությունը, մի գիրք՝ «Խղճի դիպվածներու վրայ» (տե՛ս *Բազմավէպ*, 1922, էջ 139), հավանաբար նաև Բարթոլոմեոսի վերը հիշատակված «Գիրք ի վերայ երկուց բնութեանց...» և «Գիրք դժոխց» աշխատությունները:

³ Ինչպես ասել ենք վերը, այս թուղթը տպագրված է Կղեմես Գալանոսի վերոհիշյալ աշխատության մեջ (էջ 513-521):

Բարթոլղիմեոսի և մյուս լատին քարոզիչների հետ Քոնսա տեղափոխվելուց հետո Հովհաննեսը մխրճվում է միաբարական շարժման գործերի մեջ. Բարթոլղիմեոսի մահվանից հետո (1333 թ.) ուղևորվում է «առ յարեւմտական լատինսն՝ ի մայրաքաղաքն Հռոմ»¹: Վերադառնալով հայրենիք՝ ընտրվում է «գաւառական առաջնորդ մերոյ կարգիս միաբանողաց», հաստատվում այդ պաշտոնի մեջ Հովհաննես Փլորենտացի լատին եպիսկոպոսի կողմից, որ պապի կարգադրությամբ 1330 թ. հաստատվել էր Թիֆլիս քաղաքում՝ այդտեղ փոխադրելով Զմյուռնիայի եպիսկոպոսական աթոռը²: Այդ պաշտոնի մեջ Քոնսեցին մնում է մինչև իր մահը, որ տեղի է ունեցել 1347 թ. հունվարի 6-ին³: Ըստ այդմ՝ Երնջակում ունիթորական եկեղեցի ստեղծվելուց հետո նա ապրել է ընդամենը 17 տարի. այդ ժամանակամիջոցում այստեղ ստեղծվել են իմաստասիրական ու ծիսական բազմաթիվ մատյաններ, և նրանցից մեծագույն մասն օժտված է Հակոբ Քոնսեցու կողմից շարադրված մի հիշատակարանով, որի մեջ տրվել է Հովհաննես Քոնսեցու կյանքի ու գործունեության կարևոր դեպքերի տարեգրությունը. ասվում է, որ նա «յոյժ հմուտ եղեալ էր ի մէջ ընկերաց իւրոց Հայաստանեայցս ուսման», սակայն չի բավարարվել ձեռք բերվածով (խոսքն, անշուշտ, Գլաձորի համալսարանում ստացած գիտելիքների մասին է) և, որովհետև «առեալ էր սակաւ մի զճաշակ գիտութեան հռովմայեցւոցն», միաբանել է նրանց հետ, հաղթահարելով մեծ դժվարություններ. Բարթոլղիմեոս Մարաղացուն բերել է Քոնսա, գյուղի «առաջնորդ» (իմա՝ կալվածատեր) պարոն Գորգի՝ իր մոբեղբոր միջոցներով այստեղ կառուցել է «զհրաշալի եկեղեցիս եւ զբնակութիւնս», հավաքել շուրջը ընկերակիցներից շատերին և այլն: «Արդ, - ասված է այնտեղ, - վերոասացեալ վարդապետն Յոհան եղեւ պատճառ բազում բարութեան, զի ժողովեաց աստ վարդապետք լատինացոց եւ ի հայոց, տածելով զամենեսեան ըստ հոգո եւ ըստ մարմնոյ, եւ թարքմանեաց եւ թարքմանէ գիրս բազումս՝ ոգեշահս եւ լուսաւորիչս»³:

¹ «Հայ-ղովհնիկեան մատենագրական ծանօթութիւններ», Բազմավէպ, 1922, էջ 138:

² Վատիկանում պահվող վերոհիշյալ (E. Tisserant, *Codices Armeni Bibliothecae vaticanae Borgiani, Vaticani, Barberiani, Chisiani*, Romae, 1927, 45) հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանի մեջ գրված է, որ «վերոասացեալ վերախնամողս Յոհան Քոնսեցի յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս յունուարի 9. (6)», թվականը՝ 1347 թ. նշված է հիշատակարանի սկզբում. «... յամի ծննդեան Փրկչին մերոյ հազարերորդի երեւ հարիւրերորդի հառասուներորդի երկուերորդի եւ ի թուականութեանս Հայոց երբն հարիւրերորդի յիսներորդի վեցերորդի» (E. Tisserant, *նշվ. աշխ.*, էջ 74-75):

³ Տե՛ս, օրինակ, ԺԴ դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 216-217, 338 և այլ:

Խնչ գրքեր է Քոնսյունս ստեղծել կամ թարգմանել Հովհաննես վարդապետը. տվյալներ չեն պահպանվել այս հարցին սպառիչ պատասխան տալու: Դրանցից մեկը և, գուցե, ամենակարևորը հենց «Համառոտ հաւաքումն յաղագս քերականին» աշխատությունն է՝ մեր քննության առարկան¹, որի միակ ընդօրինակությունը պահպանվել է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի № 293 ձեռագրի մեջ²:

Բացառիկ արժեք ունեցող այդ ձեռագիրը, որ իր էջերում պահպանել է Հովհաննես Քոնեցու Քերականությունը բացի, նաև Պետրոս Արագոնացու մի շարք իմաստասիրական մեկնությունների (Արիստոտելի «Ստորոգութեանց» ու «Պերի արմենիասի», Պորփյուրի «Ներածութեան») ընդօրինակությունները, արտագրվել է 1350 թ. Ֆրա Հակոբի ձեռքով Կաֆա քաղաքում, հայ ունիթորների երկրորդ կարևոր կենտրոնում, «ընդ հովանեաւ սրբոյն Նիկողոսին»:

Կ. Գալանոսը, խոսելով հայոց միաբանողաց կարգի Քոնսյունս հաստատվելու մասին, հայտնում է, որ հայ ունիթորները «ոչ միայն ի Հայս եւ ի Վիրս շինեցին զվանորայս, այլ եւս սփռեալք մինչեւ յայնկոյս Սեաւ ծովուն, հասին ի մայրաքաղաքն Կաֆա, որ յայնժամ կայր ընդ տէրութեամբ Փռանկաց ջենուացոց, եւ անդ հիմնեցին զհասարակական համալսարան ուսմանց (լատիներէն օրինակում՝ *universale studiorum collegium*), յորմէ ելին ոչ սակաւ արք իմաստագոյնք»³: Ուշագրավ է, Հովհաննես Քոնեցու

¹ Ոմանք կարծել են, թե այս Քերականությունը Հովհաննես Քոնեցին շարադրել է Մարաղայում եղած մեկուկես տարիների ընթացքում (1328-1329 թթ.)՝ Բարդղղ եղբայրների (այսինքն՝ լատին կրոնավորներին) հայերեն ուսուցանելու նպատակով (տե՛ս Բազմալէպ, 1922, էջ 139): Այս տեսակետը (ավելի ճիշտ՝ ենթադրությունը) հիմնագուրկ է ու անհավանական, քանի որ «Համառոտ հաւաքումն յաղագս քերականին» աշխատությունը հայոց լեզվի գործնական քերականություն չէ, այլ իր հիմնական մասով քերականության տեսություն, որտեղ ֆննարկվում են այնպիսի հարցեր, որ լատին Բարդղղները պետք չունեին նոր սովորելու, այն էլ հայերեն՝ իրենց համար գրեթե անհասկանալի լեզվով:

² Մեր հանելի պարտքն ենք համարում խորին շնորհակալություն հայտնել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ղեկավարներին, որոնք մեր տրամադրության տակ դրեցին այդ մեծարժեք ձեռագրի մանրաթափանցիկ և միշտ, ըստ կարելիւյն, օժանդակում են մեզ մոտ տարվող բանասիրական աշխատանքներին՝ առաջնորդ անհրաժեշտ բնագրերի լուսանկարներ և հայտնելով տվյալներ իրենց հարուստ ձեռագրատանը, դիվանում ու գրադարանում պահվող մեծարժեք նյութերի մասին:

³ **Կղեմէս Գալանոս**, էջ 523: Կաֆան թուրքերի կողմից գրավվելուց հետո (1475 թ.) հայերը զանգվածաբար գաղթեցին ուրիշ երկրներ: Հայ կաթոլիկների այս միաբանությունը տեղափոխվեց Ջենովա և, ըստ որոշ տեղեկությունների, մինչև այժմ այնտեղ հա-

մահվանից ընդամենը երեք տարի անց նրա Քերականության օրինակներն արդեն տարածվել են Հայաստանից դուրս ստեղծված ունիթորական ուսումնական կենտրոններում:

Հ. Տաշյանը Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի իր նշանավոր ցուցակում ձեռագրի մեզ հետաքրքրող մասը նկարագրել է շատ թուղթիկ՝ այսպես.

«Թղ. 2ա-29ա². Յովհաննու Քոնեցույ «Համառօտ հաւաքումն յաղագս քերականին: Քանզի մարդկային գիտութիւն պատճառի ի յիրաց, վասն այսորիկ պիտոյ է զի եւ գիտութիւնքը բաժանեացին ըստ օրինակի իրացն» եւն: Թղ. 2բ. «Յաղագս գրոյ: Գիր է. Լ. եւ Զ. յԱյբէ մինչեւ ի Քէ եւ գիր ասի, վասն զի գրելով իմն գաղափարի» եւն: Թղ. 3ա. Վասն վանկի եւ փաղառութեանց: Վանկ է պարառութիւն տառից» եւն եւն: Բազմաթիւ մանր գլուխներով, որոնք թուարկեալ չեն. ի միջի ալլոյ՝ Թղ. 4ա. «Յղ. անուան: Անուն է մասն բանի հոլովական» Թղ. 7ա². «Յղ. դերանուան.» Թղ. 9ա. «Յղ. բայի». յետոյ՝ Մակբայի Շաղկապի եւ Թղ. 15ա. «Յղ. նախգրի», Թղ. 20ա. «Յղ. ուղղականին» եւ միւս հոլովներու վրայ եւն: Վերջինը՝ 27բ. «Յղ. վերլուծութեանց» ծայրը (Թղ. 29ա) կայ յիշատակարանս. «Ես Ֆրա Յոհան...» (բերված է հիշատակարանը, որին կծանոթանանք հետագա էջերում)¹:

Մ. Ուդենրիյնը, ձեռքի տակ ունենալով սոսկ այս նկարագրությունը, ստացել է ոչ ճիշտ տպավորություն, որ իբրև Հ. Քոնեցու քերականական աշխատությունը ուրիշ բան չէ, քան Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականի» աշխատության մի մեկնություն («*est commentarius in antiquam versionem Artis Grammaticae Dionysii Thracis*»)²:

Նույն աղբատիկ տվյալներն է ունեցել նաև Գ. Զահուկյանը. հայ միջնադարյան քերականագիտական հուշարձանների հմուտ ուսումնասիրողը հանգել է այն ճիշտ հետևություն, որ Հ. Քոնեցու «Համառօտ հաւաքումը» շարադրված է ոչ միայն հայկական նյութերի, այլև լատիներենի քերականությունների հիման վրա, ուստի այն հավանաբար եղել է «17-18-րդ դդ. տարածված լատինատիպ քերականությունների նախակարապետը»³:

րատնում է Կաֆայի հայ ունիթորներից սերված միաբանությունը, որ ժամերգությունը կատարում է հայկական ծեսով:

¹ **Յ. Տաշեան**, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 719:

² **M. A. Oudenrijn**, նշվ. աշխ. էջ 205:

³ **Գ. Զահուկյան**, Քերականական և ուղղագրական աշխատություններ հին և միջնադարյան Հայաստանում, 1954, էջ 291:

Եվ իրոք, հեղինակի իսկ վկայությամբ, «Համառոտ հաւաքումը» շարագրված է հայերեն ու լատիներեն լեզուներով գոյություն ունեցող քերականական աշխատությունների հիման վրա: Իր կատարածն ինքը՝ Քոնեցին, ներկայացնում է այսպես. «Ես Ֆրա Յոհան՝ մականուն կոչեցեալ Քոնեցի, համառոտ հաւաքեցի Հայոց եւ ի լատինացոց՝ զսակաւս ի բազում շարագրաց եւ ի քերթողաց, տալով դուռն եւ ճանապարհ նորամարզիցն, մտանել եւ ընթանալ ի քաղաքս իմաստից» (բնագիր, էջ 29ա): Ասում է «ի բազում շարագրաց եւ քերթողաց», սակայն բուն աշխատության մեջ հիշատակում է սոսկ երկուսին. մեկի անունը չգիտի, ճանաչում է «Քերթող» մականունով, մյուսը Պրիսցիանոսն է:

«Քերթողի» մասին գրում է այսպես. «Որպէս տայ խրատ Քերթողն՝ ասելով «զի ողբերգութիւնն դիցազնաբար վերծանեսցուք, եւ զկատակերգութիւնն աշխարահաւրէն, եւ դամբանականն ուժգնակի...» (բնագիր, էջ 28բ). բառացի քաղված է Դիոնիսիոս Թրակացոյց¹: Նշանավոր հույն այս հեղինակը, որ ապրել է մեր թվարկությունից առաջ II դ., հունական քաղաքակրթության ազդեցության տակ գտնվող երկրներում մեկ հազարամյակից ավելի համարվել է ամենահեղինակավոր գիտնականը քերականագիտության մարզում: Թարգմանվել է բազմաթիվ լեզուներով. հայկականը համարվում է հունական դպրոցի ամենավաղ շրջանի թարգմանություններից, որ իրագործվել է V դ. վերջին տասնամյակներին և դարձել հայ քերականագիտական մտքի անկյունաքարը: Միջնադարյան բոլոր հայ քերականները, սկսած Դավթից մինչև Առաքել Սյունեցի, տարբեր ձևերով սոսկ մեկնել են ու բացատրել նրա «Արուեստ քերականի» (Τέχνη γραμματική) աշխատության հայերեն հին թարգմանությունը՝ կաշկանդված լինելով նրա ճնշող հեղինակությամբ և, ըստ մեծի մասի, անտեղյակ լինելով, թե ով է իրենց ուսումնասիրած քերականության հեղինակը:

Հովհաննես Քոնեցու աշխատության մի զգալի մասը բառացի քաղված է Դիոնիսիոսից: Այսպես, առաջին («Յաղագս պարզ գիտութեանց») գլխի հետևյալ ենթագլուխները ամբողջությամբ կամ մասամբ արտագրված են նրանից.

ա. Յաղագս գրոյ (ամբողջությամբ),

բ. Յաղագս վանկի եւ փաղառութեանց (մի նախադասություն),

¹ Հմմտ. Ն. Ադոնց, էջ 2-3: Ուշագրավ է, որ գրաբարյան որոշ ձևեր ինչպես այստեղ, այնպես էլ մյուս փաղաճներում փոփոխվել են ձևափոխվում են Հովհաննես Քոնեցու գրչի տակ՝ մոտենալով աշխարհաբարին:

Գ. Յաղագս երկար փաղառութեանց (գրեթե ամբողջութեամբ),

դ. Յաղագս սուղ փաղառութեանց (ամբողջությամբ),

Է. Յաղագս հասարակ փաղառութեանց (ամբողջությամբ),

գ. Յաղագս բառի (մի նախադասութիւն),

Է. Յաղագս անուան (առանձին հատվածներ սկզբից և միջին մասերից):

Դիոնիսիոսից է քաղված նաև շորրորդ գլխի («Յաղագս առողանութեան») մի հատված և հինգերորդի («Յաղագս ներշափական տառից») կեսից ավելին¹:

Դիոնիսիոսի քերականությունից շարահյուսությունը բացակայում է, ուստի շարահյուսության հարցերը շարագրելիս Հովհաննես Քոնեցին հետևել է հիմնականում Պրիսցիանոս (*Priscianus*) լատին քերականին²:

VI դ. սկզբներին ապրած նշանավոր այս գիտնականն իր “*Institutiones grammaticae*” 18 մասերից բաղկացած ընդարձակ աշխատության մեջ ի մի էր բերել ու համադրել լատիներենի քերականության բոլոր նվաճումները: Ինչպես հույն և հայ միջնադարյան քերականները դարեր շարունակ զբաղվել էին սոսկ Դ. Թրակացու աշխատության մեկնությամբ, այնպես էլ բովանդակ նվիրապաշտ մինչև XIII դ. սերտում, մեկնաբանում և ուսու-

1 Բնագրի տողատակում նշել ենք վերոնիշյալ տեղիների տարբերությունը Դինոսիսու թրակացուց:

² Պրիսցիանոսի մասին տե՛ս **Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский**, *Очерки по истории лингвистики*, М., 1975, էջ 162-166, **В. Томсен**, *История языковедения до конца XIX века*, М., 1938, էջ 33: Նաև **Ч. Сюрноյի (Thurot)** *Histoire des doctrines grammaticales* աշխատության մեջ, որի համառոտ վերաշարադրությունը, կատարված **Ա. Զոտինովի** կողմից, հրապարակված է ռուսերեն (տե՛ս **А. Чудинов**, *Очерки из истории языкознания, развитие грамматических теорий в средние века*, Воронеж, 1871):

Մինչև XIII դ. Պրիսցիանոսի աշխատություններից գիտեին «De Accentibus»-ը, (որ վերագրվում է նրան) և «Institutiones grammaticae»-ը, որի առաջին 16 գրքերը հայտնի էին Prisciani maior անունով և բովանդակում էին հնչյունափոխության և ձևաբանության ուսմունքը, իսկ վերջին երկու գրքերը, հայտնի Prisciani minor անունով, շարահյուսության ուսմունքն էր: Պրիսցիանոսի աշխատությունը համարվում է լատիներենի առ մեզ հասած ամենամանրակրկիտ ու կատարյալ փերականությունը: Եվ մինչև XIII դ. Եվրոպայի բոլոր ուսումնական կենտրոններում ըստ Պրիսցիանոսի էին ուսումնասիրում լատիներենը: Բայց այդ դարի ընթացքում նա աստիճանաբար առաջնությունն սկսեց բաժանել իր երկու մեկնիչներին՝ Պետրոս Հելիոսի և Ռոբերտ Կիլյուերդեբիի հետ, իսկ XIV դ. Պրիսցիանոսը դուրս մղվեց համալսարաններից Ադեֆսանդր Վիլադեյցու «Գոկտրինալիա» և Էդվարդ Բետունեցու «Գրեցիզմ» աշխատություններով: Սակայն այս նոր հեղինակները բոլոր միջնադարյան մեկնիչների նման բանաբաններ էին լույս:

ցանում էին Պրիսցիանոսին՝ հին հեղինակներից նրան համահավասար համարելով միայն Դոնատոսին¹:

Քոնեցին Պրիսցիանոսին հանվանե հիշատակում է մի քանի անգամ. նախ խոսքի մեջ բայի կատարած դերը բացատրելիս («Վասն զի ասէ Պրիսիանոս, թէ ոչինչ բան է կատարեալ թարց բայի», բնագիր, էջ 16ա), այսուհետև վերաբերականություն տերմինը մեկնաբանելիս («Արդ վերաբերականությունն է նախ ասացեալ իրին վերստին յիշեցումն, որպէս ասէ Պրիսիանոս», բնագիր, էջ 24ա), սակայն նշանավոր այդ քերականի հետևողություններն է կառուցում իր աշխատության երկրորդ մասն ամբողջությամբ. ստեղծում է տերմիններ՝ լատիներեն տերմինների հայացմամբ, հաճախ էլ նույնությամբ օգտագործում է հենց Պրիսցիանոսի տերմինները՝ առանց թարգմանություն: Այսպես, օրինակ, ասում է, որ շարամանությունների մի շարք եղանակներ կան, որոնցից ինքը հինգի մասին է խոսելու. այնուհետև թվարկում է դրանք՝ օգտագործելով ճիշտ այն տերմինները, որոնք ընդունված էին լատինական քերականագիտության մեջ ըստ Պրիսցիանոսի. Փրօլէմսիս, Սէլէմսիս, Սիմթոզիս, Ջէօմայ, Անթիթոզիս (բնագիր, էջ 23ա):

Սրանցից պետք չէ, անշուշտ, հետևեցնել, որ Հովհաննես Քոնեցին Պրիսցիանոսից բացի, ուրիշ լատինական սկզբնաղբյուրներ չի ճանաչել: Բայի ոչ դիմավոր ձևերին անդրադառնալով Քոնեցին, առանց թարգմանելու, հայերեն տառադարձությամբ մեջ է բերում նաև *gerundium* և *supinum* տերմինները. «Եւ անանձնական բայք են, - գրում է նա, - ամենայն աներևութականք, եւ ջերունդիականք եւ սուփինականք» (բնագիր, էջ 11ա): Բայց հայտնի է, որ սրանք որպես քերականական տերմիններ շրջանառության մեջ են դրվել XIII դ. Պրիսցիանոսի նշանավոր մեկնիչներից մեկի՝ Պետրոս Հելիուսի կողմից²: Այս փաստը առիթ է ընծայում մտածելու, որ մեր հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է նաև Պետրոս Հելիուսի մեկնությունը կամ թերևս հենց այդ մեկնության միջնորդությամբ է ծանոթացել Պրիսցիանոսի “*Institutiones grammaticae*” աշխատությանը: Սրանք, սակայն,

¹ Դոնատուր ևս ծանոթ է եղել Քոնայի մատենագիրներին: Արիստոտելի «Պերի աւմենիասի» Պետրոս Արագոնացու մեկնության մեջ, օրինակ, նշանավոր այդ ֆերականից բերված է հետևյալ հատվածը. «... յերկուամալի է յայնմանէ, որ ասէ (Արիստոտել), թէ անուն եւ բա[յ] եղիցի ասութիւն միայն, եւ այն զի են անուանք ոմանք եւ բայք, որք ունին զիմացումն կատարեալ բացերեութեան, քան զի զանուանէ ասէ Դօնատոսն, թէ յորժամ ասէ զի՞նչ է լաագոյն ի ներկայումս, եւ պատասխանեցի՝ համեստութիւնն, արդ անունս այս՝ համեստ, ունի զիմացումն կատարեալ բանի» (ՄՄ 1684, էջ 177ա):

² А. ЧУДИНОВ, *նշվ. աշխ.*, էջ 47.

խնդիրներ են, որ կարող են լուծում ստանալ միայն հետազայում, երբ հնարավոր լինի բաղդատել Հովհաննես Քոնեցու աշխատությունը լատիներեն լեզվի մինչև XIV դ. շարադրված բազմաթիվ քերականությունների հետ: Այդ մեր նպատակից դուրս և հնարավորությունց վեր համարելով կարծում ենք, որ Քոնեցու աղբյուրների հարցը քննարկելիս պետք չէ շրջանցել Բարթոլոմեոս Մարաղացուն: Անտարակույս «Համառոտ հաւաքումն յաղագս քերականին» աշխատության շարադրմանը մեծապես նպաստել է գիտնական այդ քարոզիչը՝ ոչ միայն հորդորելով, այլև գործնական օժանդակություն ցույց տալով: Վերհիշենք այստեղ, թե ինչպիսի մեծարանքի խոսքեր էր շուրջում Քոնեցին իր լատին ուսուցչի հասցեին. «Ի նորին իմաստահոս աղբերէ, - գրում էր նա, - որպէս ծարաւի եղջիւր այնպէս լցեալ եղէ, մինչ զի ի նոյն ընթացս ժամանակին, միջնորդութեամբ պարսիկ թարգմանչի, դարձուցաք ի լատին բարբառոյ ի հայս... բազում գրեալս»¹:

Իսկ որ Բարթոլոմեոս Մարաղացին լայն տեղեկություններ է ունեցել նաև քերականության տարբեր հարցերի մասին, այդ պարզ երևում է նրա «Հաւաքումն համառոտ եւ յոյժ օգտակար ի դիալէթիկէն» նշանավոր աշխատությունից, որի մեջ կան քերականագիտական բազմաթիվ ընդարձակ և արժեքավոր հատվածներ²:

Պետք չէ մոռանալ և այն հանգամանքը, որ Հովհաննես Քոնեցին, լինելով Գլաձորի համալսարանի շրջանավարտ, քաջատեղյակ էր նաև քերակա-

¹ Կղեմէս Գալանոս, էջ 518:

² Ծանոթանամք բայի սահմանման և բայերի խոնարհման մասին Բարթոլոմեոսի տեսակետներին:

«Բայն սահմանի այսպէս. բայ է ձայն նշանական ըստ կամաց, ամանակաւ, որոյ մասն ոչ է նշանական զատեալ որոշակի, ուղղակի. եւ է միշտ զայլմէջ ասիցել նշանակ...» (ՄՄ 69, էջ 276ա):

«Ըստ Բերթոլաց Ե. (5) խոնարհմունք եւ բա[յ]ից, որ են այսֆ. սահմանական, աներեւոյթ, հրամայական, ըղծական, ստորադասական: Միայն առաջին խոնարհումն է բա[յ], որ է սահմանական, այլ է ոչ բոլորովին, վասն զի այս առաջին խոնարհումն, որ է սահմանական, բաժանի ի Ե. (5) ժամանակա: Առաջին է ներկայ՝ **կու ընթանում**, երկրորդն է անցեալ անկատար, որպէս **կու ընթանաի**, երրորդն է անցեալ կատարեալ՝ **ընթացայ**, չորրորդն է անցեալ գերայկատար՝ **ընթացեալ եմ**, հինգերորդն է ապառնի՝ **ընթացայց**:

Իսկ միայն բա[յ] սահմանական ներկայ ժամանակի կոչի բայ՝ ըստ Դիալէթիկաց, որպէս՝ **կու ընթանամ**, **կու ընթանաս**, **կու ընթանայ**, **կու ընթանամք**, **կու ընթանայք**, **կու ընթանանք**, իսկ այլ Դ. (4) ժամանակ սահմանական խոնարհմանն եւ այլ ամենայն Դ. խոնարհմունք՝ ոչ են բա[յ], այլ հոլով բա[յ]ից» (նույն տեղում, էջ 276բ): Այստեղ կան փերականագիտական և այլ կարևոր հատվածներ:

նական այն գիտելիքներին, որ դասավանդում էին այնտեղ Եսայի Նչեցի րաբունապետն ու նրա օգնական վարդապետները:

Այս բոլորը, անշուշտ, կարևոր նախապայմաններ էին հայերենի մի նոր քերականություն ստեղծելու, բայց ոչ պակաս նշանակություն ուներ և այդ ծանր պարտականությունը ստանձնած անձնավորությունն ինքը:

Հայ քերականական միտքը ավանդական արահետից մայրուղի դուրս բերելու համար և՛ համարձակություն էր պետք, և՛ գիտելիքների պաշար: Եվ Հովհաննես Քոնեցին օժտված էր այդ հատկություններով: Քոնեցու կենսագրության մասին խոսելիս նշել ենք արդեն, որ մինչև Մարաղա գնալն իսկ նա ինչ-որ չափով գիտեր լատիներեն. առիթ ենք ունեցել հիշելու, որ գիտեր նաև պարսկերեն, քանի որ սկզբնական շրջանում «պարսիկ թարգմանչի» միջնորդությամբ էր համագործակցում Բարթոլոմեոսին՝ լատիներենից հայերեն թարգմանություններ կատարելիս: «Համառօտ հաւաքման» մեջ կան վկայություններ և այն մասին, որ Քոնեցու համար անծանոթ չէին նաև հունարենն ու արաբերենը. պատմական որևէ վկայություն չունենալով էլ՝ կարող ենք համոզված լինել, որ նա, թեկուզ և ոչ կատարելապես, գիտեր նաև մոնղոլերեն և թուրքերեն՝ Հայաստանը նվաճած քոչվորների լեզուն, և այլն: Ըստ այդմ՝ Քոնեցին լեզվագետ մի գիտնական էր՝ ծանոթ հնդեվրոպական, սեմական և թուրքական լեզվաընտանիքներին պատկանող մի շարք լեզուների: Այս հանգամանքը, անշուշտ, կարևոր նշանակություն ուներ իր առջև ծառացած լեզվաբանական բազմազան խնդիրների հաջող լուծման համար¹:

Եվ մի կարևոր խնդիր: Հովհաննես Քոնեցին, ինչպես մյուս, այնպես էլ իր այս աշխատությունը շարադրել է գրաբար լեզվով. «Համառօտ հաւաքման» մեջ գրաբար են ոչ միայն Դիոնիսիոսից քաղված տեղիները, այլև բոլոր քերականական սահմանումներն ու հեղինակի բացատրությունները, բայց աշխարհաբարախառն միջին հայերեն է այն լեզուն, որը ներկայացնում է ընթերցողին այլևայլ առիթներով հորինված օրինակ-նախադասություններով. միջին հայերեն է բայերի խոնարհման համակարգը. ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները կազմվում են կու մասնիկով՝ կու սիրեմ,

¹ Բերեմբ Երկու օրինակ: Գոյականների սեռերի մասին խոսելիս Քոնեցին գրում է. «Գիտացիւ աստ, զի սերից զանազանութիւն կամ իմացումն ասութեանցն թէպէտ են յայտնի ի յոյն եւ լատին բարբառ, այլ ոչ ի հայումն գրուցատրութեանց, այլ ճապաղ եւ ցիր եւ ցան. վասն այսորիկ փութով անցցում յայլ իրս» (բնագիր, էջ 6ա):

Երկակի քվի մասին ասում է. «Գիտելի է, զի ի բարբառս յունաց եւ արաբացոց լինի երկուորական նշան ասութեանց, այլ ոչ ի հայս եւ ի լատինն. վասն այսորիկ ոչ է պարտ բռնադատել եւ դնել երկուորական նշան եւ լինել եւ երեսիլ ի յոչ հարստութենէ հարուստ» (բնագիր, էջ 6ա):

կու գնամ, կու խնդամ... կու սիրեի, կու գնայի, կու խնդայի... Իսկ ինչպես հայտնի է, հենց կու մասնիկն է համարվում «միջին հայերենի բացարձակ որոշիչ նշանը»¹: Այդպիսին է նաև մական (իմա՝ երանի, օշ, թէ իցէ) բացականչությունը, որով կազմում է Քոնեցին ըղձական անկատար և ըղձական գերակատար (տերմիները Քոնեցուն են) բաղադրյալ ժամանակները. մական թէ սիրէի, մական թէ սիրեալ էի և այլն:

Ծանոթանանք մի քանի օրինակ-նախադասությունների.

Ես կու գնեմ գծին ի Պետրոսէ Խ. (40) դեկնի,

Վասն օգտի կու գնամ:

Կու նուիրեմ թագաւորին:

Ջատագով կու լինիմ ընկերին:

Բազ կու գամ բարեկամին:

Կու առաջնորդեմ կուրին:

Կու ցաւակցիմ աղքատին:

Կու նաշխեմ զտունս,

Կու տաշեմ ուրագովս, կու կտրեմ սղոցովս,

Կու վաճառեմ զկտան փոքր գնով,

Դէպի ի վեր գնացաք, այնչափ գնացաք՝ մինչեւ տեսաք:

Այս է ինձի հայր, այս է ինձի ծառայ եւ այլն եւ այլն:

Սրանք առատ նյութ են տալիս մասնագետին՝ ուսումնասիրելու Արեւելյան Հայաստանի կենտրոնական շրջաններից մեկի խոսակցական լեզուն XIV դ. առաջին հիսնամյակում:

«Համառօտ հաւաքման» պատմա-գիտական արժեքը, անշուշտ, չի սպառվում սրանով. հայագիտության տարբեր բնագավառի մասնագետներ առաջիկայում այս եզակի սկզբնաղբյուրից քաղելու են իրենց հետաքրքրող հարցերի մասին շեհական և ուշագրավ բազմաթիվ տվյալներ: Սակայն հասկանալի է, որ Հովհաննես Քոնեցու աշխատությունը, որպես հայոց լեզվի քերականություն, առաջին հերթին իր մեծ նպաստն է բերելու հայ քերականական մտքի պատմության ուսումնասիրությունը²:

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, էջ 443:

² [Այդ խնդիրների ուսումնասիրությանն է նվիրված Լ. Գ. Խաչերեանի Հայ լեզվաբանության առաջացման պատմությունը և քերականական միտքը V-XVI դարերում երկհատոր զիրք (Լիզպոն, 1992): Հովհաննես Քոնեցուն վերաբերող էջերը (263-278), ցավոք, բնության փոխարեն լեցուն են հրատարակիչներին հասցեագրված անզուսպ հանդիմանություններով ու «որակումներով»]:

ԴԻԱՀԵՐՁՈՒՄԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ¹

Միջնադարից մեզ հասած հարուստ ձեռագրական ժառանգության մեջ երկրի տնտեսական ու սոցիալական կյանքի ուսումնասիրության համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող սկզբնաղբյուրներ են հանդիսանում եկեղեցիներում կարդացված քարոզները:

Իրենց բովանդակությամբ քարոզները բաժանվում են մի շարք խմբավորումների: Մեծ մասամբ նրանք մեկնողական բնույթի են և նպատակ ունեն Աստվածաշնչի որևէ ասույթի մանրակրկիտ քննարկմամբ բարոյագիտական խրատներ տալ ժողովրդին, արմատացնել քրիստոնեական մորալն ու եկեղեցու դոգմաները:

Սակայն թվով քիչ չեն նաև պատմական որևէ դեպքի կամ գիտական հարցի առիթով կարդացված քարոզները, որոնցից, առավել չափով քան նախորդներից, կարելի է քաղել սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, կենցաղի, ժողովրդի հավատալիքների, ինչպես և գիտության ու արվեստի վերաբերյալ հետաքրքրական այնպիսի փաստեր ու ակնարկներ, որ այլ ժանրի ձեռագիր աշխատությունների մեջ սակավ են հանդիպում: Սույն հոդվածով մենք բժշկագիտության պատմաբանների ուշադրությունն ենք հրավիրում XIII դ. նշանավոր մատենագիր Հովհաննես Երզնկացու մի քանի քարոզների վրա, որոնցում պահպանվել են կարևոր տեղեկություններ միջնադարյան հայ բժշկության մասին:

Հովհաննես Երզնկացին ծնվել է մոտավորապես 1256 թ.:

Հովհաննեսի գրական, գիտական, մանկավարժական ու քաղաքական գործունեության մասին անգամ համառոտ տեղեկություններ հաղորդելու կարիքը, մեզ հետաքրքրող նյութի կապակցությամբ, չի զգացվում: Նշենք միայն, որ նա հեղինակ է արվեստով գրված բազմաթիվ բանաստեղծությունների, կազմել է Դիոնիսիոս Թրակացու Քերականության հայ հին մեկնիչների աշխատությունների շարահարմամբ «Քերականի հաւաքածոյ մեկնութիւն», գրել է տիեզերագիտական երկեր, բարոյագիտական խրատներ, մեկնություններ և այլն և այլն:

1281 թ. Երզնկացին լինում է Երուսաղեմում²: Վերադարձին մտնում է Կիլիկիա և սիրով հյուրընկալվում գիտությունների հովանավոր Հակոբ կաթողիկոսի (1268- 1286), ինչպես և Լևոն Բ. Թագավորի կողմից:

¹ Տեղեկագիր (հասարակ. գիտություններ), 1947, № 4, էջ 83-90:

² Երուսաղեմում է, հավանաբար, գրել «Յորդորակ եկեղեցւոյ» գողտրիկ ձոնը, Ստեփանոս վարդապետ Կողիկոսցու խնդրանքով:

Որպես բոլորից ճանաչված մեծանուն ու հեղինակավոր վարդապետ, գիտական ու եկեղեցական գործերից զատ, բազմաթիվ քարոզներ է կարդում արքայանիստ Սուրբ, Դրագարկում, Ավարզայում և Կիլիկիայի այլ քաղաքներում¹։ Այդ քարոզներից հատկապես հետաքրքիր է իր բովանդակությամբ 1283 թ., Հեթում ու Թորոս արքայորդիների, ինչպես և այլ իշխանազունների ասպետական կարգը մտնելու առթիվ կազմակերպված հանդեսում արտասանածը, որով Երզնկացին քարոզում է մարդասիրություն, արդարություն, խնամք հպատակների նկատմամբ և այլն։

Հավանորեն նույն 1283 թ. էլ Երզնկացին թողնում է հյուրընկալ Կիլիկիայի սահմանները, որովհետև արդեն 1284 թ. նրան գտնում ենք Թիֆլիսի եկեղեցիներից մեկում տիեզերագիտական բովանդակությամբ դասախոսություն կարդալիս։ Այսպիսով, Երզնկացին Կիլիկիայում եղել է 1281-1284 թթ. միջև ընկած ժամանակամիջոցում, ուստի Կիլիկիայում կարդացած քարոզների համար ունենք վստահելի ժամանակագրական եզրեր (1281-1284)²։

Քարոզները ունենդիրներին դյուրամատչելի դարձնելու, ինչպես և մեծ թվով հանդիսականներ գրավելու համար, քարոզիչ վարդապետները դիմում էին մի շարք հնարների։

Տաղանդավոր քարոզիչ Վարդան Ազեկցին իր քարոզները համեմտում էր հետաքրքրական առակներով, որոնք հետագայում, անշատվելով քարոզներից, Վարդանի անունով մեզ հասած առակների ժողովածուների համար ատաղձի դեր կատարեցին։

Այլ քարոզիչներ մուծում էին քարոզների մեջ անգամ առանձին բանաստեղծություններ, ինչպես և գեղարվեստական խոսքին բնորոշ մի շարք հատկություններով (պատկեր, համեմատություն, մետաֆորա, էպիտետ և այլն) ավելի հետաքրքրական էին դարձնում քարոզները։

Հովհաննես Երզնկացու քարոզների ամենաբնորոշ կողմը՝ կյանքից վերցված ու բոլոր ունենդիրներին հասկանալի համեմատություններով վերացական նյութը պարզեցնելն ու հաճելի դարձնելն է։

Բերենք մի օրինակ. «Ի թագաւորանիստ քաղաքն ի Սիս», Քրիստոսի Ծննդյան ու մկրտության տոնին կարդացած քարոզում, հանդիսականներին

¹ Տե՛ս ՄՄ 2173, էջ 1ա, 66ա, 86ա, 101ա և այլն։

² Ղ. Ալիշանն իր «Երզնկա եւ Յովհաննէս Երզնկացի» հոդվածում (տե՛ս Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց, հտ. Բ, Վեներիկ, 1870) հայտնում է, որ Երզնկացին այցելել է Կիլիկիա նաև 1293 ու 1316 թթ.։ Սակայն Երզնկացու կենսագրությանն ու գրական գործունեությանը լավատեղյակ Ա. Մրապյանի կարծիքով, վերոհիշյալ ենթադրությունը չի հաստատվում եղած ձեռագիր ու տպագիր փաստերի մանրակրկիտ քննությամբ։

հասկացնելու համար, թե ինչպիսի խորհրդավոր ու հրաշագան տոն է ծննդյան ու մկրտության տոներ, և թե ինչպիսի մեծ ոգևորությամբ ու շքեղությամբ պետք է հավատացյալները կատարեն այդ տոնի հանդեսները: Երգնկացին դիմում է հետևյալ համեմատությանը.

«Յորժամ նոր արքայ աշխարհակալ յաթոռ թագաւորութեան նստիցի եւ գիրս թագաւորական հրամանի յաշխարհն առաքիցէ, ի բազմամբոխ ժողովս քաղաքացն եւ ի յոգնակի շինուածս փողոցացն, աւետեաց իմն հնչին եւ բերկրական դիմաց տեսութիւն եւ խրախճանութիւնս ամենապատիկս ընդ բոլոր հրապարակս քաղաքին առնիցեն, զփողոցն զարդարելով ի բազմածաղիկ նկարագործական կտաւոցն ծածկութից, ծառս եւ ծաղիկս ոստոց եւ համադամ պտղոցն գեղեցկութեամբ վայելչացուցանեն զիրաքանչիր զգրունս եւ զխանութս: Եւ զանազան գործօնեայքն արհեստիցն զիրեանցն զարդարել փութան փողոցս, եւ այսպէս հրապարակատես զուրախութիւն սրտիցն առնիցեն» և այլն¹:

Հետևությունը պարզ է. եթե երկրավոր թագավորի պատվին կատարվում են նման խրախճանքներ, «ապա քանի՞ եւս առաւել պարտ է մեզ զուարճանալ տէրունական տօնիւք»:

Այսպիսի համեմատություններից մի քանիսը վերաբերում են բժշկագիտությանը, և հայ բժշկության պատմության մի շարք հարցերի մասին լուրջ խորհրդածությունների հնարավորություն են ընձեռնում:

Մեզ հետաքրքրող առաջին համեմատությունը գտնվում է ՃԷ. (107) սաղմոսի մեկնությանը նվիրված քարոզում²:

Երգնկացին քննարկում է այն հարցը, թե ինչու Աստված խստացրեց եգիպտական փարավոնի սիրտը, որի հետևանքով եգիպտացիք կրեցին բազմաթիվ պատիժներ ու արհավիրքներ: Պատասխանը սրամիտ չէ. «Որպէսզի, - գրում է նա, - ուսցին ամենայն արարածք զգաւրութիւն եւ զիրաւունս Աստուծոյ»:

¹ ՄՄ 2173, էջ 66ա-67բ. բերված հատվածի «եւ զանազան գործօնեայքն արուեստիցն զիրեանցն զարդարել փութան փողոցս» տողերում ակնարկված են արհեստավորական համաժողովները, որովհետև միջնադարում յուսափանշյուր համաժողովում ունեւ իր փողոցը: Այս տեղեկությունը նույնպես ցույց է տալիս, թե ֆարգներն ինչքան բան կարող են տալ երկրի տնտեսական կյանքի չարգաբանված հարցերի լուծման համար: ² Հովհաննէս Երգնկացու այս և մյուս ֆարգների համար օգտագործել ենք ՄՄ 2173 (2187) ձեռագիրը, որը Հովհաննէս Երգնկացու աշխատությունների մի ժողովածու է՝ գրված XIV դ. (ստացողն է Ստեփանոս Բաբունին, բաղկացած է 424 թղթա թերթերից): Սույն ֆարգը, «նորին (Յ. Երգնկացի) ի ձէ. սաղմոսն (ի բանն)՝ Խոստովան եղերոմ Տեառն, զի ֆաղր է» վերնագրով, գտնվում է ձեռագրի 210ա-224ա էջերում:

Այս բացատրությունը համոզիչ դարձնելու ցանկությամբ Երզնկացին դիմում է իր սիրած համեմատություն կատարելու, օրինակ բերելու մեթոդին: Օրինակն անշուշտ պետք է լիներ այնպիսին, որ ցրեր ունկնդիրների մոտ առաջացած հնարավոր տարակուսանքը: Հանրահայտ ու սովորական կյանքից վերցված համեմատությունը միայն կարող էր կատարել այդ դերը: Եվ այստեղ Երզնկացին հարմար է գտնում հիշեցնելու հանդիսականներին հերձման փաստը: Բժիշկը մահապարտին հերձելով, շնայած բազմապիսի ցավերի ու տանջանքների միջոցով սպանում է նրան, բայց, ծանոթանալով մարդու ներքին օրգաններին, սովորում է հիվանդներին բուժելու արվեստը և շատ-շատերին փրկում մահվան ճիրաններից:

Մեզ հետաքրքրող հատվածը, առանց որևէ փոփոխության հետևյալն է. «Զոր օրինակ բժիշկ հանճարեղ ու իմաստուն մահապարտ ոք առեալ բազմադիմի մահուամբ սպանանէ եւ ազգի ազգի կտտանօք եւ կեղեքելով, մինչ գտանէ զամենայն յօդուածոցն եւ զշլացն եւ զերակացն եւ զփորոտեացն որպիսութիւն, ի ձեռն միոյ լլկանաց բազմաց արասցէ աւգուտ» (էջ 214բ):

Բերված հատվածը տարակուսանքի ու կասկածների որևէ տեղիք չի տալիս. պարզ է, որ Երզնկացու ունկնդիրների միջավայրում (իսկ մենք տեսանք, որ այդ քարոզները նա կարդացել է Կիլիկիայում, 1281-1284 թթ. միջև) բժիշկները ոչ միայն կատարում էին հերձում, այլև հերձումն այնքան հանրահայտ օպերացիա էր, որ նրա որպես համեմատություն հիշատակությամբ հնարավոր էր անգամ ընդունելի ու համոզիչ դարձնել աստվածաշնչային այս կամ այն պատմությունը:

Հասկանալու համար Հովհաննես Երզնկացու հաղորդած տեղեկության նշանակությունը բժշկագիտության պատմության համար, համառոտ մի ակնարկով վերհիշենք դիահերձման պատմությունը:

Որքան մեզ հայտնի է, առաջին հիշատակությունները դիահերձման մասին վերաբերում են վերջին դարերին մ. թ. ա.: Հայտնի է, որ Եգիպտոսում Պտղոմեոս Թագավորի կարգադրությամբ մահապարտների դիակները հանձնվում էին բժիշկներին՝ գիտական հետազոտություններ կատարելու նպատակով:

Հետագա դարերում կրոնական նախապաշարումների արմատավորման շնորհիվ դիահերձումները դադարեցին: Եզակի բժիշկներ միայն երբեմն կատարում էին կենդանիների հերձումներ: Միջին դարերում դիահերձումը համարվում էր պղծություն ու դիվային մի բան, և դրա մեջ կասկածվողները ենթարկվում էին ամենածանր հալածանքների:

Անգամ Սալերնոյի հանրահռչակ բժշկագիտական դպրոցում, ըստ լատեղյակ մասնագետների, հերձվում էին միայն կենդանիների դիակները: Ճիշտ է, Սիցիլիայի բժշկապետ Մարցիանը հաղորդում է, որ Ֆրիդրիխ Բ-ի հրամանով (1238) թույլատրվում էր 5 տարին մի անգամ բժիշկների ու վիրաբույժների ներկայությամբ Սալերնոյի դպրոցում կատարել դիահերձում, սակայն այդ տեղեկությունը դեռևս ստուգման ու հաստատման կարիք է զգում¹:

Միայն XVI դ. Պիոս Գ պապի կոնդակով եկեղեցու կողմից թույլատրվել է ու առաջարկվել դիահերձումը՝ որպես հիվանդությունների բուժումն ավելի գիտական հիմքերի վրա դնելու կարևոր միջոց, դրանից հետո հերձումը բժիշկների պրակտիկայում դարձավ սովորական և անհրաժեշտ օպերացիա: Այս բնագավառում հատկապես հռչակվեց Վեզալիոսը (1514-1564), որը, դիահերձման մեծ փորձ ձեռք բերելով, իր *“De humani corporis fabrica”* աշխատության մեջ կարողացավ ուղղել հույն մեծանուն բժիշկ Գալենի սխալները (Գալենը կատարել էր միայն կապիկների հերձումներ):

Նշենք նաև, որ բժշկագիտության պատմությունը կտրականապես պնդում է, որ արաբական բժշկագիտության մեջ դիահերձումների անգամ եզակի դեպքեր չեն եղել, և այդ մասին մտածելն անգամ համարվել է սրբապղծություն և անարգանքի արժանի հանդգնություն²:

Այսպիսով, Հովհաննես Երզնկացու տեղեկությունը մեծ արժեք է ստանում ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային բժշկագիտության պատմության համար:

Շարունակենք մեզ հետաքրքրող հատվածի քննությունը:

Ինչպես տեսանք, բժիշկները հերձում կատարում էին մահապարտների վրա և, ըստ երևույթին, ոչ թե դիակների, այլ՝ կենդանի մահապարտների (*«Բժիշկ հանճարեղ եւ իմաստուն զմահապարտ ոք առեալ բազմադիմի մահուամբ սպանանէ»*, - ասված է քարոզում):

Իսկ նրանք իրավունք կունենային կենդանի մահապարտի մարմինը հերձել միայն այն դեպքում, երբ հանդես գային ոչ որպես անհատ գիտնականներ, այլ պետական հովանավորությունը վայելող մարդիկ, որոնց գործունեությունը պետության կողմից դիտվեր որպես հանրօգուտ, հասարակության շահերից բխող գործունեություն: Հակառակ դեպքում անհնարին է

¹ Т. Мейер-Штейнег, К. Зудгоф, *История медицины*, М., 1925, с. 196-198.

² Л. А. Оганесян, *История медицины в Армении*, т. I, Ереван, 1946, с. 209.

բացատրել, թե ինչ իրավունքով և միջոցներով պետք է որևէ բժիշկ տեր դառնար դատական մարմինների կողմից մահվան դատապարտված հանցագործի մարմնին:

Մի շարք անուղղակի վկայություններ գալիս են հաստատելու մեր այս ենթադրությունը: Թվենք դրանցից մի քանիսը:

Ղևոնդ Ալիշանը հայտնում է, որ Լևոն Ա-ի արքունիքում հյուրընկալված մի ֆրանկ (եվրոպացի) տեսել է այնտեղ վաթսուհից ավելի ներքինի սպասավորներ, որոնցից շատերը ներքինացվել էին ի պատիժ գործած հանցանքի¹:

Մի այլ եվրոպացի (*Burchardus de Monte Sion*), 1824 թ. այցելելով Կիլիկիա և թողնելով իր շատ հետաքրքրական հուշերը, ուշադրություն է դարձնում թագուհու ապարանքում եղող 40 ներքինի սպասավորների վրա և հաղորդում է, որ «այն ոճրագործները, որոնք թեթև ոճիր ունեն կատարած, ամորձատվում են, որպեսզի հայրերի ոճրագործություններն ընդօրինակող զավակներ չծնեն»²:

Ներքինացումը բարդ և վիրաբուժական հմտություն պահանջող օպերացիա է: Ուստի սույն փաստերն էլ գալիս են հիմնավորելու Կիլիկիայում պետական ու դատական մարմինների և բժիշկների միջև սերտ համագործակցություն լինելու մասին արված վերոհիշյալ ենթադրությունը:

Հանցագործների հանդեպ, նալած հանցանքի չափին (պետության կողմից ներքինացման կամ մահվան դատապարտվելու դեպքում), բժիշկները ստանձնում էին դատարանի որոշումն իրագործողների դեր՝ մահվան դատապարտվածին դիահերձելով (գիտական նպատակներով), ներքինացման դատապարտվածին ներքինացնելով (և՛ գիտական, և՛ արքունիքին անհրաժեշտ սպասավորներ մատակարարելու նպատակով):

Վերոհիշյալից դժվար չի եզրակացնել, որ Կիլիկիայում բժշկությունն ու առողջապահությունը դիտվել է որպես պետական գործ և ֆինանսավորվել է պետության կողմից:

1833 թ. Ստում պատահական պեղման հետևանքով դուրս եկած մի արձանագրություն ուղղակի կերպով հաստատում է այս:

Արձանագրությունը վերաբերել է Ջապել թագուհու կառուցած հիվանդանոցին և հետևյալն է. «Յարմարումն շինուածոյ հիւանդանոցիս, քրիստո-

¹ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885 թ.:

² “Descriptio Terrae Sanctae” (*Peregrinatores Medii aevi quattuor*, ed. F. C. M. Laurent, Lipsiae, 1864).

սասէր թագուհւոյ Զապէլի, ի թուին հայոց ՈՂ.»: Հասկանալի է, որ Լևոն Բ-ի դուստր թագուհի Զապէլը, 1241 թ. արքայանիստ Սսում կառուցելով հիվանդանոց, պետք է հոգար նաև հիվանդանոցի ծախսերը, մտածեր բժշկական կադրեր աճեցնելու մասին և այլն և այլն:

Արժանի է հիշատակության, որ Կիլիկիայում ընդհանրապես սեր է տածվել դեպի գրականությունն ու գիտությունը, հովանավորվել ու զարկ է տրվել մշակութային հաստատություններին:

Բժշկությունն այս առումով բացառութուն չի կազմել և եղել է ուշադրության կենտրոնում: Բժիշկները մերձավոր կապեր են ունեցել ժամանակի ամենանշանավոր քաղաքական ու եկեղեցական գործիչների հետ: Որպես օրինակ՝ նշենք, որ Ներսես Շնորհալին «ի խնդրոյ» Մխիթար Հերացի բժշկապետի գրել է բանաստեղծություններ, Ներսես Լամբրոնացին մոտ է եղել մի այլ բժշկի՝ Աբուսայիդին, և նրա պատվերով գրել է «Անուանք քաղաքաց շինողաց» աշխատությունը և այլն և այլն:

Նշանակալից է նաև, որ որոշ իշխաններ ցանկացել են ուսումնասիրել բժշկությունը և այդ նպատակով արտագրել են տվել բժշկարաններ (հիշենք Հեթում պատմիչին, որի մասին իր համար արտագրված մի բժշկարանում պահպանվել է հետևյալ հիշատակարանը. «Զստացող բժշկարանիս զմեծ Սեւաստիոս եւ թագաւորազն եւ բարեհամբաւ զայրն զպարոն Հեթում տէր Կօռիկօսոյ... յիշեսչիք ի Քրիստոս»):

Հասարակության մեջ բժիշկների ունեցած դիրքն ու բարեկեցությունը նկատի ունի Հովհաննես Երզնկացին, երբ իր մի այլ («Ի ԽՁ. սաղմոսն Դաւթի, ի մեկնողաց բանից յարմարեալ») քարոզում գրում է. «Մի յուսայք յիշխանս... զի ոչ են միշտ իշխանք, եւ դիւրաթառամ է փառք եւ մեծութիւն նոցա իբրեւ զծաղիկ խոտոյ, եւ մի յայլ որդիս մարդկան, թէ արուեստագէտ է կամ բժիշկ եւ թէ այլ ինչ յերկրաւորացս յաջողեալ...»¹:

¹ ՄՄ 2173, էջ 265բ:

Օգտվելով առիթից՝ ստորև բերում ենք նույն փառգլից բժշկության սահմանման մասին Երզնկացու հետաքրքիր դատողությունները. «... բժշկական արուեստ նիւթ ունի զմարդկային մարմինն, զի յաղագս մարդկան մարմնոյ եղանի եւ հաննար զօրութեան արուեստի սորա է դիտել զխառնուածոցն առաւելութիւն եւ նուագութիւն, եւ ի շարժմանէ երակացն, եւ ըստ ժամանակին եւ հասակին եւ բնութեան տեղոյն՝ դեղս կազմել յարմարական շարախառնութեամբ: Իսկ կատարումն բժշկութեան է կամ գներկայ առողջութիւն պահել կամ զ՛ի բաց գնացեալն վերստին դարձուցանել» (էջ 261ա):

Այս հատվածը պարզում է, որ բժիշկները իշխանների ու արհեստավորների նման տնտեսական ու իրավական այնպիսի պայմաններում են գտնվել, որ շարժել են հասարակ ժողովրդի նախանձը:

Մնում է պարզել ևս մի խնդիր:

Հերձումները Կիլիկիայում կատարվե՞լ են արդյոք սովորական տիպի բուժանոցներում, թե՞ պետության կողմից հովանավորվող թերևս պետական սեփականություն հանդիսացող հիվանդանոցներից մի քանիսը միաժամանակ եղել են բժշկական դպրոցներ, որոնցում և ուսուցման նպատակով հաճախակի կատարվել են հերձումներ:

Վերհիշենք, որ Ֆրիդրիխ Բ-ի 1238 թ. հրամանով դիաֆերենցիալ իրավունք ստանում էին ոչ թե բոլոր բժիշկները, այլ միայն Սալերնոյի բժշկագիտական դպրոցը (այն է՝ 5 տարին մեկ անգամ), ուր սովորում էին բազմաթիվ աշակերտներ, և որոնց ողջ ուսուցման ընթացքում անհրաժեշտ էր գեթ մեկ անգամ տեսնել մարդու հերձված մարմին:

Այս հարցին դրական պատասխան տալու միջոց չէինք ունենա, եթե այս անգամ էլ Հովհաննես Երզնկացին իր քարոզներից մեկում կատարած չլիներ մի թանկարժեք համեմատություն:

1283 թ. Հեթում և Թորոս արքայորդիների ասպետական կարգի մեջ մտնելու հանգեսում արտասանած իր քարոզում բազմապիսի բարոյագիտական ու մարդասիրական խրատներ տալով՝ Երզնկացին հորդորում է նորած ասպետներին լավատեղյակ լինել երկրի կառավարման և ժողովրդին սփոփելու, նրա պահանջները հոգալու գաղտնիքներին և բերում է հետևյալ համեմատությունը.

«Զոր օրինակ եթէ ոք անուանէ զինքն բժիշկ, կազմէ բժշկանոցս, ստանայ աշակերտս, ժողովէ եւ դեղս բազումս, եւ թէ ոչ գիտէ զարուեստ եւ զխառնուած դեղոցն՝ սուտ են ասացեալքն ամենայն: Այսպէս եւ իշխան եւ թագաւոր բժիշկ է հասարակաց ժողովրդեան, ունի բժշկանոց՝ արքունիսն, աշակերտս՝ սպասաւորսն, հիւանդս՝ զժողովուրդս, եւ թէ ոչ գիտէ զթագաւորական եւ իշխանական սահման եւ զգործ՝ ոչ է ճշմարիտ»¹:

Ի՞նչ իմաստով է հատվածում գործածված «բժշկանոց» տերմինը: Այդ բառին Հայկազյան լեզվի նոր բառգրքում տրված մեկնությունները անբավարար են թվում հատվածի իմաստին խորամուխ լինելու համար: Ըստ բառգրքի հեղինակների՝ «բժշկանոց» և «բժշկական» բառերը նույնանիշ են և համապատասխանում են հունական (ιατρείον) բառին: Նրանք կարողա-

¹ ՄՄ 2173, էջ 98բ:

ցել են տարբերել այդ բառերի հետևյալ իմաստները մեր մատենագրության մեջ՝ (ա) տուն և կրպակ բժշկի, (բ) տեղի և առիթ բժշկության, (գ) գիրք կամ մատյան բժշկության արհեստի, (դ) դեղ և դարման բժշկության և այլն: Մեր կարծիքով Հովհաննես Երզնկացին իր քարոզում այլ իմաստով է գործածել «բժշկանոց» տերմինը: Հատվածի իմաստը պահանջում է տեսնել դրա տակ ինչ-որ հաստատություն, շենք՝ աշակերտներով ու հիվանդներով, այլապես արքունիքի և «բժշկանոցի» միջև համեմատությունը անհիմն կլինի:

Երզնկացին չի օգտագործել հաճախ գործածվող «հիվանդանոց» տերմինը, որովհետև այն նշանակում է հիվանդների բուժման վայր (հիվանդանոց), այլ՝ «բժշկանոց», որը եթե համեմատենք նման ձևով ստեղծված «վարդապետանոց» (վարդապետների ուսուցման վայր), «դպրանոց» (հնում դպիրների ուսուցման վայր) տերմինների հետ, ապա ակնհայտ կդառնա, որ այն նշանակել է և մեջ է բերվել Երզնկացու կողմից «բժշկական դպրոց», ավելի ճիշտ՝ «կլինիկա» իմաստով: Այս մեկնությունը հաստատվում է հատվածի բովանդակությամբ: Վերհիշենք. այնտեղ ասված է՝ «եթե որեւէ մեկն իրեն կոչի բժիշկ, հիմնի բժշկանոց, ձեռք բերի աշակերտներ, հավաքի բազմաթիվ դեղեր...» և այլն, իսկ շարունակության մեջ՝ «Բժշկանոցը արքունիքն է (կամ նման է արքունիքի), աշակերտները սպասավորներն են, հիվանդները՝ ժողովուրդը» և այլն¹:

Կարծում ենք, որ Երզնկացու քարոզներում եղած վերոհիշյալ համեմատությունները լիակատար իրավունք են տալիս եզրակացնելու, որ Կլինիկայում (թերևս նաև բուն Հայաստանի շրջաններում) գոյություն են ունեցել բժշկագիտական դպրոցներ, այդ դպրոցներում ուսուցումը զուգորդվել է կլինիկական պրակտիկայի հետ, և որ ամենակարևորն է, կլինիկաներում բժշկապետները գիտական ու ուսուցողական նպատակներով կատարել են պետության կողմից մահվան դատապարտված հանցագործների հերձուխներ (viviseccio):

¹ Հայաստանում բժշկագիտական դպրոցների գոյության օգտին է խոսում նաև Բարդուղիմեոս Բոլոնացու ֆարմազներից մեկում («Քարոզ օծման հիւանդաց», ՄՄ 2183, էջ 160բ) պահպանված հետևյալ հատվածը. «Հոգեւոր բժիշկն նման է մարմնատուր բժշկի, եւ մարմնատուր բժիշկն այլ ազգ դեղ կու տայ յորժամ ի դասատունն է եւ զգիրքն կու կարդա, զի յայնժամ ծանր դեղ կու տա, զինչ ի գիրքն գրած է, եւ այլ ազգ դեղ կու տա յորժամ ի դատաստանէն ի դուստ կուգայ եւ ի մէջ հիւանդաց կու շրջի. եւ զի նանաչէ զտկարութիւն հիւանդացն վասն այն ողորմած լինի եւ թեթեւ դեղ տա, ապա այլ ազգ դեղ տա հիւանդին եւ եւս, յորժամ ինքն հիւանդ լինի կացեալ եւ դառն դեղ առեալ, եւ յայնժամ առաւել խղի հիւանդին»:

ՅԱՆԿԵՐ

(Կազմեցին Մարգարիտ և Շուշանիկ Խաչիկյանները)

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Աբաղա խան 62	Ալի 104
Աբգար 79	Ալի Բուսինա, տե՛ս Իբն-Սինա
Աբեղյան Մ. 399, 400, 455	Ալի-Ջադե Ա. 385
Աբու-Հասան 199, 200	Ալի-Իլլահ 104
Աբուկան 440	Ալիմշայ(հ) պարոն 176
Աբուսայիդ 454, 490	Ալիմախ 9
Աբրահամ 220	Ալիշան Ղ. 7, 8, 10, 11, 26, 28-30, 34, 37, 38, 49, 66, 87, 106, 109, 113, 120, 126, 148, 180, 255, 256, 257, 297, 302, 331, 333, 335, 356, 359, 451, 455, 461, 462, 485, 489
Աբրահամ աբեղա 114	Ալի-Սարգիս Կարապետ-օղլի 186
Աբրահամ Հայրապտոնց 427	Ալխաս 412
Աբրահամ վարդապետ 438	Ալպոյանեան Ա. 260
Աբրահամ, Մոսկվայի բնակիչ 264	Ալփիկ 440
Աբրահամյան Ա. 197	Ախիհան 433
Աբրահամյան Հ. 367	Ախվերդով Յու. 411
Աբրահամյան Վ. 411	Ակինեան Ն. 249, 252, 326, 311, 352, 361, 364
Ագապիտ 242	Ահարոն 343, 362
Ադոնց Ն. 160, 283, 397, 398, 449, 478	Ահմադ Ղան Ջելաիրյան 16
Ագարիա արքեպիսկոպոս 35	Ահմեդ-Ապոստոլ 187
Ագիտան 98	Ադաբեկեան Հ. Օ. 108
Ազնաուր, խոջայ 430	Ադանեանց Գիտ 217
Աթաբեկ Իվանե 368	Ադաջան 427
Աթաբեկ Սուֆի-Խալիլ 36	Ադբարիկ 200
Աթանաս 277	Ադբարչան 259
Ալբերտուս Մեծ 468	Ադրիգան 433
Ալեքսանդր, վրաց թագավոր 20, 27, 279	Ադեքսանդր, որդի Փիլիպոսի 122
Ալեքսանդր, Օլեքսանդր 289	Ադ-կոյունլու(ներ) 16, 36, 104, 172, 176, 183, 368
Ալեքսեյ III 178	
Ալեքսեյ Միխայլովիչ 307, 309, 347, 349, 359	
Ալեքսանոս 425	

- Աղուպշ 431
 Անառե(յ)ան Հ. 14, 18, 28, 32, 36, 49, 86, 105, 172, 182-184, 188-191, 193, 203, 234, 275, 282, 284, 289, 375, 390, 422, 434, 483
 Ամատա Շահուտեցի 9, 12, 13, 47
 Ամատունիներ, Ամատունե(յ)աց 51, 160, 161, 177
 Ամինաւագ 425
 Ամիր Սարգիս, տե՛ս Սարգիս
 Ամիրագիգ 431
 Ամիր-Ասադ Պրոշյան 45
 Ամիր-Բաբո 370
 Այուագ, տանուտէր 375
 Այվագովսկի Գաբրիել 97
 Անագուրակ-Նուխ 63
 Անանայ 203
 Անանդ 203, 204
 Անանիա 204, 221
 Անանիա Շիրակացի 197, 453, 471
 Անանիկ 204
 Անանկ 203
 Անանուն Մեկնիչ 449
 Անասյան Հ. 112, 113, 344
 Անավարզեցի, տե՛ս Գ. Անավարզեցի
 Անախագորաս 471
 Անդրեաս Կապադովկացի 115
 Անդրեյ Նեմիրովիչ 251
 Անդրիասանց Սարգիս 428
 Աննա 221
 Անտոն 289
 Աշոտ Ա Բագրատունի 235
 Աշոտ Բագրատունի 397
 Ապրակսենա 318, 320
 Ապօնց, ֆրա, տե՛ս Պօնցիոս
 Առաքել 437
 Առաքել Դաւ(վ)րիթեցի 337-340, 348, 352, 353, 359
 Առաքել իշխան 170-172, 177, 180
 Առաքել Սիւնեցի (Սյունեցի) 28-30, 33, 34, 39, 41, 43, 50, 118, 416, 449, 478
 Առաքել վարդապետ 146, 149, 425, 462
 Առաքել, տանուտէր 384
 Առաքելյան Բ. 201, 206, 224, 401, 405, 411
 Առյուծ 200
 Ասգանդար 438
 Ասվատուր 250
 Աստուածայտուր, վանեցի 433
 Աստուածատուր Խաթայեցի 207
 Աստվածաբան 116
 Աստվածատուր, գրիչ 180
 Աստվածատուր, հայր Եղիայի 277
 Ավագ, գրիչ 11, 12
 Ավագ, թամբագործ 414
 Ավագ, տեր 380
 Ավագյան Ս. 282, 394, 445, 449
 Ավան 386
 Ավդալբեգյան Մայիս 207
 Ավետիս, խոջա 210
 Ավետիք 290
 Ավետիք իշխան 191
 Ավետիք Կրոնավոր 114
 Ավթանդիլ 442
 Ավդուլ 237
 Ատիբեկ 442
 Ատոմ, եղբայր Ըստէփանոսի 433
 Ատոմ, որդի Ըստէփանոսի 433
 Ատրներսեն 313
 Արապշահ 374

- Արխատակես Լաստիվերցի 225
 Արխատակես Սեբաստացի 114
 Արխատակես, աշակերտ 364
 Արխատակես, գրիչ 449
 Արխատոտե(ե)լ 118, 358, 378, 452, 455, 469, 472, 476, 480
 Արխուբա 441
 Արծրունի Գ. 186
 Արդուք, Զաֆարիա Ծործորեցու եղբայր 70, 74, 103
 Արդուն խան 63, 66,
 Արշակ Բ 51
 Արշակունիներ, Արշակունյաց 51, 155, 197
 Արտակ եպս. Սմբատյան 28, 30
 Արտաշէն 166
 Արտաշէս Ուշեղ 122
 Արտաշէս Քսերֆսէս 122
 Արտաշիր 370
 Արցիխովսկի Ա. Վ. 260
 Աւաֆ 431
 Աւաֆ, Տանծիկանց 19
 Աւգերեան Մ. 80
 Աւետոէս, Աւիոսիս, Իբն-Ռոշդ 471
 Աւետիս, վարդապետ 436
 Աւգպէկ, խան, տե՛ս Ուգբէկ
 Աւետշան 374
 Աւիոսիս, տե՛ս Աւետոէս
 Աւրպէլ Աւրպէլեանց, տե՛ս Օրբէլ Օրբէլեանց, Օրբէլ Օրբէլյան(ց)
 Ափղագ, որդի Սեթիկայ 19
Բ
 Բաբել 290
 Բագրատունիներ, Բագրատունե(յ)աց 81, 166, 167, 177, 218, 220, 221, 223, 223, 235-236, 241, 313, 396, 397, 458,
 Բագրատունի-Պահլավունի 221
 Բագիլիկ Կ. Վ. 312
 Բաթու խան 54-58
 Բաթուկենց Հակոբ 302
 Բախտիար 374, 430
 Բաղդասար, Պետրոսի որդի, Զաֆարիա Ծործորեցու եղբորորդի 103
 Բաղդասարյան է. 113, 114, 411
 Բաղշայիչ 337
 Բայազիթ 100
 Բայդու 66
 Բայրամ 443
 Բարաղամ Հ. 371
 Բարայղամ, տէր 440
 Բարբարո Ջ. 303
 Բարդուղիմէոս Բոլոնացի, տե՛ս Բարդուղիմէոս Բոլոնիացի
 Բարդուղիմէոս, տե՛ս Բարդուղիմէոս Բարթիկյան Հ. 192
 Բարդուղիմէոս Բոլոնիացի 31, 416, 492
 Բարդուղիմէ(ե)ոս առաֆ. 61, 79, 80
 Բարդուղիմէ(ե)ոս եպս., Բարբուղիմէ(ե)ոս Մարաղացի, Բարբուղիմէոս դէ Պողիո 142, 143, 154, 461-464, 466-475, 481, 482
 Բարդուղիմէ(ե)ոս եպս., տե՛ս Բարդուղիմէ(ե)ոս Մարաղացի
 Բարդուղիմէոս, Բարդուղիմէոս 468, 469
 Բարխուդարյան Ս. 444
 Բարխուդարյան Վ. Բ. 259, 279, 285
 Բարխուդարյանց Մակար 304
 Բարձրբերդցի, տե՛ս Կոստանդին
 Բարձրբերդցի

- Բարսեղ Կեսարացի 111, 179, 348, 453, 471
 Բարսեղ Մաշկևոր 413-415,
 Բարսեղ վարդապետ, Առաքելոց վանքի վանահայր 435
 Բարսեղ ֆահանա 54
 Բարսեղ ֆահանա, Առաքել Սյունեցու ավագ եղբայր 34
 Բարսեղ, հայր Պողոսի 300
 Բարսեղ, որդի Հովհաննեսի 277
 Բարսեղ, վարդապետ 31, 49
 Բեդա 471
 Բեդրոս Զախարիասի 285
 Բել 122
 Բելենիցկի Ա. 410
 Բելսկի Լազար Իվանովիչ 307
 Բելցա, տե՛ս Կոստանտին Պետունով
 Բեկիկ 440
 Բեշֆեն, Բեշկեն, Բեշֆեն, Պեշֆեն, որդի Բուրթելի 11, 12, 14, 17, 27, 45-47
 Բեշֆեն, Բեշկեն, Բեշֆեն, Սմբատի որդի 17-21, 23, 24, 27, 34, 35
 Բեռնատովիչ Նիկոլայ 285
 Բերամ-բեկ 374
 Բերխե խան 204
 Բերձենիշվիլի Ն. 200
 Բերմյատա Վասիլիչ, Բերմյատա 318
 Բերմյատա, տե՛ս Բերմյատա Վասիլիչ
 Բժշկե(յ)ան Մ. 162, 163, 172, 184, 186, 217, 231, 249, 250, 326, 327, 332, 333, 351, 352, 354
 Բիւրթելեանց, տե՛ս Բուրթելյանց
 Բոգդան (Պոկտան) Խմելնիցկի 343, 344, 346
 Բոգդան 288
 Բոգդան Դոն-Օվակովիչ 331
 Բոգդան, Իվան Սալթանով 307
 Բոգդանով Բոգդան 278
 Բոգդանով Իլյա 278
 Բոգդանով Իվաշկա 307
 Բոգդանով Մատյուշկա 307
 Բոգոլյուբսկի Անդրեյ 199, 240, 305
 Բոգոլյուբսկի Յուրի (Գեորգի) 199
 Բոեցիոս 471
 Բոլեսլավ Քաչ 324
 Բոլկ, տե՛ս Պետունով Կոստանդին
 Բոլկով, տե՛ս Պետունով Կոստանտին
 Բոնավենա(թ)ուրա 153, 155, 459, 471
 Բորիս 242, 243, 308, 325
 Բորոդավկա 344
 Բուլիկ 431
 Բուլտա (Պուլտա), եղբայր Բուրթելի 10
 Բուլտա, ուստայ 309
 Բուրթե(ե)լ Օրբե(ե)լե(յ)ան 8-12, 14-18, 22, 27, 30, 45, 46, 98, 204
 Բուրթե(ե)լ, որդի Ի(վ)անե(ե) Բուրթելե(յ)անի 15, 16, 18, 27, 46, 98
 Բուրթելեան, Բուրթելեաններ, Բուրթելյուններ, Բուրթելեանց (Բուրթելյան, Բուրթելյաններ, Բուրթելյուններ, Բուրթելյանց) 7, 8, 18, 19, 21, 23-28, 30, 34, 35, 37-40, 43, 46, 69, 98
 Բուրթելյուններ, տե՛ս Բուրթելեաններ
 Բուրո Քրիստոֆեր 201
 Բշնեցի 68
 Բրայեր Ա. 283
 Բրուն Ֆ. 97, 225, 269

- Քաբրիելյան Հ. 451
 Գալանոս Կ., տե՛ս Կղեմե(է)ս Գալանոս
 Գալեն 488
 Գալստյան Ա. 56
 Գանձակեցի, տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի
 Գասպար 300
 Գասպար, համշենահայ 182
 Գավրաս(ներ), Գովրաս(ներ) 283
 Գարեգին Ա. կաթողիկոս 8, 200
 ալ-Գարնատի 197
 Գալգէն, տե՛ս Գարգէն
 Գարգէն, Գալգէն 368
 Գեշմարդ ամիրա 394
 Գեորգ զօրավար 425, 427, 432
 Գիշուկ 380
 Գլեբ 242, 243, 308, 325
 Գլուկան 437
 Գյուլնազար Օռուխենց 277
 Գյուվեր 283
 Գոլոխովսոսով Օլեգ 290
 Գոլովա, տե՛ս Խովրին Իվան
 Գոլովին(ներ) 282, 306
 Գոհար 433
 Գովրաս(ներ), տե՛ս Գավրաս(ներ)
 Գովրիկյան 283
 Գևորգ Երզնկացի, Գևորգ վրդ. 114, 138
 Գևորգ Սկևռացի 114, 449
 Գևորգ վրդ., տե՛ս Գևորգ Երզնկացի
 Գորգ, խոջա 430
 Գորգ, պարոն 463, 475
 Գորգուն (Գորգոն, Գուգուն, Գորգունէ, Գորգունէ) Բուրթելյան 15, 17, 18, 38, 46-48, 50, 98
 Գուգուն, տե՛ս Գորգուն Բուրթելյան
 Գուդգի Ն. Կ. 312
 Գուլագ 427
 Գուլամիր 428
 Գուլամիր, Ներին Մարմետ գյուղից 374
 Գուլիելմոս Սորադի 459, 460
 Գույուկ խան 54
 Գույուկ Խարան 170
 Գուշիբէկ 373
 Գուրգեն 313
 Գուրիել 176
 Գուրկո-Կոյաժին Վ. 223
 Գրեկով Բ. 305
 Գրիգոր Ախալցխացի 18, 22
 Գրիգոր Անավարզեցի 65, 66, 68, 69, 77, 84
 Գրիգոր Աստվածաբան 146
 Գրիգոր Գ. 66
 Գրիգորի Դավիդ 278
 Գրիգոր Դարանաղցի (Կամախեցի) 236
 Գրիգոր Երեց Անեցի 162
 Գրիգոր Երեց, Համշենցի 175
 Գրիգոր Լուսավ(ւ)որիչ, Գրիգոր Պարթև(եւ) 49, 65, 80, 82, 89, 111, 147, 152, 213-214, 253, 254, 294, 361, 424
 Գրիգոր Ծերենց Խլաթեցի 138, 387
 Գրիգոր Կեսարացի վարդապետ 337
 Գրիգոր Մագիստրոս 405, 449

- Գրիգոր Մակվեցի Զալալբեկ(գ)-
յան 90, 99, 100
- Գրիգոր Նազիանզացի 179
- Գրիգոր Ներակացի 115-116, 400
- Գրիգոր Նյուսացի 116, 179, 453
- Գրիգոր Պարթև(և), տե՛ս Գրիգոր
Լուսավ(ւ)որիչ
- Գրիգոր Վանեցի 361
- Գրիգոր վարդապետ, Ապրակու-
նիս գիտից 462
- Գրիգոր վարդապետ, Համշենից
175
- Գրիգոր Վկայասեր 66,
- Գրիգոր վրդ. Ծործորեցի 105, 154
- Գրիգոր Տաթև(և)ացի 29, 30, 32-
34, 39, 45, 48, 114, 145, 171, 178,
367, 372, 381, 408, 410, 413, 416,
418
- Գրիգոր Տղա(յ) 243
- Գրիգոր Տուտեորդի 243, 244
- Գրիգոր Բահանա 15
- Գրիգոր Բահանա Սուղդ(տ)ացի
(Սուրոժցի) 214, 227
- Գրիգոր Բահանա, Ստեփանոս
Եպիսկոպոսի հայր 254
- Գրիգոր, Ամատունյաց տան Եպս.
51
- Գրիգոր, արքեպիսկոպոս 256, 327
- Գրիգոր, Եպս. 54
- Գրիգոր, երեց 88
- Գրիգոր, երեց 431
- Գրիգոր, իշխան 166
- Գրիգոր, խոջա 430
- Գրիգոր, կաթողիկոսի պատվի-
րակ 84
- Գրիգոր, պարոնտեր 237
- Գրիգոր, վանեցի տէր Ըստէփա-
նոսի եղբայր 433
- Գրիգոր, վարդապետ 31, 49
- Գրիգոր, տե(և)ր 441
- Գրիգոր, տէր 438
- Գրիգոր, փեսայ 443
- Գրիգորիս Աղթամարցի 207
- Գրիգորիս, այգեպան 259
- Գրիգորյան Գ. 254, 314
- Գրիգորյան Վ. Ռ. 246, 249, 250,
252, 289, 314, 345
- Դադեան Խ. Վ. տե՛ս Խաչիկ Վ.
Դադեան
- Դանաբէկ 374
- Դանիել 145
- Դանիել Թավրիզեցի 78, 79
- Դանիել, վարդապետ 178
- Դանիելյան Է. Լ. 197
- Դանիել, մարգարէ 116, 121, 146
- Դաշկեիչ Յա. 231, 248, 250
- Դավիթ 243
- Դավիթ Ա. համշենցի իշխան 171-
174, 177, 180
- Դավիթ Անհաղթ 452, 471
- Դավիթ Ծարեց 391
- Դավիթ Կյուրոպալատ 167
- Դավիթ Դրիմեցի 219
- Դավիթ, երեց 382
- Դավիթ, հայր Առաքել Սյունեցու
33, 39
- Դավիթ, որդի Սմբատի 270
- Դատա 175
- Դարեն 122
- Դավթ Բ. համշենցի իշխան 174-
178, 183

- Դաւիթ, եպիսկոպոս 425
 Դաւիթ, տէր 130
 Դաւիթ-բեգ 300
 Դելի-Հասան Զալալի 362
 Դեմոկրիտես 471
 Դիլաննի 19
 Դիմիտրի 324
 Դինար, վրաց թագունի 312-314
 Դինիպէկ 214
 Դիոկղետիանոս 364
 Դիոնիսիոս Արեոպագացի (Արի-
 պագացի) 358, 471
 Դիոնիսիոս Թրակացի 118, 449,
 453, 477-479, 484
 Դլեն իշխան 14
 Դմիտրի (Դմիտրէյ) Զեոնոյ 277,
 282
 Դմիտրի Դոնսկոյ 195, 274-277,
 279, 280, 283, 284
 Դյումեզիլ Գ. 188
 Դոխի 82, 460
 Դոնատոս, Դոնաթոս 480
 Դովլաթխար 369
 Դովլաթխար, եղբայր Խոսրովի 429
 Դովլաթշահ, պարոն 373
 Դոփյան գերդաստան 11
 Դօթ, տե՛ս Դաւիթ Ա, համշենցի
 իշխան
 Եադուպ, Յադուբ 175, 176
 Եգանյան Օ. 150, 275
 Եգեկիէլ, գրիչ 132
 Եգեկիէլ 141
 Եգտանբաշխ, տանուտէր 374
 Եգր կաթողիկոս 109
 Ելոյ Դաշի 53
 Ելֆերն (Ելուֆերն, Օլուֆերն, Օլ-
 ֆերն) Սիդոր 276
 Եղիա 278
 Եղիա Կարնեցի 300
 Եղիազարով Ս. 378, 411
 Եղիշայ, վարդապետ 425
 Եղիշէ եպս. Օրբէլեան 28, 29
 Եղիշէ(ե), Եղիշա, արքեպիսկոպոս,
 Սմբատի որդի 22, 27, 38
 Եսայի Եղիպատրուշեցի կաթողի-
 կոս 159
 Եսայի Նշեցի 10, 11, 31, 86, 87,
 88, 93, 114, 118, 126, 449, 462,
 464, 482
 Ետզար 426
 Երեմյան Ս. 200
 Երզնկացի, տե՛ս Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս
 Երզնկացի-Ծործորեցի
 Երմոլին Վասիլի Դմիտրէիչ 306
 Եփրեմ 121, 122
 Զաբելին Ի. 271, 272, 277
 Զադ 428
 Զախարիա 288
 Զախնովիչ 341
 Զևակին Ե. 229-230, 236
 Զամինյան Ա. 149
 Զայդո, Զատէ 441
 Զանֆան Զորաբաբել 199-200
 Զապէ(ե)լ 489, 490
 Զավրիև Զուրաբ 300
 Զատէ, տե՛ս Զայդո 441
 Զարբհանալե(յ)ան Գ. 89, 106,
 113, 122, 127, 130, 143, 148, 360,
 451, 462
 Զարպհանալեան Գ., տե՛ս Զարբ-
 հանալե(յ)ան Գ.

- Զաւգերոնց Թում 381
 Զաֆար(է) տէր, տե՛ս Զաֆարիա
 Ծործորեցի
 Զաֆարէ(ե) 13, 14
 Զաֆարիա 458
 Զաֆարիա Ա եպս., տե՛ս Զաֆարիա Ծործորեցի
 Զաֆարիա Ագուլեցի 300
 Զաֆարիա Բ եպս. 93, 94, 99, 103
 Զաֆարիա Ծործորեցի, տէր Զաֆարէ 68-71, 73-80, 83-85, 87-94, 99, 103, 106, 108-112, 121, 127, 128, 142, 144, 146-148, 150-152, 458
 Զաֆարիա կաթողիկոս 375, 377
 Զաֆարիա Սարկավագ 161
 Զաֆարիա, հայ ֆեոդալ 58
 Զաֆարյան Ավագ 62
 Զաֆարյան Շահնշահ 62
 Զաֆարյաններ 161
 Զելինսկի Ս. 379
 Զենենց Պողոս 277
 Զենոն 453
 Զէկէլ 441
 Զըմրուծ(թ) 431
 Զինովկ Պավել 277
 Զորապ 442
 Զօրաբեգ 300
 Էդկարշան (էդգար), պարոն 373, 374
 Էդվարդ Բետունեցի 479
 Էդդանբախշ 430
 Էլէկ[ս]ան Լորեցի 19
 Էլիկում, Բուրթել Օրբելյանի հայր 8
 Էլիկում, Կուկա (Բեշֆենի որդի) 11, 12, 27, 47
 Էլ-Խաթուն, Էլ-Խաթուն, Խութլու, Էլ-Խութլու 45
 Էլ-Խութլու, Ամիր-Ասադ Պոռոշյանի կինը 45
 Էլ-Խութլու, Էլխութլու, Իվանե Բուրթելյանի կինը 31, 40, 42, 44, 45-47, 50
 Էլտուր 19
 Էլ-Օմարի 198
 Էմանուէլ 134
 Էմանուէլ, Մանվէլ, տե՛ս Մանվէլ, Զաֆարիա Ծործորեցու հայր 76
 Էմին Մ. 243, 325
 Էմնադին 432
 Էմպեդոկլես 471
 Էյուբյան, Էյուբյաններ 55, 58,
 Էնգելս 475
 Էսո 441
 Էվատշան 259
 Էվիլեյա Զելեպի 72
 Էւատշան 432
 Էփրիկեան Հ. Ս. 105, 106
 Ըննիցունց, տե՛ս Ինովկենտիոս
 Ըոքստամ, տե՛ս Ռուստամ Բուրթելյան
 Ըստէփանոս, տէր 433
 Ըսֆանդար, որդի Ղարա-Ուսուֆի, տե՛ս Սֆանդար
 Թագուրշան 424
 ա. Թադէ(ե), տե՛ս Թադէ(ե)ոս առաքեալ
 Թադէ(ե)ոս առաքեալ, ա. Թադէ(ե) 51, 52, 61-64, 66, 67, 69, 80, 84, 93, 94, 107, 111, 119, 122, 151, 152, 155

- Թաթէ(ե)ոս, Թադեոս առաքյալ,
 տե՛ս Թադէ(ե)ոս առաքեալ
 Թաթուլ, որդի պարոն Գրիգորի 332
 Թադիադին Կյուրիկյան 58
 Թադիադյան Մ. 300
 Թամազ 443
 Թամար 269
 Թամար(ա), թագունի 199, 312
 Թամերլան, տե՛ս Լանկ Թամուր
 Թամուր, տե՛ս Լանկ Թամուր
 Թամուրբեկ, տե՛ս Լանկ-Թամուր
 Թամուրյաններ, Թեմուրյաններ 19,
 22, 70
 Թամսի, Թամթի 74
 Թան 260
 Թանգսուլ 440
 Թանկսուլ 414
 Թանդրիվերան 307
 Թառ 435
 Թարեզ 428
 Թարխան 306
 Թեմուրյաններ, տե՛ս Թամուրյան-
 ներ
 Թեոդոր Դ(ի)միտրևիչ 231, 232,
 324
 Թեոդորոս Վարդանովիչ 349
 Թեոն Աղեփսանդրացի 453
 Թերձակենց Թումա 383
 Թոլայլ 250
 Թոխմախե(յ)ան Ա. 71, 73, 76,
 104, 107, 108
 Թողթամիչ 16
 Թով(ւ)մա Ավ(ու)ինացի 142, 143,
 147, 148, 153, 155, 459, 460, 468,
 470, 471, 474
 Թովմա առաքյալ 64, 79, 438
 Թովմա Արծրունի 51
 Թովմա Մեծովեցի 14, 16-18, 20-
 22, 31, 36, 90, 97, 98, 221, 368,
 369, 380, 470
 Թովմաս եպիսկոպոս 65, 66
 Թորոս 485, 491
 Թորոս Դրազարկցի 65
 Թորոս Ռոսլին 53
 Թորոսովիչ, Նիկոլ, տե՛ս Նիկո(ո)լ
 Թորոսովիչ
 Թուղ(խ)թանի 13, 14
 Թում 429
 Թումա Մինասենց, գրիչ 101
 Թումա Սպասկերացի, գրիչ 48
 Թումա, գրիչ 21
 Թումաե(յ)անց Պ. 163, 164, 185,
 187
 Թումայ երէց 19
 Թուման 443
 Թումանբեկ Մամա 263
 Թումանյան (Թումանով) Օթար
 294, 300
 Թումանյան Հ. 182
 Թումանջահ 443
 Թումանով Օթար, տե՛ս Թուման-
 յան Օթար
 Թումանպէյ 237
 Թուրանդա 438
 Թովտի 269
 Ժեբեյով Ս. 449
 Ժուրդեն դե Սևերակ 79, 80, 82
 Իբն Ռոշդ, տե՛ս Աւետոիս 471
 Իբն Ֆադլան 201
 Իբն-ի Բատուտա 205, 270, 404

- Իբն-Հաուֆ(կ)ալ 197, 198, 224
 Իբն-Սինա 471
 Իբրանոս ֆահանա 425
 Իզնատիոս եպիսկոպոս 431
 Իզորոդոս Պ. 200
 Իլյա 53
 Իլյա Օրմենին 258
 Ինանալ 203
 Ինանակ 203
 Ինանիկ 26
 Ինանիկ, որդի Սարգսի 203
 Ինանիկ, տե՛ս Իվանե Բուրթեյան
 Իննինեան Հ. 106
 Ինովկենտիոս 61
 Իշխանիկ 313
 Իշող 454
 Իսահակ Անգելոս կայսր 216
 Իսահակ վրդ. Մակվեցի 76
 ալ-Իսթախրի 224
 Իսպ 437
 Իսրայել վարդապետ 462
 Իսրայել վարդապետ 459
 Իսրայել(ե)լ, հոնտոր, ռաբունի,
 վրդ. 146, 149-151, 154
 Իսրայել(ե)լ, տէ(ե)ր 243, 325
 Իսֆանդար, Ըսֆանդար, տե՛ս Սֆան-
 դար Կարա-Կոյունլու 90, 99, 104
 Իվան III Վասիլևիչ 287-290, 293,
 310
 Իվան IV Ահեղ 209, 294, 308
 Իվան Մակարով 278
 Իվան Որոտնեցի, տե՛ս Իվանե Իշ-
 խան, տե՛ր Որոտան գավառի
 Իվան, վանառականի որդի 301,
 315
 Իվան, տե՛ս Բոգդան, Իվան Սալ-
 թանով
 Իվանե 220, 221
 Իվանե Բուրթեյան, Իւ(վ)անէ(ե)
 Բուրթէ(ե)լե(յ)ան, Իւան, Իւանէ,
 Իւանի, Իւանիկ, Իւանին, Ինանիկ,
 Նանիկ 11-16, 18, 20, 22, 24, 27,
 29, 31, 38, 39, 43-47, 49, 50
 Իվանե Իշխան, տե՛ր Որոտան գա-
 վառի 12, 13, 28-31, 37
 Իվանե Օրթեյան 204, 221
 Իվանով Աֆանասի 277
 Իվանով Պետր 278
 Իվանով Սերգեյ 278
 Իվանով Վասիլի 277
 Իվաշկևիչ Զաֆար 285
 Իրընշեյ 268
 Իւ(վ)անէ(ե), որդի Սմբատ Բուր-
 թէ(ե)լե(յ)անի, տե՛ս Իւ(վ)անէ(ե)
 Ստեփանոս
 Իւ(վ)անէ(ե)-Ստեփանոս, որդի Սմ-
 բատ Բուրթէ(ե)լե(յ)անի 17, 18,
 20, 21, 24, 27
 Իւան, տե՛ս Իվանե Բուրթեյան
 Իւանէ 18
 Իւանէ, տե՛ս Իվանե Բուրթեյան
 Իւանի, տե՛ս Իվանե Բուրթեյան
 Իւանիկ, տե՛ս Իվանե Բուրթեյան
 Իւանին, տե՛ս Իվանե Բուրթեյան
 Լալ վարդապետ 462
 Լալայեան Ե. (Լալայան Ե.) 64,
 370, 377, 422, 432, 438
 Լալաֆարյան Ս. 423
 Լանկթամուր, Լենկթամուր, Թա-
 մուր 16, 19, 21, 70, 72, 73, 94-98,
 156, 171, 207

- Լենկ-Թեմուր, տե՛ս Լանկթամուր
 Լեշ 19
 Լեոն 119
 Լիննիչենկո Ի. Ա. 246, 324, 327-331, 335
 Լիպարիտ Օրբելյան 29, 39
 Լիտվին Միխայիլ 247, 282
 Լիրա, Նիկոլայոս Լիրացի, տե՛ս Նիկողայոս Լյուրացի
 Լիրացի (Լյուրացի), տե՛ս Նիկողայոս Լյուրացի
 Լյապունով Հ. Օ. 235
 Լյուբոմիրսկի 333
 Լյուտովիկոս Թ. 55, 57, 465
 Լոգինսկի Վ. 328-329
 Լոժկին Մ. 234
 Լոպատա (Լոպոտայ) 343, 362
 Լուս 431
 Լուսավ(ւ)որիչ, տե՛ս Գրիգոր Լուսավ(ւ)որիչ
 Լև Դանիլովիչ 334
 Լևոն Ա 489
 Լևոն Բ 484, 490
 Լևոն Գ թագավոր 63, 68
Խազալ Տուսացի 373
 Խաթուշան, տե՛ս Գրիգոր Տաթև(եւ)ացի
 Խաթուն 300
 Խալիֆ (Ճոեռի գյուղի բնակիչ) 391, 392
 Խալիլալյան Հ. 250, 251, 305
 Խախանով Ա. 200
 Խաղբակյան Պոռչ 58
 Խայդու 82, 460
 Խանաղ 433
 Խանում 432
 Խաչատուր ավագերեց 352
 Խաչատուր երեց 24
 Խաչատուր երեց 441
 Խաչատուր Կաֆայեցի 237, 238
 Խաչատուր, գրիչ 180
 Խաչատուր, կրոնավոր 114
 Խաչատուր, հայր Էտկարշահի 373
 Խաչատուր, հայր Շմավոն Անգեղակոթցու 35, 39
 Խաչատուր, որդի Գիշուկ և Շամշա ամուսինների 380
 Խաչատուր, որդի Շամշադնի 172
 Խաչատուր, տէր 435
 Խաչատուր, ֆահանա 203
 Խաչատուրյան Պ. 31, 40-43, 45, 47, 50
 Խաչերեան Լ. Գ. 118, 483
 Խաչերես 289
 Խաչիկ վարդապետ Դադեան 67, 76
 Խաչիկ, գրիչ 116
 Խաչիկյան Լ. 14, 16, 21, 36, 70, 97, 98, 113, 207, 227, 242, 311, 324, 351, 368, 380, 411, 449, 470, 475
 Խար Մելիք 443
 Խարանգուլ 289
 Խեչատուր 428
 Խերան 289
 Խեֆենց Էտգար 432
 Խլո 437
 Խոզի-Մարում 279
 Խոնասար-բեկ 429
 Խոշակ 368
 Խոսրով 429

- Խովրին Դմիտրի 306
 Խովրին Իվան 306
 Խովրին Վլադիմիր (Գրիգորևիչ) 283, 306
 Խովրին(ներ) 282, 283
 Խովրին, տե՛ս Կուզմա (Կուզմա) Կովերյա
 Խոթրու, տե՛ս էլ-Խաթուն
 Խոթրուբուլա 70, 74, 103
 Խոթրուպէկ 433
 Խունկանց Կարապետ 430
 Խորշահ 439, 440
 Խրմպէյ, Խրըմպէյ (Կաֆացի) 234
 Խօնասար-պէկ 427
 Խօշնադար 374

 Մովսէկան Ն. Վ., տե՛ս Պողարեան Նորայր եպս. 28, 29

 Կ. Գանձակեցի 52, 53, 54, 57, 58, 63, 391
 Կագար 427
 Կագիմիր IV 258
 Կագուր 227
 Կաժդան Ա. 283
 Կախիկ, տե՛ս Յ(Հ)ովհան Ռոտմեցի
 Կակոս 289
 Կակոս, կաֆայեցի վանառական 288
 Կակոս, Կոկոս 289, 395, 439
 Կաղանկատու(վ)ացի, տե՛ս Մովսէ(ե)ս Կաղանկատու(վ)ացի
 Կաղար 427
 Կապրովսկի 341
 Կառլ 289
 Կատարինա 318

 Կարա-Բուլատ 270
 Կարակիտայներ 53
 Կարա-Կոյունլու, Կարա-Կոյունլուներ 16, 19, 23, 90, 98, 104, 171, 172, 176, 368
 Կարա-Կոյունլուներ, տե՛ս Կարա-Կոյունլու
 Կարա-Յուսուֆ Կարա-Կոյունլու 16, 17, 34, 99, 436, 437
 Կարաուով Ն. Լ. 224
 Կարապետ 424
 Կարապետ աբեղա 426
 Կարապետ Վանեցի 375
 Կարապետ վարդապետ 437
 Կարապետ բաբունապետ 154
 Կարապետ Բահանա 184
 Կարապետ Բահանա Թորոսեցի 184, 185
 Կարապետ, Աբրահամի որդի 300
 Կարապետ, երեց 180
 Կարապետ, խոշա 430
 Կարապետ, Խունկանց, տե՛ս Խունկանց Կարապետ
 Կարապետ, խօնայ 425
 Կարապետ, Ղազարի աշակերտ 364
 Կարապետ, Պետունց Գեօրի հայրը 427
 Կարապետ, Ջֆրաշենից 436
 Կարապետ, տանուտեր Վաղարշապատի 371
 Կարո 437
 Կեղծ Դիոնիսիոս Արեոպագացի 179
 Կեմայ 425, 426
 Կէտէվան 441

- Կիպրիանոս 265, 292
 Կիրակոս (Հովսեփ վարդապետի դասընկեր) 63
 Կիրակոս 437
 Կիրակոս դպիր 442
 Կիրակոս Վիրապեցի 90
 Կիրակոս, Կակոս 289
 Կիրակոս, տե՛ս Կ. Գանձակեցի
 Կիրիլ-Կյուրեղ 316
 Կիրկոր Օղորկովիչ 258
 Կիրոս 122
 Կլավիխո, տե՛ս Ռուի Գոնսալես դե Կլավիխո
 Կլյուչևսկի Վ. Օ. 281
 Կղեմե(ե)ս Գալանոս 66, 68, 91, 147, 340, 341, 354, 355, 451, 461-463, 465, 467, 474, 476, 481
 ս. Կյուրեղ 308
 Կյուրեղ Աղեփսամորացի 116
 Կյուրեղ Երուսաղեմացի 453
 Կոզմա, տե՛ս Կուզմա (Կոզմա)
 Կովերյա
 Կոխ Կարլ 163-166, 183, 184
 Կոկոս, տե՛ս Կակոս
 Կոնտարինի Ա. 303
 Կոստանդեա 203
 Կոստանդիանոս կայսր 80
 Կոստանդին (Ամենայն հայոց կաթողիկոս) 203
 Կոստանդին 440
 Կոստանդին VI 158, 159
 Կոստանդին Երզնկացի 311
 Կոստանդին Ծիրանածին 191, 192
 Կոստանդին Կատուկեցի (Պրոնգործ) 87
 Կոստանդին Կեսարացի 77, 87
 Կոստանդին Հերձուածող 90
 Կոստանդին վրդ. 462-463
 Կոստանդին, Կոստընդին Բարձրբերդցի 52, 53, 60-63, 146, 351, 389
 Կոստանեան Կ. 367, 412
 Կոստընդին կաթողիկոս, տե՛ս Կոստանդին Բարձրբերդցի
 Կովալևսկի Մ. 434
 Կովերյա, տե՛ս Կուզմա (Կոզմա)
 Կովերյա
 Կովիր, տե՛ս Կուզմա (Կոզմա) Կովերյա
 Կովրյա, տե՛ս Կուզմա (Կոզմա)
 Կովերյա
 Կոտով Ֆ. 303
 Կորվին 283
 Կորտոնոս, տե՛ս Օնտոնով (Անտոնով) Սեմեոն
 Կուզմա (Կոզմա) Կովերյա (Կովիրյա, Կովիր Կովրյա, Խովրին) 276, 282
 Կուլի 290
 Կուլիստան 433
 Կուկա, տե՛ս Էլիկոսմ, որդի Բեշֆենի
 Կուտենց Մաթոս 300
 Կուտուզ (ալ-Մուզաֆֆար Սայֆ ադ-դին) 58-59
 Կուրիկե 18
 Կոեթ 437
 Հագարյան Հ. 275
 Հակոբ Թարգման 468, 471
 Հակոբ Թոխաթեցի 360, 362-364
 Հակոբ կաթողիկոս 484

- Հակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի 347, 348
 Հակոբ Կարնեցի 176
 Հակոբ Կլայեցի 409, 416, 419
 Հակոբ կրոնավոր 32
 Հակոբ Մեղապարտ 141
 Հակոբ վարդապետ 55
 Հակոբ վկա 80
 Հակոբ վրդ. Ղրիմեցի 114, 470
 Հակոբ, գրիչ 15
 Հակոբ, թոռ Հովհաննես Ավագերեցի 357
 Հակոբյան Հովհ. 72, 96, 170, 202, 303, 404, 465
 Հակոբյան Ս. Ե. 366
 Հակոբյան Վ. Ա. 176, 237
 Հակովիկ Պարսիկ 80
 Համամ Ամատունի 158-161, 163, 164
 Համամ Արևեցի 313, 449
 Համբդիփոս 452
 Համդուլլա Ղազունին, տե՛ս Համդուլլա Ղազունի 71
 Հայդ 213
 Հայդար, Սեֆյան շեյխ 174
 Հայկ, հայոց նախահայր 122
 Հայկունի Ս. 75, 161, 163-166, 181, 182, 184, 185, 188
 Հայրապետ եպիսկոպոս 426, 427
 Հայրապետ կրոնավոր 182
 Հայրապետ, վարդապետ 462
 Հայրապետ, տեր 438
 Հայրապտոնց Աբրահամ 427
 Հայրուտ, պարոն 424
 Հասան Միրաշա, տե՛ս Հասան-Միրանշահ
 Հասան, Որոտան իշխան, հայր Սարգիս եպս. 13, 14, 30, 39
 Հասան-Ալի, Ջհանշահ փառիշահի որդի 104
 Հասան-Միրանշահ, Հասան-Միրաշա 96
 Հավիկ ձեռնավոր 394
 Հարությունյան Բ. 165
 Հարությունյան Պ. 366, 370
 Հարությունյան Վ. 254
 Հացունի Վ. 69, 91, 94, 111
 Հեթում 485, 490, 491
 Հեթում Ա. 54-62
 Հեթում Բ. 65, 66, 67, 68, 87
 Հեթում պատմիչ 56, 58, 163, 490
 Հենրիկոս Գ (Սպանիայի թագավոր) 72, 94
 Հերենըս, Ստեփաննոսի հայր 383, 425
 Հերմես Եռամեծ 453
 Հիպոդիտ 121, 122
 Հովհան Դամասկացի 471
 Հովհան եպիսկոպոս 207
 Հովհան ԻԲ. պապ 147, 460
 Հովհան Ծործորեցի, տե՛ս Յ(Հ)ովհաննե(ե)ս Երզնկացի Ծործորեցի Ս.
 Հովհան Լեսովիչնիկ 308
 Հովհան Ոսկեբերան 146, 453, 471
 Հովհան Սսեցի 89
 Հովհան(նես) Կոլոտիկ, ռաբունապետ Հերմոնի դարոցի 35, 418
 Հովհաննես Անգլիացի 463, 466-468
 Հովհաննես Ավագերեց 343, 356, 357
 Հովհաննես արքեպիսկոպոս 35

- Հովհաննես Բարթոսովիչ 350
 Հովհաննես եպիսկոպոս Արտա-
 զի 69
 Հովհաննես երեց (նորընծայ,
 1503 թ.) 391, 392
 Հովհաննես երեց 53
 Հովհաննես ԻԲ. պապ 82, 142, 460
 Հովհաննես Կամենցի 357
 Հովհաննես կրոնավոր 256
 Հովհաննես Համշենցի, Յովանես
 Համշինցի 177-179, 181
 Հովհաննես ձեռնավոր 368
 Հովհաննես Ղրիմցի 233
 Հովհաննես Մալազ, գրիչ 180
 Հովհաննես Ոսկեփոր 162
 Հովհաննես Պարկանցի 114
 Հովհաննես սարկավազ 68, 455
 Հովհաննես Վանական, Վանա-
 կան վրդ. 63, 68
 Հովհաննես Տիրացու եպս., տե՛ս
 Տիրացու Ա. եպիսկոպոս
 Հովհաննես Փլորենտացի 475
 Հովհաննես, գրիչ 19, 33
 Հովհաննես, հայր Աթանասի ու
 Բարսեղի 277
 Հովհաննես, Մաղարթա վանքի
 սպասավոր 111
 Հովհաննես, որդի Գիշուկ և Շամ-
 շա ամուսինների 380
 Հովհաննիսյան Ա. 58, 229, 465
 Հովհան-Օրբել 148
 Հովսեփ վրդ. Արտազեցի 63, 64,
 103
 Հուրա 79, 410
 Հուրա-Թադեոս 79
 Հուրուդ ալ Ալամ 224
 Հուլադու 55, 57, 58, 62
 Հուլպա խան 435
 Հունանյան Վարդան 109
 Հոփսիմե 254, 355
 Դազան խան 66, 67
 Դազար Բաբերդացի 353
 Դազար Թոխաթեցի 360, 364, 365
 Դազար Զ(Ճ)ահկեցի 105, 112, 113
 Դազար Սլովնիովսկի 341
 Դազար, եղբայր Ռամազի 300
 Դազար, տե՛ր 433
 Դազո 437
 Դամբար, պարոն 426
 Դասում 374
 Դարա(յ)-Ուսուֆ, տե՛ս Կարա Յու-
 սուֆ
 Դարիպշահ 431
 Դազար 369
 Դաֆադարե(յ)ան Կ. 241, 408
 Դև(ե)ոնդ պատմիչ 157, 158, 160
 Դևոնդ 111
 Դուկաս գրիչ 150
 Դուկաս հայրապետ 37
 Դոչասար 374
 Զալալ, խոնա 425
 Զինանպէկ, մղասի 425
 Զֆլա, Ճըֆլա Սթունի գյուղի բնա-
 կիչ 391
 Մա(յ)լիֆ 441
 Մաթեոսյան Կ. 18, 75
 Մաթուսաղա 109
 Մալխասե(յ)անց Ս. 73, 379, 389,
 391
 Մալովիստ Մ. 247

- Մախսուտ 382
 Մակարով Վասիլ 278
 Մանմատ 425
 Մանմուդ Հովհաննես-օղլի 186
 Մաղափա Ղրիմեցի 221
 Մաղափա, տէր, տե՛ս Մաղափա Ղրիմեցի
 Մայմոնիդ Ռաբի Մօսէս 471
 Մանանդյան Հ., Մանանդեան Յ. 36, 49, 59, 223, 224, 241, 368, 375, 398, 399
 Մանգու խան 54-59, 216
 Մանկասար, Պետրոսի որդի, Զա-
 փարիա Ծործորեցու եղբորորդի 74
 Մանուել, Մանուել 161
 Մանուիել ֆահանա 214
 Մանվել Ա կայսր 215
 Մանվել, Մանվել, Էմանուել, հայր
 Զափարիա Ծործորեցու 69, 70, 76, 103
 Մառ Ն. 9, 70, 145, 193, 389, 390, 399, 449
 Մասուղի 198
 Մասուտ-շահ 45
 Մատթե(է)ոս Զուլայեցի 47, 367, 371, 372, 393, 405, 406, 407, 413, 414, 418, 420
 Մատթեոս 145
 Մատթեոս 154
 Մատթեոս 383
 Մատթեոս ավետարանիչ 134, 459
 Մատթեոս Բեմբուս 336
 Մատթեոս եպիսկոպոս 88, 89, 91, 93, 105, 110
 Մատթեոս Մոնոզոն 17, 19
 Մատթեոս ռաբունապետ 154
 Մատթե, Մատթեոս 119, 120, 134
 Մարգար 221
 Մարգար 437
 Մարգարե(է) 414
 Մարգարէ վարդապետ 462
 Մարգարիտ 432
 Մարգարիտ-Խաթուն 20, 24, 27
 Մարգարյան Հայրապետ 161
 Մարիամ, մայր Գրիգոր Տաթևա-
 ցու 32
 Մարկո-Պոլո 404
 ս. Մարկոս 126
 Մարկոս 427
 Մարկոս վարդապետ 54
 Մարկուարտ Յ. 166
 Մարտիրոս 443
 Մարտիրոս իշխան 166
 Մարտիրոս Ղրիմեցի 217-220, 222, 223
 Մարտիրոս փակակալ 37
 Մարտիրոս, Կողբ գյուղի տանու-
 տեր 97
 Մարտիրոս, տանուտեր 384
 Մարտիրոսյան Ա. Ա. 218
 Մարտո 437
 Մարցիան 488
 Մարֆա Կ. 264, 402, 404, 419
 Մաֆսիմ Կրիվոնոս 344
 Մաֆսուդեան Մ. Վ. 64
 Մելիք 33
 Մելիք-Աշրաֆ Զոբանյան 162
 Մելիքսեթ Վանեցի 375
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ. 325, 329
 Մելիք-Օհանջանյան Կ. Ա. 52
 Մելփսեդեկ կաթողիկոս 337, 344
 Մելփսեդեկ, գրիչ 17

- Մեծփեցի, տե՛ս Թովմա Մեծփեցի
 Մենգլի-Գիրեյ 289
 Մեսխիա Շ. 200, 409
 Մեսրոպ (վրդ., ռաբունապետ, եպս.) 89, 90, 103
 Մեսրոպ Թաղիադյան 300
 Մեսրոպ կաթողիկոս 255, 256
 Մեսրոպ վրդ. Նշանյան 236
 Միարեւ 431
 Միխայիլ Ալեքսանդրովիչ 274
 Մինախաթուն, կին Տարսային Օրբեյանի 46, 385
 Մինաս Թոխաթեցի 248, 360, 361
 Մինասեան Լ. Գ. 74, 76, 143
 Մինոսկի Վ. 73, 77, 95, 108
 Միշկո Դ. 253, 259, 261, 262
 Միսոն 346
 Միրզա-Օմար, Լենկ Թեմուրի թոռ 16, 18, 22, 96
 Միրիման-բեկ 442, 443
 Միրիջան 432
 Միքայել Ատտալիատես 225
 Միքայել Պալեոլոգ 216
 Միքայելյան Վ. 223, 226, 229, 231, 239, 259, 263, 270, 273, 274, 288, 290
 Մլխամ, Մլխամ 369
 Մխիթար Անեցի 162
 Մխիթար Ապարանեցի 88, 94, 154, 461, 463
 Մխիթար Բաղիշեցի 207
 Մխիթար Գոշ 144, 145, 388, 391, 412, 417-420, 443
 Մխիթար Հերացի 490
 Մխիթար վանեցի 433
 Մխիթար, գրիչ 132, 145
 Մխիթար, հայր Խառչանի 439
 Մխիթար, պարոն 300
 Մխիթար, ռաբունապետ Տաթևի 35
 Մխիթար, ֆահանա 54
 Մխիթարի կաթողիկոս 206
 Մխիթարիչ Ապարանեցի, տե՛ս Մխիթար Ապարանեցի
 Մխիթարիչ ռաբունապետ, տե՛ս Մխիթար Ապարանեցի
 Մխիթարիչ ֆրա, տե՛ս Մխիթար Ապարանեցի
 Մկրյան Մ. 400
 Մկրտիչ 429
 Մկրտիչ, գրիչ 115
 Մկրտիչ, երեց 442
 Մկրտիչ, որդի Սաղաթելի 373
 Մկրտիչ, ֆահանա 214
 Մնացականյան Ա. 13, 31, 41-45, 48, 49, 243, 310, 311, 314, 384
 Մոխսեկա Գ. 277
 Մոհր 248
 Մոնտեկորվինո Զովանի 66
 Մովսես աբեղա (համշենցի գրիչ) 181
 Մովսես Խորենացի 114
 Մովսես Քերթոզ 449
 Մովսես, ֆահանա 414, 441
 Մովսե(է)ս Կաղանկատվ(ու)ացի 198, 387
 Մովսէս 425
 Մովսէս, տանուտէր 374
 Մորողին Օրմենին 258
 Մսերեան Մ. 299
 ալ-Մուկադդասի 224
 Մուհամմադ Բ. Ֆաթիմ 176
 Մուշեղյան Խ. 241

- Մուսելիս 374
 Մուրադ 428
 Մուրադե(յ)ան Հ. 193, 194
 Մուրադյան Պ. 9
 Մուրատ 439
 Մուրատ Անձրետնց 430
 Մուրատ, մահաեսի 382
- Յ(Հ)ակոբ, եպիսկոպոս 91**
 Յ(Հ)ակոբ Քոնեցի 143, 466-469, 475, 476
 Յ(Հ)ակո(ն)բ Բահանա 344
 Յ(Հ)ովհան Երզնկացի, տե՛ս
 Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Երզնկացի-Ծոր-
 ծորեցի
 Յ(Հ)ովհան Մամիկոնե(յ)ան 159, 160
 Յ(Հ)ովհան, Հովհան, Յովհաննէս
 Որոտնեցի (Կախիկ) 13-15, 18, 29-33, 114, 378, 415, 470
 Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Երզնկացի Պլուզ 112, 113, 118, 138, 144
 Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Երզնկացի-Ծոր-
 ծորեցի, 75, 77, 84, 106, 112-136, 138, 139, 141-150, 153, 155, 411, 412, 449, 454, 458, 459, 485-488, 490-492
 Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Շահխաթունե(յ)անց 87, 110
 Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Պլուզ, տե՛ս
 Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Երզնկացի Պլուզ
 Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Քոնեցի, Յոհան, Յովհան, Հովհան Քոնեցի 143, 146, 147, 449-451, 461-464, 466, 468, 474-483
- Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս, Բչնիի եպիսկոպոս 69
 Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս, Յ(Հ)ակո(ն)բ Բահանայի որդի 344
 Յակոբ 443
 Յակոբ վարդապետ, Քոնա գիւղէն 462 Յակոբ տէր 89
 Յակոբ(ոս), ֆրա, տե՛ս Յ(Հ)ակոբ Քոնեցի
 Յակոբ, Հակոբ Համշենցի, գրիչ 181
 Յակոբ, նալբանդ 432
 Յակոբ, տէր 433
 Յակոբսոն Ա. Լ. 283, 308, 309
 Յակոբ 197
 Յակոբովսկի Ա. 305
 Յատար, մեծ պարոն 424
 Յարոսլավիչ Վսեվոլոդ 242
 Յարոսլավ Իմաստուն 254
 Յո(վ)հան Աւետարանիչ, Հովհան Ավետարանիչ 150, 151, 377, 459
 Յուլայ Թումենին 258
 Յոհան(ն)էս, Ալեքսանոսի եւ Մովսէսի հօրեղբայր 425
 Յոհանէս, Մատղապան գիւղից 374
 Յոհանէս, տես Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Երզնկացի-Ծործորեցի
 Յոհաննէս 175
 Յոհաննէս Առաքելոց եպիսկոպոս 68
 Յոհաննէս, արեղա 433
 Յովանէս 430
 Յովանէս գրագիր, տե՛ս Յ(Հ)ովհան Որոտնեցի
 Յովանէս եկեղեցապան 19

- Յովանէս, որդի Պետունց Գեօի 427
 Յովանէս, ֆանդիստայ 375
 Յովբ 128, 129
 Յովհաննէս վարդապետ 19
 Յովհաննէս Անկլեցի, տե՛ս Հովհաննէս Անգլիացի
 Յովհաննէս Բջնեցի 68
 Յովհաննէս եպիսկոպոս (1478 թ.) 29
 Յովհաննէս եպիսկոպոս (Ռշտունի) 425, 426
 Յովհաննէս Ծործորեցի, տե՛ս Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Երզնկացի Ծործորեցի
 Յովհաննէս Որոտնեցի, տե՛ս Յ(Հ)ովհան Որոտնեցի
 Յովհաննէս վարդապետ 462
 Յովհաննէս վարդապետ, Կաղզուան գաւառէ 463
 Յովհաննէս փակակալ 29
 Յովհաննէս ֆահանա 13
 Յովհաննէս, տէր, Համշենից 175
 Յովհաննէսեան Հ. Մ. 72
 Յովհաննէս-Օրբէլ, Հովհաննէս Օրպէլ, (Օրպէլ, Աւրպէլ) եպս. 28, 29, 39, 68, 69, 84, 85, 109, 112, 144, 148
 Յովսէփեան Գ. 7, 76, 84, 88, 161
 Յուզբաշյան Կ. Ն. 225
 Յօհան Ծործորեցի, տե՛ս Յ(Հ)ովհաննէ(ե)ս Երզնկացի Ծործորեցի
 Յօհաննէս վարդապետ 221
 Յօվանէս, ոէս 427
 Նազիսաբուն 214
 Նաթիլ 12-14, 27, 47
 Նալբանդյան Հ. 157, 159, 404
 Նալիվայկո (Նալիվայֆ), տե՛ս Սևերին Նալիվայկո
 Նաղաշ Հովնաթան 311
 Նանա վրդ. 115
 Նանիկ, տե՛ս Իվանե Բուրթելյան
 Նասրատին 256
 Նատեր, գրիչ 228
 Նաւասարդ 374
 Նատուզ, տե՛ս Նովրուզ
 Նեմեսիոս Եմեսացի 453
 Նեո 121, 123, 383
 Նեստոր 89
 Ներսէ(ե)ս եպիսկոպոս 28, 30
 Ներսէ(ե)ս Շնորհալի 66, 89, 119, 120, 134-136, 138, 141, 142, 172, 180, 410, 418, 490
 Ներսէս Աշտարակեցի 110
 Ներսէս Լամբրոնացի 115, 351, 490
 Ներսէս Տարոնացի 112
 Ներսէս, տեր 381
 Ներսէս 443
 Ներսէս աբեղա 440
 Ներսէս վարդապետ 462
 Ներսէս Տէր-Ներսէսեան, Ն. Տէր-Ներսէսյան 34, 120, 121
 Ներսէս, ֆանդիստայ 375
 Ներսո 427
 Նեֆամատ 272, 274-276
 Նեֆամատ, Նեֆամատիկ 275
 Նիկաւոս 433
 Նիկո(օ)լ Թորոսովիչ 255, 285, 333, 337, 346, 352

- Նիկողայոս Լյուրացի 150, 151, 153, 155, 459
 Նիկողոս 428
 Նիկոմեդես 272
 Նիւ-Խոսրով 119
 Նոդա 271
 Նոյ 79
 Նովրուզ 66, 67, 111
 ս. Նունե 313
 Նորադին 70, 94-96, 98, 99

Շազպան 437
 Շախմատով Ա. 281
 Շահ, որդի Սմբատ Բուրթելյանի 17, 19, 21, 27
 Շահ-Աբբաս Բ 73
 Շահազիզ Երվանդ 221
 Շահազիզ, տանուտէր 374
 Շահալի 174
 Շահանդուխտ 409
 Շահինյան Մարիետա 458
 Շահ-Իսմայիլ 374
 Շահխաթունեանց Յ. 76, 87, 110
 Շահխաթունյանց Հ. տե՛ս Շահխաթունեանց Յ.
 Շահնազար 443
 Շահուտեցի իշխաններ, Շահուտեցիներ 12, 13, 47
 Շահուտեցի, Վահրամայ որդի 12
 Շահուխ, Շահուռն 19, 20, 380
 Շահվելի 442
 Շահվերդի 300
 Շահրիմանյան Զաֆար 307, 309
 Շահրիմանյան Սահադ 307
 Շաղաաթ 370
 Շամշա 380

 Շամշադին, խոջայ 172, 173
 Շապադին 163
 Շապուն Ամատունի 158-161, 163, 164
 Շեհիջան 432
 Շիլտբերգեր Հանս 97
 Շիխ Իվան 277
 Շիխով(ներ) 279
 Շիրիկ 427, 429
 Շիրվանով Լ. 300
 Շմավոն (Սիմոն) Անգեղակոթցի եպս., որդի Խաչատուրի 28, 29, 35, 36, 39
 Շմավոն, վարդապետ (Սանահնի վանքի) 20
 Շմավոն, վարդապետ (Տաթևի վանքի) 25
 Շմավոն, տե՛ս Սիմոն առ. 79
 Շմատն Բ եպս. 36, 39
 Շյուց է. 237
 Շնորհալի, տե՛ս Ներսէ(է)ս Շնորհալի
 Շտրումեր Ուլման 213

Ոսկանյան Վ. Կ. 279, 280, 285, 348
 Ոսկե(յ)ան Հ. 64, 106, 107, 127, 130, 161, 176, 178, 179, 180
 Ովան(ն)էս, հայր Մարգարէի 414, 440
 Ովանէս, որդի Աղուպշի 431
 Որոտնեցի, տե՛ս Յ(Հ)ովհան
 Որոտնեցի
 Որպէլ, տե՛ս Հովհան-Օրբել

- Ջ**ալաբ, իշխանաց իշխան պարոն 162
Ջալոյան Վ. 400, 421
Ջաղար 425
Ջամչե(յ)ան(ց) Մ. 66, 68, 84, 85, 87, 106, 109, 110, 113, 148, 462
Ջեռնի(յ), տե՛ս Դմիտրի (Դմիտրեյ) **Ջ**եռնոյ
Ջերմնո(յ), տե՛ս Դմիտրի (Դմիտրեյ) **Ջ**եռնոյ
Ջիթախ 177
Ջոպանյան Ա. 149
Ջոպինով Ա. 479
Ջուրիլա (Պլենկովիչ) 315-320
Ջոփուս 425
- Պ**այան Տրդատ վրդ. 138
Պահլավունի (Փոֆր Վկայասեր) կաթողիկոս 66
Պահլավունի(ներ),
Պահլատունեանց 220, 221
Պայազիդ 176
Պաշարաթ 19
Պապասկիրի Ջ. 200
Պարսամ Տրապիզոնցի 360, 361
Պարսամ, խոջա 430
Պարսամյան Վ. 348
Պաւոս, տէր 171
Պաւրաշ 433
Պեգոլոտտի Ֆ. Բ. 212
Պենչկո Ն. 230, 236
Պեշֆեն, տե՛ս Բեշֆեն
Պետունով (Վոլկ, Բոլկ, Բոլկով, Բելցա) Կոստանտին 276
Պետունց Գեւո 427
Պետրոս 221, 433, 483
- Պ**ետրոս II 299
Պետրոս առաքյալ 60, 61, 152
Պետրոս Արագոնացի 143, 149, 463, 466-470, 476, 480
Պետրոս արեալիսկոպոս եղեգիսի 35
Պետրոս եպիսկոպոս 90, 103
Պետրոս Լոմբարդացի 142, 459
Պետրոս Հելիոս 479, 480
Պետրոս Մեծ 199, 299
Պետրոս Սալիթադեցի 439
Պետրոս ֆրա, տե՛ս **Պ**ետրոս Արագոնացի
Պետրոս, Ջաֆարիա Ծործորեցու եղբայր 70, 73, 74, 76, 91, 103
Պետրոս, Հոռմի պապ 78
Պետրոս, տէր 433
Պետրուշևսկի Ի. Պ. 446
Պիդու Ալոիսիոս 255, 326, 327, 331, 332, 340, 341, 346, 348, 354, 355
Պիմեն (մետրոպոլիտ) 211
Պիշոֆ 296
Պիոս Դ պապ 488
Պիվագյան Է. 145, 412
Պլատոն 453, 471
Պլենկո 316, 318, 319
Պյոտր Գրիգորեիչ 285
դե Պոդիո, տե՛ս Բարթոլոմեոս եպս. 461
Պողարեան Նորայր եպս. 17, 28, 30, 32, 34, 91, 100, 101, 106, 127, 129, 144, 146, 171, 300
Պոդոս 90
Պոդոս Ե պապ 337
Պոդոս, արեալիսկոպոս 203

- Պողոս, կաֆայեցի վանառական 290, 291
- Պողոս, որդի Բարսեղի 300
- Պոնոս, տե՛ս Փանոս 289
- Պոնցիոս ֆրա, տե՛ս Պոնցիոս
- Պոտորյան Մ. 34, 149, 106
- Պորփիր, Պորփյոր 452, 469, 476
- Պուլխերիա կայսրուհի 355
- Պուլտա, տե՛ս Բուլտա
- Պուրթելեանց, տե՛ս Բուրթե(ե)լ-ե(յ)անց
- Պոռշյաններ 97
- Պողոմեոս 471, 487
- Պրիսիանոս, տե՛ս Պրիսցիանոս
- Պրիսցիանոս 478-480
- Պո(ռ)ղոս առաքե(յ)ալ 61, 153
- Պօղոս, եղբայր Արագի 428
- Պօղոս, հայր Արագի 428
- Պոնցիոս, Պոնցիոս, Պոնցի 149-153, 459, 460
- Ջ**ալալ Օրբելյան, հայր Ստեփանոս-Տարսային եպիսկոպոսի 28, 29, 39
- Ջալալ, Խաչենի իշխան 46
- Ջալալիներ (Ջալալյաններ) 220, 297, 301, 330, 360
- Ջահան Շահ Միրզա 96
- Ջանկեցի Ղազար, տե՛ս Ղազար
- Ջ(ձ)անկեցի
- Ջահուկյան Գ. 118, 449, 450, 477
- Ջանաղ 427
- Ջանիբեկ խան 162, 206, 212
- Ջանփոլադյան Հ. 201, 202, 209
- Ջաջուռ, տանուտե՛ր 371
- Ջելաիրյան, Ջելաիրյաններ 17, 98, 169
- Ջեսար Օրբելյան 9
- Ջիլբերտոս Պոռետացի 468, 470
- Ջհանջան փառիշան Կարա-Կոյունլու 104, 172, 375
- Ջուան-Խոսե 119
- Ջումա, Պոռշյան իշխան 26
- Ջուվեյնի 170
- Ռ**աբան-Աթա 57
- Ռաբի Մօսէս, տե՛ս Մայմոնիդ 471
- Ռաբինովիչ Մ. 195
- Ռամազ 300
- Ռոբերտ Կիլյուերդբի 479
- Ռոկտինա Կ. Ա. 235
- Ռոման 243
- Ռուբրուկ 55
- Ռուի Գոնս(զ)ալես դե Կլավիխո 72, 94, 95, 97-99, 163, 169-171
- Ռուստամ (Ընդստամ) Բուրթելյան 19, 20, 23-25, 27, 35
- Ռուտենբուրգ Վ. 402, 403
- Ռստակես գրիչ 70
- Ռստակիս 376, 379
- Ս**ադաղ պարոն 373
- Սադկո 315, 316
- Սադրադդին Սահիպ 67
- Սաթօ 437
- Սալարև (Սարաև) Դեմենտեյ (Դմիտրի) 277
- Սալարև (Սարաև, Սամարև) Միխայիլ (Միխայլո) 276
- Սալար 282
- Սալարև(ներ) 272, 276, 277, 279, 288

- Սալլաներդին Յուսուֆ 58
 Սալչոմ 425
 Սակի 221
 Սահակ 428, 440
 Սահմադին 368, 394
 Սաղդաթիար տանուտեր 374
 Սաղումյան Ս. 7
 Սամատ 270
 Սամարև, տե՛ս Սալարև Միխայիլ (Միխայլո)
 Սամեղ, տե՛ս Սամուել
 Սամուել, Սամեղ 11
 Սամուել(ե)լ Անեցի 17, 18, 75, 87, 111, 174
 Սանասար 74, 103
 Սանատրուկ թագավոր 79, 80
 Սանդուխտ 80, 107
 Սաննյան Ավետիս 87
 Սապուխ 425
 Սատաղ, տանուտեր 374
 Սարակ, տե՛ս Սալարև Միխայիլ (Միխայլո)
 Սարգիս գրիչ (1306 թ.) 8
 Սարգիս գրիչ (1383 թ.) 154
 Սարգիս եպիսկոպոս, Սյունեաց մետրոպոլիտ 11, 13, 28-30, 37, 39
 Սարգիս կաթողիկոս, ի թվ. Հայոց ՋՀ. (1521) 369
 Սարգիս կաթողիկոս, ի թվ. Հայոց ՋԽԴ. (1495) 22
 Սարգիս ճգնավոր 54, 55
 Սարգիս Շնորհալի 415
 Սարգիս պարոն, Բիագտի որդի 373
 Սարգիս Սորբեցի 470
 Սարգիս վարպետ 205
 Սարգիս տէր, որդի պարոնաց պարոն Առափելի 171
 Սարգիս, աւ(վ)ագերէ(ե)ց որդի Մանուիել (Մանվել) Բահ. 214
 Սարգիս, Զաֆարիա Ծործորեցու եղբայր 70, 74, 76, 103
 Սարգիս, կաֆայեցի վանառական 290
 Սարգիս, հայր Գրիգոր Տաթևացու 32, 39
 Սարգիս, հայր Ինանիկի 203
 Սարգիս, որդի Գիշուկ և Շամշա ամուսինների 380
 Սարգիս, տէր, Համշենից 175
 Սարգիսե(յ)ան Բ. 22, 227, 422, 424, 427
 Սարթախ 54-58,
 Սարխոշ 430
 Սարկավագ վարդապետ, տե՛ս Հովհաննես Սարկավագ
 Սարուխան 427
 Սալթանշայ, տե՛ս Ստեփանոս-Սուլթանշահ
 Սե(ու)լիմշահ 176
 Սեդրակ 221
 Սեդրակեան Ա. 110
 Սեթիկ 19
 Սելիմ II սուլթան 199
 ս. Սեդրեստրոս 80
 Սեմյոն Մելիֆ, տե՛ս Սիմեոն Մելիֆոլ
 ս. Սերգեյ 308
 Սերգիոս, Սերգիոս, Սերգեյ, Սերգիս, Սարգիս 284
 Սերկիզ 285

- Սերկիզյան (Սերկիզեն) Ֆեդկո 258, 285
 Սերկիզովիչ Անդրեյ 284, 285
 Սեսաստիոս 490
 Սեֆեր Մուրատովիչ 285
 Սիգիզմունդ Բ 336
 Սիգիզմունդ Գ 331
 Սիգիզմունդ մեծ իշխան 258
 Սիգիզմունդ Օգոստոս 296
 Սիմ(ե)ոն Զամոստիեցի (Լեհացի) 252, 253, 319, 326, 327, 329, 331, 334, 338, 340, 349, 354, 357, 380
 Սիմ(ե)ոն Լեհացի, տե՛ս Սիմ(ե)ոն Զամոստիեցի
 Սիմեոն Երևանցի 90
 Սիմեոն Կաֆացի 234
 Սիմեոն Մելիֆոլ, Սեմյոն Մելիֆ 280
 Սիմեոն Վիսցկի 359
 Սիմեոն, Սիմոն առ. 79, 80
 Սիմեոն, տե՛ս Շմավոն Անգեղակոթցի
 Սիմեոն եպիսկոպոս 425
 Սիմեոն վարդապետ 462
 Սիմեոն Բահանա 237
 Սիմոն 424
 Սիմոն, արքեպիսկոպոս Գողթան գավառի 35
 Սիմոն, Նորիզեդից 437
 Սիմոնեան Ա. 7
 Սիսական տուն, Սիսակայ տուն 8, 11, 21, 34
 Սիրադան 374
 Սիրոյեչկովսկի Վ. 272, 273, 275, 277, 279, 280-282, 289
 Սիրմեան Ա. 395, 439
 Սղերթցի 432
 Սմբատ իշխան, որդի Ստեփանոս-Իվանե եպս.ի 24-27, 38
 Սմբատ սպարապետ 56
 Սմբատ, Աշոտ Ա-ի հայր 235
 Սմբատ, Դավթի հայր 270
 Սմբատ, եղբայր Բուրթել Օրբելյանի 98
 Սմբատ, որդի Տարսայինի 22, 27, 38
 Սմբատ, Սմպատ, Սըմբատ որդի Իվանե Բուրթելյանի հայր Ստեփանոս-Իվանե եպս.ի 15-21, 23, 24, 27, 34, 38, 46
 Սո(ո)րդարթիշ 70, 96, 98, 99, 101, 103
 Սոբոլսկի Ա. 318
 Սոկրատ 453
 Սոհրաբ Ուտոթցի (Ուոտնեցի) 24, 25, 27
 Սողոմոն Իմաստուն 134
 Սողոեան Ալահվերտի 300
 Սոցինսկի Ե. 344
 Սուլայման 157, 159
 Սուլեմա Սմբատորենց 222
 Սուլեման-բեկ, տե՛ս Սուլեյման-բեկ
 Սուլեյման-բեկ 425
 Սուլթան-Ահմադ, տե՛ս Ահմադ Ղան Ջելաիրյան
 Սուլթանեշն, տե՛ս Ստեփանոս-Սուլթանշահ
 Սուլթանշահ, տե՛ս Ստեփանոս-Սուլթանշահ

- Սուլբանշահ-Ստեփանոս, տե՛ս
Ստեփանոս-Սուլբանշահ
Սուլբանշէն, տե՛ս Ստեփանոս-
Սուլբանշահ
Սումբա 286
Սուրդաթմիշ, տե՛ս Սուրդաթմիշ
Սպերանսկի Մ. 312
Սվիդրիգայլո 256
Սվյատոսլավ Իգորևիչ 230
Ստեփան (Խովրին) 283
Ստեփան 428
Ստեփան Բատոր 626
Ստեփան(ն)ոս, Հերենրսի որդի
383, 425
Ստեփան(ն)ոս-Սուլբանշահ
եպիսկոպոս 15, 27, 30, 31, 38,
39, 43-50
Ստեփանէ 18
Ստեփաննոս եպս., որդի Գիրգոր
ֆանանայի 214
Ստեփանոս (Սյունյաց եպս.), տե՛ս
Ստեփանոս-Իվանե, որդի Սմբատ
Բուրթելյանի
Ստեփանոս 384
Ստեփանոս արհեպիսկոպոս 28,
29, 36, 39
Ստեփանոս արհեպիսկոպոս Ղրի-
մի 227
Ստեփանոս Գ. կաթողիկոս 425
Ստեփանոս գրիչ 132
Ստեփանոս Դ Աղուանից կաթո-
ղիկոս 203
Ստեփանոս եպիսկոպոս Սիւնեաց
67
Ստեփանոս եպիսկոպոս, որդի
Իվանեի 37, 38
Ստեփանոս եպիսկոպոս, որդի
Ստեփանոս-Իվանե եպիսկոպոսի
27, 38
Ստեփանոս եպիսկոպոս, Սեբաս-
տիայի 43, 49
Ստեփանոս եպս. Օրպել 28
Ստեփանոս եպս., որդի Ռոտմե-
ցի Իւ(վ)անէ(ե)ի 28, 29, 37, 38
Ստեփանոս եպս., որդի Սմբատ
Օրբէեանի 28, 29
Ստեփանոս Թոխաթեցի 297, 301
Ստեփանոս Լեհացի 348, 349, 358
Ստեփանոս խոջա 172
Ստեփանոս կաթողիկոս Աղթա-
մարի 372, 438
Ստեփանոս Հոռմկլայեցի 65
Ստեփանոս ձեռնավոր 368
Ստեփանոս մելիք 430
Ստեփանոս Ռարեշ 361
Ստեփանոս Ռոշֆա, Կամենեցի
ավագերեց 359
Ստեփանոս Սյունեցի 115, 449
Ստեփանոս Սուրժցի 269
Ստեփանոս վարդապետ 440
Ստեփանոս տէ(ե)ր, տե՛ս Ստե-
փանոս Օրբէ(ե)լե(յ)ան
Ստեփանոս Բաբունի 486
Ստեփանոս Օրբէ(ե)լե(յ)ան 8, 14,
29, 36, 39, 46, 67, 68, 78, 409, 458
Ստեփանոս, Մոսք գյուղի ռես
372, 394
Ստեփանոս, որդի Գիշուկ և Շամ-
շա ամուսինների 380
Ստեփանոս, վարդապետ Կոռի-
կոսցի 484

- Ստեփանոս, տե՛ս Ստեփանոս
Սուլթանշահ
Ստեփանոս, Փանոս 289
Ստեփանոս-Իվ(ւ)անե(ւ)
Եպիսկոպոս, որդի Սմբատ Բուր-
թեյանի 17, 18, 20, 21, 24, 27,
34, 35, 37, 38, 39
Ստեփանոս-Տարսային, որդի Ջա-
լալ Օրբեյանի 29, 39
Ստրաբոն 471
Մրապյան Ա. 113, 148, 485
Մրումանտեանց Գ., Սրվանն-
տյան(ց) Գ. 182, 183, 376, 382,
422
Մֆանդար, Ըսֆանդար, Իսֆանդար
Կարա-Կոյունլու 19, 20, 90, 99-
101, 104, 171-173
Սևադա Խաչենցի 58
Սևերին Նալիվալկո 343, 357
Սևինջ 200
Սոլթանշահ, Մատղավանֆ գյու-
ղից 374
- Վ**
Վախ սուլթան 94
Վախախ իշխանունի 11-14, 27
Վախթանգ VI, թագավոր 299
Վախթանգ թագաւոր 9
Վախուշտի 200
Վանան, արքեպիսկոպոս Հաղբա-
տի 109
Վանհրամ 15
Վանհրամ Շահնուտեցի 9, 12
Վանհրամ Բաբունի 115
Վանհրամ, Բեթոբար 368
Վանական Վարդապետ, տե՛ս
Հովհաննէս Վանական 68, 325
- Վաշդեան, վրաց իշխան 159, 160
Վաշո, որդի պարոն Մկրտչի 371
Վաշուտյան, Վաշուտյաններ 55,
161
Վասակ 14, 31
Վասիլ 15
Վասիլև Ա. 283
Վասիլ, գրիչ 210
Վասիլի I 210
Վասիլի II 283
Վասիլի III 210, 306
Վասիլի Երանելի 294
Վասիլի Կապիցա (Պալիցա) 276
Վասիլյոկ Վլադիմիրովիչ 268
Վասիլևսկի Վ. 267, 269, 277, 280
Վասկով, տե՛ս Վեսյակով Տիմո-
ֆեյ
Վարագեցիֆ 68
Վարագ-Տրդատ 119
Վարդ 173, 174, 177
Վարդ, ոայիս 370
Վարդան 373
Վարդան Այգեկցի 359, 485
Վարդան Անեցի 405-406
Վարդան Արևելցի 60, 63, 121,
122, 449
Վարդան արքեպիսկոպոս 333
Վարդան Բաղիշեցի 143, 144
Վարդան Բարձրբերդցի 121-123
Վարդան եպիսկոպոս 116, 117
Վարդան ուսուցիչ 63
Վարդան պարոնտեր 442
Վարդան վարդապետ 60
Վարդան, գրիչ 132
Վարդան, Հովսեփ վարդապետի
դասընկեր 63

- Վարդանէս 428
 Վարդանյան Ս. Ա. 454
 Վարդերես 346
 Վարդիգույ 442
 Վարձիգույ 431
 Վեգալիոս 488
 Վեգյակով, տե՛ս Տիմոֆեյ Վեյսակով
 Վեսելովսկի Ա. Ն. 316, 317
 Վեյսակով (Վասկով, Վեգյակով) Տիմոֆեյ 277
 Վեյսակովներ 279, 306
 Վերբյուզին Անտոն, Օնտոն 276, 282
 Վեֆե, Վեֆէ իշխան 174, 177
 Վիգեն, Վեգեն 174
 Վիշնևեցկի Դիմիտրի Իվանովիչ 356
 Վլադիմիր իշխան 317, 318, 319
 Վլադիմիր Մոնոմախ 242
 Վլադիսլավ թագավոր 331
 Վոլկ, տե՛ս Պետունով Կոստանտին
 Վսեվոլոդ 199, 242
 Վրթանես վարդապետ Սոնկեցի 351

Տաթև(ե)ացի, տե՛ս Գրիգոր Տաթև(ե)ացի
 Տանձիկանց Աւագ 19
 Տաշեան Հ. 109, 120, 143, 147, 172, 174, 183, 187, 477
 Տավերնիե Ժ. Բ. 302
 Տարմօէնֆ 437
 Տարոկան 306
 Տարսային եպիսկոպոս 28

 Տարսային Օրբելե(յ)ան, Իվանե Բուրթեյանի մեծ պապ 8, 39, 46, 385
 Տարսային, որդի Գորգուն Բուրթեյանի 18, 21, 22, 27, 38, 98
 Տեր-Ավակիմովա Ս. 348
 Տեր-Ավետիսյան (Տէր-Աւետիսեան) Ս. 31, 63, 64, 150, 151, 371, 380, 440
 Տերատուր վարդապետ, տե՛ս Տիրա(յ)տուր վարդապետ
 Տեր-Միքէլյան Ա. 243
 Տեր-Մկրտչյան Գալուստ 359
 Տեր-Մովսիսյան Մ. 94, 101, 370, 371
 Տերտեր Երևանցի, գրիչ 214
 Տէր-Ներսէսեան Ն. 34
 Տիգրան Հոնենց 222, 399
 Տիխոմիրով Մ. Ն. 195, 211-213, 216, 242, 264, 265, 273, 275, 277, 293, 294
 Տիկնանց-Տիկին 13, 14
 Տիմանչ, Տիմանչ 60
 Տիմէոս 453
 Տիրա(յ)տուր, վարդապետ 10, 31, 128
 Տիրատուր, արքեպիսկոպոս Արտազի 109
 Տիրացու Ա. եպիսկոպոս 63, 64, 66-69, 78, 99, 103
 Տիրացու Բ. եպիսկոպոս, Զաֆարիա Ծործորեցու եղբօրորդի 76, 87, 88, 91-94, 99, 103
 Տիրացու Գ 99, 103
 Տյուրո Կ. 479
 Տոլստոյ Դ. 339

- Տոսա 227
 Տոս, այգեպան 259
 Տրդատ 80
 Տրդատ Կաֆայեցի 221
 Տրդատ, Աբրահամի որդի 220
 Տրեայակով 282

Յիարնկո 353
 Յինցաձե Ի. 200, 312
 Յիսատ 368

Ուդենրիյն Մ. Ա. 459, 460, 468, 477
 Ուզբեկ (Աւգպէկ) խան 204, 212, 214, 270
 Ուզուն-Հասան (Աղ-Կոյունլու) 104, 176

Փալիկ 19
 Փանոս 289
 Փանոս, ուսթայ 432
 Փաշա 11, 27
 Փափագյան Հ. 23, 25, 71, 295, 369
 Փերիջան, երեսփոխան 375
 Փերիջան, ոէս 430
 Փիլիպոս 375
 Փիլիպոս, հայր Աղեֆսանդրի 122
 Փիլիպպոս կաթողիկոս 348
 Փիլիպպոս Հայ 258
 Փիլիպպոս Հանդուզն 259
 Փիլոն Աղեֆսանդրացի 453
 Փիր 437
 Փիրզալեմե(յ)ան Ղ. 114, 383, 422, 437, 438
 Փլարիոս Հովսեփ 358
 Փոնցիանոս 364

Փոռնակ Շահալի 174
Փոռնակ ցեղ 174
Փորֆչեյան Խ. 223, 225, 226, 229, 231, 232, 236, 270

Քաղպար 437
 Քամալ 374, 437
 Քաջ-Վարդան 119
 Քեշիշեան Մ. 91, 146, 149
 Քերթոզ 478
 Քիթբուղա 58, 59
 Քիւրդ(տ)եան Յ., Քյուրդ(տ)յան Հ. 72, 113, 114, 147, 149
 Քուչակ-Հովհաննիսյան Խ. 228, 234
 Քուրտիկեանֆ 437
 Քրըշթոֆ Մուստաֆա 346

Օբայդուլան իբն ալ-Մանդի 157, 159
 Օգոստինոս Ա. 471, 474
 Օգսենդ 357
 Օլեֆսանդր, տե՛ս Ալեֆսանդր 289
 Օղոզ 259
 Օմար-Միրզա, տե՛ս Միրզա-Օմար
 Օնտոն, տե՛ս Անտոն
 Օնտոնով Սիմեոն (Սեմեոն) Կորտոնոս 276, 277, 282
 Օնտոնով(ներ) 279
 Օշին, թագավ(ւ)որ 90, 146
 Օստաֆե Մարչկա 307
 Օրբել Օրբելյանց 29
 Օրբելի Հ. Ա. 222, 408
 Օրբելեան(ց), Օրբելեաններ, Օրբելյաններ 7, 12, 13, 23-27, 39, 41, 43, 69, 70, 78, 98

- Օրելյովիչ Նազար 277
 Օրմանե(յ)ան Մ. 60, 61, 66, 68, 83, 84, 87, 90, 91, 451, 462
 Օրպել, տե՛ս Յովհաննէս Օրբել
- Ֆեխներ Մ.** 296
Ֆեռդուա, իշխանություն 283
Ֆիլիպով Մակսիմ 278
Ֆրանգեան Ե. 73
Ֆրանկո Պարուչացի 82, 461
ս. Ֆրանցիսկոս 153, 459
Ֆրիդրիխ Բ. 488, 491
- Агапит** 325
 Адрианова-Перетц В. П. 281, 284
 Адонц Н. 51, 160, 449
 Али-заде А. А. 62, 66, 205, 385
 Амирова Т. А. 479
 Аревшатын С. С. 453
 Арциховский А. В. 260
 Ахвердов Ю. Ф. 411
- Бартольд В. В.** 196-198, 207
 Беленицкий А. М. 410
 Бельские 307
 Бермята, Пермята, Бурмяна, Вельма, Берма, Ерма 318
 Богос 290
 Борис 242, 243
 Брун Ф. К. 97, 225, 229, 269, 282
- Васильевский В. Г.** 246, 267, 269-271, 275, 277, 318
 Вахтанг Леонтевич 229
 Вермяна 318
- Веселовский А. Н. 267, 316, 317
 Владимир князь 319
 Восканян В. К. 347
- Гиббонс Г.** 213
 Гильфердинг А. Ф. 319
 Глеб 242
 Гоян Г. 355
 Греков Б. Д. 208, 240, 242, 246
 Григорьян К. Н. 206
 Григорян В. Р. 324
 Грушевский М. 250, 251
 Гумилев Л. Н. 53
 Гурко-Кряжин В. 224
- Даль Вл. 267
 Дашкевич Я. Р. 248, 254, 324
 Жанполадян Р. М. 202
 Динара 312
- Егиазаров С. А.** 378, 411
 Еремян С. Т. 200
- Забелин И. Е.** 272, 294
 Зурап Завриев 300
 Закревский Н. 253
 Захарий 307, 309
 Заходер Б. Н. 197
 Зевакин Е. С. 213, 216, 229, 232
 Зомбарт Вернер 215
 Зудгоф К. 488
- Ибн-Фадлан** 201
 Измайлова Т. А. 206
 Исаевич Я. Д. 245, 261
 Исхаги Н. И. 70
- Каждан А. П.** 283
 Казакова Н. А. 288

- Карамзин Н. М. 291
 Караулов Н. А. 224
 Качерис 289
 Кирша Данилов 315
 Ключевский В. О. 281
 Ковалевский М. 434
 Колосок Б. В. 256
 Кондаков Н. П. 241
 Костомаров Н. 211, 251, 292,
 Крамаровский М. Г. 203
 Крачковская В. А. 235
 Кудряшков К. В. 198, 199
 Кучук-Иоаннесов Х. И. 234

Линч Х. Ф. Б. 187
 Ложкин М. 234

Манандян Я. А. 223, 225, 398
 Маркс К. 419, 457
 Марр Н. Я. 145, 179, 189, 207,
 314, 399, 413
 Мартиросян Ваграм 263
 Мах П. П. 256
 Мейер-Штейнег Т. 488
 Меликсет-Бек Л. 242, 246, 253,
 324, 325
 Микаелян Г. Г. 57
 Микаелян В. 263
 Микула Васильевич 284
 Миллер Б. М. 208
 Минорский В. 104
 Михайло Иванович 284
 Молева Нина 298, 307
 Мушегян Х. А. 241
 Мышко Д. И. 249, 258, 261,
 285, 320

Некомат 274
 Новосельцев А. П. 201

Оберемок Е. 254
 Оганесян Л. А. 488
 Ольховиков Б. А. 479
 Ондрей Серкизович 284
 Орбели И. А. 228

Павел Василев 300
 Панос, Понос 289
 Папаскири З. В. 200
 Папазян А. Д. 25
 Парсамян В. А. 307, 347
 Пашуто В. Т. 201, 245
 Пенчко Н. А. 213, 229, 232
 Петрушевский И. П. 303, 367
 Пленка Сароженин 316
 Понос, տէս Панос

Рабинович М. Г. 195
 Рождественский Ю. В. 479
 Роктина К. А. 235
 Рутенбург В. И. 402, 403
 Рюи Гонзалес де Клавихо 72,
 97, 163, 170

Садко 315
 Саларевы 277
 Салтанов Иван 298, 307
 Санжаров Л. П. 256
 Свет М. Я. 45, 82, 461
 Семен Михайлович 284
 Серкиз 284
 Серкизен Федко 285
 Симашкович 336
 Смирнов А. П. 201

- Соболевский А. И. 316
 Старокадомская М. К. 259
 Сыроечковский В. Е. 212, 264, 268, 269, 273, 277, 279, 285, 288, 290, 293, 301
 Сытин П. В. 298, 306
- Т**
 Тарокан 306
 Тер-Авакимова С. А. 347
 Тизенгаузен В. П. 162, 199, 205
 Тимофей Волуевич 284
 Тихомиров М. Н. 195, 211, 213, 216, 242, 247, 264, 265, 267, 273, 275, 277, 279, 281, 283, 285, 292, 306
 Тихонравов Н. 277, 317
 Томсен В. 479
 Троицкий И. 242
 Туманов А. И. 64
 Туманов Отар 301
- У**
 Успенский Ф. И. 168, 178
- Ф**
 Федор Семенович 284
 Фенхер М. В. 202, 209, 247, 263, 282, 288, 291, 297, 303
 Флоря Б. Н. 266
 св. Фома 64, 243
- Х**
 Халпахчян О. Х. 253, 305
 Хаханов А. С. 200
 Хачатрян А. А. 25
 Хачикян Л. С. 254, 323
- Ч**
 Чудинов А. 479, 480
 Чурива, տէ՛ւ Чурила Пленкович
 Чурила Пленкович, Чурива, Шурилушка Щапликович 316, 318, 319
- Ш**
 Шагинян М. 458
 Шамбинаго С. 279
 Шастина Н. П. 54
 Шепелева Л. С. 312
 Шурилушка Щапликович, տէ՛ւ Чурила Пленкович
 Шюц Э. 170
- Э**
 Эмин Н. О. 243
 Энгельс Ф. 457
- Я**
 Якобсон А. Л. 216, 225, 283, 309, 310
 Якубовский А. Ю. 206, 208
 Янин В. Л. 261
- Akbiyik Ismet** 188
- Bartholomaeus de Padio** 461
Bononiensis 461
Boetius 149
Bonifacius 149
Brosset 174
Bryer A. A. M. 283
Burghardus de Monte Sion 489
- Conybeare C.** 425
- Dumezil G.** 188
- Evans A.** 212
- Francesco Balducci Pegolotti** 212
- Golubovich G.** 82, 461

Jean Baptiste Tavernier 303

Karamianz D. N. 30

Koch K. 164, 166, 186

Marian Malowist 247

Oudenrijn M. A. 83, 88, 143,
153, 451, 461, 463, 470, 477

Parvus 461

Priscianus 479

Schütz E. 237

Thurot 479

Tisserant E. 468, 475

Toumanoff Cyrille 7

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբխազիա 157, 193, 194
Ագրլան 427 եւ եմ ավելացրել
Ագուլիս 465
Ադանա 84-86, 90, 91, 147
Ադլեր 193
Ադրբեջան 205, 385
Ադրիանապոլիս 215
Ազախ, տե՛ս Ագուլ
Ազով, Ազախ (Տանա) 206, 211-214, 232, 238, 239, 334
Ազովի ծով 198, 206, 213, 232, 238, 268
Աթանանց գյուղ 377, 381
Աթենա գյուղաֆաղաֆ 164
Աթենական հերցոգություն 175
Աթըլ գետ, տե՛ս Վոլգա
Աթինայի կազա 189
Ալանատամ գյուղ 191
Ալանաց աշխարհ 207
Ալանդ 70
Ալուշտա 270
Ալչաֆ-տերե գյուղ 190
Ախսարայ 162, 219, 220, 222
Ակամսիս գետ (Ճորոխ) 158, 159
Ականց 437
Ակարնանիա 215
Ակի ձոր 107, 108
Ակկերման, տե՛ս Մանֆերման
Ադանց գյուղ 24, 386
Ադեֆսանդրիա 200
Ադրամար 66, 138, 220, 221, 372, 380, 381, 425, 428
Ադրամարի վանք 438
Ադնապատ 190
Ադու գյուղ 376
Ադսարայ, տե՛ս Ախսարայ
Ադվանից թագավորություն 313
Ադվանք 166
Ադցֆ գյուղ 98
Ադֆերման 213, 245, 254, 257
Ամասիա 224
Ամիդ 224, 275
Ամիսոս 192
Ամոյն գետ 206
Ամրդոլու վանք 143
Այաս 204
Այդր լին 165
Այրարատ 161, 423
Այրարատեան նահանգ (գավառ) 69, 160, 161, 163, 164, 375
Անանավանք 426
Անաշատ 447
Անապա 233, 237
Անատոլիա 187
Անգեղակոթ գյուղ 17, 19, 33
Անգլիա 403
Անդրկովկաս 16, 56, 58, 62, 81, 98, 104, 162, 177, 214, 230, 233, 238, 244, 285, 301
Անի 81, 161, 162, 163, 192, 202, 217, 219, 221, 222, 224, 225, 241, 251, 397, 399, 400, 408, 412, 458
Անիշատ գիւղ 437
Անիֆա գյուղ 190
Անկարա 329
Անտիոք 224
Աշղդի արտ 381
Ապարաներ 83, 105, 466
Ապիոն գյուղ 190

- Ապրակունիս գյուղ 33, 83, 105, 462, 466
 Ապրակունյաց վանք 32, 470
 Առաջածոր 447
 Առաքելոց երկիր, տե՛ս Արտազ
 Առնանք 447
 Ասիա 215, 247
 Ասորիք 58
 Ասպարածին վանք 108
 Ասպիսնակ 368, 371
 Աստրախան 110, 196, 202, 205, 207-209, 212, 219, 298
 Աստրախանի խանություն 208, 298
 Ավագ վանք 178 եւ եմ ավելացրել
 Ավագախոռ 447
 Ավարայրի դաշտ 51
 Ավարզա 485
 Ատապազար 185
 Ատինայ 165
 Ատրնա 310
 Ատրպատական 40, 51, 62, 73, 74, 83, 87, 93, 97, 98, 207, 295, 461
 Արաբիա 247
 Արագածոտն 55, 160, 161, 163
 Արագ-ֆանարի 70
 Արարատ, Արարիո լեռ 79, 82, 460
 Արարատի գավառ 76
 Արաբս 63
 Արբերդ գյուղ 381
 Արդ(տ)վի գյուղ 442
 Արդաբիլ 162, 174
 Արդոզական գաւառ, տե՛ս Արտազ
 Արևելյան եվրոպա 239, 249, 265, 276, 278, 283, 296, 303
 Արևելյան Հայաստան 20, 23, 40, 65, 84, 298, 389, 483
 Արխանգելսկ 298
 Արծն 221, 224, 225, 241, 400
 Արենշ 104, 224, 368, 374
 Արմենիական 192
 Արևմտյան Բուզ 245
 Արևմտյան եվրոպա 238, 328, 399
 Արնո գետ 403
 Արշակավան 51, 108
 Արտազ, Առաքելոց երկիր 51, 52, 59, 61-64, 66, 67, 69-71, 73-79, 81, 83-85, 87-94, 97-112, 114, 116, 121, 122, 126, 128, 145-148, 150, 154-156, 160, 169, 457-460, 462, 464
 Արտամետ 382
 Արտանուշ 224
 Արտաշէն 165, 166
 Արցախ 313, 423
 Արփա գյուղ 11, 14
 Աւ(ա)ջուխ, Ավջուղ 70, 76, 108
 Ալախաց աշխարհ, տե՛ս Վ(ը)լախաց աշխարհ 256
 Ալայտէմիր, Ալատէմուր, Ավլատէմիր, տե՛ս Վլադիմիր
 Աւանքեր, տե՛ս Օձանքեր
 Ափխազաց աշխարհ, տե՛ս Աբխազիա
 Աֆիսցիխե(է), Ուփիսցիխե 17, 18
 Աֆղանստան 260
 Բաբաջուղ 70
 Բաբերդ(ք) 168, 169, 172, 174, 176, 177, 185, 189, 192, 224, 286, Բագարան 370
 Բագրատունյաց Հայաստան 221, 223, 313, 397
 Բաթում 189, 190

- Բալասագուն 53
 Բալթիկ ծով 240, 245, 296
 Բալխաշ լիճ 207
 Բաղդադ(տ) 57, 58, 224, 302, 310
 Բաղեշ 99, 382
 Բալլական 162
 Բանկի-ձոր 436, 447
 Բասդ գյուղ 395
 Բասե(է)ն 173, 462
 Բասին գիւղ 462
 Բաստ գյուղ 439
 Բասրա 224, 300, 310
 Բարգևանա առու 447
 Բարձր Հայք 163, 176, 177, 179, 192
 Բարոն գյուղ 105, 154
 Բերդենեմ 53
 Բելայա գետ 234, 235
 Բելգրադ 328
 Բելորեչենսկայա ստանիցա 234, 235
 Բեսալենմ գյուղ 378, 385, 386
 Բերդագրակ (Կիսկիմ) գավառ 186
 Բերդադաշտ 70, 156
 Բերդակ գյուղ 436
 Բերկրի 224, 412
 Բլուր 437
 Բյուզանդական կայսրություն,
 Բյուզանդիա 158, 159, 167, 175,
 215, 224, 232, 242-244, 325
 Բոգինա գյուղ 189
 Բոլոնիա 153
 Բոլորաբերդ անապատ 35
 Բոլորամարգ(ն) 437, 447
 Բոլոցֆա 356
 Բոսնիա 175
 Բուդապեշտ 257
 Բուլղար(իա) 196, 201, 202, 208
 Բուխարա 207
 Բուխարեստ 257
 Բուկելարներ 192
 Բուրսա 295
 Բուֆ, տե՛ս Ֆորթունա
 Բշնի 65, 66, 69, 97
 Բրասլավ 250
 Բրեստ 262, 336
 Բրիտանիա 79
 Բրյանսկ 263
 Բրոտի 327
 Գագրի 193
 Գալիշ 250, 327
 Գալիցիա 231, 232, 246, 256, 261,
 305, 328, 334
 Գալիցիո-Վոլինյան
 իշխանություն 326
 Գաղատա 216
 Գամնակ, Քամնակ 227
 Գայլ գետ 189
 Գայլիձոր, տե՛ս Գլաձոր
 Գանձակ (Գեանջա, Գյանջա) 105,
 251, 310
 Գանձակ գյուղ 376, 379, 437, 438
 Գանձասար 17, 203, 206, 255
 Գավաթա (Յոմուրա) գավառ 190
 Գատըր, Գատրա գյուղ 190, 191
 Գարայնի 76
 Գդանսկ 329
 Գելենցիկ 233
 Գելամայ երկիր 37
 Գելարֆունիք 37
 Գերմանիա 195, 213
 Գիլան 9
 Գլաձոր 10, 31, 86, 88, 89, 114-
 116, 124-126, 132, 462, 464, 474,
 475, 481

- Գողթան գավառ 31, 35, 64, 105
 Գողտն 31, 64, 151
 Գոմել 263
 Գոռել, տե՛ս Լեհաստան
 Գովաթա 189
 Գոտլանդ կղզի 241
 Գորդանիա 169
 Գորի 17
 Գորոդենկա 327
 Գուգարֆ 423
 Գուշնի գյուղ 191
 Գուրիա 176
 Գրիգոր Լուսավորչի անապատ 424
 Գրմա գյուղ 191
 Գրուզինի թաղամաս 299
 Գրունվալդ 253

 Դամասկոս 58
 Դանուբ 198, 225
 Դաշտ 465
 Դարանաղյանց գավառ 31, 33, 178
 Դարաշամբ 31, 150, 151
 Դարդանելի նեղուց 215
 Դաւրէժ, տե՛ս Թաւ(վ)րիգ
 Դեմիսարկան 83, 461
 Դեշտ-ի Դփչախ 198-200
 Դեսնա 263
 Դերբենդ(տ), (Երկաթե դուռ) 204, 239, 281
 Դիարբեքիր 302
 Դիժոն 259
 Դնեպր 198, 240, 247, 250, 258
 Դնեստր 213, 245, 257, 328
 Դոխիի թագավորություն 82, 460
 Դոն 198, 199, 211-213, 230, 232, 237, 238, 247, 259

 Դոնեցկ 198
 Դոշ-ֆանդլար 70
 Դուբով 211
 Դվ(ու)ին 157, 202, 224, 241, 408
 Դվինա 298
 Դրագարկ 485

 Եաիկ գետ 200
 Եաշ (Եասսի) 361-363
 Եգարացուց աշխարհ 233
 Եգեր 158, 159, 233
 Եգիպտոս 58, 79, 200, 205, 271, 310, 456, 487
 Եդեսիա 79
 Եզնանիստ 447
 Եթովպիա 82, 461
 Ելեգապատ 447
 Եկատերինոդար 157, 193, 194
 Եղեգե(յ)աց ձոր, Եղեգեց ձոր, տե՛ս Եղեգնաձոր, Եղեգիս
 Եղեգնաձոր, Եղեգիս 8, 10, 21, 22, 35, 38, 40, 43, 47-50, 98
 Եղնովիտ (Էլեմովիտ) գյուղ 179, 180, 187
 Եղջախոռ սար 34
 Էնկի Սարայ, Ընկի-Սարայ, Ընկի-Սալայ 256, 257
 Եվրոպա 56, 59, 78, 96, 142, 155, 204, 213, 215, 216, 245, 262, 265, 266, 272, 321, 402, 451, 452, 455-457, 459, 464, 466, 470, 479
 Երեւան, Հերհեր 9, 12, 13, 24
 Երեւ(և)ան 23, 97, 163, 340, 365, 371, 383
 Երզնկա 114, 116, 172, 178, 192, 204, 224, 227, 251, 286, 311, 335, 404, 411, 412, 424, 447, 485

Երկաթե դուռ, տե՛ս Դերբենդ(տ)
 Երկու-խաչ արտ 437
 Երնչակ 32, 83, 105, 461-463, 465, 466, 474, 475
 Երուսաղե(է)մ 30, 31, 33, 36, 54, 55, 58, 79, 99, 127, 130, 144, 150, 171, 174, 244, 300, 357, 391, 392, 429, 448, 484
 Եւ(վ)դոկիա, տե՛ս Թոխաթ
 Եփփիոռն 453
 Եստաթէ, տե՛ս Տաթև
 Եօթը-Փարա գիւղ 165
 Եօթնաղբիւր գիւղ 462

Զ(Ջ)ուրպիջի գյուղ 189
 Զամոստիև 327
 Զամոստիև, Զամոսցա 357, 362
 Զաւգերոնց արտ 381
 Զենգիմար գետ 107, 108
 Զենգիմերա Ասպարածին, Ասպարազին վանք, տե՛ս Ծործորի վանք 108
 Զերիշատ 368
 Զեֆանոս գյուղ 190
 Զինգյումեր գետ, տե՛ս Զենգիմար
 Զմառոի վանք 126, 133, 143, 146, 149
 Զմյուտնիա (Զմիտնիա) 138, 357, 475

Էթիլ գետ 206
 Էլեմոնաս գյուղ 190
 Էլեու գյուղ 190
 Էորեն գյուղ 191
 Էպիրոս 215
 Էջմիածին 23, 36, 76, 90, 99, 152, 203, 339, 341, 344, 348, 349, 358, 375, 412

Էտովիա 215
 Էրզրում 310

Ընկի-Սալայ, Ընկի-Սարայ, տե՛ս Ենկի Սարայ
 Ըոշտոնիկ արտ 447
 Ըստաթէ, տե՛ս Տաթև(եւ)
 Ըստամպոլ, տե՛ս Ստամպոլ

Թաթարիա 82
 Թաման 230, 237, 239, 288
 Թամանյան թ. կղզի 230, 231, 237-239
 Թամաշալար 70
 Թայգաբարա հովիտ 108
 Թանահատի վանք 425
 Թարսոն գաւառ 462
 Թաւ(վ)րէժ, տե՛ս Թարիզ
 Թարիզ, Թավրիզ, Թարէժ, Թավրէժ, Դարէժ 11, 31, 40, 43, 46-48, 62, 80, 81, 83, 87, 88, 91, 93, 97, 100, 150, 162, 224, 303, 409, 422, 434, 458, 460, 461, 465
 Թբիլիսի, տե՛ս Թիֆլիս
 Թեբերդա գետ 233
 Թեոդոսիա 172, 192, 271, 351, 357
 Թեոդորո իշխանություն 283
 Թերեպոլու, տե՛ս Տրիպոլի 190, 191
 Թերեւեթ հովիտ 165
 Թերեւիթ սար 164
 Թերեւ 233
 Թերմեի շրջան 191
 Թեփեֆյոյ գյուղ 191
 Թիֆլիս, Թվիս, Թբիլիսի 199, 200, 300, 364, 412, 475, 485
 Թմոզվի 32, 162
 Թոխաթ, Եւ(վ)դոկիա 224, 295, 301-303, 310, 360, 362, 364, 365

Թորոսանց լեռ 189

Թունիս 403

Թուրքիա 73, 188, 208, 213, 215, 217, 285, 295, 296, 297, 302, 323, 328, 330, 358

Թոփաի գյուղ 269

Թրակիա 215

Ժելտիեն Վոդի 344

Ժիտոմիր 250

ժուժ գյուղ 190

ժվանեց 327

Իզմիտ, տե՛ս Նիկոմեդիայի շրջան
Իթիլ 196, 198, 199

Իլինկա (փողոց) 292, 294

Իլով տե՛ս Լվով

Իկոնիայի սուլթանություն 55, 58, 168

Իսպանիա, Սպանիա 55, 72, 94, 96, 310, 403

Իսսիկ-Կուլ 207

Իսրա(յ)էլ 130, 135, 462

Իտալիա 205, 212, 402

Իրան 16, 51, 55-56, 58, 62, 76, 81, 97, 104, 121, 160, 162, 171, 172, 196, 207, 217, 230, 233, 238, 244, 285, 295, 298, 302, 315, 321, 371, 446

Իրաֆ 205

Իրիզէ 164, 165

Իրիշատ 437, 447

Լադոգա 241

Լազիստան, տե՛ս Ճանիֆ

Լակոպա, տե՛ս Կոպա

Լևանտյան երկրներ 403

Լատինական կայսրություն 244

Լատի, տե՛ս Լոռի

Լաւլ, Լով, տե՛ս Լվով

Լեհաստան, Գոռել 170, 217, 231, 245-247, 255, 258, 262, 285, 295, 296, 302, 324, 326-329, 331-333, 335, 336, 341, 349, 356, 365

Լեմբերգ, տե՛ս Լվով

Լեռպոլիս, տե՛ս Լվով

Լեսբոս կղզի 175

Լիբիա 79

Լիվոռնո 364

Լիտովյան մեծ իշխանություն 246, 262

Լիտվա 245, 247, 258, 296, 318, 320

Լյուբեչ 263

Լոռ 193

Լոռի, Լատի 20, 23, 313, 442, 443

Լով, տե՛ս Լվով

Լուցկ, Լուցկա 245, 246, 252, 256, 257, 326, 327

Լվով, Լոտով, Իլով, Լով, Լաւլ, Լեռպոլիս, Լեմբերգ 206, 213, 218, 245, 246, 248, 250, 252, 255, 256, 261, 262, 296, 326-331, 335, 337-342, 348, 349, 351-355, 357, 358, 360, 361

Խազարական խաֆանաթ 196, 198-200, 203

Խաթա(յ) ֆաղաֆ 207

Խալդեա, տե՛ս Խաղտիֆ

Խաղտիֆ 158, 160, 162, 167, 168, 181

Խայդուի թագավորություն 82, 460

Խաչ(ա)վանֆ սար 164, 165

Խաչափիթ գյուղ 189

- հաշե(է)ն, հաշին 46, 463
 հաշեֆար լեր 180
 հաշեֆարի, հաշեֆարի վանք 179, 180
 հաշի արտ 381
 հառաբաստ 436
 հարբանդ 9
 հարբերդ 224, 275, 381
 հերտոնես 225, 229
 հժիշկ գյուղ 371
 հիգան 99, 377
 հլաթ 63, 99
 հոնօղլու գյուղ 191
 հոյ, Հեր 81, 82, 224
 հոշաթ 70
 հոշկաշե(է)ն գյուղ 83, 105, 466
 հոշկելիւր գյուղ 191
 հոշնիշին գյուղ 189
 հոպեի շրջան 189
 հոտին 342-344, 357
 հոր վիրապ 63
 հորասան 79, 97, 207
 հորեզմ 200
 հոսթա 311
 հոսկա վանք 173, 180
 հովայո վանք 275
 հոտշունլի ավան 183
 հրիմ, տե՛ս Դրիմ
 Ծար 11, 18, 32
 Ծեքեղա 193
 Ծղուկ 35
 Ծործոր 51, 104, 106, 122, 145, 146, 150, 153, 154, 457, 458, 464
 Ծործորի վանք 52, 75, 84, 90, 92, 93, 95, 105-109, 116, 117, 119, 121, 122, 124, 127, 142, 145-147, 149, 150, 154, 155
 Ծուան գիւղ 462 եւ եմ ավելացրել
 Ծուտ արտ 381
 Ծուփա գյուղ 189
 Կագոխ 237
 Կալա-Դարասի, տե՛ս Բերդադաշտ
 Կալապոտամոս, Կալապոտոմուզ 164, 165
 Կալաֆկա գյուղ 190
 Կալէ գետակ 165
 Կանիրե 357
 Կաղզվ(ու)ան 224, 463
 Կամա գետ 196, 202
 Կամբեջանի շրջնի 313
 Կամենե(ի)ց-Պոդոլսկ 218, 245, 246, 249, 250, 252, 256, 257, 289, 327-333, 337, 341-346, 352, 354, 356, 365
 Կանն 247, 250
 Կաշկարի լեռնագագաթ 179
 Կաշգար, Կաշկար 179
 Կաշգար-սու 179
 Կապադովկիա 110, 111
 Կապի կիրճ 74
 Կապոսի վանք 114, 178, 470
 Կասպից ծով, Կասփիական 55, 197-199, 203, 204, 207, 233, 298, 315
 Կասպ-Վոլգյան հանապարհ 205
 Կասպ-Վոլգյան մայրուղի 298, 321
 Կարա-դ(տ)երե 166, 184-186, 188-191
 Կարա-կոյուն 70
 Կարակորում, Ղարադորում 54-56, 465
 Կարբոյ գաւառ 161
 Կարին 174, 183, 224

- Կարս 221, 224, 225, 241, 251, 313, 397, 400
 Կաֆա 163, 172, 176, 211-213, 215-222, 225-230, 232, 233, 236, 237, 239, 245, 247, 254, 255, 256, 259, 266-271, 281, 283, 285, 286, 289, 290, 291, 310, 312, 350, 357, 433, 434, 476, 477
 Կեծուկ գյուղ 104, 105
 Կեմ գյուղ 383, 425
 Կենտրոնական Ասիա 53
 Կենտրոնական Եվրոպա 328
 Կեսարիա 111
 Կերչյան նեղուց 230
 Կեֆար գետ 233
 Կիև(ո)-Պեչորյան վանք 254, 325
 Կիև(և), Մանֆերման 193, 230, 239-244, 246-263, 274, 282, 283, 296, 317-320, 324-326
 Կիլիկիա, Կիլիկյան Հայաստան, Կիլիկյան թագավորություն 23, 34, 53-55, 57-60, 62-65, 77, 78, 81, 82, 86, 89, 92, 147, 155, 203, 204, 235, 243, 244, 350, 454, 456-458, 463, 484, 485, 487, 489-492
 Կիևշինա 365
 Կիպրոս 57, 244
 Կիտայգորոդ (Կիտայ-Գորոդ) 264, 292, 294, 299, 311
 Կիրասուն 191
 Կիրեւսկայա գյուղ 202
 Կիրիլո-Քելոգերսկ 308
 Կյսզմա 246
 Կղարջ 167
 Կոլոմնա 211, 263
 Կոդ գաւ(վ)առ 158, 159
 Կոդբ 64, 97
 Կոդոնիայի շրջան 182
 Կոմնետ 237
 Կոշտո 237
 Կոպա, Լակոպա, Կոպարնո 232, 233, 235, 236
 Կոստանդնուպո(ս)լիս, Կ. Պոլիս 121, 162, 186, 211, 213, 215, 216, 218, 225, 233, 244, 266, 290, 302, 329, 357, 364
 Կովկաս 179, 198, 205, 206, 230, 233, 234, 236, 239, 240, 245, 434
 Կովկասյան լեռնաշղթա 321, 233, 239
 Կոտայք 160, 161, 163
 Կորսուն 344
 Կուբան 193, 238
 Կուբան գետ 232, 233, 235, 237
 Կովսկա գյուղ 190
 Կուսանասար, Կուսանաց սար 435, 447
 Կուսանաց գետ 108
 Կուր, Կուրաչայ գետ 233, 313
 Կուրաչայ գետ 233
 Կուրեմեկա 259
 Կոանայարտ 428
 Կոբնկանց գիւղ 175
 Կոնահարտ 447
 Կոռմիլա գյուղ 190
 Կտրած-բար 437
 Կրակով 328
 Կրապոտկինի շրջան 235
 Կրասնայա-Պոլյանա 202
 Կրասնոդար, տե՛ս Եկատերինո-դար
 Կրեմնեց 250
 Կրետե կղզի 215
 Կոնիկոս 490

- Հագարան 196
 Հալե(ե)պ 58, 302, 357
 Հաղբատ 65, 66, 109, 178, 233
 Համամաշե(ե)ն, Համամշեն, տե՛ս
 Համշե(ե)ն
 Համշե(ե)ն, Համշին, Հեմշին 157-
 186, 188-192, 204
 Հայաստան 7, 20, 23, 32, 43, 45,
 51, 53, 55, 59-61, 63, 66, 72, 75,
 77-83, 92-94, 97, 98, 101, 112,
 113, 118, 121, 124, 132, 136, 147,
 151, 154, 157-161, 163, 166, 171,
 172, 175, 177-181, 186, 191, 192,
 195, 201, 202, 204, 206, 207, 214,
 215, 218-221, 223, 224, 235, 236,
 239, 241, 243, 244, 249, 251, 259,
 261, 275, 279, 282, 284, 289, 303,
 305, 311, 313, 323, 325, 340, 347,
 348, 353, 364, 366, 368, 378, 379,
 382, 387, 396-401, 403, 404, 407-
 411, 417, 421-423, 431, 433, 434,
 440, 444, 447-449, 451, 452, 454,
 458, 465, 475, 477, 482, 483, 492
 Հայոց-ձոր 383
 Հայրիկէ 437
 Հայֆ, տե՛ս Հայաստան
 Հանգա 245
 Հաշտարխան, տե՛ս Աստրախան
 Հարամլու ձոր
 Հարավային Ռուսաստան 246,
 329, 333
 Հեր, տե՛ս Խոյ
 Հերեթ-Կախեթ 313-314
 Հերհեր, տե՛ս Երերան
 Հերմոնի վանք 21, 31, 34, 35, 48,
 49, 50
 Հին Զուղա 163, 465
 Հին Սարայ, տե՛ս Սարայ Բաթու
 Հյուսիսային Եվրոպա 204
 Հյուսիսային ծով 321
 Հյուսիսային Կովկաս 162, 198,
 203, 207, 212, 217, 232, 234, 236,
 239, 259
 Հյուսիսային Հայաստան 20
 Հնդկաշին 224
 Հնդկաստան, Հնդուստան 79, 82,
 162, 196, 207, 224, 225, 230, 247,
 310, 461
 Հոնաց աշխարհ 222
 Հոնիական կղզիներ 215
 Հոնիական կղզիներ 215
 Հոռոմֆ 81, 458
 Հովհաննավանք, Հոհաննավանք
 161
 Հորդա, տե՛ս Ոսկյա Հորդա, Ոսկե
 Հորդա
 Հունաստան 205, 240, 241, 245,
 250, 284
 Հունաց աշխարհ 158
 Հունգարիա 257, 328
 Հունուտ 178
 Հոռոմ, Հոռվոմ 60, 66, 68, 79, 99,
 142, 147, 153, 244, 255, 260, 281,
 326, 337, 338, 350, 357, 462, 465,
 466, 469, 475
 Հոռմեական Կայսրություն 240
 Հոռմկլա 53, 60, 65, 66
 Հրազդանի ձոր 161
Ջ
 Ջորագետ 396
Ղ
 Ղազախական անապատ 200
 Ղազախստան 189, 198
 Ղազան 196, 208-210, 219, 294

- Ղազանի խանություն 208-210, 287, 294, 298
 Ղալաթիա 310
 Ղալիմոս գյուղ 190
 Ղարաղուրում, տե՛ս Կարակուրում
 Ղարամանիա 175
 Ղարաֆիլիսա 107
 Ղափանի շրջան 314
 Ղզլար 259
 Ղոմ 207
 Ղրիմ 162, 172, 175, 178, 191-193, 198, 204-208, 211-223, 225-234, 237-239, 243, 245, 247, 250, 254, 255, 259, 263, 266, 268-271, 273, 277, 278, 281, 285, 286, 288-291, 293, 295, 301, 302, 324, 330, 334, 349, 357, 433, 434
 Ղրիմի թերակղզի 162, 192, 218, 219, 223, 232, 267-269, 271, 283, 316
 Ղրիմի խանություն 288, 323
 Ղփչախ 200
 Ճանիկ, Ճանիֆ, Լազիստան 160, 191, 193
 Ճեմեղ գետ 165
 Ճիտկանց արտ 381
 Ճոշարա գյուղ 190
 Ճորոխ 159, 165, 186, 189, 224
 Ճուղա, տե՛ս Զուղա
 Ճոմուլիթի գյուղ 189
 Ճոեռի գյուղ 391, 392
 Մագդեբուրգ 245
 Մագու գետ, տե՛ս Մակու գետ
 Մագուս ձոր 108
 Մադրաս 364
 Մալա գյուղ 190
 Մալթա 238
 Մախթելա գյուղ 190
 Մակու գետ, Մագու, Մակու-չայ 73, 108
 Մակու, Մագու 51, 70-77, 90, 93-101, 104-107, 110, 154-156, 160, 204
 Մահոնա գետ 189
 Մադարթա վանք 111
 Մամոտանի շրջան 372
 Մայկույ 193, 234
 Մայրամ-նանա վանք 108
 Մանագլերո, Մանավազակերո 160
 Մանգերման, տե՛ս Մանֆե(Լ)րման
 Մանգույ 229, 268, 271, 283, 289
 Մանդրալ գյուղ 190
 Մանիշակ գյուղ 191
 Մանֆերման, Մանֆլրման, Մանգերման, Մանֆրման, Մանֆոման, Ակկերման 248, 252, 254, 256-258, 327
 Մապավրա գետ 164
 Մաշառուաց գյուղ 380
 Մավրիտանիա 79
 Մատղավանք գյուղ 374
 Մատրեգա, Մատրախա, Տամատարխա 231, 232, 236, 238
 Մարաղա 31, 62, 67, 83, 87, 93, 94, 142, 143, 461-464, 474, 482
 Մարանդ 224
 Մարգար գյուղ 382
 Մարմանադ գյուղ 164
 Մարմարայի ծով 215
 Մարմեա 373, 392, 426
 Մարուխա գետ 233
 Մաղետա 193

- Մացուկա 168
 Մաղնոյ վանք 431
 Մափաւրի գետ 165
 Մելեկուր գյուղ 189
 Մելիտինե 224
 Մեծ Բուզար 200, 202
 Մեծ Գրուզինսկի փողոց 299
 Մեծ Զեկենչուկ գետ 233, 235
 Մեծ Հայք 62, 65, 66, 68, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 87-89, 92, 99, 155, 163, 303
 Մեծ Նովգորոդ 210, 211, 241, 274, 287, 297
 Մեծփա վանք 33, 34
 Մերդին 224
 Մերձավոր Արևելք 52, 56, 57, 59, 97, 456
 Մերձբալթյան երկրներ 193
 Մըս 310
 Միլանյան յուրտ 70
 Միջագետք
 Միջերկրական ծով 58, 204, 215, 216, 244, 402
 Միջին Ասիա 52, 162, 195, 207, 208, 212, 214, 230, 238, 239, 266, 410, 460
 Միջին Վոլգա 200
 Մծարա 193
 Մկնաւերն, Մկնավեր 437, 447
 Մոգիլև 183
 Մոզդոկ 259
 Մոժայսկ 263
 Մոլդավիա 245, 252, 256, 257, 266, 327, 328, 330, 342, 343, 351, 356, 361, 362
 Մոկս, Մոկք 384, 423
 Մոսկով, տե՛ս Մոսկվա
 Մոսկովյան (մեծ) իշխանություն, պետություն 195, 196, 210, 214, 216, 264, 272, 274, 276, 286, 287, 289, 302, 304, 310
 Մոսկվա 195, 196, 202, 204, 210-212, 216, 243, 246-248, 262-276, 280-299, 301, 304-312, 314, 316, 320-322, 324, 329, 356, 357
 Մոսկվա գետ 211
 Մոսով, տե՛ս Մոսկվա
 Մորեա 175
 Մութ գիւղ 372, 438
 Մուղան 80
 Մուղնի գյուղ 374
 Մուշ 70, 357, 435
 Մուսագրբ գյուղ 191
 Մրեն 394
 Մօսկով, տե՛ս Մոսկվա
 Յ(ե)ագլովցա, Յագլովեց 327, 364, 365
 Յ(Հ)ունական ծով, տե՛ս Սև ծով
 Յագլովեց, տե՛ս Յ(ե)ագլովցա
 Յակուտ 404
 Յամպոլի գետ 189, 190
 Յանբերդոյ գաւառ 161
 Յարոսլավ 327
 Յարոսլավլ 211
 Յոմուրա, տե՛ս Գավաթա
 Յորդանան 134
 Յունիա 185
 Յունիեի շրջան 191
 Յուրի(և)-Պոլսկի 305, 306
 Նախիջեւ(և)ան, Նախնաւ(վ)ան 66, 67, 83, 95, 105, 106, 162, 220, 221, 224, 463, 465, 466
 Նախջումայ երկիր 105

- Նարեկ գյուղ 387
 Նեոփն 263
 Ներկարարենց արտ 381
 Ներփն Մարմետ 374
 Նիժնի-Նովգորոդ 196, 210, 211
 Նիկոմեդիայի շրջան (Իզմիտ) 191
 Նողա 209
 Նովգորոդ 204, 216, 241, 247, 253, 265, 266, 286, 288, 308
 Նովգորոդ-Սևերսկ 263
 Նովորոսիյսկ 237
 Նոր Աթենք 463
 Նոր Զուլա 30, 63, 88, 143, 307, 380, 432, 440
 Նոր Սարայ, տե՛ս Սարայ Բերե
 Նորագեղ, Նորիգեղ 383, 437
 Նորավանք 7, 30, 150, 385
 Նորատուս 8, 11
 Նոր-Աֆոն 193
 Նոր-Նախիջևան 192, 221, 226, 228, 259
 Նորշեն գյուղ 436
 Նորվանք 10

 Շահապոնք 83, 97, 466
 Շահբունիս գիւղ 105
 Շամ, տե՛ս Սիրիա
 Շամախի 36, 301-304
 Շամրան 36
 Շանա (Ծինկիլա, Կյուշանա) 190
 Շապիտոնց արտ 381
 Շավարշան լեռներ 108
 Շավարշավան գավառ 51
 Շարակաձոր 427
 Շարուր 70
 Շաւարշան գաւառ 67, 76
 Շափշուկա 193

 Շեղոն գետ 287
 Շիրակ 81, 458
 Շիրակական 368
 Շիրվան 204, 302
 Շողդադիա, տե՛ս Սուրոժ
 Շոռոթ 465
 Շչեկավիցա 259
 Շրշկան գյուղ 371

 Ոզմի գյուղ 384
 Ոսկե Հորդա 16, 58, 162, 196, 201-208, 212, 220, 222, 257, 263, 268, 274-276, 280, 281, 284, 317
 Ոստան 99
 Ովյակ, տե՛ս Ուկեկ
 Որոտան, Որոտն 13, 14, 16-18, 22, 25, 30, 32, 37-39, 45, 98
 Որոտն, տե՛ս Որոտան
 Որոտնայ գաւառ, Որոտան գաւառ 12, 13, 14, 221

 Չաթար Ֆոտանա գյուղ 191
 Չաթփոս 165
 Չալդրան 70
 Չամալ գյուղ 191
 Չայ-բասար 70
 Չայփարա 70
 Չաուշլի գյուղ 189
 Չարխափան եկեղեցի 172
 Չարշամպա 183, 185, 191
 Չերկաս 247, 250
 Չերնիգով 242
 Չերեզիա, Չերեզագ աշխարհ 231, 235, 237, 238
 Չինաստան 196, 207, 212, 224, 260, 311
 Չինումաչինա 207
 Չիչով, տե՛ս Սեչով

- Պագարսու գյուղ 191
 Պաի գյուղ 189
 Պաղեստին 54, 57, 58
 Պարխար, Պարխարի լեռներ 80, 174, 179
 Պարկանց գիւղ 113
 Պարսից ծոց 224
 Պարսկական Թաթարիա 82
 Պարսկահայք 87
 Պարսկաստան, Պարսից աշխարհ, Պարսից թագավորություն 40, 51, 73, 79, 96, 122, 205, 220, 224, 225, 247, 300, 302, 348
 Պարտավ 157, 162
 Պափլագոնիա 192
 Պաֆուս 185
 Պելոպոնես 215
 Պելոքյան վանք 241, 242
 Պետրովիցի 251
 Պերա 215, 216
 Պերեկոպ 239, 247
 Պերեյասլավ, տե՛ս Ռյազան
 Պիցիսեկա Սուֆլա գյուղ 189
 Պոդոլ, Պոդոլիա 249, 258, 259, 344, 365
 Պոդոլյան երկրամաս 250
 Պոդոլսկ 341, 342
 Պոդչայցի 327
 Պոթուշան 361
 Պոնտոս, Պանտոս (երկրամաս) 162, 164, 172, 176, 185
 Պոնտոս, Պանտոս (Սև ծով) 158, 159
 Պոսադ 293
 Պորտուգալիա 329
 Պուլթան գյուղ 191
 Պուտա-Բեշտ, տե՛ս Բուդապեշտ
 Պուտիվլ 263, 297
 Պուրսա, տե՛ս Բուրսա
 Պսկով 247
 Պտին, Պուտին, Պլտին (Բուդապեշտ) 256, 257
 Պտղնավանք 161
 Պրեսնյա 298, 299
 Պրուսիա 296
 Ջ(Ջ)ուրպիչի գյուղ 189
 Ջալալինյան յուրտ 70
 Ջահուկ գյուղ 83, 466
 Ջահուկի շրջան 83
 Ջահուն գետ 206
 Ջեմիլ գյուղ 164
 Ջեմիլի շրջան 183
 Ջենովա 213, 215, 216, 218, 223, 225, 232, 245, 266, 316, 476
 Ջուդա 219
 Ջրուլնիկ 428, 447,
 Ջֆրաշեն, Ջգրաշեն 436
 Ռաշկով 327, 333
 Ռևել 193
 Ռյազան (Պերեյասլավ) 211, 286
 Ռշտունիք 79, 376, 378, 379, 423, 425, 436, 438
 Ռոման 243
 Ռոմանիա 191
 Ռուսաստան, Ռուսիա, Կիևյան Ռուսիա 52, 193, 195, 199, 205, 208, 210, 213, 214, 216, 217, 230-233, 236, 239-242, 245-247, 253, 256, 260, 262, 264, 266, 271, 272, 275, 278, 279, 284-287, 290, 294, 297-299, 304, 307, 309, 314, 317, 321-323, 327, 329, 333, 334, 356, 365

- Սև ծով, Յ(Հ)ունական ծով 58, 159, 165, 196, 172-174, 183, 189, 190, 191, 193, 197-199, 204, 206, 212, 213, 215, 216-218, 224, 225, 230, 232, 239, 240, 245, 267, 273, 275, 286, 296, 476
- Ս(ա)րևադարձային փողոց 292
- ս. Թաղե(ե)ի վանք, Ս. Թաթե(ե)ի վանք, ս. Թաղե(ե)ոս Առաքելոյ(յ) վանք, ս. Թաղեոս առաքյալի վանք 66, 67, 70, 74-76, 79, 89, 90-93, 99-101, 106-108, 110, 112, 116, 117, 147, 426, 458-460
- Սաքարիա գյուղ 190
- Սալ(ա)մաստ 91, 414
- Սալերնո 488, 491
- Սալիքաղ գյուղ 83, 105, 466
- Սալին-ֆյոյ 189
- Սահար լեռ 108
- Սամարղանդ 16, 169, 207
- Սամարոմսա գյուղ 190
- Սամիրա գյուղ 185
- Սամսոն 191, 224
- Սամցխեթ 369
- Սայանա գյուղ 191
- Սանահին 20, 35, 428
- Սանատրուկ լեռ 108
- Սառուցյալ օվկիանոս 286
- Սարայ 203, 205, 206, 334
- Սարայ-Բաթու (Հին Սարայ) 196, 202, 203, 204, 205, 212, 222
- Սարայ-Բերե (Նոր Սարայ) 196, 202, 204, 205, 206, 208, 257
- Սարատով 201
- Սարես գյուղ
- Սարիդայիր գետ 108
- Սարկել 199
- Սարմատիա 197
- Սաֆսին 199
- Սեալ, Սեա ծով, տե՛ս Սև ծով
- Սեբաստիա 43, 49, 80, 178, 224, 381
- Սելանիկ 310
- Սելիտերնոյե գյուղ 203
- Սեչով, Չիչով 256, 257
- Սերաբ 162
- Սերաբ 256, 257
- Սերբիա 175, 251
- Սեֆյան Իրան 295
- Սըմընդըր 198
- Սթունի գյուղ 391
- Սիբիր 209
- Սինեական անապատ 31
- Սինոպ 185, 190, 191, 211, 224, 226, 303
- Սիս 55, 60, 78, 84, 85, 90, 89, 154, 206, 219, 256, 351, 485, 489, 490
- Սիսական նահանգ 14, 29, 36, 46, 67, 78, 409
- Սիրեց 259, 260
- Սիրիա, Շամ 55, 59, 205, 226, 247, 302, 310, 456
- Սիցիլիա 488
- Սիմավանք, Սիմիվան(ֆ), Սիմե-վան, Սիմեց վանք, Սիմայվան 19
- Սիմիֆ (Սյունիֆ) 7, 8, 10, 12-16, 18-21, 23-25, 28-41, 43, 46-48, 50, 62, 67-70, 78, 81, 84, 86, 98, 109, 112, 114, 116, 139, 148, 150, 155, 220, 300, 131, 396, 409, 423
- Սկյուտար 310
- Սմոլենսկ 263, 266
- Սյուրմենե 170, 185, 186, 189, 190

- Սնեատին 327
 Սոլդայա, տե՛ս Սուրոժ
 Սոլլար գյուղ 191
 Սոկմանաբաղ 70
 Սողդադիա, տե՛ս Սուրոժ
 Սոչի 193
 Սոսկուն 437
 Սորբ 426
 Սուգդայա, տե՛ս Սուրոժ
 Սուգդեա, տե՛ս Սուրոժ
 Սուգդիա, տե՛ս Սուրոժ
 Սուդակ, տե՛ս Սուրոժ
 Սուդաղ, տե՛ս Սուրոժ
 Սուգդալ 274, 317
 Սուգդալյան-Նիժգորոդյան
 իշխանություն 210
 Սուլթանիա 11, 46, 81, 82, 162, 461
 Սուլխաթ, տե՛ս Սուրխաթ
 Սուխում 193, 232
 Սուդդա, Սուդտա, տե՛ս Սուրոժ
 Սուչավա 252, 328, 330, 351, 361
 Սուվար 208
 Սուր գյուղ 377
 Սուրբ Խաչիկ հո(ո)ր վանք 179
 Սուրդակ, տե՛ս Սուրոժ
 Սուրխաթ 206, 226, 228, 229,
 237, 259, 268, 271
 Սուրմարի 97
 Սուրոժ 227, 229, 266-271, 275, 283
 Սուրոժյան թերակղզի, տե՛ս Ղրի-
 մի թերակղզի
 Սպահան 300, 307, 329
 Սպանիա, տե՛ս Իսպանիա
 Սպեր 164-166, 168-177, 183, 185,
 192
 Սպիտակ ծով 298, 321
 Սպիտակ ֆաղաֆ 298
 Սվարանց գյուղ 24, 386
 Ստամպոլ 302, 358
 Ստանիսլավով, Սդանիսլավով 327,
 333
 Ստոդենց 327
 Սրկդունֆ 25-26, 35
 Վ(ը)լախաց երկիր, տե՛ս Վալա-
 խիա
 Վագանկովյան թաղամաս 299
 Վալախիա 255-257, 266, 326-328,
 351
 Վահանցիք գյուղ 190
 Վաղա(ն)դին 14, 19, 30-32, 34, 39
 Վաղարշակերտ 63, 224
 Վաղարշապատ 371
 Վայոց ձոր, Վայուձոր 9, 22, 31,
 35, 40, 49, 114
 Վան 99, 100, 219, 224, 374, 430
 Վանանդ 221
 Վանֆ 9, 12
 Վառնա 253
 Վառնջիկ(ն) 437, 447
 Վասպուրական 51, 62, 64, 66,
 224, 313, 370, 371, 377, 384, 396,
 422, 423, 438
 Վատիկան 60, 324, 336, 337,
 340, 341, 342, 354, 365, 368, 475
 Վարդենիս գյուղ 55, 58
 Վարշամակ լեր 180
 Վարշամակի վանք 179, 180
 Վարշա(վ)ա 339, 341, 345
 Վարսամբեկ-Կաչգար 179
 Վարսամպեկի վանք, տե՛ս Վար-
 շամակի վանք
 Վարսկայա (փողոց) 264
 Վարվաոկա (փողոց) 264, 294

- Վենետիկ 22, 113, 127, 213, 215, 216, 218, 227, 245, 266, 310, 316, 357, 422, 448
- Վերանա գյուղ 190
- Վերին Նորավանք 38
- Վիեննա 109, 127, 129, 130, 448, 476, 477
- Վիննիցա 250
- Վիշգորոդ 359
- Վիսլա 245
- Վիտովնիցե 251
- Վիրի, տե՛ս Վրաստան
- Վլադիմիր, Օլատեմիր 245, 246, 256, 257, 268, 305, 327
- Վլադիմիրո-Սուզդալյան (մեծ) իշխանություն 305, 317
- Վլադիմիրո-Սուզդալյան Ռուսիա 195
- Վիսկա գյուղ 394
- Վոլգա 55, 162, 196-202, 206, 208-212, 219, 222, 237, 239, 247, 298, 315
- Վոլգա-Ախտուբինյան հովտամաս 204
- Վոլգոգրադ 204
- Վոլին 256, 257, 324, 356
- Վոլինյան երկրամաս 246, 250, 268, 305
- Վոլինյան Վլադիմիր ֆալաֆ 268, 274
- Վրաստան 9, 17-21, 32, 34, 35, 62, 63, 98, 158, 159, 162, 166, 199, 200, 281, 298, 300, 301, 312, 313, 401, 409
- Վրացական ՍՍՀ 234
- Տաթև(ե)** 14, 16-21, 24, 30, 32-35, 66, 150, 178, 386
- Տաթև(ե)**ի վանք 11, 21, 24, 25, 28, 32, 33, 35-37, 65, 150, 386, 409, 415
- Տալլին, տե՛ս Ռևել
- Տամատարխա, Տմուտարական, տե՛ս Մատրեգա
- Տամբուր 159, 160
- Տայֆ 158, 159, 167, 174, 394
- Տանա, տե՛ս Ազով
- Տանձատափ գյուղ 24, 386
- Տաշու գյուղ 24
- Տավանյան գետանց 247
- Տավրոսի ձոր 168
- Տարո(ո)ն 87, 159, 178, 462
- Տեյիրմեն-տերե 190
- Տեմիրտաղ լեր 180
- Տըռնովո 281
- Տիվրիկ 178
- Տղմուտ գետ 51
- Տմուտարական, Մատրեգա 231, 232, 236, 238
- Տուեր 274
- Տրապիզոն 55, 162, 165, 167, 168, 170, 172, 175-178, 183, 185, 186, 190, 192, 204, 224, 226, 286
- Տրգովիշտե 257
- Տրիպոլի (Թերեպոլու) 190, 191
- Տփղիս, Տփխիս 31, 81, 162, 174, 458
- Րեչպոսպոլիտա** 262
- Ֆախագֆար** 30
- Ֆամաֆձոր 447
- Ֆարգրադ 290
- Ֆեպերով գյուղ 256
- Ֆոցորա 357

Ուզ գյուղ 185, 190

Ուկեկ, Ուլյակ, տե՛ս Ուվեկ

Ուկրաինա 193, 242, 246, 248, 323, 324, 326-328, 330-333, 335, 336, 342, 343, 345, 347-350, 352, 355, 356, 360, 364, 365

Ուտումեյի 358

Ուտուտ 381

Ուվեկ 196, 201

Ուր 81

Ուփիլսցիխե, տե՛ս Աֆիլսցիխե(է)

Փական 437

Փարպի գյուղ 32

Փերիա գավառ 371

Փերվանա գյուղ 190

Փիւրկի գյուղ 190

Փլաթանա 190

Փոս արտ 383, 425

Փոֆր Ասիա 51, 56, 59, 175, 179, 191, 211, 244, 297, 301, 330, 456

Փոֆր Գրուզինսկի փողոց 299

Քարոլ 260

Քալատակ 9, 12

Քաղկեդոն 89, 355

Քամնակ, տե՛ս Գամնակ

Քաշոտ 236-238

Քաջբերունիք 32, 368, 380

Քաջլարատ 70

Քարափոս 447

Քարվակ գյուղ 383

Քելթեփե գյուղ 191

Քինոսցոց գյուղ 190

Քյոդցեր լեր 165

Քյուչում-տերե գետ 189

Քոշտենց վանք 171, 180

Քուրունոց գյուղ 190

Քջոտ 70

Քոնա 83, 105, 106, 142, 153, 154, 460-467, 469, 470, 475, 476, 480

Օբոլոն 259

Օլախաց երկիր, Ալախաց երկիր, տե՛ս Մոլդավիա

Օլատեմիր, տե՛ս Վլադիմիր

Օլթիի շրջան 186

Օծոպ գիւղ 462

Օկա գետ 211

Օձանբեր, Աւձանբեր 442, 447

Օդակ գյուղ 107, 108

Օշական, Աւշական, Յաւշական 160, 368, 370, 394

Օսմանյան կայսրություն, Օսմանյան Թուրքա 164, 183, 184, 187, 295

Օր, տե՛ս Պերեկոպ

Օրթաֆոյ 164

Օրինբերան, տե՛ս Պերեկոպ

Օրոգի հարթավայր 80

Օրտու 185, 191

Օֆ 189

Ֆանար 266

Ֆացայի շրջան 191

Ֆլորենցիա 402-404

Ֆոշ գյուղ 190

Ֆորթունա, Բոմ գետ 165, 179, 189

Ֆոանկատան 280, 281

Ֆրանսիա 46, 259, 409, 465

Армения 398

Астраханское царство 315

Бебеджик 108

Белый город 298

-
Венеция 213	Рим 281
Волга 315	Россия 213
Генуя 213	Русь 197, 201, 208, 242, 245, 247, 250, 281, 284, 309, 316, 324, 329
Дон 284	Среднеземноморье 213
Европа 213, 272	Судак 213, 283
Железные врата 281	Суздаль 316, 317
Западный Кавказ 236	Суровец, сурожане
Зенгимар (река) 108	Ти(е)флис 300
Каф(ф)а 213, 230, 259, 281, 283	Торнав 281
Константинополь 213	Хвалинское море 315
Крым 213, 230, 259	Царюград 281
Куликово поле 281, 284, 319	Шамаха, Шемаха 303
Маку 108	Indes 303
Макинская долина 108	Perse 303
Манкуп 283	Turquie 303
Москва 272, 273, 277, 301, 306	
Орда 162, 199, 205, 208, 317, 319	
Пресня 299	

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	5
Դրվագներ հայոց իշխանական տների և վարչական կազմավորումների պատմությունից	
Սյունյաց Օրբելյանների Բուրբելյան ճյուղը	7
Օրբելյան իշխանների Բուրբելյան գերդաստանը և Սյունյաց եպիսկոպոս պարոնտեր Ստեփանոսը	40
Արտագի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը	51
Հայկական գաղթավայրեր	
Էջեր Համշինահայ պատմությունից	157
Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա տանող հանապարհների վրա	195
Հայկական գաղթավայրերը Ուկրաինայում XVI-XVII դարերում	323
Գյուղական համայնք և արհեստագործություն	
XIV-XV դարերի հայկական գյուղական համայնքի մասին	366
Արհեստագործության վիճակն ու զարգացման աստիճանը Հայաստանում X-XIV դարերում	396
Տնտեսական գործարհների մասին գրառումները հայերեն ձեռագրերի մեջ և նրանց աղբյուրագիտական նշանակությունը	422
Դավանական և գաղափարախոսական խնդիրներ	
Քրնայի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քրնեցու գիտական գործունեությունը	449
Հավելված	
Դիաներծումը հին Հայաստանում	484
Ցանկեր	493

ԼԵՎՈՆ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հատոր Բ

Էջադրում և ձևավորում

Համակարգչային շարվածք և սրբագրում

Շողիկ Զադոյան

Հասմիկ Մխիթարյան